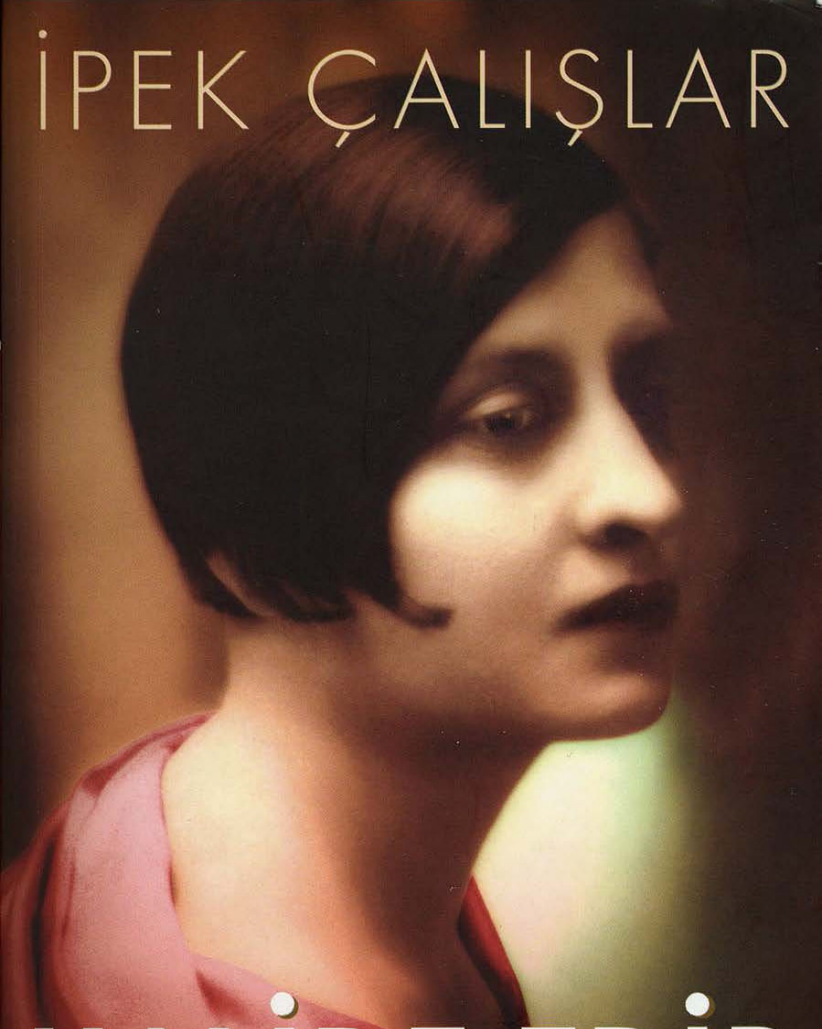
İPEK ÇALIŞLAR

HALİDE EDİB

Biyografisine Sığmayan Kadın

§

İPEK (ERKELLER) ÇALIŞLAR

İstanbul doğumlu, Üsküdar Amerikan Kız Lisesi ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunu. Gazeteciliğe TRT Haber Merkezi'nde başladı. 12 Mart askeri darbesinin ardından iki yıl hapiste yattı. *Nokta* dergisinde haber müdürlüğü yaptı. Patronsuz *Sokak* dergisinin kurucuları arasında yer aldı. 1990-92 yılları arasında yaşadığı Hamburg'da cinsel kimlikler üzerine araştırma yaptı. Türkiye'ye döndükten sonra haber müdürü olarak *Cumhuriyet* gazetesine girdi, kısa bir süre sonra görevi değişti, 10 yıl süreyle gazetenin pazar eki olan *Cumhuriyet Dergi*'nin genel yayın yönetmenliği görevini yürüttü.

Kültür Bakanlığı ödüllü bir film senaryosu ile çevirileri var.

Kadın tarihine ilgisi dergicilik yıllarında başladı. Medyada ve siyasette kadınların eşit temsili için uğraş verdi; Ka-Der'de çalıştı. 2006 yılında *Latife Hanım* adlı biyografi kitabı yayımlandı. Bu kitabıyla, PEN Yazarlar Derneği'nin Duygu Asena Ödülü'nü aldı.

Oral Çalışlar'la evli, Reşat Çalışlar'ın da annesi...

HALİDE EDİB

İpek Çalışlar

§

Biyografi 49

Halide Edib
İpek Çalışlar

Kapak tasarım: Utku Lomlu
Düzelti: Mustafa Çevikdoğan
Mizanpaj: Bahar Kuru

© 2010, İpek Çalışlar
© 2010; bu kitabın tüm yayın hakları
Everest Yayınları'na aittir.

1. Basım: Mayıs 2010

ISBN: 978 - 975 - 289 - 725 - 0
Sertifika No: 10905

Baskı ve Cilt: Melisa Matbaacılık
Tel: (0212) 674 97 23
Fax: (0212) 674 97 29

EVEREST YAYINLARI
Ticarethane Sokak No: 53 Cağaloğlu/İSTANBUL
Tel: (212) 513 34 20-21 Fax: (212) 512 33 76
Genel Dağıtım: Alfa, Tel: (212) 511 53 03 Fax: (212) 519 33 00
e-posta: info@everestyayinlari.com
www.everestyayinlari.com
www.twitter.com/everestkitap

Everest, Alfa Yayınları'nın tescilli markasıdır.

İçindekiler

Başlarken ix

ÇOCUKLUK VE MEŞRUTİYET

İstanbul işgal altında 3
Bebeğin adı "Halid" olacak 8
Amerikan Kız Koleji 21
Salih Zeki ile evlilik 36
1908 Devrimi 48
31 Mart'ta hedef 63
İskenderiye, İngiltere 72
Salih Zeki'den boşanıyor 81
Yalnız ve güçlü 87
Öncü bir roman: *Handan* 93
Yusuf Akçura ile gönül ilişkisi 98
Yazdığı oyunla sahnede 107
İttihatçı first leydiler 116
Dünya Savaşı 121
Tehcir ve kırım 128
Suriye, Lübnan günleri 137
Adnan'a "Evet" diyor 143

MANDA VE DİRENİŞ

Frengi üzerine bir roman 155
Wilson Prensipleri Cemiyeti 162
Amerikalılar ve Halide 177

Mebus adayı Halide **185**
İstanbul'dan ayrılış **196**
"Vücudumu değiştirmek istiyorum" **202**
Halide "Maarif Vekili!" **212**
Mustafa Kemal'e küsüyor **223**
Karargâha geri dönüyor **233**
Salih Zeki'nin ölümü **242**
Mustafa Kemal ile barışıyor **247**

SAVAŞ SONRASI

Mustafa Kemal'e sevdalı mıydı? **277**
"Cepheye gel, Meclis'e gelme!" dediler **284**
Kumandansız roman beyazperdede **294**
Ayet, Zeki ve Cumhuriyet **298**
Muhalif fırkanın isim annesi **310**
Şeyh Sait olayı **317**

TÜRKİYE'YE VEDA

Geçici adres İngiltere **323**
1926 Felaketi başlıyor **334**
Nutuk **344**
Williamstown'da ilk kadın **353**
Türk basınındaki cadı **359**
ABD konferansları **366**
Paris'e göç **372**
Hindistan günleri **382**
İstanbul'da üç hafta **390**

YENİDEN TÜRKİYE

"Büyük mütefekkir aramızda" **399**
Profesör olarak Halide Edib **409**
Sinekli Bakkal **419**
Torun Ömer geliyor **424**
Halide'den Nâzım'a destek **428**
Siyasi ortam soluk aldırtmıyor **432**
Vurun Kahpeye sinemada **442**

Siyasete hazırlık **445**
Halide Edib Meclis'te **451**
1940'lı, 50'li yılların Halide'si **462**
Dostları... **473**
Adnan'ın ölümü **481**
Yalnız hayat **484**
Adnan'a yolculuk **500**

Bitirirken **507**
Albüm **509**
Kaynakça **533**
Dizin **547**

Başlarken

Halide Edib'in, romanlarını gölgede bırakan hayatını çok geç keşfettim. Fikirleriyle öne çıkmış, bir zamanlar kitlelerin sevgilisi olmuş, uluslararası üne sahip bu kadını ya yanlış tanıyorduk ya da tanımıyorduk. 100 yıl önce toplumu etkileyen romanlar yazmış, kadınların eşitlik mücadelesinin başına geçmişti.

2001 yazında Frances Kazan'ın *Halide* adlı romanının kışkırtmasıyla hummalı bir okumaya giriştim, sonra da *Cumhuriyet Dergi* için bir portresini yazdım. Yazının başlığını, "Tanımadığımız Halide Edib" koymuştum. Torunu Adnan Sayar'ın getirdiği fotoğraf albümünün kapağını açtığım an hayretler içinde kaldım. Fotoğraflarda gerçekten hiç tanımadığımız bir Halide Edib vardı.

2004 yılında gazetecilikle arama duvar çeken işsizlik maceram beni biyografi yazarlığına yöneltti. Latife Hanım'ın hayatını araştırırken Halide Edib, yeniden karşıma çıktı. Bu kez, elimde anılarının İngilizce fotokopileri vardı. Tarihin kapalı odalarına girerken onun anahtarını kullanmaya başladım. Latife'yi bana en iyi anlatan kalemin o olduğuna karar verdim. Onun fotokopi anıları "Bir hayat keşfettim, bunu nasıl paylaşsam?" sorusuyla baş başa bıraktı beni.

Halide Edib muhalif ruhlu bir kadındı; aşkın ve hürriyetin her gün yeniden kazanılması gerektiğine inanmış ve bu yüzden devletin kara listesine girmişti.

Latife Hanım telaş ve koşuşturması durulur gibi olunca, ben de kendime yeni bir iş edinmek için dolanmaya başladım. Halide Edib'le uğraşmak aklımın gizli bir köşesinde meğer hep dururmuş. Ancak, adı edebiyat ve siyasetle birlikte anılan bir kadının biyografisi nasıl yazılabilirdi?

O günlerde, ne yapıyorsun diye soranlara hemen Halide Edib'den bahsetmeye başlıyordum. İki arkadaşımla, Nadire Mater ve Ayşe Gül Altınay'la, Büyükada'da bir sahil lokantasında öğle yemeği yerken konu yine açıldı. Ben ince ince sızlandım. "Ama"larımı sıraladım. İkisi de, "ama"larımı pek küçümsemişlerdi. "Tabii ki yazacaksın," dediler. Tam da böyle bir cümleye ihtiyacım varmış; kaygılarım bir anda yok oldu. 2006 Eylül'ünde çalışmaya başladım.

İsyan günlerinin hatibi, muhalif karakterinden ödün vermeyince devlet ve erkek marifetiyle itibarsız kılınmıştı. Yok etme eylemi öylesine başarılıydı ki, üzerindeki resmi lanet, 80 yıldır sürmekteydi. Üstelik o, kendisini doğru anlamamız için İngilizce iki anı kitabı kaleme almıştı. Ne var ki, bu kitapların orijinalleri Türkiye'de hiç yayımlanmamıştı.

Kitaplığımın bir tarafını Halide Edib'in yazdıklarına, diğer tarafını da dönem tarihine ayırdım. Latife Hanım nedeniyle tarih rafım doluydu. Ancak Halide, Latife'nin neredeyse annesi olacak yaştaydı. Yani bir kuşak daha geriden başlamam gerekiyordu. Çoğu kitabının baskısı piyasada yoktu. Halide'nin rafı hiç kolay dolmadı.

Benden önce Halide Edib çalışmış olanlar gerçekten mükemmel işler yapmışlardı. Ayşe Durakbaşa'nın çalışmasını Frances Kazan'ın *Halide*'siyle aynı günlerde keşfetmiştim. İnci Enginün'ün, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi* adlı 500 sayfalık kitabını elime aldığım an, Halide Edib biyografisini yazabileceğime kuşkum kalmadı. Kitap, bir Halide madeni gibiydi. Hazırladığı bibliyografya her takıldığımda yolumu açtı.

Halide Edib kitaplarını bugüne uyarlayan Mehmet Kalpaklı ile dostluğum Can Yayınları'nın düzenlediği bir panelde başladı. Bilkent Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan Mehmet, Halide Edib arşivimi üçe dörde katladı. Halide Edib'in milli mücadele anılarını Mustafa Kemal'in *Nutuk*'uyla karşılaştıran bir doktora çalışması yapan Hülya Adak ile karşılaşmamızı da mühim bir gün olarak ajandama kaydettim.

Bu tanışma ve karşılaşmalar benim için olduğu kadar Halide Edib için de önemliydi.

Halide Edib'in ailesinden Dr. Adnan Sayar ile onun portresini hazırlarken tanışmıştım. O gün, yaptığım çalışmanın devamını getirmek istediğimi ona anlattım. Babası Ömer Sayar'ın telefonunu verdi, beni Ankara'ya bekliyordu. Kendisiyle yaptığım görüşmelerin kitaba büyük katkısı oldu.

Halide Edib çok sayıda mektup yazmış olmalıydı. Uluslararası dostluklar kurmayı başardığına göre bu mektuplar dünyanın her yerinde olabilirdi. ABD'deki üniversitelerin nadir eserler bölümlerini taradım; en büyük koleksiyonun Columbia Üniversitesi'nde bulunduğunu gördüm. Richard Crane ile yazışmalarından yararlanmama izin veren Crane ailesine ve mektupları bana getiren Murat Eyüboğlu'na teşekkür ediyorum. Halide'nin çocuklarını emanet ettiği Lybyer ile yazışmalarının bulunduğu Illinois Üniversitesi kütüphanesine internet üzerinden ulaştım. Arkadaşım Sue Marsh Akyel, Library of Congress'de ciddi bir Halide Edib taraması yaptı ve Amiral Bristol dosyasındaki Halide Edib mektuplarına ulaştı. Tıp Tarihi Enstitüsü de Bedii Şehsuvaroğlu Arşivindeki belgelerden yararlanmamı sağladı. İnci Enginün ve Nicole Van Os'un daha önce yayımladığı mektuplar, benim yeni ulaştığım mektuplarla birleşince biyografi için değerli bir havuz oluştu.

Türkçe ve İngilizce gazeteler vazgeçilmez kaynağımdı. Halide Edib hakkında dünya basınında ve Türkiye'de çıkmış yazıların çoğundan yararlandım. Gizem Takıl, ulaşamadığım eski Türkçe gazeteler konusunda harikalar yarattı.

Önsöz'ü yazma işini sona bırakmıştım. Ancak "Son" diye bir şey olmadığını görüyorum. İki sorunla yüz yüzeyim. Halide Edib, biyografisine sığmıyor; ben her gün onunla ilgili yeni bir şey keşfetmeye devam ediyorum. Halide Edib'in bir türlü tüketemediğim yanı, onun okumaya doyamadığım makaleleri. Umarım bu makalelerden yapılacak seçkiler de kitap olarak yayımlanır.

***

Kadın Eserleri Kütüphanesi, Atatürk Kütüphanesi, Meclis Kütüphanesi, Beyazıt Kütüphanesi, Sermet Çifter Kütüphanesi, Basın Müzesi Kütüphanesi, Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi, Tıp Tarihi Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü; İletişim, Metis ve Can Yayınları, kitabın çatısını çatmamda çok yardımcı oldu.

Halide Edib biyografisini hazırlarken sağlam bir aile desteği aldım. "Teşvik" sanatının erbabı eşim Oral Çalışlar, oğlumuz Reşat Çalışlar ile birlikte hizmette pek kusur etmediler. Annem Mualla Erkeller hep destek verdi, Londra'da yaşayan kız kardeşim Feza Yüksel, British Library ve Public Records Office'den gerekenleri buldu.

1924 tartışmasının çevrimyazısını Taceddin Kayaoğlu yaptı. Eski yazı arşiv metinleri Tuba Erdoğan'ın elinden geçti, eski yazı gazete

haberleri için Serpil Ekici Çalışlar'dan yardım aldım. Halide Edib'in İngilizce anılarından aktardığım bölümleri Türkçeye Rita Urgan çevirdi. Ulaşamadığım kitapları hep Çiğdem Mater Utku buldu, bilgisayarımla dost olmamı Yahya Akyel sağladı; Emre Yalçın tarih sorularımı hiç yanıtsız bırakmadı; Mustafa İsen, Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nden yararlanmama yardımcı oldu.

Kitabı hazırlarken aldığım destek sonsuzdu. Başta Yaşar Kemal, çok uzun bir teşekkür listem var.

Çiğdem Dürüşken, Fatmagül Berktay, Nuran Yıldırım, Ferhunde Özbay, Hüseyin Hatemi, Ayla Gürsoy, Nazan Aksoy, Fadime Gök, Üner Eyüboğlu, Şen Sahir Sılan, Aygül Özkaragöz, Tayfun Mater, Aykut Mutlu, Meriç Ovacık, Ayda Özlü Çevik, Amelie Edgü, Aynur Çolak, Şen Sahir Sılan, Ufuk Güngör, Erol Köroğlu, Nergiz Ovacık Savran, Alexander Janbert, Mehmet Sadık Öke, Sara Whyatt, Canan Parlar, Taha Akyol, Ayşenur Arslan, Ahmet Tan, Orhan Erinç, Çiğdem Aydın, Gönül Dinçer, Nilüfer Mizanoğlu Reddy, Tanya Chebotarev, Linda Stahnke, Taner Akçam, Mehmet Cemal, Muzaffer Erdoğdu, İlhan Şenat, Nermin Mollaoğlu, Berat Günçıkan, Deniz Betil, Semra Somersan, Bilge Kaya, Cüneyt Kurtuldu, Sait Çetinoğlu, Sırma Evcan, Emine Uşaklıgil, Ayşe Yüksel Durukan, Korcan Uğur, Selami ve Çiçek Şakiroğlu, Nadir Alpaslan, Mehmet Atay, Sibel Asna, Ayhan Aktar, Feride Aydın, Selim İleri ve Orhan Pamuk kitap için bana yardımcı oldular.

Biyografinin yayına hazırlanması sürecindeki destekleri nedeniyle Sırma Köksal'a, Tamer Erdoğan'a, editörlük maharetiyle beni hayran bırakan Çiğdem Su'ya; son dakika katkıları için Ayşe Arman'a içten teşekkürlerimle...

İpek Çalışlar
Galata, 20 Nisan 2010

ÇOCUKLUK VE MEŞRUTİYET

İstanbul işgal altında

Osmanlı başkentinin duvarları "ÖLÜM" yazılı afişlerle kaplıydı.[1] Direnenler ve direnişçilere yardım edenler ÖLÜM'le tehdit ediliyor, devasa harflerle yazılmış İngilizce ve Türkçe afişler, bütün kente korku salıyordu. İşgalci ülkelerin donanmaları Dolmabahçe Sarayı'nın önünde bekliyor, arananlar, isimleri ilan edilmeden tutuklanıyordu. Evler, işyerleri, cemiyet binaları basılmış, İngiliz askerleri Meclis-i Mebusan'ın kapısına dayanmıştı.

Siyah çarşafının peçesini sıkıca kapatmış ufak tefek bir kadın birkaç fayton değiştirdikten sonra Galata Köprüsü'nde indi. Babıâli Yokuşu'na sağlı sollu asılmış tehditkâr afişlerin arasından hızlı adımlarla geçti. Dalgındı. Belki de bu yokuşu son kez çıkıyordu. Divanyolu'ndan Gedikpaşa'ya yöneldi. Şehrin üzerine inen akşam karanlığı kara çarşafı içinde onu görünmez kılıyordu. Uzaktan, evin cumbası belirince derin bir nefes aldı. İçerde ışık yoktu. On adım daha attı ve elini kapının tokmağına uzatırken, aralık olduğunu fark etti. İtti, içeri girdi. Kapının arkasında kendisini bekleyen ablası Mahmure ile kucaklaştılar.

İşgal altındaki İstanbul'un tehlikedeki isimlerinden biriydi. Eski usul bir çarşaf ve sadece gözlerini açıkta bırakan peçesi ile onun, ünlü yazar ve büyük hatip Halide Edib olduğunu yanından geçip gidenler fark etmemişlerdi.

İşgalci ülkelerin askerleri İstanbul'da [Konstantinopolis] savaş rüzgârı estiriyordu.

Mahmure, pencerelere çok kalın battaniyeler germiş, komşulara evi terk ettiklerini söylemişti. Dışardan fark edilmeyecek bir lamba

1 Bu bölüm Halide Edib'in *Memoirs* adını verdiği İngilizce anılarındaki anlatısına dayanıyor. İşgal döneminde Richard Crane'e yazdığı mektup ilk kez burada yayımlanıyor.

yaktılar. Halide ateşler içinde yanıyordu. Mahmure onu bütün şefkatiyle soydu, bir gecelik giydirdi ve yer yatağına yatırdı.

Halide, tepesinde dönen tavana bir süre baktı. Uyku onu kucağına çekiyordu. Mahmure'ye, başına en kötü şeyin gelmesi halinde yapması gerekenleri anlattı. Ardından ihtiyaçlarını sıraladı. İki diş fırçası, bir küçük havlu, altı mendil, bir şişe tentürdiyot, yarım ekmek, biraz peynir ve bir fener. Sonra gözlerini kapattı, gözleri açıkken başı daha fazla dönüyordu.

Büyük oğlunu görecek, ertesi gün de Anadolu'ya hareket edecekti. Küçük oğlunu getirmelerini istememişti. Buna yüreği dayanamazdı.

Ali Ayet, Halide'ye sıkıca sarılıyor!

Çok geçmeden kapı çalındı, yakın dostu Nakiye, Halide'nin büyük oğlu Ali Ayet ile içeri girdi. Oğlan, bir çift gözden ibaretmiş gibi duruyordu. Gözlerinde öyle derin ve olgun bir ifade vardı ki, sanki bir günde onlarca yaş birden büyümüştü. Halide bu haksızlığa lanet okudu. Yatağın yanına yere oturan Ali Ayet, annesinin ellerini öptü.

Bir çırpıda yenilen yemeğin ardından geceyi oğluyla baş başa geçirmek için izin istedi. Herkes odasına çekilmiş, Ali Ayet sert sedirin yanına çömelmiş, gözlerini ayırmadan annesini seyrediyordu. Halide kucağına, yazarken destek olması için sert bir kitap koydu. "Yanıma gel," dedi, "yazarken bana sarıl." Oğlu uysalca yanına oturup ona sıkıca sarıldı. Ali Ayet'in onu kavramasındaki kuvvete hayret etmişti. Kâğıdı ortasından katladı, tarih attı. Mart 21, 1920. Kalem, kâğıdın üzerinde kaymıyor, sözcükler kâğıda zorlukla dökülüyordu. Beğenmediği sözcüklerin üzerini çiziyor, kafasında olayları tartıp yeniden devam ediyordu:

> Sevgili Dost,
>
> İngilizler İstanbul'u [Konstantinopolis] işgal etti. Önce Türkleri silahsızlandırdılar, sonra da Hıristiyanları silahlandırdılar. Yalnız kıyılara değil, minarelerin tepelerine kadar silahlar yerleştirildi, hepsinin namluları İstanbul'a çevrili. Geceleri silahlı askeri devriyeler geziyor. Çok yaygın ve barbarca tutuklamalar yaptılar. ... Bir kişiyi almak için 30, hatta 50 silahlı adam saldırıyor, çoğu zaman saçma sapan ateş açıyorlar, kapı çerçeve indiriyorlar, silahsız, kendi halinde masum insanları öldüresiye dövüyorlar. Benim evimde karşılaştığınız Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevad Paşa'yı kelepçeleyerek götürdüler. ... Kocam için Hilal-i Ahmer'i basıp hizmetkârları dövdüler. Onu ve beni daha götürmediler.[2]

2 Halide'nin kocası Dr. Adnan kastediliyor.

İşte dost, ülkemin parçalanmasını istemediğim için kendi ülkemde av haline geldim, kovalanıyorum.

Duvarlara ilanlar asıldı. En ufak bir muhalefet ya da memnuniyetsizlik ifadesi ölümle neticeleniyor. Ölüm, Ölüm...

Türkleri evlerinden atıyorlar.

Dost, iki saat sonra Anadolu'ya hareket edeceğim... Kaçakları tanıyabilmek için Ermenilerden yardım alan İngiliz askeri devriyelerinin arasından geçeceğim. Vurulabilirim, tutuklanabilirim ya da tehlikesizce gidebilirim. İlk iki ihtimalden çok, üçüncüsüne inanıyorum, zira içimdeki güce ve görevimin bitmediğine dair inancımı koruyorum. Size küçük bir İstanbul evinden yazıyorum. Saklanmıyorum, kılık değiştirdim ve ortalıktayım. Her an açılabilir bir peçeyle geziyorum, ara sıra peçemi açıp kapatıyorum. Bildiğiniz gibi 200.000 kişiye hitap etmiş birisi olarak bütün İstanbul [Konstantinopolis] beni tanıyor. ...

Mektubu, ABD Başkanı okuyabilirdi...

Halide'nin mektup yazdığı kişi Arnavutköy Amerikan Kız Koleji'nin mütevelli heyetinden tanıdığı Amerikalı milyarder Charles Richard Crane'di (1858-1939). ABD Başkanı Wilson'un da yakınıydı. Başı fırıl fırıl dönerken yazdığı bu mektup belki de ABD Başkanı Wilson'un önüne konulabilirdi.

Dost, bu son mektubum olabilir. Bedbaht memleketimin hakiki bir neferi olarak çok gururluyum, içimde korku ve pişmanlık yok. 11 yıl önce gene peşimde olduklarında her şey daha farklıydı. Dehşet verici bir irtica ile yüz yüze kalmıştım. Büyük bir ölüm korkusu yaşamıştım. Bugünse korkmuyorum.

Tek bir derdim var. İngilizler, Robert Kolej'deki oğullarımı götürüp işkence edebilirler. Bunu yapabileceklerine inanıyorum. Ancak ben yine de gitmek zorundayım. Robert Kolej'deki Amerikalılara inanmak ve güvenmek durumundayım. Onlara iki küçük oğlumu korumaya alın demedim. Bana herhangi bir şey olursa, mektubumu yayınlamanızı istiyorum. İngilizlerin bu rezil terör uygulamasını sürdürmeleri halinde çocukları korumaları için Robert Kolej'e bir yazı yazmanızı diliyorum...[3]

Mektubun amacı, Robert Kolej'de yatılı okuyan oğullarını, Amerikalı Charles Crane'e emanet etmekti. Bütün istediği, onun çocuk-

3 Halide Edib'den Richard Crane'e mektup, 21 Mart 1920. Ailesi Charles Richard Crane'in yazışmalarını 2000 yılında Columbia Üniversitesi Nadir Eserler Bölümüne bağışladı. Halide Edib'in mektupları, Crane Family Papers başlığı altında 4, 5 ve 6. kutularda saklanıyor.

ları ABD'ye aldırıp güvenliklerini sağlaması, ardından da eğitimleriyle ilgilenmesiydi. Ancak yeterince açık olmayı beceremeyişti. Kalemi eline alınca öncelikle, İstanbul'da yaşanan işgal felaketini ve direnişe katılacağını anlatmıştı. Annelerinin bu kararı yüzünden, çocukların korunmaya muhtaç duruma düştüklerini Crane'in anlayacağını umuyordu. 15 sayfalık mektubu, zarfın içine yerleştirdi, kâğıtların kimi küçük, kimi büyüktü. Sonra derin bir nefes aldı.

Halide, o haftanın tarihini taşıyan Amerikan gazetelerinde tutuklandığına ilişkin haberler yer aldığını bilmiyordu. Türkiye'deki Milli Mücadele'yi okyanus aşırı bir kıtadan izleyen Charles Crane, "Asya'nın en zeki kadını," diye andığı[4] Halide Edib'den gelen mektupları ömrünün sonuna kadar değerli evrakı içinde sakladı.

Halide'nin ateşi düşmemişti, bütün gece yanındaki oğlu ve yattığı oda, etrafında döndü durdu. Sabaha kadar önemsiz şeyler konuşup durdular. Önemli şeylerin hiçbirini söyleyememişti. Gerek de yoktu. Oğlundan kendisine kardeşini anlatmasını istedi. Nasıldı, yeni pantolonundan memnun muydu? Okulda her şey yolunda mıydı? Ona İstanbul'dan gideceğini söylemeyecekti.

Mahmure sabah 6.00'da odalarına geldi. Giyinirken düşmesin diye Halide'yi tutmaları gerekti, ateşler içinde yanıyordu ama sokağa çıkar çıkmaz bedenine kumanda edebileceğinden emindi. Mahmure onun boynuna bir muska taktı. Halide çocukluğunda da muska takmazdı. Ama bu muska Mahmure'yi temsil ediyordu. Nakiye ile Ali Ayet önden çıktılar. Ne ağladılar ne de allahaısmarladık, dediler. Ali Ayet titreyen dudaklarıyla gülümsedi.

Onlar gidince harekete geçmekten başka çare kalmamıştı.

Milli mücadelenin Halide'si, "Etten ve kemikten oluşan Halide"ye sırtını dönecek ve hayatının en zor gününü yaşayacaktı. Yine de yüzünde tek bir damla gözyaşı olmayacaktı.

Mahmure ona şöyle dedi: "Sen Ali Şamil Paşa'nın kızı, Bedirhan Paşa'nın torunusun. Yakalanırsan bunu söyleyeceksin."

"Pekâlâ."

Bir sepetten iki nüfus cüzdanı çıkartıp göğsüne yerleştirdi. Halide'yi Sultantepesi'ndeki Özbekler Tekkesi'ne kadar götürecekti. Yakalanırlarsa, Halide'nin beslemesi olduğunu söyleyecek, nüfus kâğıtlarını gösterecekti.

Yıllar önceki oyunlarını oynadılar.

"Ben, ben değilim."

---

4 "Dr. Garfield Raises Prohibition Issue", *New York Times*, 3 Ağustos 1928.

"Sen kimsin?"

"Ben Bedirhani Mahmure Hanım'ın Ayşe adlı beslemesiyim."

Mahmure aslında, aklı başında bir kadın olmasına rağmen, o gün sanki aklını kaybetmiş gibiydi. İskeleye kadar yürüdüler, havanın çok soğuk olduğunu görünce tehlikeyi göze alıp kayık yerine vapura bindiler. Üsküdar Sultantepesi'ndeki evlerinin bitişiğindeki Özbekler Tekkesi, Anadolu'ya geçenlerin toplanma ve dağılma noktası halini almıştı. Milli mücadeleye katılanlar, Üsküdar Sultantepesi'ndeki aile evinden bir bahçe duvarıyla ayrılan Özbekler Tekkesi'nden yola çıkıyorlardı. Yokuşun başında şeyhin kardeşi sapsarı bir yüzle yanlarına geldi. Haberler kötüydü.

Polis gelmişti bir gece önce. Halide'nin kocası Adnan'la dostları Cami (Baykurt) Bey pencereden atlayarak, Hilal-i Ahmer kâtiplerinden Rıza Bey'in bitişikteki bahçesinden geçip arkadaki boş arsadan kaçmışlardı.

Halide'yi Bülbülderesi'nde bir araba bekliyordu. Kısıklı ve Çamlıca'dan geçen bütün arabalar İngilizler tarafından kontrol ediliyordu. Dr. Adnan'la Cami Bey yürüyerek yola devam etmişlerdi. Halide için bir at, arabacı, bir de jandarma ayarlanmıştı. Arabacı Halide'yi hemen tanımıştı, ne kadar çok korktuğunu sözleriyle belli etti: "Sen Halide Edib Hanım değil misin? En çok seni yakalamak istiyorlar!" Arananlara yardım edenlerin cezasından haberdardı. Halide'nin tepesi atmıştı.

"Sana verecekleri ceza en nihayet altı yıllık hapistir. Ölüm cezasının şerefi bana aittir," diye söylendi. Arabacının gözleri yerinden fırlamıştı. Halide kendisini ihbar edene para vaat edildiğini biliyordu, ama arabacıyı ayarlayanlara güveni tamdı. Büyük Çamlıca'nın dört yol ağzında devriye gezen İngiliz askerler arabanın içindeki basit kadına bakıp arabacıya, "Geç," dediler. Şiddetli fırtınadan yerdeki toz toprak havalanıyor, garip renkler oluşuyordu.

Ankara Halide Edib'i heyecanla bekliyordu. Onun direniş saflarına katılması Ankara'yı güçlendirecekti. Mustafa Kemal 19 Mart 1920 günü Heyet-i Temsiliye adına, Kâzım Karabekir Paşa'ya çektiği telgrafta müjdeli bir haber iletiyordu:[5]

"24 mebusla Halide Edib Hanım yoldadır."[6]

---

5 Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz 1*, s. 616. Halide ile Adnan'ın 18'inde yola çıkacakları haber verilmişti. Ancak bazı işleri nedeniyle iki gün sonra yola çıktılar. Bu yüzden Mustafa Kemal'in telgrafı 19 Mart tarihini taşıyor.

6 Bu bölümdeki diyaloglar, Halide Edib'in *Türkün Ateşle İmtihanı* ve *The Turkish Ordeal* kitaplarından aktarılmıştır.

Bebeğin adı "Halid" olacak

Radyonun henüz keşfedilmediği yıllardı. Şiddetli bir kış yaşanıyordu. Sultan II. Abdülhamid'in yaşadığı Yıldız Sarayı'na çok yakın bir konakta, Marmara Denizi'ne bakan aydınlık bir odada 20'li yaşlarında bir kadın doğum sancısıyla kıvranıyor, çığlıklarıyla bütün evi inletiyordu. 1884 yılının Şubat ayıydı.[7] Sokaklar buz tutmuş, çini sobalarla sımsıcak ısıtılmış evde herkes şaşkın şaşkın bir odadan ötekine geçiyor, merdivenleri inip çıkıyordu. Mutfakta kazanlarla su kaynatılıyor, havlular, tülbentler hazır ediliyor, ortalıktaki buhar kokusuna, yemek kokuları karışıyordu. Yıldız Mahallesi'nin tecrübeli ebesi hiçbir şeyden memnun kalmıyor, Ihlamur Yokuşu'nun tepesindeki evin hizmetkârlarına art arda talimatlar yağdırıyordu.

Sarayda padişah başkâtibi olarak çalışan ince endamlı, sarışın genç adam, karısının çığlık seslerini dinlerken doğacak oğlu için hayaller kuruyordu. Kız çocuklara değer verilmeyen yıllardı. Mehmed Edib, oğlan çocuk bekliyordu. Doğacak bebek, Hz. Muhammed'in sahabelerinden Ebu Eyyüb Halid Bin Zeyd'in[8] adını taşıyacaktı. Aslında bu ismi doğumdan hemen sonra ölen oğulları için seçmişlerdi. İkinci çocukları, ilk oğullarının anısını sürdürecekti.[9] Eşi Bedrifem de hırkalarla zıbınları mavi renkten seçmişti. Sonunda çığlıklar kesildi, huzur dolu bir sessizlik her yana hâkim oldu. Kapı açıldı, Nakiye Hanım, dışarıda bekleyen kocası Ali Efendi ile damadı Edib Bey'e

7 Halide Edib'in doğum tarihi farklı kaynaklarda 1882 ve 1884 olarak geçiyor. Değişik nüfus kâğıtları olduğu anlaşılıyor. Ben bu kitapta 1884'ü kabul ettim.

8 *Memoirs of Halide Edib*, s. 98. Ebu Eyyub Halid bin Zeyd el Ensâri, bugün de önemli bir dini ziyaret yeri olan Eyüp Sultan'a adını veren sahabeydi.

9 *Mor Salkımlı Ev*, s. 75.

mutlu haberi verdi. Kızı Bedrifem, sağlıklı bir kız çocuk dünyaya getirmişti.

Kız bebek haberi ile Edib Bey uzun sürecek bir şaşkınlığa büründü. Hazırladığı Halid ismine bir "e" ekleyerek kızına Halide adını verdi, ne var ki sonradan bu "e" harfini hiç kulanmadı. Bebeğinin adı onun için Halid'di. Ömrünün sonuna kadar ona Halid diye seslendi, onu Halid diye sevdi. Nüfus kâğıdını da o doğduktan yıllar sonra çıkarttı.[10]

Halide'nin hafizasındaki hayat, Beşiktaş'ta doğduğu evde başlıyordu. Bu ev, Ihlamur'a giden uzun caddeye inen dik yokuşlardan birinin en tepesindeydi. Koyu yeşil çamlar, nazlı söğütler arasından Abdülhamid'in sarayını çevreleyen duvarlar ile Marmara'nın mavi suları görünürdü. Arka bahçeye bakan pencereler, baştanbaşa mor salkımdı. Çifte teraslı bahçede, çifte aslanlı bir havuz vardı. Billur suların şırıltısına, kumrularla güvercinlerin sesleri karışırdı. Fıstık, akasya, erik ağaçlı bahçenin ortasından alev çiçekli bir nar ağacı yükselirdi. Bu bahçe onun için hayatın başladığı noktaydı.

Doğumun ardından Bedrifem'le Edib Bey, haminne ile büyükbabanın yaşadığı mor salkımlı evden ayrılıp yakınlardaki bir başka eve taşındılar. Halide'nin annesiyle tek mutlu anısı tırnaklarının kesildiği anlardı. Onu dizine oturtur, minik parmaklarını tek tek tutar, "Buraya bir kuş konmuş, bu tutmuş, bu yakalamış, bu pişirmiş, bu da yemiş," oyununu oynardı. Yan yana yattıklarında, annesinin yılan gibi kıvrılan saç örgüleri onu korkutur, durmadan kurduğu müzik kutusundan yükselen melodi kulaklarını tırmalardı.

Doğumla gelen ölüm

Halide'nin siyah gözlü, ipek kirpikli, kocaman dudaklı annesiyle anıları çok bulanıktı. O küçücükken veremle pençeleşen Bedrifem yeniden hamile kalmış, doğumdan sonra da bebeğiyle birlikte "ortalıktan kaybolmuştu." Annesinin ölümünü Halide'den saklamışlardı. O, Beşiktaş'ta Yahya Efendi Dergâhı'ndaki mezarında yatıyordu.

Evde Halide'nin anlamlandıramadığı bir hüzün vardı. Mehmed Edib, ortasında tek mum yanan bir tepsinin üzerine eğilip geceler boyu ağlıyor; Halide, bir hizmetçi gelip kendisini yatırana kadar babasının dizlerine sarılıp oturuyordu. Küçük kız, kendisinden gizlenen felaketi hizmetkârların uluorta konuşmalarından öğrenecekti. Annesi doğum yaparken ölmüştü. Babasının ağlamasının, evdeki

10 Halide Edib, "Bir Yaşıma Daha Girdim", *Yedigün*, 24 Mart 1937.

acının sebebi buydu. Üstelik ölüm döşeğinde yatarken göğsüne bir başka erkeğin resmini bastırıyordu. Hizmetkârlar konuşurken, "Hanım ölürken göğsünde eski adamın resmi vardı," diyorlardı. "Eski adam" kimdi? Bu sırrı sonraki yıllarda çözecekti.

Annesi Bedrifem 15 yaşındayken, Kürdistan-ı Osmani'den mecburi oturma kararıyla İstanbul'a gönderilen Kürt Aşiret Beyi Bedirhan Paşa'nın (Cizre Emiri) en yakışıklı oğlu Ali Şamil ile evlenmişti. Sadrazam Midhad Paşa'nın sürgüne gittiği günlerde mutlu çiftin, adını Mahmure koydukları bir de kızları olmuştu. Bedrifem'in kayınpederi Bedirhan Paşa'nın 10 karısı, 40 oğlu vardı. Ali Şamil'in kardeşleri Bedrifem'in ailesine sık sık konuk olurlar, içki içerler, şarkı söylerler, oynadıkları oyunlarla eve hâkim olan muhafazakâr ve dindar havayı bozarlardı. Bir keresinde tavana sıktıkları bir kurşun, üst katta uyuyan yengesi Tîrigül Hanım'ın bacaklarının arasından geçip tavana saplanmıştı. Bedrifem'in babası Ali Efendi ile annesi Nakiye, bu duruma üç yıl tahammül edebildiler. Torunları Mahmure iki yaşındayken, Bedrifem'i Ali Şamil'den ayırdılar.

Bu zoraki ayrılık Bedrifem'in dünyasını altüst etti. Kederliydi. Sevdiği erkekten ayrı düşmüş, küçücük kızı babasız kalmıştı. Bedrifem pencereden uzaklara bakıp durur, kötü talihini düşünürdü. Günün birinde atının üstünde yakışıklı bir delikanlının hep aynı saatte evin önünden geçtiğini fark etti. İki gencin bakışmasından doğan kıvılcım genç kadının hayatını değiştirdi. Bedrifem'e abayı yakan Mehmed Edib, onu babasından istedi, "Evet," yanıtı alınca nikâhları kıyıldı. İlk hamilelik ölüm acısıyla karıştığından, ikinci hamilelik haberi evi neşeye boğmuştu. Halide doğunca da, Bedrifem'in ilk eşi Ali Şamil, kızı Mahmure'yi yanına almış, Mahmure'nin kâh annesinde kâh babasında kaldığı günler başlamıştı.

Mor Salkımlı Ev

Eşi Bedrifem'in ölümünden kısa bir süre sonra Edib Bey, kızını da alıp Halide'nin anneannesi Nakiye Hanım ile dedesi Ali Efendi'nin yaşadığı Mor Salkımlı Ev'e döndü. Halide'nin doğumunda 33 yaşında olan Mehmed Edib'in ailesi, 1500'lü yıllarda İspanya'daki engizisyondan kaçıp Bursa'ya yerleşen Sefarad Yahudilerindendi.

Sözlü anlatılara göre, Mehmed Edib Müslümanlığı seçmiş bir Yahudi idi. Birden fazla eş ile evlenebilmek için Müslüman olduğunu söyleyenler de vardı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Memurin Sicil Defterleri'ne göre, Mehmed Edib 1851–52 yıllarında Selanik'te

doğmuştu, babası da Abdullah Efendi isminde bir tüccardı.[11] Bu kayıtlara göre çalışma hayatına 1871'de Selanik Vilayeti Muhasebe Kalemi'nde devlet memuru olarak başlayan Mehmed Edib, imparatorluğun farklı şehirlerinde memurluk görevini sürdürdü, ardından sarayda önemli bir göreve getirildi.

Halide, çocukluk anılarında hep annesinin ailesinden söz eder. Edib Bey'in ailesi ile ilgili olarak da babasının, Selanik'in çok tanınmış bir ailesi olan Şeyh Mahmud ve eşi tarafından büyütüldüğünü yazıyor.

Halide'nin haminnesi Nakiye Hanım, İstanbul'un varlıklı ailelerinden olan ve Mevleviliğe bağlılıklarıyla da bilinen Nizamizade ailesinin kızıydı. Nakiye Hanım'ın annesi mektep medrese görmüş bir adamın kızı, babası ise sarayın şekercibaşısı idi. Aile Eyüp'teki mevlevihanedendi. Nakiye'nin dayısı dergâhın türbedarıydı. Nakiye Hanım'ın kınalı saçları hep kısaydı, namaz kılarken başına arakiyesini (derviş külahı) takar, sevgisini ve öfkesini sessizce yaşar, kimseye hiddetlenmezdi. Ancak, çocuklarını okşayıp kucaklayan annelerden değildi.

Teni bembeyaz, gözleri ise maviye kaçan bir elaydı. "Renk ve güzel koku senfonisi arasındaki bir nota"yı andıran güzel bir kadındı, Nakiye Hanım'ın ruhuna hâkim olan Mevlevilikle, Halide ufacıkken tanışmıştı. Haminnesinin ağzından, "Hangi naneyi yediniz"den başka küfür çıkmazdı.

Nakiye Hanım kendisinden yaşça epey büyük olan Kemahlı Ali Efendi ile evlenirken halayıklar, para ve hatırı sayılır bir çeyiz getirmişti. Bir kızı, iki oğlu olmuştu.

Ali Efendi güzel karısına hayrandı. Sarayda uzun süre hizmet etmiş, kahvecibaşılığa kadar yükselmişti, ama zengin değildi; Anadolu ağzıyla etkili bir tonla konuşan, bu renkli ve güçlü adam, anlattıklarını dinletirdi. Çevresine siyah gözleriyle kudretli ve sert bakışlar fırlatır, soğanı yumruğuyla kırıp yer, eşinin aksine duygularını açıkça belli ederdi. Onun soğanları, haminnenin nanelerinden daha çok ilgisini çekerdi Halide'nin. Dedesinin Doğulu olduğunu sık sık vurgulayan Halide, Doğu'ya ait her şeyi merak ederdi. [12]

---

11 İnci Enginün, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, MEB Yayınları, İstanbul,1995 s. 33; Kartal, 4. Sulh Hukuk Mahkemesi'nin mirasçılık belgesi istemi konulu kararının gerekçesinde Mehmed Edib Bey, 01.17.1851 tarihinde Selanik'te Abdullah ve Ayşe'den doğmuş görünüyor.

12 İnci Enginün, büyükbabanın Halide Edib'in romanlarında sık sık karşımıza çıktığını, *Zeyno'nun Oğlu* romanının kahramanlarından Kemahlı Şaban'ın büyükbabadan esinlenen bir tipleme olduğunu yazıyor. Bkz. İnci Enginün, *Halide Edib Adıvar'ın Eser-*

Halide'nin çocukluk ve genç kızlık yıllarını, zamanının tüm imparatorlukları gibi çok uluslu bir ülke olan Osmanlı İmparatorluğu'nun renkli, çok kültürlü ortamı şekillendirdi. İstanbullular, Kemahlılar, Eğinliler; Araplar, Kürtler, Çerkesler, Çingeneler, Habeş'ten gelmiş halayıklar ile Ermeni ve Rum komşular arasında büyüdü.

Haminnesi Nakiye, Fransızcadan çevrilmiş kitapları yüksek sesle okur; hikâye, şiir yazardı. Büyükbabası Ali Efendi ise okuma bilir, yazmayı bilmezdi. Çoğu zaman önünde ağır aksak okuduğu dini bir kitap dururdu. Nakiye Hanım'ın derin kültürüne rağmen, evde büyükbabanın varlığı daha çok hissedilirdi. Halide için evin cazibe köşesiyse, padişahın şahsi bütçesini yöneten kâtiplerden biri olan babasının yazı hokkası ile çalışma masasının bulunduğu bölümdü.

Mahmure'nin gelişi

Ali Şamil Bey, eski eşi Bedrifem'in ölümü üzerine kızı Mahmure'yi yanına aldığı için, bir ablası olduğunu daha önce Halide'ye söylememişlerdi. Ancak, Ali Şamil yeni bir sürgün kararı üzerine İstanbul'u terk etmek zorunda kalınca, Halide ilk kez o zaman ablasını tanımıştı. Mahmure, elinde şeker kutuları ile çıkagelmişti. Herkesin gözünün içine dosdoğru bakan, yıldırım gibi oradan oraya seyreden, bu kara saçlı, kara gözlü ateş gibi çevik kız. Halide'nin hayatını değiştirdi.

Kedi gibi ağaçlara tırmanıyor, herkesin taklidini yapıyor, oyuncaklarını parçalasa da, Halide'yi sıkı sıkı sahipleniyordu. Artık geceleri yere üç şilte seriliyor, ortada haminne, bir tarafında Mahmure, öte tarafında Halide yatıyordu.[13]

Halide'nin babasıyla Mahmure'nin babasının -yani Bedrifem'in iki kocasının- karşılaşmasının ilginç bir hikâyesi vardı. Mehmed Edib ile Ali Şamil'i Mekke'de patlak veren bir karışıklık bir araya getirmişti. Yan yana görev yaparlarken öyle bir an gelmişti ki, ölmek üzere olduklarına karar verip vasiyetnamelerini hazırlamışlardı. O kötü günlerde Ali Şamil salgın olan koleraya yakalanmış, Mehmed Edib ise yanından ayrılmayıp ona bakmıştı. Halide, bu film gibi hikâyeyi büyük bir sadelikle anlatırken, "Babam, onun annemin ilk kocası olduğunu biliyor, fakat o babamın kendisine halef olduğunu bilmiyormuş," diye yazar.

---

lerinde Doğu ve Batı Meselesi, s.32: *Zeyno'nun Oğlu* "Şaban, anne tarafından ateşin bir Kürt kanı almış olmasına rağmen..." s. 73,

13 Halide Edib *Mor Salkımlı Ev*'de, eve döndüğünde Mahmure'nin 9 yaşında olduğunu yazıyor, ama bu imkânsız. Değişik anlatılarından Mahmure ile aralarında 7 yaş olduğu anlaşılıyor.

Ali Şamil, ölüm döşeğindeyken genç arkadaşı Mehmed Edib'e, saatini ve eşyalarını emanet etmiş, bunları Ali Efendi'nin kızı Bedrifem Hanım'a götürmesini istemişti. Mehmed Edib de sözünü ettiği Bedrifem'le kendisinin evlenmiş olduğunu açıklamak, Mahmure'ye de kendi kızı gibi baktığını anlatmak durumunda kalmıştı. Ali Şamil, beklenmedik bir biçimde ölümden kurtulunca, iki erkek arasında sıcak bir dostluk kurulmuştu. Halide Edib, Ali Şamil Bey'i anılarında şöyle anlatır:

> Parlak siyah gözlü, kartal burunlu, enli omuzlu, yakışıklı ve sevimli bir adamdı. Annemden bir sırasını getirip mutlak bahsetmek isterdi. Annemden sonra dokuz defa evlenmiş olduğunu, fakat hiçbir kadının onun yerini tutmadığını, ömrünün son senelerini babam gibi iyi bir insanla geçirmekten memnun olduğunu söylerdi.[14]

Baba sarayda nöbette

İnatçı bir çocuktu Halide. Onu kafasına koyduğu şeyden vazgeçirmek mümkün olmazdı. Annesinin öldüğü günlerde, sarayda nöbetçi kalan babasının yanına gitmek için öyle bir ağlama tutturmuştu ki, sesi duyan mahalledeki bütün Rum ve Ermeni komşular koşup gelmek zorunda kalmışlardı. Bir türlü susmayacağı anlaşılınca, ne yapıp edip gecenin bir vaktinde, küçük bir kızın, kuş uçurulmayan Yıldız Sarayı'nda görevli babasının yanına gitmesini sağlayacak birini bulmuşlardı. Sonunda babasına kavuşmuş, baba kız sarayda, sarı yazma bir yorgana bürünüp koyun koyuna yatmışlardı.

Mehmed Edib Bey'in görevli olduğu Ceyb-i Hümayun Dairesi'ne, Yıldız Camii'nin karşısındaki selamlık töreninin yapıldığı setin arkasından gidilirdi. Büyük kapıdan geçilir, dar ve uzun çakıl döşeli yoldan yürünürdü. Yolun iki tarafında çeşitli daireler bulunurdu. Edib Bey bu dar yolun üstündeki Ceyb-i Hümayun Dairesi'nde gece de nöbete kalırdı. Ceyb-i Hümayun kâtipleri her an göreve çağrılacak gibi sırayla sarayda yatarlardı.

Ceyb-i Hümayun Dairesi, padişahın özel hazinesindeki nakdinden ayrı olarak, acil harcamalar için sarayda bulundurulan parayı muhafaza eder, hünkâr tarafından istenildikçe para verir veya gösterilen yere sarf eder ve hesabını tutardı. Bu dairenin başında bulunan kişilere ceyb-i hümayun kâtipleri denirdi.[15]

---

14 *Mor Salkımlı Ev*, s. 95.

15 *Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamit Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, c.1 Haz: Fatma Rezan Hürmen, Pınar Yayınları, İstanbul, 2006 s. 56.

Abdülhamid, para biriktiren, servetini dikkatle idare eden bir padişahtı. Bendelerine karşı eli açık olmasına rağmen, kendisi israfı sevmez, düzenli ve tutumlu yaşardı. Taşınır ve taşınmaz servetinin işletilmesini paradan anlayan kişilere bırakır, kendisi ardından denetlerdi.[16] Döneminde hem saray giderlerinin açığını kapatmış hem de kendi kesesinden, yani Ceyb-i Hümayun Hazinesi'nden kışlalar, okullar, camiler yaptırmıştı.

İngiliz çocukları gibi

Mehmed Edib, okuduğu kitaplardan ve çevresindeki sohbetlerden İngiliz terbiyesinin kızı için iyi bir terbiye olduğuna karar vermiş, katı bir İngiliz disiplini uygulamaya başlamıştı. Bütün çocuklar ellerinde horoz şekerleri ile gezerken Halide'ye et, sebze ve az miktarda yemiş verilir, akşamları da bir bardak süt içirilirdi. Soğuk havalarda kalpak takan küçük kızın kollarıyla bacakları hep çıplaktı. İngiliz çocukları gibi yazları beyaz keten giysiler; kış günlerinde lacivert kısa giysiler giyerdi. Öteki çocuklara benzemediği için hüzünlenen Halide, yaşıtlarının kırmalı, kurdeleli giysilerine çok özenirdi.

Edib Bey, Halid diye çağırdığı kızını oğlan gibi büyütmek hevesinden uzun süre vazgeçmedi. Saçlarını kısacık kestirdiği Halide'yi bir süre oğlan giysileri ile gezdirdi. Ancak yıllar sonra kızı büyüyünce Edib Bey inadından vazgeçti. Halide'nin saçları uzayıp uçları mısır püskülü gibi sararınca, haminnesi dört örgü yapıp tepesine bağladı, uçlarını da sincap kuyruğu gibi bıraktı.

Çok sevdiği bebeklerle oynamasına hiç karışan olmamıştı. Babasının Beyoğlu'ndan aldığı taş bebekleri değil de, elle dikilip kafasına mısır püskülünden saç takılan bebekleri severdi. Yetişkin bir kız olduğu günlerde de gizli gizli bebekleriyle oynamayı sürdürdü. Bebekleri için sonu acı biten hikâyeler yaratır, bilmeden ilk roman provalarını kafasında kurardı.

Mor Salkımlı Ev'de yaşayanlardan biri de komşu kızına aşkından sararıp solan Kemal Dayı'ydı. Maliye Nezareti'nde kâtip olarak çalışan Kemal Dayı her cuma günü Halide'yi odasına çağırır, gizli gizli çizdiği resimleri ona gösterirdi.

Günün birinde, saray kadınlarına öğretmenlik etmiş, eğitim ve kültürüyle çevresini etkileyen Gümüş Hanım isimli bir saraylı kadın, halayığı Fikriyar ile aileye katıldı ve onlarla birlikte yaşamaya

16 Alpay Kabacalı, *Abdülhamid*, Denizbank, 2006, İstanbul, s. 279.

başladı. Halide'nin Saraylı Hanım Teyze diye söz ettiği genç kadın süslü eşyaları, giysileri, mücevherleri ve kitaplarıyla bir çekim merkezi olmuştu. Saraylı Teyze'ye Nakiye Hanım'ın gösterdiği büyük ilgi hizmetkârlar arasında dedikoduya neden oluyor, onunla ilgili çeşitli yorumlar yapılıyordu. Nakiye Hanım'ın bu saraylı kadını oğlu Kemal ile evlendirmek istediği anlatılıyordu.

Edib Bey evleniyor

Halide'nin 4 yaşına bastığı günlerde haminnesinin yüzünde bir keder belirdi, fısır fısır konuşmalar kapı arkalarından odalara yayılıyor, herkes bir karış suratla dolaşıyordu. Edib Bey, ev hizmetlerine bakan ihtiyar hanımın torunu ile evlenmeye karar verdiğini açıklamıştı. Aile sakinlerinin bütün karşı çıkışlarını, kulak ardı edip onunla nikâhlandı, ardından da Yıldız'da bir eve taşındı. Tek endişesi Halide'ydi. Kızını mutlaka yanında istiyordu.

Halide, babasının yeni evine, yalnızlık hissetmesin diye Mahmure ile birlikte gönderilmişti. Oysa o, mavi gözlü, pembe yanaklı yeni anneden ilk görüşte hoşlanmış, sıçrayıp kucağına oturmuştu bile. Birkaç saat geçip de Mahmure'nin ayrılık saati gelip çattığında, kendisini kötü hissetti. Yabancılar arasında kaldığını düşündü. Edib Bey'in yeni eşini ziyarete gelenler, Halide'yi beğenmeyip dudak bükmüşlerdi. Derin bir kedere kapıldı, tanıyıp bilmediği bu yabancıların ondan hoşlanmamalarının sebebini çocuk aklıyla anlamaya çalıştı. Belki de gözleri mavi olsa, güzel bir kız olacak, herkes onu sevecekti.

Eleni'nin yuvasında

Edib Bey kızını, saraya mensup tanınmış gayrimüslimlerin küçük çocuklarının devam ettiği yuvaya verdi. Halide'nin dış dünya ile ilk teması bu yuvada başladı. Kirya[17] Eleni ve kız kardeşinin çalıştırdığı yuvaya ara sıra uğrayan Mahmure, önünde sürekli mum yanan Meryem Ana tasvirinin önünde kaskatı kesilir, "Bu günah," derdi.

Halide, Rumcayı kısa sürede söktü. Eleni, şefkatiyle kısa süre içinde küçük kızı değiştirmişti. Artık o durgun kız gitmiş, yerine oynayan, sıçrayan, koşan, şarkılar söyleyen bir Halide gelmişti. Eleni onu masanın üzerine çıkartır, "Kukuriko petinos," diye başlayan ve yaramaz bir horozu anlatan şiiri okuturdu. Ona öylesine bağlanmış-

17 Bayan ya da hanım (Rumca).

tı ki, Eleni'nin çarşıya gittiği kısacık anlarda bile Halide, kaybolduğu duygusuna kapılırdı.

Şiir okumak için masaya çıktığı günlerden birinde aniden etrafındaki her şey sallanmaya başladı. Doktorların sebebini bulamadığı, ilaçların fayda etmediği bir hastalığa yakalanmıştı. Babası yatağının başucunda ağlıyor, üvey anne ne yapacağını bilmeden dolaşıyordu. Sonunda Mehmed Edib kızını bir arabaya koyduğu gibi, haminnesinin ve ablasının yaşadığı Mor Salkımlı Ev'e götürdü. Eski düzenine dönen Halide sevdiklerinin arasında iyileşecekti. Büyüme sürecinde, hastalık zaman zaman ortaya çıkacak, zaman zaman hayata karşı ilgisini kaybettiği dönemleri hep olacaktı. Onun bu "hastalığına" iyi gelen ilaç yoktu.

Okumaya başlıyor

Halide okuma yazma öğrenmek için haminnesine "vızıldanmaya" başlamıştı. Sonunda babasından izin çıktı. O günlerde mektebe, âmin alayı denen bir merasimle başlanırdı. Kızlara ipekli, süslü esvaplar giydirirler, göğüslerine Kuran cüzleri için özel olarak dikilmiş işlemeli bir kese asarlar; sonra da bir arabaya bindirirlerdi.[18] Büyük çocuklar önde ilahi söyler, arkadakiler de âmin diye bağırıp onları takip ederek bir sokak alayı oluştururlardı.

Halide, sokak alayından korktuğu için onun töreni evde yapıldı. Zaten Edib Bey de kararını vermişti, Halide ev eğitimi alacaktı. Çiçekli, şampanya renkli bir kumaştan, topuklarına kadar uzanan çok güzel bir entari ile aynı renkli tülden bir başörtüsü hazırlandı.

Bir gün her taraf silindi, süpürüldü, masaların, koltukların yerleri değiştirildi. Evin erkekleri yeni elbiselerini giydiler. Ablası ile Halide süslü entarilere büründüler. Saraylı Teyze de o gün Halide'nin göğsüne bir elmas broş takmıştı.

Öğleye doğru kapılar açıldı, elleri tesbihli, başı sarıklı hocaefendiler gelmeye başladılar. Büyük ziyafete babasının saray arkadaşları ve komşular davetliydi.

> Yemekler yendikten, kahveler, çubuklar içildikten sonra ablamla beni ellerimizden tutup misafir amcaların yanına götürdüler. Salon hep az konuşur, çok düşünür, temiz yüzlü erkeklerle doluydu. En evvel başköşede oturan sarıklı hocadan başlayıp bütün misafirlerin ellerini öptük... sonra bizi köşedeki hocanın önüne oturttular. Hoca

18 *Mor Salkımlı Ev*, s. 70.

ile bizim aramızda minimini, üstü şal örtülü bir rahle vardı. Hoca, rahlenin üstünde duran az yapraklı bir kitabın ilk sahifesini açtı.[19]

Halide, Elifba'yı yüksek sesle tekrar etmiş ama heyecandan hocanın elini yeniden öpmeyi unutmuştu. Resmi törenin ardından hocaefendi, Halide ile Mahmure'ye Elifba ve Kuran öğretmek için düzenli olarak eve gelmeye başladı. İki tarafında mum yanan rahlede Halide her gece Kuran okuyor, ahenginden büyük haz alıyordu.

Okumayı söker sökmez, *Afrika Seyahatnamesi*'ni Saraylı Teyze'nin halayığı Fikriyar'ın yardımıyla raftan indirmişti. Saraylı Teyze yalnız kütüphanesiyle değil, eğitmenliğiyle de Halide'nin yaşamında önemli bir rol oynadı. Edindiği ilk bilgiler onun kütüphanesinden süzülüp gelenlerdi. Haminnesine, "anne" diyen, saraydaki kadınların öğretmeni olan Gümüş Hanım daha sonra Halide'nin babasıyla evlenip üvey annesi olacaktı.

Mor Salkımlı Ev'in üzerinde felaket rüzgârları esiyordu. Haminnesinin çocuklarına verem musallat olmuştu. Annesinden önce de büyük dayısı veremden ölmüştü. Ölüm sırası Kemal Dayı'ya gelmişti. Felaket sürecek, oğlunun acısına dayanamayan büyükbabası, Kemal'in ardından hayata veda edecekti. Haminnesi bunca sevdiğini sonsuza uğurladığı evine küsmüştü. Mor Salkımlı Ev'i terk edip Üsküdar'a taşındı.

Halide kâh babasının evinde kalıyordu, kâh haminnesinin. Yaz tatillerinde babası da haminnesine konuk olurdu. Halide'nin çocukluğu Yıldız–Ihlamur, Şemsipaşa–Sultantepesi ekseninde geçti.

İlk sütninesi Hatice'nin Çingene olduğu söylenirdi. Ali Lala, Saka Apti, hain mi hain Rasim Dadı, babasının okuttuğu Mehmet Efendi, evin yemeklerini pişiren Havva Hanım, hastalık zamanlarında cinleri kaçırtmak için çağrılan Arziye Hanım, Ermeni hizmetçi Roza, zaman zaman yatıya gittiği sütninesi Nevres Bacı, Habeşistanlı Reşe, hiç tanımadığı Hayri Dayı'nın oğlu Refet ile ilk arkadaşı çikolata renkli Şayeste, Halide'nin çocukluk anılarına anlam katan insanlardı.

Küçük kızın doğum günleri hiç kutlanmazdı; öğretmenlerinden biri eski takvimle yeni takvimi önüne koyup öğrencisinin 15 Şubat'ta doğduğuna karar verince onun da bir doğum günü olmuştu.

Mehmed Edib Bey'in akrabası yoktu. Babasını evlat edinen Şeyh Mahmud'un karısı 1900 yılında Sultantepesi'ndeki eve gelip bir

19 Halide Edib, "Mektebe Nasıl Başladım", *Arkadaş*, 17.1.1941; Hilmi Yücebaş, *Bütün Cepheleriyle Halide Edib*, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul 1964, s. 9.

süre kaldığında babasının büyük saygı gösterdiği bu kadını Halide bir kez görmüş, o sırada okulda yatılı olduğu için uzun süre birlikte olamamıştı. Babasının ailesi hakkında bilgi sahibi olan tek ziyaretçi ise, eve sık sık uğrayan Çerkes Mahinur Hanım'dı.

1894 Temmuz'unda, evde büyük bir değişiklik yaşandı. İstanbul'da büyük zelzelenin yaşandığı gün, 10 Temmuz'da, Mahmure Abla ile Eczacı Yusuf Bey'in düğünleri yapılmıştı. Yusuf Enişte, içgüveysi gelecekti.

Şemsipaşa'daki evin selamlığında yerleşik olarak oturan, gerekli işleri yapan iki erkek lala vardı. Süleyman Ağa, büyükbaba ölüm döşeğindeyken gelmişti... Kendi maceralarını Doğu Anadolu'nun peri masalları ile harmanlayarak anlatan Süleyman Ağa evden ayrılınca, onun yerine Eğinli Ahmed Ağa gelecekti.

Hz. Ali ve Battal Gazi

Ahmed Ağa, Halide'nin yeni bilgi kaynağı olmuştu. Sabahları deniz kenarına inerler, peynir ekmek, kavun yerler, Eğinli Ahmed Ağa okur, Halide dinlerdi. Ahmed Ağa, üç sene boyunca Halide'ye Ebu Müslim Horasani'den, Battal Gazi'den hikâyeler okudu. Bu hikâyelerdeki kudret, ses ve renklilik Halide'yi kendinden geçirirdi. Kahramanlık hikâyelerini tükettiğinde ise, aşk hikâyeleri anlatmaya başlardı. Her iki lala da onun hayal dünyasında yeni kapılar açmışlardı.

Ama Halide'nin ruhundaki asıl kahraman ne Battal Gazi, ne de Ebu Müslim Horasani'ydi, onun kahramanı Hazreti Ali'ydi. Ahmed Ağa, ona Ali'nin savaşlarını anlatan birçok hikâye okumuştu... Bilhassa Hz. Ali'nin insan yiyen ejderhaları öldürmesine bayılırdı. Zayıfları koruyan bu kahraman, düşmanlarına karşı da mert ve insaniydi.[20]

Babası iki eşli oluyor

Halide, Saraylı Teyze'nin evdeki varlığından büyük memnuniyet duyuyordu, ancak bir gün Saraylı Teyze kendisine mektupla gelen bir izdivaç teklifinden söz etti. "Evlenirsem giderim," diye de ekledi. Oysa Halide o güne kadar, sadece 20 yaşından küçük kadınların evlendiğini zannediyordu. Saraylı Teyze evlenip evden giderse korkusuyla karalar bağladı. Uykusundan uyanıp sayıklıyor, haminnesi üzerinde tütsüler çeviriyor, dualar okutuyordu. Haminnesi ile teyze arasında büyük münakaşalar oluyordu.

20 *Mor Salkımlı Ev*, s. 89.

Halide'nin, "Abla" dediği üvey annesi o gün, Beşiktaş'ta bir dostuna yatıya gitmişti. İşte o gece Edib Bey yeniden evlendi. Yeni üvey anne, Saraylı Teyze idi. Edib Bey artık iki eşliydi. Modern fikirli dostları Edib Bey'i ayıpladılar. Abla döndüğü gün, bütün ev ayakta idi. Doğru yukarı çıktı, Saraylı Teyze'nin odasına gitti. Herkes kapının dışında bekliyordu. "Ne yapalım kısmet böyleymiş," diyerek, odasına çekildi. Saraylı Teyze ayakta, başı önünde ağlıyordu. Edib Bey o günden sonra bir gece Abla'nın, bir gece Saraylı Teyze'nin odasında yattı. Halide Edib, bir erkeğin iki eşle birlikte olmasının, bir metresle ilişkisinden daha katlanılmaz olduğunu, çocukları ve birlikte yaşayan insanları da etkilediğini yazar.

Edib Bey'in Abla ile evliliğinde iki kızı olmuştu. Nilüfer ve Nigâr. Edib Bey, evde başgösteren huzursuzluğu fark etttiğinde, Nilüfer'i, Nigâr'ı ve annelerini alıp büyükbabanın ölümü üzerine terk edilen Mor Salkımlı Ev'e götürdü. Saraylı Teyze, Haminne, Halide ve Mahmure ise Üsküdar İcadiye'de başka bir eve taşındılar.

Herkesin meraklı gözlerle Abla'yı izlemesi Halide'nin hafizasında bir fotoğraf olarak kaldı. Edib Bey'in iki eşli yılları Halide'yi çok kötü etkiledi. İki eve de gidip gelen Edib Bey'in Saraylı Teyze'den iki çocuğu oldu. İlki kızdı, Belkıs. İkinci çocuk oğlandı. Adını Said koydular. Halide'nin artık bir ablası dört de kardeşi vardı. O yalnız çocuk, ölümlerin, evliliklerin ve boşanmaların ardından dağınık da olsa büyük bir aileye kavuşmuştu. Yaşamı boyunca da hem ablası Mahmure'den hem de kardeşlerinden destek görecekti.

Babasının Saraylı Teyze ile evliliği uzun sürmedi. Entelektüel, birikimli bir kadın olan Teyze konuşmalarıyla Mehmed Edib'in canını sıkmaya başlayınca boşandılar. Teyze, Haminne ile birlikte o civardaki başka bir eve taşınırken, çocukların yürek burkan ağlamaları Halide'yi de yaraladı. Bu ayrılış öylesine acı doluydu ki o gün Halide hiç evlenmemeye karar verdi.

Toplumda yaşanan değişim kadın erkek ilişkisini de değiştiriyordu. 1874 yılında İstanbul'a gelen İtalyan gazeteci ve yazar Edmondo de Amicis yaşanan değişimi algılamıştı: "Her gün eski bir Türk ölmekte ve Tanzimatçı bir Türk doğmaktadır. Gazete tespihin, sigara çubuğun, şarap iyi suyun, yaylı araba arabanın, piyano davulun, Fransız grameri Arap sarf ve nahvinin, kâgir ev ahşap evin yerini almaktadır.... Her sene binlerce kaftan kaybolmakta, binlerce İstanbulin ortaya çıkmaktadır."[21]

De Amicis'e göre, Tanzimatçı Türk çenesine kadar düğmeli uzun siyah İstanbulin, koyu renk sübyeli pantolon ve fes giyer, fotoğraf

21 Edmond de Amicis, *İstanbul*, 1981, s. 140.

çektirir, Fransızca konuşur, akşamı da tiyatroda geçirirdi. Sarıklı Türk ise hâlâ Sırat Köprüsü'nden geçeceğine inanırdı. Kararsızlar ise fes, kaftan ve sarık arasında gider gelirlerdi.[22]

Halide'nin çocukluğu değişimin her alanda kendisini gösterdiği, hız kazandığı yıllardı.

Ergenlik yılları

Küçük, ufak tefek kız büyüyor, bluzunun altından göğüsleri kendini belli ediyordu. Halide'ye haminnesi hemen kırmızı bir çarşaf dikti. Ama o, sokakta yürürken çarşafın içinde bunalır, üstünden çıkartıp, taşıması için kendisine eşlik eden Ahmed Ağa'ya verirdi. Kaçgöç günleriydi. Bir baba kız gayrimüslimlerin çoğunlukta olduğu Beyoğlu'nda birlikte gezebilir, ama Beşiktaş'a gitmek istediklerinde sorun çıkardı. İstanbul'un değişik semtlerinde farklı uygulamalar vardı. Kaçgöçün nasıl uygulandığı İstanbul'un bir semtinden diğerine değişirdi. Bu yüzden bazen ayrı faytonlara binmek zorunda kalan baba ile kız, vapurda da yan yana oturamazlar, biri kadınlara, diğeri erkeklere ayrılan yerlere yönelirdi.[23]

Halide, büyümekte olan bir genç kızın erkeklerle ilişkisinin nasıl değiştiğini dikkatle gözlemiş, *Sinekli Bakkal* romanında anlatmıştı. Bu gözlemlerini yansıttığı *Sinekli Bakkal*'ın Rabia'sı bakkal dükkânında kaçgöç nedir bilmezken, ondaki değişim çevrenin gözünden kaçmıyordu. Rabia, büyüdükçe güzelleşiyor, güzelleştikçe mahallenin delikanlıları için tehlikeye dönüşüyordu. Başı piyanoya ancak yetişirken şimdi piyanonun üstünden odayı seyretmekteydi. Birlikte büyüdüğü erkeklerden ayrılmasının zamanı gelmişti. Rabia, "Kaçgöç zenginler için!" diye diretiyordu. "Ne fena âdetlerimiz vardı..."[24]

22 Edmond de Amicis, *İstanbul*, s. 139.

23 Halid Ziya Uşaklıgil, *Nesl-i Ahir*, Özgür Yayınları, İstanbul, 1990, s. 142.

24 *Sinekli Bakkal*, s. 128-131.

Amerikan Kız Koleji

Mehmed Edib, sarayda görev yaptığına çok da aldırmadan muhalif karakterini korur, kendi tarzından taviz vermezdi. Abdülhamid'in hışmını üzerine çekmek pahasına, kızını Amerikan Koleji'ne vermek istiyordu. Bu amaçla, evlerinden birini Üsküdar'ın bitişiğindeki gayrimüslim mahallesi İcadiye'ye taşımasının asıl nedeni de buydu.

1893 ya da 94 yılıydı, Edib Bey, Halide'yi Üsküdar'daki, güzel manzaralı bir Ermeni konağında eğitim veren Amerikan Koleji'ne götürdü. Yaşı çok küçük diye okul onu kabul etmedi. Edib Bey kararlıydı. Sonunda kızının nüfus kâğıdında yaşını iki yıl büyüttürerek onu okula yazdırmayı başardı.[25] Okulun müdürü Dr. Patrick kendisiyle mülakat yaparken, Halide onun Doğulu ağzıyla konuştuğu Türkçeyi çok tanıdık bulmuş, bu yüzden boynuna sarılmak istemişti.

Garip diyetlerle beslenen, namaz kılıp dua okuyan, Rumca şarkılar söyleyen minik kız, öğrenciler arasında küçücük kalmıştı. Yaşının büyütüldüğünü bilen okul idaresi onu yatılı kabul etmemişti.

Okulun binaları, gün batımında İstanbul'dan seyredildiğinde camları göz kamaştırırcasına altın gibi parladığı için Rumların Altınşehir -Chysopolis- olarak andığı Üsküdar'ın en güzel noktasına, üç dönümlük bir arazinin üzerine konumlanmıştı. O günlerin Üsküdar'ı, 60.000'in üzerinde nüfusu olan koca bir şehirdi.

Üsküdar'ın sokaklarından yılan oynatıcıları, dans eden Çingeneler, falcılar, hokkabazlar, dervişler, sihirbazlar eksik olmazdı. İki tahta plaketi birbirine vuran bir kilise görevlisi mahalleyi dolaşarak Hıristiyanları sabah duasına çağırırdı.[26]

---

25 Halide Edib, "Kadın Tahsilinin Bir Büyük Bayraktarı", *Akşam*, 9 Mart 1950.

26 Zabel Yeseyan, *Silahtarın Bahçeleri*, Belge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 70, 74.

İncil'le tanışma

Halide, İngilizceyi çabuk öğrendi. Onunla arkadaşlık eden tek öğrenci üst sınıflarda okuyan güzel Türk kızı Gülfaris'ti. Türkçe bilen Miss Fensham da ona tercüme dersi veriyordu. Bir sene devam ettiği okuldan aklında kalan şeyler, yalnızlık ve İncil dersleriydi. Üç kez parasını verip İncil almış, üçünü de eve götürdüğünde ortadan yok olmuşlardı. Mahmure ona, "Sen bir Hıristiyan'sın cehennemde yanacaksın," demiş, Saraylı Teyze de İncil'e fena halde isyan etmişti. Halide ise İncil'i Battal Gazi Hikâyesi gibi keyifle okuyordu. Evdekiler içinde en makul olan Havva Hanım'dı. Halide'yi rahatlatlatmak için, "Bütün çocuklar Müslüman doğar, 9 yaşından önce ölürlerse cennete giderler," derdi. Sütninesi Nevres Bacı'nın ikinci kocası Ahmed Ağa, Halide'nin ders kitaplarına bakar, fotoğraflardaki insan gözlerini oyardı.

İncil yüzünden evinde baskı gören kolejli bir kız daha vardı. Onu, "Bir türlü İngilizce öğrenememiş, kocaman bir aptal Yahudi kızı," diye betimler anılarında. Bir gün hocası, Halide'den bu kıza yardım edip ezberlerini öğretmesini istedi. Nihayet okuyabileceği bir İncil bulduğunu düşündü Halide. Ama kızla konuşunca onun İncil'inin de evde yok edildiğini anladı. O da Halide gibi, cehennemde yanmaktan korkuyor, dersini de ezberleyemiyordu.[27] Halide, Yahudi kızına acırken onunla ortak bir kaderi paylaşan ruh hali içindeydi.

Kolej yasağı

O dönemde, Türk öğrencilerin yabancı okullarda okuması hiç hoş karşılanmıyordu. Kolejdeki mutlu günler bir talebenin jurnali ile son buldu.[28] Birinci yılın sonunda Halide, onun adına çıkartılan bir *irade* ile (padişahın kanun kuvvetindeki emri) kolejden ayrılmak zorunda kaldı. Padişah sarayda hemen hiç terör estirmez, yanında çalışanları daima kollar, memnun etmeye çalışırdı. Öte yandan o yıllar hafiyelerle birlikte anılan yıllardı. Padişah gündelik rutininde önce devlet işlerine ait evrakı, sonra gazeteleri okur ya da okutur, son olarak da hafiyelerden gelen jurnalleri inceler, olup bitene dair bilgi alırdı. Bu jurnal önüne geldiğinde, Edib Bey'in kızını Amerikan okuluna gönderdiğini öğrenen padişahın huzuru kaçmış olmalıydı ki, Halide'nin adına böyle bir irade çıkartılmıştı.

---

27 *Memoirs of Halide Edib*, s.151.

28 Halide Edib, "Kadın Tahsilinin Bir Büyük Bayraktarı", *Akşam*, 9 Mart 1950.

Yakın dostu Hasan Sırrı (Örik) Bey saray günlerini anlatırken Mehmed Edib'in özgürlükçü fikirleri nedeniyle padişahın gözünde bir türlü makbul olmayı başaramadığını söylüyor. Edib Bey ve geleceğin sadrazamlarından Hakkı Bey (Paşa) ile birlikte acı acı tenkitler yaptıklarını, "Bu hal böyle devam edemez, Meclis'in toplanması, Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girmesi gerekir," diye konuştuklarını anlatıyor. Hasan Sırrı, Mehmed Edib'le birlikte ürettikleri eleştirileri sarayda değil de sokakta yapmış olsalar, Yemen ya da Fizan'a sürgün gitmekten kurtulamayacaklarını da ekliyor aynı anılarda.

> ... 'Zeki olduğundan kimsenin şüphesi olmayan padişah, çocukça vehm-i vesveseden vazgeçip şu en makul tarz-ı hareketi [*davranış biçimini*] ihtiyar etse de hem kendisi hem de cihan rahat etse!' Yolunda hasbıhallerde bulunmak mertebesinde te'ati-i efkâr [*fikir alışverişi yapar*] ve mülahazat ederdik [*düşünürdük*].[29]

Halide Edib, okuldan uzaklaştırılmasını anlatırken, "Abdülhamid, Türklerin çocuklarını yabancı okullara yollamasını istemezdi. Liberal fikirlerin bu sayede öğrenilebileceğini düşünürdü," diye yazıyor.[30] Halide'nin okuldan uzaklaştırılması, öğretmeni Miss Dodd'un içine sinmedi. Ona evde, İngilizce ve resim dersi veriyordu. At sırtında evlerine gelen Amerikalı öğretmenler mahallede, "Eğere yandan binenler," sözleriyle anılır olmuşlardı.[31]

Babasının Yanına Taşınıyor

Edib Bey, kızının ille de Beşiktaş'taki evde kendisiyle birlikte oturmasını istiyordu. Okuldan da ayrılan Halide'nin artık İcadiye'de yaşaması için mazereti kalmamıştı. Sonunda Halide Beşiktaş'a, babasının yanına taşındı, Mor Salkımlı Ev'den, Üsküdar'a misafir olarak gidip gelmeye başladı. Evden ayrılırken, Haminnesi, "Orada herkes beynamazdır; sakın geceleri dua okumayı ihmal etme," demişti.

Edib Bey, Saraylı Teyze'nin eskiden oturduğu ikinci kattaki odayı Halide'ye ders odası olarak hazırlatmış, odaya büyük bir yazı masası, rahat İngiliz koltukları, bir de salıncaklı sandalye koydurmuştu.

---

29 Örikağasızade Hasan Sırrı, *Sultan Abdülhamid Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007, s. 124.

30 *Memoirs of Halide Edib*, s. 153.

31 Halide Edib, "A Turkish feminist views women here", *The New York Times*, 7 October 1928.

Halide, dönemin ünlü simalarından Ebüllisan Şükrü Efendi ile derslere başladı. İslamiyet'i, Şükrü Efendi'den öğrendi. Anlamını nihayet kavradığı duaları sıra ile okurken uyuyup kalıyordu. Geceleri yatsı namazından sonra Allah'la konuşuyor, bütün kullarını birlikte yaratmış olmasına rağmen, Müslüman olmayanların neden cehenneme gönderildiğini bilmek istiyordu.[32] Süleyman Çelebi'nin Mevlid'inden kısımlar okuyarak huzur buluyordu. Bu devrede başladığı namaz ve oruca uzun yıllar devam edecekti.

Halide'nin, çocukluğundan beri içinden çıkmayı bekleyen bir sanat arzusu vardı. "Hikâyeler tasarlar, hikâyelerini bir aktris gibi kendisi oynardı."[33] Çocukluk ve genç kızlık hayalleri sınırsızdı. Babasıyla bir cambazhanede seyrettiği kızın atlar üzerindeki marifetleri Halide'nin aklını başından almış, cambaz olmak hevesine kapılmıştı. Haydarpaşa'daki Abdürrezzak Tiyatrosu'nda izlediği tuluat, Ramazan gecelerinde Üsküdar Çarşısı'ndaki büyük kahvede oynatılan Karagöz ve kukla oyunları, onun zihninde yeni kapılar açmıştı. Bir zamanlar İtalyan sahnesinde oynamış yaşlı bir primadonna olan Madam Liverdali'den şan dersleri aldı. Bu alanda yeteneksiz olsa da, aldığı dersler İtalyan musikisinin ruhuna nüfuz etmesini sağladı. Çok küçük yaşta Devlet Efendi isimli bir hocadan piyano dersi aldı.

> ...Babam musikiye istidadım olduğunu zannetmiş ve Devlet Efendi isminde bir piyano hocası tutmuştu. Bu yaşta piyanoya başlamak kolay bir iş değildi. İskemlenin üstüne benim için yüksek bir minder korlar, ellerimin cüsseme nazaran büyük olmasına rağmen, parmaklarım bir türlü oktav yapamazdı.[34]

"Hem piyanoya hem de başka derslerime beni Saraylı Hanım Teyze çalıştırırdı," diyen Halide, piyanoyu ilerletince, babası onu, gençliğinde Namık Kemal ile Paris'te bulunmuş mabeyn başkâtiplerinden şair ve bestekâr Nuri Bey'in evindeki musiki gecelerine götürmeye başladı. O günlerde Halide, piyanoda ıskala devrini hayli çabuk atlatmış, İtalyan musikisinin bazı havalarını çalmaya başlamıştı. Bir gece saray mızıkasından bir genç kemaniye piyanoda refakat etti. Boyu yetişmediği için piyanonun taburesine oturturken altına bir minder koymuşlardı. O gece babası Edib Bey çok

32 *Mor Salkımlı Ev*, s. 107.
33 Ünaydın, *Diyorlar ki*, s. 159.
34 *Mor Salkımlı Ev*, s. 86.

mutlu olmuş, onu istikbalin meşhur piyanisti olarak gözünde canlandırmıştı.[35]

Kızının İngiliz terbiyesiyle yetişmesi için çabalarını sürdüren Edib Bey, Hindistan'da bir çay tüccarının eşi iken dul kalıp İstanbul'a yerleşen bir İngiliz kadınını, tavsiye üzerine kızına mürebbiye olarak tutmuştu. İngiliz mürebbiye ile Hindistan üzerine konuşuyorlar, birlikte Shakespeare ve George Eliot okuyorlardı. Yazar olmayı o günlerde düşünmeye başladı.[36] Edebiyata ilgisi, hayran kaldığı Zola ile derinleşti. İngiliz hocasıyla *Mother* adlı bir kitaptan tercümeler de yaptı. Yazar ve devlet görevlisi Mahmud Esad Efendi metni düzelterek Halide'nin ismiyle bastırttı. 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı'nda hayatını kaybedenler için açılan sergide Halide'ye *Mader* (*Mother* J. Abbot) adlı bu çevirisi nedeniyle şefkat nişanı verildi.

Halide artık çocukluktan çıktığını, genç kızlığa adım attığını o günlerde keşfetti. İngiliz mürebbiyesi Hindistan'daki erkek kardeşi ile evlenip evlenmeyeceğini soruyordu ona. İlk evlilik teklifini dolaylı olarak kendisini hiç tanımayan bir İngiliz'den almıştı.

Hocası Rıza Tevfik

Rıza Tevfik, Tıbbiye Mektebi'nden henüz mezun olmuş, İstanbul'un renkli simalarından biriydi. Karısı Ayşe Sıdıka Hanım (ölümü: 1903) ise, ilk modern eğitim bilimi kitabını (*Usûl-i Talim ve Terbiye Dersleri*) yazmış, "bir ülkenin uygarlığının ölçüsünde en doğru kıstasın, kadınların eğitimi," olduğuna inanan bir kadındı. Aynı zamanda Darülmuallimat müdiresi olan Sıdıka Hanım, o günlerde tüberkülozla boğuşmaktaydı. Bu nedenle eşi Rıza Tevfik ile Yakacık'a taşınmışlardı.

Rıza Tevfik, arkadaşı Nuri Bey'i ziyarete gittiği bir gün; kuru, ince, uzunca boylu, bıyıklı, az kösece bir adamla karşılaştı. Mahzun duruşlu bu adam, Edib Bey'di. O da ailesiyle birlikte Yakacık'a yazlığa gelmişti. Nuri Bey, onu Rıza Tevfik'e, "Halide Hanım'ın babası," diye tanıtmıştı.

Halide için, "Fevkalade bir çocuk. Gel seni tanıştırayım," demişti. Dostunu, haremle selamlık arasında bir odada bir süre bekletiktikten sonra yanında başörtülü küçük bir kızla geri geldi. "Halide Hanım budur. Fevkalade İngilizce bilir, gayet güzel piyano çalar ve okur. Pek hassastır. Zeki bir hanım kızdır. Onu kendi çocuklarımdan ziyade severim," dedi.

35 *Mor Salkımlı Ev*, s. 117.

36 *Memoirs of Halide Edib*, s. 180.

Rıza Tevfik'i Halide'ye tanıştırırken "Filozof Rıza" deyip eklemişti, "hem de şair." O sırada Halide, 13 ya da 14 yaşlarındaydı; oysa Rıza Tevfik onu 10 yaşında sanmıştı.

Nuri Bey sözü Namık Kemal'e getirerek, "Doktor, sana ondan bir iki şiir okusun," dedi. Rıza Tevfik de yüksek sesle Vaveyla'yı okumaya başladı, sonra da heyecanlı tonlamasıyla Farsça bir şeyler okudu. Şiirler, Halide'nin ilgisini çekmişti. Rıza Tevfik o günün sonunda, Halide'nin Shakespeare'i ve George Elliot'u iyi bildiğini ama Türk ve Doğu edebiyatından pek haberi olmadığını fark edecekti.

Rıza Tevfik, Halide'nin piyanosunu dinlemek isteyince, Halide hiç naz etmeden piyanoya oturup etrafta hiç kimse yokmuş gibi heyecanla çalmış ve söylemişti. "Pek pürüzsüz, temiz ve ince bir sesi vardı," demişti Rıza Tevfik.

Edib Bey, Halide'de verem var, diye korkuyordu. Aileden pek çok kişi bu illete kurban gitmişti. Kızının zaman zaman durgunlaşması onu ürkütüyordu. Edib Bey, "Doktor, sen bir göğsünü dinlesen kızımızın," diye rica etti. "Hay hay," dedi Rıza Tevfik. Küçük bir odaya geçtiler. Rıza Tevfik Halide'nin kalbini ve göğsünü dinledi. Hiçbir şeyi yoktu. Vehim yapmıştı Edib Bey.

"Çok okuyor, konuşmak istiyor, menediyorlar. Çünkü yoruluyor, zaten zayıf, fakat dinlemiyor. Ne yapacağız?" diye sordu bu kez Edib Bey. "Aman Efendim," dedi, Rıza Tevfik. "Bırakın konuşsun. Birçok fikirleri vardır elbette. Münakaşa etsin. Ne olursa olsun ben onu iyi ederim; okurum, söylerim, masal anlatırım. Zihni faal olduğu halde efkârını hapsetmek iyi bir şey değildir. Hem de biraz gezsin, dolaşsın, oynasın eğlensin. Deniz kenarında, kumluklarda, bayırlarda güzel ağaçlar var, bütün sıhhati inkişaf eder."

Bu söylediklerini makul bulan Nuri Bey hemen ertesi gün Pendik'te bir piknik düzenledi. Büyük bir ağaç altında denize yakın bir yerde yediler içtiler. Nuri Bey'in küçük kızı, Halide, kız kardeşlerinden biri, babası ve Rıza Tevfik pek neşeli bir gün geçirdiler. Edebiyattan felsefeden söz ettiler. Akşamüzeri Halide'nin durgunluğu gitmiş, neşesi gelmişti.

Yazı geçirmek üzere geldikleri Yakacık'tan ayrılırken Edib Bey, Rıza Tevfik'ten Halide'ye Türkçe dersi vermesini istedi. Rıza Tevfik Kadıköy tarafında, Cevizlik'te oturuyordu. Hemen her gün atla Üsküdar'a, Bağlarbaşı'na kadar uzanıp gezdiği için hemen kabul etti. (Anlaşılan o sıralarda baba kız yeniden İcadiye'ye taşınmışlardı.) Rıza Tevfik, "Okumak, konuşmak suretiyle edebiyat dersi yapardık... Haa onlara biraz da patates salatası yapmayı öğrettim; o da lazım," diye anlatıyor anılarında.

Rıza Tevfik, Halide'nin kendisine yasaklanan koleje gizlice gittiğini de fark etmişti: "Hiçbir vakit alakasını kesmemişti. Hatta çok iyi hatırlarım, Halide Hanım, bazen akşamüzerleri gezmeye çıkar gibi evinden çıkar, Üsküdar'ın o tozlu yolundan yavaş yavaş Bülbülderesi mezarlığını geçer ve sağa, Yahudi Mahallesi'ne dönerek Dağhamamı yolundan mektebe giderdi. Bir kere de uzaktan kendisini takip ettim. Sonra pederinden anladım ki, gizlice mektebe gitmekten kendisini alıkoyamıyormuş. Bu suretle bazı dersleri pekâlâ takip edebiliyormuş."[37]

Hayalleri geniş, kendisi yetenekliydi

At sırtında Sultantepesi'ne ders vermeye gelen, saçları omuzlarına dökülen Rıza Tevfik, kaçgöçe aldırmayan şakacı, renkli bir kişiydi. Yahudi ve Ermeni okullarına devam etmiş, sayısız dil öğrenmişti. Asiliği yüzünden hapse atılmış, eylemci ruhu nedeniyle Tıbbiye'yi bitirmesi uzun yıllar sürmüştü. Rıza Tevfik genç kızı bilgisi, sivri dili ve erkekliğiyle etkisi altına almıştı. Yakışıklı, sportmen, fevkalade hoşsohbet, Türkçeyi çok iyi kullanan, şık giyinen bir erkekti. O yılların dedikodularından süzülüp gelen anlatılara göre Halide, halk ve tekke edebiyatını kendisine öğreten "feylesof" hocasına hayrandı.

Peki, Halide'nin hayranlığına karşılık, Rıza Tevfik öğrencisi Halide'den hoşlanır mıydı? 1910 yılında kendisiyle yapılan bir anket nedeniyle, en beğendiğiniz yazar kimdir sorusuna "Halide Edib," yanıtını vermişti Rıza Tevfik.[38] Öğrencisiyle yıllar sonra da iftihar etmeye devam ediyordu.

> Halide Hanım'ın tabiatı, birden bire, adeta fıskiye gibi fışkırdı. Ve ondan sonra da, ilham bakımından fazla öteye gitmedi. Bir anda coştu. Benim hizmetim kendisine ayrıca bir şeyler öğretmiş olmak değil. Tabiatını, karakterini katiyen bozmuş değilim; belki ortaya çıkmasına yardımım oldu. Şunu memnunlukla söylemek isterim ki ben bazı kabiliyetleri önceden gördüm, haber verdim ve onlar da doğru çıktı.[39]

Halide, ilk öyküsü "Eller"i, Rıza Tevfik'ten ders aldığı günlerde yazdığını söylüyor.[40]

---

37 Kandemir, *Kendi Ağzından Rıza Tevfik*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1943, s. 78–83.

38 Hilmi Yücebaş, *Filozof Rıza Tevfik, Hayatı, Şiirleri, Hatıraları*, İstanbul 1958, s. 9.

39 Ünaydın, *Diyorlar ki*, s. 119–120.

40 Ünaydın, "Halide Hanım'da Bir Gün", *Türk Yurdu*, Yıl 6, sayı 144, Tübitav Yayınları (Tıpkıbasım), Ankara, 2000.

Edebiyatın ve sanatın mistik yanlarına eğilimli hocasını anılarında şöyle anlatmıştı: "Sanatsal ve entelektüel gücünün zirvesindeydi. ... Her zaman çantasında en çok sevdiği felsefecilerin fotoğraflarını ve kitaplarını taşıyordu. Uzun saçları, yakışıklı başı ve kitapları nedeniyle herkes tarafından filozof diye anılıyordu... Benim önüme emsalsiz güzellikler ve düşünce dünyasının kapısını açtı."

Halide, Rıza Tevfik'in şiire hâkimiyetini dâhilik düzeyinde görürken, mistik olmayan felsefe görüşünü tek boyutlu bulduğunu da yazacaktı.

Rıza Tevfik'in büyük bir taklit yeteneği vardı, Arapça ve Farsçaya mükemmel bir şekilde hâkimdi. Popüler şarkı, şiir ve hikâyelerden oluşan zengin bir koleksiyona sahipti. Çoğu kez geceleri Sultantepesi'nde kalan Rıza Tevfik, Halide için yeni bir dünya idi. Anlattıklarını beynine kazıyordu. Halide, kendisini özgürce ifade etmeyi, doktriner bir tavır takınmadan bildiklerini onunla paylaşan Rıza Tevfik'ten öğrenmişti.[41] Ne var ki, Rıza Tevfik, eşi Ayşe Sıdıka Hanım'ın rahatsızlığı nedeniyle Büyükada'ya taşınınca, Halide'ye verdiği dersleri kesmek zorunda kalacaktı.

Yeniden kız koleji

Kızının evde eğitim görmesinden huzursuz olan Mehmed Edib Bey, 1899 yılında onu yeniden koleje göndermeye karar verdi. Halide, kolejin ikinci sınıfına kabul edilmişti. Amerikalı misyonerlerin desteğiyle 1871 yılında kurulan bu kolej, kadınların eğitimi için uzun vadeli projelerle işe başlamış feminist eğilimli bir okuldu. Bir zamanların şaşaalı imparatorluğunu ziyarete gelen Amerikalı bir karıkoca, kızlar için neredeyse hiçbir eğitim olanağı olmadığını fark etmişlerdi. Ülkelerine döndükten sonra Osmanlı kızlarının kaderini değiştirmeye, İstanbul'da bir kız okulu açmaya karar verdiler. Altı Amerikalı kadının birikimi olan 500 dolarla yola çıktılar.

Amerika'da öncü kadınların siyaset ve ekonomide eşitlik için mücadeleye giriştiği yıllardı. İstanbul'daki Kız Koleji'ni kurmaya gelen misyoner öğretmenler yalnız inançlarını yaymak değil, Doğulu kız kardeşlerini ilerletmek gibi bir amaçla da yola çıkmışlardı.

Okulda dini tolerans, kadın-erkek eşitliği, enternasyonalizmin ilkeleri gibi çok değişik konular ders olarak okutuluyordu.[42] Fizik,

41 *Mor Salkımlı Ev*, s. 132; *Memoirs of Halide Edib*, s. 183–184.

42 Hester Donaldson Jenkins, *An Educational Ambassador to the Near East: The Story of Mary Mills Patrick and an American College in the Orient*, Fleming H. Revell, New York, 1925, s. 59, 189'dan aktaran Cornelia Tskiridou, "Nationalist Dilemmas" New Perspectives on Turkey. Fall 2002 içinde.

geometri ve cebir gibi fen derslerine, psikolojiye ve tarihe önem verilen okulda kısa süre içinde ciddi bir akademik düzeye ulaşılmıştı. Müfredatta dönemin en çok ihtiyacı olan hemşirelik dersi de unutulmamıştı. Halide ikinci kez koleje yazıldığında, arkadaşlarına hocalık edecek düzeydeydi. Bir tek matematikte onlardan geriydi. Halide'nin en başarılı olduğu dersler, felsefe, astronomi ve edebiyattı.[43]

Halide'nin anlatımıyla okul, "Yakın Şark milletlerinin bir fikir merkezi gibiydi." Ermeni, Rum, Bulgar, Yahudi, Amerikalı, İngiliz, Türk, Arnavut, Fransız, Alman, İtalyan, Rus, Macar, Rumen öğrenciler vardı. Türk kızlarının sayısı çok azdı. "Bir Ermeni talebe o günlerde bana bir abla şefkati göstermese, hiç şüphesiz mektepten kaçardım," diye yazar. Onun sayesinde Ermenice de konuşmaya başlamıştı.[44]

Okulda derslere ilaveten resitaller düzenlenir, konserler, konferanslar, tiyatro etkinlikleri hiç eksik olmazdı. Rum kızlar tiyatroda başarılıydı, Ermeni kızlar, hem koroda hem sahnede. Ermeni mezunlar genelde meslek olarak öğretmenliğini seçiyordu. Günlük yaşamda bir araya gelmesi pek de mümkün olmayan kızlar birlikte okuyor, kökenlerini düşünmeden arkadaşlık ediyorlardı. Okulda bir de öğrenci birliği yönetimi oluşturulmuştu.

Başlangıçta öğrenim dili Ermeniceyken, 13 milletten öğrenci toplayan kolejde, İngilizce eğitime geçilmiş, İngilizce hazırlık sınıfı da açılmıştı. 1900 yılında Türkçe bilen öğrenci sayısı çok azdı. Okulda yatakhaneler dışında hep İngilizce konuşulurdu. Öğrencilere kendi dillerinin (Bulgarca, Ermenice ya da Rumca) yanı sıra Fransızca ile Almanca da öğretiliyordu. Fransızca öğrenenlerden haftada üç gün Fransızca konuşması istenirdi.[45]

1899 yılında okulda 70'i yatılı, 170 kız öğrenci vardı. Amerikan okullarının yapısını andıran ana binadan girildiğinde büyük bir soba, tepede asılı bir lamba ve yemek masası göze çarpardı. Jimnastik salonu, laboratuvarlar, tiyatro, şapel ve konferans salonunun bulunduğu binalar da sobayla ısınır, odalar gazyağı ve mumla aydınlatılırdı.[46] Okulda bütün öğrencilerden belli işleri yapmaları beklenirdi. Başlangıçta ev işi yapmaya direnen öğrenciler, ısrar edilince

43 Hester Donaldson Jenkins, *Robert Koleji'in Kızları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008, s. 135.

44 Halide Edib, "Kadın Tahsilinin Bir Büyük Bayraktarı", *Akşam*, 9 Mart 1950.

45 "Girl's College in Turkey", *New York Times*, March 12, 1899.

46 Jenkins, *Robert Koleji'in Kızları*, 2008, s. 82.

yataklarını yapar, toz alır, görevli bulaşıkçılar bulunmasına rağmen, bulaşıkları da yıkar hale gelmişlerdi.

Danimarkalı bir hemşire açık hava sporları ve jimnastik yaptırırdı. Kızlar bundan çok hoşlanırlardı. Halide anılarında, bir bedeni olduğunu da, hareket etmenin keyfini de kolej günlerinde keşfettiğini yazıyor.

Bütün kızlar basketbol ve tenise, uzun yürüyüşlere meraklıydılar. Bu tür faaliyetler Doğulu kızlar için yeniydi. Yürüyüşlere erkek Hırvat kavaslar eşlik ederdi. Okulun bahçıvanı, bekçisi, kapıcısı hep Hırvat'tı. Ermeniler için ayrı, Rumlar için ayrı Noel kutlaması yapılırdı. Ülkede dört takvim, iki zaman sistemi kullanıldığı için milli ve dini tatil günleri büyük bir karmaşa çıkarırdı. Bir yılda üç yılbaşı, üç Noel, iki paskalya, iki de Müslüman bayramı kutlanırdı. Ayrıca farklı perhiz ve oruç ayları vardı. Okulun taksitiyse o zaman 150 dolara karşılık gelen 35 Osmanlı lirasıydı.

Okul arazisine, sevimli kıyafetleriyle Hırvat kavasların beklediği sarı boyalı bir bahçe kapısından girilirdi. Sarı güllerden oluşan bir kemerin altından geçerek yürüyenlere, menekşe ve hanımeli kokuları kılavuzluk ederdi. Tek sıra çam ağaçlarıyla çevrili Kızlar Bahçesi ve Suriye gülleri ile ayrılmış bir öğretmenler bahçesi vardı. Dut ve incir ağaçlarının ekili olduğu arka taraf oyun alanıydı. Bahar geldiğinde her yana badem ağaçlarının pembe tomurcukları hâkim olurdu.

Dondurmacı ve şekerci kapıdan eksik olmazdı. Okulun çorba, salata, sebze, et ve hafif bir tatlıdan oluşan yemekleriniyse üç aşçı hazırlardı. Herkes çarşafını, havlusunu, peçetesini evinden getirirdi. İngilizce öğretilen hazırlık sınıfında dikiş dersi de vardı. Okul, o dönemde Yakındoğu'da kızlar için en yüksek derecede eğitim veren tek merkezdi.[47]

İşte böyle bir ortamda yetişkinlerden uzaklaşmak Halide'yi özgürleştirmişti. Kolejde yatılı öğrenci olmak, ayda bir eve çıkmak onu çevresinin acı ve sıkıntı dolu tekdüze ortamından uzaklaştırdı. Günlük hayatın sade zevklerini ve akranlarını tanımadan büyümüş olan Halide, hem sekiz yaşında bir çocuk gibi küçüklerle oyun oynuyor, hem de hocalarıyla arkadaşlık ediyordu. Hocalarından biri ile ata binerler, Üsküdar'ın eski mahallelerini dolaşırlardı.[48]

---

47 Tarih öğretmeni Miss Powers New York Times'a İstanbul'daki Amerikan Koleji üzerine ayrıntılı bilgi vermişti. "Girl's Colege in Turkey", New York Times, March 12, 1899.

48 *Mor Salkımlı Ev*, s. 128.

En sevdiği arkadaşı Bulgar Peşa ile Paris'te okumayı hayal ediyordu, Peşa doktor olacaktı, kendisi de usta bir kemancı. Peşa ile sıradışı bir yakınlık oluşmuştu aralarında.[49]

Sansürlü kitaplar

Okul müdürü Miss Patrick ve yardımcıları her zaman bir volkanın kıyısında yaşar gibi yaşamışlardı.[50] Kolejde verilen konferans ve resepsiyonlara gelen Türk tebaalı kişilerin geri çevrilmesi konusunda kapıdaki kavaslar sıkı tembihliydi ve kuş uçurtmazlardı.

Gümrükte sansürlenen kitaplara sık sık el konuluyordu. Osmanlı Devleti ve İslamiyet'ten söz eden kitaplar Türkiye'ye sokulmuyordu. Tiyatro ve şiir kitapları büyük sorunlara neden olabilirdi. Örneğin, Shakespeare'in *Hamlet*'inden esinlenmiş bir oyun ya da hükümdara düzenlenen bir suikast üzerine kurulmuş herhangi bir ***Julius Cesar*** oyunu, hep sansür konusu olabilen tehlikeli parçalardı. Hz. Muhammed'den de söz eden Dante'nin *İlahi Komedya*'sı bir tabuydu. Milton'a da büyük bir ihtilalin hikâyesini anlattığı için izin verilmiyordu. Fizik bölümü için getirilen dinamolar dinamitle kelime benzerliği nedeniyle gümrük kapısından geri çevrilmişti. Bir keresinde de tenis topları, top güllesi diye okunduğu için ülkeye sokulmamıştı. Komplolar hep daktilolarla hazırlandığı için daktilolara da şüpheyle bakılıyordu. Batı kaynaklı gelişmelere meraklı olan sultan, kendi otoritesine karşı kullanılabilecek olanları yasaklıyordu.

Halide ikinci kez koleje başladığında, Hıristiyanlık tarihine merak salmıştı. Bir Noel gecesi İsa'nın doğumunu anlatan öğretmeni dinlediğinde, herkesle birlikte o da ağlamıştı. Ancak Hıristiyanların Müslümanlığa yaklaşımını bağnaz buluyordu. Dinle olan ilişkisini, "Müslüman'dım, ama Sünni öğretisi beni mutlu etmiyordu," diye özetliyor. "O günlerde bana en fazla Budizm tesir etmişti. ... ferdi ebediyete inanmamak büyük bir teselliydi," diye anlatıyor ruh halini.[51] Halide, İncil'le ve Budizmle ilgili ilk bilgilerle kolej kütüphanesinde karşılaştı. Bu kütüphane onun manevi eğilimlerini kuvvetlendirdi.

Öğretmenler genelde orta yaşlı, soğuk ama sözüne güvenilir kadınlardı. Elbiselerinin kesimi kusursuzdu. Öğrencinin zihni ve ruhuyla ilgilenir, yaşadığı zorluk ve tereddütleri aşmasına yardımcı olurlardı. Kendileri için değil, başkaları için yaşadıkları izlenimini

49 *Memoirs of Halide Edib*, 2005, s. 125, 196.
50 Jenkins, *Robert Kolej'in Kızları*, 2008, s. 115–116.
51 *Mor Salkımlı Ev*, s. 125.

veren bu öğretmenler, birey olarak son derece bağımsız ve başarılıydılar.[52] Amerikalı öğretmenler öğrencilerle kalıcı arkadaşlıklar kurar, Anadolu'ya Makedonya'ya Ermeni, Arnavut ve Bulgar kızlarını ziyarete giderlerdi.

Okula yalnız ABD'den değil, dünyanın değişik ülkelerinden tanınmış fikir insanları, sanatkârlar gelir, konferans verirlerdi. Kolejde iki eğilim çarpışıyordu. Çok mükemmel bir hatip olan İncil hocası Miss Fensham, okulu dini bir çizgide geliştirmekten yanaydı. Miss Patrick'in evrensel felsefesi, insana verdiği önem, özgür ve eleştirel görüşün gelişmesinden yana fikirleri ise diğer eğilimin merkezini oluşturuyordu. Halide'yi derinden etkileyen, kişiliğine yön veren Patrick'in felsefesiydi. Fensham'ın İncil dersleri ise edebiyat ve sanatta dinin oynadığı rolü kavramasına yardımcı olmuştu.

"Kolej, Miss Patrick zamanında bir *bilgi cumhuriyeti* havasını taşırdı," diyor Halide Edib. Derslerde, özellikle Patrick'in tarih ve felsefe sınıfında en özgür şekilde fikir münakaşası mümkündü. "Onun uzun ömrünün bütün yıllarını vakfettiği gaye bütün dünyada kadının kıymet ve kabiliyetini tanıtmak, insaniyet yolunda erkeğe müsavi [*eşit*] olduğunu ispat etmekti," diye yazıyor.[53]

1920'li yıllarda, Amerikan Koleji'nin hikâyesini yazan Hester Donaldson Jenkins, okulu ve Dr. Patrick'i dünya feminist hareketinin bir parçası olarak tanıtmıştır. Kadınların arka planda kalmasına karşı mücadele eden Dr. Patrick ve birlikte çalıştığı öğretmenler, Halide'nin yaşamı boyunca örnek aldığı kişiler oldular. Okuldaki feminist maya Halide'nin kaderini çizmekteydi.

Halide, lise ve yüksekokul bölümleri olan o günlerin Amerikan Koleji'nin yüksekokulunda okudu. Bu bölümün, ABD'deki iki yıllık yüksekokullara denk bir müfredatı vardı.[54] Kolej, 1890 yılının Mart ayında Massachusetts Meclisi'nden üniversite eğitimi için aldığı onay doğrultusunda, klasik diller, edebiyat ve fen dallarında üç bakalorya veriyordu.[55] Kız kardeşleri Nigar ve Belkıs da aynı okulda okudular. Kolej, 1914 Haziran'ında Üsküdar'dan, Arnavutköy'deki yeni yerlerine taşındı.[56] Eski binalarına da 1920 yılında Bahçecik'teki

52 Halide Edib, "A Turkish Feminist Views Women Here." *New York Times*, 7 Ekim 1928.

53 Halide Edib, "Kadın Tahsilinin Bir Büyük Bayraktarı", *Akşam*, 9 Mart 1950.

54 Jenkins, *Robert Kolej'in Kızları*, 2008, s. 24.

55 *İstanbul Ansiklopedisi*, Arnavutköy Amerikan Kız Koleji Maddesi, cilt 1, s. 317.

56 Halide Edib'in Üsküdar Amerikan Kız Koleji mezunu olduğu şeklindeki hatalı bilgi, her iki okulun da farklı dönemlerde de olsa aynı arazi ve binaları kullanmasından kaynaklanmış olmalı.

Amerikan Kız Okulu taşınacak, Üsküdar Amerikan Kız Lisesi adıyla eğitimine devam edecekti. Amerikan Koleji'nin üniversite bölümü zaman içinde kaldırıldı ve okul bir ortaöğrenim kurumuna dönüştürüldü.

Nasıl bir genç kızdı?

Halide, "ateşli" ruh haline sahip bir karakter olarak yansıyor tarihe. Rıza Tevfik onunla geçirdiği günleri tarif ederken, "Konuşmaya, düşünmeye, okumaya meraklı bir kız. Mizacı zahirde ateşli, tetik ve sinirli değildir. Bilakis her hal ve hareketi ve sözleri yavaştır. Maamafih zannedilmesin ki heyecansız bir insandır," diyor.[57] Halide kendisi de bunu doğruluyor. "Samimi arzu ve hislerini göstermekten çekinen bir çocuk"[58] iken sonraki yıllarda, "büyükbabasının heyecanlı tabiatını" devraldığını söylüyor.[59]

Kız kardeşleri ile sınıf arkadaşı olduğu için Halide'yi de tanıyan kolejin Ermeni öğrencilerinden Ağavni Yeğenyan'a göre, Halide, kolejin Amerikan kolonisinin gözdesiydi. Kolej kampusundeki bütün eğlencelere katılan, olağanüstü yetenekleri nedeniyle geleceğine umutla bakılan çok ciddi bir öğrenciydi. Diğer Türk kızları gibi laf olsun diye okula gelmezdi. Hıristiyan öğrenciler onu görünce şaşırırlardı, çünkü haremden çıkma süslü taş bebeklere benzerdi. İnce, ufak tefek, açık kestane bukleleri peçesinin ve çarşafının altından dökülürdü. Siyahlatılmış kirpikleri, kalemle çizilmiş kaşları ve boyalı dudakları... Lideri olacağı Türk kadınları ile tam bir tezat içindeydi. Ateşli hatipliği, açık azmi ve ifade yeteneğiyle pek çok hayran edinmişti.

Yeğenyan, Halide'nin babasının çok eşli olduğunu da yazısında anlatmıştı: "Zenci haremağaları onları okuldan almaya geldiğinde hafta sonları kardeşlerin hepsi de başka başka konaklara giderlerdi. Çünkü babalarının birden fazla eşi vardı."[60]

---

57 Kandemir, *Kendi Ağzından Rıza Tevfik*, 1943, s. 82.

58 *Mor Salkımlı Ev*, s. 83.

59 *Memoirs of Halide Edib*, s. 59.

60 Aghavnie Yevghenian "The Turkish Jeanne Dark", The Armenian Picture of Remarkable Halide Hanoum, *New York Times*, 17 Eylül 1922. Bu yazı Halide Edib'in Ermenilere ilişkin tutumunu eleştirmek amacıyla yazılmıştı, ilgili başlık altında yeniden ele alınacak.

Cinsellik ve oğlanlar

Çocuk deyince Halide'nin aklına kız çocukları gelirdi. Bu çocuklar bir gün çarşafa girdiğinde büyüdükleri anlaşılırdı. Oğlanlar için durum farklıydı. Çocukluk denen şeyi yaşamadan erkek olur, öyle kabul edilirlerdi. Eğer hoşlanmamak diye bir şey varsa hoşlanmadığı cins oğlanlardı. Annesi bir gün, melodisini sevmediği bir müzik kutusunu ona defalarca dinletmişti. İşte çocukluğundaki oğlanlar bu müzik kutusundaki çatlak notalara benzerlerdi. Onun hoşlandığı karşı cins, beyaz sakalları olan, akılda kalan anlamlı bakışlı erkeklerdi.[61]

Halide'nin büyüdüğü evde cinselliğe dair konuları daha çok çocuklar ve hizmetkârlar konuşurdu. Esmer olduğu için çirkin olduğuna karar verdiği çocukluk arkadaşı Şayeste'nin ablası yeni evlenmişti. Şayeste ablasından, ince ayrıntılı tasvirlerle zifaf gecesinde olanları dinlemiş, sonra da dinlediklerini Mahmure'ye, o da Halide'ye anlatmıştı. Şayeste adeta büyülenmiş gibi sabahtan akşama kadar zifaf gecesini konuşuyordu.

Evlilik sözcüğü Halide'yi korkutmaya başlamıştı. Ne zaman yanlış bir şey yapsa ya da inatçılık etse Kemal Dayı'sı Saraylı Teyze'nin halayığına seslenir, "Fikriyar, git imamı çağır da Halide ile evleneyim," derdi. Bu evlilik ceza gibi bir şeydi yani...

Oğlanlardan hoşlanmadığını söyleyen Halide, iç dünyasını Aleksi adını verdiği hayali bir arkadaş için sergiliyordu. Onun için ağlıyor, şarkı söylüyor, dans ediyordu. Onun için bir Rum adı seçmesinin nedeni belki de Kyria Eleni'ye olan sevgisiydi. Ama Aleksi sonuçta karşı cinse ait bir isimdi.

Çevresindeki bütün kadınlar cinsellikten söz ederken Halide dikkatle haminnesini izler, onun tek kelime etmediğini fark ederdi. Haminnesi çok kadınsı olmakla birlikte, kocasına başka kadınlar gibi muhabbet göstermiyordu. Nakiye Hanım evin içinde farklı cinsiyetler yokmuş gibi davranırdı. Onun duygularını ve ihtirasını derinlerde sakladığına karar vermişti Halide.[62]

Çocuklar zifaf gecesi hikâyelerini Havva Hanım'dan da dinlerdi. Haminnesinin yardımcısı Havva Hanım, gerdek gecesini anlatmaya çok meraklıydı. Evlendiği gece kocası ondan peçesini açmasını istemiş, 40 örgülü olduğunu fark edince oda hizmetçisi çağırıp, "Bu örgüleri çöz," demişti. Saçlar takma mı gerçek mi merak ediyor-

61 *Memoirs of Halide Edib*, s.17.
62 *Memoirs of Halide Edib*, s 39, s. 58.

du. Örgüler çözülürken, adam da, yanaklarındaki pembelik boya mı diye elindeki mendille Havva'nın yüzünü ovmuş durmuştu. İlk gece hikâyeleri hep birbirine benziyordu. Hepsinin de sonu aynıydı, erkek aldatılamazdı. Erkeğin bakire olmayan kadını ilk geceden anlayacağını çocuklara anlatmanın bir yolu da bu hikâyelerdi. Her gelinin zifaf gecesi geçtiği bu aşağılayıcı ve değişmez tablo bir fotoğraf olarak Halide'nin zihnine yerleşmişti.[63]

Çocukluklarında bir ramazan gecesinde, Mahmure, "Düğün oyunu oynayalım," demişti. Kızlardan biri gelin, diğeri de oğlan kıyafetine bürünüp damat olmuştu. Her zaman kendi aralarında oynadıkları eğlenceli bir evlilik oyunuydu bu. Damadın suratına bir de bıyık bulundu. Oğlan çocuklardan biri çeyiz olarak geline verilen köleyi canlandıracaktı. Damat, "Maşallah," dedikten sonra geline sordu, "Adın ne?" Cevap alamayınca, "Peçeni aç," dedi. Gelin rolündeki kızdan üç keresinde de çıt çıkmadı, bunun yerine ortalığı bir ağlama sesi sardı. "Ben gelin olmayacağım, gelin olmayacağım," diye ağlayan küçük kızın tek gözü yoktu. Bu yüzden kendisini güzel görmüyordu. Oysa peçenin altındaki yüz, oyunda da gerçek hayatta da güzel olmalıydı.

63 *Memoirs of Halide Edib*, s. 48.

Salih Zeki ile evlilik

1900 yılı sonuydu. Matematikle başı dertte olan Halide, özel ders almak istediğini söyleyince Mehmed Edib Bey hemen kızına bir hoca buldu. Salih Zeki Bey'den özel matematik dersi alabileceğini kızına bir notla iletti. Halide, şaşırmış ve korkuya kapılmıştı. "Çocukluğumuzdan beri dünyaya ışık saçan bu münevver insana saygı duyardık. Kendisi o sıralarda hem Rasathane'nin müdürlüğünü yapıyor, hem de Türkiye'nin en saygın iki okulunda ders veriyordu," diye yazacaktı anılarına o günleri anlatırken.

Kolejdeyken okuma ve düşünme konusunda tamamen özgür bırakılmıştı. En sevdiği konular üzerine çalışır, öteki konuları geçiştirirdi. Ama hocası Salih Zeki, ondaki öğrenme isteğini kamçılamıştı.[64] Onunla ders yapacakları günlerde Halide ders saati başlamadan bahçede uzun uzun koşar, çocukça şeyler yaparak eğlenir, böylece dersin ciddiyetine kendisini hazırladığını düşünürdü. Dersler başlayınca Halide bambaşka birisi oldu. "Yeni öğretmenimle birlikte hiç de iddialı olmadığım bir alanda sivrilme arzusuna kapılmıştım; yüzündeki o alaycı, meydan okuyan ifade beni sinir etmişti. Çalışmaktan kafam davul gibiydi. Daha bir ay geçmeden ağzının çevresindeki o alaycı gülümsemenin yerini bir öğretmenin istikbali parlak bir öğrencisi karşısında sergilediği o ilgi dolu bakış almıştı."[65]

Salih Zeki'yi İngilizce anılarında şöyle resmediyor Halide:

> Alışılagelmişin ötesinde keskin bir zekâya sahip, görmüş geçirmiş biri olduğu yine de yüzünden okunabiliyordu. Yüzünün alt kısmıyla üstünün iki farklı ifadeye sahip olması onu daha da çarpıcı kılıyordu. Uzun ve oldukça kalın çenesindeki sert, alaycı ve neredeyse

64 *Memoirs of Halide Edib*, s. 203.

65 *Memoirs of Halide Edib*, s. 202- 205.

küçümseyici kıvrımlar insanı tedirgin ederdi. Yüzünün üst tarafı ise ender rastlanır bir kişilik ve güç sergilerdi. Baskın bir zekâyı ele veren ağırbaşlı, sakin bir çift gözün üzerine taşan uzun gür kaşları vardı. İki kaşının ortası, yarı sorgular, yarı düşünceli bir edayla hafif yukarı kalkıktı. İnsanın yüzü eğer iç dünyasını yansıtan bir ayna ise, Salih Zeki'nin yüzü, bilim ve felsefe üzerine yazdığı onca kitabın da somut bir biçimde ortaya koyduğu gibi, derin düşünceler âleminin bir yansımasıydı.[66]

Salih Zeki, Halide'nin kafasında yer etmiş bilgileri, pozitivist düşünce biçimiyle yoğurmasını sağladı. Battal Gazi hikâyeleri ile Emile Zola'yı bütünleştiren, Doğu ile Batı'yı bir araya getiren tahlilci bakış açısı onun yardımıyla filiz verdi genç kadının zihninde. Şimdi matematiksel düşünmeye başlamış, yeni bir derinlik kazanmıştı:

> Salih Zeki Bey hayatıma yepyeni bir sayfa açtı. Onun müsbet gerçekler dünyasında belirsizliğe, gölgelere yer yoktu. Kendisi ateşli bir Auguste Comte hayranıydı ve Türkçede onunla ilgili bir yığın yazısı da yayımlanmıştı. Daha maneviyat ve ilahiyat âleminin bir parçası olduğumdan, hayatımdaki bu yeni dönem benim için son derece eğitici oldu.

Salih Zeki için gerçek dünya, yaşamı ilkellikten kurtaran bilgin kişilerin rasyonel dünyasıydı. Maddi dünya ile ilgili hayallere dudak büker, gülüp geçerdi. Hayatın bu iki yönünü birbirinden ayrı tutmasına karşın, her ikisini de dolu dolu yaşamayı çok iyi bilirdi. Tatil süresince haftada dört ders yapmışlar, ikisi de birbirini memnun etmek için büyük çaba harcamıştı.

> Ele aldığı o içinden çıkılması ve anlaşılması son derece güç konulara mutlak bir hâkimiyeti vardı ve etrafını adeta havari edasıyla saran öğrencilerine bunları göz kamaştırıcı bir incelik ve ustalıkla açıklar, aydınlığa kavuştururdu. Tavrındaki bu göz kamaştırıcı açıklık ve sadelik, genelde bir insanın konuya vakıf olduğunun göstergesidir. Ancak böyle bir tavır benim bir bakıma hülyalı ruh durumumdan öylesine farklıydı ki... Tamamen onun etkisi altında kalmıştım.[67]

Halide, Salih Zeki'ye giderek zihnini teslim etti, ardından ruhunu.

> ... bir ara ruhsal anlamda kendimi başka bir kafanın kölesi gibi hissetmeye başladım. ... okul yaşamının bende uyandırdığı o saf ve ço-

66 *Memoirs of Halide Edib*, s.203.
67 *Memoirs of Halide Edib*, s. 204.

> cuksu taşkınlığı bir yana bırakıp, benden yaşlı birinin tavrını bilerek ve isteyerek kendime örnek alıyordum. Öğrettiği o ciddi konulara dalmadan önce biraz hoşça vakit geçirmek üzere kendimi bahçeye attığımı ne zaman hatırlasam, içimi buruk bir hüzün kaplıyordu. Hayatta özgür ve genç olma şansını da bir daha asla elde edemedim.[68]

Eski hocası Rıza Tevfik'in mistik yanlarından Salih Zeki'de eser yoktu. Onun merakı pozitif ilimlerdi. Genç kızın beynindeki mistik fikirler, pozitivist anlayışa bir bir yenik düşmeye başladı.

"Salih Zeki fikir sahasına girmeyen herhangi görüşle alay ederdi," diyen Halide şöyle devam ediyor: "Ona göre sadece bir milletin değil, bütün insaniyetin tek yüksek sınıfı âlimlerdi." Salih Zeki'nin pozitivist dünyasına yaklaştıkça renkli iç dünyasından uzaklaşıyor, gerçekliğin soğuk yapısıyla yüz yüze geliyordu. Halide, kafası çatlayıncaya kadar çalışıyor, kendi yaşına çok uygun olmayan bir biçimde dünyanın maddi gerçeklerini anlamaya çalışıyordu.

Yaz tatili bitmiş, Halide yeniden koleje dönmüştü. Salih Zeki ile yaptığı dersler sona ermişti, ancak ilişkileri sürüyordu. Salih Zeki, Halide'ye upuzun mektuplar gönderiyordu. Üniversite ders notlarını andıran, bilim konuları üzerine yazılmış mektuplardı bunlar. Tam bir sene boyunca Halide ondan gelen mektuplarla heyecanlandı.

Son sınıfta sekiz kızdılar. Bir araya geldiklerinde önce kim evlenecek diye konuşurlardı. Sıra Halide'ye geldiğinde, hepsi fikir birliği içinde, "Sen hiç evlenmeyecek gibi duruyorsun," kehanetinde bulunuyorlardı. Halbuki senenin sonuna doğru Halide, arkadaşlarına bir şey söylemeden Salih Zeki'den gelen evlenme teklifini kabul etti. Hem de hiç düşünmeden.

Babası Edib Bey, aralarındaki yaş farkı nedeniyle itiraz etmişti evliliğe. Salih Zeki, babası olacak yaştaydı, sekiz yaşında bir de oğlu vardı.

Edib Bey'in bir itirazı daha vardı: Salih Zeki'nin medeni durumu karışıktı. Halide, babasına Salih Bey'in ilk eşinden tamamen ayrılmış olduğunu anlatırken terlemişti. "Salih Zeki'nin eski eşi evlenmek üzere," diyerek babasını ikna etmeye çalıştı. Edib Bey, kızının ısrarları karşısında evliliğe onay vermek zorunda kaldı.

Okul bitmeden bir ay önce nikâh tarihleri belirlenmişti. Okul biter bitmez evleneceklerdi. Ancak yıllar sonra Halide aleyhinde

68 *Memoirs of Halide Edib*, s. 204, 205.

yazılan yazılarda onun Salih Zeki'yi evli iken ayarttığı ima edilecekti.[69]

Halide ile Salih Zeki birbirlerini öylesine sevmişlerdi ki, "Birlikte öleceğiz, aynı mezara gömüleceğiz," diye söz vermişlerdi birbirlerine. [70]

Yüksekokuldan mezuniyet

Halide Edib ismi, 1901 yılının Amerikan Kız Koleji'nin yüksekokul mezunları arasına yazıldı. Okulu üstün başarı belgesi ile bitirmişti.[71] Amerikan Kız Koleji'nden mezun olan ilk Türk kızı diplomasını 1890'da alan Gülistan'dı. Kolejin yüksek kısmından (B.A. derecesiyle) mezun olan ilk Müslüman kız öğrenci ise Halide'ydi. [72]

Taşkın zekâlı Salih

"Salih Zeki Bey, soylu aileden gelen aydın bir insandı," diyor Halide Edib. Salih 1864 yılında İstanbul'da Küçükmustafapaşa'da doğmuş, Halide gibi annesiz büyümüştü. Eşi Saniye Hanım'ı çok genç yaşında kaybeden babası, memleketi Boyabat'a gitmiş, iki sene sonra da ölmüştü.

Salih'e, anneannesi Ayşe Hanım annelik etmişti. Onu oturdukları mahalledeki Gül Camii içindeki Güllü Mektep'e göndermişlerdi. Taşkın zekâsıyla Salih, afacan bir çocuktu. Hocası onunla başa çıkamamış ve "Benim uslu çocuklarımı da azdıracak, okumaya yeteneği yok, al hanım bunu bir sanata ver," demişti. Ayşe Hanım da okuldan aldığı torununu istemeye istemeye esnaftan birinin yanına çırak vermişti.

Bir gün, Darüşşafaka'ya yetim öğrenci alındığını öğrenince, vakit kaybetmeden torununu bu okula kaydettirmişti. Salih bu sayede çıraklığı terk edip yeniden öğrenci olmuştu. Darüşşafaka'daki hocalarından Mehmet Nadir Bey'e göre, Salih gayet çekingen, süklüm püklüm duran, ama soruları makine gibi çözen bir çocuktu. Çok iyi bir öğrenci olmuş ve okulunu birincilikle bitirmişti.[73]

---

69 Orhan Seyfi (Orhon), "Halide Edib Hanım Buhran Geçiriyor", *Milliyet* 25 Temmuz 1928, Aktaran Mevlanzade Rıfat, s. 168.

70 *The Turkish Ordeal*, s. 265.

71 Jenkins, *Robert Koleji'in Kızları*, 2008, s. 151.

72 Mary Mills Patrick, *Bir Boğaziçi Macerası*, Tez Yayınları, 2001, s. 141.

73 Oğlu Malik Sayar anlatıyor. Celal Saraç, Salih Zeki Bey, s. 170.

Salih diplomasını alınca Posta ve Telgraf Nezareti'nin fen şubesinde çalışmaya başlamıştı. Bu dairenin Fransız müşaviri, Salih'teki yeteneğe hayran kalarak, bu parlak delikanlının Paris'e gönderilmesini sağlayacaktı. Salih, uzman telgraf mühendisi ve fizikçi olarak yetiştirildi. Birkaç arkadaşıyla birlikte Paris'te Politeknik Yüksekokulu'nda elektrik mühendisliği öğrenimi gördü. Ona çok zeki olduğu için arkadaşları "Salih Zeki" diye hitap etmeye başlamışlardı. Adı yaşamının sonuna dek böyle anılacaktı.

Paris'te kaldığı üç sene boyunca, üç kez bile gece eğlencesine gitmemiş, ilgisini çeken birkaç tiyatro oyunu ile yetinmişti. Mesleğine, fikirlerine yanıt veren eserlere abone olur, bunlar için yapacağı harcamayı eğlencesinin üstünde tutardı.[74] Fen doktoru unvanını almak istiyordu. 1887 yılında, öğretim süresi biter bitmez aldığı emir üzerine İstanbul'a geri dönerek eski dairesinde elektrik mühendisi ve müfettiş olarak çalışmaya başlamış ve Piyanist Vecihe Hanım ile evlenmişti. İlk oğlu Malik dünyaya geldiğinde yıl 1892'ydi.

Salih Zeki ile Halide'nin yolları 1900 yılında kesişti. 1901 yılının sonunda, Salih Zeki boşandıktan sonra evlendiler. Yeni evliler, Edib Bey'in Sultantepesi'ndeki evinin bir katına yerleşti. Çok güzel bahçesi ve Boğaz manzarası olan bu evi birlikte döşemişler, her şeyi birlikte hazırlamışlardı.

Evin efendisine aittim

Halide tamamen kocasına tabi bir kadına dönüşmüştü. O günlerdeki ruh halini anlatırken kendisini Çerkes kölelere benzetiyor, "Beraber yaşamaya başladığımızda, köle pazarından en ucuz fiyata alınmış bir köle bile bendeki itaatkâr ruh haline sahip olamazdı," diye yazıyor.[75]

Zekâya büyük saygı duyan Salih Zeki, Halide'nin zekâsına ve öğrenme gücüne hayran kalmış, ona âşık olmuştu. Ancak evlilikle birlikte genç kadının yaşamı, oturduğu evin duvarlarıyla sınırlı hale gelmişti. Eski kafalı bir Türk kadını gibi yaşıyordu. Babasının, çocukluğundan beri tanıdığı arkadaşlarını bile görmez olmuştu. Halide anılarında, "Yeni eve ve onun efendisine aittim, mutlu bir yuva ortamı yaratmak ve onun önemli işlerine yardımcı olmak için verebileceğimin en iyisini veriyordum," der.

"Ev kadını rolünü çok ciddiyetle ele alan" Halide, fikri çalışmaları ve yazılarından vazgeçmemişti. Bilimsel araştırma ve yazılarını

74 Ahmet Fahri anlatıyor, Celal Saraç, Salih Zeki Bey, s. 157.

75 *Memoirs of Halide Edib*, s. 206.

hiç ihmal etmeyen Salih Zeki o sıralarda önemli yapıtlarından birini, *Matematik Lugatı*'nı (*Kamus-i Riyaziyat*) hazırlamaya başlamıştı. Halide de ona yardımcı olmak için değişik kaynaklardan büyük İngiliz matematikçileriyle felsefecilerinin hayat hikâyelerini derliyor, kocasının asistanlığını ve sekreterliğini yapıyordu.

Salih Zeki'nin birinci eşinden oğlu Malik zaman zaman annesi ve üvey babasıyla birlikte Kadıköy'deki evlerinde, zaman zaman da Halide ve Salih Zeki ile Sultantepesi'nde kalıyordu. Kendisi de iki aile arasında bölünmüş bir çocukluk yaşamış olan Halide, Malik'e şefkat duyuyor, ona acıyordu. "Galiba bizde kalmayı tercih ederdi. Çok neşeli ve oyun sever bir çocuk olduğu için kardeşlerimle akşama kadar oynardı. Hatta ben de zaman zaman bu oyunlara katılırdım," diyor. Malik'le hem arkadaş olmuştu hem de bir nevi ana oğul. "Galatasaray'da iken bazen ben onun üniformasını, o da benim esvaplarımı giyerdi," diye anlatır o günleri.

Evliliklerinin ilk iki senesinde Halide'nin tek derdi anne olamamaktı. Mutlu olmak için mutlaka anne olması gereken kadınlardan olduğuna inanıyordu. Ancak doktorların söylediğine göre bedeni 20 yaşına basmadan anne olmaya müsait değildi. O da bunun üzerine iki yıl boyunca, ayları ve günleri sayıp durmuştu. Evlilik, Halide'yi toplumdan kopartmıştıysa da öğrenme isteğini yok etmemişti. Hamile kalmayı beklediği günlerde Fransız edebiyatının derinliklerinde dolaşıyordu. Küçüklüğünde benzemek istediği "Zola", yeniden en büyük dostu olmuştu. Sürekli Zola okuyor, yazarın gizli dünyasına sızmaya çalışıyordu. Malik biraz büyüyünce, yazdıklarını ona dikte etmeye başladı.

Sultantepesi'nde otururlarken, akşamları Mehmed Edib Bey ile bir araya gelirlerdi. O günlerde sarayda büyük ilgi gören Sherlock Holmes'in maceraları evin büyük eğlencesiydi. Ünlü dedektif romanları yazarı Conan Doyle'nin kitapları Sultantepesi'ndeki eve alınır, Halide babasıyla Salih Zeki'ye bu romanları Türkçeye çevirerek okurdu. Dedektif romanları rüyalarına bile girerdi.

Halide hamile kalmayı beklediği günlerde büyük bir bunalıma girmişti. Uyuyamıyordu. Aylarca *nevrasteni*[76] teşhisiyle hasta yattı. O günleri İngilizce anılarında ayrıntılı olarak anlatıyor:

> 1902 yılının sonbaharında bir sinir krizi geçirdim. ... Sorunum ilk önceleri basit bir uykusuzluktan ibaret gibiydi. Gözüme artık bir damla uyku girmiyordu. Sanki kafamda ve bilincimin derinliklerinde

76 Zihin ve vücudun aşırı yorgun düşmesi.

bir şeyler uyanışa geçmişti. Bir daha asla uykuya dalamayacakmışım gibi bir duyguya kapılmıştım. ...

Ancak bu düşünceye alıştıkça korkum da yok oldu. Zamanla bilincim giderek daha da güçlenmiş gibiydi; dakikalar, saatler, geceler geçmek bilmiyordu. Birbiri ardına yanıp sönen dizi dizi mumların ışığında oturarak geçirdiğim gecelerin ardından bile zamanın orada olduğu, öylece kalakaldığı, asla harekete geçmediği duygusuna kapılıyordum. ... İçimdeki sıcak renkler giderek kasvetli bir griye dönüşüyordu. Her geçen gün yaşama dair tutku ve isteklerden biraz daha uzaklaşıyordum. Değerler benim için artık hiçbir anlam taşımaz olmuş, bedensel hazlardan hiç tat almaz duruma gelmiştim. O harika bahçe ve Boğaz'ın kıvrımları, en keskin şekillerin belli belirsiz çizgilere dönüştüğü ve yıldızların su damlacıkları gibi ışıldadıkları o muhteşem mor mavi geceler benim için artık hiçbir şey ifade etmiyordu. Doğa artık tepeden tırnağa griye bürünmüştü ve de hep öyle kalacaktı.

Halide kendisine yabancılaşmıştı. Yavaş yavaş yok olup gittiğine inanıyor, sonunun gelmesini bekliyordu. Geceleri odasındaki aynaların üzerini özenle örtüyordu. Aynaya yansıyan keskin yüz hatları ve gözlerindeki o tuhaf bakış onu çok korkutuyordu.

Sanki içimdeki bir başka ben bu tuhaf yabancıyı izler gibiydi. Ansızın yabancısı olduğum, bana en tanıdık ve en yakın gelenleriyle bile hiçbir şey paylaşmadığım insanlarla dolu bir dünyanın içine düşmüş gibiydim. Aynada gördüğüm bu kız mutlaka bu insanlarla alakalıydı, bu anlamsız yerin sakinlerinden biriydi, ama içimdeki ben hiç kimseyle ve hiçbir şeyle ilgili değildi. Zaten asıl ben içimdeki bendi. Hayatın değerlerini daha önce hiç olmadığı kadar ışıltılı bir berraklıkla görebiliyordum. ...

Elbette ki asabiye uzmanları çevremde cirit atıyor, beni uyutmak ve yedirmek için ellerinden gelen her şeyi yapıyorlardı. Kendisini birtakım düşüncelerin büyüsüne kaptırmış, saçma sapan davranan inatçı bir genç kız olduğumu düşünüyorlardı. Aralarından bir tanesi durmaksızın konuşuyor, bana zorla yumurta yedirmeye, huysuz hastasının sessiz direnişinin üstesinden gelmeye çabalıyordu. Sonunda bir gün iyice bunaldı ve artık dayanamayıp burnundan soluyan bir sesle bana, "Ne ağlıyorsun?" diye haykırdı. Fiziksel benliğimi temsil eden bu budala kızın yanaklarının ve ellerinin gözyaşlarıyla sırılsıklam olduğunu ancak o zaman fark edebilmiştim. [77]

77 *Memoirs of Halide Edib*, s. 212.

Anne oluyor

Halide'nin hayatla bağlarını yeniden kuran, Mahmure Abla'sı olacaktı. Kadıköy'den kalkıp sık sık ziyaretine geliyor, ona çocuklarından biriymiş gibi davranıp kimi zaman öpüyor, kimi zaman sövüyordu. "Hayatımın aniden eskisi gibi bir anlam kazanmaya başlaması, birlikte yaptığımız sayısız hamam sefalarından birinin sonrasında gerçekleşti," diyor ve şöyle sürdürüyor anılarını:

> Bornozuma sarınmış, oracıkta uzanmış yatarken aniden içimi bir huzur kapladı. O sıcacık ve şefkatli dokunuşun içimde alazlandırdığı duyguyu o günden sonra birlikte gerçekleştirdiğimiz hamam sefalarında da sürekli yaşadım.
>
> Uykum ve alışılagelmiş insana has duygularım, ciddi bir hastalıkla birlikte geri gelmişti. Bu hastalık, yeni bir şey yaratmama vesile olduğundan, benim için tam anlamıyla bir tedavi oldu. Bir insan dünyaya getirecektim. Yaratmak nasıl da esrarengiz, nasıl da sözcüklerle ifade edilmesi imkânsız bir eylem!

Halide oğlunu ilk kez Ablası Mahmure'nin kucağında, bir havluya sarılı halde görmüştü. Topaç gibi sağlıklı bir bebekti.

> Siması benimkinin daha esmer bir kopyasıydı, saçları simsiyah ve gürdü, gözlerinde çoğu bebeğin gözlerinde insanlığın açmazlar dünyasına adım attıklarını fark ettiklerinde beliren o bildik mahmur, perişan ve üzgün bakıştan eser yoktu. İşte o zaman, ben de herkesin ancak böyle bir anda yaşayabileceği bir duyguyu tattım. Fiziksel mevcudiyetimi oluşturan atomların her biri, ruhumun en uç sınırları ışığa boğulmuş ve kendinden geçmiş bir haldeydi.

Halide, 1903 yılında doğurmuştu ilk çocuğunu. Her şey gelenek göreneklere göre yapıldı. Nevres Bacı yedi gün boyunca loğusa şerbeti kaynatırken, Mahmure Abla ile yaşlı Rum dadı, Halide ve Ali Ayetullah'ın her an yanındaydı.

> Bebeğin her bir şeyi pembeydi. Her şey olabildiğince sade ve duygusaldı. Tepemdeki duvara beyaz tülbende sarılı, kırmızı kurdelelerle bağlanmış iki baş soğan asılmıştı. Rum dadı kollarında tuttuğu o paha biçilmez et yığınıyla halı kaplı koridorda gidip geliyor, bir yandan da usulca, "Tolililikamu..." diye mırıldanıyordu. Söylediklerinden hiçbir şey anlamıyordum, ama bu basit ezginin tınısı tıpkı bebeğin sarılı olduğu pembe ipekten uzun şalın saçaklarındaki salınış gibi kulaklarımda çınlıyor ve yüreğim ilk kez tanık olduğu bu yüce sevgiyle o sesin peşine takılıyordu. Kim bilir kaç kez o şişman

Rum kadının boynuna sarılıp öpmüştümdür ve o da kim bilir kaç kez beni saçma sapan isimlerle çağırıp, tıpkı elindeki o pembe et yığınına yaptığı gibi, beni ninnilerle uyutmaya çalışmıştır! Bu yüce anda başlayan bağlılık yıllar boyunca öylece sürüp gitti.

Bebeğe adını, çok sevdiğimiz muhterem komşumuz, Özbekler Tekkesi'nin yaşlı şeyhi verdi. Yatağımın ucuna oturup, o genizden gelen boğuk sesiyle dualar okuduktan sonra bebeğin kulağına eğilerek üç kez, "Ali Ayetullah, Ali Ayetullah, Ali Ayetullah," diye fısıldadı.

Üç ay boyunca Halide'nin ruhunu sarıp sarmalayan tek varlık ve her şey Ali Ayetullah olmuştu.

Ruhumun gri bulutları dağılıp tümden yok olunca, kendisini sinir krizine sürükleyen kafasız küçük bir kız olduğumu düşünen doktora da hak vermeye başladım. O günden sonra, beni bekleyen güçlükler ne olursa olsun, hiçbir şeyin ruhumun dengesini bozamayacağına inandım. Ali Ayetullah hayatın sırrını çözmüş, beynimi kurcalayan düşüncelerin verdiği ıstırabı dindirip, öteki tüm kadınlarla paylaştığım basit ve ortak duyguların güzelliğini keşfetmemi sağlamıştı. [78]

Ali Ayetullah, sağlıklı bir çocuğa dönüşene kadar birkaç kez ölüm tehlikesi atlattı. Önce zatülcenp oldu, ardından da çok ağır bir tifo geçirdi. Ali Ayet daha yürümeye başlamadan ikinci oğlu Togo Hasan Zeki Hikmetullah dünyaya geldi. Adını o yıl Ruslara karşı büyük zaferler kazanan Japon amiralinden almıştı. Değil mahallede, tüm Osmanlı ülkesinde o günlerde doğan oğlan çocuklara hep Togo adı veriliyordu. Togo'nun sarı bukleleri, bal rengi gözleri vardı.

Halide iki çocuk annesi olduğu için mutluydu. Hasan Zeki, 50 günlükken, Beyoğlu'na taşındılar, cadde üzerindeki Della Suda Eczanesi'nin[79] karşısında bulunan Rasathane-i Amire binasının üst katındaki müdür dairesinde yaşamaya başladılar. Çocukları ve eviyle meşgul olmadığı zamanlarda Halide, dairenin arkasındaki küçük bir odaya çekilir, iki arkadaşım dediği yazı masası ve piyanosuyla baş başa kalırdı. Hücre diye tarif ettiği bu odada aylarca Zola okuyacak, ardından Zola'dan Shakespeare'e dönüş yapacaktı. Shakespeare, kocası ile aralarında ciddi tartışmalara neden oluyordu. Salih Zeki, *Hamlet*'i Fransızca okumuş, eserin fikri yönüyle ilgilenmiş, ama bu eserdeki erkeksi azametin tadını çıkartamamıştı. Halide'nin yaptığı tercüme onda büyük bir şevk uyandırıyordu. Ancak Halide'nin me-

78 *Memoirs of Halide Edib*, s. 210–215.

79 Bugünkü Garanti Bankası Beyoğlu Şubesi.

tinleri vulgarize ettiğini düşünüyordu. Türkçede pek kullanılmayan tabirleri kırmızı kalemiyle çizer, yerine tumturaklı Arapça ifadeler bulurdu. Halide bildiği gibi yapmakta ısrar ettiği için o da çevirileri çiziktirmeye ve kendi versiyonunu yazmaya devam ediyordu. "Pek çok kez beni azarlasa da çeviriyi kendi bildiğim gibi yapıyordum," diye yazar. "Shakespeare bana şu hakikati öğretti... Bazan bir erkek dâhi, kadın ruhunu, kadınların ifade edemeyeceği bir derinlikle ifade ettiği gibi, kadın dâhi de sanatta bir erkek ruhunu bazen erkekten fazla anlıyor..." Halide, "Muhammed, bana din temelinde ne verdiyse, Shakespeare de sanatta vermişti," diye yazacaktı.[80]

Dâhi Salih Zeki, nasıl bir insandı?

Salih Zeki çok dalgın bir adamdı. Önüne bakarak yürür, daima düşünür, pek az etrafına bakar ve pek az tanırdı. Bir gün şendi, ertesi gün kederli. Bir gün iltifat eder, ertesi gün küserdi; bir gün kibirli, gururluydu, ertesi gün gönülsüz ve kibirsiz. Çok da sıkılgan bir insandı. Toplumsal hayattan kaçardı. Kendi seviyesindeki insanların bulunduğu meclislerde Salih Zeki'ye tesadüf edilmezdi.

30 sene ara vermeden hep aynı tarzda çalışmış, meslek idealini hep yüksekte tutmuş, bu hummalı faaliyetten hiç bezmemişti. Özetle dalgın, mahcup ve sebatkârdı. Çok iyi bir öğretmendi. "Riyaziye"nin en derin noktalarını okutuyordu öğrencilerine. Mutlaka, "riyaziye"den felsefeye de girmek istiyordu.

Salih Zeki ilim felsefesi alanında o denli kuvvetli iken, sezgiye muhtaç meselelerde küçülüp zayıflardı. Koca âlim, bir hayat meselesinde çocuk gibi olur, çocuk gibi düşünür, çocuk gibi kanıverirdi... "Sanki hayat beyninin yalnız riyaziye dilimlerini beslemiş, sezgi kısmını kötürüm bırakmıştı."[81]

Bir yıl mektuplaşarak gönlünü çeldiği öğrencisi Halide'nin duygu ve düşüncelerini acaba ne kadar anlayabiliyordu? "Sezgiye muhtaç meselelerde küçüldüğü" söylenen Salih Zeki, Halide'nin ruhundaki dalgalanmalar karşısında hiç becerikli değildi. Halide'nin bu evliliğe ilişkin anlattıkları, Salih Zeki'nin onu ruhen yalnız bıraktığına dair ipuçları içeriyor.

---

80 *Memoirs of Halide Edib*, s. 220.

81 İsmail Hakkı Baltacıoğlu, "Benim Anladığım Salih Zeki", Celal Saraç, *Salih Zeki Bey* içinde s. 161.

Büyük mutsuzluk

Halide o kadar mutsuzdu ki... Hikâyeler yazıyor, kendisi gibi mutsuz kadınları anlatıyordu: "Kanım bataklıklarda insanı zehirleyen durgun sular gibi beni zehirliyor, öldürüyor. ... Sevilmek artık beni eskisi gibi titretmiyor, heyecanlandırmıyordu. Artık bu oyundan bıkmıştım. Ben sevmek istiyordum."[82]

Salih Zeki sık sık başka kadınlarla birlikte oluyordu. Çapkındı. Halide bu ağır günlerini daha sonra roman karakterleri üzerinden okurlarıyla paylaşacaktı. *İsterik* adını verdiği hikâyesinde ise, kafasını başından büyük felsefe problemleriyle doldurmuş genç bir kadını anlatmıştı, "Talih onu ateşli, bencil, fakat demir iradeli, çok akıllı ve kendisinden pek büyük bir adam karşısına attı," diye başlayan serzenişi, genç kızın bekârlık hayatı yaşayan kocası tarafından nasıl ezildiğini sergileyen satırlarla devam ediyor.

Halide'nin mutsuzlukları Salih Zeki'den kaynaklanıyordu. Anılarında mutsuz günlerdeki ruh halini tarif ederken, beyninin garip kuşkular ve pişmanlıklarla dolup taştığını, herkesten kaçmak istediğini yazmıştı. İçinde canını acıtan bir şeyler vardı. Yaşamın özünü yitirmişti. Özlediği şapkalar, balolar ve boş zevkler değildi. Neyin özlemini çektiğini bilemiyordu. Ama durmadan şöyle diyordu: "Gözüm açık gideceğim!"

> Bir aşk evliliği yapmıştım. Bana annelik coşkusu yaşatan iki bebeğim vardı. Günlük yaşamın ayrıntılarından şikâyet etmem anlamsızdı, çünkü yaşadıklarım Türk kadınlarının büyük çoğunluğunun yaşadığından farksızdı.[83]

Bedirhan sürgünü

Halide, Salih Zeki ve çocuklar yazları Sultantepesi'ne gidiyorlardı. 1906 yılında bir yol meselesi yüzünden İstanbul Şehremini Rıdvan Paşa öldürülünce, bundan sorumlu tutulan bütün Bedirhaniler Trablusgarp'a sürülmüş, Mahmure'nin eczacılıktan başka hiçbir işle en ufak ilgisi olmayan eşi Yusuf Bey de sürgün vapuruna bindirilmişti. Ali Şamil Paşa'nın Üsküdar'daki konağının yanındaki evde yaşayan Mahmure, dört çocuğu ile birlikte evinde göz hapsine alınınca, bütün aile karalara büründü. Mahmure'yi öz kızı gibi benimseyen Edib Bey, damadını kurtarmak için sarayda başvurmadık

82 *Harap Mabetler* içinde, "Günahlı Bir Kadının Günlüğü III"ten.
83 *Memoirs of Halide Edib*, s. 230.

kimse bırakmamıştı. Mahmure'nin çektiği sıkıntılar Halide'yi de çok etkileyecekti. Mahmure'nin eşi Trablusgarp'tan Kudüs'e gönderildi, o da çocuğunu doğurduktan sonra Kudüs'e kocasının yanına gitti. Ali Şamil Paşa 1907 yılında hapiste öldü. Mahmure ise, 1908 İhtilali'nden sonra bütün sürgünler gibi İstanbul'a geri dönecekti.

Bu arada 15 yaşına gelen Halide'nin kız kardeşi Nilüfer, Bursalı bestekâr Mehmet Baha Pars ile evlendi.

Halide 1906 yılında büyük bir ameliyat geçirdi ve altı ay yataktan kalkamadı. Sonunda onu iklimi İstanbul'dan daha yumuşak olan Beyrut'a götürmeye karar verdiler. Ama babasının görevi nedeniyle seyahat etmesi için sultanın izni gerekliydi. İzin alınamayınca çareyi Burgazada'da aradılar.

Çocukluğunun geçtiği Mor Salkımlı Ev'i andıran bir ev bulundu. Eve çifte merdivenle çıkılıyor, ince uzun pencerelerinden mor salkımlar sarkıyordu. Güllerle bezeli bahçesinin önündeki bayırdan denize iniliyordu. Burgazada aklını yitirme noktasına gelen Halide'ye iyi geldi. Sırtını çamlık bir tepeye veren, gül bahçesi içindeki mor salkımlı evde Halide her gün biraz daha iyi hissediyordu kendisini. Akıl ve beden olarak toparlanmıştı. Ayetullah'a Habeşli Reşe, Hasan Zeki'ye de Rum dadısı bakıyordu.

Kolejden arkadaşları, Salih Zeki'nin öğrencilerinden oluşan bir çevre, Hüseyin Cahit (Yalçın) ve ailesi, hep birlikte düzenlenen tekne gezileri ve piknikler, sonunda Halide'yi sağlığına kavuşturdu.

Halide 1907 kışını Naima okuyarak geçirdi. Naima ona eski Türklerin ruh haline nasıl sızacağını öğretiyordu. Sağlığını kazandıktan sonra Salih Zeki'ye daha fazla yardım etmeye başladı. 15 Kânunusani 1324 (28 Ocak 1909) tarihli bilimsel bir dergide, *Ulum-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası* Halide Salih ve Salih Zeki imzalı bir yazı yayımlanmıştır. Bu, pozitivist Sosyolog August Comte'un hayatına dair bir makaledir. Makaleye konu olan Comte, hayatının bir dönemini akıl hastanesinde geçirmişti ve aynı zamanda matematikçiydi.[84]

84 Celal Saraç, *Salih Zeki Bey*, Haz. Yeşim Işıl Ülman, Kızılelma Yayıncılık, 2001 İstanbul, s. 15.

1908 Devrimi

1908 yılının Temmuz ayıydı. Halide ve Salih Zeki, günlerden cuma olduğu için Burgazada'daydılar. Peyker Hanım ile eşi Hamdi Efendi o gün onlarda misafirdi. Genç Türk hareketine katıldığı için yurtdışına gönüllü sürgüne giden oğulları Tevfik'le, Halide aracılığıyla mektuplaşıyorlardı. Halide'nin haminnesi Nakiye Hanım çamlara nazır oturmuş, dikişini dikiyordu. İskeleye inen Salih Zeki elinde değerli bir eşya gibi tuttuğu bir gazete ile döndü. Esrarengiz bir sesle, "Dinleyin," dedi ve resmî bildiriler arasına sıkıştırılmış tek cümlelik haberi yüksek sesle okudu:

"Meclis-i Mebusan'ın yeniden toplanması, seçim yapılması, vilayetlere padişah buyruğu gereği bildirilmiştir."

Herkes şaşırıp kalmıştı. Haminne, gözlüğünün üzerinden baktı ve sordu. "Bu ne demek oluyor Halide?"[85] Oğullarını bir daha göremeyeceklerine inanan Peyker Hanım ile Hamdi Efendi'nin gözlerinden yaşlar akıyordu. Sultan İkinci Abdülhamid meşrutiyet ilan ediyordu. Bu habere hepsi inanmak istiyor ama kuşkuyla kıvranıyorlardı. Halide haminnesine ne cevap vereceğini bilemedi. Yıllar sonra anılarında o günü anlatırken vermek istediği cevabı da yazmıştı.

> Anladık ki insan sürülebilir, hatta imha edilebilir, fakat fikir öyle değil. Fikir kafadan kafaya, devirden devire atlar geçer ve kendini gösterir.

Ancak, iki satırlık bu haber, her şeyden kuşku duyan imparatorluk ahalisince güvenilir bulunmamış, tedirginlikle karşılanmıştı. Meşrutiyet nasıl gelecek diye hayal bile kurulamazken, bir gazete haberiyle gelmiş önlerinde duruyordu.

85 *Memoirs of Halide Edib*, s. 252.

Akacak kandan korkuyorlardı

Halide, "Abdülhamid rejimi Paris ve İstanbul'da rastgele dağıtılan bildirilerle son bulabilir mi?" sorusunu sorup duruyordu. Sabaha kadar gözüne uyku girmemişti karıkocanın. Mis gibi kokan bahçede dolaşıyor, durmadan konuşuyor ve ihtilalin arkasından akacak kandan korkuyorlardı. İstanbullular da, tıpkı onlar gibi, padişah buyruğuyla ilan edilen meşrutiyete başlangıçta pek inanmamışlardı.

"Evvela İstanbul, gökten iner gibi bir tebliğ ile ilan edilen meşrutiyete tereddütle baktı," diye yazar Halide. Burgazada'da orada burada toplananlar alçak sesle konuşuyor, bunun bir tuzak olup olmadığını anlamaya çalışıyorlardı.

Halide'nin haminnesi ısrarla aynı şeyi söylüyordu. "Sizin meşrutiyet dediğiniz şeyi bize Midhad Paşa verdi, verdi amma kafası ile ödedi."

Gelen haberlere bakılırsa Resne, Üsküp, Manastır'da meşrutiyet ilan edilmiş, Abdülhamid'e çekilen bir telgrafta meşrutiyetin resmen ilanı istenmiş, aksi halde 3. Ordu'nun İstanbul'a yürüyeceği bildirilmişti. İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul'u adeta kuşatmış, Abdülhamid de mutlakiyet rejimine son vermek durumunda kalmıştı. Sonra da sansürcüler sabaha karşı gazeteleri dolaşarak resmî bildirimin yayımlanmasını sağlamışlardı. Abdülhamid'in de Kanun-i Esasi'nin askıdaki hükümlerini yeniden işletmeye ve Meclis-i Mebusan için serbest seçim yapılmasına karar vermesi bir siyasi öngörü değil, zorunluluktu. Osmanlı sultanının tahtı sarsılmaktaydı. İki satırlık bildirinin esrarı buydu. Özgürlüğün geldiğini haber veren bildiriler dağıtılırken, gazetelerde gece bekçilerinden başka kimseler yoktu.

Aslında imparatorluk yıllardan beri için için kaynıyordu. Abdülhamid'in baskıcı politikalarına muhalif grup ve örgütler 1894 yılında birleşmiş, çeşitli gizli gruplar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin şemsiyesi altında bir araya gelmişlerdi. Bu girişimlerin üzerinde birleştiği tek hedef, Abdülhamid'in ve baskıcı mutlakiyet rejiminin devrilmesiydi. 1905 Rus Devrimi ve İran'da kansız yollardan bir meclis kurulması muhalifleri cesaretlendirmişti. İmparatorlukta da, Abdülhamid'in uyguladığı ağır vergilere karşı pek çok yerde isyanlar patlak vermişti. Muhalifler Paris ve Selanik'te toplanıyor, imparatorluk çapında örgütleniyorlardı. Öne çıkan isimler arasında askeri de, sivili de vardı. Posta Müdürü Talat Bey, Selanik'te etkin bir mücadele yürütüyordu.

Abdülhamid gizli örgütlerin gayet farkındaydı. 1908'in ilk aylarında bir dizi tutuklama yapılmıştı. 3. Ordu'dan Binbaşı Enver'in muhaliflere katılması mücadelenin seyrini değiştirdi. İsyancılar temmuz başında dağa çıktılar ve hükümete askıda tutulan Kanun-i Esasi'nin geri getirilmesi için bir muhtıra verdiler. 24 Temmuz'da yayınlanan meşrutiyet fermanının arkasında işte böyle örgütlü bir muhalefet ve direniş vardı.

Her şeye rağmen bu yeni duruma inanmakta zorlananları, *İkdam* ve *Sabah* gazetelerindeki "Oh oh," nakaratlı yazı umutlandırmıştı. İki yazıyı da kaleme alan Hüseyin Cahit'ti. O gece Hüseyin Cahit, Burgazada'ya havadislerle geldi. Genelde çok soğukkanlı bir mizacı olduğu halde şehirdeki coşku ona da bulaşmıştı. Tanıdık tanımadık yüzlerce insanla Babıâli Yokuşu'nda sarılıp kucaklaşmış ve yüzünü yıkamak zorunda kalmıştı. "Bizim ihtilalimize intikam, cinayet ve leke bulaşmayacak" diyerek memnuniyetini dile getirmişti.

İstanbul yerinden oynuyordu

Şehirde, arabaların fenerlerine ay yıldızlı bayraklar asılmış, tekerlekleri ve körükleri çiçeklerle donatılmıştı. Göstericiler göğüslerine kırmızılı beyazlı geniş kordonlar sarıp üstüne hürriyet, müsavat, uhuvvet [özgürlük, eşitlik, kardeşlik] kelimelerini işlemişlerdi. Yıldız yolunu dolduran göstericilerin arabaları saraya doğru gidiyor, İstanbul'da yer yerinden oynuyordu.

> Her yanda bayrak, bando, göstericiler alayı, davul ve zurna dolaşıyor. Sokaklarda nutuk çekenler rast geldikleri yerde durup söylüyor, bağırıyor! Halkın hakkı vardı: Tam 33 yıl kendi isteğiyle bayrak açamamış, bando çalamamış, üç kişi bir araya gelip gezememişti. Hele topluluğa karşı söz söylemek, nutuk çekmek, Abdülhamid döneminde görülmüş şey değildi. Halk böyle coşkun ve coşkulu biçimde sokaklara döküldükçe, bir araya gelen üç adamı izlemeye çalışan polisler, ... jurnaller yazan casuslar şaşırıp kalmışlardı. ... Babıâli'deki sadrazamlık dairesinin tam karşısında bulunan Servet-i Fünun Matbaası'nın önü, başlarındaki festen dolayı, üstü kırmızı renkli ve sürekli dalgalanan bir adam katmanı olmuştu. Arabalar adam yığınlarını aşamıyorlardı.[86]

Servet-i Fünun'un sahibi Ahmed İhsan Bey (Tokgöz) böyle anlatır meşrutiyet coşkusuyla çalkalanan İstanbul'u. Gazetelerde yazı-

86 Ahmet İhsan Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s. 129.

lanlar için, "O kadar ağır bedeller ödenmişti ki, bu gazeteler altın varaklarla basılmalıydı," diyen Halide Edib, dayanamayıp İstanbul'a indiğinde kalabalığın "adam"larla sınırlı olmadığını, kadınların da sokaklardaki coşkulu kalabalığa karıştığını gözlemişti.

> Ertesi gün İstanbul'a indim. Köprü'de gördüğüm manzara beni anında büyüledi. Tümü de allara beyazlara bürünmüş, kadın ve erkeklerden oluşan kalabalık bir insan topluluğu dev bir dalga misali köprünün bir yanından öteki yanına doğru akıyordu. Görünüşe bakılırsa, asırların geleneği etkisini kaybetmişti. Burada cinsiyet veya şahsi arzu ve menfaat gibi kavramlara yer yoktu. Kadınlarla erkekler ortak bir coşku dalgası içinde hareket ediyor, çevrelerine olağanüstü bir ışık saçarak hep birlikte gülüyor, insanlığın kusur ve çirkinliklerini bir süreliğine bile olsa toptan yok edebilecek yoğunlukta bir duygusallıkla ağlıyorlardı. Binlerce insan bir sel misali yol alıyordu.[87]

İstanbullular ilk kez kadın erkek birlikte görülmüşler, *Şehbal* dergisinde vapurdan inen kalabalığın bu unutulmaz görüntüsü resmedilmişti.[88] Meşrutiyet kelimesi sözlüklerden silinmişken birden bütün gerçekliğiyle karşılarında duruyordu. Abdülhamid'in polisi sinmişti, kalabalıktan korktuğu için hiçbir şeye müdahale etmiyordu. Halide'ye göre kalabalığa hâkim olan tek bir kişi vardı, o da eski hocası Rıza Tevfik'ti. Atının üzerinde kalabalığın başına geçmiş, arkasından gelenlere nutuk ata ata ortalığa düzen veriyordu. "Bütün hafta haykırarak o kadar nutuk vermişti ki, sesi tamamen kısılmıştı. Burgaz'a bizi o hafta sonu görmeye geldiğinde sesi bir fısıltı halinde çıkıyordu."[89]

İstanbul'da o günler anlatılırken Rıza Tevfik'in Kürt hamallara attığı nutuk ağızdan ağza aktarılıyordu:

> Hamallar: "Söyle bize meşrutiyet ne demektir?"
>
> Rıza Tevfik: "Meşrutiyet öyle büyük bir şeydir ki onu bilmeyen eşektir."
>
> Hamallar: "Biz hep eşeğiz..."
>
> Rıza Tevfik: "Babanız da bilmiyordu. Siz eşek oğlu eşek olduğunuzu söyleyin bakalım!"
>
> Hamallar hep bir ağızdan bağırdılar: "Hepimiz eşek oğlu eşeğiz."[90]

87 *Memoirs of Halide Edib*, s.258.
88 Cemal Kutay, *Tarih Sohbetleri*, İstanbul, 1996, s. 2.
89 *Mor Salkımlı Ev*, s. 148.
90 *Mor Salkımlı Ev*, s.149.

Hemen her sokakta, bir iskemle ya da bir araba üstüne çıkmış, kendisini hayran hayran dinleyen kalabalığa nutuk atan birilerine rastlamak mümkündü. İki yakışıklı erkek Selim Sırrı ile Rıza Tevfik, atlarının üzerinde kalabalığın içinde resmigeçit yapar gibi dolaşıyor, insanların sorunlarına değinen nutuklar çekmeye devam ediyorlardı.

O bir haftayı İstanbul huşu içinde geçirdi. İşin ilginç yanı, hırsızlar, fırsatçılar da bu heyecan dalgasına kapılmış, ağlayarak sokaklarda geziyorlardı. İstanbul'da o hafta tek bir suç işlenmediği kayıtlara geçti.

Gazete yetiştiremiyorlardı

Ahmed İhsan Bey, on gün hiç durmadan çalıştı. Sonunda matbaadaki masasında düşüp bayıldı; çünkü *Servet-i Fünun*'un makinesi gece gündüz gazete basıyor, buna rağmen topu topu 25.000 adet gazete yetiştirebiliyordu. Gazete satıcıları kıyameti koparıyor; gazeteler, saymadan, hesap etmeden pencereye tırmanan adamlara teslim ediliyordu. Gazeteciler yazıyor, makine basıyor, satıcılar dağıtıyor, halk kapışıyordu. İnsanlar özgürlükten sarhoş olmuşlardı.[91]

Bu sırada saray, kendi iktidarını sürdürmek için çeşitli manevralardan geri durmuyordu. "Artık sevinç ve gösteri yetişir," biçiminde Babıâli'den korkutucu bir uyarı bile gelmişti. Nezaretlerdeki ruh eski ruh olmayı sürdürüyordu. Halide Edib'in anlatımıyla "İstanbul'un hafiyelikten pişmiş olan sefil halkı", meşrutiyetin ilanından sonra 15 gün kadar saklanıp gizlenmişti. Hafiyelerin çoğu hürriyet kokartlarıyla geziyordu. Abdülhamid de ikinci hafta cuma selamlığına çıkarken yakasına meşrutiyet ve hürriyet kokartını takmaya utanmamıştı.[92]

Avrupalı gazeteciler yaşananlara tanıklık edebilmek için İstanbul'a gelmişlerdi. 30 Temmuz 1908 tarihli *Le Matin* gazetesinin kadınlara dair haberi dikkat çekiciydi:

> Türk kadınlarının kayıtsız şartsız kapalılıktan kurtarılacağı hakkında sözler çıkmıştır ve bu haberin mürteciler tarafından mahsus uydurulduğu sanılıyordu. Dün gece Türk komuta merkezine başvurduk; bu kurul gerek yabancı muhabirlere, gerek kaygılanan Müslümanlara böyle bir önleme yönelinmeyeceği ve bunun düşünülmediği yolunda kesin güvence verdiler.

91 Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, s. 130.
92 Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, s.158-9.

Ahmed İhsan Bey bu haberi yorumlarken şöyle yazmış:

> Gerçek devrim ruhuna sahip olarak meşrutiyet ve hürriyetle birlikte kadın özgürlüğünün de sağlanmasını isteyenler bu ilandan çok etkilendiler. Çünkü bir milletin yarısının inmeye uğramış bir hasta adam gibi yarım bedenle yaşayamayacağına aydınlar kesinlikle inanıyorlardı.[93]

Halide'ye göre, en kuvvetli muhalefet, yeni rejimin "kadın" hakkında koyu muhafazakârları memnun etmeyen ileri adımlarına karşı örgütleniyordu. İttihat ve Terakki 1 Ağustos 1908'de Selanik'te bir kadın konferansı topladı. Cemiyetin o zamana dek gizlice çalışmış 40 kadın üyesi vardı. Cavid Bey, kadınların toplumda önemli bir mevki elde etmesi gerektiğini söyledi. İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi adına konuşan Emine Semiye, kişisel hürriyetlerin tamamını kullanmaya gayret edeceklerini ilan ederken, tesettüre de değinmişti: "İslamiyet'in bize emrettiği tesettür bugünkü münasebetsiz kapanmaklığımız değildir," dedi. 12 Ağustos'ta da İstanbul, Göztepe'deki Rifat Hüsamettin Paşa'nın konağında toplanan kadınlar, hür bir rejimde kadınların durumu nasıl olmalı konusunu konuştular.[94]

İstanbullular gazete ile 1831 yılında tanışmışlardı. İlk Osmanlıca gazete *Takvim-i Vekayi*, hükümet tarafından yayımlanmış, kahvehanelere kadar girmişti. Onu önemli kılan zaman zaman padişahın imzasıyla çıkan başmakalesiydi. Kemal Karpat, "Padişahın fikirlerini taşıyan bir gazetenin varlığı zaten kendi başına entelektüel bir devrimdi," demiştir. [95]

Ancak, İstanbul'da Meşrutiyet öncesi üç gazete çıkardı: *İkdam*, *Sabah*, *Tercüman-ı Hakikat*. Meşrutiyet'in hemen ertesinde yayına başlayan günlük gazetelerin sayısı 50'yi geçmişti; dergilerin, risalelerin ise hesabı yoktu. Sanki ülkede eli kalem tutan herkes yazar olmuştu! Kimin beş on kuruşu varsa, hemen bir gazete kurmaya koyuluyordu! Hazır parası olmayanlar, ellerindeki mallarını mülklerini satıp matbaa ve gazete açıyorlardı. 1878'de yayını durdurulan mizah dergileri ve gazeteleri de yeniden yayına başlamışlardı.[96]

1908 yazında toplum büyük bir özgürleşme yaşamaktaydı. Kadınların yaşmak ve feracelerinin uzunluğunu ve kalınlığını belirleyen

---

93 Bkz. Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*.

94 Fındıkoğlu ve Ömer Sami Coşar'dan Aktaran Yaprak Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, Metis Yayınları, İstanbul, 2003, s. 54.

95 Kemal Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, İmge Yayınevi, Ankara, 2006, s. 492.

96 Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım*, s. 141- 151.

1901 tarihli kıyafet yasaları gevşemiş, kadınlar daha serbest giyinir olmuşlardı. Yardım ve eğitim amaçlı dernekler kuruyorlar, artık toplum içine çıkıyorlardı.[97] İkinci meşrutiyetle birlikte, kadınlara seslenen dergiler de diğer yayınların yanında hızla yerlerini aldı.

Selanik'te Eylül 1908'de yayınlanan *Mefharet*, "Yaşasın Millet Meclisi," sözlerini kapağına taşımıştı. Bunlar olurken Halide, kadınlardan yana tavırlarıyla tanınan Celal Sahir'in (Erozan) çıkardığı *Demet*'e yazıyordu. Başyazarı Mehmed Rauf olan *Mehasin* de 1908'de yayına başladı. Ekim 1908'de Selanik'te yayınlanan *Kadın* adlı derginin sahibi ise Aka Gündüz'dü.[98] Kadınlar ayrıca *İkdam*, *Tanin*, *Servet-i Fünun*, *Sabah*, *Millet* gibi günlük gazetelerde de imzalarıyla görünmeye başlamışlardı. Halide kendisinden söz ederken, "İşte o coşku ve yeniden doğuş havası içinde, ben de yazar oldum," der.

Tevfik Fikret'in gizlice yazıp elden ele dolaştırdığı şiirindeki kehanet gerçekleşmiş; herkes canlanmaya başlamıştı. Halide, "Sis kalkınca, insanlar muhteşem bir manevi yeniden doğuş yaşadılar," diye anlatıyor bu ortamı.[99]

Gazeteler artık sansüre yazı vermeme kararı alırken, Tevfik Fikret, Hüseyin Cahit ve Hüseyin Kâzım Kadri'nin birlikte hazırladığı *Tanin* yayına başlamıştı. Halide, "Salih Zeki bilim bölümüne katkıda bulunacak, ben de edebiyat sütunlarına yazacaktım," diyor ve ekliyor: "Hiç tanınmayan birisiydim ve bir yazar olarak kariyerimin başındaydım."

Halid Ziya ve Cenab Şehabeddin de gazetenin yazar kadrosundaydı. Edebiyat-ı Cedide yazarlarının hepsi *Tanin*'deydi. Halide, Tevfik Fikret'le hiç tanışmamıştı. Anılarında şöyle diyecekti:

> ... ben Tevfik Fikret'i hiç görmedim demek garip kaçıyor. Gazete bürolarına gidecek kadar özgür hissetmiyordum kendimi. Ben sadece Salih Zeki Bey'in ve babamın çok yakın dostu olan erkeklerden birkaçı ile görüşüyordum.[100]

Tanin'in çıkması ülkede olay olmuştu. Gazete çok popülerdi, olağanüstü bir tirajı vardı. Çünkü işin başında, bir havari gibi algılanan, gençliğin idol kabul ettiği Tevfik Fikret vardı. Türkiye'nin

---

97 Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, Timaş, İstanbul, 2007, s. 456.

98 Şeflka Kurnaz, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*, MEB Yayınları, İstanbul, 1996, s.139–193.

99 *Memoirs of Halide Edib*, s. 261.

100 *Memoirs of Halide Edib*, s. 263.

en etkili aydını Fikret, çıkardığı gazetenin muhafazakâr kurumları hedef alan yayınıyla, muazzam enerjisini eski rejimi ve köhnemiş devlet yapısını yerle bir etmek için harcıyordu.[101] Fikret, Halide'nin de idolüydü. "Asla milliyetçi bir çizgiye meyletmemişti," diye anıyor onu Halide Edib.

İlk yazısı yayımlanıyor

1 Ağustos 1908 tarihli *Tanin*'i Halide heyecanla beklemişti. İlk yazısı yayımlanacaktı.[102] Tevfik Fikret'in *Sis* şiirinden bir mısrayı başlığa koymuştu. "Kaç nasiye vardır çıkacak pak u dırahşan"... İnci Enginün, bu yazının Fikret'in *Rücu* şiirine bir nazire olduğuna dikkat çeker. Kadınlar, artık ailesinin erkeklerini tehlikede görmeyecek, çocuklarına insanlığı, vatanı ve hürriyeti öğreteceklerdi. Yazı bir annenin ağzından kaleme alınmıştı.[103] Bundan böyle Halide, *Tanin*'e her hafta yazacaktı.

Amerikan Kız Koleji'ne ve öğretmenlerine seslenen bir teşekkür yazısı kaleme aldı. Ülkeyi kesif sislerin örttüğü günlerde, dünyanın hürriyetten mahrum bu köşesini aydınlatmak için en güzel senelerini heba eden, kendisine geniş fikirlerin kapısını açan kadınlara, öğretmenlere seslendi. Kendisini "Bir insan, bir medeni insan, bir insaniyetkâr (hümanist) insan gibi yaşatan" kütüphaneye, "cins ve ırkın, meslek ve mezhebin insanları ayıramayacağını telkin eden kadınlara" teşekkür etti. Okulunun beyaz binasını, yeşil ağaçlı yolunu, profesörlerini, küçük beyaz yatağını barındıran uzun koğuşu ve arkadaşlarını ne kadar çok sevdiğini anlattı.[104]

Halide ile Salih Zeki, Burgazada'dan ekim ayında döndüler. Nuruosmaniye'de, Salih Zeki'nin görevli olduğu Darülfünun'a [üniversite] ve okullara yakın bir eve taşınmışlardı. Yeni ev, matbaa, gazete büroları ve entelektüellerin bir araya geldiği cemiyetlerle iç içeydi. Halide şehre dönerken bavuluna ilk romanını yerleştirmişti: *Raik'in Annesi*... Celal Sahir'in yayımladığı *Demet* dergisinde tef-

101 *Memoirs of Halide Edib*, s. 262-65.

102 İlk yazı konusu karışık... Fethi Erden, Halide Edib ilk eserinin sonradan kaybolan "Çingene Kız" olduğunu yazmıştı. 1899 yılı sonunda *Çingene Kız* adlı bir roman denemesinin, Halide imzasıyla *Hanımlara Mahsus Gazete*'de tefrika edildiğini ortaya çıkaran Serdar Soydan bu denemeyi "Çingene Kızı Halide Edib Adıvar'ın Bilinmeyen İlk Eseri Mi?" başlığıyla yayımladı. Notos Öykü, sayı 14, s. 105-109.

103 Enginün, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, s. 44.

104 Halide Salih, "Bir Dost Çehresi Etrafında" *Tanin*, 10 Eylül 1908; aktaran, Mustafa Hacıosmanoğlu, Yüksek Lisans Tezi içinde, Trabzon 2003, s. 137.

rika edilecekti. Tefrikanın ancak ilk bölümü yayımlanabildi, dergi yayın hayatına son verdiği için bu roman, ancak bir yıl sonra tamamlanabilecekti.[105]

Ekim ayında İngiliz *The Nation* dergisi imparatorluktaki kadınların durumunu anlatan bir yazı istedi ondan..[106] "Türk Kadınının İstikbali," başlığıyla yayımlanan yazı İngiltere'de ilgi uyandırdı:

"Meşrutiyetten önce kadınlar hiç önemsenmezdi. Diğer ihmal edilen şeyler gibi nitelikleri de görmezden gelinir; kendi ayakları üzerinde durma hakları yok sayılırdı. Buna ilaveten genellikle kendi başına konuşabilecek hiçbir kadın bulunmadığı veya varsa bile sayılarının biri ikiyi geçmediği düşünülürdü. Ama bugün bunun tam aksi ortaya çıktı. ... Geniş kapsamlı ve liberal fikirlerin propagandasını yapan halihazırdaki kadınlar nesli, henüz eğitim almış küçük bir grup" dedikten sonra kadınların çarşaflarını atmak gibi bir düşünceleri olmadığını, kocalarına refakat etmek ve gelecek nesillerin eğiticisi olabilmek için eğitim ve çalışma hakkı talep ettiklerini anlatıyordu. Cehaletin köleliğinden kurtulmak için dünya kadınlarından destek istiyordu.[107]

Yazıya yanıt, eğitimde yeni yöntemler deneyen Isabel Fry isimli bir kadından geldi.[108] Amerikan Kız Koleji'ndeki hocalarının anlattığına göre, askeri kesim, kendisini çok beğendiklerine dair Halide'ye yazılı bir belge göndermişti. Kolej öğretmenlerinden Jenkins, "Haziran 1908'den Nisan 1909'a kadar dünyada Halide Hanım'dan daha mutlu ve daha meşgul bir kimse yoktu ve çok az kadın onun kadar etki sahibiydi," yorumunu yapıyor ve ekliyor:

> Halide Hanım bilinçli bir şekilde, Amerikan okulundan elde ettiklerini kendi halkına vermek için kullandı. Bu süreçte mütevazılığını, aklı başındalığını ve diğergâmlığını elden bırakmadı; bir Türk hanımı olarak ne çarşafından ayrıldı ne de öteki Türk hanımlarından farklı davrandı.[109]

Ancak, Halide, yazıları nedeniyle muhafazakâr kesimin tepkisini çekiyordu. Kendisine gelen imzasız mektuplardan kadınların cemiyet içinde yer edinmelerine ve fikir sahibi olmalarına karşı çıkan-

105 Enginün, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, s. 100; Şefika Kurnaz, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*, 1992, s.139.

106 Amerikan The Nation'dan farklı olarak İngiltere'de yayınlanan The Nation, daha sonra New Statesmen adını aldı.

107 Jenkins, *Robert Kolej'in Kızları*, s. 152.

108 Enginün, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, s. 45.

109 Jenkins, *Robert Kolej'in Kızları*, s. 152.

lar olduğunu görüyordu.[110] Aldığı mektuplar sadece muhafazakâr kesimden değildi. Her kesimden okurundan sayısız mektup alıyor, onlara cevap yazıyordu. Kadın ziyaretçilerinin sayısı çok fazlaydı. Gelenler arasında annesi yaşında olanlar bile vardı. Kadınlar ona özel sorunları için de başvurduklarından, kendisini günah çıkartan bir papaz gibi hissetmeye başlamıştı.

"Hayat alanına gireli çok zaman geçmemişti. Onlara akıl verebilecek tecrübeden çok uzaktım," diye yazar. Kadınlarla kurduğu ilişki, kadının aile ve toplum içinde yüz yüze geldiği zorlukları kavramasını sağlamış, yazıları için bir temel oluşturmuştu.

Konstantinopolis

Bir İtalyan gezgin, "Dünyada bu kadar farklı insanın bir araya toplandığı, birbirleriyle ve yabancılarla omuz omuza yaşadığı başka hiçbir şehir yoktur," diye anlatmıştı İstanbul'u. Avrupa ile Asya'nın her milleti temsil edilir, hâkim bir tip ya da renk göze çarpmazdı.[111] Ancak İstanbul esas olarak farklı milletlerin erkeklerine ait bir kentti. Kadınlar şehri neredeyse erkeklerin izniyle kullanabilirdi.

İş merkezinden uzaklaşıldığında sokaklarda daha az kadına rastlanır, Asya yakasındaki atlı arabalarda erkeklerin yanında kadınlar görülse de İstanbul yakasında pek görülmezlerdi. Kadınların görünür olduğu yerlerden biri Sirkeci'deki Merkez Postane'nin çevresindeki arzuhalcilerdi. Arzuhalcilere yazı yazdıran kadın müşterilerin çoğu Türk kadınlarıydı.[112]

Seyyahların, gazetecilerin hayal dünyasını zenginleştiren İstanbul, Ortaçağdan bu yana en kalabalık metropoldü.[113] 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'un nüfusu bir milyona ulaşmıştı. Türkler 597.000, Arnavutlar 10.000, Kürtler 5.000, Rumlar 236.000, Ermeniler 162.000, Yahudiler 47.000 kişi civarındaydı.[114] 19. yüzyılda İstanbul'a gelen Fransız seyyah F.H.A. Ubicini 350'den fazla cami, 92 Rum ve Ermeni kilisesi, 8 Katolik kilisesi, 34 sinagog, kıyamet kadar tekke ve türbe, 518 medrese, 35 kamuya açık kitaplık saymıştı.[115]

---

110 *Mor Salkımlı Ev*, s. 150.

111 Francis Marion-Crawford, *1890'larda İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 7.

112 Marion-Crawford, *1890'larda İstanbul*, s. 39, 48, 54.

113 İlber Ortaylı, *İstanbul'dan Sayfalar*, Alkım Yayınları, İstanbul 2006, s. 294.

114 Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, s. 511.

115 İstanbul Büyükşehir Belediyesi sitesinden www.ibb.gov.tr/t

İstanbul mahallelerinde her dinden insan yaşardı, Avrupa'daki gibi, belli bir dine mensup olanların belli gettolarda toplanması söz konusu değildi. Ancak bazı semtlerde belli cemaatler ağırlıktaydı. Osmanlı İmparatorluğu, Ortadoğu İslam devletleri geleneğine de dayandığı için, Müslüman nüfus, zimmî denilen gayrimüslimlere göre, vergi başta olmak üzere bazı ayrıcalıklara sahipti. Ortaçağın emperyal gelenekleri dolayısıyla her gayrimüslim cemaatin kıyafetlerinin renkleri fermanlarla belirlenirdi, at binme konusunda da kısıtlamalar vardı. Kiliselere kubbe ve çan kulesi yapılması, hatta çan çalınması yasaktı. Ancak bu eşitsizlikler Tanzimat'tan beri kurumsallaştırılmaya çalışılan modern hukuk sistemi ile giderek daha azalıyordu. Bütün benzer çok uluslu imparatorluklarda olduğu gibi, cemaatler arası evliliklerin hiçbir cemaat tarafından hoş görülmemesi ve cemaat yapılarının aşırı tutucu, koruyuculuğu, bu çokuluslu imparatorluğun halklarının karışıp homojenleşmesine engeldi. Müslümanlar Hıristiyanlardan, Katolikler Ortodokslardan, Ortodokslar Gregoryenlerden, Yahudiler diğerlerinden ayrı dünyalarda yaşardı. Modern çağın fikirleri öncelikle ticaret dünyası üzerinden cemaatlere sızdı ve ekonomik odaklı sınıfsal ayrışma 19. yüzyıl sonlarında başladı.[116]

Tanzimat sadece, hukuku devlet sistemine hâkim kılmakla ve eşit vatandaşlık fikrini getirmekle kalmamıştı. Modern çağın gündelik hayata getirdiği kolaylıklar, şehir hayatına sızmaya başlamıştı. Modern belediyecilik yasal olarak 1840'larda biçimlenmeye başladı. İstanbul'un pitoresk kayıklarının yerini alacak ilk şehir içi yolcu vapuru 1837'de denize açıldı, atlı tramvay seferleri 1871'de, banliyö trenleri de 1872'de çalışmaya başladı. Padişah Abdülaziz demiryolunu tutkuyla istiyordu. Demiryolunun Eski Saray'ın, yani Topkapı Sarayı'nın arazisinden geçmesi kararlaştırıldığında kimi yapıların yıkılması tartışmalara neden olunca, "Gelecek olan şömendöfer se, geçsin de isterse göğsümden geçsin," dediği rivayet edilmişti. 1874'te içme suyu şebekesi devreye girdi. Karaköy'ü Beyoğlu'na bağlayan tünel, dünyanın ilk metrolarından biri olarak 1875'te açıldı. 1881 yılında çekilen ilk telefon hatları, II. Abdülhamid'in evhamları dolayısıyla esas olarak saray ve resmi daireler arasında, sınırlı olarak kullanılmıştı.

116 İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 24.

Parlamentonun açılışı

Dünya, Osmanlı İmparatorluğu'nda olup bitenlere büyük ilgi gösteriyordu. 1908 Eylül'ünde, Paris'in ünlü gece kulübü Folies Bergère'deki revünün konusu "Osmanlı Parlamentosu"ydu.[117]

Folies Bergère'dekini andıran çokuluslu parlamento İstanbul'da 1908 Aralık'ında yapılan seçimlerden sonra toplandı. 1877'den beri ilk kez yapılan seçimler Ekim'de başladı; iki dereceli düzenlenmişti ve uzun sürdü. Bu seçimlerde kadınların oy vermesi, dünyanın diğer ülkelerinde de olduğu gibi, henüz söz konusu değildi.[118]

Halide'nin Nuruosmaniye'deki evinin penceresinin önünden şarkı söyleyen insanlar geçiyordu. Çiçekler ve bayraklarla süslenen seçim sandıklarının arkasından papazlarla imamların el ele oturduğu arabalar geçiyordu. Hıristiyan ve Müslüman genç kızlar beyazlar giymiş, aynı şarkıyı söyleyerek yürüyorlardı...

"*Ey vatan, ey ümm-i müşfik* [şefkatli anne]
Şâd u hândan [neşeli ve mutlu] *ol bu gün*"

Olanları uzaktan izleyen haminnesi, Halide'ye, "Galiba kıyamet günleri yaklaştı," demiş ve eklemişti, "Ağlamaktan kendimi alamıyorum. Adeta mevlid dinliyor gibi oluyorum."[119]

Dostları Hüseyin Cahit de, Meclis'te yer alanlar arasındaydı. İttihatçı liderler ilk kurulan hükümette yer almadılar. İttihatçıların kesin olarak güvenebileceği mebus sayısı 54 civarındaydı. Bu yüzden, ilk yıllarda yasaları çıkarırken bağımsızlara dayandılar.[120] O dönemde belli başlı etnik grupların parlamentoya girmesi olağan olduğu için, Meclis'e bütün milletlerden temsilciler girdi. Meclis'te, 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 14 Ermeni, 26 Rum, 10 Slav, 4 Yahudi parlamenter vardı.[121]

Abdülhamid ve kadın

Sultan Hamid, "Mutaassıb ahaliden, hususiyle softalardan, askerin arasına fesad sokarlar," diye çekinir, daha doğrusu korkardı. Müslüman kadınlar için, "Yüzlerini böyle kapatsınlar, şöyle kapat-

117 Tokgöz, *Matbuat Hatıralarım,* s. 170.

118 O sırada Yeni Zelanda, Avustralya, Finlandiya'da kadınlar oy kullanmaya başlamışlar, Finlandiya Parlamentosu'na 18 kadın seçilmişti.

119 *Mor Salkımlı Ev,* s. 152.

120 Bkz. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

121 Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki*, Aras Yayıncılık, 2005 istanbul, s. 53.

sınlar," bazen de, "Elleri ve yüzleri gözükmeyecek!" diye polislere emirler verdirirdi. Kendi kızlarının rahatça yaşamalarını arzu ederken, mutaassıp ahalinin, "Din elden gidiyor," diye söylendiğini haber alır almaz, gene, "Şu yasak, bu yasak" diye, "irade-i şahaneler" yayınladığı görülürdü. Alınan tüm önlemlere karşın Abdülhamid yine de, ayaklanmalara karşı tedbir olarak erkeklerin kendilerini gizlemek için kullandıkları çarşafı yasaklamıştı.[122]

Halide Edib, Abdülhamid'in tesettür politikasını, "Ramazan'da bir irade yayımlar ve polis sokaklarda gereği gibi giyinmeyen kadınların elbiselerini keserdi. Ancak herhangi bir irade üç dört günden daha uzun ömürlü olmazdı," cümlesiyle özetliyor.[123] Kadınlar genelde yüzlerini yarım yamalak örten ince beyaz peçe ile dolaşırlardı.

Osmanlı toplumu büyük ölçüde bir kaçgöç toplumuydu. Erkeklerle kadınlar ayrı ayrı yaşamaktaydı. İlber Ortaylı, bu yaşam biçiminin Akdeniz coğrafi kültürel kuşağında yaşayan Müslüman, Hıristiyan ve Yahudileri kapsadığını yazıyor.[124] Halide Edib'e göre, harem selamlık ev yaşamı Osmanlı'ya Bizans'tan miras kalmıştı. Din, eğitim, eğlencede yan yana gelmeyen kadınla erkek tamamen ayrı hayatların insanlarıydı. Müslüman kadınlara, öz babaları dahil herhangi bir erkek eşliğinde evden çıkmayı yasaklayan kurallar vardı.[125] Bütün bunlara rağmen modern Türk kadınları, yasal olarak yabancı toprağı kabul edilen yabancı elçiliklerin resepsiyonlarına katılır, güzel beyaz feraceleri ve çeşitli renklerdeki çekici giysileri ile heyecan yaratırlardı.[126] 1874'te İstanbul'a gelen ve İstanbul sokaklarında pek çok kadın gören Edmondo de Amicis, bu duruma şaşırmış, yaşmağın şeffaflaştığını, feracenin de Paris modasına uygun elbiseler üzerine giyildiğini görmüştü.[127]

İmparatorluk kadınlarının kaderi ortaktı. Kırım Savaşı'na kadar Rum evlerinin pencerelerinde de Türk evleri gibi kafes vardı, Rum kadınları peçe takardı. Ermeni kadınlar da yabancıların yanında yüzünü örter, Ermeni genç kız ancak kendisine bir şey sorulduğunda cevap verebilirdi. 1906'da önemli bir değişim yaşandı, Ermeni patriği, cemaat işlerinin yönetiminde kadınlara seçme ve seçilme hakkı veren bir karar çıkarttı.[128]

---

122 *İstanbul Ansiklopedisi*, Giyim Kuşam Maddesi, c.3, s. 401.

123 *Conflict of East and West in Turkey*, s. 192.

124 Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, 2006, s. 99.

125 Philip Mansel, *Konstantinopolis*, Everest Yayınları, İstanbul, 2008, s. 478.

126 Mary Mills Patrick, İstanbul Kız Koleji, s.25.

127 Edmond de Amicis, *İstanbul*, 1981, s. 246.

128 Bertrand Bareilles, *İstanbul'un Frenk ve Levanten Mahalleleri*, Güncel yayıncılık, 2003 İstanbul, s. 216, 217.

Halide Edib kadınlardan yana bir şeyler yapılmasına önayak olan ilk padişahın III. Selim (1789-1807) olduğunu yazar.[129] Ondan "feminist" diye söz eder. Kadının toplumdaki yeri Osmanlı toplumunda 18. yüzyıldan beri yeniden düşünülür olmuştu. Lale Devri -toplumun üst kesiminde olsa da- kaçgöçün hafiflediği bir dönemdi. Batı ile kurulan yakın ilişkiler, daha dünyevi bir hayat tarzıyla birlikte, kadınlı erkekli eğlenceyi nispeten sıradanlaştırmıştı. III. Selim, herhalde böyle bir mirası sahiplendiği için olsa gerek, Halide'nin gözünde "feminist"ti. Ancak kadınlarla ilgili sistematik ve kapsamlı düzenlemeler için Tanzimat'ı (1839) beklemek gerekecekti. Klasik dönemde vergi toplamak için hane sayan devlet, modern ordu için 1820'lerin sonundan beri eli silah tutan erkekleri de sayıyordu. Kadınlarsa ilk kez 1844 yılında yapılan sayımda nüfustan sayıldılar ve yurttaşlığa ilk adımlarını attılar.[130] Ardından daha ciddi düzenlemeler geldi: Kız ve oğlan çocuklara eşit miras hakkıyla (1847) başlayan değişim, kız rüştiyelerinin kurulması (1859) ile sürdü. 1876 anayasası, kız ve oğlan çocuklara ilköğrenimi zorunlu kıldı. 1870'te ilk kız öğretmen okulu açıldı ve kadınlar öğretmen olarak çalışmaya başlayabildi. Kadınlara ücretli işçi olarak çalışma hakkıysa 1897'de tanındı.

Kadınların eğitim ve sosyal kurtuluşunda öncülüğü Namık Kemal'in yaptığını vurgulayan Halide Edib, ikinci önemli isim olarak da "Bir toplumun uygarlığı kadınların konumuyla ölçülür," diyen Abdülhak Hamid'e işaret ediyor ve "Onun trajedilerinde en önemli rol İslam kadınına yüklenmiştir," diye yazıyor. [131]

1908 Devrimi'nin hemen ertesinde İslamcısı, gayrimüslimi, muhafazakârı, liberali, misyoner ya da sivil yabancısı hep birlikte kadının toplumdaki yerini değiştirmeye talip görünüyorlardı.

Despot parlamentoyu açıyor

Parlamentonun açıldığı 17 Aralık 1908 tarihini taşıyan *Servet-i Fünun*'da kadınların açılışı izlemek istediklerine dair bir haber yer almıştı:

> Geçen gün İslam kadınları İttihat ve Terakki Cemiyeti Merkezine müraacatle Meclis-i Mebusan'ın resmi küşadıyla içtimasında [toplanmasında] hazır bulunmak istediklerini söylemişler ve eğer Hı-

129 *Turkey Faces West, New Haven*, s. 65.

130 Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü internet sitesi (www.tuik.gov.tr)

131 *Conflict of East and West in Turkey*, 1935, s.193.

ristiyan kadınlarının bulunmasına müsaade edilirse kendilerinin de behemahal kafes arkasında müzakeratı istimalarına [görüşmeleri dinlemelerine] müsaade edilmesini Hıristiyan kadınlarına müsaade verilip de kendilerine verilmezse, geçenlerde İngiliz Parlamentosu önünde İngiliz kadınlarının yaptığı gibi nümayişler icra edeceklerini dermeyan etmişlerdir.[132]

Bu taleplerine ne yanıt geldiğini bilmiyoruz. Ancak *Illustrated London News*, parlamentonun açılışı nedeniyle düzenlenen geçit törenini izleyen kadınların bir çizimine yer vermişti. Ahşap bir binanın damına kadar çıkmış her yaştan kadının siyasileri izlemeleri resmedilmeye değer bulunmuştu.

İmparatorluk halkı için gerçekten büyük gündü. Feslerin arasında yer yer beyaz ve yeşil sarıklar göze çarpıyordu; her milletten ve her tabakadan insan oradaydı. Havaya tabanca sıkılıyor, Abdülhamid'in burnunun dibinde hürriyet şarkıları söyleniyordu.[133] Ayasofya Meydanı'ndaki Adliye Nezareti'nin üst katındaki Meclis odaları iki yıl kullanıldıktan sonra tam 30 yıl kapalı tutulmuştu. 17 Aralık 1908'de tozlu sıralar silindi, duvarlar boyandı ve ikinci Osmanlı Parlamentosu çalışmaya başladı.

New York Times'tan Francis McGullagh, Ayasofya Meydanı'ndaki töreni anlatırken, iğne atılsa yere düşmeyecek sıklıktaki kalabalıktan köpeklerin bile kaçtığını yazmıştı. Halide Edib, "İhtilalci ruhla dopdolu bu parlamento, tarihin en büyük despotlarından biri tarafından açılmıştı," diye anlatmıştı açılışı.[134] Basit siyah kıyafetleriyle yeni temsilciler, Abdülhamid nişanı taşıyan pırıltılı üniformalıların arasına oturmuşlardı.

Anayasa 101 pare top atışıyla yeniden yürürlüğe kondu ve o gece aydınlık günleri davet edercesine bütün İstanbul ışıklarla donatıldı. Abdülhamid'in açılış nutku pek beğenilmemişti.

Şale köşkünde mebuslara bir ziyafet hazırlığına girişen padişah, her şeyle en ince ayrıntısına kadar ilgileniyordu. Yemek listesini bizzat hazırlamıştı. Kızı Ayşe Osmanoğlu, "Tatlı olarak yedi kardeş tatlısı yaptırmıştı," diyor yazdıklarında. Çünkü o günlerin Osmanlı'sı yedi milletten oluşuyordu. Köşeli at nalı biçiminde bir sofra hazırlandı. O gün çekilen fotoğraflardan bütün saraylılara birer adet gönderildi.[135]

132 "İslam Kadınlarının Bir Teşebbüsü" *Servet-i Fünun*, 17 Aralık 1908, aktaran Serpil Çakır, "Bir Osmanlı Kadın Örgütü" *Tarih ve Toplum*, Haziran 1989.

133 "When Turkey's Sultan Faced His Masters" *New York Times*, 10 Ocak 1909.

134 *Memoirs of Halide Edib*, s. 272.

135 Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Hamid*, Selis Kitaplar, 2007 İstanbul, s. 37, 38.

31 Mart'ta hedef

1909 yılının Ocak ayıydı. Halide kendisine gelen mektupları okuyordu. Açtığı zarflardan biri beyaz ve küçüktü, diğerlerinden farklıydı. İçinden bir kart, iki de kare biçiminde kesilmiş kâğıt parçası çıktı. Kartın bir tarafına "*Tanin*'e bir daha yazı yazmayacaksın," cümlesi, arkasına da, "Bu emre itaat etmezsen, cezan müthiş olacak. Ölüm!" diye yazılmıştı.

Dizleri titriyordu. Parmaklarının ucuna kadar terlemiş, elleri buz kesmişti. Daha sonraki yıllarda alacağı tehditler, onu bu denli etkilemeyecekti. Kendisini Ortaçağ'da sokakta parçalanan, yakılan öncü insanlar gibi hissetmiş, "Şimdiye kadar evimin haricinde hiçbir faaliyete iştirak etmeyen ben, neden bu tehlikeye maruz kalmıştım? Bilemem," diye yazmıştı anılarına.[136]

Bir kadının değişimden yana bir gazetede sürekli yazı yazması şimşekleri çekmişti. Edebiyat dışında kaleme aldığı yazılar, eğitim reformuna yönelikti. Tehdit mektubunu okuduğu gün, kendisini hem çok cesur hem de çok korkak hissetmişti. Korkusunu yenmeye çalışırken gözü yerde oynayan çocuklarına ilişmişti. Sarı bukleli Hasan Zeki, oyuncak bir ev yapıyor, Ali Ayetullah da o harika gözleriyle kendisine bakıyordu. O günler için, "Henüz 24 yaşındaydım ve kısa süre içinde gelen edebi şöhretimin bedelini ödüyordum," diye yazmıştı. Salih Zeki'yi de Halide'yi yazı yazmaktan menetmesi için tehdit ediyorlardı.[137]

Ancak Halide tehditlere teslim olmadı. Hem *Tanin*'e hem de diğer gazetelere yazı yazmaya devam etti. 1908 Aralık'ında da Shakespeare'den çevirdiği *Julius Cesar* oyunu Sahne-i Milliye'de

136 *Mor Salkımlı Ev*, s. 153.

137 *Memoirs of Halide Edib*, s. 273–75; *Mor Salkımlı Ev*, s.152–153.

oynanacak, oyunla ilgili haber de *Tanin* gazetesinde yayınlanacaktı.[138]

1909 yılında Milli Eğitim Müsteşarı Salih Zeki, 100 öğrenciyi Paris'e götürdü.[139] Önceden Londra'ya giden Salih Zeki, Halide'nin yazıştığı eğitimci Isabel Fry ile de görüşmüştü.

Seni görürse hayal kırıklığına uğrayacak

Halide'nin, İngiliz *Nation* dergisine gönderdiği mektup nedeniyle dost olduğu Miss Fry İstanbul'a gelecekti. Salih Zeki, bu haberi verirken Halide'ye, "Çok iyi yetişmiş bir kadın, fakat korkarım ki buraya gelir de seni görürse hayal kırıklığına uğrayacak!" dedi. "Neden?" diye sordu Halide.

Salih Zeki, Halide'nin yeni elbisesine bakarak, "Çünkü," diye başladı, "nar çiçeği renkli kadife elbiseli genç ve salak görünümlü bir kadınla karşılaşacak."

Halide sokakta koyu renkli çarşafla geziyor ama evinde iken süslenmeyi, parlak renkli entariler giymeyi seviyordu. Halide'nin sosyal statüsündeki kadınlar sokakta renkli kıyafetlerle dolaşmazlardı. Belli ki Salih Zeki bu konuşmasıyla Halide'yi incitmişti. Halide de o günden sonra ne zaman narçiçeği renkli bir şey giyecek olsa aklına Isabel Fry gelecekti.[140]

Salih Zeki, Halide'nin gözünde ilah gibiydi. Onu, çalışmalarında yardımcı gibi kullanması ve yazı yazmaya teşvik etmesi aralarındaki dengesizliği az da olsa onarıyordu. Halide anılarının hem Türkçe hem de İngilizcesinde kocasından Salih Zeki Bey olarak söz ediyor. Oysa Salih Zeki'nin Halide'yi ezen, aşağılayan bir tavrı vardı. Bakışlarıyla onu ürkütür, üstün olduğunu vurgulayan kaprisli ama şefkatli bir tonla ona "Zavallı kızcağız," diye hitap ederdi. Sık sık tartışırlardı. Halide Edib, Salih Zeki ile bir gecelerini anılarında şöyle anlatıyor:

> Nuruosmaniye'de, en ince ayrıntısının bile titizlikle seçilip gözetildiği, alabildiğine aydınlık ve insanın içini ısıtan bir ev ... kocaman yazı masasının yanı başındaki ışığı örten yeşil perdeler ... akşam saatleri ... üzerinde sabahlığı, başında her zamanki kahverengi yün

138 Enginün, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, s. 555.

139 Osman Bahadır, *Erken Cumhuriyet ve Bilim*, *Türkiye Bilimler Akademisi Forumu*, Ankara 2005, s. 17.

140 *Memoirs of Halide Edib*, s.275–76.

takkesi var ... kalemi kâğıdın üzerinde gıcırdıyarak kayarken yine her zamanki gibi dalıp gidiyor ... ben de her gece olduğu gibi, birazdan gelip kucağıma tırmanacak küçük oğluma okuyacağım hikâyeyi seçiyorum...masasından kalkıp, yanıma geliyor ... yoksa, yine aramızda bir tartışma mı olmuştu? Onca zaman beni büyüleyen ve şimdi de büyülemeye devam eden o entelektüel bakışını neden bana çevirmişti? Her zamanki gibi bana, "Ah, zavallı küçük kız!" demesinin bir nedeni olmalıydı. ...[141]

Halide 1909 Şubat'ında ikinci kitabı *Heyûla*'yı *Musavver Muhit* dergisine verdi. Bu uzun hikâyenin altında 1903 Sultantepesi diye not düşmüştü. Hamile kalmak için uğraştığı bunalımlı günlerinde, bir hamile kadının hikâyesini yazmıştı. İradesi bir erkeğe esir olan Selma kocasından değil, kendisini esir eden erkekten hamileydi, bebeğini kaybedince de tamamen aklını yitirmişti.

Halide'nin yarıda kalan roman tefrikası *Raik'in Annesi* ise 1909 Nisan'ında *Musavver Muhit*'te yayımlanmaya başlandı. Adalar'da geçen bu minik romanın konusu metresti. Salih Zeki'nin kaçamaklarına ve diğer kadınlarla ilişkilerine bu romanla kavga açmıştı. Romandaki Refika çok çekici bir kadındı. Raik ise ihanete uğrayan Refika'nın oğlu. Güzel ve onurluydu. Ama çok mutsuzdu. Boşanmaktan korkuyordu. Bunun nedeni de Raik'ti. Raik, Halide'nin oğlu gibi sarı bukleli kocaman gözlü bir oğlandı. Refika, kendisini bu duruma düşüren kocasından da nefret edemiyor, oğlu Raik'in cinsi diye erkeklerin fenalıklarını görmek istemiyordu. Uzun beyaz sakallı babası kızını hayırsız kocasından ayırmak için çok uğraşmış ama başarılı olamamıştı. Rauf, metresiyle ulu orta dolaşıyor, Halki Palas'ta kalıyor ve karısıyla da yüz yüze geliyordu. Refika'nın kocası Rauf için söylediği şu sözler belki de Salih Zeki'yi anlatmaktaydı.

Hayatın en iyi yıllarında kalbimin mutluluğa, iyiliğe, en duygulu, insanlara en emin olduğu bir zamanda karşıma çıktı. En temiz fikirlerimi kirletti, en samimi güvenlerimi yanlış anlayışlara çevirdi. Dostlarıma güvenemez oldum ve bütün insanları nefislerinin esiri, birtakım adi yaratıklar saymaya başladım. Sevmek, hayattan lezzet almak, haz duymak kabiliyetimi öldürdü. En verimli yerden geçen ve ansızın gelen bir bela kasırgası gibi, bütün iyilikle ilgili duyuşlarımı yıllarca kavurdu, mahvetti; karşımda yıllarca vefasızlık, küçüklük, kendini beğenmişlikle dolu benim varlığım, saadet ve sükûnetim hiç yokmuş gibi benden af ve bağlılık diliyor... Öyle mi, azıcık geç kaldı sanırım. Tanıdığım günden beri namussuz, bayağı kadınlardan

141 *The Turkish Ordeal*, s. 264–65.

hoşlanırdı, hiç olmazsa ona hoş görünmek için artık namusun yalnız bir kelimeden ibaret olduğunu, benim de kabul etmekliğimin sırası geldi.[142]

Halide'nin otobiyografisiyle romanlarını birlikte okuyunca özel yaşamı da aydınlanır. Roman, hikâye gibi metinlerde yazarın kendisini gizlemesinin daha kolay olduğuna dikkat çeken Nazan Aksoy, "Halide Edib, otobiyografisinde üzerinde pek durmadığı ruhsal ve fiziksel dönüşümleri romanlarında dile getirir," diyor.[143] Hülya Adak da, "Halide Edib'in ilk dönem eserleri roman olarak sunulsa da, aynı zamanda otobiyografiktir," görüşünün altını çiziyor: "Kurmaca, belki de en otobiyografik itirafların yapıldığı, otobiyografi ise çoğu zaman kurmacaya en yakın türdür."[144]

Evdeki bulıranın roman biçiminde okura sunulması Salih Zeki'yi acaba rahatsız etmiş miydi?

Hasan Zeki 6 yaşında yatılı okulda

Halide'nin İngiliz dostu Eğitimci Isabel Fry İstanbul'a gelmiş ve Salih Zeki'nin tahminlerinin aksine Halide ile çok iyi anlaşmıştı. Reformlara ilgi duyan çok sayıda kadınla görüşmüş, Amerikan Kız Koleji'ni ve bazı başka okulları ziyaret etmişti.

Okul meselesi o sırada Halide'nin kafasını bambaşka bir biçimde meşgul etmekteydi. Salih Zeki çocuklara dair kararlarında pek insafsızdı; Hasan Zeki'yi küçücükken yatılı okula vermesi Halide'yi incitmişti. Oğlundan uzak kalmak korkunç bir azap veriyordu.

> Her hafta onu görmeye gidiyordum, o da bana her gün mektup yazıyordu. Çocuksu bir masumiyetle erken gelişmişliğin karışımı bir durum söz konusuydu. Evinden ayrı kalmak ona hiç iyi gelmemiş olsa gerek ki, önce kendini dine verdi. Günde beş vakit namaz kılıyor, abdest alma da dahil, dini bütün bir Müslüman'ın yapması gereken her şeyi son derece özenli ve ustalıklı bir şekilde yerine getiriyordu. Ne var ki, bir ara soğuk algınlığına yakalandı ve tüm bunlar kendisine yasaklandı. Enerji fazlasını namaz ve abdestle boşaltamayınca, bu kez de askeri serüvenlere el attı. Ertesi hafta ziya-

142 *Raik'in Annesi*, s. 190.

143 Nazan Aksoy, "Kadın Biyografileri ve Beden", *Virgül*, Aralık 2006.

144 Hülya Adak, "Otobiyografik Benliğin Çok Karakterliliği: Halide Edib'in Romanlarında Toplumsal Cinsiyet, *Kadınlar Dile Düşünce*"nin içinde, İletişim Yayınları, 2005, s. 161.

rete gittiğimde onu bahçede, kırk kadar oğlanın arasında buldun. Ötekiler kendisinden büyüktüler, ama ipler kesinlikle onun elindeydi; en azından ben öyle düşünmüştüm. Bana doğru yürürken onu izledim; pembe yüzü daha da pembeleşmişti ve paltosunu savsak, bir bakıma da cakalı bir edayla omuzuna atmış, geleceğin fatihi havalarında yürüyordu. ...

"Büyük bir savaş kazandım, anne," dedi, "kırk kişilik bir orduya sahibim..." Hasan Zeki o sırada altı yaşındaydı.[145]

Muhalif gazeteciye suikast

Ölüm tehdidi almasından bir süre sonra İstanbul'da Halide'nin yaşamını altüst edecek bir cinayet işlendi. İttihat ve Terakki Cemiyeti aleyhtarı yayın yapan *Serbesti* gazetesinin yazarı muhalif gazeteci Hasan Fehmi, Galata Köprüsü üzerinde öldürüldü. Cinayetle ilgili olarak, İttihat ve Terakki aleyhtarı büyük gösteriler yapılıyordu. Hasan Fehmi'nin cenazesinde yürüyen sarıklıları papatya tarlasına benzeten Halide ürkmüştü. Endişesinden söz ettiğinde Salih Zeki gülümsedi, "İttihatçıları, rejimi kuran taburlar koruyor, gerici bir ayaklanmadan korkmaları gereksiz," dedi.

Ne var ki 31 Mart (13 Nisan) sabahı silah sesleriyle uyandılar. Yıllardan beri yanlarında çalışan ve İttihat Terakki'nin politikasını din düşmanı bulan Hüseyin, yatak odalarının kapısını vurdu. Sesinde saklayamadığı bir sevinç vardı. "Kalkın efendim, ordu ayaklandı, kan gövdeyi götürüyor. Ayasofya'nın önünde Ahmed Rıza ile Hüseyin Cahit'i öldürdüler!"

Salih Zeki ne olup bittiğini öğrenmek için hemen sokağa fırladı. Gerçekten de iki kişi öldürülmüştü ama neyse ki, yakın dostları Hüseyin Cahit de, çok saygı duydukları Meclis Başkanı Ahmed Rıza da hayattaydı.

31 Mart (13 Nisan) ayaklanması

O sabah Aksaray'daki evinden çıktığında tramvay bulamayan Hüseyin Cahit hayret etmişti. Valide Camii'ne doğru yürüdü. "Sokakta bir gayritabiilik vardı... bu her gün görmeye alışık olduğum hayat değildi," diyerek ifade ediyor o günkü duygularını. Yoldan gelen bir arabada iki dostuna rastlayınca da, nereye gittiklerini sormuş, "Biz de sana geliyorduk," cevabını almıştı.

"İş fena."

145 *The Turkish Ordeal*, s. 58.

"Ne var canım?"

"Haydi *Tanin*'e gidelim, yolda konuşuruz."

"*Tanin*'i filan bırak şimdi. Ortalık berbat, isyan var."

Hüseyin Cahit böyle bir şeye ihtimal vermemişti. İstanbul son zamanlarda zaten silahsız bir isyan hali içinde yaşıyor gibiydi. Küçümseyerek, "İsyanın ne önemi var," dedi. "avcı taburları olduktan sonra..."

"Asıl bela avcı taburlarından geliyor. Haydi yürü eve gidelim," dedi arkadaşı. Hüseyin Cahit'in evinde durumu değerlendirirlerken kapı çalındı. İttihatçı liderlerden Cavid gelmişti. "Meclis'e gidelim. Görevimiz oradadır. Böyle bir günde erkenden gidip toplanmalıyız," dedi. Hüseyin Cahit, "Haydi koş! İlk patırtıda gürültüye ben gideceğimi biliyorum."

Sonunda Meclis'e öğleden sonra, isyan bastırılınca gitmeye karar verip Beyoğlu'na çıktılar. Hüseyin Cahit'in evi tekin değildi. Suriyeli Matran ailesinin Beyoğlu'nda bulunan St. Antuan Apartmanı'ndaki dairesinin kapısını çaldılar. Siyasetle çok yakından ilgilenen Matmazel Matran'da başka konuk olmadığı gibi fazla havadis de yoktu. Kalkıp *La Turquie* gazetesine gittiler. Orada işin ciddi olduğunu anladılar; hücuma uğrayan yerlerden birinin de *Tanin* olduğu söyleniyordu.

Matran'ların evine geri döndüler. Gelenler hep Suriyeliydi. St. Antuan'daki dairede Lazkiye Mebusu Mehmet Arslan da vardı. Gidip bir Meclis'e bakmak için evden çıktı. Birkaç saat sonra kapı çalındı. *La Turquie* gazetesinden bir dostları, Mehmet Arslan'ın, Hüseyin Cahit olduğu zannıyla linç edildiğini haber vermeye gelmişti. İkinci kurban ise Ahmed Rıza Bey zannedilen Adliye Nazırı Nazım Paşa'ydı.[146]

Serbesti gazetesi sahibi Mevlanzade Rıfat, "İstanbul sanki bir kıyamet günündeydi," diye tasvir eder 31 Mart'ta yaşananları. Ayaklanıp yaylım ateşiyle halkı uykusundan uyandıran askerler, avcı taburu askerleriydi. Bunlar Manastır'dan, meşrutiyetin bekçisi, koruyucusu olmak üzere getirilmiş hürriyet askerlerindendi. Avcı taburları Köprü başından Bahçekapı, Sirkeci, Soğukçeşme, Ayasofya Meydanı'na kadar uzanan Tramvay caddesinin girişlerini kesmişler, Beyazıt Meydanı'na kadar bütün geçitleri kapamışlardı.

146 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000, s. 110–122.

...Az bir kitle dışında, herkesin ve askerin kafası hürriyet zevkiyle doluydu. Avcı taburlarıysa hürriyet askerlerinden!.. Silah arkadaşları, bunların şeriat talebiyle ayaklanmalarını hürriyetin desteklenmesi için bir hareket sanmışlardı. Bir yandan da dini duygular kışkırtılmaktaydı...

Bu görüntüde herkesi şaşırtan bir şey vardı; o da bu askerlerin kumandanlarının avcı taburu çavuşları olmasıydı.[147]

31 Mart'ın hürriyeti korumak için İstanbul'a gelen askerlerin ayaklanmasıyla başladığı sonraki yıllarda unutuldu ve bir şeriat ayaklanması olarak tarihe yazıldı.

O gün ölümden kıl payı kurtulan ve 31 Mart ayaklanmasından sonra cemiyet yönetiminden ayrılan Meclisi Mebusan Başkanı Ahmed Rıza, "Cemiyet, tüzüğüne ve amaçlarına aykırı eylemlerde bulunmaya başladı; müstebit oldu... Ulusun istibdada büyük bir yeteneği vardı," değerlendirmesini yapmıştı.[148]

Cemil Koçak ise 31 Mart olayını yeniden değerlendirerek, bir "ordu içi iktidar kavgası" olarak niteliyor: "1908'de ordunun İttihatçı kanadı iktidarı ele geçiriyor. Ordu içinde İttihatçı olmayan grup buna tepki gösteriyor. Bunun üzerine toplanan Hareket Ordusu gelip kendi ordusunu vurmak zorunda kalıyor. Kısacası 31 Mart olayı, 1908'de iktidara gelen İttihatçı cuntaya karşı ordunun kendi içinden bir reaksiyondur. Niye topluma bu gerçek anlatılmıyor da, hâlâ yalan söyleniyor peki? Çünkü 31 Mart'ın bir ordu içi kavga olarak tanımlanması herkesin tüylerini ürpertiyor. Düşünsenize... Kendisini özgürlükçü ve meşrutiyetçi olarak tanımlayan İttihatçılar, 31 Mart'ı 'şeriatçıların' kendilerine karşı bir hareketi olarak nitelemişler. Eğer şimdi 31 Mart'ın, gerçekte 'ordu içinde yaşanan bir iktidar çatışması' olduğu kabul edilirse, o zaman kıymetli ordumuzun bir kısmı da 'şeriatçı' hale gelmiş olur ki, bu durum, ideolojiye hiç de uygun değildir. Aslında 31 Mart yakın tarihimiz açısından çok önemlidir."[149]

"Kara listedesin, kaç!"

Olaylar sürerken, Sultantepesi'nde yaşayan babası, bir dostlu ile birlikte Halidelere gelmişti. Peyker Hanım ile Hamdi Efendi'nin

147 Mevlanzade Rıfat, *31 Mart Bir İhtilalin Hikâyesi*, Pınar Yayınları, İstanbul 1996, s. 37, 38.

148 Ahmet Rıza, *Anılar*, s. 55.

149 Neşe Düzel, "Pazartesi Konuşmaları, Cemil Koçak", *Taraf* gazetesi, 09.11.2009.

oğlu Tevfik'ten onlara haber getirmişlerdi. İlerici fikirleriyle tanınan Tevfik'in İttihatçılara muhalif olan her kesimle ilişkisi vardı. Gelen habere göre, Halide, "Kara listedeydi; ortadan kaybolmalıydı."

Halide'yi çocuklarla beraber Üsküdar'a geçirmeye karar verdiler. Babıâli'den geçerken, ateş devam ediyor, insanlar asker, sivil koşuşuyorlardı. Sirkeci'de buldukları ilk kayığa atlayarak Üsküdar'a geçtiler. Halide, iki çocuğunu elinden tutmuş yürürken bir insan kasırgası ortalığı darmadağın etti. Selimiye Kışlası'nda zabitleri vurduktan sonra isyancılara katılmak için yürüyüşe geçen alaylı askerlerin arasında kaldılar.

> Ben önünde bulunduğum bir dükkânın duvarına yapışmış, çocuklarımın biri kahvehaneye fırlatılmış, öteki de bir duvara yapışmış kalmıştı. Her nasılsa tir tir titreyen bu iki yavruyu, o korkunç insan salgınından Allah muhafaza etmişti. İşte bu, benim sokak kalabalığı denilen korkunç kuvvetle ilk temasım oldu.[150]

Halide'nin babası sıradan bir İttihatçıydı. Ancak, İttihatçı evlerine saldırıldığı için baba evi güvenli olmaktan çıkmıştı. Çaresizlikten geceyi Sultantepesi'ndeki evde geçirdiler. Davul ve tüfek sesleri birbirine karışıyor, sıkılan silahların sesleri geliyordu. Sultantepesi Meydanı'nda toplanan kalabalığın naralarından ve silah seslerinden korkan çocuklar yataklarından fırlıyor, annelerinin dizlerine sarılıyordu.

Sonradan, o gece bir buçuk milyon kadar kurşun sarfedildiği anlatılacaktı. "Birçok hamile kadın korkudan çocuklarını düşürdü," diye tarif edilir İstanbulluların o gece yaşadığı dehşet.

Ertesi sabah Sultantepesi'ndeki köşkün kapısında acayip kılıklı iki kişi belirmişti. Özbekler Tekkesi'nden bir dostları, "Edib Bey'in kızı burada mı diye soruyorlar. Hemen tekkeye gelin," diye onları uyardı. Halide, gece yarısı bir çocuğu kucağında, diğeri elinde tekkeye geçti. Ancak kendisini aramaya devam ettikleri anlaşılınca, çocuklarla beraber Amerikan Koleji'ne sığınmaya karar verdi.

Haminnesinin çarşafını giyip yüzünü örttü, çocuklara da bahçıvan çocuklarının eski kıyafetlerini giydirdi. Sultantepesi'nin arka sırtlarına tırmanırken yanında kolejde okuyan kız kardeşi Nigar da vardı. Yanlarından koşarak geçen iki kılıksız erkeği gören Nigar, "Bir deve gibi yere çökünce," Halide olan biteni bir an için unutup gülmeye başlamıştı.

Kolej öğretmenlerinden Hester D. Jenkins, "Perşembe günü Halide Hanım, iki küçük oğlu ve babası ile birlikte mülteci olarak bize

150 *Mor Salkımlı Ev*, s. 157.

geldi. Kaçışı esnasında, sokaklarda çatışmalar oluyordu. ... Birkaç gün onu sakladık. Şehri terk etmesi için bir plan hazırladık," diye anlatıyor o günleri. [151]

İçinde bulundukları tehlikeyi olanca kuvvetiyle sezen Halide, okuluna sığındığı ilk gece hıçkıra hıçkıra ağlamıştı. 31 Mart'ın ertesi günü Adana'da başlayan vahşi bir "iğtişaş"ın, yani Ermeni katliamının haberleri hepsinin moralini daha da bozdu. Sokaklar o denli tehlikeliydi ki, hem ailesi hem de Amerikalı dostları Halide'yi İstanbul'dan uzaklaştırmaya karar vermişlerdi. "1909 irtica hareketinin tam ortasında, iki küçücük yavrumla Mısır'a gittim," diye yazacaktı anılarına.

151 Jenkins, *Robert Kolej'in Kızları*, s.152, 157.

İskenderiye, İngiltere

Halide uzun saçlarını dibinden kesmişti. Sürgün bir kadının uzun saçlarla uğraşmaya fırsatı olmazdı. Haminnesinin çarşafına büründü. Kalın bir peçe takmıştı. Gerekli ihtiyaçlarını kıyafetine uygun bir bohçaya sarıp eline aldı. Çocuklara da, evden kaçarken giydirdikleri eski püskü kıyafetleri tekrar giydirdiler.

Onları limana, kolejin çok sevilen veznedarı Miss Prime ile Rus Konsolosluğu'nun kavası götürdü. Rus Konsolosluğu o günlerde, tehdit edilen İttihatçılara yardım ediyordu. Anarşi içindeki şehirde polis ince eleyip sık dokumuyordu. İki çocuklu, çarşaflı bir kadından kimse kuşkulanmadı. Altı kişilik ikinci sınıf kamarada iki yatak bulunmuştu. Halide İskenderiye'ye giden *İsmailiye* gemisine binerken yanında iki oğlu da vardı. Gemiye girişleri tahminlerinden kolay oldu. Kocaman bir eşya sandığı arkalarından gemiye yüklendi.

Halide, "Salih Zeki Bey, İskenderiye'nin Ermeni ihtilalcilerinden bir profesöre hitaben yazılmış bir mektup verdi bana ve gemi kalktı," diye yazmış anılarında.

Genç kadın, Mısır'a doğru yola çıkarken, "Yüzü bir mezar kaçkını kadar perişandı." Çok zor bir hafta geçirmişti. Aynı gemiyle İstanbul'dan kaçanlar arasında Dr. Rıza Nur ile Kemal Atıf da vardı. Kemal Bey, Halide'yi görünce tanımış ve "Yardıma ihtiyacınız var mı?" diye sormuştu. Salih Zeki onun da hocasıydı. Ancak Halide, Kemal Atıf'ın sarıklı olduğunu görünce, ağır hakaretlerle yanından kovmuş, ona "Murdar softa!" diye bağırmıştı. "Sizin yüzünüzden vatanı bıraktım kaçıyorum. Burada da mı bana musallat oluyorsunuz!" Kemal Atıf onu Rıza Nur'a yana yakıla şikâyet ederken, "Bir ihtiyacı vardır diye yanına gittim," diyordu.[152]

152 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c.3, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992, s. 55.

Altı kişilik kamarada yolculuk kâbus gibiydi. Kokudan ve horultudan uyunmuyordu. Kamarayı paylaştığı yolculardan biri Beyoğlu kulüplerinde şarkı söyleyen rujlu, pudralı, lavanta kokulu siyahi bir kadındı. İlk günler arkadaşlık ettiler, ancak kadın İtalyan garsonla flörte başlayınca Halide paniğe kapıldı. Bu siyahi kadını daha sonra İskenderiye sokaklarında gördüğünde selam vermeyip kaçacak, sonra bu yaptığından da çok utanacaktı.

Yolculuk beş gün sürmüştü. Halide'nin geleceğinden telgrafla haberdar edilen Ermeni dostları, onları karşılamaya gelmişti. Karşılayanlar arasında bulunan Şinorkyan isimli bir Tanzimat beyefendisi, yakın davranarak, sözleriyle Halide'yi çok rahatlatmıştı. Halide ile oğullarını Muhammed Ali Meydanı'ndaki Fransız Madam Bonnard'ın işlettiği otele yerleştirmişlerdi. Otelin önünde laternalar çalınıyor, şarkı söyleyip para toplayan İtalyan kızlar, ipek giysili, altın zincirli, rugan papuçlu fesli Araplar dolaşıyordu. Kaldıkları odanın bir penceresinden Avrupai bir cadde, diğerinden sahile vuran dalgalar görünüyordu. Mısır'ın farklı sesleri, renkleri, neşeli şarkıları Halide'yi yepyeni bir atmosfere taşımış, İstanbul'un gerginliğinden sonra İskenderiye çocukları da avutmuş, oyalamıştı.

Halide sokağa çıktığında, kitaplardan öğrendiği Arapçanın işe yaramadığını gördü. İngilizce konuşan da yoktu. Sonra kendisine hiç de yabancı olmayan bir dil daha konuşulduğunu hayretle fark etti. O günlerin İskenderiye'sinde en fazla kullanılan yabancı dil, Rumcaydı. "Bereket versin ki ben de, çocukluğumdan beri konuştuğum sokak Rumcasını unutmamıştım henüz," diye yazıyor.

Ne var ki felaketler peşini bırakmıyordu. İskenderiye'de, kızamık ve kızıl nedeniyle, çok sayıda çocuk yaşamını yitirmişti. Beşinci günün sabahında Hasan Zeki'nin ateşi çıktı. Halide, Hasan'ın vücudundaki kırmızı benekleri gördüğünde çok telaşlandı ve hemen oteldeki doktoru çağırdı. Hatırladığına göre Rum ya da İtalyan olan doktor, "Kızıl olmalı. Hemen hastaneye yatırmalıyız," dediğinde Halide beyninden vurulmuşa döndü. Doktor onun yüzündeki ifadeyi fark edince, merhametle, "Kızım beyan etmeyeceğim. Odaya kimse girmesin, öteki oğlun da onun yanına hiç yaklaşmasın! Ben aşağıdakilere zatürree derim," dedi.

Parası azalıyor, Salih Zeki'yi çağırıyor

Halide, İstanbul'dan hiç haber alamadan, kapalı kaldıkları otel odasında hasta oğlunun başında kötü bir hafta geçirdi. Parasını tüketmemek için tasarruflu davranıyor, "İstanbul'dakilerin hepsi bir-

den öldürüldüler mi acaba?" diye kurup duruyordu. Büyük oğlu Ali Ayetullah odanın içinde dolanıp duruyor, hasta kardeşine hikâyeler anlatıyordu. Sokağa hava almaya çıktıklarında, kardeşinin yanına dönmek istiyordu.

Hasan Zeki biraz toparlanınca Halide, Amerikan Konsolosluğu'na gitti. Kendisine gönderilen mektuplar oraya gelecekti. Eli boş döndü. İstanbul karmakarışıktı. Belki de bu yüzden uzaklardaki Halide'nin halini hatırını sormak hiçbirinin aklına gelmemişti. İstanbul'dan ilk mektup üç hafta sonra geldi. Çok çaresiz hissediyordu kendisini. Salih Zeki'ye bir telgraf çekti ve onu yanına çağırdı, Hasan'ın hasta olduğunu da yazdı. Salih Zeki geldiğinde Hasan Zeki tehlikeyi atlatmış, Ali Ayet de kızıla yakalanmamıştı.

Ayaklanma Makedonya'dan gelen Mahmud Şevket Paşa kumandasındaki askerler tarafından kanla bastırılmıştı. Abdülhamid tahttan indirilmiş, yerine Sultan Reşad geçmiş, Hüseyin Hilmi Paşa başkanlığında kurulan kabinede İttihatçı önderlerden Cavid ile Talat Beyler de görev almışlardı. Pek çok kişi idam edilmiş, İstanbul'da sıkıyönetim ilan edilmişti. Tüm bunlar yaşanırken Adana'da da Ermenilerin kıyıma uğramış olması Halide'yi ayrıca sarsmış "Ölenlerle Öldürenler, Ermeni Vatandaşlarıma," başlıklı yazısını bunun üzerine kaleme almıştı. Aylar sonra Cemal Bey'in (Paşa) hızlandıracağı mahkemelerle katliamın suçlularının bir bölümü cezalandırılacak, zarara uğrayanlar tazmin edilecek, Adana'da hayat kısa sürede tekrar yoluna girecekti.

> ...bütün insaniyetin kızardığı bu baştan başa mezar olan Anadolu viranelerinin önünde, öldüren kısma mensup olmak yeis ve hicabıyla beraber ruhum sizin için bir ana elemi ıztırab ve mahrumiyeti ile sızlıyor, inliyor! ...
>
> ...sizden af dilemeye geldim. Bu haile-i faciada sevgililerini gömmüşlerin ayrı ayrı kederlerini paylaşmak, biçare mezarların en küçüğünden en büyüğüne kadar başında diz çökerek mensup olduğum kavim namına ruhumun yaşlarıyla ağlamak ihtiyacını hissediyorum.
>
> Oh! Emin olun gönlümde bütün milletin nedamet ve hacaleti [utancı], ana toprağının matem-i siyahı [kara matemi] var. ... Ermeni kardeşlerimiz hürriyet için kan döken silah arkadaşlarınızın kardeşleridir. ... komşumuzu inleten bu canileri teeddüb etmezseniz [hadlerini bildirmezseniz], zannediyorum ki genç Türklüğün üzerinde ebedi bir nokta-i cehalet [cehalet lekesi] kalacaktır.

Bu karanlık günlerde Halide'yi umutlandıran tek şey, dostu Isabel Fry'dan gelen davetti. Ancak, oğullarından ayrılmak, tek başına

İngiltere'ye gitmek fikri onu korkutuyordu. Salih Zeki çocuklara bir ana gibi bakmayı vaat ediyor, bu daveti kabul etmesini istiyordu. Aralarında geçen uzun bir münakaşadan sonra gitmeye razı oldu.

Çocuklarını kucakladı, kocasına veda etti ve Kahire'ye gitti. Vapurunu beklerken 15 gün oyalandı, piramitleri gezdi, bu arada şapka provaları yapıyordu. PO kumpanyasının Port Said'den kalkan gemisine tek başına bindi. Avrupa'ya ilk yolculuğuna çıktı. Ermenilerden özür dileyen yazısı, o Londra yollarındayken 18 Mayıs 1909'da *Tanin*'de yayınlandı. İki Ermeni kadın bu yazı nedeniyle Halide'ye teşekkür yazıları yazmışlardı. 26 Mayıs'ta *Tanin*'de, 28 Mayıs'ta *Yeni Gazete*'de yayımlanan yazılar, Serpuhi Makaryan ile Bayzer Torkomyan imzasını taşıyordu.

Londra yolunda...

> Her nevi ileri fikirlere isyan eden yobaz zihniyeti, beni de o zaman için yeni addedilen fikirlerin naşiri sıfatıyla aforoz etmişti. Gerçi yalnız o gün değil, hatta bugün ve bütün ömrümde, yobaz zihniyetinin hücumundan Mısır'a kaçmakla kurtulmak imkânı olmadığını biliyorum.[153]

Vapur, Hindistan'dan geliyor, Mısır'dan yolcusunu alıp devam ediyordu. Yolda, "Uzun boylu, dişlek, kafası yarış atına benzeyen yaşlı bir kız"la uzun uzun sohbet etmişti. İki gün süren fırtınada herkes kamarasına kapanmış, bu kadın dimdik ayakta dolaşıp hiçbir yemeği kaçırmamıştı. Kumpanyaya verdiği paranın karşılığını almak istiyordu. Yolculuk çok sıkıntılı geçti. Her dakika bir asır gibi uzun sürdü.

İngiltere sahillerine yaklaşırken sis bastırmış, fakat deniz durulmuştu. Karaya çıkma vakti geldiğinde Miss Fry'ın onu karşılamaya gönderdiği kadını gördüğünde çok sevindi.

Misafir olduğu Marylebone Caddesi'ndeki ev Londra'nın büyük caddelerine, Hyde Park'a ve istasyona yakındı. Kimse kimseyi itip kakmıyor, yolu bilmeyenlere nazik davranıyorlardı. Kapılarında çocuklar, pencerelerinde sardunyalar, acayip acayip sesler çıkararak dolaşan satıcılarıyla sokaklar, ona İstanbul mahallelerini hatırlatmıştı. Polisin silahsız oluşu, bir ördek yavrusu için trafiğin durması, çok

153 Halide Edib, "İngiltere ve İngilizler 2: Aristokrat ve Anglo-India", *Akşam*, 14 Haziran 1939.

dikkatini çekti. Tüm bunlara rağmen şehri kasvetli ve yeknesak buldu.[154]

Dostu, kır saçlı, yanık yüzlü Isabel Fry çok yoğun bir program hazırlamıştı. İlk haftanın her anı dolu idi. Davetlerin yanı sıra Halide iki de konferans verecekti. İngiltere'de sanat ve fikir alanında henüz kim kimdir bilmiyordu. "İlk gençliğimin cüreti, belki de cehaleti destek oldu," diyecekti, o günleri anlatırken. Onu dinleyenlerin kendisinden daha mahcup olduğunu görünce cesaretini topladı.[155]

Kafes arkasından oyun

Londra'ya gider gitmez, öncelikle iki şey görmek istemişti... Sahnede Shakespeare ve parlamento. İzlediği *Macbeth*'te beklediğini bulamamış, ardından Bernard Shaw'un bir oyununa gitmişti. Her türlü geleneğe isyanla dolu bir oyundu.

> Locada demir kafes vardı, yanımdaki kadına sebebini sordum. "süfrajet korkusu" dedi.
>
> Anlamadım, anlattı. Süfrajet o günlerde hükümetin dikkatini celbetmek, maksadını halka anlatıp yaymak için her çareye başvuruyordu. Polisi tahkir edip hapse girmek, Londra haricinden taş toplayıp büyük mağaza camlarını taşlamak, İrlanda'da bir tiyatroyu ateşe vermek, Parlamentoda yukarıdan nazırların başına şemsiye atmak vs.vs. ... [156]

Süfrajet korkusu parlamento ziyaretlerini de zorlaştırmıştı. "... Parlamentoyu ziyaret edebilmek için hem Dahiliye Nazırı'ndan hususi izin almak hem de parlamentoya şemsiye ile gidilemeyeceği hakkında bir sürü tavsiye dinlemek, en nihayet kafes arkasından parlamentoyu seyretmek icab" etmişti. Yanındaki kadınla konuşurken, iktidar ve muhalefet partisinin dışında boynunda kırmızı kravat olan bir grup erkeği görünce, bunlar kim diye sormuştu. Kadın da ona, "Onlar Amele Partisi... 16 kişi. Ciddiye alma! Biz yalnız iki parti ile siyasi muvazenemizi yapan kendimizi ifade edebilen bir milletiz," cevabını vermişti.

İlk karşılaşmasında onu fena halde ürküten süfrajetler, kadın erkek eşitliği üzerine düşünmesini ve yazmasını sağlamışlardı.

---

154 Halide Edib, "İngiltere ve İngilizler 3: Sokaklar ve İçindekiler", *Akşam*, 17 Haziran 1939.

155 Halide Edib, "İngiltere ve İngilizler 6: Bir Hafta Sonu" *Akşam*, 4 Temmuz 1939.

156 Halide Edib, "İngiltere ve İngilizler 4: Victoria'ya İsyan", *Akşam*, 22 Haziran 1939.

İngiltere'deki süfrajetleri yıllar sonra bir gazete dizisinde, "İngiliz kadını siyasi hakkını bu gürültülerden dolayı değil, kısmen kabiliyetinden, kısmen büyük harpte oynadığı rolden, kısmen de yeni ihtiyaçlar ve yeni fikirlerin umumi tazyikinden aldı," diye anlatacaktır.

Kadın mücadelesinde sigaranın sembol olarak oynadığı rol de dikkatini çekmişti Halide'nin:

> Londra'da herhangi bir fikir yahut sanat cereyanına mensup olan kadın gösterişle sigara içiyordu. O kadar ki, bilhassa "süfrajet" namını alan azgın ve faal "feminizm" taraftarlarının alenen sigara içmeleri, isyan bayraklarını muzafferiyetle sallamaları gibi bir şeydi. Köylüsünden en yüksek tabakasına kadar İngiliz kadının ekseriyeti bugün sigara içer, hatta sokakta ve otobüslerde içer. Bu Victoria'ya isyan devrinde adeta kadının muvaffakiyetini temsil eder. [157]

Halide, feministleri azgın bulmuş, ancak "hanımefendi" tipinin de gözden düştüğünü görmüştü.

> İngilizlerde adeta milli olan Lady yani hanım tipine karşı da isyan vardı. Victoria asiliğinin moda olduğu bu muhitte "Lady" suni, "woman" tabii bir insandı. ...

Halide'yi çalışan kadınlar için açılmış merkezlere de götürmüşlerdi. Bu merkezlere gidip günde bir saat çocuk bakan, konferans veren kadınlar vardı. Oxford, Cambridge ve Bristol'ü ziyaret de epey vaktini aldı. Londra ziyareti sırasında Halide'yi en çok etkileyen kişiyse, gazeteci ve aktivist Henry W. Nevinson oldu. Bir gece Isabel Fry'ın köy evindeki akşam yemeğinde tanıştığı H. Nevinson'u, "Yüksek bir sima," diye tanımlamıştı. 1907 seçimlerinde Bertrand Russell ile "Kadınlar için Erkek Ligi," adı altında bir grup kurmuşlar, kadınlara oy hakkı için çalışmışlardı. Nevinson ile Russell kadınların eşitliği için mücadele veren iki ilginç erkekti. Bertrand Russell kadınları temsilen Wimbledon'dan milletvekili adayı olmuş ama kazanamamıştı. Halide, Nevinson için, "Yaşamımda karşıma çıkan birkaç idealistten biri," diye yazmıştı anılarına... "Enli omuzlu, küçük sivri sakallı isyan duygusu kuvvetli bir düşünür," diye tarif ediyor onu. Nevinson, haksızlığa uğrayan herkese, fert yahut sınıfa destek veren bir isimdi; bu yüzden kendisini bir ideolojiyle bağlı kılmak istememiş ve o günlerin İşçi Partisi'ne katılmamıştı.

---

157 Halide Edib, "İngiltere ve İngilizler 4: Victoria'ya İsyan", *Akşam*, 22 Haziran 1939.

... her mahcup adam gibi, her az söyleyen mütefekkir [düşünür] gibi size kafasının arkasında öğrenmek istediğiniz –çok şey olduğu hissini veriyor, alaka uyandırıyordu. ... O akşam onun tek taassup gösterdiği bir mevzuu üstünde hayli lakırdı oldu: Hürriyet. Çok söylemedi fakat bende derin bir tesir yaptı.

Halide, o gece Nevinson'un anlattıklarını şöyle özetlemişti beyninde: "İnsan her an, her sahada bu kıymeti muhafaza için mücadele etmeli, mücadele durduğu an hürriyet kaybolmuştur!"

Nevinson'un eşi de kadınlara oy hakkı verilmesi için çalışıyordu. "...Süfrajet davasının müdafaası için gece gündüz konferans veriyordu. Garip olan, karısı da aynı mevzu üzerine mitinglere devam ettiği için karıkoca birbirini ancak süfrajet davası görülen salonlarda görebiliyordu," diyor Halide. [158]

O günlerde henüz ün kazanmamış bir şair, romancı ve oyun yazarı John Masefield'in köy evine de birkaç gün konuk oldu. Oryantalist olarak tanınan, Türkçe ve Farsçaya hâkim bilim insanı, Cambridge'den Profesör Edward G. Browne'un da evinde kaldı. Profesör Browne, kendisini okulda İrlanda'nın özerkliği üzerine bir tartışmaya götürmüş, Halide tartışmayı gözyaşları içinde izlemişti. Bu denli özgürce bir tartışmaya tanık olmak onu çok etkilemişti.

Halide'nin Isabel Fry aracılığıyla tanıdığı ilginç bir sima da Isabel'in erkek kardeşi, ressam ve sanat eleştirmeni Roger Fry'dı. Yanakları çökük, yüzü uzun, siyah ve parlak gözleri çukur, kaşları kalın ve siyah, alnı çıkık, esmer, zayıf bir adamdı. İhmalkâr ve soğuk renkliydi. Zevkli giyiniş tarzı değiştiğinde, pekâlâ şark vilayetlerinden bir fert olabilirdi. Amerika'da her sene sanat hakkında konferans veren bu adamın konuşma tarzını çok cazip bulmuştu.[159]

---

158 Halide Edib, "İngiltere ve İngilizler 5: İnsan ve Zihniyet Portresi", *Akşam*, 27 Haziran 1939.

159 Halide Edib, "İngiltere ve İngilizler 5: İnsan ve Zihniyet Portresi", *Akşam*, 27 Haziran 1939, 1911'de, Isabel Fry'ın sanat eleştirmeni olan kardeşi Roger Fry İstanbul'a geldi. Halide Edib ile Fry arasındaki tanışma dostluğa dönmüş müydü? Bilmiyoruz. Roger Fry İstanbul'a 1911 Nisan'ında geldi. Beyoğlu'nda Bristol Otel'de kaldı. Ardından Bursa'ya gitti. Halide ile Roger Fry bu gidiş gelişlerde birbirlerini gördüler mi, bu konuda bir bilgi yok. Ancak, Halide'nin babası da o günlerde Bursa'ya tayin olmuştu. İstanbul'da bir sergi açmak isteyen Fry'a bu yolculukta Clive Bell ile Vanessa Bell çifti eşlik etti. Fry belki de Halide ile 1909 karşılaşmasından etkilenmiş ve İstanbul'u görmeye karar vermişti. Vanessa ve Clive Bell'i bu yolculuk için kışkırtan ise ünlü İngiliz yazar Virgina Woolf'tu. 1906 yılında İstanbul'a gelen Virgina Woolf, Vanessa'nın kız kardeşiydi. Vanessa Bell ile Roger Fry bu yolculuk sırasında birbirlerine âşık oldular.

Bertrand Russell

Halide'in, Oxford'daki günlerinin en unutulmaz yanı Bertrand Russell'ın evindeki misafirliğiydi.

> Oxford'a girdiğim güne ait çok garip bir hatıra muhafaza ediyorum. Madam Russell beni tek atlı iki tekerlekli arabasıyla gelmiş istasyondan almıştı. Eve gitmeden Profesör Margolyot'un evine gittik. Orada kadın cemiyetinin idare heyeti içtima edecekti [toplanacaktı]. Ve Madam Russell orada aza idi. Beni profesörün odasına bıraktı. Oxford'un Arapçada en meşhur mütehassısı olan bu yaşlıca müsteşrik [oryantalist] benimle anlayamadığım bir lisan konuşmaya başladı.

Profesör anlaşılması mümkün olmayan bir Türkçe konuşuyordu.

> "Lütfen İngilizce söyleyin, anlamıyorum," dedim.
>
> Meğer profesör Türkçeyi yalnız okuyarak öğrenmiş ve hiç işitmemişti.

Ünlü matematikçi ve düşünür Bertrand Russell'dan Salih Zeki sık sık söz eder, keşifleriyle dünyaya "yepyeni bir yüz vermeye" aday tek dâhi olduğunu söylerdi. Köklü bir aristokrat ailenin bu ikinci oğlu, toplumsal sorunlarda çok radikal görüşleri ve kadınlara oy hareketindeki hararetli faaliyeti ile bilinirdi. O günlerde 37 yaşında olan düşünür, Oxford'da "rahat, temiz ve nispeten mütevazı" bir evde yaşıyordu. Halide, Russell'ı, "İnce çeneli, kocaman kafalı, bıyıklarının ucu uzun, gözleri çukurda, sinirli ve ufak tefek bir adamcağız!" diye tarif ediyor, "Bertrand Russell ile ilk temas bende hemen hiç iz bırakamayacak kadar siliktir," diye anlatıyordu.

> Kendinden hayli yaşlı olan ve dostane bir şekilde bir zaman sonra ayrıldığı birinci karısı da fikir, ahlak, kadınlığı ve medeni cesaretiyle çok sevilen ve tanınan bir kadındı. İkisini o günlerde birbirine bağlayan şey, kadınlara rey için Oxford'da hatta Oxford haricinde verdikleri konferanslar ve yaptıkları propaganda idi.[160]

Orada bir öğle yemeğinde verdiği konferansta kendisine sorulan sualleri ve yapılan değerlendirmeleri hiç unutmadı. Halide Edib sürekli kadınlara oy hakkından söz edilmesinden gına getirmişti. O gece de sofranın konusu yine oy hakkıydı. Konuklar arasında çevirmen Gilbert Murray ile Kanuni Sultan Süleyman üzerine bir kitap

160 Halide Edib, "İngiltere ve İngilizler 7: Oxford" *Akşam*, 7 Temmuz 1939.

hazırlayan G.M. Trevelyan de vardı. "Bu adamların hemen hepsi o devirde sulhçü idiler. Bazıları, bilhassa Bertrand Russell bu yüzden hapse bile girdi," diye ekliyor. Trevelyan ertesi gün kadınlara oy hakkı için bir konferans vermeye hazırlanıyordu.

> Kadınlara siyasi hak meselesiyle, İngiltere'ye ayak bastığım andan itibaren kulaklarımı doldurmuşlardı. Adeta bir başka mevzu dinlemek bende bir ihtiyaç olmuştu. Bertrand Russell gündüzleri ekseri konferans vermek, siyasi mitinglerde bulunmak için gidiyor, akşamları sofrada hafif, alaycı üslubu ile uzun uzun konuşuyordu.

Halide özellikle sanat konuları konuşulsun diye bekliyordu. Ama o gece de yine kadın meselesinin ortama hâkim olması ve kafasındaki suallere cevap bulamaması Russell'ın, onun gözündeki değerini düşürmüştü. "Kendisi, o tarihte ilk heyecanlı devrelerini yaşayan kadın hareketine kendini tamamen kaptırmıştı. ... bütün gün kadın erkek eşitliğini adeta bir papaz gibi büyük mitinglerde vaaz eder dururdu," diye yazıyor.[161]

Halide kadının siyasi hakları meselesiyle belki de ilk kez Londra'da yüz yüze gelmişti. O günlerde süfrajetlerin kullandıkları sert yöntemi, 1939 yılında İngiltere anılarını yazarken eleştirmeye devam edecekti.

Eğitim üzerine birkaç yazı yazdıktan sonra aforoz edilen bir Osmanlı kadını olarak, şiddete başvuran İngiliz süfrajetlerine hiç sıcak bakmadı. Kendi topraklarında böyle davranmanın delilik olacağını düşünmüş olmalı. 1909 yılının 20 Temmuz'unda Hyde Park'ta yapılan ünlü gösteriye de katılmadığı anlaşılıyor. Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınların siyasetteki konumunu, 1909 yılında tahtından indirilen Sultan Abdülhamid, "Bizde kadının siyasete karışması pek hayırlı bir kararla menedilmiş, bu iş tamamıyla erkeğe terk edilmiştir"[162] diyerek özetlemişti.

161 Halide Edib, "İngiltere ve İngilizler 7: Oxford" *Akşam*, 7 Temmuz 1939; "İngiltere ve İngilizler 8: Bir Alim ve Bazı Cereyanlar", *Akşam*, 20 Temmuz 1939.

162 Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1984, s. 199.

Salih Zeki'den boşanıyor

Russell'ların evinde kalırken, Halide dehşet içinde parasının tükendiğini gördü. Her alanda olduğu gibi para açısından da Salih Zeki'ye bağımlıydı. Geri dönecek tren parası bile yoktu. Ev sahiplerinden ödünç para istemek çok ağrına gidiyor, geceleri gözünü kırpmıyordu. Hareket edeceği sabah İstanbul'dan beklediği para gelmezse intihar etmeye karar verdi. Neyse ki Miss Fry'ın adresine İstanbul'dan gönderilen 5 İngiliz lirası tam hareket sabahı eline ulaştı.

1909 Ekim'inde İstanbul'a döndü. Salih Zeki ile oturduğu eve değil, doğru Sultantepesi'ne gitti. Çocuklar el ele tutuşmuş, sırtlarını duvara yaslamış annelerini bekliyorlardı. Küçük oğlunun pembe yanakları çökmüştü. Salih Zeki çocuklarla pek ilgilenmemişti.

O gece Hasan Zeki'nin sayıklamasıyla uyandı. "Annemi öldürmeyin, bizi çiğnemeyin!" diye yalvarıyordu. 40 derece ateşi olduğu anlaşıldı. Tifoya yakalanmıştı. Geceleri uyumuyor, oğlunun başında bekliyordu. Tehlikeli değil demişlerdi, ama çocuk her gece bağırarak uyanıyor, felaket günlerini yeniden yaşıyordu. Halide'nin deyişiyle "Kanlı ve korkunç ihtilal" çocuğun psikolojisini berbat etmişti.

"Bu acı sayıklamalarında yatağa kapanır, konuşur, onu teskine çalışırdım," diye anlatıyor o geceleri. Şiddete şahit olan çocukların ruh hallerini ileriki yıllarda çok iyi anlayacaktı. Oğlunun sayıklama gecelerinde *Seviye Talip* romanını yazdı. İngiltere ve Mısır anıları romana çokça sızmıştı. Ama romana asıl sızan gerçek, yaşamını kâbusa çeviren kocasıydı.

Seviye Talip Halide'nin Salih Zeki'ye son seslenişiydi. Sözle anlatamadıkları için kalemini kullanmıştı. İki kadın tipi yaratmıştı, biri kültürü, fiziği, sesi ve cazibesiyle erkekleri büyüleyen Seviye, diğeri ise değişmeye çalışan eski ile yeni arasında sıkışmış Macide. Aynen

Halide gibi "Eve ve evin efendisine ait" bir kadın. Halide evliliğinin ilk yıllarında Macide'ye benziyordu. Seviye ise benzemek istediği kadındı.

Macide ile evli olan Fahir, yetenekli, kişilikli, özgür kadını temsil eden Seviye'ye aşık olunca bunalıma girmişti. Karısını ortada bırakmak istemiyordu; zaten Seviye'nin hayatında da bir başkası vardı. İhtiras dolu bir âşk ile temiz bir aşk kıyaslaması yapıyordu Halide. Kendi aşkını "temiz" kabul ederken, ihtiras dolu bir aşkı özler gibiydi. Halide'nin hayatındaki düğüm o denli sıkı atılmıştı ki, erkek kahraman ölmeden çözüleceğe benzemiyordu. Fahir'i sonunda, ucunu siyasi nedenlere bağlayarak, ölümün onu beklediği yere yolladı.

Romanı kadınlardan büyük ilgi görmüştü. Kadınlar, kitabı bir araya gelip hayranlık içinde okuyorlardı. *Seviye Talip* konusundaki düşüncelerini, "İhtiyarlı gençli bütün dinleyiciler hayran!" diye anlatan Nezihe Muhiddin, bu kitabın kendisini de bir kitap yazmak konusunda kışkırttığını yazmıştı.[163]

Salih Zeki başka kadınlara olan ilgisini Halide'den saklamıyordu. O da kendisini aşağılanmış hissediyor, böyle devam etmek istemiyordu. Halide, Bir süre için, Reji (tütün idaresi) müdürü olarak Yanya'ya tayin edilen babasının yanına gitmeye karar vermişti.

> Salih Zeki Bey'in geçici kalp kaprislerine ve ruh haline alışık birisi olarak yuvasını yıkmadan önce durumdan tam anlamıyla emin olmak adına, ve son ilişkisinin istikrarlı olup olmadığını görebilmek için Yanya'daki babamın yanına gittim ve orada birkaç ay bekledim.[164]

Edib Bey kızı ile torunlarını Pire'de karşılamıştı. Yanlarında çocukların Rum dadısı Eleni de vardı. Vapur o gün azgın dalgaların arasında adalara uğraya uğraya yoluna devam etmişti. Vapuru altüst eden hırçın dalgaların birdenbire munisleşmesi, dalgasız bir göle dönüşmesi hoşuna gitmişti Halide'nin. İki bin yıl evvel dünyaya örnek olan felsefeye kaynaklık eden toprakları merak ediyordu.

Ancak hem aşk hayatında hem de toplum içinde aforoz edilmiş bir kadın olduğunu unutamıyordu. 31 Mart'ın siyasi izleri kalkmış, ama ruhunda bıraktığı iz Salih Zeki'nin tavırları ile birleşince, geride çok yaralı bir kadın bırakmıştı. Pire'de iken yazdığı *Aşk Fesaneleri* adını verdiği şiirsi bir öyküde, Hindistan'da aşk dolu, güzel bir dan-

---

163 Ayşegül Baykan, Belma Ötüş Baskett (haz.), *Nezihe Muhittin ve Türk Kadını*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 91.

164 *Memoirs of Halide Edib*, 2005, s. 308–9.

sözün, cadı diye büyük bir kalabalık tarafından yakılışını anlatmıştı. Üstelik bu dansöz mutsuzdu. "Kadın ruhlarının biricik güneşi aşk" henüz ruhuna doğmamıştı.[165]

Dönüşünde onu kâbus gibi günler bekliyordu. Salih Zeki, Tevfik Fikret'in ayrıldığı Mekteb-i Sultani'ye müdür olmuştu. Halide bir gün onu okulda ziyarete gitti. Torunu Ömer Sayar babaannesi Halide Edib'den o günün hikâyesini çok dinlemişti:

> Salih Zeki Galatasaray Lisesi'nde müdür iken üst katta özel odası vardı. Bir hanım gidip geliyormuş. Tabii gelirken yüzü kapalı, kapıcı nereye gidiyorsun diye soruyor, o da Salih Bey'in eşiyim diyor ve giriyor.
>
> Bir gün Halide Edib de Salih Zeki'yi ziyarete giriyor. Çarşaflı ama yüzü kapalı değilmiş. Kapıcı, "Hanım sen biraz evvel geçmedin mi zaten?" deyince anlamış her şeyi babaannem. Bir münakaşa kopmuş. Salih Zeki yeniden evlendiğini söyleyince, babaannem de boşanacağını söylemiş.
>
> Babamın bana anlattığı, Salih Zeki yeni evlendiği eşini at arabasıyla eve getirmiş; o arabadan inerken babaannem de babamla amcamı alıp götürmüş ve boşanma talebinde bulunmuş. Babamdan birebir duyduğum şeydir. Çok kısa süre içinde boşanmışlar.

Halide'nin evliliği *Seviye Talip* daha yayımlanmadan bitmişti. Her şeye rağmen hâlâ çok sevdiği Salih Zeki'yi öğretmen Münevver Hanım'a (ö. 1973) bırakıp iki oğluyla yeni bir hayata başlamıştı. Boşanmalarının hikâyesini anlatırken "Dönüşümde Salih Zeki bana o hanımla evlendiğini bildirdi, ancak beni hayretler içinde bırakarak bazı durumlarda çok eşliliğin gerekli olduğu söyleyerek, ilk karısı olarak beraberliğimizi sürdürmemizi istedi. Aramızda yoğun ve sert bir mücadele cereyan etti. O sonunda boşanmaya razı oldu, ben de 9 yıllık yuvamı terk ettim,"[166] diye yazıyor.

Halide, Salih Zeki'den 1910 yılının Nisan'ında boşandı. Tek eşliliğe inanan bir kadın olarak "yuvasından ayrılmak göreviyle yüz yüze kalmıştı." Soğuk bir kış gecesi iki oğluyla Fatih'te yaşayan dostu, Eğitimci Nakiye Hanım'ın evine taşındı. "Aptal" kalbi parça parçaydı. Nakiye Hanım'ın evinde hasta yattığı günlerde pencerenin önündeki servinin arkasından Fatih Camii'nin minarelerini seyrediyordu.

Halide Edib'in Salih Zeki'den boşandığı yıllarda kadının aslında (küçük istisnalar dışında) boşanma hakkı yoktu; ama boşanma hak-

165 Halide Edib, "Aşk Fesaneleri-1", *Harap Mabetler* içinde.

166 *Memoirs of Halide Edib*, s. 308-309.

kını temelde erkeğe tanıyan uygulamanın dışına çıkmak tamamen imkânsız da değildi. Koca, nikâhtan sonra bu hakkı karısına verebiliyordu.[167] Kimi tarihçiler Halide Edib ile Salih Zeki arasında çok eşliliğe karşı yapılmış bir evlenme akdi olduğunu ve Halide'nin bu akde dayanarak boşandığını yazıyorlar.[168] Ancak Halide'nin anılarından anlaşıldığı kadarıyla aralarında böyle bir akit yoktu. O yıllarda erkeklerin çok eşliliği, sanıldığının aksine yaygın değildi ve hoş karşılanmıyordu. İstanbul'daki çok eşli erkeklerin nüfusa oranı yüzde 2.16'ydı.[169]

İhanet edenler, ihanete uğrayanlar..

Halide, Salih Zeki'nin kaçamaklarını ve kendi mutsuzluğunu ilk kez *Raik'in Annesi* romanıyla dile getirmişti. İkinci romanı *Seviye Talip*'i Salih Zeki'nin oğlu Malik, Bursa'da Hüdavendigâr Matbaası'nda bastırdı. Romanla ilgili ilk ilan 1910 yılı Temmuz'unda *Tanin*'de yayımlandı.[170]

Halide'nin bu dönem yazdığı romanlarda karısı dışında zengin bir cinsel dünya kuran, ona ihanet eden bir koca hep karşımıza çıkıyor.

> Bir kadın her zaman kocasının dışarıdaki münasebetlerine tahammül edebilecek bir vaziyette olsa dahi kendi evini başkası ile paylaşması mümkün değildir.
>
> Bir kadının kocası, hariçte başka bir kadınla münasebette bulunursa tabii ıstırap verir. Fakat evine başka bir kadının ortak gelmesi onu bir maznun [kendisinden şüphe edilen] vaziyetine sokuyordu.[171]

Salih Zeki ile boşandıktan sonra, Halide bir süre çalışmadı.

> Çok geçmeden İstanbul'un güneyinde, denize inen dik ama geniş bir yokuş olan Fazlı Paşa'da bir ev buldum. Yattığım yerden başımı

167 Bekir Topaloğlu, *İslamda Kadın*, Yağmur Yayınları, İstanbul 1968, s. 135.

168 İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2006. (Karı-kocanın 1917 Aile Hukuk Kararnamesine göre yapılmış bir akit doğrultusunda boşanmış olduklarını öne süren Ortaylı, Halide Edib ile Salih Zeki'nin 1910 yılında boşandıklarını gözden kaçırıyor)

169 Cem Behar ile Alan Duben'in yaptıkları araştırmanın sonuçlarına göre İstanbul'da 1885'de çok evlilik oranı %.2.51, 1907'de % 2.16'dır.

170 Enginün, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, bibliyografya.

171 *Mor Salkımlı Ev*, s. 100, 98.

kaldırmadan akşamları masmavi sakin bir su ovası gibi uzanan denizi ve güneşin ufuklara yayılan kızıl gölgesini seyredebiliyordum. Hastalığım uzadıkça uzadı. Göğsümün vaziyeti bir hayli ciddi idi, fakat iyileşmek için o kadar mücadele ettim ki nihayet üç ay sonra yataktan kalktım.

Yıl boyunca sağlığım hep kötü gitti. Çoğu zaman kendimi bitkin hissediyor ve ateşimde hafif bir yükselme oluyordu. Ne var ki, tıbbi muayeneler sonucunda ciddi bir göğüs hastalığına yakalandığım anlaşıldı. Sürekli yükselen ateşim, insanı usandıran öksürüğüm ve şiddetli baş ağrılarım yüzünden üç ayımı yatakta geçirmek zorunda kaldım. [172]

"İnce hastalığa yakalanmıştır"

Halide, çocukları Gedikpaşa'daki Amerikan okuluna yazdırdı. Yeni bir hayat kurmak için gücü vardı. Ama çevresi onu durmadan huzursuz ediyordu. Üzüntüsünden ince hastalığa yakalandığı yolundaki dedikodular kulağına geldikçe yeniden hasta oluyordu.

Salih Zeki Bey'in ikinci evliliği insanlarda öylesine bir merak uyandırmıştı ki, başkalarıyla ilgili onca yazı kaleme alan bir kişinin kendi derdiyle nasıl baş ettiğini anlamak isteyen herkesin gözü benim üzerimdeydi. Tanıdıklarımdan özellikle de şişman bir kadının ziyaretime geldiğinde yeni çiftin sevişme hikâyelerini ballandıra ballandıra anlatıp, yüzümdeki ifadeyi büyük bir merakla izlediğini hatırlıyorum. Onu ne sorgulamış, ne de herhangi bir yorumda bulunmuştum; beni acı çekerken görmek için açıkça yanıp tutuşan bu kadın bende garip bir şaşkınlık yaratmıştı. Bu imtihandan başarıyla çıktığımı sanıyorum, çünkü anlattıkları karşısında sergilediğim sakin ve kayıtsız tavrım nedeniyle bir süre sonra konuyu kapatmak zorunda kalmıştı. Yine de herkesin hayatının bu döneminde ince hastalığa yakalandığımdan söz etmesi çok acıydı, zira halkın gözünde verem aptalca bir biçimde hüsrana uğramış aşkla bağlantılı bir durumdu. Bu süre içinde kendimi duygusal tahlillerden geçirmekten ve daha önceki ciddi rahatsızlıklarımda sık sık yaptığım gibi, sağlıksız düşüncelere dalmaktan hep kaçındım.

Günlük makalelerini yazmaktan vazgeçmemişti. Yatakta da olsa çalışıyordu. Haminnesi de yanlarında kalıyordu.

Bu satırları kaleme alırken kendimi ölmüş genç bir kadının hayatından söz ediyormuş gibi hissediyorum. Yastıklarla desteklenmiş

172 *Mor Salkımlı Ev*, s.178.

sade bir yatakta uzanışını, günlük makalelerini veya kısa hikayelerini yazmaya çabalayışını gözlerimde canlandırabiliyor, sürekli öksürüklerinin sesini kulaklarımda hissedebiliyorum. Derken gecenin ışıltısı suya vuruyor, iki küçük oğlu geri dönüyor ve genç kadın onlara sarılıp öpmek için duyduğu şiddetli arzuyu büyük bir gayretle bastırmaya çalışıyor. Çocuklar devam ettikleri Gedikpaşa'daki Amerikan okulu hakkında gevezelik ediyorlar ve sonunda nineleriyle birlikte akşam yemeği için aşağıya iniyorlar. [173]

Halide alacakaranlık odada, gecenin esrarengiz güzelliği ve şaşılası özlemleriyle bir başına sokaklardan yükselen seslere kulak veriyordu. Çok acı çekiyordu ama "acısını muzip bir gülümsemeyle" örtmeye çalışıyordu.

1910 yılının sonunda ateşi düşmüş, öksürüğü de kesilmişti. Halide hocası ve kocası Salih Zeki'den çok şey öğrenmişti. Ama onunla evliliği sürmüş olsaydı, belki de Halide Edib diye birisi hiç olmayacaktı. Boşanmasıyla birlikte özgür ve bağımsız kişiliği gelişmeye başladı. Acısının içinden erkeklerle baş etmeyi öğrenmiş bir Halide doğdu.

Salih Zeki'nin Münevver Hanım ile evliliğinden iki çocuğu oldu: Faruk Sayar ile Tarık Sayar. Halide'nin oğulları, bu kardeşlerinden uzak büyüdüler. Salih Zeki, 1913'te Darülfünun-ı Osmani (bugün İstanbul Üniversitesi) rektörlüğüne getirildi.

173 *Memoirs of Halide Edib*, s. 309–310.

Yalnız ve güçlü

Özgür ve bağımsız bir kadın olarak Halide, kadınlar dünyasına yönelmedi, değişimden yararlanıp erkeklerin dünyasına girdi. Günlük *Tanin* gazetesine yazdığı yazılarla ve romanlarıyla ciddi bir üne kavuşmuştu. Değişim yanlıları tarafından bir kadın önderi olarak teşvik ediliyordu. Önce Halide Salih imzasını değiştirdi, okul günlerindeki gibi Halide Edib oldu.

Halide'nin öğretmenlerinden Jenkins onun hakkında, "Dikkatli, ustaca makaleler yazdı. Girit Müslümanlarının kederleri ve Ermenilerin Adana civarındaki katliamları hakkında ateşli yazılar kaleme aldı. Geçmişteki Türk yöneticilerinin hükümranlığına boyun eğmiş kadınlarla ilgili tarihi skeçler yazdı. Onun bu yazdıklarını okuyanlar daha fazlasını istediler. Halide Hanım'ın eski müsveddeleri bölümler halinde bir araya getirildi. Kendisinden yedi adet gazeteye ve dergiye katkıda bulunması, yeni bir okulda öğretmenlik yapması, bir kadın derneği organize etmesi, erkek derneklerine fahri üye sıfatıyla katılması istendi," diye yazar.[174]

Halide'nin kurduğu cemiyet: Teali-i Nisvan

1909'da çıkan Cemiyetler Kanunu kadın erkek ayrımı yapmamıştı. Bazı yerel yöneticiler kadınların yasal olarak dernek kurup kuramayacağını Dahiliye Nezareti'ne soruyorlardı. Nezaret, Şurayı Devlet'e [*Danıştay*] danışarak tartışmaya olumlu cevap verince, Meşrutiyet'in ilanının ardından sayısız kadın derneği kurulmuştu. Kadınlar bu derneklerde elde ettikleri tecrübeleri daha sonra erkeklere ait sayılan siyasi alana girmek için de kullandılar.[175]

174 Jenkins, *Robert Kolej'in Kızları*, s. 152.

175 Nicole Anm Van Os, "Osmanlı Müslümanlarında Feminizm" Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, c.1, 334–347.

Halide Edib de Teali-i Nisvan Cemiyeti adı altında kadınları güçlendirmeyi amaçlayan bir dernek kurdu. Amerikan Koleji'nden Hocası Jenkins'e göre, Halide'den bir kadın derneği kurmasını, yeni yönetim talep etmişti.[176] Dernek, bütün kaynaklarda, kurulan ilk kadın derneği olarak geçer.

Halide Edib etrafında toplanan bir grup kadın dil kursu açmak, konferanslar vermek ve çeviriler yapmak gibi amaçlar etrafında bir araya gelmişti. Derneğin üyesi olmak için Türkçeyi çok iyi okuyup yazmak ve dernekte verilen İngilizce derslerine devam etmek gerekiyordu. Dernek bünyesinde, kadınlar üzerine yazılar, tarih ve sosyal içerikli kitaplar, edebiyat kitapları Türkçeye çevriliyordu.[177] Derneğin amacı, milli geleneklerden vazgeçmeden kadınların kültür düzeyini yükseltmekti.[178]

"Bu ilk kadın kulübü bazı münevver kadınlar ve hocalar tarafından kurulmuştu. Gaye daha fazla fikri inkişaf [gelişme] istikametinde idi. Küçük merkezinde Fransızca, İngilizce dersleri verildiği gibi, aynı zamanda çocuk bakımı ve ev bakımı hakkında da malumat veriliyordu," diye anlatıyor Halide derneği. Ve derneğin feminizme yönelik bir eğilimi olduğunu vurguluyor. "Şöhret avcılığından çekinen ölçülü bir orta yol tutturmaya" çalıştıklarını da ekliyor.[179]

Daha sonraki yıllarda Kadınlar Halk Fırkası'nı kurmak için yola çıkan Nezihe Muhiddin dernekteki ortamdan etkilenmişti: "Halide Hanım, cemiyeti kurarak hepimizi etrafına davet etti. Kadın yaşamında bu yepyeni bir dönem idi... Güzel ve kibar bir salonda birleşen zamanın en şık ve monden hanımları Amerikan usulü sindire sindire çay sohbetleri yapar, dinleyicileri sınırlı küçük sohbet ve konferanslar düzenler, daha bazı atılımlar etrafından çok yorulmadan çalışırlardı."[180] Ayrıca, konferans vermek üzere pek çok erkek de davet edilirdi. Nezihe Muhiddin, İttihat ve Terakki okulunun müdürü olduğu için her toplantıya katılamıyordu.

Yaprak Zihnioğlu kitabında, "Bu derneğin feminist yönelimle kurulmuş ilk kadın derneği olduğu ileri sürülebilir," diyor.[181] Derneğin diğer kadın derneklerinden farkı, doğrudan kadınları

176 Jenkins, *Robert Kolej'in Kızları*, s. 152.

177 Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul, 1994, s. 53.

178 Tarık Zafer Tunaya, bu cemiyetin 1908'de kurulduğunu varsayıyor.

179 Halide Edib, Türkçe anılarda müfrit feminizme kaçan bir eğilimden söz ederken (s.188) İngilizce anılarda müfrit sözcüğüne yer vermiyor. (s.335).

180 *Nezihe Muhittin ve Türk Kadını*, Ayşegül Baykan, Belma Ötüş Baskett (haz.), 1999, s. 95.

181 Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, s. 38.

güçlendirmeyi öngörmesiydi. Bu yanıyla ileri bir felsefe ve amaca sahipti. Teali-i Nisvan'ın İngiltere'de kadınlar için seçme hakkı hareketiyle ilişkisi olduğu,[182] İngiltere'deki Türk Kadınları Muhibbi [Dostları] Cemiyeti ile paralel çalışmalar yürütmeyi amaçladığı anlatılıyor.[183]

Amerikan elçisinin eşi Madam Morgenthau dernekte çocuk bakımı için de küçük bir merkez oluşturmuştu. Derneğin faaliyetine katılanlar, mutaassıplardan gelecek eleştirilere ve genç yazarların alaylarına pek aldırmayan yüksek sınıf kadınlardı.[184]

Siyasete yöneliyor

Halide'nin ilgi alanı sadece eğitim, edebiyat ve kadınlar gibi görünse de, siyasetle de iç içeydi; İttihat ve Terakki'ye hizmet ediyordu. 1908 ihtilalinin örgütlü gücü İttihat ve Terakki, kadınları kucaklayan bir anlayışa sahipti. 1899 tarihli ilk beyannamesinde, "...kadın ve erkek bilcümle Osmanlılardan mürekkep, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti teşekkül etmiştir... Cemiyette bulunan kadınlar alelumum erkekler gibi aynı hukuka malik ve aynı vezaifle mükelleftirler," denilmişti. Cemiyet Teşkilatı bölümünde yine cinsiyet konusu vurgulanmıştı: "Bilatefrik-i cins ve mezhep [ayrımı olmaksızın], kadın ve erkek bilcümle Osmanlılar Cemiyete aza olabilirler."[185]

Halide Edib, Emine Semiye'nin İttihat ve Terakki'nin tek kadın üyesi olduğunu yazar.[186] Anlaşılan kendisi kayıtlı üye değildi ama, İttihat ve Terakki'den "firkamız" diye söz ediyor, cemiyetin önde gelen kişileriyle ilişki kuruyordu. *Tanin* gazetesi sahiplerinden eski dostu Hüseyin Cahit ve onun yakın arkadaşı İttihatçı Cavid Bey ile görüşüyordu.

Halide'nin, Maliye Nazırı Mehmet Cavid Bey'e yazdığı mektuplar biyografisi açısından ilginç bilgiler içerir. Tarihsiz olmakla birlikte içeriğinden, 1910 yılında yazıldığı anlaşılan bir mektubunda, kabinenin düşmesine ne kadar üzüldüğünü yazmış; yapılabilecek işleri daha çok paylaşamamaktan duyduğu kederi anlattıktan sonra "Eğer

182 Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, s. 456.
183 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, c.1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s. 480.
184 *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, s.184.
185 *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri* s. 45.
186 *Memoirs of Halide Edib*, s. 255.

memleketimizin mukadderatında Türk kalmak varsa, mutlak gençler ve vatanperverler galebe çalacaklardır," demişti. Aynı mektupta, babası Edib Bey'in Yanya'dan Bursa'ya tayini için Cavid Bey'den yardım rica etmişti.[187]

> .... Prensiplerimle daha çok bağlı olduğum bir firkanın muhalefete geçmesi ihtimali kadar bana o firkayı sevdirecek, beni sımsıkı firkaya bağlayacak bir şey olamaz. Ve zannediyorum ki dostumuz Cahit Bey'le siz de bu tarzda düşünürsünüz değil mi? Bu küçük mağlubiyet son zamanlarda uyur görünen itikadı uyandırır zannederim. Önünüzde, önümüzde pek hakiki bir intihabat cidali [*seçim mücadelesi*] hissi pek nefis! Düşününüz istediği kadar mebus çıkaracak kadar sahib-i nüfuz olup çalışmadan, çarpışmadan bir ekseriyet yapmak! Sonra ciddi bir muhalefet karşısında son kabiliyeti, son vesait [araçlar] ile çalışmak! Herhalde ikincisi daha çok iyi. ... Size ve ırkımıza bütün temennilerim. (29 Teşrinisani 1911?)

Ortak dostları Hüseyin Cahit'ten mektuplarında sık sık söz etmişti.

Tarihsiz bir mektuptan Cavid Bey'in yurtdışından Halide'ye hediye olarak bir gözlük getirdiği anlaşılıyor. Halide, Cavid Bey'e gönderdiği cevapta, "Benim gibi gözsüzlere gözlük getirmek, en yakın bir dostun hediye üzerinde bilhassa düşünmesiyle kabil olur. Hayalatı fazla olan gözlerime bir diplomat görüşü ilave edeceğine şüphem yok," diye yazmıştı. Bir başka mektupta ise Londra'ya gideceğini haber veriyor ve "Sizin için siyasi ne yapabilirsem son derece memnuniyetle çalışırım," diyordu.

1912 yazında Burgaz'dan yazdığı bir mektupta da, "İki loca bileti takdim ediyorum. Biri Talat Beyefendi, biri zatıaliniz içindir. Arzu ettiğinizi alıkoyar, ötekisini kendisine göndermek zahmetini ihtiyar ederseniz minnettar oluruz. Çünkü yalnız bir arkadaş değil aynı zamanda bir Nafia ve Maliye Nazırı tarafından gelen loca biletini bir posta nazırı reddedemez değil mi? ..." diyordu.

(İnci Enginün'ün *Araştırma ve Belgeler* kitabında yer alan, Halide Edib'den Cavid Bey'e mektuplarından günümüze kalanların orijinalleri Murat Bardakçı koleksiyonunda bulunuyor. Bardakçı, bu mektupları yayımladığında Halide Edib ile Cavid Bey arasındaki bağı birinci ağızdan öğrenmiş olacağız.)

---

187 İnci Enginün, *Araştırma ve Belgeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2000 s. 505-507.

Eğitim alanında çalışıyor

Eğitim, sorunlu bir alandı. Kızların eğitimi daha da sorunluydu. Maarif Nezareti Müsteşarı Sait Bey (Kemalpaşazade) Halide'nin eğitim üzerine kaleme aldığı makalelerini okuyunca onu evinde ziyaret etti. İttihatçılar, kızların eğitimini önemsiyor, eğitim görevini kadınların üstlenmesini istiyorlardı. Halide de eğitim meselesi üzerine kafa yoran bir kadın olarak en iyi adresti. Darülmuallimat'ın (kız öğretmen okulu) öğrenim düzeyini yükseltmek için değişik kişilerin fikirlerine başvuran Sait Bey, Halide'den de bir rapor hazırlamasını istemişti.

Nakiye Hanım'la birlikte okulu gezdiler, öğretmenlerle konuştular. Çapa'daki bu kız öğretmen okulu, 1870'te kurulmuştu. Arapça, Farsça ve din derslerine yoğunlaşmış, Batı dillerine ve modern eğitime kapalı bir okuldu. Halide hazırladığı raporda, yeni dünyaya ayak uydurabilecek bir eğitim modeli önerecekti. Raporu dikkate alındı, Nakiye Hanım Darülmuallimat'a müdür tayin edildi. Kendisi de aynı okula tedris usulü hocası olarak girdi. İki sene sonra da Maarif Nezareti kızlara bir idadi [lise] açtı ve bir Darülmuallimat daha kurdu. Halide, beş sene süreyle her iki okulda da öğretmenlik yaptı.

Osmanlı Devleti kız çocuklarının eğitimi ile ilgili ilk adımları 19. yüzyıl ortasında atmıştı. Kimi yazarlar İslam adına, kimileri de çağdaşlaşma adına kadının eğitim alması gerektiğini savunuyorlardı. 1857'de kurulan Maarif-i Umumi Nezareti [eğitim bakanlığı] Batılı okul sistemini geliştirmeyi amaçlıyordu. İlk kız rüştiyesi 1859'da açılmıştı. 1876'da ilan edilen meşrutiyetle birlikte kız çocukların eğitimi üzerine önemle eğilinen bir konu oldu. 19. yüzyılın öne çıkan kadınlarından Fatma Aliye de Abdülhamid'in kadın eğitimine katkılarından övgüyle söz eder.[188]

Kadın eğitimi denildiğinde esas sorunlu alan Müslüman kızlarıydı. Gayrimüslimler cemaat okullarında kız öğrencileri eğitmeye daha önce başlamışlar, kurulan misyoner okullarına da kızlarını yollayarak Osmanlı toplumuna öncülük yapmışlardı.

1908 ihtilalinde, İstanbul'da kızlar için lise düzeyinde okul yok gibiydi.[189] Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'in girişimi üzerine Abdülhamid, Kandilli'deki Adile Sultan Sarayı'nı okul olmak üzere bağışladı. Ancak okul bir türlü açılamadı. Aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda gayrimüslimlerin 12, yabancıların da 17 kız lisesi vardı.

---

188 Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, s. 50.

189 Şefika Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, MEB Yayınları, İstanbul, 1992, s. 37.

Halide, kız okullarını sık sık ziyaret ediyor, fahri müfettiş sıfatını kullanarak dergilere okulların durumunu anlatan raporlar yazıyordu. Süreyya Ağaoğlu anılarında Halide Edib'in sık sık Çarşıkapı'daki İttihat mektebine geldiğini yazıyor. Bu okulun müdürü daha sonraki yıllarda ilk kadın partisini kurmak için girişimde bulunacak olan Nezihe Muhiddin'di.

Öncü bir roman: *Handan*

1912 yılının ilk günlerinde *Tanin* gazetesi Halide Edib'in *Handan* romanını tefrika etmeye başladı. Büyük sükse yapan roman, kızıl saçlı, beyaz tenli, gri gözlü bir kadının mutsuz aşklarının hikâyesiydi. Halide kalemini eline alınca kendisini saklamaya gerek duymadan enikonu cesur bir aşk romanı yazmıştı. Duygularını açıktan haykıran Handan'ın, Halide olduğu her yerde konuşuluyordu.

Seviye Talip nasıl Salih Zeki'ye bir son yakarış ise *Handan* da ondan alınmış edebi bir intikamdı. Salih Zeki romanı okurken, kendi ağzından çıkmış cümleler ve yaşanmış olaylarla karşılaşacaktı. Handan tıpatıp Halide'ye; Hüsnü Paşa, Salih Zeki'ye benziyordu.

Handan'ın Hüsnü Paşa'sı

Karısını sürekli aşağılayıp aldatan Hüsnü Paşa cinsel açıdan hiç doymayan bir erkekti. Evdeki hizmetçi kızla ya da karşısına çıkan herhangi bir kadınla aynı anda ilişkiye giriyor, her yeni ilişkisinde Handan'ı ezmek için büyük kavgalar çıkartıyor, hatta dövüyordu. Ancak Handan karmaşık bir kadındı. İlhtirasla bağlandığı Hüsnü Paşa'nın kalbini ve bedenini istiyor, başaramadığı için acı çekiyordu.

> ... kibirden büyük acı var. ...Vücudum o kadar senindi ki. Şimdi senin arkandan bakarken bütün bu korkunç, sonsuz bir toplam gibi birikmiş benliğimin seninle beraber gittiğini görüyorum. ... Sanmıyorum ki mezarda, seninle beraber yatacağımız mezarda bile sen benim, sonsuzluğa kadar benim oldun diye o ebedi huzur ve dinginliği duyayım! [*Salih Zeki ile mezarda da beraber yatmak istediklerini söylemişlerdi birbirlerine*] ... Sen hep daima karşımda başka bir kadınla, benim o kadar ulaşamadığım okşayışlarınla dolaşıyor-

dun. Ne istiyordu hayalin benden? ... Hüsnü sana on yedi yaşımın el değmemişlik ve temizliğimle imanımdan verdiğim bu şeyler artık seninle benden gitmiştir. ... hayatıma ikinci bir adam gelse ve o ikinci adamı aşkla sevsem yine o sana vermiş olduğum şeyleri veremeyeceğim, anlıyor musun?

Handan'ın Hüsnü Paşa'ya yazdığı mektuplar sansürsüzdü. Cevap olarak Hüsnü Paşa da Handan'a şunları yazmıştı:

Seni bir kadın diye sevdim, bir kadın diye sevmediğim zaman bıraktım. ... Sen çekici bir kadınsın, sen bende sonsuz istekler uyandırırsın, özetle Handan'sın işte onun için. ... Seni sürükleyip yerlere yatırmak, seni ayaklarımla ezmek, senin başını çamurlarda sürüklemek arzusuyla yanıyorum.[190]

İsimleri "H" ile başlayan iki kızıl saçlı kadın arasında sayısız benzerlik vardı. İkisi de İngiliz terbiyesi almış, ikisi de şahsiyetli, güzelliğiyle öne çıkmayan, çirkin diye anılabilecek çelimsiz entelektüel kadınlardı. Hüsnü Paşa, Handan ile evli iken aynen Salih Zeki'nin yaptığı gibi bir başka kadına evlenme teklif etmişti. Halide Edib, bunca çapraşık ilişkiyle yetinmeyip bir de Handan'ı, yeğeninin kocası Refik'e âşık etmişti.

Ve Rıza Tevfik

Romanında, uzun saçlarıyla, ata binmesiyle, felsefe sohbetleri ve Fikret'ten okuduğu satırlarla Handan'ın âşık olduğu bir diğer isim olan sosyalist Nâzım, muhalif kimlikli Rıza Tevfik'i hatırlatıyordu.

Halide, Handan'da bir kadının cinsel arzularını ve buhranlarını en açık haliyle yazarak okurları da şaşırtmıştı. Handan, hocası Nâzım'ın evlenme teklifini, "Bana ileri sürdüğü evlenmede eksik bir şey vardı. Beni amacıyla evlendiriyordu, beni kendiyle değil," diye reddedecek kadar isyankâr bir karakterdi.[191] Vatansever bir kadındı ama aradığı aşktı. Nâzım ise, Handan'a bir ihtilalcinin başına gelebilecek bir hayatı, kan, ateş dolu bir hayatı paylaşmayı önerirken, ona olan aşkını ifadede yetersiz kalmıştı.

Halide ilk öykü kitabına *Harap Mabetler* adını vermişti. Rıza Tevfik de *Harap Mabetler* adlı bir şiir yazmış, 1915 Ocak'ında Türk Yurdu Dergisi'nde "Harap Mabetler Muharriri Halide Edib

190 Handan ile Hüsnü Paşa'nın yazışmaları *Handan* romanından özetlenerek aktarıldı.
191 *Handan*, s. 70.

Hanım"a ithafıyla yayımlanmıştı.[192] Dönemin iki ustası "Harap Mabetler" üzerinden birbirlerine bir şeyler demek istemişlerdi.

Halide'nin *Harap Mabetler*'inde geçmiş aşklara selam, Rıza Tevfik'in *Harap Mabetler*'inde ise geçmişin mutlu anları vardı. Halide Edib:

> Sarışın, kumral, esmer aşk hayalleri! Bu fani Tanrılar için hepimizin yaptığı fani mabet! ... Hiçbir vakit gelmeyecek olan ruhunun eşini bekleyen budala kız! ... Onun eşini mabedin kapısında çamurlara gömülü bıraktım. ... en işe yaramaz, en gülünç, en yalanı olan mabet, aşk mabedi"[193] diye yazmıştı.

Rıza Tevfik, ise, "*Vardım eşiğine yüzümü sürdüm / Etrafını bütün dikenler almış!. /Yüksek mihrabında yazılar gördüm; / Kim bilir ne mutlu zamandan kalmış...*"[194] diyordu.

Yakup Kadri'nin Handan'ı

Dönemin erkek yazarları kadın romancıya alışık değillerdi. *Handan*'ı okurken, yazdıklarının birebir "o" olduğunu düşünmüşlerdi. O günlerin 20'li yaşlarındaki gazeteci ve edebiyatçısı Yakup Kadri, (Karaosmanoğlu), *Handan* üzerine "eleştiriye pek de benzemeyen bir ilan-ı aşk yazısı" kaleme aldı ve "Bu bir romandan ziyade bir otobiyografyaya benziyor," diye yazdı. Halide Edib'in yakın dostu olan Celal Sahir, yazı yüzünden Yakup Kadri ile selamı sabahı kesti.

Daha sonra, "Çok geçmeden kulağıma değen dedikodulardan anlayacaktım ki, bu sözü kullanmakla, farkına varmaksızın, bir pot kırmışımdır; meğer, Halide Hanım ilk evlilik hayatında Handan gibi bedbaht olmuş, aynı ruh krizlerini geçirmiş ve çok bağlı olduğu kocasından ayrılmak zorunda kalmış ve hâlâ da bu durumun acılıkları içindeymiş. Oysa benim bütün bunlardan hiç haberim yoktu," diye yazmış Yakup Kadri.

Romanı çok gerçekçi bulduğunu ifade etmek isteyen Yakup Kadri'nin eleştirisi Halide Edib'in kadınlar arasındaki düşmanlarını memnun etmişti. Genç yazar, Halide Edib'in ne düşündüğünü çok

192 *Türk Yurdu* 7 Ocak 1914, tıpkıbasım cilt 4.

193 *Harap Mabetler*, s. 14.

194 Sonraki yıllarda bu şiir ya ithafsız ya da "İstanbul'da Mihrimah Sultan Camii için" ön satırıyla yayımlanır olacaktı. "Mabetler"in sonundaki çoğul eki de kalkacak Rıza Tevfik şiirinin adını "Harap Mabet" diye değiştirecekti.

merak ediyordu ama onunla karşılaşmamak için Türk Ocağı'na bile gitmiyordu.

Yakup Kadri, *Handan*'daki aşk ateşinin etkisinden bir türlü kurtulamamıştı.[195] Halide Edib'le tanışıp konuşmaya başladıktan sonra da onu her yeni görüşünde Handan'ı görmüş gibi oluyor, dudaklarının acımsı çizgisine bakıp hâlâ kocasından ayrılışının ıstırabını çekiyor mu diye düşünmekten kendini alamıyordu.

> Hâlâ genç kızlığının ve kadınlığının ilk hayal kırıklığı içinde mi yaşıyordu? Ve bu uzlet [inziva] köşesinde, kendisini hararetli bir çalışmaya verişi derdini unutmak için miydi?

Handan'ın yayımlanışından beş yıl sonra 1917 yılında, *Türk Yurdu* adına Halide Edib'le görüşmeye giden Ruşen Eşref (Ünaydın) ise, çalışma odasına girdiğinde Handan'ın odasına kabul edildiğini hayal edecekti:

> Handan'la Halide Hanım'ı bir evde yaşamış iki kardeş, bir sınıfta yan yana oturmuş iki arkadaş gibi birbirlerine benzettim ... yalnız Halide Hanım'da ... bir abla vakarı, bir ana rikkati vardı.[196]

Bunca olay yaratan *Handan* yüzünden Halide Edib mahcuptu:

> Sahte bir tevazu göstermeden şunu söyleyebilirim: *Handan* kendi türü romanlar içinde büyük bir başarı kazanmıştı. Ben de fazlasıyla tatmin olmuştum. Ancak şimdi *Handan*'ın ham ve başarısız olduğunu düşünsem de *Handan*'ın yazarı olarak yaşamaya mahkûmum. Aslında ben kitap yayıncının eline ulaştığı an tam anlamıyla çökmüştüm.[197]

Haminnesi Handan'a özenmişti

Handan'ın yayımlandığı günlerde haminnesi kolunun altında bir defterle geldi, sıkıla sıkıla, "Halide ben bir hikâye yazdım. Bunu bastırmak mümkün mü? Ne dersin?" diye sordu.

Halide şaşırmıştı. Haminnesinin en mutlu anları, bir yana çekilip aşk hikâyeleri ve şiirler yazdığı saatlerdi. "Yazdıkları o kadar iptidai ve mübalağalı bir hassasiyetle dolu idi ki hususi konuşmalarında ori-

195 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990, s. 240–247.

196 *Türk Yurdu*, Yıl 6, sayı: 143, 13 Eylül 1917, Tübitay Yayınları (Tıpkıbasım); Ünaydın, *Diyorlar ki*, s. 153–54.

197 *Memoirs of Halide Edib*, s. 319.

jinal, hatta zaman zaman mizaha kaçan haminnenin neden bu kadar kendinden başka şeyler yazdığına," hayret etmişti.[198]

"Bastırmak mümkün değil, haminne," dedi.

"Neden basmayacaklarmış? Senin kitabın çok satılıyor, benim borçlarım, faizlerim yükseldi."

"Benimki biraz başka."

"Başka mı? Neresi başka? Hep aşk hikâyesi, benimkinde seninkinden daha çok aşk var. Bir piyano bile soktum, âşıklar pencereden konuşuyorlar, sevişiyorlar. Seninki gibi ikisini de bir odaya koyamam. Bunu alacaklılarımın hepsi bir araya gelse bile yaptırmam."

Haminnesi *Handan*'ın basit hikâyesini bütün eleştirmenlerden daha iyi anlamıştı.

"Farklı nedenlerle de olsa her iki hikâye de aptalcaydı. Haminnenin ince ve zaaf derecesine varan hassasiyeti, insanları bazen günaha sevkeden maddi zaafları kabul etmiyordu. Handan'ın aptal tarafı ise ihtirasın dozunun kaçırılmış oluşuydu. Fiziki yanından kesinlikle büyükbabanın sorumlu olduğu pis bir koku yükselmekteydi. Ama edebiyatta en uzun ömürlü olanlar bu aptal tiplerdi. Eğer Haminne kendi gizli arzularını ifade edebilmiş olsaydı, hiç kuşkusuz bir Türk *Jane Eyre*'ı yaratabilecekti. Bana öyle geliyor ki yazarlar bazen mizahi bir mizacın tesiriyle bazen de bir nevi cesaret eksikliği ile kendileri ifade edemediklerinde kendilerine en uzak örnekleri ele alırlar."[199]

Anılarını yazarken Halide, Handan karakteri ben değilim demiş olsa da, yıllar sonra da kendisine Handan siz misiniz sorusu sorulmaya devam etti. Bunlardan biri de Ağaoğlu ailesinin kızı Süreyya idi. "Sus a canım!" diyerekten gülerek yanıt vermiş Süreyya'ya.[200]

198 *Mor Salkımlı Ev*, s. 53.

199 *Mor Salkımlı Ev*, s. 53–54; *Memoirs of Halide Edib*, s. 59–60.

200 Süreyya Ağaoğlu, *Bir Ömür Böyle Geçti*, İsak Basımevi, İstanbul, 1975, s. 107.

Yusuf Akçura ile gönül ilişkisi

Halide Edib, İttihat ve Terakki'nin fikir hayatı üzerinde etkili olmayı önemsiyordu. 1908 ruhuna hâkim olan Osmanlılık geleneği, imparatorluğun parçalanma sürecine girmesiyle yerini Türkçü-milliyetçi bir rüzgâra bırakmıştı. Türkçü aydınlar *Türk Yurdu* dergisi ile Türk Ocağı çevresinde toplandılar. Halide Edib'in Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Hamdullah Suphi ile dostluğu bu çevreye girmesiyle başlamıştı. Cenevre'de yayımlanan *Türk Yurdu*'na gönderdiği bir mektup nedeniyle İsviçre'deki Türk gençleri Halide'ye 1910 yılında "Türklerin Anası" unvanı verdiler. Halide Edib, bu unvanın kendisini etkilediğini, "halkın anası olma sorumluluğu" yüklediğini yazıyor.[201]

1911'de eşitlik ve kardeşlik sloganıyla faaliyete geçen Türk Ocağı resmen 1912 Mart'ında kuruldu. Politikayla değil, kültürle ilgileneceği de hükme bağlanan ocakta, yazarlar, ünlü doktorlar, İttihat ve Terakki'den üyeler vardı. Dönemin aydınlarından *Servet-i Fünun* dergisi sahibi Ahmed İhsan (Tokgöz) Türk milliyetçiliğinin imparatorluk içindeki öteki unsurları da harekete geçireceği düşüncesiyle ocağa girmemiş, Rıza Tevfik de milliyetçiliği dar bir ideoloji olarak gördüğünü söyleyerek örgütlenme içinde yer almayı reddetmişti.[202] Yeminini beğenmediği gerekçesiyle İttihat ve Terakki'ye üye olmayan Yusuf Akçura ise, Ahmed Ferid'ten (Tek) sonra ocağın ikinci başkanı oldu. İttihat ve Terakki'nin ideoloğu Gökalp de o sırada Türk Ocağı ile çok yakından ilgileniyordu.

Dönemin erkek kulübü olan prestijli Türk Ocağı'na devam etmeye başlayan Halide, Yusuf Akçura'nın yönettiği *Türk Yurdu* der-

201 *Memoirs of Halide Edib*, s. 321; Füsun Üstel, *Türk Ocakları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004 s. 67 (dipnot).

202 Üstel, *Türk Ocakları*, 53 (dipnot).

gisine ilk yazısını 1912 Şubat'ında verdi. Oğlu Ayet'e ithaf ettiği "Allah'ın Nurı" başlıklı yazıda memleketi için her türlü savaşa hazır bir anne vardı. "Küçük esmer ellerinin biri yanağımın altında, öteki başımı okşarken sana bakıyorum. ... Bu sevgili eller, tüfeğini iyi kullanmayı, bu sevgili göğüs ana toprağına siper olmayı, bu sevgili baş bu memlekete her şeyi vermeyi öğrendiği zamanlar memleket bazen seninle dinlenmek için bir iki ay, bir iki gün verirse el ele tabiatın güzel göğsüne gidip dinleneceğiz."

Haziran ayında *Türk Yurdu*'nda Akçuraoğlu Yusuf imzasıyla "Emel ve İdeal" başlıklı bir yazı yayımlandı. Akçura, yabancıların açtığı okulların ideallerde bir anarşiye yol açtığını yazıyordu. Halide'nin çok hassas olduğu bir konuydu. "Yusuf Akçura Beyefendi'ye" diye oturaklı bir cevap yazıp *Tanin*'e gönderdi. *Üç Tarz-ı Siyaset* kitabı nedeniyle siyasi çevreler içinde öne çıkan Yusuf Akçura önemli bir isimdi, üniversitede verdiği dersleri dinlemeye binin üzerinde öğrenci geliyordu. Yusuf Akçura, Halide'yi çok bekletmedi. "Halide Edib Hanımefendi Hazretlerine" başlığıyla romantik bir cevap verdi:

> Muhterem *Tanin*'de *Emel* makaleme cevabınızı okuduğum zaman çölde vukuu nadir olmayan mucizelerden birini görüyorum sandım. Rabbin meleğinin sesi bana doğru yolu irae ediyor *[gösteriyor]* gibi geldi. ...[203]

Akçura, Halide Edib'in eleştirilerini olgunlukla karşılamış, yabancı okullardan mezun olanları muzır bulmadığını yazmıştı. Belki de Halide ile Akçuraoğlu Yusuf arasındaki ilk samimiyet kamuya açık bu yazışmalarla başladı. Birkaç sayı sonra da *Türk Yurdu*'nda, Halide Edib'in *Yeni Turan* adlı romanı okura duyuruldu, içinden bir bölüm yayımlandı.

Gönül ilişkisi...

Türk Yurdu sayfalarından da izlenen Yusuf Akçura–Halide Edib yakınlaşmasının bir gönül hikâyesine dönüştüğünü, Akçura'nın öğrencisi Adile Ayda'dan öğreniyoruz. Babası Sadri Maksudi'nin (Arsal) Kazanlı olması nedeniyle, Yusuf Akçura Arsalların aile dostlarıydı. Akçura, Kazanlı dostu ve meslektaşı Maksudi'ye, Halide Edib'le ilişkisinden söz etmiş, "Evet, bana âşıktı. Ben de ona. Fakat

203 Akçuraoğlu Yusuf, Türk Yurdu, C. 1, 25 Temmuz 1912, Tıpkıbasım Tubitay Yayınları, Ankara 1999.

evlenmeye karar veremedim. Babasının soyu yüzünden," demişti. Edib Bey'in Yahudi kökeni aşka nokta koymuş, Türkçülük ideolojisi Yusuf Akçura'yı Halide'den ayırmıştı. *Zor Yılların Kadını, Halide Edib Adıvar* adlı kitabın yazarı Hicran Göze, "O yıllarda 35 yaşında çok yakışıklı bir erkek olan Yusuf Akçura'nın aşkı, karakterinden, daha doğrusu kafa yapısından kaynaklanan bir engele çarparak son bulmuştu," diyor.[204]

Adile Ayda[205], Akçura–Halide ilişkisinden emindi ve yazmıştı: "Akçura'nın sonradan evlenmiş olduğu Selma Hanım, annemin samimi arkadaşı idi. ... Selma Hanım, bir gün, Halide Edib'den söz edilirken anneme demiş ki: 'O bizim Yusuf'a deli gibi tutkunmuş'."

Adile Ayda, "Edebiyat tarihi kitapları *Yeni Turan*'ın Yusuf Akçura'nın tesiri ile yazılmış olduğunu kaydederler. Ben biraz fazlasını biliyordum," diyerek, Halide'nin o günlerde 27, Yusuf Akçura'nın 35 yaşında olduğunu hatırlatıyor ve "İkisinin arasında bir kıvılcım çakmaması imkânsızdı," diyor. Adile Ayda, Ankara'da üniversitede okurken Yusuf Akçura'nın derslerine giriyordu. "20 yıl sonra Ankara Hukuk Fakültesi'nde bizim siyasi tarih hocamız iken bile, çok yakışıklı bir erkekti," diye sürdürüyor Ayda.[206]

Akçura

Halide'nin iç dünyasını dalgalandıran Yusuf Akçura, büyük burjuva bir aileden gelen Kazan doğumlu (1876) bir Tatar'dı. Babası ölünce, annesi ile birlikte İstanbul'a göç etmiş, ilk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra Harp Okulu'na girmişti. 1897'de kurmay sınıfına geçmiş, fakat yasaklanmış yazıları okuduğu için askerlikten atılarak Trablusgarb'a sürgün edilmişti. Sürgünden kaçarak Paris'e gitmiş, orada Siyasal Bilgiler Okulu'na girmiş, 1902'de mezun olmuştu. Bir dönem Jön Türklerle birlikte çalışmıştı. Milliyetçilik üzerine fikirleri de Paris günlerinde olgunlaşmıştı. Üniversiteyi bitirince, Kazan'a dönerek öğretmenliğe başlamıştı. Bir de gazete çıkartıyordu. 1905 Rus Devrimi'ne katılınca bu kez de Çarlık tarafından sürgüne gönderilecekti. Meşrutiyetin ilanı üzerine İstanbul'a gelen Akçura, önce Harp Akademisi'nde, sonra İstanbul Üniversitesi'nde tarih öğretmeni ve profesörü olmuştu.

---

204 Hicran Göze, *Zor Yılların Kadını Halide Edib Adıvar*, Boğaziçi Yayınları, 2003 İstanbul, s. 55.

205 Adile Ayda 1960'lı yıllarda kontenjan senatörü olarak parlamentoda görev aldı.

206 Adile Ayda, *Böyle idiler Yaşarken*, s.159-166, 245-253.

Samet Ağaoğlu, babasının arkadaşı olarak tanıdığı Akçura'yı, "keskin hatta korkunç alaycı bir zekâ,"nın sahibi olarak hatırlıyor. İyi kalpli olduğunu vurguladıktan sonra, "Birçokları için kırıcıydı," diyor. Ağaoğlu'na göre, romantik bir sosyalist ve koyu milliyetçi olmasının kendi içinde yarattığı tezattan bunalmıştı.[207]

Yahya Kemal'in anlattığı Akçura ise, "Türklüğün haricinde bir satır yazı yazmaz ve bir söz söylemez"di. İhtisası Türklüktü. İttihatçı yeminindeki Osmanlı ve İslam gibi kelimelere itiraz edince Merkez-i Umumi'den kapı dışarı edilmişti. Yahya Kemal'e göre, Ziya Gökalp, idealsiz ve tereddüdün timsali bir adam olarak tarif ettiği Akçura'yı yemin hadisesinden sonra, bir engizisyon hışmıyla takip etmişti.[208]

Yeni Turan

Eylül 1912'de *Tanin*'de tefrika edilen *Yeni Turan*, Halide'nin 20 yıl sonraya dair ütopyasını anlatan siyasi bir romandı. Halide, bu romanında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni ağır bir dille eleştiriyor, cesur ve güncel bir şikâyeti dillendiriyordu.

Yeni Turan kadın meselesine yaklaşım açısından da çok radikaldi. Kadınların oy sahibi olacağı, topluma hem kalpleriyle hem de kafalarıyla katılacakları bir ülke ve daha olgun bir İttihat ve Terakki düşlüyordu. *Yeni Turan*'ın kadın kahramanına Halide, bir erkek adını, Kaya'yı uygun görmüştü. Solgun yüzlü Kaya, hem muhalefet, hem de iktidar partisini arkadan yönetiyordu. Başka da şansı yoktu, zira 20 yıl sonrayı hayal ederek yazdığı romanda kadınlar hâlâ oy hakkı için mücadele etmekteydi. Yayımlandığı günlerde, romanın bu tarafı pek tartışılmamıştı.

Kaya, aynı zamanda, "maksat evliliğine tepki duyan" Handan'a benzemeyen aşkıyla maksadını birleştirmiş bir kadındı. *Yeni Turan*'ın kadınları, "Erkeklere temiz, çalışkan bir arkadaş, çocuklara ve bütün memlekete bir ana, bir mürebbi.." idiler. Bu amaçla örgütleniyorlardı. Kadını erkeğin yanında çalıştıran zihniyetin iktidara geleceğini o günlerde hayal etmek bile iddialıydı.

Halide Edib, *Yeni Turan*'ı, 1911 Temmuz'unda ikinci kez Londra'ya gittiğinde yazmıştı. Cambridge Terrace'da iki odalı bir daire tutmuş, İngiltere'nin loş havasında bütün gün yazı yazmakta,

---

207 Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 87–89.

208 Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, YKY, İstanbul, 2006, s. 100, 101.

sokağa çıktığında kendisini okyanusta bir damla yağ gibi hissetmekteydi. Orada tanınmayan genç bir yazar için Londra sakin ve yaratıcı çalışmaya çok elverişliydi. Türkiye'ye döndüğünde, romanı milliyetçilik akımıyla buluşturacak bir zemine oturtmuştu. *Yeni Turan*'ı yazarken Ziya Gökalp'ten etkilendiğini söylüyordu. Esas etkilendiği kişinin Yusuf Akçura olduğunu anlatanlar da olacaktı. Her iki isim de, *Yeni Turan*'ın karakterlerine sinmişti. Halide ise, *Yeni Turan*'ı Quaker mezhebinden olan Isabel Fry'dan esinlenerek yazdığını anlatır.[209] Aslında, romandaki Oğuz tasviri akla Akçura'yı getiriyor: "Ortadan uzunca, güçlü omuzlu, fakat kemikli, otuz beş ile kırk arasında bir adamdı. Kuvvetli çizgileri ile, kuvvetli kasları ile büyük kır saçlı bir başı vardı. En çok, biraz çekik ve derin yeşil gözlerinde inat, yumuşaklık ve direniş insanın gözüne çarpıyordu."

Kızıl Elma

Ziya Gökalp'in 1913 Ocak'ında *Türk Yurdu*'nda yayımlanan "Kızıl Elma" şiiri [210] *Yeni Turan* romanına gönderilmiş bir selamdı. Kızıl Elma'nın "Ay Hanım"ı, fiziki özellikleri ile değilse de yaptıkları ve yazdıklarıyla Halide'nin bir kopyasıydı. Onun gibi ideallerin peşinde koşuyor, kadınları eğitmek için okullar açıyordu. Halide'nin *Yeni Turan* kadınlarının da "Ay, Taş, Kaya gibi tuhaf isimleri" vardı. İnci Enginün, "Bu eserde Halide Edib'in bulunduğunu iddia etmiyorum, ancak Kızıl Elma'nın kahramanı Ay Hanım'ın o günkü Türk toplumunda müşahhas bir örneği olduğunu belirtmek istiyorum. Bu örnek Halide Edib'di," diyor. [211]

Kızıl Elma manzumesinde, bir de esrarengiz aşk hikâyesi, aynı ideallerin peşinde iken birbirlerine deli gibi âşık olan Ay Hanım'la Turgut'un hikâyesi vardı.

Zeliha, Yusuf'ta buldu özünü,
Ferhad, Şirin'e dikti gözünü;
Şerh edememişken sevda sözünü
Mecnun kavuşmuşum sandı Leyla'ya!

---

209 *Mor Salkımlı Ev*, s. 187.

210 Taha Parla da Gökalp'in, Kızıl Elma ve benzeri şiirlerde kullandığı Türkçü ve Turancı mitlerle metaforların pek çok kimse tarafından sözlük anlamıyla kavrandığına dikkat çekiyor. Taha Parla, Ziya Gökalp, *Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 72.

211 İnci Enginün, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1983, s. 89.

Sevda bir kanattır, uçmayan bilmez,
Bu yolu ne atlı, ne yayan bilmez;
Bir güzel var, hüsnü hiç payan bilmez,
Tekâmül denilir bu nazlı aya.

Kızıl Elma uzun bir şiirdi. Gökalp kimi dizelere Kazan ve Edib sözcüklerini ustalıkla yerleştirmişti.

Ziya Gökalp, felsefi yazılarının arasına bu müsamere tipi manzumu niye sıkıştırmıştı? Zeliha'nın Yusuf'uyla, Kızıl Elma'nın Ay Hanım'ı arasındaki çetrefil gönül ilişkisinde kolaylaştırıcı rolünü mü üstlenmişti?

İkinci aşka hazır mıydı?

Türk Yurdu'nun yakışıklı yayıncısı Yusuf Akçura'ya gönlünü kaptıran Halide'nin ikinci evlilik konusunda kafası karışıktı. Mart 1911'de yayımlanan *Aşk Fesaneleri* adlı öyküsünde ikinci aşkı olan çok yakışıklı bir subayla düğünü yapılan güzeller güzeli bir genç kızı Boğaz'ın derin sularına gömmekte tereddüt etmemişti: "Evlenmiş, fakat evlendiği gece benden sonra vücudunu diğer bir erkeğe vermeye tahammül edemeyerek kendini öldürmüş. Tabii kendini öldürmeden bana uzun bir aşk mektubu yazmış."[212]

Eylül 1913'te tefrika edilen *Son Eseri* romanına, ikinci kez evlenen kadının erkek karşısında eksikli olacağına dair pek çok fikir serpiştirdi. Ünlü bir yazarla ikinci evliliğini yapan Mediha çok mutsuzdu. Saçlarını taramıyor, çürümüş ve dökülmüş dişlerini yaptırmıyor, [213] evlilik kurumuna, "Senin sakin dediğin şey beni çocuk çobanı yapan hayattır" diyecek kadar soğuk bakıyordu. Belki de yaşının ilerlediğini düşünen Halide, roman boyunca Mediha'nın yaşını vurgulamıştı.[214] Erkeğin ikinci evlilik yapan kadına bakışını anlatan cümlesi çok gerçekçiydi: "Evinin yahut atının bile kendinden evvel başka sahibi olduğunu istemeyen erkek, tabii olarak karısının ilk kocasını da çekemiyor."[215]

212 Halide Edib, "Aşk Fesaneleri", Resimli Kitap No 28, Mart 1911 s. 332–335, *Kubbede Kalan Hoş Sada* içinde.
213 *Son Eseri*, s. 19.
214 *Son Eseri*, s. 33.
215 *Son Eseri*, s. 27.

Evine gelenler arasında Akçura hep vardı

1912 yılının Aralık ayında, Yusuf Akçura, Balkan Savaşı nedeniyle İstanbul'a gelen Tatar gazeteci Fatih Kerimi (1870-1937) ile birlikte Halide'nin Kadırga'daki evinin kapısını çalmıştı. Randevulu gelmişlerdi. Fatih Kerimi, "Türkiye'nin en meşhur ve makbul edibelerinden birincisi, Türk istikbalinin yıldızlarından birisi" olarak tanımladığı Halide Edib'le tanışmak, fikirlerinden yararlanmak istiyordu. Akçura ile Kerimi'nin yanında Hilal-i Ahmer Hastanesi'nde gönüllü olarak çalışmak için Rusya'dan gelen Gülsüm Kemalova, Rukiye Yunusova ve Meryem hanımlar da vardı. Herkes kederliydi, beş haftada beş eyalet kaybedilmişti.

Kaçgöçe aldırmayan Halide, edebi ve siyasi tartışmalara Kadırga'daki evini açıyordu. Halide ile röportaj yapan gazeteciler onun yaşadığı evi de tasvir etmişlerdi. Kâzım Şinasi, "Loş bir oda, geniş alaturka bir kanepe, üzerine parça halılar atılmış. Birkaç koltuk, bir piyano, piyanonun yanında yere konmuş bir ud, biri piyanonun üzerinde, diğeri duvarda yağlıboya iki kadın tasviri. Kanepenin bir tarafında döner kütüphane, kütüphanede mini mini, güzel ciltli kitaplar. Bunlara bir soba, birkaç saksı, etajer ilave ederseniz Halide Hanım'ın odasını göz önüne getirmiş olursunuz," diye anlatıyor Halide'nin yaşadığı mekânı.[216]

İkinci tasvir ise şöyle...

> Dört köşe küçük bir odaydı: Koyu tirşe duvarlarından birinde uzun ve geniş bir sedir, ötekinde halı örtüsüyle kısa bir divan, karşısında siyah bir piyano ve bir duvarında da yeşil çini soba. Sedirle divanın ortasında kitap dolu, döner dolap şeklinde bir tororant ve alamerikan biçimi koltuk.
>
> Öbür köşede, üzerinde zarif bir Acem seccadesi serilivermiş basık, yayvan bir koltuk daha duruyor. Sağında bakır arabesk vazosuyla burma burma mermer sütun, solunda Anadolu çevresi örtülü küçücük siyah masa! İşte Halide Hanım o loş ve serin köşede, bu sade ve kibar şark dekorunun ortasında oturuyordu. Ve beyaz pırıltılı mavi Bursa bezlerinden çıkan ince hurmalar titrek ve geniş yapraklarını birer yelpaze gibi bu sanat-ı şehriyarinin sarışın başına eğiyorlardı.
>
> Tavandan sarkan pembe avizeye, kafes aralıklarının ölgün ışık süzüntüleri çarptıkça, başımızda billur bir demet kıpırdanıyor; mavi, kırmızı akisleri duvarlarda, hurma dallarında minimini eleğimsağmalar titretiyor ve altın saçlı, ince ve uzun kaşlı, iri ve parlak gözlü, muntazam burunlu, dolgun ve ateşli bir yüze sahip bulunan bu kadını bütün bütün hayalleştiriyordu.

---

216 Kâzım Şinasi, "Suriye Mektepleri," *Türk Yurdu*, tıpkıbasım cilt 6 içinde.

Şark odalarının mahrem, sanki dili bağlıymış gibi sessiz, uysal ve cana yakın ruhu o köşede; yenileşmiş şark kadınlarının heyecanlı, asil ruhu da ipek seccade içindeydi.[217]

Fatih Kerimi

Akçura ile birlikte Halide'yi ziyarete gelen gazeteci Fatih Kerimi, Samara doğumlu bir Tatar'dı, İstanbul'da Mekteb-i Mülkiye İdadisi'nde okumuş, sonra ülkesine dönerek gazeteciliğe başlamıştı. Erkek kardeşi de gönüllü olarak katıldığı Balkan Savaşı'nda yaralanmıştı. Kerimi, Halide'nin evindeki o günü şöyle anlatmıştı:

İkinci kattaki misafir salonunda Avrupai giysileri içindeki Halide, fuları boynunda, onları bekliyordu. Saçını örtmemişti. Odada bir kadın daha vardı. O, Türk usulü giyinmişti. Kız İdadi Mektebi'nin müdiresi ve Halide Edib'in yakın arkadaşı olan Nakiye Hanım'ın da yüzü açıktı.

İki ülkedeki kadınların durumu gecenin sohbet konusuydu. Halide, konuk kadınların yüksekokul mezunu olmalarından memnundu. Türkiye'den söz edilirken, "Hürriyetin ilanından sonra, Türk kadınları arasında yeni bir hayat başlamıştır," dedi.

Söz Avrupalı kadınlara gelince Halide Edib fikirlerini anlattı:

"Avrupalı kadın hukuk ve hürriyet taleplerinde haklı. Ancak hukuk ve hürriyet sayesinde ilerlemek ve saadete erişmek mümkün. Lakin, İngiliz kadınlarının sokaklara çıkarak savaşmaları, nazırlara hücum etmeleri, tiyatrolara bomba koymalarını doğru bulmuyorum. Bunlar çok aşırı davranışlar, kadınların şanına yakışmayan davranışlar..."

Halide Edib gibi özgür düşünceli bir kadının kafes arkasında yaşamasını garipseyen Gülsüm Kemalova, "Niçin bu evin pencerelerinde de kafesler var?" diye sordu.

Ünlü yazar ironik bir gülümsemeyle "Âdettir efendim, mecburidir, efendim!" diye yanıtladı. Nakiye Hanım, Müslüman kadınların bütünüyle eve kapanmalarını yanlış buluyordu. "Ama açılmalarını da doğru bulmuyorum. Hiç olmazsa biz Şark kadınları kendimize mahsus bir nevi güzel başörtüsü bulmalıyız," diye devam etti.

Halide Edib, o günkü İngiliz gazetelerinde çıkan makalelerden söz etti. Fatih Kerimi onun siyaseti yakından izlediğini görünce sordu: "Türk kadınları siyasi meselelere dair fikir yürütüyorlar mı?"

---

217 *Türk Yurdu*, Yıl 6, sayı: 143, 13 Eylül 1917, Tübitay Yayınları (Tıpkıbasım); Ünaydın, *Diyorlar ki*, 1985, s. 153–54.

"Hatta, gereğinden fazla," diye yanıtladı Halide Edib.

Fatih Kerimi Halide Edib'i açık sözlü, samimi ve geleceğe dair umutlu bulmuştu.[218]

Ziya Gökalp, Yahya Kemal, Gomidas, Mehmet Emin

Halide, Kadırga'daki evine gelen dönem aydınlarını da anılarında anlatmış. Ziya Gökalp'ten söz ederken, "Şimdi onu benim evimde yeşil lambamın altına oturmuş, Yusuf Akçura'nın sert ve sarkastik sözlerini hafifçe gülümseyerek dinlediğini görür gibiyim. Dinde, edebiyatta, ahlaki güzellikte daha iyi bir devlet; Türk kadınları ve çocukları için daha iyi bir devlet hayal etmişti," diyor. [219]

Akçura'yı ise, açıktan ve kararlı bir İttihatçı karşıtı ve samimi bir Pan-Turancı olarak tanımlıyor ve Akçura'nın Türkler arası kültürel birliğin savunucusu olduğunu söylerken, başarılı *Türk Yurdu* dergisinin Türkiye'den çok Rusya'da okunduğunu, muzipçe eklemeyi ihmal etmiyor: "Milliyetçi Osmanlı Türkçesinden ziyade eski dönemlerin Osmanlı Türkçesini kullanmasını komik bulurdum," diye yazıyor.[220]

Türk Ocağı'nda dostluk kurduğu Ermeni Rahip Gomidas da Kadırga'daki evin müdavimleri arasındaydı. Gomidas, Tiflis ve Berlin'de eğitim görmüş, Anadolu'yu dolaşıp yüzlerce Ermeni ve Anadolu türküsü derledikten sonra 1910 yılında İstanbul'a yerleşmiş bir din adamıydı. Halide'nin çocukluğundan beri bayıldığı Kemah ve Erzurum türkülerini Ermenice söylerdi. Ünlü bir isim olan Gomidas, Türk Ocağı'nda "başka milletlerin eserlerini tanıtmak kültürümüzü geliştirir" fikri ağırlık kazanınca, ocağa davet edilmişti.[221] Ermeniler arasında da çok önemli bir yere sahipti ve kurduğu Ermeni gençlik korosu büyük ilgi görüyordu. Gomidas'ı dinlemeye gelenleri anlatırken, "İnsancıl milliyetçilikten yana olan iki büyük şair, Mehmet Emin ve Yahya Kemal onunla çok ilgilenir ve onu dinlemeye gelirlerdi," diye yazıyor. Yusuf Akçura da Gomidas'ı dinlemekten haz alanlardandı. Ancak Halide'nin aktardığına göre, Akçura, Gomidas'ın şarkı ve müzik biçimindeki popüler kültürü çalarak, Türklere büyük zarar verdiğine inanırdı.[222]

---

218 Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, Haz: Fazıl Gökçek, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 98–102.

219 *Memoirs of Halide Edib*, s. 319.

220 *Memoirs of Halide Edib*, s. 322.

221 *Memoirs of Halide Edib*, s. 334.

222 *Memoirs of Halide Edib*, s. 372.

Yazdığı oyunla sahnede

Osmanlı İmparatorluğu'na felaket günleri yaşatan Balkan Savaşı'nda Bulgar ordusu Çatalca'ya dayandığında, herkes İstanbul'dan kaçıyordu. Halide'nin hizmetçileri memleketlerine gitmiş, o da çocuklarını Bursa'ya babasının yanına göndermişti. Haminnesi, "Mekke'ye daha yakın," diyerek Üsküdar'a taşınmış, ablası Mahmure sürgün yaşadığı Uzunköprü'den dönmüş Üsküdar'a yerleşmişti. [223]

İstanbul kadınları sürekli bir araya geliyor, savaşın yükünü paylaşmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. İstanbul'a gelen Makedonya muhacirleri camilere yerleştirilmişti. Muhacirler arasında kolera, veba kol geziyordu. Halide, Nakiye'nin Fatih'teki evinde Teali-i Nisvan Cemiyeti'nin yardım ve hastabakıcı kolunu örgütledi. Teali-i Nisvan üyesi Mihri (Pektaş) Hanım'ın derneğe verdiği evde 30 yataklı küçük bir hastane kurdular. Dedikodudan korktukları için yalnızca neferlere bakıyorlardı. "Türk kadınının hastabakıcılığı o günlerde başladı," diye yazıyor Halide.

Her sabah Fatih'ten yürüyerek Sultanahmet'teki hastaneye geliyor, akşam geç vakitlere kadar kalıyordu. Milletine ve memleketine karşı içinde doğan büyük muhabbeti analık duygusuna benzetmişti. O günlerde pek çok askerden *Yeni Turan*'a dair mektup almaya başladı. "Şehit olursak *Yeni Turan*'ın kopyalarını zabitlere dağıt," diye vasiyet edenler vardı.

Babıâli'de darbe

1913 yılının ilk günlerinde Halide, kalbinde bir aksaklık fark etti ve Alman Hastanesi'ne yattı. 23 Ocak günü hemşiresi heyecanla

223 *Memoirs of Halide Edib*, s. 334.

yanına geldi. İttihatçılar Babıâli'de darbe girişiminde bulunmuşlardı. Enver ve Talat beyler beraberlerindeki 300 kişi ile Babıâli'yi basmışlar, Harbiye Nazırı Nâzım Paşa ile yardımcısı öldürülmüştü. Mahmud Şevket Paşa'nın başkanlığında kurulan yeni kabinenin Dahiliye Nazırı Talat, Harbiye Nazırı ise Enver'di. Cemal de İstanbul muhafizlığına getirilmişti.

Mahmud Şevket Paşa da Haziran 1913'te bir suikast sonucu öldürülecekti. İttihat ve Terakki baskıcı yüzünü göstermeye başlamış, yüzlerce liberal hapse atılmış, 12 kişi idam edilmiş, pek çok insan da sürgüne gönderilmişti. Halide'nin deyişiyle, "1913-1915 yılları arasında İttihatçılar, memleketteki yapıcı faaliyetlerini kaybettiler."[224]

Kadınlar mitingi

Savaşın hararetli günlerinde Darülfünun binasında kadınlar büyük bir toplantı düzenlemişlerdi. Polis, erkekleri güvenlik nedeniyle içeriye almıyordu. Pek çok doğal afetin kadınların sokakta dolaşmasından kaynaklandığını düşünen grupların kadın toplantılarını basmalarından endişe ediliyordu. Toplantıya gelen dört beş bin kadın salona sığmamış, koridorlara oturmuş, geri dönenler olmuştu. [225]

Toplantıda Prenses Nimet, Fatma Aliye, Gülsüm Kemalova, Fehime Nüzhet, Nakiye, Zehra, Firdevs, Naciye Hanımlar konuşmuş, kürsüye en son Halide Edib gelmişti, "Padişahım bir an önce savaşa katıl. Padişahlarını bekleyen askerin yanına koş. Hiç olmazsa kadınların namusu için git padişahım," diye seslenmişti. Halide iyiden iyiye savaşçı bir ruh haline bürünmüştü. "Kadınlar büyük işe karışmaz" döneminin geçmişte kaldığını hatırlatmıştı konuşmasında. "Milletin kadınları ilk defa milletin hakiki anası ve efradı gibi bu felakete çare bulmak için bir araya toplanıyor," dedi. Herkesten vatanını kalbinde taşımasını isteyen Halide, "Bulgaristan mahvedilmelidir," sözleriyle nutkunu tamamladı. Annelerden istediği, çocuklarına da bunu öğretmeleriydi.[226] Toplantıda, Türk kadını adına savaş meydanındaki askerlere ve Avrupa kraliçelerine telgraflar çekilmesine karar verildi. Fatih Kerimi'nin anlatımına göre, o gün yardım olarak hayli miktarda para ve mücevher toplanmıştı.

---

224 *Mor Salkımlı Ev*, s. 197.

225 Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, s. 228–231.

226 Halide Edib, "Felaketlerden Sonra Milletler" *Türk Yurdu*, 2. Cilt, Tübitay Yayınları, Tıpkı Basım, s. 291.

Fatih Kerimi, Nigar ve Aliye hanımların evinde

Orta Asyalı olan Fatih Kerimi, Şair Nigar ile yazar Fatma Aliye'yi de ziyaret etmişti. İkisiyle de Halide aracılığıyla randevulaşmıştı. Biri ünlü bir şair, diğeri Türkiye'nin ilk kadın romancısıydı. Halide Edib'in oturduğu orta halli Kadırga'nın aksine, aristokrat mahallesi olarak kabul edilen Şişli'nin kibar konaklarında oturuyorlardı.

Fatih Kerimi, Şair Nigar Hanım'a (1862–1918) Yusuf Akçura ve o günlerin genç şairlerinden Celal Sahir'le gitti. Konağa kabul edildiklerinde Nigar Hanım piyano çalıyordu. Darülfünun'daki toplantıya gelir düzeyi yüksek kadınların katılmadığını söyledi. "Bizde kadın yok, milletin yarısı mefluç [felçli]. İnsan, yarısı öldüğünde yaşayamayacağı gibi yarım millet de yaşayamaz. İşte kendiniz görüyorsunuz. Var mı bizde Avrupa'daki gibi kadın hayatı? Elbette yok. Böyle olunca kadınları diri olan Avrupalılara karşı duramayız. Onların esaretine mahkûmuz," diye şikâyetini dile getirdi.

Fatma Aliye'nin de Yusuf Akçura ile birlikte ziyaretine gitmişti Fatih Kerimi. Ünlü tarihçi ve devlet adamı Ahmed Cevdet Paşa'nın kızı yazar Fatma Aliye, erkeğin birden fazla kadınla evliliğine şiddetle karşı çıkan,[227] kadının tesettüre uyma kaydıyla modayı izleyebileceğini savunan öncü bir isimdi. Fatih Kerimi, Fatma Aliye'ye ilerlemenin önünü açmak için ne gibi faaliyetler yaptığını sormuştu.

> Hayır efendim, böyle işlere girişmeye hükümet mani oluyor. Erkekler karşı çıkıyor. Görmüyor musunuz şeyhülislam efendi hiç vazifesi olmayan bir şeye karışarak, "Muhadarat-ı İslamiye şöyle dolaşsınlar, böyle giyinsinler," diye fetvalar çıkarıp duruyor. Halbuki bu onun vazifesi değil, olsa olsa polisin vazifesi olabilir. ... Sizde kanun var. Polis bu kanun uyarınca hareket ediyor. Bizde erkekler de hükümet de polis de kadınlara karşı duruyor.[228]

Onu Halide Edib'le kıyaslayan Kerimi, gazetesinde şu değerlendirmeye yer vermişti:

> Fatma Aliye Hanım çok ilmî ve sistemli değil. ... Bu yüzden onu fihristsiz bir kitaba veya dağınık bir kütüphaneye benzetmek mümkündür ... Halbuki Halide Hanım'ın fikri ve malumatı en muntazam bir eczanedeki ilaçlar gibi tertibe sokulmuş, sınıflara ayrılmış. ... Bu yüzden de onunkini fihristli kitaba, kataloglu kütüphaneye benzetmek hata olmayacaktır.[229]

---

227 Şefika Kurnaz, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*, 1996, s. 47.

228 Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, s. 260-266.

229 Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, s. 267.

Kadınları "kadın" diye anılmayan başkent

İstanbul'daki gözlemlerini sürdüren Fatih Kerimi, burada karşılaştığı kaçgöç ortamından çok rahatsızdı:

> Zaten burada kadınları kadın diye anmıyorlar, 'muhadarat' örtülüler diye anıyorlar. Kadınlara erkekler gibi hukuk, hürriyet, muhakeme sahibi insan olarak bakmıyorlar. Onlara refika demiyor, harem diyorlar. Erkeklerin asırlardan beri devam eden bu yanlış bakışları, maatteessüf kadınlara da sirayet etmiş. Onlar da kendilerine böyle bakıyorlar.[230]

Kerimi, Osmanlı Türklerini kadın meselesinde çok geri bulduğunu gazetesine yazmıştı:

> Bugünkü ticaret, sanat, iktisat cihetlerince Türkler, Türkiye'deki Hıristiyan milletlerin hepsinden daha geridedir. Çünkü Hıristiyan milletlerin bütün gövdesi, yani erkekleri ve kadınlarının hepsi canlı, hepsi hareket halinde ve hepsi çalışıyor. Türk milletinin ... sadece erkekleri çalışıyor. Çünkü şeriat mı diyeyim, âdet mi diyeyim, bunların önünü kapatıyor. Bunları kara çarşaflara sokuyor, ağızlarına temiz hava girmiyor. Bunları kafesli pencereler içindeki dört duvarın arasına tıkıyor. Yüzlerine güneş ışığı bile düşmüyor.[231]

Halide, tiyatro sahnesinde

1913 yılında Türk Ocağı, Türk kadınını sahneye çıkarmaya karar verdi. Halide Edib'in *Yeni Turan*'ı sahnelenecek, Hamdullah Suphi ile Halide Edib oyunda rol alacaklardı. Provalar duyulunca, Hamdullah Suphi "sorun çıkabilir" diye uyarıldı, "Kadının sahneye çıkması sakıncalıdır," denilmişti. Eşi Senihe Hanım ile birlikte *Yeni Turan*'ı okuyan ve Halide'yi kitabını kutlamak için evlerine davet eden[232] İstanbul Muhafizı Cemal Paşa, kadının sahneye çıkmasının ortalığı karıştıracağını düşünüyordu.

Bütün endişelere rağmen *Yeni Turan*'ı izlemeye gelenlerin arasında Enver ve Talat paşalar da olacaktı.[233] Hamdullah Suphi o günü şöyle anlatıyor:

---

230 Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*; Kerimi 1912 Kasım'ında Rusya'dan İstanbul'a gelmişti.

231 Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, s. 216.

232 *Memoirs of Halide Edib*, s. 343.

233 Sadık Çine, *Türk Yurdu*, 2 Şubat 1967'den aktaran Füsun Üstel, *Türk Ocakları*, 2004, s. 68.

> *Yeni Turan*'ın Türk kadınlarıyla temsiline teşebbüs ettiğimiz akşam [1913] Fatih hocaları ve dolayısıyla Merkez-i Umumi [İttihat ve Terakki kastediliyor] ve Dahiliye Nezareti telaşa düşmüşler ve şahsen beni nezarete çağırarak böyle bir hareketin yapılmasının çok tehlikeli olacağını ihtar etmişlerdi. Fakat buna rağmen Türk vatanı üzerine ilk defa olmak üzere Türk kadını Türk Ocağı'nın sahnesinde bir Avrupa kadını gibi hür olarak sahneye çıktı. Erkek ve kadından mürekkep [oluşan] bir kalabalığa ilk defa Ocak sahnesinden hitap etti. Şiirini orada okudu, piyanosunu orada çaldı, hitabesini orada söyledi, Türk kadınını sahneye çıkmaktan men etmek isteyen hükümete karşı Halide Edib Hanım'la isyan nutkunu orada irade ettik [gerçekleştirdik].[234]

Çocukluk yıllarında Molla Gürani Sokak'taki evlerinin bahçesinde Togo ve Ayet'le saklambaç oynadığını unutmayan Samet Ağaoğlu, *Yeni Turan* oyunu sahnelendiği gün de oradaydı. Halide Edib'in milletin en felaketli günlerinde yüz binlere yol gösterenlerden biri olduğunu düşünecekti.[235]

Halide 1913 Nisan'ından yayın hayatına başlayan ve bir yıl süreyle haftalık olarak yayımlanan *Halka Doğru* dergisine de yazı veriyordu. Yusuf Akçura'nın yönettiği bu dergi aracılığıyla *Türk Yurdu* yazarları köylülere ulaşmaya çalışacaklardı.

Halide, Türk Ocağı'nın 1913 Mayıs'ındaki genel kongresinde, dönemin önemli entelektüelleri ile birlikte yönetime seçilecekti. Kadınların ocağa üye yapılabilmesine ilişkin gerekli tüzük değişikliği için ise 1918 yılını beklemek gerekmişti.[236]

Milliyetçiliğe övgü mü?

Yeni Turan romanı, dünya basını tarafından da İttihat ve Terakki'nin taşkın milliyetçiliğinin bir yansıması olarak görülmüş ve eleştirilmişti.[237]

Dağılmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nu Türklük bayrağı altında toplamayı hayal eden Halide Edib'in kafasındaki sadece Türklere mahsus bir ülke değildi.

> Sanmayınız ki ben, bu yola (*Yeni Turan*'a) yalnız Turan'ın çocuklarını çağırıyorum. Hayır, hepsini, Türkiye'nin bütün çocuklarını, bu

234 Hamdullah Suphi Tanrıöver, *Dağyolu*, c.2. s. 32–33, aktaran Mustafa Baydar, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, Menteş Kitabevi, s.56–57, İstanbul 1968.

235 Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, s. 192,193.

236 *Memoirs of Halide Edib*, s. 325.

237 *Mor Salkımlı Ev*, s.186; *Memoirs of Halide Edib*, s.332.

> toprakta, ülkede geçmişini, hayatını, atalarını çağırıyorum. ... Türkleri, Arapları, Ermenileri, Rumları hepsini çağırıyorum ve hepsi için bu yolun bugün en doğru yol olduğunu iddia ediyorum. ... Ve eğer bütün bu lakırdılarımda daha çok mensup olduğum ırktan yana görünüyorsam, biliniz ki sevgili ırkımı kurtarmak, yaşatmak isteğine öteki ırkların çıkar ve kurtulmalarını kaynaştırmış olmak inancını da gönlümde ve vicdanımda taşıyorum.[238]

Halide Edib meşruti bir federasyondan[239] söz ediyordu; Amerika Birleşik Devletleri gibi bir ülke hayali vardı kafasında. Yönetim biçimi ise o sıralarda Prens Sabahaddin'in savunduğu adem-i merkeziyete dayanıyordu. Halide Edib'i milliyetçi yazarlar kategorisine yerleştiren *Yeni Turan* Osmanlı sınırları dışına taşan bir Türkçülük içermediği gibi, adıyla çelişen bir içeriğe sahipti. Çoğulculuğun hâkim olduğu bir demokrasi hayal etmekteydi. Ziya Gökalp de, "Turan" adlı şiirinin etkilediği edebiyatçılardan söz ederken, "Halide Hanım, *Yeni Turan* adlı romanıyla Türkçülüğe büyük değer verdi," yorumunu yapar.[240]

Halide, anılarında *Yeni Turan*'ı şöyle değerlendiriyor:

> Roman, siyasal ve ulusal bir ütopyadan söz ediyor, ama burada sözü edilen ütopya sanıldığı kadar gerçeklerden uzak değil. İktidarın yeni ve olgunlaşmış bir İttihat ve Terakki'nin eline geçtiği, kadınların oy kullanma hakkına sahip oldukları ve Türk kadınının en üstün meziyeti olan canla başla çalışma özelliğini ortaya koyabildikleri yeni bir Türkiye özlemini dile getiriyor. ... Burada yalnızca milli kültüre sahip bir Türkiye değil, aynı zamanda siyasal açıdan liberal ve demokrat bir Türkiye var. En önemlisi, idare sisteminde şovenliğin olmadığı bir Türkiye.[241]

Halide Edib, kitaba ilişkin değerlendirmesinde, romanının sanatsal açıdan iddialı olmadığını açık yüreklilikle söyler, ancak, "Gerçekçi bir biçimde ele alınan ideallerin en azından bir bölümünün hayata geçirileceğine yürekten inanıyorum," diyerek siyasi iddiasını da vurgular.

---

238 *Yeni Turan*, s. 31.

239 *Yeni Turan*, s. 38.

240 Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2001, s. 11.

241 *Memoirs of Halide Edib*, s. 332.

Balkan Savaşı gelenekleri yıkıyor

Balkan Savaşı, kadınlara dair kökleşmiş muhafazakâr geleneklerde bazı değişikliklere yol açtı. Savaş sırasında hastabakıcı olarak hastanelere giren kadınların düzenlenen gösterilere katılması artık hoş görülüyordu. Hemen savaşın ardından İstanbul Üniversitesi'nde kızlar için kurslar açıldı. Kızlar, teknik meslek okullarında okumaya başladı.

1913 yılında kadınlara devlet memuru olma hakkı tanındı. Kadınların öğretmenlik yapmaları doğal karşılanırken devlet dairelerinde çalışmaları o denli kolay olmamıştı. Kadın memura kapılarını açan ilk nezaret Cavid Bey'in başında bulunduğu Maliye Nezareti idi. Ancak kadınların çalıştıkları odalara odacılardan başka erkek giremiyor, evraklar da odacılar aracılığıyla kendilerine iletilip geri alınıyordu. İş çıkışı, önce erkekler binayı terk ediyor, sonra kadınlar çıkıyordu.[242]

Kadınlar Âlemi dergisi yazarlarından Belkıs Şevket, bir askeri uçakla İstanbul semalarında uçarak kadın haklarına dair beyannameler atmış, bu beyannameler kapışılmıştı. O zaman, Belkıs Şevket'ten de gazeteler milli kahraman diye söz etmişlerdi. Hükümet, Belkıs Şevket'in bir fotoğrafının Askeri Müze'ye asılmasına karar verdi. Ahmet Emin (Yalman), "Bir yıl önce böyle bir şeyi hayal etmek bile mümkün değildi," diye yazmıştı.[243]

Dr. Adnan ve Yazar Hüseyin Cahit

Bazı şeyler ters gitmeye başlamıştı. Balkan Savaşı bozgunla son bulmuş, Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'daki eyaletlerini kaybetmişti. 1913 yılının son ayı, Halide'nin haminnesine inme indi. Mahmure, haminnenin başında olan biteni anlamaya çalışırken o sırada Halide, siyasi toplantılardan tanıdığı Dr. Adnan'ı aramaktaydı. Ancak Adnan o sırada peş peşe iki ağır ameliyat geçiren Enver Paşa'nın başındaydı. Adnan sonunda bulunmuş, hemen koşup gelmişti. Haminnenin başına buz koymuş, sonra da onu tedirgin etmemek için ortaya dökülen saçlarına örtüsünü örtmüştü. Haminne, özenli ve titiz bakıma rağmen dokuz günün sonunda dünyaya gözlerini kapatacaktı.

Taziyeye ilk gelenlerden biri yine Adnan'dı. Alman Hastanesi'nden, Enver Paşa'nın yanından gelmişti. Halide onu karşılamak için iskemlesinden kalkmaya çalışırken dayanılmaz bir sancı saplanmıştı kasığı-

242 Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, s. 136.
243 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, c.1. s. 229–230.

na. Ateşi de yükselmişti. Adnan, ilk müdahaleyi yaptıktan sonra, bir sedye getirtti. Alman Hastanesi'ne kaldırılırken Halide, öleceğini, büyükannesinin yanına Özbekler Tekkesi haziresine gömüleceğini düşünmüştü. Neyse ki apandisit ameliyatının ardından yaşama geri döndü.

Cavid Bey'in geçmiş olsun mektubuna yanıtı şöyleydi:

> Dostların kalbinde tuttuğumuz yerin büyüklüğünü anlamak için arada ölüm tehlikesi bile fena değil. Şimdilik yeniden hayata dönmüş gibiyim ve pek çabuk iyileşiyorum.
>
> Cahit Bey pazartesi günü Berlin'e müteveccihen hareket ediyor. Bir rivayetten Avrupa'nın, bir rivayetten sizin hasretinize dayanamadı, her ne ise ikisini de tatmin edebilecek. ...[244]

Viyana kaçamağı

Halide ameliyatını izleyen günlerde Viyana'ya gitmişti, Cavid Bey'e Sofya yakınlarında trenden yazdığı bir mektupta, ülkenin haline ne kadar üzüldüğünü anlatıyordu:

> Bizi bütün buhranları arasında sevgili evlatlarına her mühlik [öldürücü] şeyi yapan bu kıymetli hastanın başında müteellim [kederli] bir şafak görüp bıraktığımdan, tabii en çok sizin mevkiinizde olmak isterdim.[245]

Ortalık Halide Edib'in çok hasta olduğu, bu nedenle Viyana'ya gittiği dedikodusuyla çalkalanıyordu. Halide Edib'in arkasından Hüseyin Cahit'in de Viyana'ya gittiği haberi duyulunca, *Tanin* gazetesi konuya açıklık getirmek için şu haberi yayınlamıştı:

> ...geçenlerde uğradıkları apandist hastalığından bir ameliyat ile iade-i afiyet etmiş [sağlığına kavuşmuş] olduğundan ikmal-i tedavi zımnında [tedavisini tamamlamak üzere] Viyana müessesat-ı sıhhiyesinden [sağlık kurumlarından] birine gitmişlerdir. Elyevm orada bulunan edibe-i muhteremin ahval-i sıhhiyelerinde mucib-i endişe hiçbir şey bulunmadığı gibi Hüseyin Cahit Bey'in Avrupa'ya azimeti meselesi [gidişi] ile de alakadar değildir.[246]

---

244 Halide Edib'den Cavid Bey'e mektup, 15 Teşrinisani, mektupta tarih yok ancak hikâyenin akışı içinde ameliyat arkasından yazıldığı anlaşılıyor. İnci Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 508.

245 Halide Edib'den, Cavid Bey'e mektup, Ocak sonu, 1914, İnci Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 509.

246 6 Şubat 1914 tarihli *Tanin*'den aktaran Enginün, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, s. 53.

Tanin, Halide'nin sağlığında endişe edilecek bir durum olmadığını haber verirken, Hüseyin Cahit'in bir başka sebepten Viyana'ya gittiğini yazarak dedikoduya son vermek istemişti.

Halide'nin Hüseyin Cahit'le tanışıklığı Salih Zeki ile evli olduğu yıllara dayanıyordu; ilk yazılarını onun çıkarttığı *Tanin* gazetesine yazmıştı. Burgaz'daki evden komşularıydı. Hüseyin Cahit, Mevsume Hanım'la evliydi, çocukları da vardı. Osmanlı dünyasının parlak isimlerindendi. Çok yakışıklıydı. Mekteb-i Mülkiye'yi birincilikle bitirmiş, ardından Fransızca ve Türkçe öğretmenliği yapmış, edebiyat ve basın alanında adını duyurmuş önemli bir isimdi.

Bedii Faik, anılarında, "Halide Edib Hanım, Hüseyin Cahit'e hayrandı," diye yazar. Bedii Faik bu gönül hikâyesine ilişkin anlatıyı Falih Rıfkı'dan dinlemişti.[247] Hüseyin Cahit'in elinde büyüyen Şiar Yalçın ise, Hüseyin Cahit'in çok çapkın olduğunu, Halide Edib ile de bir gönül ilişkisinden söz edildiğini doğruluyor. Ne var ki, Halide iki eşliliğe şiddetle karşıydı. Romanlarından izlediğim kadarıyla, aşkın yerini ayrı tutuyordu. Onun ilk kadın kahramanlarından Seviye Talip, "Aşk en yüksek nikâhtır," diyerek nikâhsız aşka kutsal bir yer vermişti.[248]

247 Bedii Faik, *Matbuat Basın Derken Medya*, cilt 3. Doğan Kitap, İstanbul 2002, s. 86.

248 *Seviye Talip*, s. 46.

İttihatçı first leydiler

İttihat ve Terakki'nin önündeki en zor meselelerden biri de kadının sosyal hayata katılması konusuydu. Bu alanda Enver Paşa'nın tutucu, Talat ile Cemal paşaların ise değişimden yana bir tavır benimsedikleri anlatılır. Talat Paşa kadınlara erkeklerle aynı zamanda parkta yürüyebilme izni çıkartmış, Cemal Paşa da tacizci erkeği, hapis ya da sürgün ile cezalandıran uygulamayı başlatmıştı.[249]

İttihat ve Terakki önde gelenlerinden Cemal ve Talat beyler 1908 devrimi gerçekleştirildiğinde evliydiler. Enver Paşa ise hanedandan o sırada 12 yaşında olan Naciye Sultan ile 1911'de nikâhlanacak, düğünleri ise 1914'te şatafatlı bir törenle gerçekleşecekti. İttihat ve Terakki'nin önderi olarak yıldızı parlayan Enver, Naciye Sultan'a talip olunca saray durumu memnuniyetle karşılamıştı. Halid Ziya da, Enver'i ilk kez o sıralarda, Sultan Reşad'ın mabeyncisi olduğu dönemde tanımıştı. Bu genç ve başarılı subayı, "Mahcup, kendisine hitap edilince bütün simasını alev kaplayan güzel bir genç," olarak tasvir eder.[250]

Enver ile Naciye'nin arasında yüzlerce sayfa mektup gidip gelmişti. 1881 doğumlu olan Enver, Naciye'den neredeyse 20 yaş büyüktü. Naciye ile Enver'in ilk karşılaşmaları, Enver Paşa'nın Alman Hastanesi'nde ameliyat olduğu günlere denk düşer. Düğünleriyse 1914 Mart'ında Damat Ferid Paşa'nın konağında yapılmış, alışılmışın dışında modern bir törenle hayatlarını birleştirmişlerdi.

Naciye için, "Bu imparatorluk gelini hiçbir şey yapmazdı. Tek düşüncesi keyfine bakmaktı,"[251] diyenler var. Buna karşılık, 1915'te İstanbul'a gelip dokuz ay kalan ve bu ziyaretini anlatan kitabında

249 Grace Ellison, *Turkey Today*, Hutchinson and Co, London, 1929, s. 138–139.
250 Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, Özgür Yayınları, İstanbul, 2003, s. 388.
251 Ellison, *Turkey Today*, s. 138.

dönemin kadınlarına geniş yer veren gazeteci Schreiner ise Enver Paşa'nın eşinin iktidardaki erkeklerin eşleri arasında tek Avrupai tarzdaki kadın olduğunu yazar, onun için, "Hayat dolu, zeki ve enerjik," sıfatlarını kullanır.

> Güçlü bir erkekle evli olduğu için enerjisini seferber edecek doğal bir ortamı var. Enver'e yardım etmek dışında, askeri işlere sudaki balık kadar gömülmüştü -Türk kadınlarının savaş çalışmalarını yürütüyor, pek çok yardım örgütünü çekip çeviriyor, Türk Kızılayı'na başkanlık ediyor, kermes ve yardım faaliyetleri düzenlemeye özel bir keyif alıyordu. Boş zamanlarında da üniversitedeki konferansları izliyor. Çok meşgul bir kadın. Bu konuda bilgili bir kimseden öğrendiğim kadarıyla da, mutlu bir kadın.[252]

Naciye Sultan, o sıralarda Hilal-i Ahmer'in kadınlar komitesinde, Talat Paşa'nın eşi Hayriye Talat ile birlikte çalışıyordu. Bu komite Osmanlı İmparatorluğu'nun önde gelen isimlerinin eşlerinden kuruluydu. 1913 Ramazan'ında sokaklarda çiçek satmak gibi yaygın bir eylem de düzenleyen Hilal-i Ahmer Hanımlar Komitesi oldukça faal bir kuruluştu ve kadınların Batılı anlamda hayata katılmasında önemli bir rol oynamıştı.[253]

Naciye Sultan'ın himayesinde kurulan ve erkeklerden oluşan Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'ne 14.000 Müslüman kadın iş başvurusunda bulunmuştu. Cemiyet, gördüğü yoğun ilgiden dolayı ne yapacağını şaşırmıştı. 8.000'e yakın kadına iş verilmişti.[254]

Enver Paşa ile Naciye Sultan'ın torunu Arzu Enver Sadıkoğlu, dedesine ilişkin duyduklarını anlatırken, "Enver Paşa, sert mizaçlı bir asker olmasına rağmen ev hayatı farklıymış. Yumuşacık bir adammış. Hatta eşiyle ilişkilerinde kılıbık bile diyebiliriz," diyor.[255]

Talat ve Hayriye

Talat'a 15 yaşındaki Hayriye ile evlenmesi önerildiğinde Talat, "Aman ne yapıyorsunuz, olmaz," diye itiraz etmişti. Hayriye, Dame

252 George Schreiner, *From Berlin to Baghdat, Harper & Brothers*, London,1918 s. 170.

253 Hüsnü Ada, The First Otoman Civil Society Organized in the Service of the Ottoman State, September 2004. www.sabanciuniv.edu/ssbf/activity_record/20032004.pdf

254 Yavuz Selim Karakışla, *Osmanlı Ordusunda Kadın Askerler: Kadın İşçi Taburu (1917-1919)*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

255 Balçiçek Pamir, "Enver Paşa Kılıbıktı", *Sabah*, 1 Ocak 2007.

de Sion Kız Lisesi'nde okuyordu. Teklifin üzerinden bir yıl geçince Hayriye ile evlenmeye karar verdi. Nişanlandıklarında Dahiliye Nazırı idi, bir yıl sonra evlenirken de Fırka Reisi.[256]

1874 Edirne doğumlu olan Talat, yoksul bir ailenin çocuğuydu. Kısa süre öğretmenlik yaptıktan sonra Selanik'e gitmiş, telgrafhanede çalışırken Hukuk Mektebi'nde okumuştu. Başından itibaren İttihat ve Terakki'de önemli rol oynamış, 1908'de İttihat ve Terakki Edirne mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girmişti. Sonunda, hükümette dahiliye nazırlığına kadar yükselecekti.

Talat Paşa'nın evine randevusuz bir ziyaret yapan ABD Elçisi Henry Morgenthau, Hayriye Hanım'ı uzaktan da olsa görmüştü. Morgenthau İstanbul'un aristokratik olmayan mahallesindeki evin bir göz boyama olduğunu düşünmüştü:

> Talat'ın evi eski, köhne, ahşap üç katlı bir yapıydı. Harap denilebilirdi. ... Mobilyalar ucuzdu, duvarlarda birkaç basit resim asılıydı ve yerde bir iki güzel kilim seriliydi. Bir kenarda tahta bir masa vardı ve üstünde -bir zamanlar Talat'ın geçim aracıyken, şimdilerde arkadaşlarıyla haberleştiği- bir telgraf cihazı duruyordu. ... Alışılagelmiş kırmızı Türk fesi giymişti; iri cüssesi koyu gri pijamalar içindeydi. ... kapı sessizce açıldı ve küçük bir kız çekinerek odaya girerek bir sigara tabakası ve kahve getirdi. Talat Paşa tepsiyi aldı. Biraz sonra çocuğun arka hizasında yaklaşık 25 yaşında genç bir kadın gördüm. Onlar Talat'ın karısı ve evlat edindiği kızıydı; ... Bayan Talat birkaç dakika sonra tam karşımdaki pencerede göründü ancak yüzü diğer yöne dönük oturan kocasının görüş alanının dışındaydı ve birkaç dakika boyunca orada öyle sessizce ve meraklı gözlerle durdu. Evde olduğundan dolayı peçesi yoktu; yüzü güzel ve aydınlıktı; ve bir Amerikan büyükelçisine yakın mesafeden bakmanın hoşuna gittiği aşikârdı.[257]

İngiliz Gazeteci Grace Ellison, Talat'ın eşi Hayriye Hanım için "Güzel bir kadındı, Talat Paşa onunla gurur duyardı. Kocasının yardım talebine yavaş yavaş karşılık vermiş, himayesindeki kadın derneklerinin toplantılarına katılmaya başlamıştı," derken, [258] Talat'ı da yetenekli, çekici ve zeki bir erkek olarak tarif eder.[259]

---

256 *Yakın Tarihimiz*, cilt 2 s. 192-195.

257 Henry Morgenthau, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, Belge Yayınları, İstanbul, 2006, s.114.

258 Ellison, *Turkey Today*, s. 137.

259 Ellison, *Turkey Today*, s. 136.

Hüseyin Cahit'in Talat Paşa'sı, "İnce zekâlı, uysal ve dürüst karakterli ve isabetli görüşleri" olan bir adamdı. "Güzel söz söylemeye pek kabiliyeti yoktu. O söz ve süs adamı değildi, iş adamı idi. İşini ise mükemmelen görürdü. ... İttihat ve Terakki'nin en temayüz etmiş, en ümit veren, en fedakâr ve layık bir ferdi sıfatıyla o mevkiye geçmişti."[260]

Cemal ve Senihe

1872 Midilli'de dünyaya gelen Cemal, askeri bir eczacının oğluydu. İstanbul'da önce Kuleli Askeri İdadisi'nde ardından da Harbiye Mektebi'nde eğitim görmüştü. 1898'de Selanik'e Üçüncü Ordu'ya tayin edilmiş, orada bir yandan İttihat ve Terakki'nin askerler arasındaki örgütlenmesini yürütmeye başlamıştı. Yine o yıllarda, Serez Fırka Kumandanı Mehmet Paşa'nın 16 yaşındaki yeğeni Senihe'ye talip olmuştu. Yunan Makedonya'sından bir ailenin kızı olan Senihe 1882 doğumluydu. Okuryazar bir genç kızdı. Düğün akşamı genç güvey Kolağası Cemal Bey, yatak odasında belinden çıkardığı tabancasını başucuna koymuştu. Gelin masum bakışlarını hayretle kocasına çevirince, gülümsemiş, "Benim güzel Venüs'üm, kocanın hayatı işte bu silahın ucuna bağlı... Bizlerin akıbeti, alnımızı süsleyecek dört kurşundur. Asker kızı ve karısı olduğunu, asker anası olacağını hiç hatırından çıkarma!" demişti.[261]

Ablası da kendisine,"Ben öyle bir sevdaya tutuldum ki onun uğrunda karımı, çocuklarımı, kendimi ve hepinizi gözümü kırpmadan fedaya hazırım," dediğini anlatırdı.

Grace Ellison ise, "Cemal Paşa'nın karısı narin bir kadın"dı, "hep ilgilenmesi gereken yurtdışında okuyan çocukları vardı. ... Çekingendi, kadın davasını geriletecek adımlar atmaktan korkardı," diye yazar.[262]

Morgenthau aşırı kibirli bulduğu Cemal Paşa'yı şöyle anlatmıştı: "Simsiyah ve insanın içine işleyen delici gözleri vardı; hemen her şeye şimşek hızıyla bakış atarak bir nesneden diğerine atlardı; gözlerinden kurnazlık, acımasızlık ve aşırı bencillik akardı. 32 dişini göstererek gülüşü bile çirkindi. ... hareket eder etmez vücudundan bir enerji fışkırırdı"[263]

---

260 Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, Der. Cemil Koçak, YKY, İstanbul 2001, s. 36.

261 Behçet Cemal, "Hatıralar ve Vesikalar Üzerine Tetkikler", *Dünya*, 22.7.1952.

262 Ellison, *Turkey Today*, s. 137-138.

263 Morgenthau, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, s. 137.

Hüseyin Cahit Yalçın'ın Cemal Paşa'sı ise mert, açık, nazik, merhametli; beyaz eldivenli, ütülü pantolonlu dimdik göğsü ile garplı yaşayışı temsil eden bir isimdir.[264]

Meşrutiyet ilan edildiğinde, eşi Senihe ona sarılıp tebrik etmişti. "Canım ne oldu ki bu kadar seviniyorsunuz? Bu tebrikler neden? Asıl felaketler, harpler, isyanlar, suikastler, ölüm tehlikeleri hep bundan sonra başlayacak. Eğer kucağımdaki şu yavrunun torunu bir gün bu memlekette rahat yaşarsa, ben ve arkadaşlarım, bugün için ancak o zaman tebrike layık olabilirim," demişti.[265]

Cemal Bey 31 Mart olayı sırasında Selanik'ten İstanbul'a gelen Hareket Ordusu'nda görev almış, Üsküdar mutasarrıflığına, ardından da İstanbul muhafizlığına atanmıştı. Cemal ve Senihe'nin beş çocukları olmuştu.

264 Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, s. 53-55.

265 Behçet Cemal, "Hatıralar ve Vesikalar Üzerine Tetkikler" *Dünya*, 22.7.1952.

Dünya Savaşı

20 Eylül 1914'te Almanların *Göben* ve *Breslau* isimli savaş gemileri İngiliz ve Fransız donanmalarından kaçarak Çanakkale Boğazı'nı geçip İstanbul limanına girmişlerdi. İngiliz, Fransız, Rus elçileri gemilerin kendilerine teslimini ya da silahsızlandırılıp savaşın sonuna kadar bağlanmasını istiyorlardı. İttihat ve Terakki hükümetiyse Almanların önerdiği çözüme kulak verdi. Gemilerin isimleri değişecek, personeli üniformaları çıkarıp fes giyecek ve topyekûn Osmanlı kumandasına girecekti. Bunun için de Almanlarla bir anlaşma yapılacaktı. İttihatçı yönetim vakit kazanarak, İngiliz ve Fransızları oyalamak için uzun süredir kendilerine teslim edilmeyen *Sultan Osman* ve *Sultan Reşad* gemilerinin hesabını sormayı düşünmüştü. Bu hesap sorma kadınlar aracılığıyla yapılacaktı. Kadınların başına geçecek isim de belliydi: Halide Edib. Teklif, Maarif Nazırı Şükrü Bey'den geliyordu. Aynı günün akşamı, Halide Edib başkanlığındaki kadın heyetinin İngilizlerin Tarabya ile Yeniköy arasındaki yazlık sefaretine gittikleri duyuldu. Gemilerinin tesliminin hızlandırılmasını talep ve rica etmişlerdi. İngiliz Elçisi, gazetelerin bu yayınından ve kadınların başvurusundan hiç mi hiç hoşlanmamıştı.[266]

Osmanlı İmparatorluğu'nun görünmez kadınları artık, erkekler tarafından eylemlere gönderilecek kadar sokağın parçasıydılar.

Talat Paşa Halide'ye ricaya geliyor

Maarif Nazırı Şükrü Bey ile sık sık anlaşmazlığa düşen Halide, işe gitmediği bir gün için soruşturmaya tabi tutulunca iki yıldır sür-

266 Mevlanzade Rıfat, *Türkiye İnkılabının İçyüzü*, Pınar Yayınları, İstanbul 1993, s.b 16-17.

dürdüğü kız mekteplerindeki müfettişlik görevinden istifa etmişti. Bunun üzerine Talat Paşa, Dr. Nâzım ve Ziya Gökalp onu evinde ziyaret etmişti. Halide, Talat Paşa'yı ilk kez görüyordu. "Sadeliği, mizahi görüşü, muamelesindeki samimiyet bende büyük tesir yaptı," diye yazıyor.

Talat'ın cebinde Halide'nin istifa dilekçesi vardı. "Pulu eksik," demişti Halide'ye. Sonra da ülkenin ve maarifin sorunları üzerine konuşmaya başlamışlar, sonunda da Halide'yi istifasını geri alma konusunda ikna etmişlerdi. Ancak Halide'nin Şükrü Bey'le anlaşmazlığı devam etti ve üç ay sonra yeniden istifasını verdi.

İstifasından sonra, yaptıklarını takdir ettiği Şeyhülislam Hayri Efendi'ye (1914-1916) bağlı Evkaf mekteplerinde genel müfettiş olarak çalışmaya başladı. Görevini tarif ederken, "Cami okullarında müfettiştim," diyordu. Yapılan reformdan sonra Halide bu okulları, maarifin okullarından daha başarılı bulmaya başlamıştı.

Savaşa girmeyiniz...

1914 Ekim'inin ilk günleriydi. Bahriye Nazırı Cemal Paşa ile eşi Senihe Hanım, Halide'yi evinde ziyaret etmişlerdi. Sohbet sırasında, "Korkarım ki hükümet savaşa gidiyor," demişti Halide. Bu söylediği saçma ve çocukça bir şeymiş gibi gülmüştü Cemal Paşa. "Hayır Halide Hanım, savaşa girmeyeceğiz," demişti. "Pekiyi nasıl engelleyeceksiniz?" sorusuna da, "Bu tamamen çılgınlık olur. Onları ikna edecek güce sahibim. Başaramazsam istifa ederim," cevabını vermişti.

Halide, birkaç gün sonra kendisine telefon eden Cavid Bey'e de savaşı nasıl engelleyeceklerini soracaktı. Cavid'in de canı çok sıkkındı. "Savaşa girersek istifa edeceğim. Kazansak bile mahvoluruz. Talat da şu anda benim gibi düşünüyor," demişti. Bu konuşmaların hemen ardından Osmanlı İmparatorluğu savaşa girdi. Ne var ki Cemal Paşa görevinden ayrılmayacak, Cavid Bey ise istifa ettiği için ihanetle suçlanacak, bir süre evinden dışarıya çıkamayacaktı.

Amerikan Elçiliği'nde öğle yemeği

17 Şubat 1915. Associated Press Ajansı Muhabiri George Schreiner İstanbul'daki Amerikan Elçiliği'nde öğle yemeğine davetliydi. Onun dikkatini çeken konuklardan biri de, "Türkiye'nin önde gelen feministlerinden şair, romancı, öğretmen, reformcu Halide Edib" idi.

Halide, kılığı kıyafetiyle Schreiner'in daha önce gördüğü Türklerden hiç de farklı değildi. Ancak, yine de çok "Batılı" bir hali vardı.

> Kendisi son derece hoş ve alımlı bir kadın -hayal edemeyeceğiniz kadar güzel bir cilt, yumuşacık ve hülyalı kahverengi gözler ve soğumakta olan korlaşmış bakırı çağrıştıran ateş kızılı saçlar. Osmanlılara has, ancak çok keskin olmayan düzgün yüz hatları kendisine soylu bir görünüm veriyor. Burnu bir Türk burnu, yine de Türk burnunu belirleyici özelliklerin çok fazla öne çıktığı söylenemez. Ağız ve çenesinde, tutku ile sebat harmanlanarak olağanüstü bir dengeye dönüşüyor.
>
> Yumuşacık sesi -birlikte yediğimiz öğle yemeği sırasında ve sonrasında onun Türkçe, Fransızca, İngilizce ve Almanca konuştuğuna tanık oldum- dinleyeni sarıp sarmalıyor. Bu hanımefendiyi dinlerken, bir yandan da gözleriyle sanki sizi sürekli denetlediği duygusuna kapılıyorsunuz. Halide Edib Hanım yalnızca kendisini anlamanızı istiyor. O harika gözleri kendisini anlayıp anlamadığınızı anında fark ediyor; özellikle dikkatimizi çekmek istediği bir husus olduğunda, sesini giderek alçaltıyor ve daha önce söylediklerini bir daha tekrarlıyor; siz de bu sözcükleriyle ne demek istediğini kavrıyorsunuz ve sohbet böylece sürüp gidiyor.[267]

Salonda kahvelerini yudumlarken Halide, Schreiner'le uzun bir sohbete koyulmuştu. Söze, "Almanlara pek de hayranlık duyduğumu söyleyemem," diye başlamıştı. "Bana göre, incelikten uzak ve hatta biraz kaba sabalar. Zarif davranışın ne demek olduğu konusunda garip görüşleri var. Yine de, onlara haksızlık etmemeliyim. Böyle bir izlenime kapılmam tamamen benden kaynaklanıyor olabilir. Alman klasiklerini okudum, Alman felsefesiyle haşır neşir oldum. Bu insanların tarihini ve sosyo-ekonomik eğilimlerini araştırdım ve bir yığın olumlu özelliklerini de keşfettim. Buna rağmen, düşünce tarzlarını bir türlü benimseyip içime sindiremedim. Onların birtakım idealleri bana karabasan gibi geliyor. Kendimi Fransızlara ve onların hayat tarzına daha yakın hissediyorum," diye devam etmişti.[268]

Elçilik yemekleri, siyasi tartışmaların yeri değildi. Türk medeniyeti üzerine konuşmaya başlamışlardı. "Bizans peçenin yabancısı değildir," diyen Halide Edib anlatmaya devam etmişti:

> Çarşaf ve peçenin toplumsal bir ihtiyaç sonucunda ortaya çıktığını zannediyorum. Daha doğumuzda yer alan ülkelerde, yani ataları-

267 Schreiner, *From Berlin to Baghdat*, s. 26.
268 Schreiner, *From Berlin to Baghdat*, s. 26.

mın Avrupa yolunda aşmak zorunda kaldıkları ülkelerde, bir zamanlar erkekler güzel eşlerini kendilerinden daha güçlü kuvvetli erkeklere kaptırmamak için onları çarşaf ve peçeyle örtüp gizlemek zorundaydılar. Çarşaf ve peçe, aynı zamanda bu ülkelerde yaşayan genç kadınların da yegâne savunma aracıydı. Bir kadın kendisine en azından makbul sayılabilecek bir eş bulmak istiyorsa, cazibesini onu kullanacağı an gelinceye kadar gizli tutmaktan başka bir çaresi yoktu.[269]

Schreiner, Halide Edib'in boşanmış bir kadın olduğunu öğrendiği için, "konuya vakıf, ne söylediğini biliyor," diye düşünmüştü. Üç gün sonra Halide'ye çaya giderek, onun hikâyesini anlatan bir röportaj kaleme almıştı.

Halide, "Türkiye'de hali hazırda yaşanan feminist hareket nihayetinde yeni bir olay değil," diyordu. "Bu hareket yalnızca bir rönesans, bir zamanlar mevcut olan bir durumun yeniden hayata geçirilmesinden ibaret. Bir zamanlar Türk kadınları kocalarının ve erkek kardeşlerinin sahip oldukları tüm haklara sahiptiler."

Schreiner, aynı zamanda Türkiye'deki sosyo-politik gelişmelerle ilgili görüşlerini de almak istiyordu Halide'nin. Oy verme konusunu açarak tartışmayı başlatmıştı. Halide, Schreiner'e "Politika benim alanım değil, ancak bu konu ilgimi çekiyor," demişti.

Oy verme hakkının, yalnızca bu vasfa sahip oldukları düşünülen kişilerle sınırlı tutulmasının, ... herkes için çok da hayırlı bir çözüm olacağından pek emin değilim. Böyle bir tavır iki farklı sosyo-politik sınıfın oluşmasına yol açabilir. Oy veren sınıfın oy vermeyenlerin çıkarlarını kollayacağını hiç sanmıyorum. Sizin tasavvur ettiğiniz düzen sonuçta daha iyi ve daha akılcı bir hükümetin oluşmasına neden olabilir, ama siz de takdir edersiniz ki, böyle bir hükümet de temsili bir hükümet olmaz.

Halide, kadınlar da dahil, herkese eşit oy hakkı tanınmasından yana olduğunu ifade etmiş, bu konuda şüpheleri olan Schreiner ile uzun bir tartışmaya girmişti. Schreiner, *From Berlin to Bagdad* adını verdiği kitabın önsözünde Halide Edib'e teşekkür eder: "Bu zeki kadına derinden şükran borçluyum. Türkiye'ye geldiğimde, pek çok Batılının olduğu gibi buradaki yaşam konusunda tam bir cahildim. Türkiye, Doğu'ya aittir. Biz Batılılar için bu nedenle anlaşılması

269 Schreiner, *From Berlin to Baghdat*, s. 25.

zordur. ... Halide Hanım, Türkleri anlamam için nasıl davranmam gerektiği konusunda yardımcı oldu. Bunu onun kılavuzluğu altında başarabildim."[270]

1914 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun siyaset ve kültür alanına öncülük eden entelektüellerin yer aldığı bir almanak yayımlanmıştı. *Nevsal-i Milli* adıyla anılan almanakta Halide Edib de yer alıyordu. Almanak'ın kadın yazarlara da yer vermesi Batı'da önemsenmiş, haber yapılmıştı.[271]

Halide'nin kadın olarak adıyla sanıyla, aklıyla, sesiyle, bedeniyle ortaya çıkışı Osmanlı kültürü açısından çok sıradışı bir konumdu.

Peçe ve Dünya Savaşı

Dünya savaşı öncesinde, Amerikan Koleji'ne bir konuşma yapmaya davet edildiğinde diğer konuşmacılarla birlikte sahnede oturmamış, çağrıldığında gelmiş, ancak konuşmasını yaparken siyah ince peçesini kaldırıp yüzünü açmıştı.

Peçeler, savaşın ilk aylarında kayboluvermiş, feracelerin de etekleri kısalmıştı. Bir memur, yüzü açık kadınların polis tarafından tutuklanmasını isteyen bir emir yayınlayınca kıyamet kopmuştu. Kadınlar bu memurun kendilerine yönelik tehdidi geri almasını ve gazetelerde kendilerinden özür dilemesini talep etmişler, polis memuru da sonunda kadınların dediğini yapmak zorunda kalmıştı.[272]

Dairelerde, dükkânlarda çalışan kadınlar görünür olmaya başlamıştı. Sokak temizliğini kadınlar yapıyordu. Kadınlara ilişkin tutumsa kâh bağnazlık kâh reformculuk ekseninde yürüyordu. Ada otellerinden birinde bir karıkocanın beraber oturduğunu duyan polis müdürü, kadını otelden sokağa atmış, Çanakkale cephesinden yüksek rütbeli, eşi Alman olan bir subayın kızları Alman davetlileri ile buluşunca Enver Paşa babalarını emekliye ayırmıştı.

Falih Rıfkı'ya göre, "Harem artık selamlık duvarını zorluyordu." Edebiyat, kadın davasını tutuyordu. Birinci Dünya Harbi gelince, bu da geride kalmıştı. Hele bozgunlar üzerine Enver Paşa halk arasındaki dedikoduları durdurmak için, kadın konusunda tavizler vermeye başladı. Çarşafların, ayakların hangi noktasına kadar ineceğini tespit etmek üzere bir komisyon bile kurulmuştu. [273]

---

270 Schreiner, *From Berlin to Baghdat*, s. 32-34.

271 "Turkey Issues Almanac Having Woman Writers", Christian Science Monitor, 2 Temmuz 1912.

272 Mary Mills Patrick s. 101, 111.

273 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1969, s. 409.

İttihatçıların kadın hakları konusundaki ısrarları siyasi başarısızlıklarına kurban edilmişti. Kadınlı erkekli birlikteliklere tahammülsüzlük sürüyordu. Oysaki büyük savaşlar kadınları geçmişle kıyaslanamayacak biçimde özgürleştirmişti. Ancak bu özgürlüğün kalıcı kılınması için kadınların daha uzun yıllar mücadele etmesi, elde ettikleri hakların yazılı hale gelmesi gerekecekti.

İstanbul tehdit altında

Schreiner'in İstanbul'da olduğu günlerde, şehir çok gergindi. Çanakkale Savaşı nedeniyle İstanbul Boğazı tehdit altındaydı. Yahya Kemal'in anlattığına göre, 1915 Mart'ında hükümet, İstanbul'u terk ederek Anadolu'ya geçmeye karar vermiş; İstanbul'u da politikaya karışmamış Türkçü aydınlara bırakmayı planlamıştı. Celal Sahir'in Ayasofya'daki evinin alt katında Talat Paşa'nın bilgisi dahilinde iki gece süren bir toplantı yapılmış, toplantıda İstanbul'da oluşacak bir Ermeni ve Rum tehdidi üzerine de fikir yürütülmüştü.

Yahya Kemal bu toplantıda aydınların, dargın iki hizibe ayrıldığını yazar. Hiziplerden biri Halide Edib, Yusuf Akçura, Dr. Adnan ve Mehmet Emin'den oluşmaktaydı. Kemal, birinci hizbin öncüsünün Halide Edib, ikinci hizbin öncüsünün ise Ziya Gökalp olduğunu belirtiyor. Birinci hizipte İttihatçılara ve merkezi hükümet politikasına öfke duyanların bir araya geldiğini de ekliyor.[274]

Yusuf Akçura, milliyetçi yazarları *Türk Yurdu*'nun bürosuna bu önemli sorunu tartışmaya davet etmiş, tartışma melodrama dönmüştü. Halide, "Neyse ki aramızdaki en soğukkanlı kişi olan Dr. Adnan toplantıya başkanlık ediyordu," diye yazıyor.

Savaş bir anda seyir değiştirince, hükümetin İstanbul'u terk etmesine gerek kalmamış, Osmanlı İmparatorluğu Çanakkale'de büyük bir zafer kazanmış, İtilaf devletlerini ağır bir yenilgiye uğratmıştı. Kayıp çok fazla da olsa bütün dünyayı şaşırtan bu olay moralleri yükseltmişti. Çanakkale deniz zaferinin ardından İttihatçılar, Hıristiyan nüfusu güvenilmez buldukları için, Ermeniler ve Rumlar için yeni politikalar belirlemeye ve uygulamaya koyulmuşlardı. Ermeniler için kesin çözüm onları Suriye Çölü'ne göç ettirmekte, kıyılardaki Rumlar içinse iç bölgelere sürgünde bulunmuştu. Kimselerin ihtimal vermediği tehcir ve sürgün başlamıştı. "Kıyıları Müslümanlarla, Türklerle çevrili bir Anadolu, askeri ihtiyaçlara da cevap veren bir tercihti," diyor araştırmacı Fuat Dündar.[275]

---

274 Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, 2006, s. 34, 35.

275 Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 248.

Amerikan Elçisi Morgenthau, Çanakkale Zaferi için "Bir yüzyıldır Osmanlı İmparatorluğu'nda baskı oluşturan Britanya, Fransa, Rusya ve İtalya sonunda etki ve kontrol güçlerini tümüyle kaybetmişlerdi," diye yazmış. Bu yorum, belki de bu sürgün ve tehcir kararının nasıl bir kendine güvenle alındığını biraz olsun açıklar.

Tehcir ve kırım

1914 sonbaharında umumi seferberlik ilan edilerek imparatorluk tebasından 20 ile 40 yaş arasındaki bütün erkekler askere alındı. Ardından yaş sınırı 18–50'ye genişletildi. 1915 yılı bozgunlarla açılmıştı: Ocak'ta Enver Paşa Sarıkamış'ta, Şubat'ta Cemal Paşa Mısır'daki 1. Kanal Harekâtı'nda yenilgiye uğramışlardı. Mart'ta Çanakkale'de kazanılan deniz muharebeleri bu yüzden büyük bir moral takviyesi olmuştu.

Askere çağrılanlar arasında Rumlar, Araplar ve diğer milletler gibi Ermeniler de vardı. Ancak bir süre sonra silahları ellerinden alınan Ermeniler özel amele taburlarına atanmışlardı. Aynı günlerde sivil halkın elindeki silahlar da toplanacaktı. Sarıkamış savaşı sırasında Anadolulu Ermenilerden Rus ordusu saflarında savaşanlar olmuştu. Kahramanmaraş Zeytun ve Hatay Dörtyol'da Ermeniler direnişe geçmişti. 1915 Mart'ında Zeytun ve Dörtyol'daki Ermenilere karşı büyük bir operasyon başlatıldı. Bu yöredeki isyancı Ermenilerin sürgünü, tehcirin ilk işaretiydi.

1915 Nisan ayı içinde Amerikan Büyükelçisi Morgenthau'nun konsoloslarıyla yazışmada şifre kullanma imtiyazı ansızın kaldırıldı, mektuplara da çok sıkı sansür geldi. Morgenthau, Talat Paşa'ya, ne oluyor diye sorduğunda, "İstanbul'daki (Ermeni) liderlerin Rusya ile ilişki içinde bulundukları" cevabını almıştı. Ermenilerin merkezî hükümet aleyhinde bir ayaklanma başlatmalarından kaygı duyuluyordu.[276]

Bir yanda İtilaf Devletleri'nin Gelibolu çıkarması, bir yanda da Doğu Cephesi'nde Rusların ilerlemesi üzerine İttihat ve Terakki hükümeti çözümü elleriyle yarattığı dehşet ortamında aradı: Bütün

276 Morgenthau, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, s. 240-241.

Ermeni siyasi parti, örgüt ve dernekleri yasaklandı. 24 Nisan gecesi, İstanbul'da, büyük bir polis operasyonuyla 240 Ermeni ileri geleni gözaltına alındı. İki gün içinde gözaltına alınanların sayısı 2000'i aşmıştı. Ermeni aydınları Ayaş'a ve Çankırı'ya gönderileceklerdi. Osmanlı vatandaşı Ermenilerin yurtdışına çıkışı da yasaklanmıştı.

Doğu Cephesi'ndeki Van'da Nisan ortasında Ermeniler direnişe geçtikten sonra, şehir bir ay geçmeden Rusların eline düşmüştü. Bu durum üzerine doğu ve güneydoğu Anadolu'daki altı vilayetin tehcir yoluyla Ermenilerden arındırılmasına karar verilecekti. Tehcir başlatıldı, ancak bu amaçla çıkartılmış bir yasa yoktu. Talat Paşa, Meclis-i Vükela'dan [bakanlar kurulu] çıkarttığı geçici bir kanun ile durumu yasal zemine taşımıştı.[277]

Taner Akçam, İttihat Terakki Merkez-i Umumisi'nin tehcir kararında ayrı olarak bir de kırım kararı aldığını belirtiyor. Akçam'a göre, kırım kararı için Bahaeddin Şakir'in başkanlığında Teşkilat-ı Mahsusa görevlendirilmişti. Sınırları Ermenilerden arındırmak amacı, kısa süre içinde, Ermenilerden kurtulmak politikasına dönüşmüştü. Ermeni kırımının sorumluları için 1919 yılında hazırlanan iddianamede, "Ermenilerin katli ve imhası, İttihat'ın Merkez Komitesi'nin aldığı kararların sonucu idi," ifadesi yer alacaktı.[278] Ermenilere yönelik operasyonlarda ordunun şerefine leke sürülmemesi amacıyla hapishaneden tahliye edilecek eski canilerin, yağmacıların, fedailerin içinde yer aldığı 8-10 bin kişilik bir özel kuvvet oluşturulacak, gerekli para Milli Müdafaa kasasından sağlanacaktı.[279]

Tehcir edilenlerin aileleri İstanbul milletvekili Kirkor Zohrab'a başvuruyorlardı. Zohrab, sürgün edilenler için Sadrazam Said Halim Paşa'yı aramış, ardından da Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya bir yazı göndermişti. Talat Paşa'ya hesap soran Zohrab, Erzurum milletvekili Vartkes ile birlikte tutuklanıp Diyarbakır Divan-ı Harbi'nde sorgulanmak üzere Haydarpaşa'dan trene bindirilecekti. Zohrab'ın karısı Klara, sabah erkenden İttihatçılara yakınlığıyla tanınan gazeteci Hüseyin Cahit'in evine gitmişti. "Zohrab'ı almışlar, Diyarbekir'e, divan-ı harbe gönderiyorlardı. Anadolu Ermeni tehcirine ait ilk hikâyeler İstanbul'a yeni aksetmeye başlamıştı," diye yazar Hüseyin Cahit.

Gece yarısı Hüseyin Cahit ve Klara, Talat Paşa'nın evine gitmişlerdi. Paşa uykudan uyanarak, gecelik entarisiyle yanlarına gelmişti.

---

277 Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 276-286.

278 Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İmge Yayınları, Ankara, 1999, s. 257.

279 Mevlanzade Rıfat, *Türkiye İnkılabının İçyüzü*, 1993, s.132-139.

Olayı önemsiz bir zabıta vakası gibi dinlemiş, sonra da soğukkanlılıkla Klara'yı teskin etmeye çalışmıştı. "Soruşturma tamamlanınca geri dönecek," demişti.[280] Ne var ki Zohrab ve Vartkes hiç geri dönmedi. Ahmed ve Nâzım adlı iki çeteci tarafından yolda öldürülmüşlerdi. Katillerini ise Cemal Paşa idam edecekti.

Artık Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyan yurttaş olmak tehlikeliydi. Yaşanan acılar, tehcirden önce–tehcirden sonra; kırımdan önce–kırımdan sonra diye anılacaktı. Kırım politikası bazı Osmanlı aydınlarını huzursuz etmişti. Bunlardan biri de Halide Edib'di. 1915 Ağustos'unda Arabistan'a gitmeden önce, kendisine veda etmeye gelen George Schreiner'e Halide, "Her şey çok kötü. Umarım hükümet bir çözüm üretebilir. Zavallılar şimdi de Mezopotamya'ya götürülüyorlar. Sıcak ve zorluklar pek çoğunun hayatına mal olacak. Katliamlar olduğunu da duydum. Buna inanamıyorum!" demişti.[281]

İstanbul'da hazırlanan sürgün listesine alınan aydınlar arasında Ermeni müzisyen ve rahip Gomidas'la kadın yazar Zabel Yeseyan da vardı. Gomidas kendisini almaya gelenlere direnmemiş, Zabel Yeseyan ise götürüleceğini haber alıp kaçmıştı. Halide Edib, Rahip ve müzisyen Gomidas'tan söz ederken, "İnsan ve sanatçı olarak çok nadir karşılaşabileceğiniz bir değerdi. ... Gomidas benim evime de gelir, saatlerce çalar, söylerdi. Bu ziyaretler Ermenilerle Türklerin birbirlerini boğazladıkları zaman dahi devam etti. İkimizin de içinde, bu vaziyet, birbirimize ifade edemediğimiz bir acı uyandırmıştı," diyor.[282]

Her şey çok kötü

Aydınlar arasında Çanakkale cephesinin tehlikeli durumu sürerken ortaya çıkan hizipleşme sürüyordu. Yahya Kemal bu ayrılıkta "şahsiyat ve politika zehri vardı" dedikten sonra, "Mehmet Emin (Yurdakul) Bey de Ermeniler lehinde iltimasları nedeniyle itibardan düşmüştü," diye ekliyor.[283] Ermeni tehcirini onaylamayan aydınlar kısa süre içinde belli olacak ve onlar gözden düşeceklerdi. İki hizip başından biri olan Halide Edib tehcire itirazını yüksek sesle ifade eden ender kişilerin arasındaydı.

---

280 Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, s. 47.

281 Schreiner, *From Berlin to Baghdat*, s. 327.

282 *Mor Salkımlı Ev*, s. 214; *Memoirs of Halide Edib*, s. 371–376.

283 Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, s. 34, 35.

Gomidas tehcirden geri döndürülecekti. Pek çok kaynakta, onun dönmesi için çalışanlar arasında, Amerikan Büyükelçisi Morgenthau ile Halide Edib ve Mehmet Emin'in adları geçer. Morgenthau, isimlerini saymadan yedi kişiyi kurtardığını yazmış anılarında. Halide Edib, Gomidas için kısaca Türk Ocağı'nı kast ederek "Onu ocak kurtardı" demekle yetiniyor. Bu konuda bir başka iddia ise Gomidas için Şehzade Abdülmecit'in devreye girip özel bir af çıkarttığı yolundadır...

Gomidas üzerine Ermenistan'da bir araştırma yapan Diran Lokmagözyan Halide Edib'in, Gomidas konusunda gerçekleri aktarmadığını düşünüyor. Lokmagözyan'a göre, Türk Ocağı'ndan "dostları" Gomidas'ın tehcir listesinde yer aldığını biliyorlardı ve onun için kıllarını bile kıpırdatmamışlardı:

> Gomidas'ın tevkif edildiği haberini alan öğrencilerinden biri -devamlı Gomidas'a gidip gelmesinden dolayı Mehmet Emin'i de yakından tanıyan biri- hemen Mehmet Emin'e telefon açıp durumu bildiriyor ve yardımını talep ediyor. Gayet soğuk bir şekilde "Bu devletin işidir, biz karışamayız, sanırım ciddi bir şey değildir" deyip telefonu kapatıyor yüzüne. Mehmet Emin, Türk Ocağı'nın üst düzey isimlerinden, Türkçülük fikrinin baş mimarlarından, Mehmet Emin, istese kıyısından kenarından da olsa karışamaz mıydı? Gomidas'a bu denli yakın olan biri, ondan bu kadar faydalanmış biri, böyle mi cevaplandırırdı? İşini gördü ve bir paçavra gibi ateşe attı onu. Gomidas'ın adını o listeye yazan kadar Mehmet Emin'ler de suç ortağıdır; Halide Edib, Hamdullah Suphi ve diğerleri de...
>
> Hepsi de zamanında Gomidas'ı Türk Ocağı'na konser ve konferans vermeye çağırıyorlardı. Mehmet Emin sık sık Gomidas'ı ziyaret ediyordu. Çok sıkı bir dostluk kurmuştu. Gomidas'a şiirlerini besteletiyordu. Hem de ne şiirler. Hepsinden damla damla kan akan şiirlerdi bunlar ve zavallı Gomidas bunlara beste yazacaktı. Yazdı da. Üstelik yayınlandı bunlar. Gomidas'ın ilk Türkçe bestesi faşistlerin bir dergisinde basıldı. Tam Gomidas'ın ölüme yollandığı zamanlar. Nasıl bir ironi...
>
> Enver Paşa'nın Sarıkamış Hârekatı sırasında, bir Ermeni asker tarafından hayatı kurtarıldıktan sonra, yurdun dört bir yanına Ermenileri öven afişler astıktan bir yıl sonra hepsini yok etmek için canla başla çalıştığı gibi.

Diran Lokmagözyan, Halide Edib'in yazdıklarında samimi olmadığını vurgularken Gomidas'ı geri getirmek için sarfedilen uğraşların ise tamamen safsata olduğunu savunuyor.

> Halide Edib de aynı çevrenin insanı olup aynı kategoride davranmıştır. Gomidas'ı evine, toplantılara çağırmış, onu yeni kurulan konservatuvarda ders vermesi konusunda ikna etmiş, fakat sonunda sırtını dönmüştür. Onun veya diğer "dostlarının" Gomidas'ı geri getirmek uğruna çalıştıkları tezi bir safsatadır. O döndükten sonra da içlerinden hiçbiri artık bir daha yüzüne bakmamıştır. Belki de bakacak yüzleri olmadığından...[284]

Gomidas, Çankırı yolculuğu sırasında yaşananların ağırlığını taşıyamamış ve hastalanmıştı. Bir süre La Paix Hastanesi'ne yatırılmıştı. Halide Edib'in anlatımına göre, Dr. Adnan, Gomidas için Talat Paşa'ya yalvarmıştı. Gomidas'ın Paris'te tedaviye gitmesi için izin verilmesini istiyordu. Sonunda izin çıktı.[285] Gomidas İstanbul'dan ayrıldıktan sonra 1935 yılına dek yaşayacaktı, ama artık "ölü" bir müzisyendi; ömrünü Paris'te bir akıl hastanesinde tamamladı.

Halide Edib anılarında olayları Diran Lokmazgözyan'dan farklı anlatmış. Ancak, Halide Edib'in Ermeni tehcirinden çok rahatsız olduğuna ve karşı çıktığına ilişkin değişik kaynaklarda karşıma çıkan bilgiler birbirini doğruluyor.

"Kamuoyu tehcire karşıydı"

Halide, "Kamuoyu, Ermeni tehciri kararı açıklandığında, hükümete samimiyetle karşıydı. Ancak o zaman ülke savaşın içindeydi ve bu konuda hiçbir şey yayınlanmıyordu," diye yazıyor, olayın siyasi yanı kadar ekonomik yanı da bulunduğunu düşünüyordu. "Ekonomik yan, manevi anlamda Almanlarca desteklenmekteydi. Ermenilerin ekonomik üstünlüğüne son veriliyor, piyasa Türkler ve Almanlar için boşaltılıyordu." Siyasi manada, Ermeni ihtilalci çevrelerin Türklere karşı İtilaf kuvvetleriyle birlikte stratejik noktalar oluşturdukları fikri hâkimdi.[286]

Tehciri izleyen günlerde Talat Paşa ile Halide nadiren görüşmüşlerdi. Bir keresinde Talat Bey, Halide'ye çok kızmış ve şöyle demişti:

> Bana bakın Halide Hanım, ben de en az sizin kadar iyi kalpliyim, insanların acı çekmesi geceleri beni de uyutmuyor. Ama bu kişisel bir şey ve ben kendi hassasiyetlerimi değil, kendi halkımı düşünmek için yaşıyorum. ... Balkan Savaşı sırasında katledilen Türklerin ve

284 İnternet üzerinden görüşme, Diran Lokmagözyan, Kasım 2007.
285 *Memoirs of Halide Edib*, s. 375.
286 *Memoirs of Halide Edib*, s. 386.

> Müslümanların sayısı daha az değildi, ama dünya suçlu suçlu sessizliğini muhafaza etti. Bir ulus kendi menfaatleri için en iyi olanı yaptığı ve başarılı olduğu sürece dünya ona hayran olur ve yaptıklarının ahlaki olduğuna inanır. Ben de yaptıklarım için ölmeye hazırım ve biliyorum ki bunun için öleceğim.[287]

Halide, aynı yıl, çoğu İttihatçı olan 700 kişilik bir dinleyici kitlesi önünde Ermeni meselesi ve ulusal ekonomi üzerine bir konuşma yapmıştı. Konuşmasında kan akıtılmasına karşı çıkıyor, bu olayda sorumluluğu olanların, incinen kurbanlardan daha ağır biçimde yara alacakları inancını dile getiriyordu. Konuşması gençler tarafından alkışlarla karşılandı. Ancak, tıp öğrencisi Şükrü Eflatun ayağa kalkmış ve Hamdullah Suphi'ye "Ben bu görüşe katılmıyorum," demişti. Gençler Şükrü'nün konuşmasına engel olmuşlardı. Yahya Kemal, Halide'nin Türk Ocağı'ndaki bu konferansından şöyle bahsediyor:

> Bir gün hayli mühim bir hadise olduğunu haber aldım. Halide Edib Hanım, Türk Ocağı'nda, katliam edilen Ermeniler lehinde bir konferans vermiş. Ziya Gökalp, yanında Köprülüzade Fuad olarak, Ada iskelesinde, bu hadiseyi naklettiler. Ziya Gökalp, uzun görüşmek üzere beni 'Dil' gazinosuna davet etti. Gittik. İçmeye ve konuşmaya başladık. ...[288]

Halide Edib'in konuşması olay yaratmıştı. Falih Rıfkı da, "O zamanlar Halide Edib Hanım, Ermeni politikasını tenkit eden birkaç kişinin başında idi. Türk Ocağı'nda bir de konferans vermiş olduğunu hatırlarım," diye yazıyor.[289]

Halide, Türk Ocakları'nın yıldızıydı. Konuşma yapacağı günlerde ocakta oturacak yer bulunmazdı. Tıp öğrencisi Fethi (Erden), çok tatlı bir sesle pürüzsüz bir ifade ile kürsünün üstünde bulundurduğu bazı notlara, arada sırada bir göz atan, irticalen konuşuyor hissini yaratan Halide Edib'in hayranlarındandı.[290] *Türk Yurdu* dergisinde hemen her hafta ya ondan söz edilirdi ya da bir yazısı, çevirisi yayımlanırdı. Ancak Ermeniler üzerine yaptığı konuşmanın ardından Türk Ocağı'ndaki konumu sarsılmıştı.

Konferansın ertesi günü Halide'ye Ermeni mezalimi üzerine belgeler gönderilmişti. Kendisine çok öfkelenen İttihatçılar onun

---

287 *Memoirs of Halide Edib*, s. 387.

288 Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, s. 36.

289 Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004, s. 72.

290 Dr. Fethi Erden, "Halide Edib Hanım'ın Bilinmeyen veya Az Bilinen Tarafları ve Türk Ocağı ile İlgili Hatıraları", *Türk Yurdu* cilt 3, yıl 52, sayı 305-306 Kasım 1964.

cezalandırılmasını talep ediyorlardı. Ancak Talat Paşa, "Ülkesine kendi inandığı biçimde hizmet ediyor, bırakalım fikrini söylesin; o samimidir," diyerek bu taleplere itiraz etmişti.

Olayı izleyen günlerde Halide Edib'in evini ziyarete gelen genç entelektüellerin sayısı giderek azaldı. Talat Paşa ise Halide'ye karşı dostça tavırlarından vazgeçmemişti.[291] Halide Edib o günlere ilişkin duygularını 10 yıl sonra şöyle anlatacaktı:

> Yürek paralayıcı, ıstırap verici bir yığın olaya tanık oldum ve siyasetçilerin insanların yürekleriyle tıpkı birer kumarbaz edasıyla oynadıkları bir dönemde yaşadım.
>
> Güzelliklerle dolu, hoşgörü ve sevginin egemen olduğu mutlu bir ülkenin yaratılmasına önayak olacak bir milliyetçiliğin hayalini kuran ben, karşılıklı kıyım ve nefretten başka bir şeyle karşılaşmadım. Tek görebildiğim, ülkülerin insanlarda kıyım ve sefalete yol açtığıydı.
>
> Rusya'da sınıflar ve uluslar arasındaki sınırları kaldırmaya, insanlara kardeşlik ve mutluluk gibi duyguları aşılamaya çabalayan büyük idealistler ve insanlığa gönül verenler bu uğurda canlarını feda etmişlerdi. Sonuç, benim gördüğüm çirkinliklerden hiç de farklı değildi.
>
> İnsanlık gerçek sevgi ve hoşgörüye ne zaman kavuşacak? -ve bu yalnızca sözde kalmayacak.[292]

Gökalp, Halide'yi tasfiye etmek istiyor

Ocak 1916'da gerginlik patlak vermişti. Falih Rıfkı'ya göre, Ziya Gökalp Türk Ocağı'nı Hamdullah Suphi ve Halide Hanım'dan kurtarmak istiyordu. Hamdullah'a "Fertçi..." diyor, Halide'nin de bozgun edebiyatı yaptığını söylüyordu. Ona göre Cemal Paşa da fertçi idi. İttihat ve Terakki üzerine fikirlerini bir şiir kitabında toplayan Gökalp, Talat ve Enver'i putlaştırırken Cemal Paşa'yı dışlamıştı.

Cemal Paşa da, Türk Ocağı'nı tutuyor, Hamdullah Suphi ile Halide Edib'e hürmet ediyordu.[293] Yahya Kemal, Halide ile yakın dosttu. Türk Ocağı'nda Halide Edib üzerine bir de konferans vermişti.

> Sık sık görmeye giderdim. Saatlerce konuşurduk; çok zaman akşam yemeğini beraber yerdik. Geç vakit ondan ayrıldığım zaman o karanlık sokağın başında bir sivil memurun beklediğini görürdüm. Hükü-

291 *Memoirs of Halide Edib*, s. 387–388.
292 *Memoirs of Halide Edib*, s. 375.
293 Atay, *Zeytindağı*, s. 72.

metin, Halide Edib Hanım'ı Amerikalılar ve Ermenilerle olan sıkı ülfetleri [ahpaplıkları] yüzünden, belki de sırf tazip etmek [rahatsız etmek] için takip ettirdiğini zannederdim. Merkez-i Umumi'ye fazla mensup olanların ağzından Halide Edib Hanım'ın adı kötü tavsiflerle [nitelendirmelerle] dökülürdü; Merkez-i Umumi'nin nazarında karıştırıcı ve bilhassa propagandacı bir unsur telakki edilirdi.[294]

Şeyhülislam ve Evkaf Nazırı Mustafa Hayri Bey, İttihat ve Terakki'nin Ermeni politikasından duyduğu rahatsızlık nedeniyle istifa etti.[295] Hüseyin Cahit'e göre eski Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey,[296] tehcire karşı olduğu için çevresinden dışlanmıştı. Yine Hüseyin Cahit'e göre, İttihat ve Terakki Genel Merkezi'nden Kemal (Kara) Mithat Şükrü (Bleda), Ziya Gökalp "Ermeni göç ettirilmesi"nin aldığı şekle karşıydılar.[297]

Cemal Paşa'nın Suriye'si

Cemal Paşa, 1915'te Suriye valisi olunca, Beyrut'taki Amerikan ve Fransız kolejlerine benzer modern okulları açmak hayaline kapılmıştı. Halide Edib'i de Nakiye Hanım ile birlikte açılacak okulları planlamak için Suriye'ye davet etmişti. Halide ve Nakiye, Cemal Paşa'nın kâtibi Falih Rıfkı ile birlikte Suriye'ye gitmek üzere Haydarpaşa'dan trene binmişlerdi. Yanlarında da Falih Rıfkı'nın "çarşaflı sörler" diye andığı kadın hocalar vardı. Hocalardan biri daha sonra romancı olarak ün kazanacak Muazzez Tahsin'di (Berkant). Suriye'deki İslam eserlerini incelemeye davet edilen Hamdullah Suphi de grupla birlikteydi. Halide Edib, İzmit'ten öteye Anadolu'ya ilk kez geçiyordu. Her istasyonda çaresiz kadınlarla karşılaşıyorlardı. Sordukları tek bir soru vardı: "Savaş ne zaman bitecek?" Hamdullah Suphi kadınların durumuna hüngür hüngür ağlamıştı.

İstasyonlardan birinde trene 1915 Ermeni katliamıyla adını duyuran Bahaeddin Şakir de binmişti. Falih Rıfkı Halide'yi onunla tanıştırdı. Halide, Bahaeddin Şakir'in önemli bir isim olduğunu biliyor, ama Ermeni tehcirinde oynadığı rolü bilmiyordu. Bahaeddin Şakir de kendisi gibi düşünmeyen bir "Türk milliyetçisi" ile karşılaşabileceğini hesaplamamıştı. İkisi yol boyunca konuştular, sonunda Bahaeddin Şakir trenden indi.

294 Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, s. 36.
295 Bülent Özdemir, *Fişlenen Türkiye*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 48.
296 Hüseyin Cahit Yalçın, *Tanıdıklarım*, s. 63.
297 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasal Anılar*, s. 316.

Halide, Bahaeddin Şakir'i uğurlamak için trenin kapısına yürüyen Falih Rıfkı'yı durdurarak, "Bana bilmeyerek bir katilin elini sıktırdınız," demişti. Halide, Bahaeddin Şakir'in anlattıklarından, onun "katil" olduğuna karar vermişti. Bahaeddin Şakir ise Falih Rıfkı ile vedalaşırken, onun kulağına eğilip "Senin gibi yetişecek kıymetli gençleri, bu kadınla temas etmekten men etmeli," diyecekti.

İkisi de birbirinden nefret etmişlerdi.[298]

Ermeni tehciri büyük bir felaketle sonuçlanmıştı: Yollarda çetelerin saldırılarında öldürülenlerle, hastalık ve açlıktan kırılanlar yüzbinlerle hesaplanacak kadar büyük rakamlara ulaşmıştı. Talat Paşa'nın defterlerine göre, tehcirle birlikte Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeni nüfus 1 milyon eksilmişti. Yine Talat Paşa'nın hesabına göre, 1915 Tehciri'nden önce Ermeni nüfusu; kilise kayıtları dikkate alındığında 1.256.403'tü. Ancak kayıt edilmemişler hesaba katıldığında, bu sayı 1,5 milyon civarındaydı. Talat Paşa'nın defterindeki, "Ermeni nüfusunun tehcir sonrasındaki genel hesabı" başlıklı bölümde, tehcirin ardından nüfusun yeniden sayıldığı anlaşılıyor. Bu sayıma göre, Ermeni nüfusu 284.157'ye düşmüştü. Nüfusa kayıtlı olmayanlar hesaba katıldığında kalanların sayısı 350 binle 400 bin arasında hesaplanmıştı.[299] Talat Paşa üzerinde çokça tartışma yürütülen bu sayıları, nüfus hareketlerini gösteren bir tablonun sonuna düştüğü bir notta yorumlayıp açığa kavuşturmuştu. Bu bilgilerin yer aldığı defter, bir bavulun astarı altında yıllarca bekledikten sonra, gazeteci Murat Bardakçı tarafından 2009 yılında yayımlandı.

298 Atay, *Zeytindağı*, s. 72.

299 Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, Everest Yayınları, Aralık 2008, s. 109.

Suriye, Lübnan Günleri

Cemal Paşa ve ailesi Lübnan Sofar'da, güzel mermer kaplı bir köşkte yaşıyordu. Balkondan Lübnan'ın koyları, ormanları görünüyordu. Halide'nin ziyareti sırasında Cemal Paşa'nın eşi Senihe Hanım, İsviçre'ye çocuğunu tedaviye götürmüştü. Sehine Hanım'ın yılın önemli bir bölümünü Avrupa'da geçirdiği, Cemal Paşa'nın da, Lübnan'ın ecesi diye bilinen Linda Sürsok ile birlikte olduğu o günlerin dedikodusuydu.[300]

Cemal Paşa liberal ve Batılı bir okul sistemi kurmak istiyordu. Halide, okulun, Arapların en Batılılaşmış kesiminin yaşadığı Beyrut'ta kurulmasını teklif etmiş, Cemal Paşa da kabul etmişti. Halide görüşmesi gereken isimlerle tek tek buluşmuş, iki hafta içinde istenen raporu hazırlamıştı. Bir öğretmen okulu kurulacaktı. Beyrut'ta açılacak okula Lübnan ve Şam'dan da öğrenci alınacaktı.

Görev tamamlanınca, Halide ile Nakiye birlikte Şam'a, ardından çöle gittiler. Karanlık çöl gecesinde ışık çiçekleri gibi görünen yıldızları toplamak istemişlerdi. Çölü geçerlerken yollarının üstündeki küçük havaalanına da uğradılar. Halide, "Acaba insan havada ne hisseder?" diye sorunca, onları gezdiren hava zabiti hemen bir uçak hazırlatarak, "Buyrun!" demişti. Kendisine uzatılan kürkü giyip uçağa binen Halide, "Bu harikulade süratin uyandırdığı heyecanın verdiği baş dönmesinden" hoşlanmıştı. Yanındaki zabit, uçağı takla attırmaya kalkınca ise korkmuştu.[301]

Halide ve Nakiye, Kudüs'teki kutsal mekânları da ziyaret etmişlerdi. Cemal Paşa, onlara Lübnan'daki Ayn Tura (Ain Toura) yetimhanesini gezdirmişti. Savaşın ve kırımın annesiz babasız bıraktığı

300 Münevver Ayaşlı, *Geniş Ufuklara ve Yabancı İklimlere Doğru*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2003, s. 39.

301 *Mor Salkımlı Ev*, s. 223-246.

mahzun çocuklar çok bakımsızdı. Halide, Ermeni çocuklara Müslüman ismi verildiğini öğrenince itiraz etmişti. Cemal Paşa da, Ermeni yuvalarında yer kalmadığını söylemişti. Halide o zamanki izlenimlerini, "Ermeni yetimhanesinin alamadığı kimsesiz, avare Ermeni çocuklarını alırken onlara Türk veya Müslüman ismi vermek zaruri idi. Esasen din dersi de verilmiyordu. Yani Ermeni çocuklarını zorla Müslüman yapmak gibi bir gaye yoktu,"[302] diye anlatıyor.

Halide'nin dine bakışı biraz bilgiye bakışı gibiydi. Bütün dinleri severdi. "Hakka kavuşmak için açılan yolların hepsinin aynı neticeye varacağına" inanırdı. Onun gözünde, din ve milliyete dokunulmazlık, bazı feci vaziyetlerde ve hayati ihtiyaçlar karşısında önemini kaybederdi.

16 Eylül 1916'da Suriye'deki incelemelerinin ardından Halide, Nakiye ile birlikte İstanbul'a geri döndü. Halide, maarife bağlandığı için Evkaf mekteplerindeki görevinden ayrılmıştı. O zamanki duygularını, "Muharrirlik hayatım bence o günlerde ehemmiyetini kaybetmişti. Bir satır yazı yazamıyordum. Eğer Müslüman kadınlarının çekilebileceği bir manastır hayatı bizde olsa idi mutlak çekilirdim. ... Benim için tek saha talim ve terbiye sahası olabilirdi. O hizmet sahasını bana Lübnan ve Arap diyarı açtı," diye ifade ediyor.[303]

Halide, Cemal Paşa'nın çağrısına uyarak yeniden Suriye'ye gidecekti. Bir müddet düşündükten ve bir iki kişiye sorduktan sonra İstanbul'dan ayrılmaya karar verdi. Halide'nin Suriye Projesini konuştuğu dostlarından biri de Yahya Kemal'di. Ona da, mutlaka kendileriyle birlikte gelmesi için ısrar etmişti. Ancak Yahya Kemal, Halide'nin Suriye macerasını gülünç bulmuştu. Yahya Kemal, bu konudaki düşüncelerini, "Anadolu bomboş dururken, yalnız Cemal Paşa'nın muvakkat bir hükümranlığını tezyin etmek [süslemek] için, bizi ve lisanımızı pek özlemeyen Suriye'de bir maarif feyezanı [taşkınlığı] bahusus o felaketler arasında birçok insanı acı acı gülümsetiyordu," diye kaydedecekti.[304]

"Hülyamı tutan bir büyü var onda diyordum."

Yahya Kemal'in ve Halide Edib'in yazdıklarından, dostluklarının bir ömre yayıldığı anlaşılıyor. Yahya Kemal bir dönem aralarının soğuduğunu, sonra yeniden dost olduklarını anlatır. Halide'nin en

302 *Mor Salkımlı Ev*, s. 253.
303 *Mor Salkımlı Ev*, s. 254.
304 Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, s. 37.

beğendiğiniz şair kim sorusuna verdiği değişmez yanıt ise, "Yahya Kemal"dir. Bu dostluk, gönül ilişkisine kaymış mıydı? Yahya Kemal, Nâzım Hikmet'in annesi Celile Hanım'a âşıktı. Ancak kendi anlatımından da anlaşıldığı kadarıyla, Halide Edib'in evinden de çıkmıyordu.

Savaşın bittiği günlere tarihlenen bir Yahya Kemal şiirinin Halide Edib için yazıldığını düşünenler vardır. Yıllar sonra Halide Edib üzerine bir çalışma yapan Hilmi Yücebaş, Yahya Kemal'in *Telâki* [kavuşma] şiirindeki kişinin Halide Edib olduğunu yazmıştı. Şiir 6 Haziran 1918 tarihli *Büyük Mecmua*'da yayımlanacaktı.[305] Dişi parsın ela gözleri, Celile Hanım'ın hülyalı yeşil gözlerinden ziyade Halide Edib'in gözlerini andırmaktaydı.

Yollarda kalan gözlerimin nûrunu yordum,
Kimdir o, nasıldır diye rüzgârlara sordum,
Hulyâmı tutan bir büyü var onda diyordum,
Gördüm: Dişi bir parsın elâ gözleri vardı.

Sen miydin o âfet ki dedim, bezm-i ezelde
Bir kanlı gül ağzında ve mey kâsesi elde,
Bir sofrada içtik, ikimiz aynı emelde,
Karşımda uyanmış gibi bir baktı sarardı.

Suriye günleri...

Halide, Cemal Paşa'nın hazırladıkları eğitim programını uygulamak üzere Suriye'ye giderken çocuklarını ablası Mahmure'ye emanet etmişti. O sıralarda Ayetullah, büyük bir mühendis olacağını söylüyor, Bağdat'ta dev köprüler yapmayı hayal ediyordu. Küçük oğlan ise paşa olmak istiyordu. Halide, kız kardeşleri Nigar ile Belkıs'ı da birlikte götürmüştü. Halide'nin Şamlı kadınlardan çok Beyrutlu kadınları giyim kuşamıyla etkilediği orada bir moda rüzgârı estirdiği anlatılıyor.[306]

Halide'nin Cemal Paşa'nın yönetimindeki Suriye'ye gitmesi dedikodulara yol açmıştı. Mina Urgan'ın üvey babası Falih Rıfkı'dan aktardığına göre Halide ile Cemal Paşa arasında kadınla erkeğe dair bir yakınlaşma yoktu. Ancak Halide, Cemal Paşa üzerinde çok et-

305 http://www.yahyakemalenstitusu.org.tr/bio (2009)

306 Lübnan Protokol Dairesi Gn. Md. İzzet Hurşit'ten Aktaran Orhan Koloğlu, "Halide Edib, Devrimler ve Demokrasi", *Tarih ve Toplum*, s. 177, Eylül 1998.

kiliydi. "Aralarında hiçbir şey geçmediği halde Cemal Paşa'yı öyle sultası altına almış ki, adamcağız ona danışmadan, onayını almadan, basit bir evrakı bile imzalayamayacak hale gelmişti."[307]

Mina Urgan, Halide Edib'le baş başa, kadın kadına samimi konuşmalar yapmıştı. Onun, çevresindeki erkeklerle ilişkisini yorumlarken, "Onlara yüz vermeden bile birçok erkeğin aklını başından aldığını, onlara tamamiyle, egemen olduğunu" tespit etmişti.

Halide Suriye'de, Ermeni tehciri günlerinde oraya gönderilirken tesadüfen hayatta kalmış insanlar ve çocuklarla birlikte, onların acılarıyla kuşatılmış durumdaydı. Halide'ye göre, Cemal Paşa "sürgün Ermenilere karşı eski Osmanlı devlet adamına yakışır bir vaziyet almıştı."[308] Halide'nin anlatımına göre, Ermeni kadınlar bu yüzden Cemal Paşa'nın adını işledikleri mendiller taşımaktaydılar. Beyrut ve Şam'da dört okul birden açtıkları için Halide gece gündüz çalışıyordu. Ayn Tura yetimhanesinin ve yeni açılan okulların yöneticiliğini üstlenmişti. İstanbul'dan gelen kadın öğretmenlerin, Der Nasıra'da açtıkları okulun içinde eskiden kalma bir kilise vardı. Cemal Paşa, resmî okulun yanında kilise olmaz, diye itiraz etmiş, Halide ile uzun bir tartışmaya girmişlerdi. Değişik anılardan kilisenin yerinde kaldığı anlaşılıyor.

Halide Edib'in Beyrut'taki okulunda bir ay görev yapan Harriet Fisher isimli bir misyoner, onun Osmanlı hükümeti aleyhine konuştuğunu gözlemişti.

> "Hiç kimse ülkesini benim sevdiğim kadar sevemez, ancak, hiç kimse ülkesini benim eleştirdiğim sertlikte eleştiremez. Bu katliamların lekesini de milletimin üstünden hiçbir şey temizleyemez," diyordu.
>
> 1916 Mayıs'ı idi. Kendisine, liderlerin bu vahşeti sürdürüp sürdürmeyeceklerini sordum, "Bazıları yaptı bunu ve hâlâ devam ediyorlar. Henüz bitmedi," demişti. "Bazıları katılmadı. Ancak onların idari güçleri yoktu. Ayrıca, söylenen şuydu: Savaştayız. Her yanımız düşmanlarla kuşatılmış. Bölünmüş gözükürsek her şeyi kaybederiz. Bizim milletimiz ya da Ermeniler."
>
> 1000 çocuklu yuvanın yöneticisi olarak şöyle diyordu: "Evet isimleri değiştirildi, ama onlar çocuk; din ne demek bilmiyorlar. Şimdi onları doyurup giydirmek ve güvenliklerini sağlamak gerek."[309]

---

307 Mina Urgan, *Bir Dinozorun Anıları*, YKY, İstanbul, 1998, s. 203.

308 *Mor Salkımlı Ev*, s. 224.

309 "Turkish Atrocities" Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey 1915-1917, Compiled by James L. Barton (Ann Arbor: Gomidas Institute 1998) s. 164-165.

Ayn Tura'daki yetimhanenin yönetiminde görev aldığı için Ermeniler tarafından asimilasyon politikasının uygulayıcısı olarak suçlanan Halide Edib, anılarında, Dr. Lütfi (Kırdar) ile birlikte yürüttükleri çalışmalar sayesinde yetimhanedeki salgın hastalıkların önlendiğini, böylece çocukların hayatta kaldıklarını yazıyor. Ayn Tura'daki Türkleştirme faaliyetine dikkat çeken Ermeni kaynaklarında ise çocukların sünnet edildikleri bilgisine yer veriliyor.

O günlerde Halide'nin okullarından birinde öğrenci olan Münevver Ayaşlı'ya göre, Cemal Paşa ölümden kurtardığı 50, 60 kadar Ermeni oğlan çocuğunu Türkleştirmek ve levent olarak yetiştirmek amacıyla Ayn Tura'ya yerleştirmişti. Ayaşlı, pek çok eve yetim Ermeni çocuk alındığını, Ermeni kızlarla evlenmenin moda haline geldiğini de yazıyor. [310]

Cavid Bey'e mektup

Halide tanıklık ettiği durumu, o günlerde yeniden nazırlığa getirilen dostu Cavid Bey'e anlatıp bir çare düşünmesini istemişti. Hiç değilse hayatta kalanlara "insan hakkı" verilmesini talep ediyordu.

> ... Esasen bu memleket bugünlerde hep insanı ağlatacak gibi. Eleminde o kadar derin ve ezilmiş bir şey var. Bilhassa Ermeniler, Cemal Paşa'nın aziz başına Allah'la beraber yemin eden, sırf burada yaşamak hakkını bulan bir sürü bedbaht Ermeni var. Mektebe bağlı bir binada da birçok var. Çöllerde ot yiyerek karınları şiştikten sonra kimi anasını, kimi babasını, birçokları da çocuklarını kaybettikten sonra buraya düşmüşler. Daha doğrusu, Cemal Paşa getirtmiş. Belediye biraz yiyecek veriyor, oturuyorlar. Mu'tezir?.[özür dilercesine] Çocuklarıyla, kadınlarıyla ayrıca meşgul oluyorum. Küçüklerine bir sınıf açtık okutuyoruz. ... Dışarıdan anası açlıktan ölen, babası yanında öldürülen on iki yaşında bir Ermeni kızı geldi, iltica etti. Mahzun, büyük gözleriyle etrafımda dolaşıyor, lüzumlu lüzumsuz elimi öpüp ağlıyor. Bahçede bir facia daha var! Oğlunu yanında öldürürlerken birdenbire dilini kaybeden bir bedbaht, öteki oğlunu ve ailesini nereye attıklarını bilemiyor. Ayakları çıplak, gözleri elem içinde, mütemadiyen işaretle felaketini haykırıyor. Bazen geceleri çocuğu ölen bir kadın gibi, başı elleri içinde döğünüyor, döğünüyor. Gündüzleri yazımı yazarken bazen hıçkırdığını işitiyorum. Pencereye koşuyorum, aşağıda bahçede ellerini sallıyor, oğlunun kalbinden kurşun geçerken çıkan sesi göklere uluyor, söylüyor. İşte bunlardan

310 Münevver Ayaşlı, *Geniş Ufuklara ve Yabancı İklimlere Doğru*, 2003, s. 28, 29. Türk kadınlarının Ermeni kadınlar yüzünden bir dram yaşadığını yazan Ayaşlı, ancak Ermeni kadının dramına değinmiyor.

binlerce, yüzlerce var. Yetimhaneler hayatta bir şeyin telafi edemeyeceği şeyi kaybetmiş yarı aç bedbaht çocuklarla dolu.

Ermeniler bana diyorlar ki, 'Seni-e Suriye'ye gelmeni iki aydır uykumuz kaçarak bekledik. Bizim için bir şey yap. Dünyada bir Cemal Paşa, bir seni severiz'. Ben ne yapabilirim? Her gittiğim yerde bana mutlak sefalet manzaralarını gösterip ağlıyorlar. Şam'da beni bir saat eski dar sokaklarda dolaştırdıktan sonra götürdükleri bir yerde kadın, erkek söylediler, söylediler ve birdenbire çok metin görünen bir erkek başını kollarının arasına alarak yüksek sesle ağlamaya başladı. Bu hep böyle!

İşte yeni kabine bu emsalsiz zulüm ve cinayetin hiç olmazsa netayicini [sonuçlarını] tahfif edemez mi? [hafifletemez mi?] Şimdi bugün yaşayanlara insan hakkı veremez mi? Ben kendi hayatımla bu fena ve çirkin şeyi ödeyebilsem öderdim. Fakat benim hayatım nedir ki? Hiç hem de pek gülünç ve küçük bir hiç![311]

Suriye günleri, Halide'nin kendisine döndüğü, tamamen yalnız olduğunu düşünmeye başladığı günlerdi. Cavid Bey'e mektubunda şöyle diyordu:

> Artık tamamen öğrendim ve inkiyad ettim ki [boyun eğdim ki] hayatta insan yalnızdır. Sevdiği ve sevildiği insanlar bir geçici hayaldir. Bunu sakin düşündüm, hayatı olduğu gibi kabul ettim; fakat oğullarım büyüyünceye kadar kendilerine sahip oluncaya kadar, kuvvetli ve itimat edeceğim bir yere bırakabileceğimi hissetmek istiyorum ve bunu pek ciddi bir surette düşünüyorum. ... Düşünüyorum ki insanın ruhunu hiçbir elem, hiçbir şey mağlup edememeli! Öldürse, ezse, parçalasa kanları arasından kuvvetli namağlup [yenilmeden] bakmalı!

Mektubuna son verirken manastırın bahçesinde öten kurbağalardan söz ederek şöyle yazıyor:

> Bu kadar uzun ve sıkıntılı şeyleri bizim kabinemizdeki bir nazıra niçin yazıyorum diye düşünüyorum. Bilmem göndermeli mi? Şam'dan gelirken sansürlenmiş bir sürü zarf getirmem bana böyle hezeyan yaptırıyor. Bon nuit [iyi geceler].

Halide'nin o günlerdeki yalnızlığı, kabul ettiği bir evlenme teklifiyle seyir değiştirecekti.

---

311 Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 509-510; Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi* adıyla yayımladığı belgelerde, mektuba yer veriyor. s. 149-151.

Adnan'a "Evet" diyor

Halide ile Adnan'ın ev ortamında ilk karşılaşmaları bir hastalık yüzündendi. Halide'nin aşçısı hastalanınca, yakın dostu Nakiye Hanım, Dr. Adnan'ı çağırmaya karar vermişti. Doktorların en iyisini çağırmasının nedeni koleradan kuşkulanmasıydı. Vakit gece yarısıydı. Adnan hastaya gocunmadan büyük bir dikkatle bakmıştı. Ama kendisine uzatılan vizite parasına canı sıkılmış, parayı almadan evden ayrılmıştı. Karakteri böyleydi. Hastalardan para almaktan hoşlanmazdı. Bu yüzden doktorluktan vazgeçecekti günü geldiğinde.

O yıllarda, yakın arkadaşı doktor Hikmet'le Nuruosmaniye'de ortak bir muayenehane açmışlardı. Fazlıpaşa'daki evde haminnesi ile yaşayan Halide'nin arkadaşlık kurduğu Adnan, kısa süre içinde evin müdavimleri arasına girmişti. Haminne, Adnan'ın eski İstanbullu tavırlarını beğenir, eve gelen erkekler arasında bir tek onunla konuşurdu. Nakiye Hanım'ın Adnan'a gösterdiği sıcak ilgide biraz da onu genç yaşta ölen oğlu Kemal'e benzetmesinin rolü vardı. Adnan, aile doktorları olmuştu.[312]

Adnan, Halide'ye âşıktı. Boynunda Halide'nin fotoğrafi olan bir madalyon taşıdığı söyleniyordu. Mina Urgan'ın annesi Şefika şöyle demişti: "... Adnan Bey ona öyle âşık olmuş ki, 'ya benimle evlenmezse' diyerek başını duvara küt küt vururmuş..."

1916 yazını Halide çocuklarıyla birlikte Burgazada'da geçirdi. Eve sık gelenlerden biri de Yahya Kemal'di. Burgaz'ın Hristos'unda "iyi ve hoş günler geçirdik"lerini yazar Yahya Kemal. Halide'nin küçük oğlu Hasan Zeki, Yahya Kemal'e bütün safiyetiyle Adnan'dan söz etmiş, onu hamakta uyurken bulduklarını Yahya Kemal'e anlatmıştı. Gerçekten de Adnan bir gün geç saatte Burgaz'a gidince,

312 Adnan Adıvar ile ilgili bilgiler esas olarak *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar* adlı kitaptan Halide Edib'in anlatımıyla alındı.

evdekileri uyandırmamak için geceyi Hristos tepesindeki hamaklardan birinde geçirmişti. Yahya Kemal: "Bu menkıbe [hikâye] Adnan Bey'in Halide Edib Hanım'a karşı senelerden beri beslediği hassasiyeti ifade ediyordu," diye yazar.[313]

Adnan, Halide ile evlenmeyi kafasına koymuştu. İlk kez bu düşüncesini Halide'ye ne zaman açtı bilemiyoruz ama Halide, Suriye'de ağır bir hastalıkla pençeleşirken karar vermişti Adnan'a "evet" demeye. Ayn Tura yetimhanesinin düzenlenmesi için iki aylık öldürücü bir çalışmanın ardından bir sabah aynaya baktığında, suratı yerine gri bir gölge görmüştü. Ölmekte olduğunu düşünmüş, bütün gücünü yitirip bayılmıştı. Doktorun söylediğine göre, beynine yeterince kan gitmiyordu. Bir hafta yataktan çıkamadı. İşte ölümle pençeleştiğine inandığı o günlerde Adnan'la evlenmeye karar verdiğini söylüyor.[314]

Büyük bir mutsuzluğun ardından Halide'yi ikinci kez evlenmeye ikna eden Adnan, gönül kazanmayı bilen insanlardandı. Bedii Faik, Falih Rıfkı'ya "Şu iki Hüseyin Cahit'e benzeme kurbanından en çok hangisine acımalı?" diye sorduğunda, o hiç duraksamadan, "Tabii Dr. Adnan'a," demiş ve hemen eklemişti: "Arslan Bey kurşunları yer yemez hemen öldü. Halbuki bu her gün, her saat ölmektedir". Arslan Bey, 31 Mart vakasında Hüseyin Cahit'e benzediği için öldürülmüş bir mebustu.

Adnan ve Sinekli Bakkal

Abdülhak Adnan, "rindmeşrep" [derviş tabiatlı] bir baba ile kudretli bakışları olan hâkim iradeli bir anneden dünyaya gelmişti. Babası köklü ve varlıklı bir ailedendi. İkisi kız, biri oğlan üç kardeşi vardı. Adnan, 1882 yılının 6 Ekim'inde babasının sancak naibliği görevi nedeniyle geldikleri Gelibolu'da doğmuştu. Aile İstanbul'a döndüğünde ilk oturdukları ev Göztepe'de bir köşktü.[315] Adnan, Kemahlı lalasının bile başa çıkamadığı geçimsiz bir çocuktu. Çevresinde hem muhabbet hem de çekingenlik yaratırdı.

Babası ilmiye sınıfından pek çok ferdi olan Mektubizade ailesindendi. Soyunun peygamberin büyük torunu Hz. Hasan'a uzandığı söylenirdi. Ahmed Bahai Efendi gösterişli ve zarif bir adamdı. Hali-

313 Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, s. 37.

314 *Memoirs of Halide Edib*, s. 449.

315 Turhan Ada, "Hayatı ve Kişiliği ile Adnan Adıvar", Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2004, s. 18.

de Edib'in deyimiyle o devirde memlekette bir ayağı çukurda duran, devrini geçirmiş zadegân-ı ilmiye sınıfının son çocuklarından biriydi. Şeyhülislama müsteşarlık da yapmıştı. Henüz 40 yaşına basmadan, Evkaf-ı Hümayun müsteşarı iken 1890 yılında vefat etmiş, Adnan'ın hayatından bir gölge gibi çabucak uzaklaşıp gitmişti. Ardında da o dönemin modası olan bir otomobilin borçlarını bırakmıştı. Belki de bu yüzden Adnan, israftan hep kaçan bir anneyi kendisine örnek alırdı. Babasından ona devredilen bir özellik ise rindmeşrep kişilere karşı duyduğu zaaftı. Onların cemiyetinden hoşlanırdı. Babasını sekiz yaşında kaybettiği için onu annesi büyütmüştü.

Adnan, kendinden küçük çocukları sırtında taşımaya, himaye etmeye meraklıydı. Sözlerinde ve gözlerinde bir alay sezilir, bir şeytanlık düşünüldüğünde mutlaka Adnan'a da sorulurdu. "Hayatla alay eden bir havası" vardı. Herkesin hatasını bulmaya bayılırdı. Biçimsel kusurlara ve yanlışlıklara meraklıydı. İdadi'ye giderken sevdiği bir arkadaşı onun şakalarından yorgun düşmüş, ancak Adnan şakalarını kesince de büyük bir boşluğa yuvarlandığını söylemişti.

Eşeklere özel bir sevgisi vardı. Göztepe'nin hayli uzak bir köşesindeki mektebe eşek sırtında giderdi. Okul olsun olmasın, her sabah ilk işi eşeklerle muhabbetti.[316]

Gazeteci Ahmet Emin de Dr. Adnan'ın Hilal-i Ahmer günlerinde karaca eti diye önüne konan etlerin eşek eti olduğunu öğrendiğinde, "Vay bana habersiz eşek eti nasıl yedirirsiniz," diye hıçkıra hıçkıra ağladığını anlatırdı. Dostları onun ağlamasını titizliğine vermişlerdi. Adnan ise sevdiği bir hayvanı yediği için ağlamıştı.[317]

Tıbbiye'ye gidiyor

Abdülhak Adnan, Sinekli Bakkal civarında bir sokakta, büyücek bir evde büyümüştü. O devrin konak diye anılan evlerinin gösterişli örneklerinden değildi. Ama genişti, bir ahırı bile vardı.[318]

Sofular'da bir ilk mektepte okumuş, Vefa İdadisi'ni bitirince öğretmenleri onun Mekteb-i Mülkiye'ye gitmesini istemişlerdi. İlkokul arkadaşı Neşet Ömer ise Adnan'ı Mekteb-i Tıbbiye'ye gitmeye ikna etmişti. Liseyi bitirdiği yıl, gazetecilik dünyasına merak sararak Filip Efendi'nin *Tarik* gazetesine girmişti. Böylece gazete idareha-

316 Abdülhak Adnan Adıvar, *Hakikat Peşinde Emeklemeler*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1954, s. 11.

317 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, Cilt 1, 1997, s. 344.

318 Haseki Hastanesi yakınındaki bu semtin bir caddesi bugün Dr. Adnan Adıvar adını taşıyor.

nesine gelen sansürsüz gazeteleri okuyor hem de kendi kendisine öğrendiği yabancı dilden yarım yamalak tercümeler yapıyordu.[319] O günlerde bir de makale yazınca keyfinden muharrirler odasına sığamamıştı. Yeni asrın ilk yılı Adnan tıbbiyeye yazıldı.

Adnan'ın ailesi, Allah tarafından kendilerine insanların maneviyatını geliştirmeye yönelik bir yetenek sunulduğuna inanırdı; bu yeteneğin babadan oğla geçtiğini düşünürlerdi. Ancak Adnan bir doktordu. Atalarının o "inanç yoluyla hastaları iyileştirme" geleneğine inanmazdı.[320]

Tıbbiyeyi bitirince Avrupa'da ihtisas yapmak istemişti. O yıllarda bu neredeyse imkânsızı istemekti. Recep Paşa'nın oğlu ile pasaportsuz olarak Paris'e kaçmış, sonra da Zürih'e gitmişlerdi. Evrakı olmadığı anlaşılınca kendisine Zürih'in tanınmış bir sosyalisti yardımcı olmuş, gerekli muameleyi yaptırtarak Adnan'a üniversiteye devam etme yolunu açmıştı. Bir yıl Zürih'te kalan Adnan ikinci yıl Berlin'e geçti.

Tam da o günlerde Türkiye'de hürriyet ilan edildi. Adnan, Türk arkadaşları ile bu akşamı taşkın bir biçimde kutlamıştı. İlk ve son kez o gece rakı içecekti. Zira annesine rakı içmemeye dair verdiği sözü o gece hariç ömrünün sonuna kadar tutmuştu. Rakı dışındaki içkiler için verilmiş bir sözü yoktu.

Adnan II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yurda döndü. 1910'da Tıbbiye Mektebi'nde müderris muavini, ardından müdür oldu. O sırada riyaziyeci Salih Zeki ve Edebiyat Fakültesi Müdürü Halid Ziya ile birlikte üniversite muhtariyeti için fikirler geliştirdi. 1911 yılında Hilal-i Ahmer kurucularından biriydi. İtalyanlar Trablusgarp'ı işgal ettikleri gün Tevfik Fikret onunla dertleşmeye gelmişti. Adnan hemen karar vererek Doktor ve Hilal-i Ahmer müfettişi olarak Trablusgarp Savaşı'na gitmişti. Mustafa Kemal ve Fethi (Okyar) ile ilk dostlukları orada kurulmuştu. I. Dünya Savaşı boyunca sıhhiye umum müdürü, sağlık müfettişi ve tabip binbaşı rütbesiyle cephede görev yaptı. Savaşın sonunda tıp fakültesindeki görevine döndü.

Dr. Adnan'ı, İngiliz belgeleri şöyle tarif eder: Talat Paşa'nın özel doktoru, itibarı dürüstlüğünden geliyor, görüşleri ılımlı, nazik bünyeli, uzun boylu hoş bir adam.[321]

---

319 Abdülhak Adnan Adıvar, *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri*, Tasvir Neşriyat, İstanbul, 1945, s. 22.

320 Arnold J. Toynbee, *1920'lerde Hilafetin İlgası*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2000, s. 231.

321 Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Cilt 1, sayfa 321, Türk Tarih Kurumu Basımevi 1973, No 11 sayılı raporun eki, 14 Ocak, 1920, Nationalists (1) raporunun içinde.

Halide Edib, "Eğer bir insanı bir ağaca **be**nzetmek icap **edi**yorsa, **A**dnan'ı bir servi insan olarak farz etmek pek mümkündür," diyor. Çenesi kısa, yanakları enli ve geniş, uzun ve azametli bir burun, sevimli bir ağzı vardı. Tabiat yanağına bir de ben kondurmuştu. Halide'nin gözüyle Adnan'ın fiziksel tarifi şöyleydi:

> İnce ve uzun bir kamet. Bir omzu biraz kalkık. Fakat bunun sırf uzvi olduğunu değil, karakterinin bir hususiyetini ifade ettiğini zannedebilirsiniz. Üstü başı kusursuz, temiz ve birinci derecede bir terzi elinden çıkmıştır. ... Bu dürüst ve medeni genç adamın bir de azıcık külhani tarafı olduğunu zannedebilirsiniz. Gözlerinde hafif müstehzi bir tebessümle size bakar. Elleri ceplerinde, pantolonunun önlerini hafifçe kaldırır, gözleri sağdan soldan, pantolonunun çizgilerini teftiş ederdi.[322]

Bu titiz adamın, başucundaki dolapta her zaman bir dikiş kutusu bulunurdu. Adnan'ın fesi kılık kıyafet titizliğinden masundu, zira kalıpsızdı. Siyahça püskülü ise daima bir yanından sallanırdı. Edebiyata meraklıydı, inandığı şeyleri ifade etmekte ısrarlı inatçı bir mizacı vardı. Yahya Kemal, Adnan'ı anlatırken, "İttihatçılığına rağmen Fikret'in samimi dostu kalmış müstesna bir adamdı, onunla sık sık ve iyi görüşürdü," der.[323] Özellikle insan hakları onun en kuvvetli biçimde saplandığı kavramdı.

Gelinsiz nikâh

Damat İstanbul'da, gelin ise Suriye'deydi, üstelik ağır hastaydı. Dr. Adnan nikah için Halide'nin dönüşünü beklemek istememişti. Yakın dostları Prof. Ahmet Ateş[324] "Bir daha evlenmemeye karar veren Halide Edib nasılsa Adnan'ın teklifini kabul etmişti," diyor.[325]

Dr. Adnan, anlaşılan Halide ya vazgeçerse korkusuyla, nikâhı onun gıyabında kıydırmıştı. O yıllarda Bursa'da yaşayan Edib Bey, kızından gelen vekâlete dayanarak Halide'yi Dr. Adnan'la evlendirdi.

Hem babasından hem de Adnan'dan ayrı ayrı iki telgraf geldi Halide'ye. Nikâhın kıyıldığını haber veriyorlardı. Yatakta doğrulup

---

322 Halide Edib Adıvar, *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s. 22.

323 Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, s. 17.

324 Prof. Dr. Toktamış Ateş'in babası.

325 Ahmet Ateş, Dr. Abdülhak Adnan Adıvar, *İstanbul Enstitüsü* Dergisi, ayrıbasım, s. 93, İstanbul 1955; Adnan Bey'in hayat öyüsünde bu makaleden yararlandım.

oturdu. Kendisini iyi hissediyordu. Hayata ve çalışmaya döndürdü yüzünü. Günlerden 23 Nisan'dı.[326]

Salih Zeki ile evlenen gencecik kız olgunlaşmış 34 yaşına gelmişti. Oğulları büyümüş, kendisi ünlenmiş, Osmanlı'nın önde gelen bir kadın yazarı, fikirlerine itibar edilen bir ismi olmuştu. Pek çok erkekle tanışmış, kadınların ortak kaderi olan geride durma geleneğini kırmış, erkek dünyasında öne çıkmayı başarmıştı.

Adnan, Salih Zeki'den çok farklı bir insandı. Yaşıtıydı, büyük bir sevgiyle bağlandığı Halide'nin söylediklerine ruhuyla, kalbiyle kulak veriyordu. Roller değişmişti. Halide, karısını otorite kabul eden ince zevkli ve kültürlü bir erkekle hayatını birleştirmişti.

Aile Hukuku değişiyor

Ziya Gökalp'in öncülük ettiği, evlenme ve boşanmayı yeniden düzenleyecek olan Aile Hukuku Kararnamesi'nin eli kulağındaydı. Erkek evli iken ikinci bir evlilik yapacaksa, bu evlilik, ilk eşe boşanma hakkı veriyordu. Kadın ile erkek mukavele yaparak haklarını tanzim ediyorlardı. O günlerde kadınlar boşanmanın mahkeme kararına bağlanmasını istedikleri için, boşanma kolaylığı sağlayan bu yasadan çok da hoşnut kalmamışlardı. Ekim 1917'de uygulamaya giren kararname 20 ay gibi kısa bir süre yürürlükte kaldıktan sonra çeşitli baskılar neticesinde 18 Haziran 1919 tarihinde kaldırılmıştı.

Halide Edib yapılan değişikliği, "Kadınlarla ilgili İslam hukuku iki zayıf noktaya sahipti: çok eşlilik ve boşanma. ... bir kadın boşanabilmeden önce mahkemeye gitmek ve belirli hususları ispatlamak zorundayken, bir erkek karısını her an boşayabilmek hakkına sahipti. ... Aile Hukuku İslam'ın ruhuna uygun olarak kadınlar lehine gözden geçirilmişti. ... Boşanma hakkı dahil kadınların evlilik akitlerine her hakkı koymalarına izin verilmişti..." diye yorumluyor.[327]

Gecikmeli balayı

Gelinle damadın bir araya gelmesi zaman alacaktı. Ordudaki sağlık koşullarını teftişle görevli olan Dr. Adnan, haziran ayında yolunu Suriye'ye düşürmüştü. Okulların tatile girdiği aydı.

---

326 *Memoirs of Halide Edib*, s. 450.

327 Halide Edib, "Dictatorship and Reforms in Turkey", Yale Review, XIX-1 (Sonbahar 1929) s. 27-44. "Türkiye'de Diktatörlük ve Reformlar", çeviren Mehmet Özden, *Türkiye Günlüğü* 37, Kasım-Aralık 1995, s. 118-126.

Halide, Suriye günlerinde Beyrut'ta bulunan Münevver Ayaşlı'nın annesi Hayriye Hanım'ı ziyarete yanında bir erkekle gelmişti. "Uzun boylu, gözleri birbirine yakın, çelimsiz bir erkekti bu..." Halide'nin yanındaki yeni evlendiği Dr. Adnan'dan başkası değildi. Münevver Ayaşlı, karı kocayı çocuk gözleriyle dikkatle izlemişti:

> Adnan Bey bütün çelimsiz haline rağmen, kendisine emniyeti olan bir adamdı. Ve lisan-ı hal ile, benim de bir gün ünüm gelecek, der gibiydi. .. O gün Halide Edib Hanım'ın gözleri pırıl pırıl parlıyor, zayıf elleri ve ayakları büsbütün göze çarpıyordu. Her haliyle mesud bir kadın olduğu anlaşılıyordu. Artık yalnız bir kadın değildi, seviyor, seviliyordu. Halide Edib Hanım, Adnan Bey'i daha çok seviyor görünüyordu. Ben kendi hesabıma, Adnan Bey'i o gün Halide Edib Hanım'a çok az bulmuştum.[328]

Münevver çocukken Halide'nin ağladığına da tanıklık etmişti. Annesine sorduğunda "çok bedbaht imiş, uzakta olan çocuklarına ağlıyormuş" yanıtını almıştı. Bu yüzden Halide Edib'in evlendikten sonra pırıl pırıl parlayan gözlerini unutmayacaktı.

Halide ile Adnan nikâhlanırken önemli bir ayrıntıyı unutmuşlardı. Çocukları... Çocuklar, Adnan'ı annelerinin dostu, kendilerine şefkat gösteren bir amca olarak tanıyorlardı. Bu evlilikten Adnan evlerine taşındıktan sonra haberdar olunca, onun eve "baba" olarak gelişini bir emrivaki olarak göreceklerdi. Bu yüzden de aralarında beklenen yakınlık kurulamayacaktı.[329]

Halide, tatilini geçirmek için Adnan'la Beyrut'tan İstanbul'a geri gelmiştiyse de, sonra bir sene daha Suriye'de kalmak üzere 1917 Eylül'ünde işinin başına dönmüştü.

Yetimler ve öğrencilerle Suriye'de

Akdeniz'e bakan eski bir manastırda rahibe hayatı yaşayan Halide, Arapları ferdiyetçi ve sıcak insanlar oldukları için beğenmişti. Suriye'yi ve Suriyelileri çok sevmişti. "Ben bu kadar ince, bu kadar kusursuz bir memleket görmedim," diye yazıyor. İnsanların gözleri, dağlar, ufuklar geceleri onu ağlatıyordu. Suriye'ye ilişkin "acı tatlı intibaları" için, "Tatlı dediğim zaman sakın Arap diyarına mahsus

328 Münevver Ayaşlı, *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2002, s. 85.

329 Şehsuvaroğlu, "Adıvar Olan" *Dünya*, aktaran Turhan Ada, "Hayatı ve Kişiliği ile Adnan Adıvar" s. 64.

dünyaca meşhur tatlılarını kastettiğimi ve bazı gazetecilerin romantik, fakat çirkin bir tarzda Cemal Paşa'nın kudretine dayanarak o diyarda keyif sürdüğümü sanmayın," diyor. [330]

Cemal Paşa, Türk okulları projesini Halide'ye emanet etmişti. Proje, Arap öğrencilerin asimilasyonunu hedefliyordu. Halide, misyonerliğe soyunmuştu. Kendisiyle *Türk Yurdu* için Kâzım Şinasi tarafından 1917 Haziran'ında yapılan bir söyleşide Suriye'deki görevini şöyle anlatıyor:

> Geçen sene Suriye'ye ne için çağrıldığını biliyorsunuz: Suriye kızlarına iyi tahsil vermek, onlara Türk harsını telkin etmek, Suriye kadınlığı arasında müşterek duygular tesisine çalışmak. [331]

Dönemin genç gazetecisi Kâzım Şinasi tarafından yapılan söyleşi Suriye'de aldığı görev nedeniyle Halide'yi övüyordu.

Suriye Manastırı'nda çocuklarla

Suriye'de Alman Okulu'nda öğrenci olan Münevver Ayaşlı, Halide Edib'in bu okuldaki görevini "Türk misyonerliğine" benzetir. İstanbul'dan gelen öğretmenler birkaç gün onların evinde konaklamışlardı. Halide Edib'in kız kardeşleri Nigar ile Belkıs, beraberlerinde bir vagon dolusu sürmeli gözlü, pembe krep damur kumaştan başörtüleri olan nazlı muallime hanımla gelmişlerdi. [332]

Münevver gittiği okulu çok seviyordu, ama Cemal Paşa babasına, "Biz Arap çocuklarının bizim mekteplere gitmelerini istiyoruz, halbuki, kendi çocuklarımız bile ecnebi mekteplere gidiyorlar," deyince sözü emir kabul edilmiş, Münevver de Halide'nin müdürlük yaptığı okula verilmişti.

"Bu küçük kadın diğer hanımefendiler gibi Cemal Paşa'yı o kadar aşağıdan almıyor, önünde ayak ayak üstüne atıyor, sigarasını paşaya yaktırıyor, paşa ile siyasi ve fikri münakaşalar ediyordu. Bu küçük kadının fikirleri ve düşünceleri vardı, bunları söylüyor, hatta empoze bile ettirebiliyordu." [333] Onun aklında kalan Halide Edib kudretli kadındı, ancak kötü bir idareciydi.

---

330 *Mor Salkımlı Ev*, s.223.

331 Kâzım Şinasi, "Suriye Mektepleri Halide Edib Hanım'la Mülakat," *Türk Yurdu*, 16 Ağustos 1917, İnci Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler* s. 169-171, *Türk Yurdu*, Tıpkı Basım cilt 6 içinde Ağustos 1917.

332 Ayaşlı, *Geniş Ufuklara ve Yabancı İklimlere Doğru*, s. 19.

333 Ayaşlı, *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, s. 80-81.

Münevver Ayaşlı, okulu ve öğretmenleri "Müdiremiz Halide Edib Hanım, saray gibi dairesinde istirahatte ... sınıflar bomboş. Koridorlarda ... İstanbullu Hoca Hanımlar piyasa atıyor," diye anlatıyor. Öğretmen olarak Suriye'ye gidenler arasında Muazzez Tahsin ile ablası Rukiye de vardı. Babaları, Halide Edib'in çağrısı üzerine onlara izin vermişti.[334]

Münevver Ayaşlı'nın aklında kalanlara göre, üç ay boyunca gittiği okulda dersten çok Vedi Sabra'nın bestelediği *Kenan Çobanları* isimli opera ile ilgilenmişlerdi. *Kenan Çobanları*, Halide'nin *Kitabı Mukaddes*'teki "Kıssa-i Yusuf" bölümünden esinlenerek çocuklar için yazdığı bir oyundu. Halide Edib, bu oyunu çok eşliliği eleştirmek için kaleme almıştı.[335] Suriye günlerinde Ermeni müzisyen Vedi Sabra oyunu opera olarak bestelemişti. Beyrut'ta, 13 kez sahnelenen oyundan seyirciler *Kenan Çobanları*'ndan söyledikleri bir arya ile çıkıyorlardı. Halide, müzisyen Vedi Sabra'yı İstanbul'dan tanıyordu: " İlk kez ondan söz edildiğini duyduğumda 1908 yılıydı. Sözleri Tevfik Fikret'e ait olan bir milli marş bestelemiş, Taksim bahçelerinde bu marşı 800 kişi ayakta söylemişti. Orkestrayı da Sabra yönetiyordu. O günlerde ırk nefreti henüz Türkiye'ye uğramamıştı." Sabra'nın 1915'te Erzurum'a sürüldüğünü öğrenince Cemal Paşa'dan onu, okulların müzik bölümünün başına geçirmesi için ricacı olmuştu. Ayaşlı, Halide'nin kız kardeşi Belkıs'ın Vedi Sabra ile evlendiğini anımsıyor.[336]

Oyun, daha önce İstanbul'da, Yahya Kemal ve Muhsin Ertuğrul'un yardımlarıyla sahnelendiğinde, Yahudiliğe yaptığı vurgu nedeniyle eleştiriye uğramış, ancak Halide oyunundan vazgeçmemişti.

Geri dönüş

Cemal Paşa Suriye'den geri çağrıldığında, Halide'nin de görevi son bulmuştu. Açılan mektepler kapatılacaktı. Cemal Paşa çok üzgündü, İstanbul'daki yöneticilerden de iyi bir dille söz etmiyordu. Halide, okullar resmen kapatılıncaya kadar Suriye'de kalmak istemişti. Birlikte çalıştığı öğretmenlere, dileyen gidebilir dediğinde, hepsi onunla kalmak istediğini söylemişti. Koşullar çok kötüydü,

334 Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 172.

335 Enginün, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, s. 435.

336 Ayaşlı, *Geniş Ufuklara ve Yabancı İklimlere Doğru*, 2003, s. 35.

kıtlık başlamıştı. Beyrut–Şam arasında dondurucu soğukta çok zor bir yolculuk yapmak zorunda kalmıştı.

Ayn Tura'dan ayrılma vakti geldiğinde güvendiği iki dostuna devrettiği işler vardı. Bunlardan biri de Ermeni çocukların Kızılhaç'a diğerlerinin ise Kızılay'a teslim edilmesiydi.[337] Halide, Ayn Tura'da üstlendiği görev nedeniyle Ermeniler tarafından ağır biçimde eleştirildi; çocukları Türkleştirmekle suçlandı. O ise, çocukların hayatta kalması için elinden geleni yaptığına inanıyordu. Çocuklar Halide'yi, *Kenan Çobanları* operasıyla uğurlamışlardı.

Suriye'de yaşayan Cadmus Yayınevi'nin sahibi Ziad Muna "Suriyelilerin akıllarında kalan, onun bir Yahudi olduğudur," diyor. Cemal Paşa'yı ise "kasap" sıfatıyla andıklarını söylüyor.[338] Suriye'de Araplar için gerçek bir kâbus ortamı yaratan Cemal Paşa, Arapların isyan edeceği gerekçesiyle bir terör yönetimi başlatmış, önde gelen Arapları idam ettirip ünlü aileleri de Anadolu'ya sürdürmüştü.

Falih Rıfkı da Cemal Paşa'nın Suriye günlerini anlatırken ondan "diktatör" diye söz ediyor. Halide, anılarında Cemal Paşa'nın Suriye günlerini şöyle anlatıyor:

> Cemal Paşa bir isyan teşebbüsünü bastırmak için çok şiddetli davranmış, Aliye Askeri Mahkemesi, kırk ihtilalciyi idama mahkûm etmiş, bir hayli şüpheli gördüklerini de Anadolu'ya sürmüştü. ... Ne olursa olsun bu kırk kişinin idamı bana çok acı bir tesir yapmıştı. Mamafih sükûnu iadeden sonra, Cemal Paşa hastalıkla mücadele etmek, mektep açmak siyasetini ele almış ve emsalsiz enerjisi sayesinde bir hayli kıymetli işler yapmış Suriye'de nizam ve hayat masuniyetini [*dokunulmazlığını*] temin etmişti.[339]

337 *Mor Salkımlı Ev*, s. 282. İngilizce anılarda Ermeni çocukların Kızılhaç'a tesliminden söz edilirken, Türkçe anılarda yanlışlıkla Kızılay diye yazılmış.

338 Suriye'deki Cadmus Yayınevi sahibi Ziad Muna ile görüşme.

339 *Mor Salkımlı Ev*, s. 225.

MANDA VE DİRENİŞ

Frengi üzerine bir roman

Halide İstanbul'a dönerken, bavulunda yeni bir roman, yanında da küçük bir kız çocuğu vardı. Bu kız Ayn Tura yetimhanesinde tanıdığı Jale idi. Kayıtlara Ermeni olarak geçirildikten sonra Kürt olduğu anlaşılan Jale, Halide'ye, "Benim annem sen olacaksın," deyince, onu evlat edinmek üzere yanında getirmişti. Halide anılarında, Jale'nin, annesi babası Ermeniler tarafından öldürülmüş bir Kürt kızı olduğunu söyler.

Döner dönmez, adını *Mev'ud Hüküm* [kaçınılmaz hüküm] koyduğu romanını tefrika edilmesi için *Büyük Mecmua*'ya teslim etmişti. Bu romanında cüretli bir konuya el atmış, aşkın ortasına, dönemin felaketi frengiyi yerleştirmişti. Frengi o dönemin adeta vebasıydı. Edebiyatın favori hastalığı verem olsa da, Halide kahramanlarını veremden öldürmekten pek hoşlanmazdı. Kızıl saçları ve karakteri nedeniyle kendisine benzetilen en önemli kadın kahramanı Handan'ı, delirterek öldürmüştü. Handan'ı öldüren menenjit acaba frengi kaynaklı mıydı?

Büyük bir salgın halindeki frengi, en çok da kadınların hayatını kâbusa çeviriyordu. Kaçamağa düşkün erkekler, cinsel ilişkiyle bulaşan frengi bakterisini kaptıklarında, eşlerini bilerek -ya da bilmeyerek- bir cehennem hayatına sürüklüyorlardı. Hastalık, beş yıla kadar uzayabilen ilk iki evresinde bulaşıcıydı. Kadınlar, kocalarının bulaştırdıkları hastalığı ölene kadar taşır, hatta bu yüzden genç yaşta ölürlerdi. Daha da kötüsü, frenginin anneden çocuğa geçebilme özelliğiydi. Sayısız frengili bebek doğuyordu. Bu bebekler ergenlik çağına kadar normal gelişebiliyor, ancak bir noktada bakterinin dolaşım ya da sinir sistemlerinden birini ya da beyni tutmasıyla sakatlanıyor, ölüm onlar için bir kurtuluş haline geliyordu. Frengiden ölüm, çoğu zaman delirmeyle birlikte gelirdi.

Günümüzde standart bir antibiyotik kürüyle tedavi edilen frengi, o dönemde ilkel yöntemlerle ancak yavaşlatılabiliyordu. 1910 yılına kadar frenginin tedavisi cıva, potasyum iyodür ve bizmutlu bileşiklerle yapılmaktaydı. Ne var ki bu tedavilerin yan etkileri ağırdı ve kesin tedavi de sağlanamıyordu. 1910 yılında Alman bilim insanı Paul Ehrlich'in arsenikli bir bileşik olan *salvarsan*'ı bulması ile frengi kontrol altına alınabildi. Yeterli *salvarsan* tedavisi yapılmayan hastalarda sinirsel rahatsızlıklar görülüyordu. *Salvarsan*'ın sınırlı bir iyileşme sağladığı, kesin tedavi için çözüm olmadığı da bir süre sonra anlaşıldı.[340] O sıralarda kondom, yaygın bir kullanıma sahip değildi, tek tek elle yapılıyordu. Frengi için kesin tedavi, İkinci Dünya Savaşı ertesinde antibiyotiklerin keşfiyle mümkün olacaktı.[341]

Halide'nin *Mev'ud Hüküm*'ü yazdığı 1918 yılında Japonya'da cinsel hastalıklara karşı kadınlar bir dernek kurmuşlardı. "Yeni Hanım Vakfi" adlı bu dernek, damattan sağlık raporu istenmesi ve cinsel hastalık taşıyan kocaya karşı kadının boşanma hakkının tanınması için mücadele veriyordu.[342] Türkiye'de de boşanma, 1917 Aile Kararnamesi'ne rağmen esas olarak erkeklerin kullandığı bir haktı. Evlilikte sağlık raporu uygulaması ise ancak 1930'da başlayacaktı.

Zola'nın ruhuna ithaf

Halide *Mev'ud Hüküm*'ü, çok sevdiği yazar Emile Zola'nın ruhuna ithaf etmişti. Unutulmaz kadın kahramanı Nana'yı frengiden öldüren Zola'nın kendisi de frengiye yakalanmış, 1903'te, Halide'nin doğum yaptığı yıl ölmüştü. Halide'nin çok sevdiğini söylediği üç yazar, Daudet, Maupassant ve Zola hep frengi kurbanlarıydı. 1930'lu yıllara gelindiğinde Fransa'da frengiden ölenlerin sayısı 140.000 kadardı. Aynı dönemde Türkiye'de kayda geçen vaka sayısı bu civardaydı: 1930'da 115.000 civarında olan kayıtlı hasta sayısı 1935'te 174.000'e yaklaşarak zirveye ulaşmıştı.[343] Fransa'nın 40 milyon civarındaki nüfusuna karşılık aynı dönemde Türkiye nüfusunun bu rakamın yarısına bile ulaşmadığını hesaba katmak, salgı-

340 Deri Hastalıkları ve Frengi Kliniği Arşivi, Hulusi Behçet, cilt 1, sayı 3-4, Mayıs-Temmuz (1934).

341 1920 Aralık'ında Adnan'ın Sağlık Bakanlığı sırasında TBMM, Frengi Kanunu için harekete geçti. Muhafazakârlar kadınların muayene edilmesine muhalefet ettiler.

342 Aki Yasuo, "Türkiye'de ve Japonya'da Kadın Mücadelesinden İki isim, Halide Edib ve Raiteu Hiratsuka," İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kadın Çalışmaları Ana Bilim Dalı için hazırlanmış yüksek lisans tezi 2003.

343 1928-1935 yıllarına ait *Türkiye İstatistik Yıllıkları*.

nın boyutu hakkında bir fikir verir. Bu dönemlerde pek çok devletin gündeminde frengiyle savaş ilk sıralardaydı.

Eylül 1917'de *Büyük Mecmua*'da tefrika edilen roman, 1919 yılı başında kitap olarak yayımlanacaktı. Romanın kahramanı Dr. Kasım, "insanperver", kadınlara çok yardım eden, çocuklarla yakından ilgilenen bir karakterdi. *Mev'ud Hüküm*'ün yazıldığı günlerde, Adnan da romandaki doktor gibi 36 yaşındaydı; "Şimdi otuz altı yaşında, bir çocuk kadar sade, insanların bütün suç ve hayatına fen adamı gözüyle bakar, onların davranışlarını cam tüpler içinde kaynaşan mikroplar kadar normal bulur bir bilgindi."[344]

Kasım, tıpkı Adnan gibi Avrupa'da tahsil görmüştü. Halide, *Mev'ud Hüküm*'ü yazarken, Adnan ile nikâhlandı, onun romanlarındaki ilk doktor karakteri, *Mev'ud Hüküm*'le karşımıza çıkar.

Kitapta yer alan ilginç bir başka benzerlik ise, roman kahramanı Sara'nın aynen Halide gibi ikinci evliliğini yapmasıydı -hem de çok çapkın bir kocanın ardından. Sururi, doktorun uyarısına karşın, karısına cinsel hastalık bulaştıran bir koca idi.

Sara kocasına deli gibi âşık, onun ihanetine ve aşağılamalarına maruz kalan bir kadın kahramandı. Kocasının ihaneti, ona bulaştırdığı hastalıkla iyice su yüzüne çıkmış, ama Sara, Sururi ölene dek ondan vazgeçememişti. Halide Edib, Sara'yı roman boyunca ezerek, geçmiş evliliğinden Sara'nın üzerinden adeta intikam alıyordu.

Dr. Kasım, Sara'yı sevmiş, kocası öldüğünde, Sara'nın hastalığına aldırmadan onunla evlenmişti. Sara'nın annesi delirdiği için, hep delirmekten korkan Sara, Kasım'a zaman içinde tutkuya dönüşen büyük bir sevgiyle bağlanacaktı.

Halide'nin romanlarında otobiyografik öğelerin çok ağır bastığını hatırladığımızda, *Mev'ud Hüküm* Adnan ve Salih Zeki ile ilişkisine dair bazı ipuçları içerir. Dr. Adnan, Halide'nin romanını okuduğunda hikâye edilen aşkta mutlaka kendisine dair bir şeyler bulmuş olmalıydı.

Romanla ilgili ilginç bir eleştiri yazısı kaleme alan Fuat Köprülü, romandaki cinsel hastalık boyutuna değinmeden Halide'nin kadın karakterlerini güçlü, erkek karakterlerini ise karikatür gibi bulduğunu yazmıştı.[345] Toplum frengiden kırılırken, bir kadın yazarın bu sorunu deşen bir roman yazması önemliydi. *Mev'ud Hüküm* cinsel yolla bulaşan hastalık konusunu merkeze oturtan ilk ve tek erken dönem romanı olma özelliğini bugün de koruyor.

---

344 *Mev'ud Hüküm*, s. 18.

345 Fuad Köprülü, "Mev'ud Hüküm Münasebetiyle", *İnci*, 1 Şubat 1919.

Halide'nin romanı yazarken cinsel yolla bulaşan hastalıklar üzerine bilgi topladığı anlaşılıyor. Halide, *Mev'ud Hüküm*'de adı geçen frengi uzmanı Dr. Celal Muhtar [Özden] ile de yakın arkadaştı.

Jale ile Zeynep

İstanbul'a döndükten sonra, Dr. Adnan, Halide'nin Suriye'den getirdiği Jale'yi muayene ettiğinde, gözlerinde trahom olduğunu fark etmişti. "Bu iyileşmez hastalık oğlanlara da geçer," deyince, Halide çok üzülse de Jale'yi evlat edinmekten vazgeçti. Sonuç olarak Jale, Ayn Tura'nın öğretmenlerinden Makbule Hanım'la birlikte Çağlayan'daki yetimhanede kalacaktı,[346] Jale'den vazgeçme kararı Halide'yi epey sarstı. Kız çocuklarına düşkün olan Halide, anneliğinin ilk yıllarında küçük oğlu Hasan Zeki'ye kurdeleli ve fistolu elbiseler giydirirdi.[347]

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, annesiz babasız kalan çocuklar önce Beyrut'a sonra İstanbul'a getirilmişlerdi. Adnan, sağlık müdürü olarak Heybeliada'daki Elen Ticaret Mektebi'nde açılan yetimhanede toplanan çocuklarla yakından ilgileniyordu. İşgal endişesi karşısında, Müslüman çocuklarını, ailelere dağıtmaya karar vermişlerdi. Mahmure Adnan'a, "Biz de bir çocuk büyütelim, bizim bölgeden olsun," dedi. O da kayıtlara adı Zeynep olarak geçmiş 1907 doğumlu bir Kürt kızını getirdi. O sırada, iki katlı bir evde altlı üstlü oturan Halide ile Mahmure, Zeynep'i birlikte sahiplendiler.[348] Eve gelen bu çocuk, gelecekte Muş milletvekili Nuri Yaman'ın annesi olacaktı.

Halide, bu dönemde eski mesleği eğitimciliğe geri dönmüştü. Bu kez Üniversite'nin batı edebiyatı kürsüsünde hocaydı. 1918-1919 yıllarında profesör unvanıyla anılıyordu. Ali Ayet'le Hasan Zeki'yi Robert Kolej'e yazdırdı. Çocukların Fazlıpaşa'dan koleje gidip gelmeleri saatler alıyordu. Okula yakın olsun diye Bebek'e taşındılar. Yahya Kemal, Halide Edib'in Suriye'den dönünce, Robert Kolej'de bir Amerikalı öğretmenin ayrıldığı çok konforlu köşke yerleştiğini yazıyor ve "Bu kez de Robert Kolej'le uğraşmaya girişti. Orada Refik Halit ile dost oldu," diye de ekliyor.[349]

---

346 *Memoirs of Halide Edib*, s. 467.
347 *Mor Salkımlı Ev*, s. 177.
348 Nuri Yaman'la görüşme.
349 Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, s. 37.

Salih Zeki akıl hastanesinde

Halide'nin eski eşi Salih Zeki hastalanınca tıp fakültesinin akliye ve asabiye bölümüne yatırılmıştı. Çocuklarının babası, yıllarca deli gibi âşık olduğu erkek, ciddi bir hastalıkla boğuşuyordu. Darülfünun umum müdürlüğü görevine son verilmişti.[350] *Riyaziyat Mecmuası*'nda hakkında çıkan yazılar birbirinden garipti. Salih Zeki'den ölmüş bir âlimden söz eder gibi söz ediyorlardı.[351] Hastalık Halide'de ve çocuklarda derin bir hüzün yaratmıştı.

Rıza Tevfik maarif nazırı olduktan hemen sonra, Robert Kolej'deki dostları tarafından düzenlenen mutad toplantılardan ilkine bekleniyordu. Okuldaki Türk hocalar 15 günde bir evlerden birinde akşam yemeğinde buluşurlardı. Rıza Tevfik de Kız Koleji öğretmenlerindendi. O akşam herkes kulakları otomobil sesinde, ilk defa nazır olarak görecekleri meslektaşlarını beklemekteydiler. Adnan, sağlık müdürlüğünün yanı sıra kolejde coğrafya öğretmenliği yapıyordu. Bu nedenle kolej lojmanlarında bir evleri vardı.

"Ah bu kolej hayatı," diye tarif ediyor o günleri yazar Refik Halit Karay. "Nesi iyi değildi ki. Binası, mevkii, manzarası, idaresi, talebesi, ille Türkçe kısmının muallimleri... ilim ve edebiyat adamları, sonra Adnan Bey, ... tanıdığım bütün insanların en sevimlisi ve en zekisi, daha sonra, hayır, hepsinden evvel Halide Hanım ..."

"... Evet Rıza Tevfik'i yemeğe bekliyorduk. Kulağımız otomobil sesinde idi. Nihayet kapının zili öttü ve biraz sonra içeriye, toza toprağa bulanmış, kan ter içinde, yorgunluktan tıraşı bile uzamış, boğuk sesli, mecalsiz bir adam geldi. Biz Nazır Rıza'yı terütaze ve zarif bir kıyafetle bekliyorduk. O işte böyle bir halde gelmişti."

Yetimler yurdunun talebeleri, işgal kuvvetlerinin görevlileri tarafından el konulan mekteplerinden dışarı atılıyordu. Otomobilini bu yüzden talebelere bırakmış, o günkü toplantıya yürüye yürüye gelmişti. Ancak sıcak çorbadan içince kendine gelecekti.[352]

Adnan'ın sağlık müdürlüğü makamında bulunması nedeniyle bir de külüstür otomobili vardı. Kolej hocalarından Babıâli tarafına gidecekleri arabasına toplar götürürdü.

---

350 İ. Hakkı Sunata, *İstanbul'da İşgal Yılları*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2006, s. 21.

351 "Salih Zeki Bey", 2 Mart 1919 *Riyaziyat* Mecmuası, Aktaran Celal Saraç, s. 152.

352 Refik Halit Karay, *Minelbab İlelmihrab*, İnkılap Yayınevi, 2009, İstanbul, s. 93.

Cinayetlerin lekesi...

ABD Başkanı Wilson'un savaş sonunda yayınladığı 14 prensip barış için yeni umutlar yaratırken, Ermeni tehciri sırasında işlenmiş cinayetler imparatorluğa zor günler yaşatmaktaydı. Halide, Wilson ve Ermeni tehciri üzerine önemli bir yazı kaleme aldı.

> ... son kuvvetli günlerimizde güya Türk unsuruna bir hizmet olsun diye Hıristiyan, bilhassa Ermeni unsurunu yine "karmaşık" bir usul ile tehcir ettik. İmhaya çalıştık. Senelerce süren bu usuller ve cinayetler neticesinde, yine hâkim binaenaleyh mesul unsur olmak hasebiyle bütün yük ve leke milletin masum alnına çökmüş omuzlarına yıkıldı. ...
>
> Biz bugün milli hayatımızın en çetin ve kara günlerinde bulunuyoruz. Ve bizi en ziyade sıkan şey, Amerika ve İngiltere'ye karşı memleketinde masum tebaasına zulmetmiş ve masum tebaasını çocuklarıyla öldürmüş vaziyetinde kalmaktır.

Ancak kendisine gönderilen Rus belgelerinden de etkilenmişti:

> Medeni dünya karşısında millet beraat ettikten sonra ve bu fena siyaset neticesinde memlekette tesis eden intikam havasıyla birçok Türk'ü de Ermenilerin öldürdüğünü resmi Rus vesaiki ile görmüş olduğumu söylemek isterim. Türk ve Ermeni mütekabilen [karşılıklı olarak] döktükleri kanların ve uğradıkları sefaletlerin menbaı [kaynağı] aynıdır.

Halide'ye göre, geniş yetkilerle donatılmış bir karma komisyon mağdur Ermenilerin hakkını arayabilir, zorla Müslüman yapılmış Ermenilerin dinlerine dönmeleri sağlanabilirdi.[353]

İki hafta sonra, Ahmet Haşim, Halide'yi, "Eğer bu sesiniz bütün seslerin sustuğu ve insan boğazlarından akan son kırmızı ırmakların kaybolmak üzere topraklara doğru koşup gittiği sırada bugün gibi işitilmiş olsaydı!.." diye başlayan sözleriyle eleştirecek, "Fakat siz o sırada başka bir mezbahayı seyre gitmiştiniz. Paşanız sizi dumanlı ve parıltılı otomobilleriyle bir Neron eğlencesini seyir için Suriye'ye davet etmişti..."[354] diyerek de sürdürecekti.

Suriye'deki başarısızlık, Halide'nin moralini bozmuştu. Katıldığı toplantılarda hükümete ağır eleştiriler yöneltiyordu., Bu eleştirileri nedeniyle Halide'ye öfke duyan genç kadın şair Şükûfe Nihal duy-

353 Halide Edib, "Wilson'un Şartları Karşısında", *Vakit*, 22 Teşrinievvel, 1918.

354 Ahmet Haşim, "Halide Edib Hanımefendi'ye" *İçtihad*, 7 Teşrinisani, 1918, Bedii Şehsuvaroğlu Arşivi içinde.

gularını bir yazıyla dile getirdi. İnas Darülfünunu'nda [kız üniversitesi] okuyan ilk kız öğrenci olan Şükûfe Nihal'in, *Türk Kadını* dergisinde, "Bir Mektup" adlı yazısı yayımlanırken, "Adı geçen hanımefendiyi tanımıyoruz," diye not düşülmüştü.

Anlaşıldığı kadarıyla Halide, karşısına çıkan Şükûfe Nihal ile konuşurken, milletin ve memleketin noksanlarından söz ederek geri dönmemek üzere İngiltere'ye gitmek istediğini dillendirmişti. Artık hayatını ziyan etmek istemediğini söylemiş, herkese teessüfler yağdırmış, hatta "Eşşek Eşşek Türkler," sözcüklerini kullanmıştı. Vatanından vazgeçmek isteyen bu ünlü kadın, genç şairi öfkelendirmiş, memleketi işgal etmek üzere olanları kastederek şöyle demişti:

"İşte size bol bol medeni arkadaşlar... şikâyet ettiğiniz her şey yoluna girecek..."[355]

Ancak Halide'nin öfkesi sözde kalacak, İngiltere'ye gitmek yerine, mücadelenin en önünde yürümeye devam edecekti.

355 Şükûfe Nihal, "Bir Mektup: Memnun musunuz?", *Türk Kadını*, sayı 13, 28 Teşrinisani, 1334 (1918) 195-197. Bkz *Yazılar, (1909-1966)*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 41-44 içinde. (Yay. Haz. Yaprak Zihnioğlu)

Wilson Prensipleri Cemiyeti

Osmanlı İmparatorluğu, Amerikan Başkanı Wilson tarafından öne sürülmüş 14 prensip doğrultusunda barış istemişti. Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı İmparatorluğu yenik düştüğünü resmen kabul etmiş, hemen ardından da ülkeyi savaşa sürükleyen ve ülkeye tehcir lekesini süren İttihat ve Terakki'nin üst düzey yöneticileri -başta Enver, Talat ve Cemal paşalar olmak üzere- yurtdışına kaçmışlardı. Arkada bıraktıkları payitaht işgale uğrayacaktı; ne var ki yeraltı hareketi, parası ve silahlarıyla direnişe hazırdı.

Amerikan Başkanı Wilson'dan yükselen barışçı ses, ulusların kendi kaderlerini tayin etmesi ve işgal edilen toprakların boşaltılması çağrısı aydınlar arasında da büyük ilgi uyandırmıştı. 1912 yılında Amerikan başkanlığına seçildiğinde Princeton Üniversitesi'nin rektörü olan Woodrow Wilson, kalıcı bir dünya barışını kendisine uğraş edinen, çocuk emeğini yasaklayan sıra dışı bir başkandı; bütün zamanların en entelektüel Amerikan başkanı olma niteliğini bugün de koruyor.

Wilson Prensipleri'nin 12. maddesi Osmanlı İmparatorluğu için kaleme alınmıştı; ülke çıkarlarına da gayet uygun görünüyordu.[356] Bu maddeyi Türkiye'nin geleceği açısından önemseyenlerden biri de Mustafa Kemal Paşa idi.[357]

---

356 İlke 12: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklere emin bir egemenlik hakkı tanımak gereklidir. Bununla beraber, Türklerin hâkimiyeti altında bulunan diğer milliyet mensuplarına da serbest bir gelişme imkânı verilmelidir. Çanakkale Boğazı milletlerarası güvence altında bütün milletlerin gemilerine ve ticaret ulaşımına açık bulundurulmalıdır."

357 Bkz. Mustafa Kemal'in Ankara konuşması, Atatürk'ün Bütün Eserleri 1919-1920, C. 6, Kaynak Yayınları, İstanbul 2003 s. 25-32.

1918 yılı sonunda İstanbullu bir grup aydın, Avrupa'ya duydukları öfkeyle gözlerini Amerika'ya çevirince, Wilson Prensipleri Cemiyeti etrafında örgütlendiler. Derneğin yöneticileri arasında Halide Edib'in yanı sıra Celaleddin Muhtar, Ali Kemal, Hüseyin Hulusi ve Refik Halid vardı. Etkin üyeleri içinde de Ahmet Emin, Yunus Nadi, Celal Nuri, Necmettin Sadık gibi tanınmış yazarlar bulunuyordu. O günlere dair yazılanlar Halide Edib'in cemiyetin kurulmasında esas rolü oynayan kişi olduğunu gösteriyor. Refik Halit Karay, katıldığı bir toplantıyı anılarında şöyle aktarır:

> Bir akşam kolejdeki evime Halide Hanım, her zamankinden başka bir çehre, pek ciddi, pek düşünceli bir çehre ile gelmiş, ağır bir mukaddeme [başlangıç] yapmış ve neticede memleketin muhtelif fikirlerini temsil eden kişilerden mürekkep bir cemiyet teşkilinin pek faydalı olacağını söylemişti. ... Gitmek üzere ayağa kalktığı zaman... "Acaba," dedi, "Ali Kemal Bey'in bu hususta fikri nedir? Belki beraber çalışmakta mahzur görmez. Kendisiyle bu ciheti konuşur musunuz?"
>
> Konuştum. Tıpkı Matbuat Cemiyetinde olduğu gibi muhatabım, "Mirim, vazgeç böyle işlerden, hiç Frenkler bu maskaralıklara metelik verirler mi?" gibi bir itirazda bulundu; nihayet yarı vaat etti sonunda toplantıya geldi ve gazetesinde cemiyeti methe karar verdi.

Halide, Edib'in de Wilson'un 12. prensibinden anladığı, "Türklerin çoğunlukta oldukları yerlerde, istiklallerine dokunulmayacağı," idi. Onun ve pek çok aydının bu prensipleri sahiplenmesinin nedeni, Ermeni ve Yunanlılara toprak verilmemesini garanti altına alma düşüncesiydi.

Refik Halid ve Ali Kemal

Vakit gazetesinin bürosunun üst katında bir odada Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin idare heyeti toplanmıştı. Refik Halid'in deyişiyle, "lakırdı dinlemesini hiç sevmeyen *Sabah* başmuharriri" Ali Kemal, Halide Edib Hanım'ın söylediklerini, belki hayatında ilk defa olarak, büyük bir samimiyetle adeta can kulağıyla dinliyordu.

> Unutamadığım hatıralardan biridir, güneş içinde pırıl pırıl parlayan bir yıkanmış kış günü, Halide Hanım'ın kolejdeki evinde, Ali Kemal, Celal Muhtar ve ben, "Wilson Prensipleri Cemiyeti" vesile-

siyle bir öğle yemeğinde buluşmuştuk. *Handan*'ın muharriresi, bu basık tavanlı minimini hücreli Amerikan köşkünün biraz loş, biraz dar ve fakat pek samimi pek ailevi muhitine ne kadar yaraşmış hoş bir rayiha ile evi tütsülemeye mahsus imiş gibi, ocakta aheste aheste yanan odunların karşısında, kaba tahtadan yapılmış bir geniş koltuğa yaslanarak bize memleketin dertlerini ne tesirli anlatmıştı! Ali Kemal bu ziyaretten pek memnun avdet ediyordu. Hatta arabada Celal Muhtar'a, mirim demişti, Halide Hanım bir harika, bir irfan menbaı... Memleket için bu kadınla beraber çalışmak ayrı bir zevk, ayrı bir kuvvet!" Akşamüstü Halide Hanım da bana Ali Kemal için şöyle diyordu. "Pek *correct*, pek nazik bir adam. İyi bir yüreği var gibi. Herhalde pekâlâ beraber çalışılabilir."

Bu karşılıklı hüsnü nazara rağmen çalışılamadı. Bir gece ailece Halide Hanım'ın evinde bulunuyorduk. Telefon çaldı, ev sahibesi konuştu, fakat sapsarı kesilmişti.

"Ne var?" dedik.

"Tevkifat başlamış," dedi.

Bu, Tevfik Paşa kabinesinin Dahiliye Nazırı İzzet Bey marifetiyle yaptırdığı ilk tevkifattı. Bunda bizim doğrudan doğruya bir dahlimiz yoktu. Ama, Halide Hanım'ın gözlerindeki mana hepimize karşı o dakikadan itibaren değişmişti.[358]

İşgal başlıyor

Savaşın Avrupalı galipleri, Wilson Prensipleri'ni uygulamaktan çok, uzun zamandır yaptıkları -uluslararası hukuka aykırı- gizli antlaşmaları hayata geçirmek için harekete geçmeyi bekliyordu. Bu anlaşmalarla Osmanlı İmparatorluğu nüfuz bölgelerine ayrılmıştı, anlaşmanın tarafları da imparatorluğu paylaşarak hisselerini almaya kararlıydılar.

İstanbul'da işgal adım adım gerçekleşti. 13–14 Kasım 1918'de İtilaf Kuvvetleri donanmalarında Boğaz'da bekleyen 3.600 asker İstanbul'a girdi. Mütareke hükümleri çiğnenmiş, işgalin ilk aşaması başlamıştı. İngiliz, Fransız ve İtalyan birlikleri İstanbul'u aralarında paylaştılar. Eski kent ve batısına Fransız; Beyoğlu, Galata ve Şişli'ye İngiliz, Üsküdar'a ise İtalyan askerleri yerleşti. O günleri anlatanlar İngilizleri, "düşman", İtalyanları "kibar", Fransızlarıysa, "zararsız" sıfatlarıyla anarlar.

İşgalci devletler de kendi aralarında anlaşmazlık içindeydiler. Şehrin tek hâkiminin İngilizler olmadığını göstermek isteyen Fran-

358 Refik Halit Karay, *Minelhab İlelmihrab*, İnkılap Yayınevi, 2009, s. 110, 111, 112.

sız Mareşal d'Espèrey, 8 Şubat 1919 günü Beyoğlu'nu, beyaz atının üzerinde bir uçtan bir uca katetti. Bando, Fransız milli marşını çalarken, o da şehrin yeni "fatih"i olduğunu ilan ediyordu. Padişahın kaldığı Dolmabahçe Sarayı'na göz dikmişti ki, diğer işgalci kumandanların uyarısı üzerine Enver Paşa'nın Kuruçeşme kıyısındaki sarayında karar kıldı.

İşgal kuvvetleri kendi polis gücünü ve askeri mahkemelerini kurdu, basına sansür getirdi, banka, hastane ve hapishanelerin kapısına muhafizlarını yerleştirdi. Her biri değişik üniformalar giymiş sayısız asker ortalıkta dolaşıyor, subaylar büyük otellere yerleşiyor, pek çok eve el konuluyordu.

İşgalle birlikte İstanbul'un çehresi değişti. Avrupa deyince akla, Avrupa'dan gelen işgalcilerin yarattığı dehşet geliyordu artık. Liman savaş gemileriyle doluydu. Üsküdar'a, Boğaziçi'ne gidip gelen küçük gemiler, savaş gemilerinin yanından geçerek onları selamlamak zorundaydı.

O günlerden birinde, Yazar Cevat Şakir (Kabaağaçlı), Büyükada vapuruna binmiş, tenha güvertesinde vapurun kalkmasını bekliyordu. Dalgın dalgın Sarayburnu'na bakarken kafasına küt diye bir sopa indi. İşgal kuvvetlerine mensup bir polis, oturduğu yerin işgal kuvvetlerine ait olduğunu hatırlatmak istemişti kendisine! Düşündü taşındı, susmayı tercih etti.

Cevat Şakir'in annesinin Taksim'deki binasının alt katını da işgal etmişlerdi. Altı odalı daireye altı lira aylık veriyorlardı. Terkos şirketi suyu kesince dışarıdan su taşıma parasını da bu kiradan kesmeye başladılar. Annesinin isteği üzerine Şikâyet Komisyonu'na başvurmuş, ama arkasında sıralanan askerleri görünce çıkıp gitmişti.[359]

İşgal askerlerinin çoğu Beyoğlu ve civarında görevliydi. Şehirde yoksulluk ve sefalet artmış, askerlerin taşıdığı çorba karavanasından damlayan çorbaları bekleyenler çoğalmıştı. İşgal askerlerinden kaynaklanan cinsel taciz vakaları nedeniyle kadınlar sokağa çıkamaz olmuşlardı. İşgalci devletler, oluşturdukları sağlık bürolarından askerlerine bedava prezervatif dağıtıyorlardı.

Kadınlar hassas

Halide, halk arasında dolaşıp insanları dinledikçe, kadınların memleket meselelerinde erkeklerden daha hassas olduklarını görüyordu. "Siyasi sebepleri anlamasalar bile, yurtlarının tehlikeye

359 Cevat Şakir Kabaağaçlı, *Mavi Sürgün*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s. 16-20.

girmesine derhal isyan ediyorlardı," diyor,[360] mütareke döneminin kadınlarını şöyle anlatıyordu:

> Siyasi teşekküllerin muhtelif ve hususi içtimalarında, siyahlar içinde genç kadınların, kızların, dizlerinde not defterleri, erkek vatandaşlarıyla, vatanı bu korkunç felaketten kurtaracak çareleri münakaşa ettiği görülürdü. Açık içtimalarda da binlerce ve binlerce, sadece genç ve münevver değil, hatta halk tabakasından, hatta artık hayatlarının sonuna gelmiş ihtiyar kadınların değneklerini kakarak geldikleri görülüyordu. Köylerde, ocak başında kadınlar toplanır, hep aynı mevzuyu konuşurlardı. [361]

Halide, Bebek'ten her vapura binişinde Boğaziçi'ndeki işgal donanmasının önünden geçmek zorunda kalıyordu. İşgal İstanbul'daki hayatı giderek daha fazla etkilemeye başlamıştı. Vapurda bir Rum kadının biletçiye davranışı sinirlerini bozunca, Mahmutpaşa sırtlarındaki eski evine taşınmaya karar vermişti. Bu karar, çocukların şehrin öteki ucundan Robert Kolej'e nasıl gideceklerini düşünmeden, salt İstanbul'un Türk bölgesinde oturmak uğruna verilmişti.

Halide Edib, *Ateşten Gömlek* romanında işgal altındaki İstanbul'u anlatmış, gördüğü kâbusları Ayşe'nin ağzından yazmıştı. Romanda Ayşe, içinde ince uzun bir yatak olan bir uçakta İstanbul'un üzerinde büyük bir süratle ve durmaksızın uçuyordu. Uçtuğu tayyarenin üstündeki boşlukta bir İngiliz tayyare filosu dolaşıyor, tam da onun karnı üzerine bomba atmaya çalışıyordu. Havada gümbürtüler meydana geliyor, başının üzerindeki bulutlar arasında kırmızı yeşil kanatlı dev gibi at sinekleri uçuşuyordu. Gökyüzündeki bu karmaşanın arasından, tanıdığı bir İngiliz'in çıplak kafası uzanıyordu.

Halide gerçek hayatın da bunun gibi bir kâbusa dönüştüğünü, şiddetin çocuklara kadar yayıldığını fark etmişti. Fazlıpaşa'daki evde, Hıristiyan ve Türk çocukları birbirlerinin mahallerinden geçerken karşılıklı taş atıyorlardı.

> Okul epey uzakta olduğundan, onları ancak akşama doğru görebiliyordum. Ancak pazar günleri evde oluyorlardı. Ali Ayetullah artık çok sakin bir çocuk olmuş, yanımda oturup kitap okumaktan müthiş bir keyif alıyordu. Kaba güçten, en çok da kendi yaşındaki küçük çocukların enerjilerini amaçsızca ve budalaca boşa harcamalarından oldum olası nefret ederdi. Hasan Zeki ise bitmek tükenmek bilme-

360 *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 11.

361 *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, s. 254.

yen bir enerjiye sahipti. Bir dakika bile rahat duramıyor, sürekli bir şeylerle uğraşıyordu. Bacaklarında yara bereler hiç eksik olmuyor, elleri ve yüzü çizikten geçilmiyordu. ... En büyük derdi biraz ufak tefek olmasıydı. Hep uzun boylu ve güçlü kuvvetli bir erkek olmak ister, bu açığını kapatmak için kaslarını alabildiğine güçlendirmeye çalışırdı. ... Doğuştan kavgacı bir yapıya sahip olmasına rağmen, yine de bir şövalyeye yaraşır, neredeyse Donkişotvari bir yönü vardı. Bu vasıflarıyla Ali'nin nüktedan yorumlarına sürekli hedef olur, o da bu yorumlara genellikle yumruklarıyla ya da sert karşılıklarıyla cevap verirdi. Ne var ki, ben yanlarındayken sessiz ve uslu durmayı bir şekilde başarırlardı.

Bir pazar günüydü, Dr. Adnan ile eve epey geç dönmüştük. Ali Ayet kapıda bizi bekliyordu. Ona Hasan Zeki'nin nerede olduğunu sorduğumda, kaçamak bir cevap verdi. Daha sonra Ali, Dr. Adnan ile birlikte odasına çıktı... odadan arada sırada kahkaha sesleri yükseliyordu. On dakika kadar sonra, Dr. Adnan odama gelerek, "Sana bir şey söyleyeceğim Halide, ama fazlasıyla ciddiye almandan korkuyorum," dedi.

Bunun üzerine, "Kesinlikle Hasan'ın bir oyunudur bu. Haydi anlat bana," diye atıldım.

"Olay sadece çatışmalarla ilgili. Türk tarafını örgütleyecek birinin olması gerektiğinden hep söz edip durduğumuzu sen de biliyorsun. Eh işte, bu kişi Hasan (Zeki) olmuş. Görünüşe bakılırsa, bir yığın yaveri, albayı vesairesi de varmış. Ali (Ayet) onu en başından beri bu işten caydırmaya çalışmış, ama nafile. Gelgelelim, bugün ciddi denebilecek bir olay olmuş. Önce Hıristiyan takımı bizim tarafı kuşatmış ve Türk çocuklarını gafil avlamış. Bunun üzerine bizimkiler de bir intikam planı hazırlayıp Hıristiyan kesimine hücum etmişler. ...

Yemekten sonra onu alıp odama çıktım ve kapıyı da kilitleyip onunla uzun uzun konuştum. ... Kapıyı açıp da gitmesine izin verdiğimde ağzından çıkan tek cümle, "Takımımı dağıtacağım, anne," oldu. Sesi bana pişmanmış gibi geldi.[362]

İttihat ve Terakki'nin gücü

İttihat ve Terakki Cemiyeti yenilginin ardından kendisini feshetmişse de ülkenin en önemli siyasi gücü olmayı sürdürmekteydi. Meclis'in büyük çoğunluğunu elde tutan İttihatçılar, polise ve orduya da hâkimdiler. Cemiyet, savaş sonrası ortamda eğer gerekirse bir ulusal mücadelenin temellerini atacak tedbirleri almıştı. İttihat-

362 *The Turkish Ordeal*, s. 53–58.

çılar, açık ve yasal siyasal faaliyetle kamuoyunu harekete geçirirken, illegal örgütlenmeyi ve faaliyeti de ihmal etmemişlerdi. Gizli ve açık faaliyetleri yürütenler aynı kişilerdi.

Osmanlı ordularının çökmesi halinde Anadolu'da yürütülecek bir gerilla hareketinin koşulları, 1915 yılından itibaren araştırılıyordu. İstanbul'daki yeraltı direnişinin temsilcilerinin toplantılarına katılanlardan biri de Mustafa Kemal'di. İşgal döneminde İstanbul'da uzun süre kalmış, mümkün olan bütün çıkış yollarını araştırmış, hatta yakın dostu Fethi Bey [Okyar] ile beraber 40 sayı kadar çıkan günlük *Minber* gazetesinde bu konuları tartışmıştı.

Mustafa Kemal Anadolu'ya gitme kararını alırken, tüm bu verileri ve koşulları da hesaba katmıştı. İtilaf Devletleri'nin isteği üzerine, Samsun vilayetindeki Hıristiyan köylülerin Türk çeteciler tarafından tacizine son verilmesi için yüksek rütbeli bir subayın bölgeye gönderilmesi kararlaştırılmıştı. Ali Fuat Paşa'nın (Cebesoy) akrabası olan Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, Mustafa Kemal'i önermişti. Sadakatinden emin olmak için hakkında yapılan araştırmaların ardından, Mustafa Kemal'in tayini uygun görülmüş ve padişah tarafından onaylanmıştı. Bu onayın ardından Mustafa Kemal, 16 Mayıs'ta gemiyle yola çıktı. Erik Jan Zürcher, Milli direniş hareketinin İstanbul'un işgali sırasında başlamış olduğunu, İttihatçı geçmişi olan kişi ve örgütlerin Samsun'a gelen Mustafa Kemal'in liderliğinde birleştiğine dikkat çekiyor.[363]

İzmir işgal ediliyor

15 Mayıs 1919 günü Yunan askerlerinin İzmir'i işgal ettiği duyulduğu anda İstanbul'da büyük kıyamet kopmuştu. Kendi işgaline sessiz kalan şehir, bu kez ayaklanmıştı. İstanbullu öğrenciler işgale karşı büyük bir toplantı düzenlemişler, bu toplantıya, derse girmek için bekleyen kızlar da katılmıştı. Sabah okula gelen erkek öğrenciler binadan ayrılınca, kızların eğitimi başlardı. İşgal nedeniyle toplantı yapıldığını öğrenen kız öğrenciler de dosdoğru salona girmişlerdi. Bu durum üzerine telaşlanan Rektör Yardımcısı Naim Bey, kızların derhal salondan çıkartılmalarını istemiş ama öğrencilerin ciddi protestosu üzerine başarılı olamamıştı.[364] Kızlarla oğlanların bir felaket gününde bile aynı salonda toplanması, üniversite gibi bir kurumun

363 Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 173-177, 163, 179.

364 İ. Hakkı Sunata, *İstanbul'da İşgal Yılları*, 2006, s. 23, 31-32.

yöneticilerini bile, en azından, "halk duyunca ne der," diye tedirgin ediyordu.

Halide, İzmir'in işgal edildiğini öğretmeni Miss Dodd'un telefonuyla öğrendi. Onun için her şey önemini kaybetmiş, "İstiklal Mücadelesi hissi bir çeşit mukaddes cinnet," halini almıştı. Artık şahıs olarak yaşamıyordu. Bu milli mukaddes, cinnetin bir parçası gibiydi.

Amerikan Kız Koleji'nde önceden söz verdiği bir konuşması vardı. Programını bozmadı. Kürsüye giden merdivenleri çıkarken, son basamağın bir idam sehpası olduğunu hayal ediyor, amacı uğruna ölmek istiyordu. Konuşmasında, kişileri insanca duygular için yoğurmayan bir tahsilin beyhude olduğunu söylemekle yetinmiş, İzmir'den hiç söz etmemişti.[365]

Ertesi gün, Türk Ocağı'ndan telefon aldı, "Hemen gel, İzmir işgalini protesto etmek üzere bir miting hazırlıyoruz," diyordu telefondaki ses. Arayan, Ocak Reisi Ferid (Tek) Bey'di. Halide, ocağa gittiğinde konuşmayı kimin yapacağı tartışılıyordu. Herkeste bir tereddüt vardı. Halide Edib, "Ben konuşurum," dediği zaman herkes çok sevinmişti.

Mitingler başlıyor

İlk mitingin yeri ve tarihi belirlenmişti. 19 Mayıs 1919 günü Fatih'te toplanacaklardı. 18 Mayıs günü dükkânların çoğu kepenklerini açmadı. Miting kararının alındığı gün, İstanbullu muhalif aydınların çıkarttığı *Büyük Mecmua*'nın sahibi Zekeriya (Sertel) Bey, bir ihbar üzerine Bekirağa Bölüğü'ne götürülmüştü. Sabiha Zekeriya, Bekirağa Bölüğü'nden[366], eşini ziyaretten döndüğünde Ömer Seyfeddin, Falih Rıfkı, Ruşen Eşref, Köprülü Mehmed Fuad ve Hasan Âli Yücel heyecanla evde onu bekliyorlardı. Hep birlikte, İzmir'in işgalinin ardından hazırlanacak dergiyi tartıştılar. Baskı sorumluluğunu Ömer Seyfeddin üstlendi. Yazıların sansüre götürülmesi işini de Sabiha'ya verdiler. Sabiha, derginin imtiyazını üzerine alıp yayını sürdürecekti.

Sabiha noterde imtiyazın devri işlemini tamamlayıp eve geri geldiğinde kapı çalındı.

"Kimi istiyorsunuz?" diye sordu. Karşısında, kısa boylu, zayıf, siyah çarşaflı bir kadın duruyordu.

---

365 *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 25.

366 Bugünkü İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi.

"Ben Halide Edib."

Sabiha, hem şaşırmış, hem de sevinmişti. Romanlarını büyük zevkle okuduğu Halide Hanım'ın *Büyük Mecmua*'ya yazı yazdığını, kendi evlerinde yapılan dergi toplantılarına katıldığını biliyordu. "Beni bu toplantılara sokmazlardı," diyor anılarında.[367]

İçeri girince çarşafının üstünü çıkartan Halide, Zekeriya'nın durumunu sordu, Sabiha da ona, Bekirağa Bölüğü'nde gördüklerini anlattı.

"Şimdi dergi ne olacak?" diyen Halide, Sabiha'dan "Ben çıkaracağım," cevabını alınca, onu dikkatle süzdü ve,"Sen daha çocuksun!" dedi.

Sabiha lafin altında kalmadı, "Yavaş yavaş büyüyeceğim," diye karşılık verdi.

Halide, "İsterseniz başyazıları ben size yazarım," dedikten sonra ekledi, "Yarın İzmir'in işgaline karşı bir protesto mitingi yapacağız, sen de gel."

Türk Ocağı, propaganda amacıyla ufak ilanlar bastırmış, her tarafa dağıtmıştı. Miting Fatih Belediyesi'nin önünde yapılacaktı. Kırmızı bayrakların yerine yas rengine bürünmüş siyah beyaz ay yıldızlı bayraklar miting konuşmasının yapılacağı binaya asıldı. Bu bayraklar herkesin gözlerini yaşartıyordu. Miting akşamüzeri saat dörtte başlayacaktı, buna rağmen meydan, erken saatlerde hınca hınç dolmuştu

Halide, o güne kadar hep kapalı yerlerde konuşmuş, açık alanda halka hiç hitap etmemişti.

Büyük kalabalığı gördüğünde sesini nasıl duyuracağını düşündü. İstanbullulara belediyenin balkonundan seslenecekti. Siyah çarşafının içinde, konuşmasına başladı. Kürsünün tam karşısındaki Hava Şehitleri Anıtı'na çarparak geri dönen sesi bütün meydanda duyuluyordu. Acıyı içinde hissederek konuşuyor, dinleyenler kendini tutamıyor, ağlıyorlardı.

Konuşmasını önceden hazırlamamıştı, "Parlayan gözler söyleyeceğini insana ilham ediyordu," diyor anılarında.

> Türk ve Müslüman, bugün en kara gününü yaşıyor. Gece, zifiri karanlık bir gece. Fakat insanın hayatında sabahı olmayan gece yoktur. Yarın bu korkunç geceyi yırtıp, parlak bir sabah yaratacağız. Buna da gücümüz mutlaka vardır. ... Bugün elimizde top, tüfek denilen alet yok; fakat ondan büyük, ondan kuvvetli bir silahımız var; Hak var, Allah var. Tüfek ve top düşer; Hak ve Allah bakidir. Topunun

367 S. Sertel, *Roman Gibi*, s. 25-27.

yüzüne tükürecek kadar, evlatlar, analar, kalbimizde aşk ve iman, milliyet duygusu var.[368]

Mitingin ardından Darülfünun'da bir toplantı yapıldı. Saraya, Vahideddin'le görüşmek için bir heyet gönderilecekti. İki öğrenci ile birlikte Halide'ye görev verildi. Gittiler, ancak, padişahın hasta olduğu söylendi ve huzura kabul edilmediler.

Sabiha, miting dönüşü *Büyük Mecmua*'yı sansüre götürmüş ve epey azar işitmişti. Matbuat Umum Müdürü Haydar Bey'le tartışmış ama fayda etmemişti. O da dergiyi alıp Halide'nin Gedikpaşa'daki evine gitti. Haydar Bey'le aralarında geçen tartışmayı aktardığında, "İyi yapmışsın, sansürün çıkardığı yerleri yine beyaz bırakın," dedi Halide.

Evin içi kalabalıktı. Sabiha, Halide Edib'in orada bulunanlara şöyle söylediğini duydu: "Mustafa Kemal Paşa 16 Mayıs'ta Anadolu'ya hareket etti. Artık savaş başlıyor. Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey'le bir dereceye kadar anlaşmaya vardık. Kâzım Karabekir'in de kendisini desteklemesi bekleniyor."[369] Görünen oydu ki, direnişi örgütleyenler Mustafa Kemal'in liderliğinde anlaşmışlardı.

İsyanın hatibi

İşgale karşı isyanın hatibi Halide'ydi. 22 Mayıs günü Kadıköy'de idi; 23 Mayıs 1919 günü de Sultanahmet'te. Yüzlerce yılın geleneği çiğneniyor, artık, mitinglerde kadınlar da konuşmacı olarak kürsüye çıkıyorlardı.

İstanbul akın akın miting meydanına yürüyordu. O gün, Ağaoğlu kardeşler Samet ve Süreyya meydana, anneleri Sitare Hanım ile birlikte gelmişlerdi. Samet, Fatih'ten Sultanahmet'e kadar koştuklarını hatırlıyor.

Çarşafına sımsıkı bürünüp yola koyulan kadınlardan Sabiha Zekeriya, ağaçların üzerinden insan bedenlerinin dal gibi sallandığını görmüştü. Sayısız kadın vardı alanda.

Sultanahmet Meydanı'na Fuat Paşa Türbesi Sokağı'ndan giren Halide'nin kalbi öylesine atıyordu ki, yürürken sallanıyordu.

Kalabalıktan kıpırdamak mümkün değildi. Damlar, cami kubbeleri, meydan, her yer insan doluydu. Süngülü dört asker kendisine yol açmıştı. Halide, hayatının en önemli anını yaşadığının farkındaydı.

368 Şefika Kurnaz, "Milli Mücadelede Türk Kadını," Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 34, Cilt: XII, Mart 1996.

369 S. Sertel, *Roman Gibi*, s. 29.

Bedeninin her zerresi elektriğe tutulmuş gibiydi. Sultanahmet'teki Halide, her günkü Halide değildi.

Onun mitingde konuşacağını öğrenen sinemacılar da, konuşmasını filme çekmek için hazırlık yapmışlardı. Fuat Bey [Uzkınay] Cemil'i [Filmer] aramış, "filmi ve makinayı hazır et," demişti. Geceyi heyecandan uykusuz geçiren Cemil, şafakla birlikte kalktı, kalabalığı yara yara Sultanahmet Camii'ne ulaştı. Minarelerden birine çıkıp, şerefesinin korkuluklarına makinasını yerleştirdi. İngilizler mitingin filme alınmasını istemiyorlardı. Fuat Bey Cemil'e, onlara görünmemesini tembih etmişti.

Halide, siyah çarşafının içinde dimdik, vakarla duruyordu. Çevreye asılan bayrakların üzerine siyah tüller çekilmişti. Bir camiden diğerine gerilen mahyalarda "İzmir Bizimdir," yazılıydı. Sultanahmet Camii'nin önüne yüksek bir kürsü kurulmuş, önüne de Wilson'un 12. maddesi çerçevelenip asılmıştı. Wilson Prensipleri Derneği de bu mitinglerde aktif rol oynuyordu.

20 milyon kişinin kaybından sonra batılı ülkelerin barışa susadığını belirten Halide, "Mustafa Kemal Paşa da dahil, memleketi, girdiği çıkmazdan kurtarmak için canını fedaya hazır bir grubun," Wilson Prensipleri Derneği'ni kurmuş olduğunu söylüyor.[370]

Nâzım Hikmet Sultanahmet'te

Ayakları hafif içe basan, boyu 1.80'in üzerinde, saçları ve favorileri alev alev, yakışıklı bir genç, "Ah ben de dretnotunu kurtarmak için boğulan o fedai gibi olabilsem," diye yakınıyordu. Bu genç, bir grup öfkeli şair arkadaşıyla Çemberlitaş'a doğru yürürken sırf kuralları çiğnemek için kalıpsız fesinin püskülünü ve ibiğini kopartmıştı. Zaman zaman tersin tersin yürüyen, yolunu keser gibi insanın yüzüne bakarak konuşan genç adamın adı Nâzım Hikmet'ti.[371] Yanında da o günlerde hayran olduğu bir genç kadın, Suat [Derviş] ile Vâlâ [Nureddin] vardı.[372]

Sultanahmet Camii'nden Ayasofya'ya kadar her yer doluydu. Alanda yaklaşık 200.000 kişi toplanmıştı.[373] Önce kürsüye erkekler çıktı, ilk konuşmacı Mehmet Emin [Yurdakul] Bey'di. Meydanda toplan-

370 *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, 2009, s. 162.

371 Vâlâ Nureddin, *Bu Dünyadan Nazım Geçti*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1999, s. 44-45.

372 Liz Behmaoras, *Suat Derviş*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 45.

373 *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 32. Halide Edib ve Sabiha Sertel mitinge katılanları, 200.000 kişi olarak hatırlıyor.

mış insan seli, Halide kürsüye çıkınca ürpertici bir sessizliğe büründü. İtilaf devletlerinin uçakları mitinge katılanların yüreğine korku salmak için kalabalığın üzerinden minarelerin arasından uçuyordu. Halide, o gün uçaklar ateş açmış olsalar, mücadele ruhuyla kendinden geçmiş olan halk bunu fark etmeyecek, diye düşünmüştü.

> Bir gün gelecektir ki, daha büyük bir mahkeme, milletleri tabii haklarından mâhrum bırakanları mahkûm edecektir. O mahkeme bu gün bizim aleyhimizde olan devletlerin fertlerinden teşekkül edecektir. Çünkü, her ferdin içinde ezeli bir hak duygusu vardır ve milletleri meydana getirenler de fertlerdir. ...
>
> Hükümetler düşmanımız, milletler dostumuz ve kalbimizdeki haklı isyan kuvvetimizdir. Bütün milletlerin haklarını kazanacağı gün, çok uzak değildir. O gün geldiği zaman, bayraklarınızı alınız, bu maksat için canlarını veren kardeşlerimizi ziyaret ediniz. Şimdi yemin edin ve benimle beraber tekrarlayın:
>
> Yüreğimizdeki mukaddes heyecan, milletlerin hakları ilan edilinceye kadar devam edecektir.[374]

Binlerce ses büyük bir uğultu halinde onun sözlerini tekrarlıyordu. Çifte ezanlardan sonra Halide Edib'i dinleyen Nâzım Hikmet, büsbütün coşmuştu.

Mitingi uzaktan filme alan Cemil, bu önemli olayı yakından çekmek istiyordu. O kargaşada, Halide Edib'in sekreteri Sabahat'i gördü. Cemil ile Sabahat, birkaç yıl içinde evleneceklerdi. Cemil, kürsüye kadar yaklaşamasa da yakın çekimleri tamamlamıştı. Malul Gaziler Cemiyeti'ne gitti, gece yarısına kadar filmi yıkadı, sonra da cemiyetin yardımıyla Karaköy Rıhtımı'nda bulunan bir Amerikan torpidosuna götürdü, kaptana teslim etti.[375]

Yahya Kemal, o gün Halide'nin sesinin İstanbulluların kalbine son bir hatıra gibi hakkedildiğini yazdı.[376] Ziya Gökalp de, miting meydanındaki Halide'yi bir dörtlükle anlattı:

Anınca hâlâ görüyor vicdanım
Hatipler kürsüye çıkıp çağlardı
Mitingin reisi Halide Hanım
Söylerken Halk hüngür hüngür ağlardı[377]

---

374 *Mor Salkımlı Ev*, s. 32.

375 Cemil Filmer, *Hatıralar*, Emek Matbaacılık, İstanbul, 1984, s. 100.

376 Yahya Kemal Bayatlı, *Eğil Dağlar*, s. 66, Aktaran İnci Enginün, *Halide Edib Adıvar*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1989 s. 16.

377 Ziya Gökalp, "İzmir Bayramı", Ziya Gökalp Külliyatı, c.1. s.321, Aktaran İnci Enginün, *Halide Edib Adıvar*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1989, s.16.

Baş tertipçi Halide

Zekeriya [Sertel], *New York Times* için kaleme aldığı bir yazıda, Halide Edib'in Sultanahmet Mitingi'nin baş tertipçisi olduğunu yazar. Onun öğretmenlik yaptığı okulun bahçesinde, ağaçların altındaki banklardan birine oturup sohbet etmişlerdi.

Zekeriya, "Halide Hanım her sınıftan halkla sıkı temas halindeydi ve onları işgale karşı kışkırtıyordu," diye yazdıktan sonra ekliyor:

> Bu kitle mitingi müttefiklere Halide Hanım'ın gücünü gösterdi. Onların ülkeyi parçalama planları için onun bir tehlike olabileceğini gösterdi. Bu nedenle onun faaliyetlerini izlemeye ve ona kuşku ile bakmaya başladılar. ... İngiliz casusları gece gündüz evinin çevresinde dolanıyor, onu her gittiği yerde izliyorlardı. Ancak o, tutuklanma, hapsedilme hatta sürgüne gönderilme tehdidine aldırmadan kışkırtıcı eylemlerini sürdürdü ve bütün tehlikelere cesaretle atıldı. O sıralarda Mustafa Kemal'in gizli örgütü ile işbirliği yaptı ve bugünkü milli önderin kişiliğine büyük ümitler bağladı. İstanbul'un 16 Mart 1920 günü işgal edilişine kadar Mustafa Kemal'in en şöhretli ve en ehil ajanı olarak çalıştı.
>
> ... düşman gözünden yeşil ağaçlarla gizlenen iki katlı evi bir ajitasyon merkezi, bir devrim kaynağıydı. Genç ihtiyar hepimiz milli heyecanımızı onun devrimci demeçlerinden alıyorduk. Gündüzleri değişik mitinglerde konuşuyor, değişik milli savunma grupları kuruyordu. Geceleri davasını destekleyen yazılar yazıyor ve bunları İngilizceye çeviriyordu."[378]

Örgütlerin vazgeçilmez üyesi

Kısa süreli hapis günlerinin ardından işinin başına geçen *Büyük Mecmua*'nın sahibi Zekeriya, eşi Sabiha'ya, "Bugün Halide Hanım'la görüştüm. Mustafa Kemal Anadolu'da çalışmalarına başlamış," dedi. Sabiha heyecanla dinliyordu kocasını.

"Bütün teşkilatları birleştirmek istiyorlar. Anadolu'ya adam ve silah kaçırmak için ayrıca bir teşkilat kurulmuş. Gizli hücrelerde çalışıyorlarmış. Beni, seni, İnayetullah'ı (o günlerin Ocaklı'sı) bir hücreye ayırmışlar, beraber çalışacağız. Fakat bundan kimseye bahsetmeyeceksin."

"Biz ne yapacağız?" diye sordu Sabiha.

---

378 M. Zekeriya, "Turkey's Fiery 'Joan of Arc'; Her Double Role as Leader," November 22, 1926, *The New York Times*.

Zekeriya da bilmiyordu. "Halide Hanım seni görmek istiyor. Git ve görüş," diye yanıtladı kısaca.

Sabiha, Halide Edib'i Beyazıt'taki Feyziye Mektebi'nde buldu. Uzun siyah bir elbise giymiş, başını marabetlerin sardığı gibi siyah bir tül ile örtmüştü.[379]

Halide'yi, "Çok haşmetli bir duruşu vardı," diye anlatıyor Sabiha (Sertel) ve ekliyor: "Yanında toplananların her birine emirler veriyor, kimine iltifat ediyor, kimini paylıyordu." Herkes gittikten sonra Halide, Sabiha'yı yanına çağırmıştı:

> Zekeriya sana anlatmıştır. *Büyük Mecmua* ile bağırmak çağırmak artık yetmez. İngilizler, Yunanlıları İzmir'e sürdükleri gibi. Anadolu'nun istilasına hazırlanıyorlar. Damat Ferid, Vahideddin, Mustafa Kemal'in hazırladığı kongreye [Erzurum Kongresi] karşı gerici kuvvetleri harekete geçirmeye hazırlanıyormuş. Şimdi burada Milli Meclis, (Milli Kongre adıyla anılan kısa ömürlü direniş örgütü) bütün gücüyle çalışmaya başladı. Sana da küçük bir ödev veriyorum. Zekeriya ile İnayetullah, Anadolu'ya adam ve silah kaçırma işiyle uğraşacaklar, sen benim mektuplarımı her akşam Milli Meclis'te Esad Paşa'ya götüreceksin. Ondan aldığın cevabı bana getireceksin.

Halide'nin sözünü ettiği kişi, Milli Kongre'nin başını çeken göz doktoru Esat [Işık] Paşa idi.[380] "Hepsi bu kadar mı?" diye sormuştu Sabiha. Böylesine büyük bir savaşta bu kadar küçük bir ödevin kendisine verilmesi gururuna dokunmuştu. Halide Edib, Sabiha'ya "Daha ne istiyorsun? *Büyük Mecmua*'ya da devam edeceksiniz," demişti.

Sabiha akşamüstleri hava kararmadan önce Halide'nin mektuplarını alır, saçlarının arasına yerleştirir, çarşafını giyip yola koyulurdu. Bu işin erken yapılması gerekliydi. Zira yabancı askerler saldırır korkusuyla karanlık bastıktan sonra kadınlar sokağa çıkamazdı. Mektubu Esad Paşa'ya verir, cevabını alıp Halide'ye getirirdi.[381]

Halide Edib, İstanbul'da işgale karşı çare aramak için kurulan örgütlerin faal üyesiydi. Anadolu'ya silah ve insan kaçıran örgütlenmelere katılan Halide, bütün illegal örgütlerde faal yöneticiydi. Dünya Savaşı'nın ardından yapılan ilk Türk Ocağı Kongresi'nde yönetim kuruluna seçilmişti.

Milli Kongre adıyla anılan ve yeraltı faaliyeti yürüttüğü anlaşılan şemsiye örgütüne katılmış, Türk Ocağı'ndan bir grupla, halka yönelmek gayretiyle Köycüler Cemiyeti için de çalışmaya başlamış,

379 S. Sertel, *Roman Gibi*, s. 32.

380 Bülent Ecevit dönemi bakanlarından Hasan Esat Işık'ın babası.

381 S. Sertel, *Roman Gibi*, s. 31-33.

hatta 1919 yılı başında Cağaloğlu'nda Acı Musluk [Cemal Nadir] Sokağı'ndaki bir binada kurulan bu derneğin başkanlığını üstlenmişti. Rus Narodniklerinden ve Balkanlar'daki popülizmden esinlenen, aydınlarca oluşturulan dernek, Amerika'yı örnek alınabilecek halkçı bir ülke olarak görmekteydi.[382]

Kadınlar isyanın aktif üyeleriydi. Çarşaflarıyla mitinglere katılıyorlar, kürsülerden halka hitap ediyorlardı. Halide Edib'den başka Nakiye Hanım, Şükûfe Nihal, Münevver Saime gibi isimler hep en öndeydiler.

> Halide, Türk Ocağı Merkezi'nin Ankara'ya nakli söz konusu olduğunda bu duruma muhalefet etmişti. Çünkü, Ankara'da siyasi telakkiler altında kalacağı endişesi taşıyordu ve yapılan oylamada ret oyu vermişti. Dr. Adnan onun bu değişikliğe itiraz etmesini istemiyordu. Halide, azınlıklara ve hükümete ait binaların ocaklar için kullanılmasından da hoşlanmıyordu.[383]

Ankara'da toplanan Nisan 1924 Kongresi'nde Türk Ocakları'na hizmetleri nedeniyle selamlanacaklar listesinde doğal olarak Halide'nin de adı vardı. Mustafa Kemal'in siyasi yakını Maarif Vekili Vasıf Çınar, Halide Edib'in Türkçülük hareketi içinde yer almadığını söylemiş, Hamdullah Suphi de ona şiddetle itiraz etmişti.[384]

Evleri gözetleniyordu

Halide ile Adnan'ın Fazlıpaşa'daki evi gözetleniyordu. Milli mücadelenin ardından, İstanbul'da yakalanan Kız Ali lakaplı bir hırsız, İngilizlere bağlı olarak çalıştığını söylemiş, "Benim tek vazifem Dr. Adnan'ın evini gözetlemekten ibaretti," demişti. Halide ve Adnan da bir görevlinin gece yarısına kadar kapılarında beklediğini biliyorlar, bu yüzden misafirlerini sabaha karşı kabul ediyorlardı.[385]

Mustafa Kemal'in, 21 Haziran 1919 tarihinde mücadeleyi Anadolu'ya tabi kılmak amacıyla genel bir kongre toplanması fikriyle, bir grup aydına yazdığı mektuplardan biri de Halide Edib'e gönderilmişti.[386]

---

382 Üstel, *Türk Ocakları*, s. 113,114.

383 Dr. Fethi Erden, "Halide Edib Hanım'ın Bilinmeyen veya Az Bilinen Tarafları ve Türk Ocağı ile İlgili Hatıraları".

384 Üstel, *Türk Ocakları*, s. 158.

385 *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 23.

386 21 Haziran 1919, *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, cilt 3, 1919, Kaynak Yayınları 2003 İstanbul.

Amerikalılar ve Halide

1919 her şeyin altüst olduğu bir yıldı. Halide, mitinglerin baş konuşmacısı olarak İstanbul'u bir uçtan diğerine kat edip gazetelere yazılar yazıyor, Türkiye'ye gelen Amerikalılarla da görüşmeler yapıyor, Amerikan mandası konusundaki olasılıkları araştırıyordu.

Halide, Amerikalılarla yürüyen temaslar ve Milli Mücadele haberleri konusunda İstanbul'da bir dostunun evinde gizlenen Cavid Bey'i bilgilendirmeyi ihmal etmiyordu. İşgal kuvvetlerince aranan Cavid Bey'e haziran ayında yaptığı ziyarette, doğuda ve İzmir'de teşkilatlanmanın pek iyi yürüdüğünü söylemiş, işgal kuvvetlerine teslim olmasını, "katiyen münasip görmemiş" ve beklemesini istemişti.[387] Bu arada Mustafa Kemal tarafından Amasya'ya davet edildiğini başka bir kanaldan öğrenen Cavid Bey, özel olarak Halide'yi çağırtıp fikrini sorunca, Halide Edib durumu araştırıp ona bir tezkere göndermişti. Anadolu meselesiyle meşgul olanların onun Anadolu'ya gitmesine karşı oldukları yazılıydı tezkerede. [388] Halide kuryelik görevini eksiksiz yerine getiriyordu.

İşgal yazında İstanbul'a iki Amerikan heyeti geldi. İlki haziran ayı başında gelen King-Crane Komisyonu'ydu. Osmanlı Devleti üzerinde genel bir ABD mandası kurulmasının imkânlarını araştıran komisyon, Arap vilayetlerindeki kamuoyunun nabzını tutmakla da görevliydi. Cemaat temsilcileri ve partilerle konuştular. Amerika'nın bölgede bir baskı kurmayı amaçlamadığını ısrarla belirtiyorlardı. Türkler talep etmedikçe ABD manda konusunda istekli olmayacaktı.[389]

387 *Felaket Günleri*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, cilt 1, s. 204.
388 *Felaket Günleri*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, cilt 1, s. 224.
389 Taha Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s. 66.

Halide, King-Crane Komisyonu heyetinden Charles Richard Crane'i kolej yıllarından tanıyor, onunla yazışıyordu. Halide, Crane'i, Trakya milli temsilcileriyle görüştürmek için evine davet etti.

> ... önemli simalarımızla benim evimde buluşabilir misiniz? Cumartesi saat 4.30'da bana çaya gelebilir misiniz? Sizi çok görmek istiyorum ve bizim önde gelen isimlerimizle bir araya gelmenizi istiyorum. Ayrıca komisyon yarın Trakya temsilcilerini kabul edebilirse onlara tercümanlık yapacağım.
>
> Telefon numaram, İstanbul 2082'dir. Beni bu akşam saat 7 civarında ya da yarın sabah ararsanız sizin tercihinize ve zamanınıza uyacak bir ayarlama yapabilirim.[390]

Halide'nin Richard Crane için evine davet ettiği isimler arasında Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevad Paşa ile Mahmut Paşa'nın da yer aldığını Crane'e daha sonra yazdığı bir mektuptan öğreniyoruz. [391]

Halide Amerikan Heyeti İstanbul'da iken onlara *Vakit* gazetesinden "Amerikan Tahkik Heyetine," başlıklı makalesi ile seslenmişti: Makalesinde, "Türkiye'yi bir bütün olarak muhafaza etmek ve bütün anasırı [unsurları] ahenk ve sükûn içinde tekâmülden men eden şeraiti kaldırmak"tan söz ediyordu.[392]

Richard Crane, İstanbul'un önde gelen simalarınca tanınan bir isimdi. Sık sık yemek daveti alır, her defasında da, "Ben perhizim, yemeklerde ikişer bardak sütle ikişer kâse yoğurttan başka bir şey yemem," derdi. Gazeteci Ahmet Emin, onun masaya oturduktan sonra, önce perhiz yemeklerini yediğini, sonra da dayanamayıp tatlısı ve tuzlusuyla sofrada ne var ne yoksa hepsinden tabağına aldığını anlatıyor.

Türk kültürüne giderek nüfuz eden Richard Crane, Nasreddin Hoca'ya bayılır, onun bütün hikâyelerini ezbere bilirdi. Paris'teki Barış görüşmeleri sırasında ABD Başkanı Wilson, Crane'i mutlaka yanında bulunduracak, bunaldığı anlarda ona son duruma en uygun Nasreddin Hoca hikâyesini anlattırmayı âdet edinecekti. Görüşmelerin sarpa sardığı bir sırada Amerikalı milyoner, Başkan Wilson'a Nasreddin Hoca'nın kuyudan ay çıkarttığı fıkrayı anlatacaktı.

> Nasreddin Hoca mehtaplı bir gecede köyüne giderken, bir kuyunun yanından geçer, ayın aksinin kuyunun dibinde olduğunu görür. 'Zavallı ay, kurtarmak lazım,' diyerek kova kova su çekmeye başlar

390 Halide Edib'den Richard Crane'e mektup, 24 Temmuz, 1919.

391 Halide Edib'den Richard Crane'e mektup, 21 Mart 1921.

392 Halide Edib, "Amerikan Tahkik Heyetine", *Vakit*, 4 Ağustos 1919.

ama ay daima kuyunun dibindedir. Nihayet kova kuyunun kenarındaki bir taşa takılır. Hoca ipi kuvvetle çekince ip kopar ve Nasreddin Hoca da sırt üstü yere düşer, ayın göklerde olduğunu görür. Çok uğraştım, fakat zavallı ayı kurtardım,' der.

Fıkraya bayılan Wilson, bunun üzerine, "Bizim barış diye Paris'te yapmaya çalıştığımız şey, Nasreddin Hoca gibi ayı kurtarmaya uğraşmaktan ileri gitmiyor," diyecekti.[393]

Erzurum Kongresi

Erzurum'da bulunan tek katlı eski bir okul binası, Sansaryan Ermeni Okulu, 23 Temmuz 1919 günü, Erzurum Kongresi için hazırlanmıştı. Bu kongre, esas olarak doğu vilayetlerinin işgalinden ve bölgede haritasını bizzat Wilson'un çizdiği bir Ermenistan ile Karadeniz kıyısında bir Pontus Rum devletinin kurulmasından endişeye kapılan bölge Müslümanlarını bir araya getiriyordu. Amaç, söz konusu bölgelerin Türk egemenliğinden çıkmasını önleyecek yerel bir inisiyatif olarak ses duyurmak ve sadece yerel değil aynı zamanda bölgesel çapta örgütlenmekti.

Delegelerin büyük bölümü okul bahçesinde toplanmıştı. Sabah, saat 10.30'da okulun önüne üç araba gelmişti. Birinden Mustafa Kemal ile Kâzım Karabekir paşalar indi. Delegeler kendileri için hazırlanmış öğrenci sıralarına oturdular ve yoklama yapıldı. Ardından, başkanlığa Mustafa Kemal seçildi. Kongre, milli iradeyi hâkim kılmak noktasına yoğunlaştı. Halide toplantıdaki görüşmeleri şöyle aktarıyor:

> Mustafa Kemal Paşa Türk toprakları üzerinde gözü olmayan büyük bir devletin bize iktisadi, teknik ve siyasi yardım etmesi lüzumundan söz etmişti. Erzurum Kongresi'nde Doğu Anadolu'yu temsil edenlerden biri, ayağa kalkarak, Mustafa Kemal Paşa'nın hangi devleti kastettiğini sormuştu. Siyasi meselelerde çok hassas olan Mustafa Kemal Paşa, Doğu Anadolu'nun Amerika'ya karşı hislerini sezdiği için hangi devleti kastettiğini söylememişti.[394]

Manda diye anılan mesele, kongre beyannamesinin yedinci maddesinde ifadesini bulmuştu... Madde, "ülkemize karşı istila emelleri beslemeyen herhangi bir devletin 'fenni, sınai, iktisadi' yardımı

393 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, c. 1, s. 455-456.
394 *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 18.

memnunlukla karşılanır," şeklinde yazılmıştı. Aslında kongre beyannamesinde, "Manda ve himaye kabul edilemez," şeklinde bir ifade yer almamıştı. Sina Akşin, "Ne yazık ki elimizde Erzurum Kongresi'nin tutanakları yok," diyor.[395] Kongrenin farklı yorumlarla ele alınmasına, belki de bu tutanak eksikliği neden olmuştur. Milli mücadele önderleri krizden kurtulmanın yollarını ararken, mandayı da bir çözüm olarak ele almış ve tartışmışlardı. O günlerde manda kavramının kullanımı mutlak bir hıyanet olarak nitelendirilmiyordu.

Miralay İsmet'in [İnönü] , Kâzım Karabekir'e gönderdiği 24 Ağustos tarihli mektupta şu görüşe yer verilmişti:

"Bütün memleketi parçalamadan bir Amerikan murakabesine [denetimine] tevdi etmek, yaşayabilmek için yegâne ehven çare gibidir. Fakat bugün için bu kanaatin kıymeti onun izharındadır [açıklanmasındadır]."[396]

Kâzım Karabekir ise, Mustafa Kemal ve Rauf Bey ile Sivas'a gitmeden önce yaptıkları toplantının özetini anılarına kaydetmişti:

"Bizim kararımız sonuna kadar istiklalimiz için uğraşmak ve milleti esarete düşürmemektir. Nihayet çaresiz kalınırsa, istiklalimiz mahfuz kalmak ve memleket parçalanmamak üzere Amerikan yardımına taraftar olmaktır. Fakat bu son vaziyet pek gizli kalacak... Sivas Kongresi ... milli mukavemete karar verecek..."[397]

Toplantının sonunda daha sonra atılacak adımlarla ilgili kararları alacak Heyet-i Temsiliye seçildi, bir sonraki kongrenin daha geniş bir katılımla Sivas'ta toplanmasına karar verildi. Böylece kısa zaman sonra toplanacak ve artık bölgesel değil, ulusal nitelik taşıyacak olan ikinci kongreyle, Milli Mücadele'nin meşru zemine oturtulma süreci daha da pekişecekti. Halide, King-Crane Komisyonu olarak da bilinen Amerikan Tahkik Heyeti'nin, Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919) toplanana kadar İstanbul'da kalmasını çok önemsiyor ve bunun için çabalıyordu.

Ağustos 1919'da Halide Edib, manda üzerine iki önemli mektup kaleme almıştı. Bunlardan biri Amerikan Kamuoyu'na, diğeri Mustafa Kemal'e hitaben yazılmıştı. Erzurum Kongresi'nin ardından Mustafa Kemal'e hitaben yazdığı, 10 Ağustos 1919 tarihli mektup-

395 Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 515.

396 Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, c.1, YKY, İstanbul, 2008, s. 195; Taha Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, s. 76.

397 Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, c.1, 2008, s. 173; Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, s. 75.

ta, ileride başına büyük dert açacağını bilmeden, imparatorluğun o günkü sınırlarını koruyacak çözüm olarak Amerikan mandası önermekteydi. 1924 yılında ise Halide, bu mektubu kaleme almasını kendisinden Mustafa Kemal'in istediğini yazacaktı. (Bkz. s.315)

"Biz," zamiriyle kaleme alınan mektup, ABD'nin, Türkiye'nin mevcut sınırlarına saygı göstererek kabul edeceği bir manda rejiminin, çeşitli mahzurlarına rağmen, ülkeyi bekleyen bölünme ve yok olma tehdidine karşı en iyi çözüm olduğu fikrini savunuyordu. Özetle, "Biz İstanbul'da kendimiz için, bütün eski ve yeni Türkiye hudutlarına şamil olmak üzere, muvakkat bir Amerikan mandasını, ehven-i şer olarak görüyoruz," deniliyordu. Halide'ye göre, "Anadolu'daki mücadeleyi dikkat ve sevgiyle izleyen bir Amerika var"dı.

İstanbul'daki Amerikan heyeti, Sivas Kongresi'ni beklemeden, 21 Ağustos'ta ayrıldı. Halide Edib, Sivas Kongresi'ne heyet temsilcileri yerine Amerikalı Gazeteci Louis Edgar Browne'yi gönderecekti. Amerikan kamuoyuna hitaben kaleme aldığı mektubu da ona teslim etmişti.[398]

Halide, o günlerde İttihatçı önderler ve Mustafa Kemal üzerine bilgiler içeren bir mektubu da, "istediğiniz bilgiler" notuyla 20 Ağustos 1919'da Richard Crane'e göndermişti. (Bkz. s. 192)

Peki Mustafa Kemal, Halide Edib'in mektubuna cevap vermiş miydi? Halide, Mustafa Kemal'den 10 Eylül 1919 tarihli cevabi bir mektup aldı.[399] Şöyle yazmıştı Mustafa Kemal:

> Amerika vakit ve zamanında müzaharetini ihsas etmiş olsaydı ittihaz ve kararda sühulet olabilirdi. Arz ettiğim bu mesele hakkında bir an için İstanbul muhitinden tecerrüt ederek [soyutlanarak] dermeyan buyuracağınız mutalaat-ı musibeleri [söyleyecekleriniz] acizleri için pek kıymettar olacaktır."[400]

---

398 Stanford j. Shaw, Halide Edib Adıvar's Appeal to the American Public For Justice for the Turks, Belleten, Ağustos 2003, Sayı 249'dan ayrı basım, TTK Basımevi, Ankara 2004; 7 Ağustos 1919 tarihli mektup, Browne öldükten sonra evrakı içinden çıktı.

399 Halide Edib, "The Ghazi's Speech, Letters to the Editor", *The Times*, 21 Ekim, 1927.

400 Cemal Kutay, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüzyılımızda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay*, cilt 4 s. 558. Cemal Kutay, Rauf Orbay'a atfen böyle bir mektuptan söz ediyor ve içinden birkaç cümle kullanıyor. Bu mektubun izine bir başka kaynakta rastlayamadım.

Harbord Heyeti

Milli mücadelenin kaderinde rol oynayan İkinci Amerikan heyetini Amerikan savaş gemisi *Martha* getirmişti. "*American Military Mission to Armenia*" adını taşıyan bu heyete General James Harbord başkanlık ediyordu. Heyet, "azınlıklara kötü muamele iddiaları"nı yerinde inceleyecekti. Sultan Vahideddin tarafından kabul edilen Amerikalılara, azınlıkların güvenliğine dair teminat verilmişti. Harbord için Robert Kolej'de bir toplantı düzenlendi. Davetliler Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin üyeleriydi. Halide Edib de toplantıya davetliydi. Heyetin Erivan'a gideceğini bilmiyorlardı. Rumların ve Ermenilerin kıyıma uğramadığını savunma görevini Halide Edib üstlenmişti.

Halide, General Harbord'a, "...bu iddialar şayet hakikat olsaydı, acaba Türkiye hudutları dâhilinde bugün hayatta tek bir Rum ve Ermeni kalır mıydı? ... Bu isnat edilenler doğru olsaydı, Osmanlı hudutları içinde bu imha edilen insanlara şahit olduğunuz hayat şartları içinde istediğiniz yerde rastlayabilir miydiniz?" diye sordu.[401]

Harbord başkanlığındaki heyet, "Doğuda bir Ermeni devleti kurulabilir mi?" sorusunu araştıracaktı. O sıralarda toplanan Sivas Kongresi'ni izlemeye karar veren heyet, kolejdeki görüşmeler sırasında Halide Edib'in söylediklerinden etkilenmişti. Rauf Orbay da heyeti Sivas'a gitmek için ikna edenlerin, Halide Edib ve Robert Kolej'in Türkçe bölümü müdürü İsmail [Bektaş] olduğunu söylüyor.[402]

Türkiye'deki milli hareketin ne maksatla yapıldığını, ne gibi sonuçlar doğuracağını anlamaya çalışan Amerikan heyeti, üç haftalık zorlu bir yolculuğu göze almıştı. Bu arada ABD'de önemli bir olay yaşanmış, Başkan Wilson 1919 Ekim'inde bir kalp krizi geçirmiş ve felç olmuştu.

General Harbord, yaptığı incelemelerin ardından, "Mardin'e vardığımız vakit anlaşıldı ki, Türkiye'nin doğusundaki bütün sivil ve asker memurlar, milliyetçi harekete katılmışlar," diyecekti.

Sivas'ta büyük törenlerle karşılanan Amerikalı general, askerlerin düzgün giyiminden, sergilenen ortamdan etkilenmişti. Çadırlarda ve pavyonlarda çay ve bisküvi ikramının ardından konuklara alkolsüz bir sofra kuruldu. Harbord, Mustafa Kemal Paşa ile Sivas'ta üç dört

401 Cemal Kutay, *Türk Milli Mücadelesinde Amerika*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1979, s. 42.

402 Cemal Kutay, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüzyılımızda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay*, c. 4 Kazancı Matbaacılık, İstanbul, 1992, s. 406.

saat süren bir görüşme yaptı. Sivas yolculuğunu hem rapor haline getirmiş, hem de anılarına yazmış olan Harbord, Mustafa Kemal'i anlatırken, başının açık olduğunu, üzerinde "pek güzel bir sivil kostüm" bulunduğunu yazıyor. Ayrıca Harbord, Mustafa Kemal'in ABD mandasına sıcak baktığı izlenimini edinmiş, ancak o ve arkadaşlarının gerçek vatanseverler olduğuna ikna olmuştu.

Yaptığı görüşmelerden sonra, Türklerin mandadan anladıklarının farklı[403] olduğunu görmüştü Harbord: "Türklerin manda hakkındaki fikirleri bizimki gibi değil, onlar bunu yalnız bir büyük kardeşin nasihati veya dış yardımı gibi düşünüyorlar. İç idareye veya dış münasebetlere hiç müdahale etmemek üzere hafif bir ağabeylik hakemliği tanımak istiyorlar."[404]

Bu rapor, Türkiye üzerinde tahakküm kurmaya niyetli bir ülke temsilcisinin raporuna benzemiyordu. Raporda, mandanın ABD'ye ilk beş yıl için 756 milyon dolara malolacağı, yani pahalıya patlayacağı hesaplanmış, bu kadar uzak bir yerde üstlenilecek mandanın denetiminin çok zor olacağı belirtilmişti.[405]

Sivas Kongresi'nde manda konusu tartışılırken, destekleyenler ve itiraz edenler fikirlerini söylemiş, kongre, Erzurum'da çıkan kararı kabul etmişti. Bir büyük devletten yardım istenebilirdi. Bu yardımın bağımsızlığa bir zarar vermeyecek biçimde olmasına dikkat edilecekti. Devletin adı belirtilmemişti...

Amerikan Halkına Sesleniş - 7 Ağustos 1919

Halide Edib'in, Amerikan kamuoyuna hitaben yazdığı ve o günlerde ihtiyaç duyulan reform taleplerini dile getiren mektup, Türkiye'de pek bilinmiyor. Mustafa Kemal'e yazdıklarının bir devamı olan mektubu Halide, "kadın kimliği" üzerinden kaleme almış, İzmir felaketinin ardından kadınların Yunanlılardan gördüğü ezayı anlatmıştı. Mektupta ağırlıklı bir Ermeni bölümü de vardı. Mektup, ABD'nin Ermenistan'ı mandası altına almasının önünü kesmeye çabalıyordu. Milletler Cemiyeti'nin manda konusunda yapmış olduğu

403 Aradaki bu anlayış farkı manda kavramının değişik tanımlarından kaynaklanıyordu.

404 Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni*, c.2, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s. 267-278.

405 T. Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, s. 94; http://armenianhouse.org/harbord/conditions-near-east.htm, Ekim 2009, "The aim of the Nationalist, or National Defense Party, as its adherents style it, as stated by Mustapha Kemal Pasha, its head, is the preservation of the territorial integrity of the Empire under a mandatory of a single disinterested power, preferably America." s. 16. ve 17.

düzenlemeler de ABD'nin manda sahibi olmasını zorlaştırıyordu. Nitekim ABD'nin 1945 yılına kadar hiçbir mandası olmayacaktı...

İstanbul'da Mayıs-Haziran 1919'da kurulan Divan-ı Harb-i Örfi mahkemeleri, Ermenilere yönelik katliam iddiaları nedeniyle suçlananları yargılıyordu. Amerikan heyetleri de aynı dönemde Ermenilerin yeniden zulme uğradığı endişesiyle tahkikat yapmaktaydılar.

Halide, Ermenilerin de Müslüman Kürt ve Türk bir milyon kişiyi öldürdüklerinden yakınıyor; çözüm olarak Osmanlı topraklarında yaşayan herkesin siyasi ve adli haklar açısından eşitliğini öneriyordu. Reforma tabi tutulmuş tek bir Medeni Kanun; laik bir hükümet ve herkes için tek ve evrensel bir eğitim, işleri yoluna koyabilirdi.

Halide, bu mektubu yazarken kişisel bir inisiyatif kullanmıyor, ortak bir irade adına hareket ediyordu. Bu ortak irade, dağılan Wilson Prensipleri Cemiyeti'nden değil, Milli Mücadele cephesinden kaynaklanıyordu.

Mebus adayı Halide

Elinde kabine listesi ile dolaşan bir Halide Edib vardı 1919 yılı sonbaharında. Dr. Adnan, *Tanin* gazetesinin eski sahibi ve Meclis-i Mebusan'ın ikinci başkanı olan Hüseyin Kâzım Kadri'ye şöyle diyordu:

"Onun ihtiraslarına payan olamaz. ... Harbiye Nazırlığına o tenezzül etmez. Âyan riyasetini padişaha kabul ettiremeyiz. En iyisi onu Meclis-i Mebusan'a reis intihab etmek." "O" diye adı geçen kişi, "Mustafa Kemal"di.

Hüseyin Kâzım Kadri, Adnan'ı dinlerken, Mustafa Kemal'in, Adnan ve Rauf beylere böyle bir talimat verdiğini düşünmüştü. Adnan ile Rauf'un planı Mustafa Kemal'in İstanbul'a gelmeden bu görevi üstlenmesi, Hüseyin Kâzım'ın da görevi Mustafa Kemal'e vekâleten yürütmesiydi.

Riyaset meselesi geçiştirilince, Rauf Bey ile arkadaşları bu kez de Ali Rıza Paşa kabinesinin düşürülüp yerine mebuslardan oluşacak bir kabine kurulmasını istemişlerdi. Dr. Adnan bir gün Hüseyin Kâzım Kadri'ye, "Halide Hanım seni behemehal görmek istiyor. Yarın sabah Hilal-i Ahmer merkez-i umumisinde beklerim. Geliniz, beraber gideriz," dedi. "Davetten maksat nedir?" sorusuna da, "Onu orada anlarsınız," cevabını vermişti.

Ertesi gün buluşmuşlardı. Halide, kendisine oluşturulacak kabinenin listesini uzattı. Onaylamasını dilediği listede Dahiliye Nazırı olarak gözüküyordu. Ancak Halide, Hüseyin Kâzım Kadri'yi razı edememişti.[406]

406 Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 270-273.

Mütarekenin ardından feshedilen Meclis-i Mebusan için seçimlere gidilecekti. Seçme seçilme hakkı bulunmayan kadınların siyasete katılması tartışılıyordu. Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, 24 Nisan 1919'da üniversitedeki karma eğitim üzerine yaptığı bir açıklamada, "Kadınlarımızın seçim hakkına kadar bütün meşru ve makul haklarına sahip olmasından yana" olduğunu açıkça söylemişti.[407]

1919 seçimleri öncesinde Ahmet Emin'in [Yalman] çıkarttığı *Vakit* gazetesi Halide Edib ve Nakiye Hanım'ın görüşlerine başvurmuştu. Halide Edib 20 yaşındaki tüm kadınların milletvekili adayı olabileceğini, Meclis-i Mebusan'ın bu amaçla bir sonraki seçimlerden önce yasal değişikliği gerçekleştirmesi gerektiğini belirtmişti.

Halide Edib'in *Vakit*'e söyledikleri oldukça önemliydi. Edib, kadınlar, adaylıklarını mevcut siyasal partiler içinde koyabilecekleri gibi, bir halk firkası da teşkil edebilirler diyordu. Halide'nin düşündüğü, büyük olasılıkla sadece kadınlardan oluşan bir kadın partisi değil, kadınların adaylığına önem veren, geniş tabanlı bir partiydi.[408]

Aday başvurularının son günü varakalar düzenleyerek oluşturulan listelere Yunus Nadi ile birlikte Halide Edib'in de adı eklenmişti.[409]

Mebusluk yolu açıktı

Sivas Kongresi'nin ardından yapılan son Meclis-i Mebusan seçimleri için Halide Edib, "1908 seçimi bir yana, hiçbir seçimin bu kadar hürriyetle yapıldığını ben hatırlamıyorum," diye yazıyor. 8 Ekim 1919'da başlayan ve Aralık ayında son bulan seçimlerde Halide Edib hatırı sayılır sayıda oy almıştı:

> Garip bir hadise olmuştu. Seçimler sırasında kanuni bir tartışmaya neden olabilecek ilginç bir olay yaşandı. Türk Kanun-i Esasisi'nde (1924'te yapılan değişiklikten önce) oy verme hakkına sahip olanlar "yirmi yaş ve üzerindeki bütün erkekler" şeklinde ifade edilirken, milletvekili seçilme hakkına sahip olanlardan, cinsiyet belirtilmek-

407 Sadık Albayrak, *Meşrutiyetten Cumhuriyet'e*, Cilt 1, Mizan Yayınevi, İstanbul, 1994.

408 *Vakit*, 1 Kanunuevvel 1335'ten aktaran Ayşegül Yaraman "Kadını İçermeyen Siyaset", *Toplumsal Tarih*, Aralık 2006, sayı 156.

409 *Alemdar*, 23 Aralık 1919'dan aktaran Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, s. 310, AKDTYKTTK Yayınları, 2004, Ankara.

sizin, yalnızca "Osmanlılar" diye söz edilmekteydi. Bunun oldukça cazip denebilecek bu durumdan mı kaynaklandığı, yoksa kendiliğinden gelişen bir güvenin ifadesi mi olduğu konusunda kesin bir şey söyleyemiyorum, ama Beypazarı'nda seçmenlerin 20 oydan 12'sini[410] bana verdiklerini duyduğumda çok etkilendim; ayrıca, Giresun'dan sekiz, Erzurum'dan da üç oy almıştım. Türkiye'de kadınların seçilme hakları yoktu. Benim de politikada kariyer yapmak gibi bir niyetim olmadığından böyle düşünmelerine yol açacak bir tavra da girmemiştim. Sanırım, bu durum aslında insanların bana duydukları sevginin doğal ve samimi bir ifadesiydi.

O günlerde büyük çoğunlukla bana oy vermelerini istemiş olsaydım, inanıyorum ki bunu kolayca elde edebilirdim. Âyan Meclisi'nden yorum istenmesi gerekecekti. Eğer isteseydim, Âyan Meclisi'nin tefsirine bağlanmak şartıyla ben mebus olabilirdim.

Beypazarı beni kendine fahri hemşeri seçti, fahri hemşerilik sıfatı verirken, Giresun da kız öğrenciler için açtığı okula, "Halide Hatun" adını vermek suretiyle aynı şeyi yaptı. Ülkemin insanları beni başka zamanlarda da onurlandırdı, ama o günlerde bana besledikleri duyguları ilk kez ifade etmeleri beni son derece rahatlatmış ve heyecanlandırmıştı.[411]

Seçimlerin sonunda Adnan İstanbul'dan mebus seçildi. Halide, Cavid Bey'e, "Anadolu az daha beni de mebus yapıyordu. Konya'dan Beyşehir'den bana rey vermiş. O kadar garip bir şey değil mi? ... Adnan'ın İstanbul mebusu olma ihtimali var. Mecliste kuvvetli ve milli bir blok yaptırmak için çalışacağız, ta ki milli meselelerde kuvvetli ve müttehid görünelim," diye yazmıştı. Bu mektubun bir ilginç yanı da Halide'nin Kuva-yı Milliye'den söz etmiş olmasıydı. "Kuva-yı Milliye'nin dûçâr-ı za'f [yetersiz, zayıf] olduğu doğru değildir. Evvelden ne ise yine odur," diyordu.[412]

Ahmet Emin'in çıkarttığı *Vakit* gazetesi ünlü kadın yazarı, seçim dolayısıyla kutlamıştı:

> Muhterem edibemizi ... bu muvaffakiyetinden dolayı tebrik eder ve kendisini bundan sonraki intihabın mebusları arasında görmek temennisini izhar ederiz.[413]

---

410 *Mor Salkımlı Ev*'de (s. 48) 22 oydan 20'sini aldığını yazıyor.

411 *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 46; *The Turkish Ordeal*, s. 48–49.

412 Halide Edib'den Cavid Bey'e mektup, Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 512.

413 *Vakit*, 1 Kanunuevvel 1335 (1919)'dan aktaran Ayşegül Yaraman, *Toplumsal Tarih*, Aralık 2006 sayı 156; s. 15.

Halide Edib, Âyan Meclisi'nden yorum istememekle hata etmişti. Zira kadınlar Cumhuriyet'in ilanından sonra da oy hakkını kolay kolay elde edemeyecek, tam 15 yıl seçimlere seyirci bırakılacaklardı. Ta ki 1934 sonunda, yine bir aralık ayında anayasanın ilgili maddesi değişene dek...

Halide Edib'in çevresindeki kadınlardan Sabiha [Sertel] de *Büyük Mecmua*'da yayımlanan yazısında kadınlar için seçme ve seçilme hakkı istiyordu.[414] Anlaşıldığı kadarıyla kadınların seçme ve seçilme hakkı 1919 yılı için, çok yeni olsa da, özgürce tartışılan bir konuydu.

Kadınlardan geri alınan haklar

Mütarekeyi izleyen günlerde, 1919 yılı başında kadın haklarına göz diken muhafazakâr kesim, çıkartılmasına Ziya Gökalp'in öncülük ettiği 1917 tarihli Aile Hukuku Kararnamesi'ni kaldırtmıştı. Gazeteci Falih Rıfkı o ortamı anlatırken, "Mütareke gazeteleri okununca, Osmanlı saltanatının sanki kadınlar yüzünden batmış olduğunu zannedersiniz. Mondros'ta teslim olmuşuz, kadına hücum. Hazine dar, o ay maaş çıkmamış, kadına hücum," diye yazar.[415]

Kızların üniversiteye kabulüne karşı ağır hücuma geçen muhafazakâr kalemler, üniversitenin sevişme parkına dönüştüğünü yazıyor, "Kadınla erkeğin birlikteliğinden ilim değil evlad doğar," diyorlardı.[416] Hâlâ cahil erkekler varken, kızlar için yüksel tahsil parası harcamaya da karşıydılar:

> "Memlekette muntazam bir ordu yarattık," diyen Jön Türkler hakikaten bir ordu vücuda getirdiler. Fakat iddia ettikleri gibi askeri bir ordu değil, mutlak hürriyete, kadınların hürriyetine ve kadının eşitliğine çalışan ve yardım eden itikatsızlar, ahlaksızlar, hayâsızlar, şehvetperestler ordusu![417]

Şeyhülislam, tartışmaya müdahale ederek, kadın özgürlüklerini savunmuştu. Üniversiteli gençler de dinsiz ve ahlaksız olmadıkları-

414 *Büyük Mecmua*, 30 Teşrinievvel, "Kadınlar ve İntihap", 1919 No 14, aktaran Zafer Toprak *Toplumsal Tarih,* Mart 1998, No. 51.

415 Atay, *Çankaya*, s. 410.

416 Sadık Albayrak, *Meşrutiyetten Cumhuriyet'e*, c. 1, s. 277.

417 Ahmet Şirani, "Kadınlığın hayat-ı içtimaiyesinde indirilen darbeler," *İ'tisam*, sayı 14, 27 Şubat 1335 (1919) aktaran Sadık Albayrak, Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Meşihat, Şeriat, Tarikat Kavgası, Cilt 1, s. 269.

nı, muallimlerin önünde terbiye ile oturduklarını ve ders dinlediklerini bir yazıyla duyurmuşlardı. [418]

Halide, Heyet-i Temsiliye için çalışıyordu

Mandacı olduğu gerekçesiyle boy hedefi yapılan Halide Edib, adımlarını Mustafa Kemal ile fikir alışverişi içinde atıyor, ABD ile ilişkileri de Heyet-i Temsiliye adına yürütüyordu. 10 Aralık 1919 tarihli Heyet-i Temsiliye kararında Halide Edib'e yazılan bir mektuptan söz ediliyor. "... Amerika'ya bir beyanname verilmesi bizce de münasip olduğu, fakat bunun milli kuvvete dayanan hükümet tarafından vukuu talep olunan tesiri hasıl edeceği, Halide Edib Hanım'a cevaben yazıldı," deniliyor.[419]

Kısacası, Halide, bir tür elçi gibi çalışmaktaydı.

İngiliz istihbarat raporlarına göre, İstanbul Mebusu ve Hilal-i Ahmer Genel Sekreteri Dr. Adnan ise direnişin kasasıydı. Hilal-i Ahmer'in yabancı ülkelerdeki ittihatçılarla iletişim kurması ve gizli ödemelerin sağlanması için Adnan'daki özel şifre kullanılıyordu.[420]

Seçimlerde İttihatçılar Meclis'te çoğunluk sağlamışlardı. Hükümet merkezinin İstanbul'da mı yoksa Anadolu'da mı olacağı tartışılıyordu. Bu konuda Halide, "Mustafa Kemal Paşa ve kendisi ile işbirliği yapan bazılarımız, ben de dahil, merkezin Anadolu'da olmasını tercih ettik," diyor.

Ankara nutku ve Halide'nin yorumu

Mustafa Kemal, Ankara'ya, 27 Aralık 1919'da gitmişti. Ziraat Mektebi'nde yaptığı ilk Ankara konuşmasında, Türkiye'yi bölme çabalarının ABD'den değil, Avrupa devletlerinden kaynaklandığını vurgulamıştı.

> ...
> Efendiler! İtilaf Devletleri iki noktada yemini bozmuş bulunuyorlar. Birincisi: Wilson prensiplerini Versailles Konferansı'nda kabul etti-

418 Sadık Albayrak, *Meşrutiyetten Cumhuriyet'e*, Cilt 1 s. 287.

419 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt 5, s. 350. Kararı aktaran Bekir Sıtkı Baykal, 30 Kasım 1919 sonrası kararlarının altında Mustafa Kemal'in imzasının bulunmadığını, ancak Heyet-i Temsiliye'nin Mustafa Kemal'in oluru ile karar aldığını belirtiyor.

420 Bilal Şimşir (haz.), *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.I, TTK Yayınları, Ankara, 1973, s. 321.

ler ve duyurdular. Buna göre on ikinci maddeyi ve bunun emrince bizim haklarımızı kabul ettiler. Halbuki fiilî hareketleriyle Wilson prensiplerini, Türkiye'nin hayat ve geleceğini garantileyen ve buna kefil olan on ikinci maddeyi yok saydılar. İkincisi: Onur ve namusları üzerine imza etmiş oldukları ateşkes antlaşmasının hiçbir noktasına uymadıkları gibi on ikinci maddenin hükümlerine aykırı olmak üzere devletimizi manda altına almak ve bundan başka büsbütün parçalamak kararlarına kadar ileri gittiler. ...

Erzurum ve Sivas kongrelerinin bütün dünyaya karşı olan bildirisi ve tüzüğünün içeriği önemlidir. Aslında içeriğini hepiniz bilirsiniz. Fakat izin verirseniz her ikisinden bazı noktaları burada yeniden hatırlatmak isterim; Tüzüğün teşkilata ait sayfasında görülüyor ki amaç "Osmanlı vatanının bütünlüğünü ve yüce hilafet ve saltanat makamının ve millî bağımsızlığının korunmasını sağlamak için Kuva-yı Milliye'yi hâkim kılmaktır."

Efendiler! ... bir millet kendi gücüne dayanarak varlığını ve bağımsızlığını sağlamazsa şunun bunun oyuncağı olmaktan kurtulamaz.[421]

Mustafa Kemal'in Ankara nutkundan heyecanlanan Halide, *Vakit* gazetesi için bir makale kaleme alacaktı. Yazının başlığı kafasında hazırdı, "Yarınki Türkiye". Çekinmeden altına da şu notu düşecekti: "Mustafa Kemal Paşa'nın beyanatı münasebetiyle." Merkezi yönetim ve işgal kuvvetlerinin "asi komutan" olarak yakalama kararı çıkarttıkları Mustafa Kemal için cesur bir yazı yazmıştı.

Mustafa Kemal Paşa idaresizlik ve siyâsî kargaşalıklar yüzünden bize isnâd edilen gayri Müslim tebaamızın bilhassa Ermenilerin uğradığı felâketi reddetmiyor. Başka büyük milletlerin de ezcümle Rusların Yahûdîlere karşı bizim Ermenilere karşı vaziyetimizdeki müşâbeheti [benzerlik] kaydediyor. İdeâl bir devir olarak da vatandaşlar arasındaki mütekâbil [karşılıklı] felâketli zamanları değil herkese hürriyet, masûniyet [dokunulmazlık] ve refah veren eski Türk vatanını yâd ediyor.

...

Demek ki bir milletin istiklâlini muhafaza etmesi için yalnız topla, tüfenkle çalışması, îcâbında silahının başında ölüvermesi kâfi bulunmuyor. Bu yüksek haslete Türk esâsen her zaman ve her mekânda sâhibdir. Yalnız silahla istiklâlimizi muhâfaza uğrunda Türk vatanı kaç milyon evlad şehid verdi ve veriyor. Bu yüksek ve şecî' [yürekli] kabiliyeti medenî ... hayat sahasında da bekliyor.

421 *Atatürk'ün Bütün Eserleri 1919-1920*, c. 6, s. 25-32.

Hattâ bu istiklâli mütemâdiyen topla kanla değil sulh zamanlarında da idâre edebilmek için lâzım hasletleri iktisâb [edinmek] içün her fedâkârlığa râzı görünüyor. Kendimiz kâfî gelmiyorsak bunu öğretecek ve mu'âvenet [yardım] edecek eli muhabbetle hüsn-i telakkî ediyor [anlayışla karşılıyor].

...

Anadolu diyor ki:

.....Ben bütün gurûrumu, mesâ'îmi bu yeni memleketi binâ için saklıyor ve bu yeni memleketi binâ edebilmek için dünyadan fazla zalim olmayan bir sulh ve siyâsî iştihalarla beni yemek için değil nâmuskâr ve mütekabil [karşılıklı] menfaatlerle bana uzatılacak yardım ve mu'âvenet istiyorum. [422]

Halide'nin kim kimdir listesi[423]

Halide Edib, dostu Richard Crane'in isteği üzerine Türkiye'nin önde gelen kişileri hakkında uzun bir "kim kimdir notu" hazırlamış, döneminin önemli simalarını ona tek tek tanıtmıştı.

Crane'nin Halide'yle de ilgili bir sorusu vardı: hissiyat olarak hangi ırktan olduğunu, kendisini Türk mü yoksa Müslüman mı hissettiğini öğrenmek istiyordu. Halide mektubuna, kendisiyle ilgili soruya cevap vererek başlamıştı:

"Ben isimlerin Enver ve Talat gibi Türk ya da General Antranik gibi Ermeni; Venizelos gibi Yunanlı olup olmadığına hiç aldırmam. Katledilmiş insanlar katledilmiş insanlardır. Onların Türk, Yunanlı ya da Ermeni olmaları hiçbir şeyi değiştirmez. İnsanların çektiği acılar ırk ya da itikatla değişmez."

Halide'nin Crane'e yazdığı mektupta, geçmişin, günün ve geleceğin önde gelen isimleri hakkında bilgi vardı. Talat, Enver ve Cemal gibi liderlerin artık bir şanslarının kalmadığını vurgulamıştı.

"Kim Kimdir" listesi Enver Paşa ile başlamıştı:

Enver Paşa

Yaratılış olarak Makedonyalıdır. 1908 ihtilalinin en öndeki isimlerinden biridir. 39 yaşına gelmeden Türk-İslam dünyasının bir nu-

422 Halide Edib, "Yarınki Türkiye Mustafa Kemal Paşa'nın Beyanatı Münasebetiyle", *Vakit*, 12 Ocak 1920.

423 Halide Edib'den Richard Crane'e mektup, 20 Ağustos, 1919. (Bu mektup hayli uzundur, orada yer alan isimlerin bazılarına metinde yer vermeye gerek görülmemiştir.)

maralı kişisi oldu. Parlak bir şekilde Balkanlar'da başlayan kariyeri, Trablusgarp'ta (Tripoli) zorluklara göğüs gerdiği bir dizi kahramanlık ve cesaret döneminde pekişti. Ancak bir başkomutan olarak yüz yüze geldiği sert ve inatçı bir muhalefet hâlâ devam ediyor. Askeri bir deha değil. Büyük askeri teşebbüsleri hep başarısızlıkla sonuçlandı. Çanakkale ve Suriye'de ilk yıllarda elde edilen zafer, onun askeri kapasitesinden kaynaklanmadı. Ancak örgütleme ve orduların araç gereçten yoksun arka planını olağanüstü bir inşa kabiliyeti var. Hayata karşı tam anlamıyla bir savurgan. Amaçlarına ulaşmak için Türk ya da Türk olmayan sayısız insanı feda edebilir. Delicesine cesur ve başka hiç kimsede görmediğim ölçüde kudretli bir sinir sistemine sahip. Alışkanlıkları açısından her ne kadar Türk olsa da, en katı anlamıyla İslamcılık onun karakterinin gerçek yönü. Türkiye'deki kimi modern akımlara, özellikle de kadın hareketine karşı bir miktar muhafazakâr. Kadınlar en sert mücadelelerini ona karşı yürüttüler. Kadınlar -şu ya da bu isim değil- içgüdüsel olarak ona karşı. Türk dünyası içinde itibarı azalıyor.

Azerbaycan'da entelektüeller ona karşı, ama kitleler ona hâlâ bağlı. İslami dünya görünürde farklı davranışlar sergilese de ona hayran.

Yeniden inşa şansı ya da umudu olduğu sürece Türkiye sınırlarından içeri girmesi olanaksız. Ancak dışardan hiçbir yardım sağlanamayan bir parçalanma durumunda genel bir ihtilalin başlaması halinde bu nihai ve dramatik perde için Türkiye'nin iyi ya da kötü bütün unsurlarının bir araya geleceği inancındayım. Enver'in gelmesine de, ancak bu felaketin, genel ayaklanma ve ateş ve ölüm halinin ortaya çıkması durumunda izin verilebilir. Bugün asla en ufak bir şansı yok.

Talat Paşa

Ülkesine sevgisinde içten bir adamdır, ama sistemi son derece itibardan düşmüştür. Ondan en çok nefret edenler arasında bile her zaman bir saygınlığı olacaktır. Geri gelmeye teşebbüs edeceğine inanmıyorum. Kendi izlediği yolun başarısız olduğunun, hiçbir şansı bulunmadığının farkında olacak kadar zekidir. Zafer kazanan tarafta olmuş olsaydı Venizelos'u gölgede bırakırdı. Sessizce ortadan kaybolacak. İslamcı olmaktan ziyade Türk'tür. Asla gerici değildir.

Cemal Paşa

Daha yüksek idari ve siyasi kapasitesi olsa da diğer ikisinin düzeyine gelememiştir. Bilinçli bir modernliği ve insancıllığı olsa da politik muhaliflerine karşı acımasız ve zalimdir. Kendi kontrolündeki alanda katliamlara ve imhaya izin vermez. O da Makedon tipidir ancak Talat ve Enver'den farklıdır. Uzun yıllar için sevgi ve popülaritesini geri kazanamayacak olsa da yeni bir inşa döneminin açılması halinde kendisini yeni koşullara uyduramayabilir.

Doktor Nâzım

Her zaman sahne ardındaki aktördü. Samimi ve sebatkâr ama hepsinden daha dar görüşlü. Balkan milliyetçiliğini yok etme politikasından yana. Ermeni katliamının mimarı. Büyük bir devrim veya terör hali olmadıkça yurda dönemez.

Bahaeddin Şakir

En canavar ittihatçı.

Fethi [Okyar] Bey

Hoş ve eski bir İttihatçı ve de cesur bir tip. Son beş yıldır Talat ve Enver'e karşı güçlü bir muhalefet gösterdi. Temiz, namuslu ve halk tarafından tanınmış bir karakter. İngilizlerce Malta'ya sürüldü ve sırf bu yüzden milli bir harekette iyi bir rol alabilir sanıyorum.

Ziya Gökalp

İttihatçıların baş filozofu. Şahsi düşmanım olduğu için hakkında kötü şeyler yazamıyorum. Mahkemelerin birleştirilmesi ve aile kanunu gibi iki önemli gelişmeyi ona borçluyuz. Yani devlet ve dinin ayrılarak ailenin modernleşmesi ve arındırılmasına yol açan harika adımlar, onun teorilerine dayanarak atılmıştır. Entelektüel kesimdeki yeri, değişik kaynaklardan ve yakından incelemeye değer.

Cavid

Belki de benzeri olmayan bir finansçı. Tam anlamıyla modern. Savaşta ve Ermeni meselesinde bir dahli yok. Kabinede savaşın son iki yılında görev aldı. ABD ile savaşa girmek istemeyen liberal bir hükümetten yanaydı.

Halide'nin isimlerinden övgüyle söz ettikleri, Mustafa Kemal'in, başını çektiği Milli Mücadele önderliğiydi. Halide "kim kimdir" notunu yollarken, Amerikalılara Milli Mücadele önderliğine destek vermeleri gerektiğini de söylemekteydi.

Mustafa Kemal Paşa

Bilgili ve çok cesur bir subay. Çanakkale kahramanlarından biri. Enver'in kişisel hasmı. Son beş yıl boyunca, İttihatçı hareketin siyasetteki önde gelen isimlerinden -iyi ya da kötü- çok kararlı bir şekilde tamamen uzak durdu. Fevkalade nüfuzlu. Açıklamaları ılımlı, yurtsever ve bütün partilerin entelektüelleri üzerinde iyi etki yapıyor.

Bahriyeli Rauf [Orbay]

Balkan Savaşı kahramanı. Vatansever, dengeli, liberal ve çok yetenekli bir lider. Gerçekte hareketin önderi.

Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele'nin önderi olarak kabul gördüğünü vurgulayan Halide, gelecek günlerin ikincil dereceden önemli bulduğu isimleri Ahmed Rıza, İzzet Paşa, Tevfik Paşa, Ahmed Ferid Bey [Tek], Ahmed ... (okunamadı) Ahmet Emin, Cami Bey [Başkurt] olarak sıralamıştı. Kim Kimdir notundaki son isim olan İsmet Bey'i ise şöyle anlatmıştı:

İsmet [İnönü] Bey

Çelimsiz bir albay. Sadece askeri yeteneklerinden ötürü değil aynı zamanda düşünen bir insan olarak lider karakterlerden birisi. Su ana kadar hareketin dışında kaldı ama geleceğin önderlerinden biri olarak görülüyor.

İngiliz gözüyle Halide Edib

İngilizlerse 1917 yılında tuttukları raporlarda Halide Edib için şu bilgiye yer vermişlerdi: "Halide Hanım. Bir kadın. Türk kadının oy kullanma hakkını savunan bir Yahudi. Cemiyet yanlısı. *Tanin*'de yazmakta. Çok iyi bir romancı."[424]

424 Bülent Özdemir, *İngiliz İstihbarat Raporlarında Fişlenen Türkiye*, Yeditepe Yayınları, 2008 İstanbul, s.50.

İstanbul'dan ayrılış

Halide ile Adnan'ın İstanbul'daki evlerinde son geceleriydi. Odadaki gergin hava her hareketlerine yansıyordu. Çalan telefondan, dışarıdaki kıpırtıdan huzursuz oluyor, sık sık pencereleri kontrol ediyorlardı. Yemeğe davet ettikleri gazeteci dostları Ahmet Emin'e de halleri biraz tuhaf görünmüştü. Gece onlarda kalması için ısrar ediyorlardı.

Osmanlı payitahtı işgal altındaydı ama hayat normal seyriyle akıp gidiyordu.

Dr. Adnan, büyük bir baskın yapılacağını, İstanbul'daki Milli hareket taraftarlarının topluca Malta'ya sürüleceğini öğrenmişti. Bu bilgiyi gizli tutacağına dair söz verdiği için, Ahmet Emin'e açık açık, "Evine gitme," diyemiyor, tehlikeyi anlatamadığı için de kıvranıyordu.

Direniş örgütleri harıl harıl İstanbul'dan Anadolu'ya insan geçiriyordu. Adnan'la Halide Anadolu'ya gidiş için gerekli hazırlıkları tamamlamışlardı.[425]

Ahmet Emin, bir hafta sonra İngilizler tarafından evinden derdest edilerek Malta'ya sürgün edilecek, orada tam iki yıl kalacaktı.

Çocuklar yatılı okula...

Halide, Burgazada'daki büyük bahçeli ve çok güzel manzaralı evini Beyoğlu'ndaki Lyon Mağazası sahiplerine satarak toplu bir para almıştı. Çocuklar Robert Kolej'de okuyorlardı. Okul idaresi Zeki ile Ayet'i yatılı olarak kabul etmişti. 15 Mart günü evde heyecan fırtınası esiyordu. Çocukların ikisi de giyinmiş, hazırlanmış,

425 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, c. 1, 1997, s. 474.

eşyalarını topluyorlardı. Hasan Zeki'nin biraz canı sıkkındı. Terzi, ilk kez giyeceği uzun pantolonu yetiştirememiş, o da, "Bu bebek kıyafetiyle gidemem," diye tutturmuştu.

Kapıda çocukları okula götürecek araba bekliyordu. Halide itiraza kulak asmadan sessizce ikisini de öptü. Zeki'ye söz verdi, "Pantolonunu mutlaka arkadan göndereceğim," dedi. Çocuklar arabaya binerlerken Halide en zor anlarından birini yaşadı. Çocukları uğurladıktan sonra yazısıyla uğraşarak onları unutmaya çalıştı.

Akşam Adnan Meclis-i Mebusan'dan gelince, çocuklarla ilgili Halide'nin hoşuna gidecek hikâyeler anlattı. Neşesi, tamamen zorlamaydı.

"Bu gece yemekten sonra Nigar'a gideceğiz," dedi Halide.

"Söz verdim! Evde oturacağım," dedi Adnan.

"Niye?" diye sordu Halide.

"Bu gece İngilizler darbe yapacaklarmış!"

İki gece önce Ahmet Emin'i Anadolu'ya geçmek için ikna etmeye çalışan Adnan, fikir değiştirmiş, evde kalmak istiyordu. Milletvekilleri direnme kararı almışlardı. "Evlerimizde oturacağız, gelirlerse bizi alsınlar diye, gelmezlerse, bir şey olmamış gibi Meclis'e gideceğiz ve kapatmalarını bekleyeceğiz."

Adnan, direnişlerinin yankı yapacağına inanıyordu. Halide şiddetle itiraz etti. "Böyle bir şey yapmayacaksın!" deyince Adnan, "Milletler kardeşimiz, hükümetler düşmanımız diyen sen değil miydin?" diye sordu.

Halide değerli kâğıtlarını toplamaya başladı. Mustafa Kemal'den gelen mektuplarıyla özel evrakını ablası Mahmure'ye emanet etti.

Mantosunu ve çarşafını giyip kocasının ellerini kavradı. "Haydi," dedi. Adnan ise inatla, "Söz verdim," diyordu. O anda Halide, Adnan'ı zor kullanarak götürecek kadar güçlü hissetmişti kendisini. Neyse ki sonunda Adnan'ı ikna etti. Mutfak kapısından süzülerek çıktılar. Takip edilip edilmediklerine dikkat ederek yürüdüler. Halide, Adnan'ı adeta çeke çeke karanlık caddelerden geçirip kız kardeşi Nigar'ın kocaman kırmızı evine götürdü. Adnan, Meclis'teki arkadaşlarına verdiği sözü tutamadığı için çok üzgündü.

Nigar ile kocası Saib, verilen bilginin yanlış olduğunu düşünüyorlardı. Her şey normal görünüyordu. İngilizlerin beklenen operasyonu gece yarısı saat ikiden sonra başladı. Halide uyandığında Mahmure'yi başında buldu. Yüzü allak bullaktı. İngilizler o gece şehrin altını üstüne getirmişlerdi. Hilal-i Ahmer 30 İngiliz askeri tarafından basılmış, gelenler büroda uyuyan dört kişinin kafasına ta-

banca dayayıp, "Adnan mısın?" diye sormuşlar, evin adresini öğrenmek istemişlerdi. Hilal-i Ahmer binasındaki bütün dolapları, kâğıt kutularını hatta çatı arasındaki eşyayı bile talan etmişlerdi. İngilizler operasyonu Türk ya da Ermeni tercüman kullanmadan yürütmüşlerdi. Kendilerinden başka kimseye güvenmiyorlardı.

Adnan'ın himaye ettiği öksüz bir çocuk, yüzü gözü kan içinde evlerine gelip durumu Mahmure'ye anlatmıştı. Adnan, dipçiklenen çocuğun kendilerini ele vermediğini öğrenince ağlamaya başladı. Halide ise tek damla gözyaşı dökmemeye kararlıydı.

Gazeteci Süleyman Nazif, Hilal-i Ahmer'in Halide Edib'in peşine düşenler tarafından basıldığını, onunsa, yurtdışına kaçmak yerine Anadolu'ya gittiğini yazar.[426]

Gedikpaşa'daki bütün evler aranıyor, baskında yedi askerin öldürüldüğü söyleniyordu. Mahmure, Beyazıt'tan geçerken kanlar içindeki yaralıların sedyelerle taşındığını görmüştü. Nigar'ın kocası Saib, Hilal-i Ahmer'de kâtipti. Havadisleri toplayıp geldi. Esad Paşa ile Cevad Paşa üzerlerinde gecelikleriyle Selimiye Kışlası önündeki İngiliz gemisine götürülmüşlerdi.

Meclis basılıyor

Sivas Mebusu, eski Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf [Orbay] Bey tehlikeli İstanbul gecelerini dostlarının evlerinde geçiriyor, Anadolu'ya geçeceklerin gidişlerini örgütlüyordu. Mustafa Kemal Paşa onu Ankara'ya beklerken, Rauf Bey, eğer tevkif edilecekse, kendisinin parlamentodan alınıp götürülmesi gerektiğine inanıyordu. Meclis basılana kadar da İstanbul'da kalmaya kararlıydı.

Rauf Bey, 16 Mart sabahı İngilizlerin pek çok yere baskın düzenlediğini öğrenince, önce Meclis'e, oradan da küçük bir heyetle Yıldız'a, Vahideddin'le görüşmeye gitmişti. Ne var ki, padişahın tavrından hoşlanmayıp Meclis'e geri dönecekti. Matem yerine dönen Meclis'te tartışmalar sürerken Muhafız Kıtası komutanı, bir İngiliz müfrezesinin Rauf Bey ile Kara Vasıf Bey'i götürmeye geldiğini haber verdi. Rauf Bey, zorla teslim alındığına dair bir evrak getirmeleri kaydıyla teslim olacağını söyledi. İngilizler bu şartı kabul ettiler. Birkaç saat sonra Rauf Bey ile Kara Vasıf Bey Tophane Rıhtımı'nda bekleyen *Benbow* dretnotunun havasız bir kamarasına kapatılmışlardı. Malta'ya sürgüne götürüleceklerdi.[427] İşgali ve baskıları protes-

426 Süleyman Nazif, "Tarihin İki Kızı", 1924 Aralık, *Resimli Gazete* No 67.
427 Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni*, 1993, cilt 2, s. 30-38.

to eden Meclis-i Mebusan kendi kendini feshetti. Bir grup mebus Ankara'ya gitmek üzere hazırlığa başladı.

Adnan ile Halide'nin evi daha basılmamıştı. Halide iki gün daha İstanbul'da kalıp Anadolu'ya gelmek isteyecek kişilere ulaşmaya çalışacaktı.

Yahya Kemal ve Ahmet Haşim...

16 Mart gecesi, Yazar Süleyman Nazif'in Nişantaşı Meşrutiyet Mahallesi'ndeki evinde bir rakı meclisi kurulmuştu. Yahya Kemal, Falih Rıfkı, Ahmet Haşim, Çallı İbrahim, Ruşen Eşref ve birkaç dost daha içmişler, konuşmuşlar, şarkı söylemişlerdi. Sabaha doğru Yahya Kemal ile Falih Rıfkı, birlikte evden çıkıp Unkapanı'na doğru yürüdüler. "Doğrudan doğruya Köprü'den gitseymişiz Köprü'yü, Divanyolu'nu ve sair noktaları hemen o saatte işgal eden, önüne geleni yakalayan, döven öldüren ilk müfrezelere isabet edecekmişiz. Bu köprüden geçiş farkı ikimizin hayatında bambaşka istikametler yarattı," diyor Yahya Kemal. İkisi de Milli Cephe'de yer alan isimler olarak tanındıkları için, başlarına gelecekleri tahmin etmeleri zor değildi.

Yahya Kemal o gece Falih Rıfkı'nın Saraçhanebaşı'ndaki evinde kaldı. Ertesi sabah sokağa çıktığında önce bir fevkaladelik sezmedi. Karşılaştığı bir öğretmen tanıdığı, ona yaşanan faciayı anlattı. Harbiye Nezareti işgal edilmiş, çok sayıda ev basılmış, Letafet Apartmanı'nın altındaki karakolda kalan bir grup asker yataklarında öldürülmüştü. Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyan kordon altında tutuluyordu.

İstanbul Darülfünunu'nda ders veren Şair Yahya Kemal, Letafet Apartmanı'nın önünden geçip üniversiteye gitti. Askerlerin cenazesini kaldırmak için toplanan öğrencileri Rıza Tevfik durdurmuştu. Üniversite binasından Beyazıt Meydanı'na çıkan Yahya Kemal, Köprü'den Kandilli vapuruna binecekti. Vapur iskelesi çok kalabalıktı. Seferler sınırlandırılmıştı, köprü memurlarının öldürüldüğü söyleniyordu. Köprü'deki Fransız askerlerini gördü bir süre bekledi ve sonunda vapura binemeyeceğini anladı.[428]

Dış basında işgalin geçici olacağına ilişkin haberler yer alırken, İstanbul'un işgaline yönelik sert yazı ve konuşmaları nedeniyle mimlenmiş olan Süleyman Nazif de Malta yolcuları arasına katılmıştı.

İstanbul'un üzerine bir kâbus gibi çöken işgal günlerini anlatırken Cevat Şakir, "Kasvetli bir günün şafağında, yabancı kuvvetler ...

---

428 Yahya Kemal, "16 Mart", *Eğil Dağlar* içinde, YKY, 2005 s. 303-308.

silahsız günahsız askerleri uykularında süngüleyerek öldürdü. Böylelikle şehirdeki işgal kuvvetlerinin ne kadar kuvvetli olduğu gösterildi ve İstanbul işgal edildi," diyor ve şöyle sürdürüyor sözlerini, "Şehrin tenha yerlerinden geçmek tehlikeliydi. Gazhane yokuşundan Taksim'e çıkanlar ölümü göze almalıydı. Çünkü Taşkışla'yı işgal eden yabancı kuvvetler, yokuştan çıkanları vuruyor ve sonra koşup soyuyorlardı. Gün geçmiyordu ki yabancı kıtalar şehirde geçit töreni yapmasınlar. O cakalı kabına sığmaz kabarıklıklarıyla sokak sokak çalım satarlardı. Akıllarınca halkı sindiriyorlardı. Oysa ... sabırlı insanların ağır ağır kabaran öfkeleri korkunç olurdu."[429]

Halide Hanım ve eşi sürgün listesinde

Kaçış için plan yapılmıştı. Akşam karanlığında Belkıs, Halide ile Adnan'ı kapalı bir arabayla Üsküdar'a giden vapur iskelesinin önüne bırakacak, Nigar'ın kocası Saib ile güvendikleri dostları Abdülmuttalip Üsküdar iskelesinden alacaktı. Kıyafet meselesini uzun uzun düşünmüşlerdi. Adnan tıraş olup kadın kılığına girmek istemiyordu. Hem boyu çok uzundu hem de kadın kıyafetiyle yakalanıp gülünç olmaktan korkuyordu. Sonunda onu hoca kıyafetine sokmaya karar verdiler. Bitişik evde oturan bir akraba hocadan gerekli kıyafet temin edildi. Halide de Mahmure'nin eski moda çarşafını giydi. Başını da gözlerine kadar siyah bir pelerinle örttü. Hoca karıları gözlerini örtmezlerdi. Kardeşleri, onu gözlerinden tanıyan birileri çıkarsa diye endişe ediyorlardı.

"Halide denilen mahluk, artık vücudu ile münasebetini kesmişti," diye yazan Halide kendine güveniyordu.

Siyah cübbesi ile beyaz sarığı Adnan'a aristokrat bir ifade vermişti. "Adeta en eski Müslümanlardan biri yeryüzüne vaaz etmek için gelmiş gibiydi." Adnan giyindikten sonra biraz kül istedi. Her zaman tertemiz olan ayakkabılarına sürecekti.

Onları bu sonu belirsiz yolculuğa hazırlayanlardan biri olan dostları Nakiye Hanım, "Ellerinden tanırlar," deyince, Halide yeni manikür yaptırdığı ellerine baktı, sonra bir makas aldı ve tırnaklarını kesti. Koltuğunun altına da bir bohça sıkıştırdı. Belkıs arabayı getirince yola çıktılar. Galata'da indiler, biletlerini alıp vapura bindiler.

Savaş gemilerinin ışıklarıyla deniz ışıl ışıldı. Halide güverteye oturdu. Adnan'ı merak ediyordu. Bir lambanın altında ayakta durmuş akşam gazetesini okuyordu. Yanında siyah kalpaklı iki Türk'le -ajan ol-

429 Halikarnas Balıkçısı, *Bütün Eserleri* 3, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986, s. 16.

dukları açıktı- üç İngiliz polis duruyordu. Öksürecek diye ödü koptu Halide'nin. Herkes Adnan'ı öksürmesinden tanırdı. Vapurda Ermeni matbaacı Efkâr vardı. Adnan'ı tanıyıp tanımadığını anlayamadılar.

Üsküdar'da onları bir araba karşıladı, Sultantepe'ye giden yokuşun başında inip yürüyerek devam ettiler. Yanındaki kadına bohça taşıtması o sırada Adnan'ın canını sıkan tek şeydi. Ortalık tenhalaşınca, kimsenin görmediğine emin olduğu an bohçayı karısının elinden almıştı. Halide'nin kalbi sıkışıyor, Adnan elinden çekiyordu.

Özbekler Tekkesi'ne gelince kapının çıngırağını çaldılar. "Kim o," sorusuna verecekleri cevabı biliyorlardı: "Bizi İsa yolladı!"

Kapıyı açan derviş, çocukların adını koyan şeyhin damadıydı. Hiçbir fevkaladelik yokmuş gibi davranıyordu. "Ah Doktor Adnan şükür geldin. O kadar fena bir hazımsızlık çekiyorum ki!" Adnan da onun omzunu okşayıp "Bakalım," dedi.

Tekkede Anadolu'ya gitmek isteyen dört mebus daha vardı. Miralay İsmet iki gün önce birkaç zabitle hareket etmişti. İsmet'in adı geçince ümitleri çoğaldı. Bir süre sonra da Edhem'in (Çerkes) kardeşi Binbaşı Reşit ile Keskin[430] Mebusu Rıza Bey geldiler.

Şeyhin odasına Adnan'la Halide için bir yatak sermişlerdi. Halide, gecenin karanlığında pencereden dışarı bakıyordu. Elinde feneriyle bir adamın geldiğini gördü. Neredeyse herkesi ayağa kaldıracaktı ki, adam tekkenin yanındaki büyük evin bahçesinden içeri girdi. Çok sonra bu evin, Salih Zeki'nin yaşadığı ev olduğunu öğrenecekti. Gördüğü bir hayal miydi, yoksa Salih Zeki miydi? Torunu Ömer Sayar, bunun bir hayal olduğunu düşünüyor. 1919 yılının ilk aylarında Salih Zeki hastalanmış, tıp fakültesinin asabiye bölümünde tedavi görüyordu.

İstanbul'daki Amerikalı diplomatlar Halide'nin tutuklandığını zannetmişler, 18 Mart tarihli raporlarına "yazar ve feminist Halide Hanım ile eşi"nin tutuklandığını yazmışlardı.[431]

Halide İstanbul'da bir gece daha kalıp çocuklarına veda etmek istiyordu. Sabah sokağa çıktığında direnişçileri ölümle tehdit eden afişlerin arasından yürümek zorunda kaldı. Arananları ihbar edenler 500 bin İngiliz lirasıyla ödüllendirilecekti. Aydın Mebusu Cami (Baykurt) Bey'le buluştu. Birlikte, onun tekkeye gidişini planladılar. Cami Bey tekkeye giderken Halide İstanbul'daki son gecesini oğlu Ayet ile geçirmek üzere Mahmure'nin evinin yolunu tutmuştu.

---

430 Kırıkkale'de bir ilçe.

431 Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2004, s. 83.

"Vücudumu değiştirmek istiyorum"

Ankara'nın heyecanla beklediği Halide Edib'in uzun yolculuğu tersliklerle başlamıştı. Özbekler Tekkesi'ne İtalyan ve İngiliz polislerinin gelmesi planları altüst etmiş, Dr. Adnan ile Cami Bey, Halide'yi beklemeyip yola koyulmuşlardı. Halide için de eski jandarma komutanı bir araba ve arabacı ayarlamış, yanına da bir jandarma vermişlerdi. Halide, Adnan ve Cami Bey'le Dudullu yolundaki Yalnız Selvi Mevkii'nde buluşmuş, ancak beraber yola devam etmeyi tehlikeli görmüşlerdi. Samandra'ya kadar ayrı ayrı gideceklerdi.

Sekiz saat süren tehlikeli bir yolculuğun sonunda arabacı Halide'yi buluşma noktasına götürmüştü.

Halide, kendisine eşlik eden jandarma ile birlikte Samandra'da kararlaştırılan karakolda Adnan ve Cami Bey'i beklemeye başladı. Jandarmalar, onun kadın olduğunu fark edince hep birlikte dışarı çıkmışlardı. Halide onları içeri çağırdı. Sabahın altısından beri açtı; bir dilim ekmek istedi.

Hava kararmış, Adnan ile Cami Bey bir türlü gelmemişlerdi. Halide'yi o gece kalacağı eve götürdüler. Halide, önüne koyun postu serilmiş, içinde çıtır çıtır odunlar yanan ocağı görünce mutlu hissetti kendisini. İlerleyen saatlerde karakola ulaşan Adnan ile Cami Bey'i Halide'nin misafir edildiği eve getirdiler. Halide onları görünce gün boyunca yaşadığı bütün zorlukları unutuverdi. Hep birlikte karınlarını doyurduktan sonra hazırlanan öküz arabasıyla gece yarısı ayazda yeniden yola koyuldular. Halide öküze en yakın çuvalın üzerine uzandı. Normalde öküzden korkardı, ama şimdi onun varlığı iyi gelmişti. Kardan, yağmurdan korumak için Halide'nin üzerine iki çuval örtmüşlerdi.

Kâh öküz arabasıyla, kâh tahta semerli, kısa boylu bir atın sırtında günlerce yol aldılar, vadilerden kayalıklardan geçtiler. Birkaç kez sıcak yatakta yattıkları da oldu. Anılarında bu zorlu yolculuğu gün gün yazdı.[432]

24 Mart'ta Halide'nin içinde bulunduğu grubun önemli bir tehlike ile yüz yüze geldiği şifreli bir telgrafla Karabekir Paşa'ya iletildi:

> Mebuslarımızdan Cami, Adnan beylerle Halide Edib Hanımefendi ve isimleri tamamen anlaşılamayan bazı zevat Gebze'de 23-24.3. 1336 [1920] gecesini tehlikeye maruz geçirmişlerdir. İngiliz müfrezelerinin tazyiki, mahalli jandarmalarının şayan-ı itimad görülememesi bu tehlikeyi tevlit etmektedir [doğurmaktadır]. Tedabire tevessül olunmuştur [önlemler alınmıştır].[433]

Gelen ekibin kaç kişi olduğunu ve kimlerden oluştuğunu Ankara çok önemsiyordu. Ama Halide'nin bu ekibin içinde yer alıyor olması Ankara'ya moral veriyordu. Türkiye'nin en dikkat çekici yazarının, üstelik de iki çocuk annesi bir kadının cepheye geliyor olması, Milli Mücadele açısından bir dönüm noktasıydı.

Halide Edib anılarında bu kaçışların nasıl örgütlendiğini anlatmaz. Rauf Orbay ise anılarında şöyle yazar:

> ... Anadolu'ya mütemadiyen kıymetli insanlar kaçırdım, Doktor Adnan Adıvar, Halide Edib Hanım gibi birçoklarını. Vaniköy tarafındaki bir dergâhtan, Maltepe'de Endaht Mektebi Kumandanı olan Yenibahçeli Şükrü Bey vasıtasıyla, Kartal yolu ile kafile kafile kaçırmıştık.[434]

Kadınlar kurye rolünde

İngiliz İstihbarat raporlarına göre, İstanbul'daki Milli Mücadele güçleriyle Mustafa Kemal arasında yapılan yazışmalarda kadınlar kuryelik yapıyordu. Kuryeler, Kartal, Samandra, Şeyhli, Dudullu, Geyve, Adapazarı yolunu izliyorlardı. Yine aynı raporda yer alan bir bilgiye göre bu kadınların çoğu, Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'ın kurmuş olduğu Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiye'sine mensuplardı.[435]

---

432 *The Turkish Ordeal*, s. 106.

433 Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt 1, YKY, s. 642.

434 Osman Selim Kocahanoğlu (haz.), *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2005, s. 266.

435 Selahattin Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri*, AKDTYKTTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 68.

Adapazarı ve Geyve'deki yeraltı faaliyetini Adnan'ın öğrencisi Doktor Fahri örgütlüyordu. Çok sevdiği hocasının yolda olduğunu öğrenince kafileyi yarı yolda bizzat karşıladı. Kafile, araba değiştirmişti. Bir süvari, İngiliz keşif kollarının yakında olduğunu haber verince, İngilizlerden korkan arabacı yolu değiştirmek istedi. Dombeyleri çözüp geri gideceğini söyledi.

Dr. Fahri de, "Ulan dediğim yoldan gideceksin. Daha aksilenirsen benzetirim," deyip dipçiği ile arabacının ensesine vurdu. Halide sinirlenmişti. "Adnan, siz talebenize köylüye böyle mi muamele etmesini öğrettiniz?" diyerek hışımla Dr. Fahri'ye baktı.

Adnan Bey Halide'ye göz kırpıyor, aldırma demek istiyordu. Dr. Fahri, "Hanımefendi roman başka, hakikat-i hayat bambaşkadır, affedersiniz," diyerek savuşmuştu. Konaklayacakları Tepeköy'de girdikleri kahve sıcacıktı, ocakta çıtır çıtır çam kütükleri yanıyordu. Misafirler kahvelerini içerken, yol tehlikeli, diye haber geldi. Halide Hanım'ı tehlike geçene kadar üç dört gün misafir edelim, siz devam edin dediler. Halide'nin gözlerinde şimşekler çaktı. "Hayır dayı bey! Hayır! Gidecek olan tek kişi de olsa o ben olacağım!"

Dr. Fahri, "Dayının hakkı var," diye söze yeniden başlayınca, Halide, "Doktor Bey, ben söyleyeceğimi söyledim. Mutlaka gideceğim. Bu yolda hiçbir mani tanımıyorum," dedi. Onu ikna edemediler. Ertesi sabah da kafileyi uğurladılar.[436]

Halide yol boyunca üzerinde yattığı pis şiltelerin kokusunu zulme karşı duyulan büyük öfkenin kokusuna benzetiyordu. Bir ara yollarını kaybettiler, gecenin sonu gelmeyecek gibi görünüyordu. Korna Köyü'nde bir gece konakladılar. Halide taş dolu bir çuvalı başına yastık yaptı. Onların bulunduğu bölmenin öte tarafında kalpaklılar uyuyordu. Sabah uyandıklarında Adnan'ın birisi ile kucaklaştığını gördü. Bu kişi, kaçışı örgütleyenlerden Yenibahçeli Şükrü idi. Tekrar yola koyulduklarında, yağmur, rüzgâr, sis ve soğuk tarafından kuşatıldılar. Yağmurluğu sayesinde hayatta kaldığını düşündü Halide.

Kuzey Cephesi Komutanı Kâzım'a [Özalp], Mustafa Kemal tarafından İstanbul'un işgaline dair bilgi vermek için gönderilmiş bir telgrafta, şöyle deniliyordu:

> Amerikalıların siyasi görüşleri anlaşılamamıştır. Amerikalılarla en derin teması Halide Edib Hanım yapıyordu. Adı geçen Ankara'ya gelmek üzere İzmit hizasını geçmek üzeredir. Kurtulabilirse, ilk

436 Dr. Fahri Can, "Milli Mücadelede Halide Onbaşı", ***Yakın Tarihimiz*** içinde cilt 1, s. 99-100

telgraf merkezinde kendilerinden mühim malumat alınacağını tahmin ediyoruz.[437]

Gelen telgraf yolların İngilizlerce kesildiğini haber vermekteydi. Çetebaşı Arslan Kaptan geldi. Yüzü İsa'nın resimlerine benzeyen mini mini bir adamdı. Kahverengi bir pantolon, ipek gömlek giymiş, beli de fişeklerle doluydu. Vücudu atılan bir okun yayı gibi hareket ediyordu. Halide'nin elini iki kez öptü ve başına koydu. Halide, Arslan Kaplan'a, "Sen burada demek kaplanların şefisin," dedikten sonra onunla sohbete koyuldu.

Yenibahçeli Şükrü, Arslan Kaptan'a durumun ciddiyetini anlattı ve at bulmak gerektiğini söyledi. Sonra da Halide'ye "Ata binebilir misin" diye sordu.

Geceyi Hıristiyan çetelerin maceralarını dinleyerek geçirdiler. Hüsrev Bey [Gerede] ile Miralay Kâzım da onlara katılmışlardı. Ertesi gün, Halide'yi, semeri tahtadan, özengisi ipten bir ata bindirdiler. Erkeklerden biri paltosunu çıkarttı, Halide'nin atının semerine yerleştirdi. Arslan Kaptan'la Halide önde, diğerleri arkada yola koyuldular. Kadınlar onları köyden uğurlarken ağlıyorlardı. Tırmandıkları sırt o kadar sarptı ki, düşmemek için iki eliyle tahta semere sarılıyordu. Soğuk dayanılmaz derecedeydi. Yaya gidenlerden biri düşüp bayılmıştı. Arslan Kaplan ona düz yolda gidiyorlarmışçasına, yaptıkları çete savaşlarını anlatıyordu. O gece Çal köyüne ulaştılar. Bir ağanın evinde geceledilerler. Ev sıcacıktı. Kadınlar Halide ile bir süre konuştuktan sonra, üstünü örttüler, tek tek gelip öptüler ve uyuması için yalnız bıraktılar. Sabah Halide'yi yeniden ata bindirmişler, ayaklarını üzengilere bağlamışlardı. Asker olmayan çetecileri sevmişti Halide. Verdikleri sözden dönmeyen duygulu insanlardı. Gün boyunca, geçilmez görülen bütün yollardan geçtikten sonra akşam bir ev buldular.

Sıcak odada yumuşak bir tiftiğin üzerine çömeldiğinde vücudunun ağrısından, bağırmamak için kendisini zor tutuyordu. Birden yere düştü. Yaşlı kadın ona bir yastık ve çorba getirdi. Adapazarı'na 75 kilometre vardı.

Dönüşü olmayan bir yolculuğa çıktığını, Gebze'de at sırtında, denizi gördüğü an fark etti.

Bütün atlar durdu, bütün gözler yeşilimtırak mavi su parçasına çevrildi. Hiç kimse yanındakine bakmıyor. ... Herkesten önce atımı te-

437 "Balıkesir Kuzey Cephesi Komutanı Kâzım Beyefendiye" 26 Mart 1920, *Atatürk'ün Bütün Eserleri-1920*, c. 7 içinde, s. 209, 2003 İstanbul.

peden aşağıya sürdüm. Deniz artık görünmüyordu. Arkamda kalanların uğultulu seslerini işitmez olmuştum artık. Bu öyle bir ayrılıştı ki, iki defa insanın başına gelmezdi.

Ormandan geçerken yanakları diken içinde kalmıştı. Yol berbattı, soğuk kemiklerine işliyordu. Atlar sık sık çamura batıyordu. Aslan Kaptan'ın adamları hâlâ yanlarındaydı.

Miralay Kâzım önde giden Halide'ye el kol işareti yaptı. Atlar konusunda tecrübesi olmadığı için Halide atını yavaş sürüyordu. Arkasındaki nal seslerinin kesildiğini fark etti. Atın gemini çekip geriye baktı. Miralay, yüzü allak bullak geliyordu. Adnan'la Hüsrev Bey, "Buradan öteye bir adım atmayız," demişlerdi. Miralay Kâzım ise, "Bana kalırsa bir gayret daha gösterip bu gece Adapazarı'na varmalıyız. Siz ne dersiniz?" diye sordu.

"Yola devam etmeliyiz," cevabını alan Miralay Kâzım, "Biz gidiyoruz, isteyenler ardımızdan gelsin," diye bağırdı. Ortalık zifiri karanlıktı, ara sıra yağmur serpiştiriyordu. "Ölüm sessizliği içinde bir avuç atlı," diyor Halide. Adapazarı'na 12 kilometre kalmıştı. Onun ise sürekli başı dönüyordu.

"Her an attan düşebilirdim. Hayır, insan vücudu dediğimiz şu et ve kemik külçesine yenilmeyecektim. Attan düşsem bile, karar vermiştim, sessiz sedasız düşecektim. Düştüğümü kimsecikler duymamalıydı," diye yazmıştı anılarına.

Halide ateşler içinde yanarken adeta sihirli bir el atını yularından tutmuş yürütüyordu. Mola yerine gelmişlerdi. Kocaman ocağı olan bir kahvede durdular. Yatacakları zaman oturduğu yerden ayağa kalkamayacağını hissetti. Sonunda Adnan'a dayanarak kalktı ve bütün gece yattığı yerde, "yaralı bir deve gibi inledi." Kendini bir kaybedip bir buluyordu. "Böyle giderse vücudumu değiştiririm," diyor, sonra da bu acayip fikrine gülüyordu.

Halide Hanım tatilde gibiydi

1920'in 31 Mart'ıydı. Yunus Nadi'nin de içinde bulunduğu heyet, Halide Edib kafilesini bekliyordu. Artık yola trenle devam edilecekti. Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin kurucusu olarak Halide Edib ile adları yan yana yazılsa da Yunus Nadi, ünlü romancıyla hiç karşılaşmamıştı. O zamana kadar "narin bir edibe" olarak bildiği Halide'yi çok merak ediyordu.

Halide, Yunus Nadi'nin gözünde büyüdükçe büyüyor, onun yanında Jeanne d'arc bile küçülüyordu.

Geyve İstasyonu'na ulaştıkları haberi duyulmuştu. Yunus Nadi, ünlü yazarı ancak uzaktan hayal meyal görebildi. Geldiği kafilenin yanında onları köylerden bir karabulut gibi geçiren Arslan Bey çetesi vardı. Karşılaştıklarında Yunus Nadi'ye Jeanne d'arc benzetmesi abes gelmişti. Zira Halide Edib, Kayışdağı'nda geziye çıkmış gibiydi. Ne yolculuktan ne de zahmetinden şikâyet ediyor, sadece iş konuşuyordu. "Pratik bir Türk kadını," diye düşündü Yunus Nadi. Halide'ye bakanlar onun enerjisinin son damlasını kullandığını fark etmemişlerdi bile. Halide, "vücudunu değiştirmeyi" başarmıştı.

Mustafa Kemal, Yunus Nadi ile yaptığı telgraf görüşmesinde, "Bir telsiz telgrafa ihtiyacımız var," demişti. Yunus Nadi de telsiz telgraf aracılığıyla bütün dünyaya bağlanabileceklerini hayal ediyordu. Halide zaten Milli Mücadele'nin en zayıf yanının propaganda eksikliği olduğunu düşünüyordu.

"Çok güzel," demişti Halide, "gider gitmez bir ajans teşkilatı kuralım, o vasıta ile dahile ve harice söyleriz. Benim fikrimce ilk iş ajans olmalıdır. Hatta isterseniz adını burda koyuverelim? Mesela Türk Ajansı, mesela Ankara Ajansı, mesela Anadolu Ajansı... daha da bulunabilir," diye devam etmişti Halide. Yunus Nadi'ye "Anadolu Ajansı" adı cazip gelmişti.[438]

Ankara'ya varış...

2 Nisan günü Ankara'ya ulaştılar. Yunus Nadi, Halide'ye, "İstasyon hınca hınç dolu. Orada birkaç söz söylemek gerekecek. Bizim adımıza konuşur musunuz?" diye sordu.

Halide heyecanlıydı, Milli hareketin Kâbe'sine geldiklerini düşünüyordu. Tren istasyonda durunca, vagonlarına bir erkek yaklaştı. Mustafa Kemal, Halide'ye elini uzattı, "Hoş geldiniz, safalar getirdiniz hanımefendi," dedi ve Ankara valisini tanıştırdı. Babıâli civarında asker üniformasıyla gördüğü Mustafa Kemal Paşa'yı zorlukla tanımıştı.[439] Daha önce, Tevfik Fikret için düzenlenen bir anmada bir araya gelmişlerdi. Ancak, anlaşılan ilk kez konuşuyorlardı.

Kalabalıkta Halide'nin gözü tanıdık bir yüze ilişti. Mahmure'nin görümcesinin kızı Didar kendilerini karşılayanlar arasındaydı. Genç kızlık günleri Sultantepesi'nde birlikte geçmişti. Halide'nin boynu-

438 Yunus Nadi, *Türkiye'yi Sokakta Bulmadık*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 1997, s. 84-86.

439 *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 120.

na sarılırken kolları titreyen Didar, Miralay Emin ile evliydi. Geceyi onların evinde geçireceklerdi. "Çok sıcak su, sabun ve kese istiyorum," dedi Didar'a Halide.

Lavanta kokulu yatakta ilk uyku

O gece Didar, Halide'yi uzun uzun keseledi. Bornoza sarınıp saçını arkadan yemeniyle bağladığında cennete gelmiş gibi hissetti kendisini. Sedirin üzerine yerleştiği an kapı çalındı. Didar, "Mustafa Kemal Paşa ile Adnan Bey geliyorlar," dedi, Halide'ye uzun bir hırka ile büyük bir başörtüsü getirdi ve odayı terk etti.

İçeri giren gri adamı incelemesi için ışık yetersizdi. Onu bir deniz fenerine benzetti Halide. Size bir şey göstermek için ışık saldığı zamanlarda pırıltısıyla göz kamaştıran; söndüğünde ise, tamamen görünmez olan bir fenere. Fener, o gece karanlık günündeydi, Halide kaybolduğunu hissetti.[440]

"Yarın Ziraat Mektebi'ne gelin de konuşalım," dedi Mustafa Kemal Paşa.

Heyet-i Temsiliye'nin 4-5 Nisan tarihli telgrafi onların gelişini müjdeliyordu. Telgrafta adı yazılı olan tek kişi Halide Edib'di.

> On iki mebusla beş güzide-i ümera-yı askeriye ve Halide Edib Hanım 2 Nisan'da Ankara'ya gelmişler, merasimle karşılanmışlar.[441]

Halide, o gece lavanta kokulu bir yatakta uyudu. Sabah uyandığında Cebeci sırtlarını gördü penceresinden. Adnan, erkenden Miralay İsmet'i karşılamaya gitmişti.

Kahvaltıda Didar'a, "Beni bu paçavralardan kurtar," dedi. Koyu bir yünlü kumaş ve bir terzi bulundu, dikiş faaliyeti hemen başladı. Halide'ye üniforma dikilecekti.

Anadolu Ajansı kuruluyor

Sabah, bir grup Ankaralı kadın kendisini görmeye geldi. Öğleden sonra da eve yollanan arabaya binip karargâha gitti. Ziraat Mektebi'ndeki karargâhın kapısında iki asker nöbetteydi. Bir çavuş onu yukarıya çıkarttı. Kapı açıldığında Mustafa Kemal'i, Adnan'ı ve Cami Bey'i gördü.

---

440 *The Turkish Ordeal*, 1928, s. 128.

441 Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, cilt 2, 2008, s. 671.

Mustafa Kemal, Halide'nin yol izlenimlerini merak ediyordu. Halide de ona hemen ajans meselesini açtı. "Ajans haberlerini telgrafhanesi olan her yere göndermek, olmayan yerlere de, camilere ilan gibi yapıştırmak istiyoruz," dedi. "Bir yazı makinesi lazım!" diye devam etti. Mustafa Kemal, Osmanlı Bankası'ndan Halide'ye bir makine temin edeceğini vaat etti.

Halide ile Mustafa Kemal konuşurlarken, odaya, siyahlar giymiş, ufak tefek bir zabit girdi. Miralay İsmet diye takdim etti Adnan onu karısına. Miralay, gözlerinin canlılığı ve güzel Türkçesiyle Halide'nin dikkatini çekti. Yanında bir zabit daha vardı. O da, Binbaşı Salih'ti [Omurtak]. Kısacık sohbette, Halide, İstanbul'daki Savaş Bürosu'ndan Mustafa Kemal Paşa'nın yazışmalarını kendisine ileten esrarengiz kişinin Binbaşı Salih olduğunu anladı. Halide, Mustafa Kemal Paşa'dan iki gün mühlet istedi. Numune Çiftliği'ne yerleşecek, sonra da Karargâh'ta çalışmaya başlayacaktı.

Halide işbaşı yapınca, Yunus Nadi ile Anadolu Ajansı'nı başlattı. İlk haberi Mustafa Kemal görmek istiyordu. Yunus Nadi'ye, "Takip olunan siyaset ve zihniyete muhalif bir şey olmasın. Belki bazı tashihat [düzeltiler] yapılmak lazım gelebilir. Fakat üç beş gün geçtikten sonra zaten siz takip olunan siyaseti kavramış olacağınızdan artık belki buna da hacet kalmadan iş kendi kendine yürür gider," demişti.

Günde iki üç servis yapacak ajansı ülkeye Mustafa Kemal takdim edecekti.[442] Ajanstan gelenler, halkı bilgilendirmek için siyah levhalar üzerine yapıştırılıp telgrafhanelerin kapılarına asılacaktı.

Kurucusu olmakla birlikte Halide Edib, Anadolu Ajansı şirketleştirilirken yeniden oluşturulan bünyede yer almayacaktı. Sekiz erkek mebus, hisselerin sahibi olarak bu görevi üstlenecekti.

Didar'ın evinden ayrılacağı sabah, Miralay Refet [Bele] kendisini görmeye geldi; ipince, çelik adaleli, yüzünden enerji fışkıran bir askerdi. Pırıl pırıl üniformasının altına rugan çizmeler giymişti. Gazze'de savaşırken *Handan*'ı okuduğunu anlattı Halide'ye. Daha çok edebiyat konuştular.

Halide ile Dr. Adnan, Numune Çiftliği'nin yatakhane olarak kullanılan ikinci katındaki iki odaya yerleştiler. Oda çok uzun süredir temizlenmediği için her türlü pislik mevcuttu. Birkaç kadın ile birlikte her yanı ovdu. Yardıma gelen Fatiş adlı akıllı genç kızla ev işleri için anlaştı. Akasya ağaçlarının ortasındaki yatakhanenin önünden

442 Yunus Nadi, *Türkiye'yi Sokakta Bulmadık*, s. 105.

Çubuk Çayı geçiyordu. Odalardan birinin güzel bir balkonu vardı. Karşıdaki dağlardan birine Cennet Dağı, diğerine Cehennem Dağı adını verdi.

Halide Edib, Ankara'ya gelişinin beşinci gününde, karargâhta çalışmaya başladı. Dr. Refik'in [Saydam] yardımıyla dar ve uzun bir oda, çalışılacak bir mekâna dönüştü. Büyük bir yazıhane, dosya rafları, sandalye, iki masa bir de eski yazı makinesi konuldu. İngilizce gazetelerin siyasi sayfalarını tercüme ediyor, kendisine getirilen telgraflar içinden, Mustafa Kemal'in girişimiyle 1920 yılı Ocak'ında yayımlanmaya başlayan *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi için gerekli olanları kesiyor, Mustafa Kemal'in haberleşmesi için gerekli yazışmalarını yürütüyordu.

Öğlen yemekleri ayaküstü yenir, akşam yemekleri ise uzun sürerdi. Alt kattaki oturma odalarından biri yemek odasına dönüştürülmüştü. Kurulan U şeklindeki devasa masada her şey konuşulurdu. Mustafa Kemal, kişilerle ince ince alay ederken, hiç kimseyi sakınmazdı. Halide birileri hakkında da iyi bir şey söyleyecek mi diye merak ederdi. Miralay İsmet'in şakaları ise Mustafa Kemal'inkilerin aksine yumuşak ve kırıcılıktan uzaktı. Halide onu zevkle dinlerdi.

Yemekten sonra büyük odada toplanıp iş konuşurlardı. Gece gündüz çalışılıyor, ölüm kalım savaşı veriliyordu. Tek güvenli nokta Kâzım Karabekir'in 800 kilometre uzaktaki Doğu ordusuydu.

Ankara'da bir Meclis

Halide, yeni bir milli meclisin kuruluş tartışmalarını heyecan verici ve ilginç buluyordu. "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir," türünden sözler içini kıpır kıpır ediyordu. Kitaplarda okuduklarının kendi milleti tarafından gerçekleştirileceği fikri son derecede heyecan vericiydi.

Meclis'in meşru temsil gücü olması için 66 seçim çevresi tespit edilmiş, hepsinde de seçim yapılmıştı. Bu seçim gizli oyla yapılmış, sandıklar bir kurul önünde açılmıştı. Osmanlı, Meclis-i Mebusan'ından gelenlerin sayısı ise 88'di. Yani bu Meclis'te iki ayrı seçimin galipleri temsil ediliyordu.

Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920, Cuma günü açıldı. İnşaatı yarım kalmış eski İttihat ve Terakki Kulübü binasının damı örtülmüş, okullardan sıralar taşınarak bir Meclis mekânı oluşturulmuştu. Açılışta kurbanlar kesildi, binaya girenlerin alnına bir damla kan sürüldü; Hacı Bayram Camii'nde namaz kılındı. İstanbul'un

yürüttüğü dinsizlik propagandasına karşı Hacı Bayram'dan Meclis'e inen yol, Kuran'dan ayetlerle donatılmıştı. Ankaralılar Büyük Millet Meclisi'nin açılışına büyük ilgi gösterdi. Adnan Sıhhiye Vekiliydi. Halide, kadın olduğu için açılışa bile katılamamıştı; ama, Meclis'in kuruluş haberini dünyaya verdiği için mutluydu.

Meclis'in ilk icraatlarından biri, padişahın İtilaf devletleri elinde esir olduğunu ilan etmek olmuştu. 25 Nisan günü Meclis, reisliğe Mustafa Kemal Paşa'yı seçti.

Halide'ye göre, "Meclis'te oturacak kadar sandalye, vekil olabilecek yeterli adam yoktu." 3 Mayıs günü, hükümette yer alacak kişiler için de seçim yapıldı. Meclis hükümeti -vekiller heyeti- seçimle işbaşına getirildi. Halide, o günleri anılarında şöyle anlatmıştı:

> Yeni devlet biçiminin sorunları ne olursa olsun, Mustafa Kemal Paşa, tüm yetki ve sorumluluğu halkın temsilcilerine bırakıyor gibi bir izlenim yaratmıştı. Yeni rejimin sultanı ya da diktatörü olmak istediği yönündeki yaygın inanışın hiçbir temele dayanmadığı duygusuna yeniden kapıldım. Garip bir şekilde, onun ülkemizin George Washington'u olacağını düşünmeye başlamıştım.[443]

443 *The Turkish Ordeal*, s. 141.

Halide "Maarif Vekili!"

Kırık bir daktiloda tek parmak yazı yazmak çok vakit alıyordu. Sırtı sürekli ağrıyor, altı sayfayı sekiz saatte yazdığı oluyordu. Yine böyle çok yorgun olduğu bir günün akşamında Halide, büyük sofadaki sandalyelerden birine oturdu. Herkes İstanbul'dan gelen gazetelere gömülmüştü. Mustafa Kemal önündeki gazeteden başını kaldırdı, Halide'ye baktı. Sonra da, "Niçin olmasın?" dedi yüksek sesle ve gülümsedi. Mustafa Kemal'in sözlerini duyanlar yanına gittiler.

Yeni bir grupla birlikte İstanbul'dan Ankara'ya gelen eski dostu Hamdullah Suphi, gazetedeki satırları yüksek sesle okuyunca, Halide de gülmeye başladı. Ankara'da kurulan hükümette yer alan isimler sayılırken Halide'nin maarif vekili olduğu yazılmıştı. Gazete kanun dışı ilan ettiği bu asi kadına hücum ediyor, kadına yönelik dini muhafazakârlığı tahrik etmeye çalışıyordu.

Bazı İstanbul gazeteleri de, Halide'nin yeşil bir cüppe giyerek halk arasında propaganda yaptığını yazıyorlardı. O yıllarda yeşil renk, Bolşevik Müslümanların sembolüydü. Halide, mevki peşinde olmadığını, yeşil cüppe ile dolaşmadığını yazacaktı anılarında.

Maarif Vekili olduğuna ilişkin haber yıllar boyu Halide'nin peşini bırakmadı. İstanbul gazetelerinin bu yanlış haberi *Constantinople* mahreciyle ilk kez, daha Meclis kurulmadan 16 Nisan 1920 tarihli *New York Times*'ın birinci sayfasında da yer almıştı. "Kaçan isyancı Türk Kadın, Kemal'in Kabinesinde Vekil". Aynı haber, kurulan hükümetin Sovyet özelliği taşıdığını, Dr. Adnan'ın da Sıhhiye Vekili olduğunu bildiriyordu.

Halide, eğitim meseleleriyle çok ilgilendiği için aslında bu koltuğa en uygun isimdi. Ancak onun vekilliği konu bile edilmemişti. Maarif Vekili Rıza Nur, bu haberden en rahatsız olan kişiydi.

"Halide kendisinin maarif vekili olduğunu söylemiş. Amerikan gazeteleri yazmış. Mustafa Kemal kızmıştı. Bu rivayet o kadar kök salmıştır ki hâlâ ecnebilerden onun maarif vekilliği ettiğini söyleyenler görüyorum," diyor anılarında.[444]

Halide'nin kendisini maarif vekili olarak tanıttığı iddiası tamamen yalandı, ancak, kaderin garip bir cilvesi olarak, gazeteler yıllarca ondan maarif vekili diye söz ettiler.

Halide İdam mahkûmu

İstanbul'da İtilaf Devletlerinin gözetiminde kurulan Divan-ı Harp, 11 Mayıs 1920 günü Mustafa Kemal ile birlikte altı Milli Mücadele önderini idama mahkûm etmişti. Halide'nin İstanbul'daki arkadaşlarından Sitare [Ağaoğlu], Şehzadebaşı'nda Akif Paşa Konağı'nın bahçesinde bir grup kadınla kötü haberi yüksek sesle okudular. Divan-ı Harb'in kararına öfkelenmişler, bu isimler içinde yer alan Halide için ayrıca endişe etmişlerdi.

İdama mahkûm edildiğine ilişkin haberi Halide'ye Saffet Bey isimli bir subay getirdi. Asker tavırlı, uzun boylu ve açık tenli bir adamdı. "Size müthiş haberlerim var: Türkiye tarihinde kendisine böylesine saygı duyulan tek kadın sizsiniz," dedikten sonra elini öpmüştü. Her an hiç beklenmedik bir haber patlatacakmış gibi bir hali vardı. Sonunda, "Yola çıkmadan önce Nakiye Hanım'ı görmeye gittim," dedi.

"Nakiye Hanım'ı tanıyor musunuz?"

"Hayır, ama size ailenizden haber getirmek istedim. Ne yazık ki, benim gerçek bir milliyetçi mi yoksa bir casus mu olduğumdan emin olamadığı için size ondan mektup getiremedim. Ancak, ailenizden herkesin iyi olduğunu söyleyebilirim."

Ailesiyle neden bu kadar ilgilendiğini Halide merak etmişti. Saffet Bey, tam o sırada ayağa kalktı, yüzünde ciddi bir ifadeyle, elindeki *Peyam-ı Sabah* gazetesini ona uzattı.

"Kürt Mustafa Paşa'nın Divan-ı Harbi'nde idama mahkûm edildiniz ve karar bir fetva ile de teyit edildi."

"Bu karar bir tek beni mi bağlıyor?"

"Hayır. Siz ilk yedi kişiden birisiniz."

Gazeteye çabucak göz gezdirdi. İlk yedi Mustafa Kemal, Bekir Sami, Dr. Adnan, Ali Fuat, Ahmet Rüstem, Kara Vasıf ve Halide Edib'den oluşuyordu.

---

444 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c.3, s. 68.

Saffet Bey, "Eviniz hükümet tarafından müsadere altına alındı. Söylediklerine bakılırsa, sizleri bulanlara büyük bir ödül verilecekmiş," dedi.

Halide'nin gözlerinin önünde ablasının yüzü canlandı. İdama mahkûm edilmiş bir ananın çocukları olmak berbat bir şeydi. Güvenlik içinde miydiler acaba? Düşünmemeye çalışıyordu. Öylesine dalmıştı ki, Mustafa Kemal Paşa'nın neler hissettiğini merak bile etmemişti.

Karanlık çöküyordu, lambalar henüz yakılmamıştı. Kalaba'ya bakan bir odada Dr. Adnan ile Mustafa Kemal Paşa yazıhanenin yanında el ele oturmuş düşünüyorlardı. Arkalarındaki duvarda el yazısı dualar ve Kuran'dan ayetlerle bezeli levhalar asılıydı.[445]

Miralay İsmet tam karşılarında, masaya dayanmıştı. "Bu yeni şerefi nasıl değerlendiriyorsun?" diye sordu Adnan'a. Cevabı Mustafa Kemal Paşa verdi: "Bizi mahkûm edenlerin hiçbir siyasi kıymeti yok. İdama mahkûm olmak hoşuma gitmedi."

Halide, "Bizi mahkûm edenler siyasetten habersizler. Bu mahkûmiyet kararı ile herkesin şöhretine şöhret katacaklar," dedi.[446] İsmet Paşa ise, "Aksine siyasetten çok iyi anlıyorlar," diye itiraz etti. Kararsız kalabalıkların bu karardan olumsuz etkileneceğini düşünüyordu. "İstanbul gazetelerinin Anadolu'ya girmesine mani olmalıyız," diye devam etti sözlerine.

O akşam çiftliğe biraz erken indiler. Garip bir ruh hali içindeydiler.

> Başımızdan bir kurşun geçmesini bekliyorduk. ... O gece yatakta hep beyaz gömlekle Bayezit'te idam sehpasına gittiğimi hayal ediyor ve bir nutuk hazırlıyordum. Hep aklımdan büyük Bâbî kadını Kurretü'l-Ayn'ın (feminist kadın düşünür ve şair) idam edilmeden önce Farsça olarak söylediği çümle geçiyordu: 'Ayaklarımı yerden kaldırın ki, yüksekten dünyayı daha iyi göreyim.'[447]

Halide oğullarının derdine düşmüştü. Charles Crane'den yardım istemeye karar verdi. Ancak, çocukları Amerika'ya giderse huzura kavuşacaktı.

---

445 *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s. 28.

446 *The Turkish Ordeal*, s. 144.

447 *The Turkish Ordeal*, s. 145. Hakan Erdem Türkçe anılarda Bâbî yerine Babil yazıldığına dikkat çekiyor. *Tarih-Lenk*, Doğan Kitap, İstanbul 2006, s. 195 Halide Edib'den Crane'e mektup 24 Mayıs 1920.

Sevgili Dost,

... Beni Jeanne d'arc gibi yakamadıkları için, İngilizlerin Ferid Paşa hükümetini beni ölüme mahkûm etmeye ve başıma ödül koymaya ikna ettiklerine inanıyorum. Bunu bir şaka gibi kabul ediyorum ve bu kararı onlara hakaret olsun diye Anadolu'da anlatıyorum. Ancak oğlanların dünyada tamamen tek başlarına kalabileceklerinin farkındayım. Zira İstanbul'da onların eğitimlerini güven içinde tamamlamalarını sağlayacak bir yakınım yok. İngilizlerin beni kahretmek için oğlanları götürüp işkence edebileceklerini düşündüğümde feda etmenin ne demek olduğunu da kavrıyorum.

Kendilerine ait bir ülkede yaşayabilecek ve ona hizmet edebilecekler mi bilmiyorum. Ama en azından faydalı insanlar olarak yaşayabilirler. Ülkem için kendimi feda ediyorsam onlar acı çekmemeli. Ben kendimi her türlü şahadete hazırladım ama oğullarımın şehitliği zayıf kalbime çok ağır gelir. Mr. Moore [Kolejin müdürü] aracılığıyla onları Amerika'ya aldırıp geçen sene nazikâne teklif ettiğiniz gibi gözetiminizde bulundurabilir misiniz? Konstantinopolis'te Hüseyin Bey'e bir miktar para bırakmıştım, bu para ile Amerika'ya geliş masraflarını karşılayabilirler. Cevabınızı Mr. Moore ya da Amiral Bristol aracılığıyla gönderebilir misiniz? Cevabın mutlaka müspet olması gerekmiyor. Şorumluluklarınız ve meşguliyetiniz, sürgünde tek başına kalmış, iki Türk çocuğunun sorumluluğunu, sadece onlar benim oğullarım oldukları için üstlenmenize imkân vermeyebilir. Müspet ya da menfi süratle bir cevap alırsam size fevkalade müteşekkir kalacağım. ...[448]

İdamları durdurmak istiyor

Bolu'daki düzensiz ordunun başını çeken Edhem'den bir telgraf geldi. Bu eski Teşkilat-ı Mahsusa üyesi, Saruhan mebusu olarak Meclis-i Mebusana seçilen ve artık Ankara'daki Meclis'in üyesi olan Reşit Bey'in kardeşiydi. Yaygın bir direniş gücüne kumanda eden Edhem, kumandası altındaki bir grup çetecinin idamı için onay istiyordu.

Mustafa Kemal, odada bulunanlara tek tek, ne diyorsunuz, diye sormaya başlamıştı. Halide kendini zapt edemiyordu. Genelde tartışmalarda sorulmadıkça fikrini söylemezdi, bu kez fikrinin sorulmasını beklemedi, infazın kesinlikle önlenmesini istedi. Bu kişilere af sözü verilmişti. Yüksek ilkelere sahip olduğunu savunan bir hükümete böyle bir şeyin yakışmayacağını, verilmiş af sözünü tutmak gerektiğini söyledi.

Mustafa Kemal, ölülerin sorun çıkaramayacağını, koşulların merhamete izin vermediğini söylüyordu. Mustafa Kemal'i çok acı-

448 Halide Edib'den Crane'e mektup, 24 Mayıs 1920.

masız bulan Halide, o gece Albay İsmet'in söyleyeceklerini içi titreyerek bekledi. Çok ikna edici bir konuşma yapan İsmet, halkın güvenini kazanmak için olağanüstü durumlarda bile kurallara uygun davranılmasını istiyor, Mustafa Kemal'in argümanlarını tek tek çürütüyordu. İsmet'i hayranlıkla dinleyen Halide'nin içinden, bakın sabah oluyor artık, diye bağırmak geliyordu. Sonunda Mustafa Kemal, idamların durdurulması için gereken telgrafı yazdırdı.

Sabah Ajans'a gider gitmez Halide, Bolu'dan ne haber diye sordu. Telgraf yerine ulaşamadan mahkûmlar infaz edilmişti!

Edhem, idam olayından söz ederken, "İdam hükmü benim yaşadığım zamanların zorunlu önlemlerindendi. Bununla beraber ben ikinci, üçüncü derecede suçluların idam edilmelerine asla taraftar olmazdım," diye kendisini savunmuş ve sözü edilen idamları Divan-ı Harp kararı olarak imzaladığını söylemiştir.

Ankara tehlikeli günler yaşıyor, Bolu ile arasındaki köyler peş peşe ayaklanıyordu. Kaçış için atlar dışarıda bekliyordu. Bir felaket halinde, karargâh Sivas'a gidecekti. Halide için de bir araba ayarlanmıştı. O, araba istemiyordu, çünkü Ankara'dan gitmeyecekti. Bir şans varsa, o da Ankara'dır diye düşünüyordu. Arabaya binip de halk tarafından parçalanmaktansa, zehir alır ölürüm diye düşünüyordu. Adnan da o günlerde üzerinde güçlü bir zehir taşımaya başlamıştı.

Bir sabah karargâhtan çıkarken Binbaşı Şükrü kendisine tabancası olup olmadığını sormuştu. "Tabancanın sesine bile tahammülüm yok," dedi Halide. Zaten kurşun bulmak da zordu. Karargâhtan bir mavzer edinebilirdi, ama onu da yerinden kaldırmak kolay değildi. Onun silahsız olduğunu anlayan Binbaşı Şükrü, cebinden çıkarttığı Parabellum'u uzatmış, "Silah sesine alışmak için çiftliğin arkasında talim yapınız," demişti.

Çiftlikten birkaç yüz metre ötede talimlere başladılar. Binbaşı Şükrü, kapıya bir beş kuruşluk yapıştırıyor, Halide de nişan alıp paraya ateş ediyordu. Dostları gelirken yanlarında ona kurşun getiriyorlardı. Bir hücum olursa Cami Bey mavzeri ile merdiveni tutacak, Halide de pencereden ateş edecekti.

O günlerin tanığı Rıza Nur, "Mustafa Kemal ile Halide Hanım'ın arası pek iyi idi. Daima görüşüyorlardı. ... mühim müzakerelere bazen hususi surette iştirak ediyordu. Mustafa Kemal'in hususi etrafı, yani yaverleri, kâtipleri Halide Hanım'ı sık sık ziyaret ediyorlar. At gezintileri, nişan talimleri yaptırıyorlardı. Hatta bir defa biz de Halide Hanım'la mavzerle nişan attık. İyi vuruyordu," diye yazar. [449]

449 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c.3, 1992, s. 67.

Rıza Nur'un Dr Adnan'a ilişkin anlatımı ise şöyle:

> Zeki bir adamdır. Bilhassa nükteyi derhal anlıyor. Ve güzel nükteler söylüyor. ... Sevdim. Okumuş bir adam değildir amma pek yumuşak başlı, herkesle hoş geçinmek ister. ... Yaptığı daima Mustafa Kemal'in suyuna gitmek. Ne derse onu yapmak, ona muhalefet edenleri yumuşatmak ve yoluna getirmeye çalışmak. Başka bir marifet ve iktidar göstermedi. Bir aralık ... Mustafa Kemal'e alet olarak müthiş komünist idi. Bu adam yumuşak başlı, fikir sahibi bile değil, herkesle hoş geçinmek isteyen bir adamdır. Yaptığı hep dalkavukluk... Zeki ve oldukça malumatlı, hem de şerir [kötülükçü] değil. Kimseye fenalık etmez. Elinden gelirse iyilik eder.[450]

Bir gün bütün telgraf tellerinin kesildiği haberi geldi. Tam o sırada da dışarıdan tüfek sesleri duyuldu. Herkes heyecanlandı. Mustafa Kemal ayakta emirler yağdırmaya başlayınca Halide sonlarının geldiğini düşünmüştü. Kısa süre içinde, ateş edenlerin cepheye gitmeye hazırlanan zeybekler olduğu öğrenildi...

Edhem Ankara'da

1920 Mayıs'ının sonuydu. Bolu isyanı bastırılmış, Edhem geliyordu. Edhem, Çerkes diye anılmayı sevmez, Osmanlı olduğunu vurgulardı. Ankara'ya silahlı adamlarıyla girdiği gün, halk sokakları doldurmuştu. "Adamları arasında kadınlar da vardı. Edhem büyük bir heyecanla karşılandı. Mustafa Kemal Paşa otomobilini ona tahsis etti. Bu, Ankara'da bulunan tek otomobildi," diyor Halide.

Edhem Büyük Millet Meclisi'ne girerken de coşkuyla alkışlanmıştı.

Halide onu ilk defa karargâhta görmüştü. Bir gün, büyük odaya girerken bir sürü silahlı adamın arasında bulmuştu kendisini. Bunlar Edhem'in adamlarıydı. Ardından Edhem, Mustafa Kemal Paşa ve Halide odada yalnız kalmışlardı.

> Mustafa Kemal Paşa'ya, bazı raporlar götürüyordum. Edhem'i paşanın karşısında sandalyede buldum. Elimi öpmek için ayağa kalktığında, ne kadar uzun boylu ve çarpıcı bir kişi gördüm. Benimle konuşmak için eğildi. Kanlı canlı bir bedenden ziyade güçlü bir iskelet görünümündeydi. Tam Çerkes yapısıydı. Geniş omuzlar, ince bel, uzun bacak ve kollar, kocaman açık renkli bir kafa, kısa bir burun ve Mustafa Kemal Paşa'nınkinden daha soğuk ve solgun bir bakışı var-

450 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, s. 55, 214.

dı. Renksiz yüzü hiçbir hava tesirinden etkilenmemişti. ... Bu muhteşem görünüşlü basit Çerkes savaşçının Ankara'daki bütün ünlü askerler ve entelektüellerin gölgeleyemediği Mustafa Kemal Paşa'yı gölgede bıraktığını düşünmeden edemedim.[451]

Edhem de anılarında Halide'den söz eder. "... Sultanahmet Meydanı'ndaki mitinge öncülük etmiş olduğunu duymuştum ki, o zamandan beri kendisine karşı gıyaben hürmet beslemekteydim. Bu hürmetim Ankara'yı ziyaret ve kendisiyle konuştuktan sonra daha çok artmıştı. Bunun da nedeni, Ankara'da bulduğum moralsizliğe rağmen, o moralini sarsmamış, gelecekten emin bir halde idi."[452]

Mustafa Kemal'in istihbarat şefi

Halide'nin karargâhtaki görevi, kitaplarda, "propaganda" olarak tarif ediliyor. Amerikan basını ise onu Mustafa Kemal'in danışmanı, arkadaşı, ajanı gibi sıfatlarla anıyor.

Princeton Üniversitesi Atatürk ve Türk Tarihi Kürsüsü Öğretim Üyesi Heath Lowry, Amerikalılarla yapılan gizli yazışmaları Halide Edib'in yürüttüğünü, onun, Mustafa Kemal Paşa adına bir tür entelijans işi üstlendiği askeri istihbaratın bir bölümünden sorumlu olduğunu yazıyor. Lowry, Halide'nin Ankara'daki rolünün yeterince araştırılmadığı ve önemsenmediğini düşünüyor. Lowry'ye göre Halide gizli istihbarat görevini o sıralarda Türkiye'de olan dört Amerikalı aracılığıyla yerine getiriyordu. Kimdi bu Amerikalılar?

Gazeteciler Paul Williams ile Clarence Streit, Amiral Bristol'ün Anadolu'daki temsilcisi Annie Allen ve Amerikan Deniz Kuvvetleri İstihbarat Subayı Lieutanant Robert Steed Dunn.

Dört Amerikalı da İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Bristol'e, Halide Edib'in verdiği bilgileri aktarıyorlardı.[453]

Halide anılarında Ankara'daki görevinden söz ederken kısaca, "Mustafa Kemal Paşa'ya gereken yazışmaları" da yürüttüğünü anlatıyor.[454] Nitekim Ankara'ya gittikten sonra Cavid Bey'e, "Ben

451 *The Turkish Ordeal*, s.167.

452 Çerkes Edhem, *Anılarım*, Berfin Yayınları, 1998, İstanbul s. 43.

453 Heath Lowry, "Halide Edib Hanım in Ankara", April 2-1920-August 16, 1921, 1. Uluslararası Atatürk Sempozyumu Açılış Konuşmaları-Bildiriler, Ankara1994, s. 693.

454 *The Turkish Ordeal*, s. 135.

propaganda şubesini kurdum, çalışıyorum," diye yazmıştı.[455] Onun üstlendiği istihbarat görevini Lowry şöyle tarif ediyor:

> Ankara'da siyasi makama sahip az sayıdaki kadından biri ve milliyetçi hükümette yüksek bir mevkideki tek kadın olan *Halide Hanım, Umumi Personel Karargâhı'nda da ofisleri bulunan, askeri istihbarat bölümüne bağlı bir dairenin başındadır.* Orada kendisine büyük bir hayranlık ve saygı duyulmakta, ofise giriş çıkışlarında subaylar ve askerler onu askeri yöntemlerle selamlamaktadırlar. [Vurgulama Lowry'ye aittir][456]

Amiral Bristol'ün evrakı içindeki yazışmaları gören Lowry, şu sonuca varmıştı: Halide Edib Milli Mücadele'ye katılmak üzere İstanbul'dan ayrılmadan önce de Mustafa Kemal'in haberleşme kanalıydı. Mustafa Kemal'in amacı Amerikalı Amiral Bristol'ü tarafsızlaştırmaktı.

Belgeler, 1920 yılının Şubat ve Mart aylarında Halide Edib'in, İstanbul'daki Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Bristol'le yazışmakta olduğuna tanıklık ediyor. Amiral Bristol'ün Washington'daki Library of Congress'te saklanan evrakı içinden çıkan Halide Edib imzalı el yazısı mektuplar, dostça bir hava içinde kaleme alınmıştır.

Amerikalı yetkililer, Anadolu'da başlayan direniş hareketi ile Halide Edib üzerinden ilişki kurmaktaydılar. Amiral Bristol, Halide'nin İstanbul'da Milli Mücadele'nin haberciliğini yaptığı günlerde iki şeyi merak ediyordu. Antep, Maraş ve çevresinde yaşayan Amerikalılar tehlikede miydi? Mustafa Kemal duruma hâkim miydi? Halide'nin mektuplarında her iki cevap da mevcuttu:

> Sevgili Amiral, pazar gecesi sizin yanınızdan ayrıldıktan sonra, Konstantinopolis'teki gerekli kişileri gördüm. Antep'ten hiç haber alamamışlardı. Buna karşılık Maraş'ta olan bitenden haberdardılar. Mustafa Kemal Paşa ile iletişim dün sabah (9 Pazar) yeniden kurulmuş. Geçen hafta Antep'le haberleşme kesildiği için, doğrudan iletişim kurulamaz olmuş. Ancak Mustafa Kemal Paşa dolaylı yoldan, Antep ile Maraş arasında bulunan Birecik üzerinden bölge ile iletişimini sürdürüyor.

---

455 Halide Edib'den Cavid Bey'e mektup, Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 512.

456 Clarence Streit'in "Unknown Turk" adlı yayımlanmamış kitabından aktaran Heath Lowry a.g.e. , s. 698.

Halide, Maraş yöresindeki Amerikalılara dair toplanacak istihbarat ile Mustafa Kemal'in bizzat ilgilendiğini haber verirken onun yöreye tamamen hâkim olduğu bilgisini de iletiyordu.[457]

Amiral Bristol'e hitaben yazdığı 1 Mart 1920 tarihli ikinci mektup, 12 sayfaydı. "Maraş'taki Amerikalılarla ilgili telgrafların kopyasını çıkarttım, isteğiniz üzere size gönderiyorum," cümlesiyle başlayan mektup, dünya basınındaki Ermeni katliamı haberlerini yalanlıyor, hatta Maraş yöresindeki Amerikalıların bu konuda tanıklık etmelerini öneriyor, insaniyetin sadece Hristiyanlara mahsus bir duygu olmadığını vurguluyordu.[458]

Bu iki mektup Halide'nin, direnişin, Amerikalılar nezdindeki temsilcisi olduğunu gösteriyordu. Onun Ankara'daki görevi, İstanbul'da üstlendiği görevin devamıydı.[459]

En minik isyancı

Chicago Tribune gazetesinden Paul Williams, Anadolu'daki direnişi izlemek üzere Ankara'ya gelmiş ve Mustafa Kemal Paşa ile bir röportaj yapmıştı. Tercümanlığı Halide üstlendi. Halide, Paul Williams'ı, genç, sevimli bir gazeteci olarak tarif eder. Williams'ın Halide tarifi ise daha ilginç: "En minik isyancı," diyor onun için. Halide Edib'in bir buçuk metreden daha kısa boylu olduğunu yazan Williams, onu, Mustafa Kemal'in karargâhının baş istihbaratçısı olarak tanımladıktan sonra, "Müttefik Devletler'e göre en muzır kişi," diye de ekliyor.

Williams, Halide'nin İstanbul'dan kaçış öyküsünü dinledikten sonra, "Mustafa Kemal Paşa'nın istihbarat dairesinin yöneticisi olarak böyle hafif yazılar yazmaya vakti yoktu," yorumunu yapmıştı. Yazılması halinde, kaçış yolunun öğrenilmesi tehlikesi de vardı. Williams çiftlikte, Mustafa Kemal Paşa'nın arkasında duran Halide'nin fotoğrafını çekmişti.

"Film banyo edildiğinde, iki resmin üst üste olduğunu gördüm. Fonda tek bir selvi ağacının olduğu resimde, Mustafa Kemal Paşa'nın arkasında ben görünüyordum," diyor anılarında.

Williams fotoğrafi ona gösterirken, "Kemal'in arkasındaki kadın," demişti. Yayınlamayacağı konusunda Halide'ye verdiği söze

457 Box 31, Mark L. Bristol Papers, Manuscript Division, Library of Congress, Washington D.C., Bristol'ün evrakını Sue Marsh Akyel taradı ve mektupları okumamızı sağladı.

458 Box 34, Mark L. Bristol Papers.

459 Heath Lowry, a.g.e., s. 694-699.

rağmen, fotoğraf, çok sayıda Amerikan gazetesinde "Kemal'in Arkasındaki Kadın," başlığıyla çıktı. Halide bu sözlerin gerçeği yansıtmadığını söylüyor:

> Beni yabancı gazeteler hep Mustafa Kemal Paşa'nın arkasındaki kadın olarak takdim ediyor, hatta stratejik kararlarını alırken bile onu etkilediğimi yazıyorlar. Bu tamamen gerçek dışıdır. Kararlar alınmadan önce genel konuşmalar hep olurdu. O herkesin tek tek fikrini almakta ısrarlıydı. Hiç bir entelektüel birikimi olmayanlarla da tartışırdı.[460]

Heath Lowry'nin anlatımına göre, Halide, Paul Williams'a Anadolu'da olan biteni özetleyen çok ilginç bir metin vermiş, Antep'te meydana gelen son çarpışmaları, askeri başarıları anlatmış, kabinede yer alan isimlerle çıkartılan ilk yasalar konusunda onu bilgilendirmişti.

Halide, *Chicago Tribune* muhabiri Mr. Williams'a, özel olarak, kız kardeşini görmesi ve ona iyi olduğunu bildirip mümkünse ona gazete yollamasını söylemesini rica etmişti.

"Kendisini ilgilendirecek haberleri lütfen Amiral Bristol'ün de görmesini sağlar mısın?" notuyla son bulan daktilo edilmiş evrakın altında Halide Edib imzası vardı.[461] Williams bu el yazısı mektubu Amerikan deniz kuvvetlerinde istihbarat subayı olarak çalışan Robert Steed Dunn'a göndermişti.

Williams'ın, Halide Edib'le yaptığı görüşme, 5 Mayıs 1920 tarihinde *Chicago Tribune*'de "Müttefikler Bize Wilson'u Vermediler, Biz de Lenin'i Aldık," başlığıyla yayımlandı. Cevaplar, Ankara'nın o günkü siyasetlerinin bir özetiydi.

"Lenin bir Turan ailesinden geliyor."

Halide kendisiyle yapılan söyleşide, "Mr. Wilson'un koşulları göz ardı edildi, yeniden yazıldı ve ağırlaştırıldı. ... Slavlar, Slovaklar, Yunanlılar, Ermeniler ve Gürcüler için kendi kaderini tayin hakkı var ama Türkler için yok," diyordu. Müttefik devletlerin Türkiye'nin bağımsızlığını gasp ettiğine vurgu yaptıktan sonra Amerika Birleşik Devletleri için de acı konuşmuştu:

---

460 *The Turkish Ordeal*, s. 141-142.

461 Rauner Special Collections Library (Dartmouth College), STEF MSS-42 (5:12) Belge için Sue Marsh Akyel'e teşekkür.

Sesi çok kısık çıktı; eski emperyalizm, açgözlülüğü ve patavatsızlığıyla geri döndü.

...

Geleceğimiz, dağların ardındaki Doğu'da. Ya Wilsonculuk ya da Bolşeviklik diyorduk. Fakat bizim için kararı Müttefikler verdi. Savunmamız için Rusya'yı ele geçiren bu kuvvetle birleşmemiz gerekiyordu. Tabii ki Bolşevizm burada değişik olacak, bizim ihtiyaçlarımıza göre uygulanacaktır. Rusya'dan beklentimiz Bolşevik kuvvetlerinin buraya gönderilmesi değildir. Kafkaslar'daki bazı Müslüman Ruslar bizimle beraber hareket etmeye hazırlar. Bolşevik altınları gelecek; Hindistan'ın da düşmanı olan güce karşı mücadele etme fikrindeyiz.

Müttefikler anlaşmayı İstanbul dışında uygulama gücüne sahip değiller. İngiltere'yle, İslam'ın kalbini terk ettiğinde bir barış yapmayı umut ediyoruz. Biz Rusları İstanbul'da görmeyi, İngilizleri görmeye tercih ederiz. Anadolu, İzmir'den denize açılmayı düşünüyor. Rusya ile İstanbul için bir anlaşma yapabiliriz. Yıllardan beri düşman olduğumuz doğrudur. Fakat şu anda, onlar da biz de isyan etmiş durumdayız. Bu yüzden birbirimize sempatimiz var. Lenin bir Turan ailesinden geliyor ve Türkleri tanıyor. Rus halkı da bizi başkalarından çok daha iyi tanır.[462]

ABD'yi köşeye sıkıştırma...

Halide'nin ABD'ye saldıran sözlerinden iki gün sonra (7 Mayıs 1920) Yunus Nadi adına ABD Başkanı Wilson'a İstanbul'daki elçilik aracılığıyla bir mektup postalandı. Mektupta Wilson'un barış çabaları övülüyor, "Siz çağımızın peygamberisiniz... Avrupalılar bizi yok etmek ve adımızı haritadan silmek istiyorlar. Nasıl olur da siz ve temsil ettiğiniz büyük Amerikan milleti buna izin verir? ... Siz insanlığın bir parçası olan Türkleri savaştan daha kötü koşullarda çabalar halde nasıl bırakırsınız..."[463] diye soruluyordu.

El yazısıyla kaleme alınan mektubun Milli Mücadele kurmaylarının isteği ve bilgisi dâhilinde yazıldığı aşikârdı. Yazan da muhtemelen Halide Edib'di. Ankara, savaşırken, politik girişimleri de ihmal etmiyordu. Lowry, İngilizce konuşan politik ziyaretçilerin Ankara'da ilk görüştükleri kişinin Halide Edib olduğunu vurguluyor.[464]

---

462 Paul Williams, Allies Denied Us Wilson, We Took Lenin, New York Times, 2 Mayıs 1920.

463 Orhan Duru, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İş Bankası Yayınları, 2004, s. 89-92.

464 Lowry s. 701, 703.

Mustafa Kemal'e küsüyor

Mustafa Kemal Paşa bir akşam, Halidelerin kaldığı çiftliğe geldi ve orada bulunanlarla tartışmaya girişti. O gece, "Çok tuhaf bir hali" olduğunu yazmıştı Halide.

> Savaş meydanında değilse ya da siyasi düşmanlarını dizginlemek için uğraşmıyorsa, çalışmadığı zamanlarda, önüne gelenle yararsız ve maksatsız tartışmaya girmekten müthiş zevk alırdı. Bana yine böyle bir tartışmaya girmiş gibi geldi. Sonra bir an için bana, savaşmadığı günlerde merkepleri bir hamlede ikiye bölme idmanlarıyla kılıç kullanmadaki ustalığını geliştirmeye çalışan kudretli padişah IV. Murat'ı hatırlattı. Bu yüzden o sırada söylediklerini pek önemsemedim. Bana bakarak sordu:
>
> "Ne düşünüyorsunuz hanımefendi, doğru değil mi?"
>
> "Dediğinizi pek anlayamadım paşam."
>
> "Yanıma geliniz anlatayım."
>
> Yanındaki sandalyeye oturdum. O da çocuksu tartışma üslubunu terk edip anlattı:
>
> "Şunu demek istiyorum..."
>
> Halide o gece onun ağzından çıkan bütün kelimeleri ezberledi. Paşa, maksadını açık ve çok basit biçimiyle anlatmıştı.[465]
>
> "Herkes benim verdiğim emri yerine getirmelidir."
>
> "Şimdiye kadar Türkiye'nin selameti ve hayrı için böyle yapmamışlar mı?"
>
> Benim soruma aldırmadan, aynı açıklıkla sert bir şekilde devam etti:
>
> "Ben hiçbir tenkit, hiçbir fikir istemiyorum. Sadece kendi yolumdan gitmek istiyorum. Yalnız emirlerimin yerine getirilmesini istiyorum."
>
> "Benden de mi paşam?"

465 *The Turkish Ordeal*, s. 187.

"Evet, sizden de..."
Bu içtenliğine ben de açık yüreklilikle cevap verdim.
"Milli maksada hizmet ettiğiniz sürece size itaat edeceğim."
Benim söylediğim şartı duymazdan gelerek tekrar etti:
"Benim emrime daima itaat edeceksiniz!"
Ben yine açık cevap verdim.
"Bu bir tehdit mi Paşam?"
O zaman zihninin derinliklerindeki düşünceleri gün yüzüne çıkartmak üzere aralanmış olan perde yeniden kapandı. Özür dilemeye istekli görünüyordu. "Beni affedin. Sizi korkutmak gibi bir niyetim yoktu."

Halide ile Mustafa Kemal arasındaki tartışma ortalığı germişti. Miralay İsmet ve İsmail Hakkı Bey olanlara üzülmüş görünüyorlardı. Halide, Mustafa Kemal'in kendisine söylediklerini aslında bir tehdit gibi algılamamıştı:

... tehdit gibi bir niyeti olmadığının da farkındaydım. Zira, o sırada orada kimlerin olduğuna bakmaksızın, sadece içini dökmeye, gönlünden geçenleri dile getirmeye çalışıyordu: yüksek sesle düşünür gibiydi sanki de -o sırada orada olmamın onun için hiçbir önemi yoktu.

Gece, Mustafa Kemal'in izin istemesiyle son buldu. Halide Edib bu konu hakkında, "Mustafa Kemal Paşa ile ilişkide olduğum süre içinde alevlenebilecek tek tartışma bu oldu," diye yazmıştı.

Beni de başkalarına yaptığı gibi eleştirdiğini, kötü şeyler söylediğini adım gibi biliyordum; Ben bir istisna değildim. Yüz yüze geldiğimizde ise tam bir centilmen gibi davranıyordu. Üstelik bu tavrı öteki kadınlara takındığından farklı bir tavır da değildi. Yalnızca bir açıdan çağdaştı -o da, erkeklerle kadınlar için farklı ölçütleri yoktu...

Halide o gece uzun uzun düşündü. Yalan dolandan nefret ederdi. Mustafa Kemal'in açık sözlülüğü onu etkilemişti. Fakat kafasında iki Mustafa Kemal Paşa belirdi. Birine hayranlık duyuyor, diğerinden korku ve öfkeyle söz ediyordu. Onun, dönemin en önemli lideri olduğunu kavramıştı. O günün asli görevinin Mustafa Kemal Paşa'ya destek vermek olduğunun bilincindeydi.

O gece yaşananları hiçbir zaman unutmayacağını, ama unutmuş gibi görüneceğini ve benden de hiçbir şey olmamış gibi çalışmaya devam etmemi bekleyeceğini çok iyi biliyordum. Gelgelelim, o sırada bunu

yapmam imkânsızdı: fazlasıyla gerilmiştim ve yaptığım işi kendimi ona adayacak kadar önemli bulmuyordum. Öyle olunca da, kafamda o sıralar şekillenmeye başlayan başka bir şey yapmaya karar verdim. Türkiye tarihinin bu son derece sıkıntılı dönemini kendi yaşadıklarımı aynen kayda geçirmek suretiyle ölümsüz kılacaktım. Türkiye'nin başından geçenleri, günün birinde tüm dünyanın okuyabilmesi için -tarihsel bir kayıt ya da siyasi bir incelemeden çok, o günleri benimle birlikte yaşayan kadınlarla erkekleri ele alan insani bir belge olarak- tıpkı bir çocuk gibi basit ve içtenlikli bir biçimde kaleme alacaktım ve bunu kendiminkinden çok daha geniş kitlelere seslenebilecek bir dilde yazacaktım. Anılarımı kaleme almaya ve onları İngilizce yazmaya tam da o akşam, Mustafa Kemal Paşa ile yaşanan olaydan sonra yatağıma uzandığımda karar verdim.[466]

O günden sonra Halide karargâha gitmedi. Cami Bey'den boşalan dahiliye vekilliğini vekâleten yürütmekte olan Adnan, bu gerginlikten etkilenmemişti.

Halide için Mustafa Kemal, "griler içinde bir erkek"ti.

... insana, tabiatüstü bir varlığın karşı konulamaz hayatiyet ve gücünü hissettiriyordu. Yeni devleti yaratacak olan, onun ağzından çıkan sözler değildi. Zira görüşleri kimi zaman bir projektör kadar keskin ve açık, kimi zaman da demagojiye meyledecek kadar belirsiz ve çapraşıktı. Meslek hayatı boyunca dinmek bilmeyen sebatla çalışmış, sıradan herhangi bir insanı dermansız bırakıncaya kadar konuşabilmişti. Yeni devleti yaratacak onun arzularıydı. ... Onun ulaşmak istediği emel, tarihin bilinen en güçlü emellerinden biriydi ve bu emele eninde sonunda ulaşacağı da kesindi. İlim ve irfan insanın kaderini yavaş yavaş değiştirebilir, ama tarihin kaderini bir anda değiştiren çarpıcı olayların asıl ardında yatan, insanların dinamizmi ve bir yanardağ gibi aniden patlak veren tutkularıdır.[467]

İngiliz gizli belgelerinde konuya açıklık getiren bir evrak var. 8 Temmuz 1920 tarihli bu rapor, ünlü Türk romancısı ve hatibi Halide Edib ile Mustafa Kemal'in arasında ihtilaf baş gösterdiğini yazıyor.[468]

Halide, anılarında kendi hikâyesini anlatacaktı. Adını *Son Perde* koymayı düşünüyordu. İşgal, kaçış günleri, Anadolu Ajansı trafiği ve Mustafa Kemal'le düştüğü anlaşmazlık onu gazete yazılarından

466 *The Turkish Ordeal*, s. 187–190.

467 *The Turkish Ordeal*, s. 141.

468 *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c. II, Der: Bilal Şimşir, TTK Yayınları, 1975, Ankara, s. 209.

alıkoymuştu. 1920 Şubat'ından 1921 Şubat'ına kadar gazetelere yazı vermemişti.

Edebiyata; kendi hikâyesiyle geri dönecekti. Çiftlik evindeki tahta yazı masasını oturduğu odadan yattıkları odaya taşıdı. Kendisine yeni bir program yaptı. Sabahları çalışacak, öğleden sonra da ata binmeyi öğrenecekti.

Babası Edib Bey'le buluşuyor

Bandırma ve İzmit, Yunanlıların kontrolündeydi. 8 Temmuz 1920'deyse Bursa düşmüştü. Demirci'de Edhem kumandasındaki kuvvetler Yunanlılara büyük kayıp verdiriyordu. Edhem'in kuvvetlerinden iki de kadın savaşçı hayatını kaybetmişti.

Bursa'dan kaçanlar Eskişehir'e geliyorlardı. Kız kardeşi Nilüfer, Bursalı Mehmet Baha [Pars] Bey'le evlenmiş, peş peşe iki çocuk doğurmuştu. Babaları Edib Bey de onlarda kalıyordu. Adnan'la birlikte Eskişehir'e gitmeye karar verdiler. Aileyi Afyon'a getirecekler, oradan da Antalya'ya göndermeye çalışacaklardı. O sırada Mustafa Kemal Paşa da Eskişehir'e gitmişti.

Nilüfer'i boş bir okulda buldular. Bebeklerden biri babasının kucağındaydı, ötekini Adnan aldı. İkisi de ağlıyordu.

Eskişehir'den Ankara'ya dönerken trende Amerikalı dostları Miss Billings ve Miss Allan ile karşılaştı. Onlar da Bursa'dan geliyorlardı. Miss Allan Amerikan Yardım Heyeti'nin temsilcisi olmuştu. Harput'ta doğup büyüdüğü için mükemmel Türkçe konuşurdu. Ermenilere özel sempatisi vardı, ama artık görevi icabı zulüm gören herkesle ilgileniyordu. Türkiye'nin davasına da çok yakındı. Bu iki kadın Ankara'yı karargâh edineceklerdi. Türkler tarafından büyük dostlukla karşılandılar. Miss Allan İstanbul'a her gidişinde Halide'ye ailesinden haber getiriyordu.

Ankara'ya döndüğünde Halide'yi bir sürpriz bekliyordu. Osmanlı sultanlarının atlarını yetiştiren Çifteler Harası Halidelerin yaşadığı çiftliğe nakledilmişti. Ziraat Mektebi yeniden açılacaktı. Halide, sabahları erkenden kalkıp birbirinden güzel ve azgın atları seyretmek için haraya gitmeye başladı.

10 Ağustos 1920'de Paris'te Osmanlı Hükümeti ile masaya oturan İtilaf devletleri Sevr Antlaşması'nı imzaladılar. Osmanlı hükümetini temsil eden heyette Halide'nin hocası Rıza Tevfik de vardı. Ankara'daki Meclis hükümeti bu antlaşmayı tanımayacaktı.

Binicilik dersleri

Halide günlerini anılarını yazarak ve ata binerek geçiriyordu. Emir eri Süleyman'la birlikte Ankara çevresini öğrenmeye başladı. Kendisine gönderilen beyaz bir ata biniyordu. Okul günlerinde ata binmeyi öğrenmiş, ama usta bir binici olamamıştı. Ankara'nın koşulları iyi bir binici olmasını dayatıyordu. Kaçışı sırasında yaşadığı zorunlu at sırtı serüveni dışında atların yabancısıydı.

> Doğru dürüst ata binebilmem için önce epey bir tecrübe kazanmam gerekiyordu. O sırada Dahiliye Vekilliği'nden istifa etmiş olan Cami Bey'in bana ve Hamdullah Suphi Bey'e binicilik dersleri vermek için çok vakti vardı. Gençliğinde süvari birliğinin en çevik ve en gösterişli subaylarındandı. Ata biniş tarzı mükemmel, bana göre biraz fazla hararetliydi. ... Bu konuda pek becerikli olmadığım ortaya çıktı: bana iyi bir binici bile olamayacak kadar ödlek olduğumu söylediğini hatırlıyorum. Söylediğinde bir gerçek payı olduğundan, sesimi çıkartmamıştım. Asla birinci sınıf bir binici olamasam da, alabildiğine inatçı olduğumu ve yorulmak bilmediğimi söyleyebilirim.[469]
>
> Cami Bey, Millet Meclisi hükümetinin ilk temsilcisi olarak Roma'ya tayin edildi. Aslında tayinin arkasında da kimi anlaşmazlıklar yatıyordu. Cami Bey'in oğlu Sermet Baykurt bu tayinin arka planını anlatırken, babam lafını sakınmayan, dobra dobra konuşan bir kişiydi. Babamın İtalya'ya gönderilişine, yani Ankara'dan uzaklaştırılışına tok sözlülüğü, dan dan konuşması, bu yüzden de iğbirarları [kırılma, gücenme] üzerine çekmiş olması müessir olmuştur,[470] diyor.

Yakın dostu Cami Bey'in Roma'ya gidişinden sonra Halide kendini, kendi haline terk edilmiş hissediyordu. Farkında olmasa da Cami Bey ile benzer bir kaderi paylaşmaya devam etmişlerdi. Cami Bey de Roma'da aynı terk edilmişlik durumunu bütün somutluğuyla yaşayacak, Ankara'dan hem istediği hiçbir konudan destek alamadığı, hem de Ankara'ya dönüş istekleri geri çevrildiği için bir yıl kadar sonra fiili bir durum yaratarak ülkeye dönecek, bu durum üzerine de "milletvekilliğinden istifa etmiş" sayılacaktı.[471]

---

469 *The Turkish Ordeal*, s. 192.

470 Cami Baykurt, *Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat*, haz. Arı İnan, İstanbul, 2009, "Sunuş" bölümü.

471 Baykurt, *Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat*, 2009.

Endişelerini Cavid Bey'e yazıyor

1920'nin Eylül ayında Ankara'dan ayrılan Halide, Cami Bey'e eski dostu Cavid Bey'e yazdığı bir mektubu teslim etti. Kaçak duruma düşen Cavid Bey, Ankara tarafından kabul edilmeyince Fransa'ya kaçmış, sonra da İsviçre'ye yerleşmişti. Kaçış planı bizzat Fransız Başbakanı Clemenceau tarafından düzenlenmişti.

Cami Bey ile Cavid Bey Roma'da buluştular. Cavid Bey 6 Aralık 1920 tarihli anılarında şöyle diyor:

> Cami, Halide Hanım'ın bir mektubunu verdi. ... muhabere gayrimümkün hale gelmiş. Kendisi resmen propagandadan çekilmiş. Hususi yardımlar yapıyormuş yalnız. Bu sözlerinden bir şemne-i iğbirar [gücenme] hissettim.

Halide mektubunda Cami Bey'i "büyük arkadaş"larıyla görüştürmesini istiyor, "Acaba bir daha görüşmek nasip olacak mı? Yoksa bu müthiş girdabın içinde hepimiz Anadolu'da yuvarlanıp gidecek miyiz?" diye soruyor, "Bu defa bu bedbaht vatanı kurtarmak için süratle davranınız," diyordu.

Cavid Bey not defterine mektuba ilişkin yorumunu yazmıştı.

> Birkaç satır içinde pek büyük endişeleri, üzüntüleri ihtiva eden bu mektup orada geçen hayatın ne kadar tahammül-şiken [edilemez] olduğunu ve hareketin başlarına ne kadar az itimat edildiğini gösteriyor.

Halide zamanında eleştirdiği İttihatçıların yeniden devreye girmelerini istiyordu. Mustafa Kemal Paşa ile bozuşmasının da bu arayışta rolü olmalı. Cavid Bey anılarında Cami Bey ile yaptığı görüşmeyi şöyle anlatır:

> Halide Hanım'ın mektubu münasebetiyle Anadolu Şefi'nden bahsedildi. ... Kendisinde müthiş bir Enver, Talat vehimesi varmış. Herkese karşı adem-i itimat [güvensizlik]. ... Halide Hanım'a karşı gayet dürüşt [*kaba*] muamelesi. Onun da, biz senin uşakların değiliz paşa, memleket için geldik, diye cevap vermesi ve o günden beri aralarının açık olması. ... Mustafa Kemal bir aralık efkâr-ı umumiyede o kadar kaybetmiş ki, şayet Enver, Bakü'den bir kuvvetle dâhile girebilseymiş herkes istikbaline [*karşılamaya*] koşacakmış!" [472]

472 Cavid Bey, *Felaket Günleri*, C II, Temel Yayınları, s. 78-80, İstanbul 2000.

Halide Edib, yurtdışındaki İttihatçı önderleri Ankara'da olup bitene dair bilgilendiriyordu. Cavid Bey ile Talat Paşa arasındaki mektuplaşmalarda, Talat Paşa, "Halide Hanım'ın mektuplarından hiç bahsetmiyorsun. Gelecek mektubunda mütalaatını, tasavvuratını bana yaz," notu yer almıştı.[473] Talat Paşa ile Cavid Bey'in daha sonraki, Şubat 1921 tarihli bir yazışmalarında da, Halide'nin Cavid Bey'e yazdığı mektubun Talat Paşa'ya gittiği, mektubu yanlışlıkla açan Talat Paşa'nın zarfı kapatıp Cavid Bey'e ilettiği anlaşılıyor.[474]

Hayvanlarla baş başa

Herkese çirkin görünen Ankara, Halide'ye çok güzel görünüyordu. Hemen her gün Çankırı yoluna kadar gider, akşamları Kalaba'ya döner, yolda karşısına çıkan köylülerle konuşurdu. Ankara'ya gelenler, Kalaba köyü girişinde at sırtındaki Halide Edib tarafından karşılanırlardı.[475]

Güneşin batmaya yüz tuttuğu sihirli saatlerde Ankara'nın tepelerini çok seviyordu. Surların mora çalan rengine, sarı tepelere, Kalaba'nın türküsünü söyleyen çobanlara hayrandı. Bu gezilerden birinde söğütlerin arasında terk edilmiş iki ev çıktı karşısına. Kendi kendine, "Bu evlerden birinde yaşamak istiyorum!" dedi.

O sırada karşısına Binbaşı Salih çıktı. Halide'ye eşlik etmeyi teklif etti. Binbaşı en sert ve kayalık tepelerde atını dörtnala sürerdi. Halide attan düşüp ensesini kırmaktan korktu. "Söz verin bana birlikte giderken dik tepelerde dörtnala gitmeyeceğimize," dedi. O da en ciddi ifadesini takınarak söz verdi Halide'ye.

Binbaşı Salih, son derece güzel bir doru ata biniyordu. Terbiye edilmemiş, kaprisli ve tehlikeli bu at, Halide'nin çok hoşuna gidiyordu. Binbaşı Salih geçici olarak, bindiği atı Halide'ye verecekti.

Adnan, "Bu köpek yatağa giremez!"

Yaşamak istediği evlerden birini, sahipleri tamir ederek içine yerleşilecek duruma getirmişlerdi. İki odası vardı. Birine Dr. Adnan ile Halide diğerine de bir süredir aynı evi paylaştıkları Hikmet [Bayur]

---

473 Talat Paşa'dan Cavid Bey'e mektup, 14 Temmuz 1920, Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 158.

474 Talat Paşa'dan Cavid Bey'e mektup, 27 Şubat 1921, Hüseyin Cahit Yalçın, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 185.

475 Ağaoğlu, *Bir Ömür Böyle Geçti*, s. 32.

ile Hamdullah Suphi yerleşti. Ev işlerine bakan Fatiş de mutfakta kalacaktı. O günlerde, mülazım Abdurrahman, Halide'ye kutu içinde minimini bir siyah köpek yavrusu gönderdi. Halide adını, Cin koydu. "O kadar zeki ve insana has ruh durumlarına o kadar vâkıftı ki, küçük yaşta rastlamış olsaydım, herhalde onun kötü bir peri tarafından köpeğe dönüştürülen bir insan olduğunu düşünürdüm," diye yazıyor.

Akşam olunca Cin, kendi tabirleriyle "lanetliler" arasındaki yerini alır, odadaki herkesle oynaşır, koklaşır, herkesi yalardı.

> Yatağa girdiğimizde Dr. Adnan, 'Hiç bir surette bu yaratığı yatağa alamazsın,' demiş, Cin, Dr. Adnan'ın söylediklerini anlamıştı. Bir süre öylece kıpırdamadan durdu, sonra aniden yanıma sıçradı. Yorganın altına süzülüp, boynumu yalamaya başladı ve ardından başını omzuma dayayıp uykuya daldı. İnanılmaz bir biçimde, Dr. Adnan'ın uykuya daldığı anı kollamıştı. ... Üç yaşındayken küçük oğlu da aynen böyle yapardı: abisinin yatağını gözler, o uykuya dalar dalmaz da minik bir köpek yavrusu gibi koynuma girerdi. Bunları düşünürken gözyaşlarına boğulmamak için ellerimle gözlerimi örtmek zorunda kaldım.[476]

Sıtmadan yatakta

Yüksek ateşten bitkindi, ayağının altındaki toprak, etrafındaki ağaçlar sallanıyordu. Sıtma, Halide'yi yatağa düşürmüştü. Ona Fatiş bakıyordu. Hastalık boyunca hayalinde Viyana'yı, oradaki mızıkaları, *Carmen* operasını düşledi. Bu kâbus gibi akşamlarda Cin karşısında oturup ona kuyruğunu salladığında, dünya da sallanmaya başlardı.

Aynı sırada askeri durum da vahimdi. Konya, köyleriyle kasabalarıyla ayaklanmıştı. Dr. Adnan gece geç saatlere kadar Mustafa Kemal Paşa'nın yanında kalıyor, eve ancak gece yarısı gelebiliyordu. Miralay İsmet, neredeyse her gece pencereden, Adnan'dan Halide'nin sağlığına ilişkin bilgi alıyordu. Bir sabah uyandığında her şeyin yeniden yerine oturduğunu hissetti. Sağlığı düzelmişti.

Çocuklar Amerika yolunda

11 Ekim günü İstanbul limanından yola çıkan *Gülcemal* transatlantiğinde Halide'nin oğulları da vardı. Amerikan Koleji'nde yatılı

476 *The Turkish Ordeal*, s.195.

okuyan Zeki ile Ayet, Charles R. Crane'in diplomatik çabaları sonunda ABD'ye kabul edilmişlerdi. *Chicago Tribune* gazetesi muhabiri Larry Lue, durumu abartarak, "İdama mahkûm iki çocuk Amerika yolunda," başlığıyla vermişti haberi.[477] Halide'nin mektupları, o sırada ABD'nin Çin elçisi olan Chicago'lu milyoneri harekete geçirmişti.[478] Halide ise çocukların ABD'ye gittiğini, ailesinden gelen bir mektuptan öğrenecekti. Gitmeden önce, takım elbiselerini giymiş, kravatlarını takmış, teyzeleri Mahmure'yi ortalarına alıp bir hatıra fotoğrafi çektirmişlerdi. ABD'ye ulaştıktan sonra ikisi de Chicago'daki İllinois Üniversitesi'ne kaydedilmişlerdi.

Eski aşçısı Kalaba'da

Emektar aşçıları Şevket'in gelişi de çocukların Amerika'ya gittiği günlere rastlamıştı. Oğlanlar küçükken Şevket'in sırtından hiç inmezlerdi. Şevket, Halide'yi görünce merdivene oturup haykıra haykıra ağladı. Halide maske gibi bir yüzle, kupkuru gözlerle onu seyretti. "Ayetullah Bey Bağdat'a gidip büyük köprüler yapacaktı, beni de aşçı olarak yanında götürecekti. O yaramaz küçük de paşa olacaktı," diye sayıklıyor, ardından daha yüksek bir sesle ağlıyordu.

Çok sevdiği köpeği Cin ölmüş, bu ölüm onun dayanma gücünü tüketmişti. Bir gün bir nefer, arkasında bir köpekle geldi. Edhem tarafından yollanmıştı. Halide'nin köpek yüzünden bunalıma girdiği belli ki çevreden duyulmuştu. Yeni köpek kocaman, muhteşem bir mahluktu. Sırtı siyah, göğsü kahverengi–beyaz, pençeleri beyazdı. Alnının ortasında beyaz bir noktası vardı.

"Buraya gel, yoldaş!" demişti Halide. İlk günlerde ona Cin kadar ısınamadı. Adnan hemen bildik itirazını yaptı, "Gece bu korkunç hayvanı yatağına alamazsın," dedi. Sonradan, "Biz başka başka sedirlerde yatıyorduk," diye yazmıştı Halide.[479]

Halide zamanla, Yoldaş'ın pek çok insandan daha iyi tarafları olduğunu keşfetti. Yoldaş'ı okşamaya cesaret eden tek kimse Hariciye Vekili Bekir Sami [Kunduh] Bey'di. Ama, o da az kalsın parçalanacaktı. Yıllarca Yoldaş, Halide'nin ayaklarının üstünde uyudu.

Binbaşı Salih, kendi atına kavuşunca, Halide'nin çok sevdiği doru atı ona hediye etti. Halide'nin Doru adını verdiği at bir gün

477 *Chicago Daily Tribune*, "Turk Boys Under Death Sentence Seek to Enter U.S." 12 October, 1920.

478 "US Colleges in Turkey, Mr. Crane's Visit" *The Times*, 10 Mart, 1923.

479 *The Turkish Ordeal*, s. 214; *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 165.

onu sırtından fırlattı. Düşmenin etkisiyle bacağı hareketsiz kalmış, gözünün biri kapanmıştı. Evine değneklerle döndü, bir hafta yataktan çıkamadı. İyi binici olmak için dört kez attan düşmek gerek demişlerdi ona. "Fakat ben iyi bir binici olmadığım için o bir defadan başka attan düşmedim," diye özetliyor atlarla ilişkisini...

Karargâha geri dönüyor

Miralay İsmet Halide'nin yeniden çalışmaya başlamasını istiyor, Halide ise karar veremiyordu. Ankara istasyon binasına taşınan Mustafa Kemal, karargâha daha seyrek uğruyordu.

Halide ilk kez, İsmet'in babasının ölümünü öğrendiğinde başsağlığı için evden çıkarak karargâha gitmişti. O gün onu bırakmadılar. Ekim ayının 30'unda yeniden çalışmaya başladı.[480]

Bir zamanlar Binbaşı Salih'in çalıştığı büyük oda, on üç küçük bölmeye ayrılmıştı. Kendisine ayrılan odayı ararken gözlüklü şişman, neşeli bir adam geldi. "Hoş geldiniz, uğur getirdiniz," dedi. "Doğudan bir telgraf var. Kâzım Karabekir Paşa Kars'a girmiş!" Sonra da herkese birden seslendi; "Şark kısmını idare edenler bu gece tatlı yiyecek, garp kısmındakilerse sadece haşlanmış pırasa yiyecekler." Başarı Doğu'dan geldiği için bu bölümle ilgilenenler tatlı ile ödüllendirilecekti.

"Kars'ın işgali bizim ümitsiz vaziyetimizde tek ışık olmuştu," diyor Halide. Göreve geri döndüğü gün gelen müjdeli haber moralleri yükseltmişti. Herkesi sevinçten havalara hoplatan Karabekir Paşa, İsmet'in en yakın dostuydu. İsmet, kemanıyla huzur bulan yönüyle, ondan Halide'ye çok söz etmişti: "Çok çalışkan, azimli, şaşmaz bir adalet duygusuna sahip olan sessiz ve her zaman güvenilir," bir askerdi.

Kasım ayında çetelere karşı tedirginlik doruk noktasına ulaşmış, onları yok etme görüşü ağır basmaya başlamıştı. Garip bir dedikodu furyası ortalığı sarmış, Ali Fuat Paşa'nın çeteler konusunu yeterince ciddiyetle ele almadığı, Edhem'in Batı Cephesi'nin gerçek lideri

480 *The Turkish Ordeal*, s. 191-203; *Türk'ün Ateşle İmtihanı* s. 156-161.

olmaya başladığı söyleniyordu. Ali Fuat Paşa derhal azledilmeli deniliyordu.[481]

31 Kasım 1920'de, Amerikalı General Bristol'e gönderilen bir telgrafta Kars'taki gelişmeler aktarılmıştı. Karabekir'in başarısından duyulan sevinç anlatılırken, Türk askerlerinin çok disiplinli davrandığı, herhangi bir katliam yaşanmadığı vurgulanmıştı. Bu telgrafin orijinali de daha önce kullanılan daktilo ile yazıldığı anlaşılan bir mektupla Bristol'e iletilmişti. Mektubun altında Halide Edib'in imzası vardı.[482]

Bolşevikler

Milli mücadeleye açıktan destek veren Bolşeviklerle sıcak bir ilişki sürdürülürken, ancak dünyanın tanımadığı bu yeni ideolojinin yayılmasına da endişeyle bakılıyordu. 1920 Mayıs'ında Bolşevik örgütlenmeleri ve propagandasını denetim altına almak amacıyla Yeşil Ordu adında bir cemiyet kuruldu. Edhem de Yeşil Ordu'ya katılmıştı. Yeşil Ordu'nun kontrolünden çıktığını fark eden Mustafa Kemal örgütü dağıttı ve yerine Ankara merkezli bir Komünist Partisi kurdurdu. Parti'nin başına Dr. Adnan'ın geçmesini istedi. Dış siyasetlerini beğenmese de Batı düşüncesinin takipçisi olduğunu söyleyen Adnan ise teklifi geri çevirmişti.[483]

Ankara merkezli Komünist Partisi üyeleri hep milletvekiliydi. Adnan Yeşil Ordu'da ve Ankara merkezli Komünist Parti'de kurucu olarak yer almıştı. Partinin başına, "Bolşevizme fikren taraftar olan," Hakkı Behiç geçti.

Bu döneme ait, 24 Eylül 1920 tarihli bir İngiliz istihbarat raporu, o dönemde yaşanan görüş ayrılıklarından söz eder:

> Mustafa Kemal'in durumu günden güne güçleşiyor -çok geçmeden İttihatçılar onu iktidardan düşürebilirler. Onun yerini alabilecek en uygun önder Karabekir görünüyor. Bolşevikler, Mustafa Kemal'in milli akıma önderlik etme yeteneği olmadığı iddiasıyla, yakında onun yerine Enver Paşa'yı geçirmeyi tasarlıyorlar. Gerçekte Mustafa Kemal, Bolşevik ilkelerinden nefret ediyor, ama duygularını gizlemeye çalışıyor.[484]

481 *The Turkish Ordeal*, s. 224.

482 Lowry, *Halide Edib Hanım in Ankara*, s. 697.

483 *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 151.

484 Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri*, s. 114.

O günlere ait ikinci bir İngiliz istihbarat raporunda ise, "Halide Edib ve Hamdullah Suphi başta olmak üzere Bolşevizm düşmanlarının, onun [Mustafa Kemal'in] gücünü aşındırmakta oldukları öne sürülüyordu.[485]

Halide kişisel hürriyetleri her zaman öne çıkaran bir kişi olarak komünist ideolojiye düşmandı, ancak anılarında Bolşeviklerden söz ederken hakkında tutulmuş istihbarat raporlarının aksine sıcak bir dil kullanmıştı:

> Türkiye Komünist Partisi, Doğu ile Batı'nın idealleri arasındaki çatışmadan doğdu. Hakkı Behiç Bey'in liderliğindeki parti Mustafa Kemal Paşa'nın yalnızca teyidiyle değil, aynı zamanda iştirakiyle de kuruldu. ... asıl amacı, ülkenin kendi rızasıyla aniden Bolşevik rejime geçmesi durumunda, yeni gücü denetleyebilmek için partinin bir çekirdeğini elinin altında bulundurmaktı.
>
> Rusya'da Bolşevizm'i seve seve benimseyen Türkler vardı. Bakü'deki Türklerin kurduğu Komünist Partisi'nin lideri, Bolşeviklerin gözünde besbelli ki itibarlı biri olan, Mustafa Suphi Bey idi. Evet, Enver Paşa'yı hâlâ tutuyorlardı, ama ona güvenemezlerdi; zira, o da Mustafa Kemal Paşa gibi, Türkiye'nin yabancıların, hatta Rusya'nın mandası altına girmesini hayal bile edemezdi. Oysa, gönülsüz bir komünist olmadığı aşikâr olan Mustafa Suphi Bey, büyük olasılıkla yurtseverlik ve bağımsızlık gibi burjuva ideallerini geride bırakmıştı. Yurtlarına dönüp ülkenin sorunlarına el atabilecek Rusya'daki bu Türklerin mevcudiyeti, Mustafa Kemal Paşa'nın yeni kurulan Komünist Partisi'ni desteklemesine katkıda bulundu.[486]

Mustafa Suphi ve Nâzım Hikmet

1921 Ocak'ında Mustafa Suphi önderliğindeki 30 idealist, Milli Mücadele'ye katılmak için Kars'tan Anadolu'ya girmişti. Planları, Erzurum'dan Karadeniz'e doğru gitmekti. Komünist Partisi'nin lideri olarak Milli Mücadele'yi destekleyen Mustafa Suphi, gelmeden önce, Mustafa Kemal ile mutabakata varmıştı.

Aynı günlerde Nâzım Hikmet'in de içinde yer aldığı bir grup aydın Trabzon'a gelmek üzere İstanbul'dan yola çıktı. *Yeni Dünya* vapuruyla Trabzon'a gelen grubun içinde Nâzım Hikmet dışında Vâlâ Nureddin, Yusuf Ziya [Ortaç] ile Faruk Nafiz [Çamlıbel] gibi isim yapmış şair gazeteciler vardı. Ankara'ya gidiş izni için İnebolu'da iki

485 Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri*, s. 115.

486 *The Turkish Ordeal*, s. 175.

hafta beklediler. Almanya'dan sınır dışı edilmiş bir grup Spartakist genç de bekleyenler arasındaydı. Nâzım ile Vâ-Nû [Vâlâ Nureddin] onlarla arkadaşlık ettiler. Spartakist düşünceyle, Rosa Luxemburg'un fikirleriyle tanıştılar.

Ankara'ya giriş izni verenler, Nâzım Hikmet ile Vâ-Nû'ya evet derken, Yusuf Ziya ile Faruk Nafiz'e "hayır," demişlerdi. Morali bozulan Nâzım ile Vâ-Nû saatlerce sahilde dolaştılar. Otele döndüklerine iki polis bekliyordu kendilerini. Polisler onlara bir zarf uzattı. Korku ile açtıkları zarftan Ankara'dan gönderilmiş küçük bir harcırah çıktı. Bu harcırahın kendilerine Halide Edib ile Dr. Adnan tarafından ayarlandığını daha sonra öğreneceklerdi. [487]

30 kişilik bir militan grup olarak yola çıkan Mustafa Suphi ve arkadaşları Anadolu'da aleyhte gösterilerle karşılandılar. Bu gösteriler sanki yerel yetkililer tarafından özel olarak örgütlenmişti. Trabzon'a yönlendirildiklerinde, ölüme gönderildiklerini hiç düşünmemişlerdi. Mustafa Suphi ve on dört yoldaşı 28-29 Ocak günleri bir komplo sonucu Karadeniz'de boğuldular.

Mustafa Suphi ve arkadaşlarının katledilmelerinde rol oynayan ellerin, hem Milli Mücadele ile hem İttihat ve Terakki'nin yurtdışındaki lideri Enver Paşa ile bağlantıları vardı. Nâzım'la Vâlâ Nurettin, cinayeti Ankara'ya ulaştıktan sonra Spartakist arkadaşlarından öğrendiler. Olan bitene kafaları çok bozulmuştu.[488] Bu olay, Nâzım'ın hayatını değiştirdi. 1925 yılında Mustafa Suphilerin katlini anlatmak için yazdığı şiirde Nâzım, "*Saplandı göğsüme 15 kara saplı bıçak*," diyecekti. Nâzım, Mustafa Suphi'nin Sovyetler Birliği'nde örgütlediği Türk Komünistleriyle Batum'da tanışacaktı.

Moskova Daveti

Mustafa Kemal Paşa ile arasının bozulduğuna ilişkin dedikoduların ardından Ali Fuat [Cebesoy] Paşa'ya Moskova elçiliği teklif edilmiş o da gerginlik çıkarmadan teklife evet demişti. Yanında götüreceği ekibi kendisi belirleyecekti. Gitmeden Halide'ye geldi, onu Moskova'ya götürmeyi teklif etti.

Ali Fuat Paşa, Rus İhtilali'nin dünya üzerinde şu anda göründüğünden daha derin bir etkisi olacağını düşünüyor ve şöyle diyordu:

---

487 Vâlâ Nureddin, *Bu Dünyadan Nazım Geçti*, s. 62.
488 Vâlâ Nureddin, *Bu Dünyadan Nazım Geçti*, s. 95.

> Şu anda hemen hemen hiçbir şey bilmiyoruz ihtilalle ilgili. Sovyetlerin paralı ajanlarından duyduklarımız var, bir de tamamen önyargılı olanların söyledikleri. Marx'ı okumuş az sayıda insanımız var. Her halükârda bir ihtilal, kitaplarıyla ve teorileriyle değerlendirilemez. Tarafsız, soğukkanlı gerçek bir entelektüel Moskova'ya gidip Bolşeviklerin arasına karışmalı, yazdıklarını okumalı, anlattıklarını dinlemeli, yaptıklarını izlemeli. ... Bu, sabırlı ve açık fikirli gerçeği aramakta kararlı bir kişi olmalı.[489]

Ali Fuat onun elçilikte rahat edeceğini, durumu incelemek için bol vakti olacağını söylüyordu. Halide, Ali Fuat'ın Doğu ve Batı meselesinin temelini kavramış birisi olduğunu düşünmüştü. Sovyet Rusya'ya gitmek o sıralarda en çok yapmak isteyebileceği şeydi. Neredeyse hemen kabul ettiğini söyleyecekti. İki gün düşünmek için izin istedi, sonra da gidemeyeceğini söyledi, bundan da çok büyük bir pişmanlık duydu. Halide, bu teklifi neden geri çevirdiğini anlatmıyor.

1921 Şubat'ında toplanacak olan Londra Konferansı'na gidecek delegeler arasında Halide Edib'in adı da geçiyordu. Ancak bu haber gazete sayfalarıyla sınırlı kaldı.[490]

1920 Mart'ında yaşananları İstanbullular unutmamıştı. İşgalin birinci yıldönümünde, Babıâli Caddesi'nden Fatih'e kadar yol üstündeki Türk mağazaları Namık Kemal'in, Mustafa Kemal'in, Kâzım Karabekir'in, İsmet'in, Halide Edib'in resimleriyle donatıldı. Yahya Kemal, "Bu dükkânların camekânları zaman zaman İstanbul'u en derin düşüncesiyle ifade etmekteydiler," diye yazmıştı.[491]

Halide'nin at üstündeki bir fotoğrafı *Vakit* gazetesinde, "Cehennem Dağı, Cennet Dağı" yazısıyla birlikte yayımlandı. Hikâye ise Halide'nin evinin penceresinden görünen kara bir dağla yeşil bir dağın efsanelere karışmış öyküsüydü. Umut ile umutsuzluğun arzu ile pişmanlığın bitmeyen çatışmasıydı.

15 Mart günü, işgalin birinci yıldönümünde, İstanbul'da bunlar yaşanırken, Talat Paşa Berlin'de bir Ermeni tarafından öldürüldü.

Fikriye'nin gelişi

1920 yılı sonunda bir gece Adnan, Fikriye'nin Ankara'ya geldiğini söyledi. Adnan, paşanın kendisine iyi bakmadığını bu yüz-

489 *The Turkish Ordeal*, s. 226; *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 172.

490 *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt 3 s. 403 (9 Şubat 1921 *İleri* Gazetesi).

491 Yahya Kemal, "Onun Sesi" İleri nr 1122, 13 Mart 1921, *Eğil Dağlar* içinde YKY, 2002, İstanbul, s.47.

den sağlığının bozulduğunu düşünüyor, endişe ediyordu. Mustafa Kemal'in akrabası olan Fikriye iyi yetiştirilmiş, aklı başında bir genç kadındı; evin idaresini üstlenecekti. Mustafa Kemal ile bir süredir küs olan Halide, Fikriye meselesini birkaç gün sonra unuttu gitti. Ankara'da Kemal Paşa'nın bulunduğu yerlere nadiren gider, kargâhta olduğunu bildiği günlerde ondan uzak durmaya çalışırdı. Artık onun için Mustafa Kemal, "Bir yerlerde bir şeylere önderlik eden biri"ydi. Onu bir daha göreceğini sanmıyordu.

O günlerin Ankara'sının tek motorlu aracı olan otomobili tesadüfen karşısına çıkacak olsa, yolunu değiştirip atını tarlalara sürüyordu. Daracık bir yolda ilerlediği bir gün, Mustafa Kemal'in safkan iki at tarafından çekilen arabası ansızın karşısına çıktı.

Kaçacak yer yoktu. Araba atına sürtünerek geçerken, içindekinin çok güzel yüzlü bir kadın olduğunu gördü. Siyahlara bürünmüş oval yüzün incelikli hatları son derece etkileyiciydi. Adnan'dan dinlediği Fikriye Hanım'ı o zaman hatırladı. Uzun siyah kirpikleri ve kahverengi gözleri Halide'de bazı hatıralar canlandırdı.

> Yüzü beni neden böylesine tedirgin etmişti? Solgun yüzünde gülümsemeyi andıran bir edayla bana bakmış, ardından bakışındaki o sözcüklerle dile getirilmesi imkânsız hüznün büyüsüyle baş başa bırakmıştı. Özellikle de gözlerinin içime işleyen etkisini bir türlü üzerimden atamıyordum; sonunda anladım. Bu gözler yaşamım boyunca gölgeli bir görüntü olmaktan öteye gidemeyen annemin gözlerini tıpatıp andırıyordu. Dr. Adnan'a anlattığımda gülümseyerek, "Eh, buna pek de şaşmamak gerekir. Bana annenin veremli olduğunu söylüyordun ya, Fikriye Hanım'ın durumu da pek farklı değil," dedi. Görüp görebileceğim en güzel kızlardan biri olduğu kesindi.[492]

Halide, Fikriye için, "Alabildiğine sade ve bir o kadar da zarif giyimiyle Mustafa Kemal Paşa'nın çok renkli kadın arkadaşlarından tepeden tırnağa farklıydı," diyor.

Fikriye ile ikinci kez Hilal-i Ahmer'in bir kadın toplantısından sonra karşılaşmıştı. Milli mücadeleye yapılacak yardımı tartışan kadınların arasında anlaşmazlık çıkmıştı. İstanbullu kadınlar gazete ilanı vermek isterken, Ankaralı kadınlar bir bekçi aracılığıyla evlere haber iletmek istiyorlardı. Toplantı dağılınca Halide'den arabuluculuk yapması istenmişti. Ertesi gün yapılacak toplantı için Kız Muallim Mektebi'ne gittiğinde müdire, kendisiyle konuşmak isteyen birisinin olduğunu haber verdi. Gelen Fikriye idi.

---

492 *The Turkish Ordeal*, s. 223.

Güzel gözlerinde de sesindeki o çekicilik vardı. Sesinden ve gözlerinden benimle dost olmak istediğini anladım. Yaşadıklarını az çok kafamda canlandırabiliyordum. Çok fazla kadın arkadaşı yoktu. Mustafa Kemal Paşa'ya beslediği tutkulu ve yoğun hisler yüzünden Paşa'nın genç hanım arkadaşlarına zaman zaman sert ve acımasız bir tavır sergilemişti.

... Ondan hürmetle bahsetmeyen aklı başında tek bir erkek yoktu. Çok sayıda değerli erkekten evlenme teklifi almış, ama hepsini de reddetmişti. Mustafa Kemal Paşa'ya duyduğu bağlılık gün gibi ortadaydı. ... Mustafa Kemal Paşa onun hayatındaki yegâne varlıktı, anası müstesna, kendisine mevkii ve dehası için değil, sırf şahsı için bağlı tek kadın o idi.[493]

Fikriye, "Yardım etmeye geldim. Size nasıl yardımcı olabilirim?" diye sorduğunda hüzünlü, yumuşacık sesi Halide'yi büyülemişti. Gecenin o saatinde yapılacak pek bir şey kalmamıştı. Oturup konuştular.

Ertesi gün toplantı çok başarılı geçti, bütün Ankara'da Hilal-i Ahmer'in erkeklerden topladığı para bin lira iken, o gün tek bir toplantıda kadınlar bin lira topladı.[494]

48 saat sonra Halide ölümle yüz yüze geldi. Bir ameliyat geçirmiş, ardından ateşlenmişti. Adnan'ın öğrencisi olan doktorlar, ateşin sıtmadan mı, ameliyattan mı kaynaklandığını anlayamıyorlardı. Adnan sedirin ucunda doktorlarla fısıldaşıyor, Didar parmaklarının ucunda yürüyordu. Sonunda yüksek ateşin ameliyattan değil sıtmadan kaynaklandığı ortaya çıktı. 15 gün sonra da Kalaba'ya geri döndüler. Bu kez, onarılan büyük eve yerleştiler. Didar evi döşemişti. Kırmızı perdeler, uzun sedirler, Halide'nin kamçılarının asıldığı kireç badanalı duvarlar... Hamdullah Suphi, eşi İstanbul'dan geldiği için ayrı bir eve taşınmış, Hikmet Bey de [Bayur] akrabalarının yanına geçmişti. Adnan'la evde yalnız kalmışlardı. Bir de köpeklerle horozlar vardı. O günlerden Halide'nin aklında kalan Adnan'ın bu kanatlı hayvanlarla ciddi ciddi konuşmasıydı. Zamanla aralarına bir de sıpa katıldı.

Halide, Kalaba günlerinden Dr. Adnan, Hikmet ve Salih beylerle birlikte çekilmiş bir fotoğrafını İstanbul'a gönderirken, oğullarının eline geçecek düşüncesiyle fotoğraftaki insanlarla birlikte atları ve köpeği Yoldaş'ın isimlerini de tek tek yazmıştı.

---

493 *The Turkish Ordeal*, s. 249.

494 *The Turkish Ordeal*, s. 249; *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 188–191.

Yakup Kadri geliyor

Onun için her şey Ankara'da başlıyor, Ankara'da bitiyordu. Ankara'ya gelen bütün yabancılar Halide Edib'e uğrardı. Ankara'yı garipseyenlere, "Biz kuvvetimizi asıl bu uzaklıkta ve tecerrütte [soyutlanmışlıkta] buluyoruz," diyordu.[495]

Birbiri ardına sıralanmış çıplak boz tepeleri Halide, engin denizlerin dalgalarına benzetirdi, ufuktan akseden eflatunlara baktığında, "bu ne güzellik," derdi. 1921 Mayıs'ında, Halide Ediblerin kaldığı evin çatı odasına yerleşen Yakup Kadri, Halide'nin sanki o evde doğmuş büyümüş gibi davrandığını düşünmüştü. Yakup Kadri'nin misafirliği akşamlarını şenlendiriyordu. "Hem dostu, hem muharrir olarak ikimiz de onu çok seviyorduk... Konuşurken bu büyük kafanın, kocaman gözlerin, kudretli sesin arkasında o parlak muharriri sezmemek mümkün değildi," diyor.

Yakup Kadri, Ankara havasındaki savaş korkusunu bir cümle ile özetlemiş ve Halide'ye, "Ben bir *Ateşten Gömlek* yazacağım," demişti. Bunun üzerine Halide, "Ben de bir *Ateşten Gömlek* yazacağım," diye cevap verdi. Bunun üzerine Yakup Kadri, yarı şaka yarı ciddi, "Yapmayınız, başka roman ismi mi yok!" diyerek gülümsemişti.

Yakup Kadri küçük odaya çekilip romanını yazarken Halide çocukça bir meraka kapılıyordu.[496]

Diğer yandan Yakup Kadri, Mustafa Kemal'i ziyaret etmek istiyordu.

> Ankara'ya geleli neredeyse bir hafta, on gün olacaktı ve ben henüz Mustafa Kemal Paşa'yı görmemiştim. Bu arzumu her ifade edişimde Halide Hanım'la Doktor Adnan'da çekingen bir hal hissediyordum. Lakin keşfettiğim hakikat beni derin bir hayal kırıklığına düşürmekten de halî kalmayacaktı. Anlayacaktım ki, aralarında geçen münakaşaması bir konuşmadan sonra Mustafa Kemal Paşa'yla Halide Hanım artık görüşmüyorlardı.[497]

Yakup Kadri kıvranıyordu... Sonunda Ruşen Eşref ona, "Yarın seni Mustafa Kemal Paşa öğle yemeğine bekliyor," haberini getirdi. O gün Halide Edib, Yakup Kadri'yi, bir bayram çocuğunu gezdirir gibi, arabasıyla Çankaya'ya götürmüş, kendisi de aynı semtte oturan Ruşen Eşref'lerde kalmıştı.

---

495 Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 116-117.
496 *Ateşten Gömlek*, s. 12.
497 Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda*, s. 118.

Nisan 1921'de Malta sürgününden dönen Ziya Gökalp, Ankara'ya gelir gelmez Halide'yi ziyaret etti. Ortalığı saran Batı düşmanlığından rahatsızdı ve "İptidailiğe döndüğümüzü zannettirecek kadar garbe düşman göründüğümüzü," anlattı diyor Halide. Kendisi o günlerin koşullarında garbe düşman olunmasını tabii buluyordu. Ziya Gökalp ısrarlıydı, "Halkın bu düşmanlığı tabii de olsa biz münevverlerin bu cereyanının önüne geçmemiz lazım gelir," demişti. Bu Halide ile Ziya Gökalp'in son görüşmeleri olacaktı.[498]

498 Halide Edib, Ziya Gökalp İhtifali Münasebetiyle, 28 Teşrinievvel 1939, Aktaran Filiz Çullu, Halide Edib Makaleleri (bitirme tezi) s. 37-38. (Gökalp 1924 sonbaharında öldü.)

Salih Zeki'nin ölümü

Kalaba'daki evde kalabalık bir grup oturmuş sohbet ediyorlardı. BMM Umumi Kâtibi Recep (Peker), Sıhhiye Vekili Refik (Saydam), Malta'dan sürgünden henüz dönmüş Fethi (Okyar) ile Ahmet (Ağaoğlu) sakin sakin çaylarını yudumluyorlarken, eve gelen "Yunanlılar genel saldırıya geçti," haberi büyük telaş yarattı. Halide Edib işte o an cepheye gitmeye karar verdi. Cepheye gidecek ve Kızılay'da ya da Eskişehir Askeri Hastanesi'nde çalışacaktı. Ertesi sabah trene binmek üzere hazırlığını yaparken Yakup Kadri onun bu kararlı ve kendinden emin haline imrenerek bakıyordu.[499]

Halide, 2 Haziran 1921'de üzerinde hastabakıcı üniformasıyla Eskişehir istasyonundaydı. Hemen işbaşı yaptı. Günler, ölümle başlıyor, ölümle bitiyordu.

Tarih 7 Haziran, saat beşti. Halide, doktorun odasında çay içiyordu. Birden, masanın üzerindeki İstanbul gazetelerine ilişti gözü. "Bir Âlimin Ölümü," başlığı ona bakıyordu. "Ölü Alim" Salih Zeki'den başkası değildi. Büyük aşkı, çocukların babası, eski kocası Salih Zeki ölmüştü. Aslında bir yılı aşkın süredir tedavi görmekteydi. Başlangıçta İstanbul Tıp Fakültesi Asabiye Servisi'ne, sonra Şişli'deki La Paix Hastanesi'ne yatırılmıştı. Buna rağmen ölümün Salih Zeki'ye bu denli yakın olduğunu hiç aklından geçirmemişti Halide. Salih Zeki, henüz 60 yaşında bile değildi.

Yüzlerce kilometre uzaktaki oğulları için, ruhuyla Atlantik'i geçmek, Ayet ile Zeki'ye, "Ben daha yaşıyorum," diyebilmek istiyordu.

> Oğullarımın yaslara bürünmüş görüntüsü kısa sürede kafamdan silindi. Gençliğimde elimden geldiğince hürmet edip önünde eğildiğim o dâhi insan, on sekiz yaşımın içinde barındırdığı sevgiyle

499 Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda*, s. 140.

gönlümü kaptırdığım ilk erkekti, on sekiz yaşını bana sınırsız bir sevgi bahşetmişti. Dokuz yıl boyunca ruh halime ve ıstıraplarıma hükmeden, sonra da hayatımdan bütünüyle çıkıp giden, birkaç tesadüfi karşılaşmamızda kendisini tanımakta zorlanacak kadar hayatımdan uzaklaşmış olan insandı.

Geçmiş canlanıyor

Nuruosmaniye'deki evdeydiler. Kocaman yazı masasının başında Salih Zeki'yi görüyordu. "Zavallı küçük kız," diyecekti ona her zamanki gibi. Az sonra, oğlu babasının kucağına tırmanacaktı.[500]

"Zavallı küçük kız!"... bu kızın Eskişehir'deki bu odada ne işi var? Bu tuhaf ve komik dünyada ne işi var ki zaten? Kahverengi takkeli adam ile zavallı küçük kız beraber ölmek ve aynı mezara gömülmek için kim bilir kaç kere ant içmişlerdi! Heyhat, hayat ne kadar da rezil, ne kadar da itimat edilmesi imkânsız bir soytarılık.

Dr. Şemseddin'in, "Çayınız buz gibi oldu, neden içmiyorsunuz?" diyen sesiyle anılarından sıyrıldı. O sırada odada bulunan birileri de endişeyle, yüzünün niye kızardığını sordular. Yorulmuş muydu? İşin yükü mü ağırdı? Konuşmalar öylece sürüp gitti Daha fazla orada kalamayacaktı, gruptan ayrılıp odasına gitti.

7 ve 8 Haziran günleri otel odasını adeta cinler basmıştı. Karanlık çökünce eline bir kitap aldı. Masanın üzerindeki mumu sürekli yanık tutuyordu. Hava çok ağır ve sıcaktı. Gözünü perdeden ayırmıyor, ufacık bir esinti çıkmasını bekliyordu. Sokakta kimselerin sesi çıkmıyordu. Hiçbir şey anlamadan elinde tuttuğu kitabı düşürünce, "düşüncelerinin dizginlerini koyuverdi." Bir şeyleri hatırlamanın ne zararı olabilirdi ki? Beynine gömdüğü hatıralar su yüzüne çıkmaya başladı. Geçmişi zihninde daha iyi seçebilmek için gözlerini yumdu.

Üstat parmaklarının ucuna basarak odama giriyor. Başında kahverengi takkesi, üzerinde lacivert sabahlığı ve yatmadan önce boynuna bağladığı yumuşacık muslin atkısı. Elinde pirinç şamdanıyla odasından çıkıyor, ipekli, kalın perdeleri aralıyor.

Halide, Salih Zeki'nin hayaliyle konuşmaya başlamıştı. "Hatırlıyor musun?" diye söze girdi. Ardından onun adına cevap verdi, "Elbette hatırlıyorsun..."

500 *The Turkish Ordeal*, s. 264.

Sanki gerçekten Salih Zeki içeriye girmiş de yatağın ayakucuna kurulmuş gibiydi. Geceleri başından eksik etmediği takkesini gördü. Yarı uyuşmuş kafasıyla hafizasının su yüzüne çıkarttığı ilk şey takke olmuştu.

> Üstat evlendiğimiz günden itibaren altı ay boyunca başını örtmeden uyudu. Derken bir gece, sanırım bir tartışma sonrasıydı -ardından nice tartışmalarımız oldu- giyinme odasının perdelerini aralayıp, öfkeyle, "Buraya bakar mısın lütfen!" diye haykırdı. Başında kahverengi yünlü takkesi vardı.

Halide, "Bu iğrenç şey de neyin nesi?" diye sormuştu. Cevap veren Madam Tadia'nın otelinin odasına bir hayal gibi süzülüp giren Salih Zeki'ydi.

> "Demek öyle! Soğuk algınlığından bir türlü kurtulamadım. Geceleri kafama geçirdiğim takkeyle dalga geçen akılsız küçük bir kızın, üstelik de en haylaz öğrencim olan kızın yüzünden... amma da budalaymışım. Sırf onun yüzünden yirmi beş yıllık alışkanlığımdan vazgeçmek zorunda kaldım! Bundan böyle bir daha asla öyle bir gaflete düşmeyeceğim! İstediğim zaman takkemi kafama geçireceğim- duydun mu?

Halide, Salih Zeki'nin söylediklerini önce eğlenceli bulmuş, ardından da huzursuz olmuştu. Aralarındaki yaş farkını hiç düşünmez, yüzüne vurulmasından da hoşlanmazdı.

Her şey geçmişte kalmıştı, bu eski takke başka bir evde, başka bir kadının mahremiyetinde de giyilmişti. Halide aralarında kopmaz bir bağ olacağını sanırken, Salih Zeki onu kolaylıkla unutuvermişti.

Yaşamın esrarını -sayılar, çizgiler ve simgelerle- açıklamaya çalışıp da başaramadığı anlar olurdu; ama Salih Zeki'nin içindeki âlim, matematikçi ruh başarısızlık tanımazdı.

> Kadının gecelerini o yüce kafalar ve onların ulu düşünceleriyle doldururdu -ancak kimi zaman onların düşüncelerinden söz ederken konuyu değiştirip insancıl zaaflarından dem vurmaya başlardı; işte o zaman kadın büyük bir açlıkla anlatılanlara kulak kesilirdi. Ama ardı arkası kesilmeyen açıklamalar yaptığında, söylenenleri kelimesi kelimesine takip etmesine rağmen, bir şeyler yine de havada kalırdı; ona göre, her tasavvur insanın zihninde oluşturduğu bir hayalden ibaretti. Ancak sabah olduğunda ikisi de daha yumuşak, daha ılımlı bir ruh haline bürünürlerdi; kadın bir bakıma hüzünlü olur, adam

da onunla hemen hemen aynı hisleri paylaşan bir tavır sergilerdi. Derken adam çocukluğunu; okuma yazmayı sökemediği için bir marangozun yanına nasıl çırak olarak verildiğini anlatmaya koyulurdu; eski zamanlardan kalma camileri ve bunların karanlık köşelerinden yükselen ilâhileri ne kadar sevdiğini, artık maddeciliğe inanan biri olmasına rağmen, hâlâ camiye gittiğini ve eskiden olduğu gibi camiden etkilenmeye devam ettiğini dile getirirdi. Böyle anlarda o usta kafa ile kızın kafasının birbiriyle uyum içinde olduğunu görmek ilginçti. Sonra adam kıza kahvaltısını verir, onu yatağına yatırıp üzerini örter ve bariton sesiyle Kuran'dan ayetler mırıldanarak usulca odadan çıkıp giderdi.

Salih Zeki adeta zihnini esir almıştı. Kimi geceler yatağa girerken ona şöyle seslenirdi: "Halide, zihnini, zihnimin hapsinden asla kurtaramayacaksın!"

"Haklıymış!", diyor Halide Edib, samimiyetle. Halide, Salih Zeki'ye ilişkin hatırladıklarına Türkçe anılarında yer vermedi.[501]

Hastaneye yaralı yağıyor

Geçmişle hesaplaşması uzun sürmedi, durmadan getirilen yaralı insanlar onu bekliyordu. Eskişehir düşmek üzereydi. Bütün Anadolu, hastaneye dönüşmüştü. Her yer sedye dolu, ameliyat masası hep kan içindeydi. Halide, bir gün, hastanede çalışırken, Eskişehir'e geldiğinden beri kaldığı, Madam Tadia'nın otelinde kendisini bekleyenler olduğu söylendi. Ruşen Eşref ile Yusuf Akçura gelmişti. Ankara'daki karargâhtan dostu Binbaşı Nazım'ın ölüm haberini de onlardan aldı. Herkesin yüzü ağlamaktan kıpkırmızı kesilmişti.

Zavallı Türkler!...Zavallı Yunanlılar!...Zavallı dünya!... diye düşündü. Hilal-i Ahmer Hastanesine getirilen, Nazım'ın ölüsüyle vedalaşmak için ellerini onun ellerinin üstüne koydu. Nazım, dünyayı altüst eden unsurun ordular olduğuna inanır, ama ordunun en gözü kara neferi olmaya devam ederdi. Nazım'la Kalaba'da atış talimleri yapmışlar, uzun at gezintilerine çıkmışlardı. Nazım'ın üzerine örtülmüş büyük bayrağı kaldırdı. Çocuk eli gibiydi elleri. Kurşunla oyun oynamışlardı.

Eskişehir'den çekilme emri verilmişti. Kurtuluş Savaşı'nın en moral bozucu zamanıydı. Otele gittiğinde karargâhtan bir haber bekliyordu kendisini. Mustafa Kemal Paşa onun için vagonunda bir kompartıman ayırtmıştı. Saat dokuz buçukta hareket edilecek-

501 *The Turkish Ordeal*, 265-266.

ti. Dargınlıklar ikinci plana düşmüştü. Hastanede trene bindirilecek bütün hastaları hazırladılar. Konuştuğu hastalar hep kadın hasta-bakıcıların bulunduğu hastanelere gönderilmek istiyordu; belli ki şefkate hasret kalmışlardı.

Halide istasyona gittiğinde kamyonların üzerinde çocuklarını emziren kadınlar gördü. Her yer eşya ve çocuk doluydu. Hepsinin elinde bir tava vardı. Mustafa Kemal Paşa yüzü sapsarı olduğu halde, platformdaki askerlerle konuşuyordu. Hepsi sakindi. Karşılarında kadınlar... Bu kadınların gözleri çok acı bir şekilde askerlere çevrilmişti.

Trenin düdüğü çaldı.

Mustafa Kemal ile barışıyor

Ziraat Mektebi'ndeki Erkân-ı Harbiye Dairesi'ne (genelkurmay başkanlığı) toplananlar, cepheden gelen haberleri saat saàt izleyebiliyorlardı. "Aşağıdan gelen telgraf makinesi tık tıkları zihnimizi büsbütün karıştırırdı," diyor Yakup Kadri. Fevzi Paşa [Çakmak] ile Mustafa Kemal Paşa küçük bir odada durumu değerlendirirlerken, yanlarına yalnızca Refet Paşa ile Adnan girebilirdi. Yakup Kadri ile Halide gibi dışarıda kalanlara da haberlerin kırıntıları aktarılıyordu. Umutsuzca zafer müjdesi bekliyorlardı.[502]

Halide, Eskişehir'den döndükten iki gün sonra karargâha gitti. Orada Adnan'la yemek yedikten sonra odasında birkaç saat çalıştı, birlikte eve dönmek için Adnan'ı aradığında ise, onu Mustafa Kemal Paşa'nın yanında buldu. İkisi de endişe içindeydi. Mustafa Kemal'in yüzü sapsarıydı. Bütün milletin acısını onun yüzünde okudu.

Odaya girip elini sıktı Mustafa Kemal'in. O da, aralarında bir soğukluk yokmuş gibi davrandı. Halide'ye, Eskişehir'de savaşan İsmet Paşa'dan gelecek haberleri beklemesini söyledi. Yakup Kadri de yanlarındaydı. Ortalıkta bir hareketlenme oldu. Beklenen haber gelmişti...

"İsmet, Eskişehir savaşını kaybetti, haydi bir fincan kahve daha içelim," dedi Mustafa Kemal. Adnan sessizce odadan çıktı. Geri döndüğünde yüzü gülüyordu. "Neredeydin Adnan?" diye sordu Mustafa Kemal.

Fevzi Paşa ile konuştuğunu, onun gayet iyimser olduğunu söyledi. Mustafa Kemal, Fevzi Paşa'nın iyimserliğine gülmüş ama zafer ihtimalinden hoşlanmıştı. Ne var ki sonraki günler kâbus gibiydi.

---

502 Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda*, s.143.

Halide'nin eski dostu Yusuf Akçura, cephede okuryazar insana gerek olduğunu söylüyordu. Bu sözler Halide'yi bütün gece uyutmadı.[503]

Mustafa Kemal, Meclis tarafından üç ay için tam yetkiyle başkumandanlığa getirilmiş, ardından askerlerden oluşan bir kabine kurulmuştu. "Bir nevi bütün kudrete sahip bir diktatör olarak," diye yazmış anılarına Halide Edib.

Tam da o günlerde, 12 Ağustos 1921'de, Kemal Paşa Polatlı'da atından düşerek kaburgalarını kırdı. Onu istasyonda karşılayanlar çok endişeliydi. Mustafa Kemal Paşa ertesi gün cepheye hareket etmek istiyor, doktorlar itiraz ediyordu. Paşa, "Adnan Bey, bir de sen bak," dedi. Adnan diğer doktorların hayret dolu bakışlarına aldırmadan, "Yarın gidebilirsiniz paşam," karşılığını verdi. Sonraki yıllarda bu kararı nasıl verdiğini soranlara şöyle izah edecekti:

> Diğer doktorlar onun bünyesini normal insanların bünyesi gibi kabul ederek doğru hükmü vermişlerdi. Fakat ben onun gözlerindeki iradeye baktım, onun bu arızayı kolaylıkla yeneceğini anladım.[504]

"Halide Hanım'ı güç zapt ediyorduk"

Eskişehir'den çekildikten sonra Ankara'dan kaçış başlamıştı. "Mangalda kül bırakmayanlar cesaretten söz edenler, karılarını alıp Kayseri'ye ilk gidenlerdi," diyor Halide. Durumdan rahatsızlık duyan Ankaralılar ona soruyorlardı, "Büyük beyler hızla gidiyor, Yunanlılar çok mu yaklaştı?"

Halide ile Adnan'ın evi o gece misafir doluydu. Hamdullah Suphi ile Yakup Kadri de vardı. Yakup Kadri, "Halide Hanım'ı cepheye gitmekten güç zapt ediyorduk. Nihayet hiçbirimizi dinlemedi," diyor.[505]

Halide, Mustafa Kemal Paşa'ya telgraf çekerek cepheye gönüllü olmak gitmek istediğini yazdı:

> Pek Muhterem Paşa Hazretleri,
>
> Memleketimizin ilk felaketinden beri bütün hayat ve ... Bu harekete en mütevazı bir ferd sıfatıyle bağlandım. Ordumuzun zaferine inancım var. Aksi halde de ordunun mukadderatına iştirak etmek isterim. Zat-ı devletlerinin İsmet Paşa hazretlerinin ve yahud her-

503 *Türk'ün Ateşle İmtihanı* 212-213; *The Turkish Ordeal*, s. 280-281.
504 Ahmet Ateş, *Dr. Abdülhak Adnan Adıvar*, 1955, s. 95.
505 Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda*,1999, s. 151.

hangi bir karargâhda yazıcı neferi sıfatıyle çalışmağa müsaade etmenizi pek derin bir suretde rica ediyorum. En kara günlerde zat-ı devletleriyle çalışmak şerefini ihraz etmişdim [kazanmıştım]. Zat-ı devletleri gayr-ı müsaid dakikalarda dahi şahsımla hiçbir neferi meşgul etmeyeceğimi sakin ve mütevazı bir nefer vazifesiyle çalışacağımı bilirler zannederim. Emr... ..... intizaren en ulvi bir dakikada orduya hatta muharib [savaşan] bir nefer sıfatıyla hizmete müsaade buyurulduğu takdirde resmi ve şahsi bir minnetle zat-ı samilerine [-devletlerine- müsveddede üzeri çizilmiş.] müteşekkir olacağımı arz ile hürmetlerimi takdim ederim efendim

Halide Edib

Savaş meydanında askerlerin dikkatini çekmeden çalıştığını vurgulaması, kadın olmasından kaynaklanan dedikoduları bildiğini gösteriyor. Cevap telgrafi 18 Ağustos'ta geldi. Askeriyeye kabul edilmiş, İsmet Paşa'nın görev yaptığı Batı Cephesi'ne gidiyordu. Yakup Kadri o günleri şöyle anlatıyor:

> Fakat olan bize olmuştu. Kalaba Köyü'ndeki bu samimi dostluk ve arkadaşlık köşemiz dağılmış, her birimiz Ankara'da başımızı sokacak bir yer aramak mecburiyetinde kalmıştık. ... Çoğu bağlarda oturan mebuslar, vekiller hep şehre üşüşmüştü. Bunlar arasında ailelerini Kayseri'ye Sivas'a yollayanlar da vardı. Ankara'ya on beş gün evvel gelmiş olan Ziya Gökalp Diyarbakır, Ağaoğlu Ahmet Erzurum yollarını boylamışlardı.[506]

Ahmet Bey [Ağaoğlu] kağnıya yatağını yorganını sermiş, Ziya Bey de ilkel bir manda arabasına sicimle bağladığı bavuluyla yerleşmişti. Zaten Ankara'da yola çıkabilecek başka vasıta da yoktu.

Cepheye gidiyor

Halide tam olarak nereye gittiğini bilmeden yola çıktı. Karargâhın yeri tamamen gizli tutuluyordu. Kendisine söylenen Mallı İstasyonu'nda ineceğiydi. Atı ve seyisi ile cepheye gitmekte olan Halide'ye bir de yüzbaşı eşlik ediyordu.

Kömür yoktu, trenler hat boyundaki ağaçlardan kesilen odunla işliyordu. Etraf tahtakurusu doluydu. Durulan her istasyonda orduya katılanlar arkalarında, bir daha görüp görmeyeceklerini bilmedikleri ağlayan kadınlar bırakıyorlardı. Genç yüzbaşının dışında herkes umutsuzdu. Mallı'da kendisini İsmet Paşa'nın yaveri olduğunu söy-

506 Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda*, s. 151.

leyen bir asker karşıladı. Onu takip ettiler. Sessiz sarı bir boşluk ve nal sesleri vardı sadece. Bindikleri otomobil dar bir yoldan geçti, köpek havlamaları duyulduğunda çadırlar da göründü. Ahşap bir evin önünde durdular. Evin ikinci katında, içinde yalnızca masa, sandalye ve portatif karyola bulunan sade döşenmiş bir odaya götürdüler Halide'yi. Asker selamıyla girdi kapıdan içeri; İsmet Paşa o sırada ayakta binbaşısıyla konuşuyordu. Genç binbaşı odadan çıkınca İsmet Paşa, Halide'ye doğru döndü ve oturması için tahta iskemleyi işaret ederek, "Artık benim ordumda bir nefersin," dedi. "Evet, paşam" diye cevap verdi Halide. Birey olduğu günleri geride bırakmıştı. İsmet Paşa onun bu askeri tavrına gülmeden edememişti.

Halide'ye tek odalı bir ev, bir de nefer vereceklerini söyledi İsmet Paşa. Sonra da muzip muzip ekledi, "Yalnız kaldığınızda kendinizi nefer gibi hissetmezsiniz. Başkumandanı ziyaret ettiniz mi?"

"Hayır paşam."

"Şimdi. Hemen gitmelisiniz, sizi bekliyor, geri geldiğinizde sizi vazifenize tayin edeceğim."

Başkumandanı ziyaret

Ortalık zifiri karanlıktı. Çamur içindeki köy yollarından geçtiler. Önce bir telgraf direği çıktı karşılarına, sonra da küçük bir ev. Alagöz'deki karargâha gelmişlerdi. Karargâh lüks lambasıyla aydınlatılmış tipik bir Anadolu odasıydı.

Mustafa Kemal oturduğu koltuktan güçlükle kalktı. Birkaç adım attıktan sonra ortada duran masaya yaslandı. Kaburga kemikleri daha iyileşmemişti. Yanında tıpkı ona benzeyen bir miralay ayakta duruyordu.

> Mustafa Kemal Paşa'ya doğru kalbimde mutlak bir hürmetle gittim. O mütevazı odada bütün gençliğin bir millet yaşasın diye ölmeyi göze alan kararını temsil ediyordu. Ne saray, ne şöhret, ne herhangi bir kudret onun o odadaki büyüklüğüne yaklaşamazdı.[507]

Halide başkumandanın elini öptü. Ona duyduğu öfkeyi ve kırgınlığı tamamen geride bırakmıştı. Mustafa Kemal, "Hoş geldiniz, safalar getirdiniz hanımefendi," dedi. Yanında bulunan Miralay Arif ile tanıştırdı onu. Arif onu çiçeği burnunda bir delikanlı sanmıştı; zabitlerden birine, bu yaştaki çocukların orduya alınmasının yanlış olduğunu söyleyince durum anlaşıldı.

---

507 *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 217-219; *The Turkish Ordeal*, s. 288.

Mustafa Kemal, Halide'ye Ankara havadislerini sordu, sonra tahta masanın üzerindeki haritaya eğildi. Haritada kırmızı ve mavi kâğıtlar takılmış kelebeğe benzeyen topluiğneler vardı. Dört yaşında bir çocuğa anlatır gibi cephedeki durumu tane tane anlattı Halide'ye.

Halide, Yunan ordusunu Ankara'ya yaklaşan kocaman bir canavar gibi görüyordu. Kafasını haritadan kaldırıp Mustafa Kemal'e baktı ve endişeyle "Eğer Ankara'ya girerlerse ne yaparız?" diye sordu. Paşa, "Korkunç bir kaplan gibi" güldü ve şöyle dedi: "'Bon voyage Messieurs,' derim. Arkalarından vurarak onları Anadolu'nun boşluğunda mahvederim."

Halide ayağa kalkarak, "Gidip, İsmet Paşa'ya sizinle görüştüğümü bildireceğim," deyince, Mustafa Kemal yeniden güldü ve "Kaldığınız yer rahat mı? Akşamları yemek için benim masama buyrun..." dedi.

Halide, Sakarya Savaşı öncesinde Mustafa Kemal'in farklı bir ruh hali içinde olduğunu gözlemişti. "Zaferden emin değildi, bütün arkadaşlarıyla beraber ölmeye hazır görünüyordu," diye yazmıştı anılarına.[508]

Geceleri çalışıyorlar

Halide, İsmet Paşa'nın yanına döndü. Daha sonra, garnizon komutanı onu kalacağı yere götürdü. İki odalı bir evdi, neferi orada bekliyordu. O gece "dev arıların" arasında uyudu. "Dev arılar" aslında, dışarıdan gelen kurşun sesleriydi. Sabah çayını getiren Ali Rıza, Mallı İstasyonu'na hücum edildiğini söyledi.

Karargâha gittiğinde askerler henüz uykudan uyanmamıştı. Gece çalışıp gündüz uyuyorlardı. Halide, vücudunda dokuz kurşun yarası olan Binbaşı Kemal'in emrindeydi. Birinci Şubede, büyük bir tahta masanın etrafında birbirlerine yapışık oturmuş zabitler yazı yazıyorlar, bir yandan da çok içki içiyor diye Miralay Arif'i çekiştiriyorlardı. Halide onların arasına sıkıştı. Mühimmat, insan ve silahlar için rapor tutacaktı. Boş zamanı kalırsa İkinci Şube'de çalışan Yusuf Akçura'ya yardım edecekti.

"Biz Yunanlılara karşı üçte bir kuvvette idik," diye not düşmüş anılarına. Her gece kuvvetlerin durumunu Mustafa Kemal Paşa'ya rapor ediyorlardı. Mustafa Kemal'in ayrıntılara hâkimiyeti Halide'yi şaşırtmıştı. Yapılan yanlışı hemen anlıyordu.

---

508 *The Turkish Ordeal*, s. 289. Anıların Türkçe versiyonunda, "zaferden emindi" sözcükleriyle anlatmış o günlerin Mustafa Kemal'ini.

Yemeklerden sonra sohbet ediyorlardı.
Miralay Asım (Gündüz), cephedeki Halide'yi şöyle anlatır:

> Halide Hanım gönüllü sıfatiyle orduya girince, piyade muhafiz bölüğüne kaydı yapıldı. O sırada Birinci Şube'de bir yazıcı nefere ihtiyaç olduğundan, bu vazifeyi kendisine verdik. Orada Kuvve-i Umumiye cetvellerini çözmekle meşgul oldu. Vazifesini daima itina ve sür'atle yapar, diğer şube memurları gibi muntazam surette takrire gelirdi ve cidden mükemmel bir asker temennasiyle içeri girer, vaziyet alır, otur denmedikçe oturmaz, mahmuzlarını hiçbir zaman çizmelerinden ayırmazdı.[509]

Sakarya Savaşı (23 Ağustos-13 Eylül 1921)

Çarpışma başlamış, Yunan uçakları havada fir dönüyordu. Halide, Yusuf Akçura ve Binbaşı Ali ile Alagöz Tepesi'nden savaşı seyrediyordu. Çal Tepesi düşünce Mustafa Kemal geri çekilme emrini vermekte tereddüt etti. O sırada Fevzi Paşa'dan bir telefon geldi. Haymana hemen hemen işgal edilmişti. Ancak Yunanlılar da kuvvetlerinin sonuna gelmişlerdi. Fevzi Paşa telefonda, "Yunanlılar geri çekilecekler," diyordu.

Mustafa Kemal Yunanlıların önünü kesmek için yeni bir plan tasarlıyordu. Halide'nin tasviriyle, "Mustafa Kemal Paşa'nın gözleri o gece Dante'nin cehenneminde yananların gözleri gibi, anlatılamayacak kadar acı içindeydi."

"Dinleniniz paşam," dedi Halide ona. "Haydi bir kahve daha içelim," cevabını aldı.

"Fevzi Paşa'nın telefonu kaderimizi değiştirdi," diye yazar Halide. Gerçekten de ertesi gün Yunanlıların Haymana'ya hücum edemeyecek kadar yorgun oldukları anlaşılmıştı.

Yerli Hıristiyanlar da Yunan ordusuna katılıyordu. Halide, "Teslim olanları vurmayacağımızı ilan etseydik, Yunan ordusunun yarısını bizim tarafa çekecektik," diye yazmış anılarına.

Cepheye davet'e yanıt: O kadın mandacı

Halide'nin "Ankara'da Arkadaş Fırka'nın Ayak Sesleri" başlığıyla İstanbul gençlerini cepheye çağıran yazısı Ankara'nın sesi olan *Hakimiyet-i Milliye*'de 7 Eylül 1921'de yayımlandı.

509 Dr. Fahri Can, "Milli Mücadelede Halide Onbaşı", *Yakın Tarihimiz* içinde cilt 1, s. 100.

Ayine adlı mizah dergisinde Halide'ye ünlü isimlerin ağzından şu alaylı cevaplar yazıldı:

Falih Rıfkı: "Balayımı geçiriyorum. Şeker Bayram'ında gelirim."

Necmeddin Sadık: "Çok zayıfım, cepheye varmadan ölürüm. Benden fayda umulmaz."

Ali Kemal: "Yunanistan gibi eski bir medeni devleti sersefil edemem."

Refik Halit: "Mihran Efendi izin vermiyor."

Velid: "Tabur imamlığını kabul ediyorum. Nusret duası ile meşgulüm."

Ahmet Haşim: "Havz-ı hayalimden çıkamıyorum."[510]

Milli mücadeleden yana tavır alan *Tercüman-ı Hakikat* ise, Halide'yi mandacı olarak tanımlayan sert bir cevapla karşılık verdi. "Gençlik şaşıyor. Bir zamanlar Amerikan mandası lehine çalışan H. Edib, istiklal namına söz söyleyemez. Bugün kendisi Anadolu'daki köşkünde makale yazarken, İstanbul gençleri Sakarya'da can veriyor."[511]

Halide ile alay eden bu isimlerden Falih Rıfkı ile Necmeddin Sadık ileriki yıllarda Mustafa Kemal'in en yakınındaki gazeteciler olarak anılacaklardı.

Associated Press Ajansı'nın Halide ile cephede yaptığı söyleşi 8 Eylül tarihinde Türk gazetelerine de haber oldu. 16 Mart 1920'den beri hayatını at sırtında yaşadığını anlatan Halide konuştuğu gazeteciye şöyle demişti:

> Zaman bizim için pahalıdır fakat elimizde kalmış olan yegâne vasıtadır. Prensiplerimizi tahakkuka koyduğumuz zaman bizimle istihza [alay] ettiler. İki seneden beri terakkilerde bulunduk ve nihayet harbi kazanmanın arifesindeyiz. Yunanlılar dönmeye mecbur olacaklardır. Son erkeğe, son kadına kadar çarpışacağız. İstanbul'u bırakmayız.[512]

"Sol üzengiye ayağınız geçmemiş"

1921 Eylül'ünün dokuzuncu sabahı garnizon kumandanı Halide'ye iki battaniye ile atını almasını söyledi, yola çıkacaklardı. Karargâh taşınıyordu. Halide, trene bindiklerinde açlıktan kıvranıyordu. Mustafa Kemal'in emir çavuşunu görünce biraz ekmek istedi. Kompartımanda sabaha kadar uyumadı.

---

510 *Kurtuluş Savaşı Günlüğü* Cilt IV. s. 55.

511 *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt IV. s. 50.

512 *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt IV s. 35.

Sakarya Savaşı başlamak üzereydi, Halide ertesi gün ilk Türk taarruzuna katılacaktı. Paşalar arabayla önlerinden gittiler, arkadakiler de atlarıyla. Halide'nin atı Doru hep en öndeydi. Dev arılar gibi vızıldayan Yunan uçaklarının altındaydılar. Bir ara Mustafa Kemal'in emir eri Ali Çavuş yanına geldi. "Sol üzengiye ayağını geçirmemişsin. Paşa gönderdi, düzelteyim diye," dedi.

Halide, Ali'nin yanındaki bir siperde Mustafa Kemal'in gülerek kendilerine baktığını gördü. Adeta, en sevdiği oyunu oynayan bir çocuğun ruh hali içindeydi. "Gelin hanımefendi, harbediyoruz," diye onu sipere davet etti. Halide, Mustafa Kemal'e doğru yürüdü ve sipere atladı. Duatepe'ye hücum ediliyordu.

> Başkumandan ayakta, arkasında geniş bir pelerin, uzaklara bakıyor. İsmet Paşa, daha iyi dinlemek için başını telefona doğru eğmiş. Biraz uzakta Fevzi Paşa'nın geniş arkası görünüyor. Omuzları öne eğik, dağlara bakıyor. Etrafta gelen giden yaverler, siperin içinde harekât işini devam ettiren subaylar var.
>
> Önümüzde bir ova, karşımızda çepçevre, iç içe sarı, kızıl, mor ve dumanlı dağlar. En batıda sarı, iki yüksek tepeli bir dağ. İşte o, Duatepe ve biz ona hücum ediyoruz.
>
> Güneşin en yüksek, rüzgârın en kuvvetli olduğu an kavga azıyor. Duatepe'nin üstü birkaç ağızlı yanardağ gibi, dumanları ta gökte![513]

İnsanlar birer birer yere devrilirken, Halide dürbünüyle siperleri dolaşıyordu. "Elimdeki dürbünle savaş oyununu seyrediyordum. İçimdeki canavar başkaları kadar keyf alıyordu bu seyirden. Bunun neticesinin hastahanelerde ne şekil aldığını unutmuş gibiydim. Evet insanlar birbirine giriyor. Nihayet süngü savaşları. Adeta kocaman karıncaların yuvaların etafında kavga etmeleri gibiydi..."[514]

Onbaşı oluyor

"Yüzükoyun yürüyün!" diye bir ses duyuldu. Yüzükoyun yürümek Halide'ye gülünç gelmişti. Bir kol, siperden uzanıp onu çekti. Bu kolun sahibi, yüzü gözü toprak içindeki, Komutan Şükrü Naili Paşa'ydı.[515] Naili Paşa, Halide'nin çok yakışıklı bulduğu bir erkekti, gayet uzun boylu, sarışın ve çocuk gibi mavi gözleri vardı. Paşa,

513 Duatepe, *Dağa Çıkan Kurt* içinde, s. 66.

514 *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 227.

515 Şükrü Naili Paşa, Macit Gökberk'in babasıydı.

"Onbaşı! Şimdi buradan Yunanlılara ateş edeceksin!" diyerek onu siperdeki dürbünün başına oturttu.

Halide, "Beni mazur görün," dedi ve ateş sürerken sürünerek siperden çıktı. Şükrü Naili Paşa'nın kadim Cermenler devrine yaraşır bir erkek olduğunu düşündü. İcabında süngü ile dövüşebilecek kabiliyette olduğunu söylerlerdi. Halide onun şehit olmaması için dua etmişti.[516]

> İşte artık bir yer görünmüyor. Topların köpüren, azan, çıldıran ilahileri arasında bir şey işitilmez oldu. Bakıyorum, Fevzi Paşa'nın omuzları dua eder gibi bütün bütün eğilmiş. Başkumandan'ın mavi gözleri yükseklere bakıyor, göğe akıyor gibi. İsmet Paşa'nın siyah gözleri sabit birer ateşe benziyor. Biraz ilerde neferlerin yanık yüzlerinde kalbimi yoran bir bekleyiş, bir ıstırap var.[517]

Duatepe alınmıştı. Refet Paşa [Bele] Sakarya Savaşı'nda kadınların önemli bir rol oynadığını hep anlatacaktı. Herkes dua ediyor, tepeye canlı ulaşan ilk Türk askeri tek başına yüksekte duruyordu. Topların arasında duran Halide de dua ediyordu. Ortalık mürekkep rengini alınca karargâha döndüler. Bu taarruz bir hafta sürdü. 1.200 kişiden 500'ü hayatta kalmıştı. Halide, insan kalabalıklarının birbirini öldürmelerini seyrediyordu. "Kendi kendime bu cehennem sahnesiyle ilgilenmemi tenkit ediyordum," diyor.[518] Duatepe'de yaşadıklarını gazetelerden birine yazdı.

Sakarya Savaşı'nda terfi eden Halide'ye onbaşı tahsisatı ödeniyordu. Ona onbaşı rütbesi veren, Miralay Asım, Halide'nin askerliğinden çok memnundu, ünlü yazarı savaşın uğuru olarak kabul ediyordu.

Anadolu'da 1921 yılında Milli Mücadele liderlerini tanıtmak için hazırlanan bir broşürde, Halide'nin, atının yularını tutarken fotoğraflarını yayınlamışlardı. Resim altı ise şöyleydi: "Düşman ayaklarının Ankara yollarına uzanması üzerine ahdi vehc ile silaha sarılıp orduya iltihak ve muhaberata iştirak etmiştir. Anadolu gazetelerinin verdiği malumata nazaran onbaşılığa terfi eden Halide Edib Hanım en büyük kumandanlarımız arasında tarihin kaydedeceği muhterem simalarındandır."[519]

---

516 *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 228.

517 "Duatepe", *Dağa Çıkan Kurt*'un içinde s. 66.

518 *Türk'ün Ateşle İmtihanı* s.215-230; *The Turkish Ordeal*, s.294-307.

519 Orhan Koloğlu, "Halide Edib'in Gönüllü Sürgün Yılları", *Tarih ve Toplum*, Ağustos 1998, s. 176.

Onun cephede bulunması pek de kolay hazmedilemedi. Muhafazakâr erkekler, onun hakkında enikonu dedikodu yapıyorlar, kocasının yanında oturmuyor diye hakkında namussuzluk söylentileri yayıyorlardı. Rıza Nur'un anılarına aldığı dedikodular da çok inciticiydi.

> Ankara'da pek durmuyor. Adnan ile yaşamıyor. O orduda zabitlerin arasında. Mustafa Kemal'den onbaşılık almış. Gülünç şey. Mustafa Kemal de, Halide de fantezi ve [....] meşguller. Halide orduda o çadırdan o çadıra giriyor. Hele "S"nin peşini hiç bırakmıyor. Bunlar Ankara'da herkesin ağzında. Mebuslar türlü türlü bundan bahsediyorlar. Münakaşa ediyorlar. Kimi, "Adnan'ın zevcesi", kimi, "değil," diyor. "Zevcesi olsa Halide Edib diye babasının adını taşımaz. Eski kocası zamanında nasıl Halide Salih adını taşımış ise şimdi Halide Adnan olurdu. Metresidir," diyorlar. Kimisi Halide'nin HC [*Hüseyin Cahit kastediliyor*] ile macerasından bahsediyor, Adnan'ın da bunlara şahid olduğunu söylüyor.[520]

Rıza Nur, Binbaşı Salih ile Halide arasındaki dostluğu pek aşırı bulmuştu. Salih Bey onun pek müdavimlerindendi, diye yazıyor. [521]

Bu dedikodular yalnız Halide'nin iffetiyle sınırlı kalmadı, babasının Yahudiliği de ısıtılıp sofraya konuldu. Rıza Nur'un aktardığına göre, "Kimi Halide ile birleşince Adnan'ı ailesinin reddettiğini, senelerce görüşmediğini söylüyor. Kimi Halide'nin babasının Yahudi olduğunu, Müslümanlığı kabul edişini hikâye ediyor. Bir karışık ism-i fail"di.[522]

Halide evine, barkına çocuklarına, romancılığına veda ederek geldiği Ankara'da aslında sıradan neferlerden, komutanlardan çok, siyasi kimliği olan kişilerin, mebusların tepkisini çekiyordu.

Rıza Nur, "Mebuslar en ziyade onun orduda dolaşmasına kızıyorlar. Sakarya Harbi'nden evvelki meşhur celse-i hafiyede Adnan dalkavukça ters bir lakırdı söyledi. 'Böyle lakırdı ile uğraşacağına... Karını ordudan buraya getirt de, asker rahat harb etsin!' diye bağırdılar. Adnan geniş adamdı, babacan, hiç darılmadı," diye yazmış.[523]

Halide, muhafazakârlığı çok iyi tanır, ama kurallarına da boyun eğmezdi.

Komutanlarla ilgili gözlemlerini aktarırken Halide, İsmet Paşa'nın insanlara son derece şefkatli davrandığını, Mustafa Kemal'in kırıcı

520 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c.3, s. 214.
521 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c.3, s. 67.
522 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c.3, s. 214.
523 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c.3, s. 214.

olduğu anlarda tampon görevi yaptığını söylüyor. Fevzi Paşa'nın da Mustafa Kemal'in morali bozulduğunda hemen devreye girdiğini, başarıya duyduğu inançla olayların gidişini etkilediğini yazıyor. Refet Paşa'yı anlatırken, onun Sakarya Savaşı'nın kazanılmasında köylü kadınların rolünü vurguladığını not etmeyi ihmal etmiyor.

16 yaşındaki Yunanlı esir

Mustafa Kemal Ankara'ya dönmüş, tebrikleri İsmet Paşa kabul ediyordu. Halide ve birliği de Polatlı İstasyonu'ndaki vagonlara yerleşmiş, evlerin yaşanır duruma gelmesini bekliyorlardı. Vagonun merdivenlerine oturan Halide etrafı seyrediyordu. Bir çavuş, yanında küçük bir grup Yunanlı esirle geldi. Onlar da vagonun önüne çömeldiler. Esirler Halide'nin moralini bozmuştu. 18'inde görünen yüzü güneşten yanmış, zeki bakışlı bir genci yanına çağırdı. Onunla Rumca konuşmaya başlayınca çocuk çok heyecanlandı. Annesinden ve altı kız kardeşinden söz etti. Vahşice cepheye sürülmüş olmaktan, savaşa zorlanmaktan nefret ediyordu. Halide'nin yanından ayrılırken ona, "*Adioses Kiria*" dedi. Halide bu genç çocuğu "Vatanseverlik insanlara imkânsıza da tahammül etmeyi öğretirken, saldırgan bir biçime büründüğünde canavarlığa dönüşebiliyor," diyecekti.

O akşam, Yusuf Akçura yanında bir doktorla kendisini görmeye geldi. Karadağ'ın tepesinde üç yaralı Türk askeri bulmuşlardı. Yunanlı bir doktor yaralarını sarmış, yanlarına ekmek ve su bırakmıştı. Akçura da Yunanlı bir askerle bir Türk askerinin sarmaş dolaş yattıklarını görmüştü. İkisi de ölüydü.

Miralay Asım, Sakarya Muharebesi'nde 21 gün cephede kalan Halide'nin korkusuzluğunu, "Orada geceleri bazen vagonlarda, bazen kuru toprak üzerinde geçirdi. Muharebe bittikten sonra karargâha at üzerinde dönmesi kararlaştırıldı. Günde 70 km. at koşturulacaktı. Halide Hanım bir saniye bizden geri kalmadı. Cidden pek cesur bir Türk askeridir," sözleriyle anlatır.[524]

Tetkik-i mezalim görevi

Sakarya Savaşı'nı izleyen günlerde Halide yeni bir görev üstlendi. Yunan ordusunun sivil halka yönelik eziyetlerini araştıracaktı. Yakup Kadri ve Yusuf Akçura ile birlikte yola koyuldular. Haymana

524 Dr. Fahri Can, "Milli Mücadelede Halide Onbaşı", *Yakın Tarihimiz* içinde cilt 1, s. 99-100.

Ovası ile Mihalıççık çevresinde yüzlerce köyün küllerini, toprak yığınlarını taradılar. Her menzilde birkaç saat duruyor, felaketzedeleri dinliyorlardı.

Yakup Kadri, "Bu haftalarca, hatta aylarca altından kalkılamayacak bir işti," diyor. Köylerde taş üstünde taş kalmamıştı. Onları gören birkaç karaltı anında hareketlenip ortadan kayboluyordu. Önce, bir kötülük yapmaya gelmediklerine köylüleri inandırmak gerekiyordu.[525]

Tetkik-i Mezalim Heyeti'nin başkanı Halide'ydi. Yanlarına bir mülazımla bir de fotoğrafçı almışlardı. Mülazım ile fotoğrafçı önden gidip Halide'ye durumu rapor ediyordu. Halide, Bu incelemeye şahsen katılması gerektiğini hemen anlamıştı.

Duatepe eteğinde 25 haneli Çekirdekli köyünde yalnızca üç ev ayakta kalabilmişti; gerisi yanmıştı. Orada, kül ve taş yığınlarının üzerinde oturan insanlarla karşılaştılar. Erkekler bir şey söylemiyor, "kadınlar durmadan hareket ediyor", çocuklar da ağlıyordu. Kadınlardan biri, kocasını diri diri yaktıklarını anlatmaya başladı. Duatepe taarruzundan önce götürülen köylüler bir daha geri dönmemişti. Kadınların maruz kaldıkları muameleden ise hiç söz edilmiyordu. Küller arasında yanmış kemikler, parça parça esvaplar ve kâğıtlar buldular.

Halide, orada bulunan kadınlarla baş başa konuştuğunda ise facianın büyüklüğünü anlayacaktı; aralarında Yunanlıların tecavüzüne uğrayanlar da vardı. Bu kadınların isimlerini raporlara geçirmek istemiyordu. Binbaşı Tahsin onun teklifini kabul etti. "Hiçbir Katolik papazı, insanın içindeki ebedi ve vahşi hayvan hakkında bu kadar içten itiraflar dinlememiştir," diye yazmıştı anılarına.

Halide, bunca acıya dayanacak kuvveti nereden bulduğunu kendisi de bilmiyordu. Eylül'ün 20'sinde, tuttukları raporları bastırmak için üç günlüğüne Ankara'ya gitti. Yolda görüp selam verdiği bir asker, kendisine, "Merhaba beyim," diyerek karşılık vermişti. Bunun üzerine Halide şöyle yazacaktı:[526]

"Bilmem neden askerler benim kadın olduğumun hiç farkında değiller. Siyah örtümü; bir nevi Karadeniz başlığı zannediyorlar."

---

525 Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda*, s. 166.

526 Halide Edib, Seyit Onbaşı, *Hâkimiyet-i Milliye* 29 Eylül 1921, *Kubbede Kalan Hoş Sada* içinde s. 145-148.

"O kadın büyücü!"

Ankara'dan Polatlı'ya döndüğünde karargâhı yerinde buldu. Halide, Tetkik-i Mezalim Şubesi'nin sabah onda başlayıp öğleden sonra dörde kadar çalışmasını istiyordu. Yakup Kadri bu kuralı sükûnetle karşılarken, Yusuf Akçura çok kızmıştı.

"Bir tarih hocası olan Akçura'nın muntazam saatlere tahammülü yoktu... bilhassa yeni evlenmiş olduğu için çok sabırsızlanıyordu," diyor Halide. Belki de gerginliğin asıl nedeni, ikisi arasında yaşanıp artık geçmişte kalmış olan gönül ilişkisiydi.

Akçura ile Yakup Kadri karargâhta aynı odayı paylaşıyorlardı. Akçura'nın her sabah uyandığında kendisine sövüp "O kadın büyücü" dediğini de Yakup Kadri'den dinlemişti Halide. "İşin garip tarafı, sahiden de benim büyü yaptığıma inanıyormuş," diye yazacaktı sonradan Halide. Eski dostu Akçura, bir hafta kadar ona surat ettikten sonra çalışmaya başladı.

Yusuf Akçura ile birlikte Kırmızıtepe'ye çıktıkları bir gün uçuruma ilerleyip aşağıya baktılar. Uçurum kovuklarında Yunanlılara ait iki büklüm, baş aşağı yatan cesetler vardı. Kararmış, kokmaya başlamış, kafaları ve siyah kıvırcık saçlarıyla bu cesetler Anadolu uçurumlarında ne arıyorlardı? Bu savaştan ne kazanmışlardı?

"Türk-Yunan birbirinin esvabını, hatta gırtlağını, etlerini koparırarak kan içinde boğuşurken dağlardan gelen yüksek ve ezeli davullarla mitralyözlerin devamlı ve kısa nağmeleri... Kaçan ve kovalayan askerler..."[527]

Halide, Mustafa Kemal'in, Sakarya Harbi başlarken "Yarın düğün başlayacak"[528] dediğini hatırladı. Tepede karşısına çıkanları, bir düğün sofrasından arta kalanlara benzetti.

Haftanın sonunda Yusuf Akçura'ya çikolata ikram etti gönlünü almak için. Ancak o bu koşullara dayanamayıp gidecekti. Bir hafta sonra da Yakup Kadri gitti; onun da sağlığı bozulmuştu. Halide, erkeklerin bile dayanamadığı bu görevi bir süre daha sürdürecekti.

Halide Sakarya vadisinde savaşın izlerini incelemeyi sürdürüyordu: Bir Tatar köyünde kaldı. Evlerden birinin balkonunda bulduğu kırık ütüyü tamire gönderdi. "Ütülenmemiş mendil kullanmayı sıkıcı bulurdum," diye yazıyor.

O gün, Sivrihisar yolundaki Mülk köyüne gitmişti. Her zaman yaptığı gibi taşların üzerine oturmuş gördüklerini not alıyordu. O sırada yanına yaklaşan, adının Fatma Nine olduğunu öğrendiği yaşlı

527 "Kırmızıtepe", *Dağa Çıkan Kurt* içinde, s. 69-74.
528 "Kırmızıtepe", *Dağa Çıkan Kurt* içinde s. 69-74.

bir kadın, "Ah evladım, ne diye yazı yazıyorsun? Boğazları kesilmiş bir halk için yazı neye yarar?" diye sorunca, notlarını toparlayıp ayağa kalktı. Gerçekten de köyde yaşamı sürdürecek hiçbir şey kalmamıştı. Yaşlı kadının yanından ayrılıp, hemen Hilal-i Ahmer'e bir telgraf yolladı ve acilen yardım gelmezse burada kimsenin sağ kalamayacağını bildirdi.

Ekim ayı çıkmadan Sakarya vadisindeki her damla su donmuştu. Geceleri öylesine soğuk oluyordu ki Halide, köpeği Yoldaş'ı yatarken bedenine bağlıyordu. Miss Allen ile Miss Billings Yakın Doğu'ya Yardım Örgütü'nün iki temsilcisi olarak bölgeye gelmişlerdi. Hilal-i Ahmer'in verdiği bilgilere inanmadıkları için gözleriyle görmek istiyorlardı. Halide eski dostlarını Mellek köyünde karşıladı. Onlara Sakarya'da yok edilmiş altı köy gösterdi. Birlikte gezdikleri yerlerde feci manzaralara tanıklık ettiler.

Halide faciayı anlatan notlarını eksiksiz tuttu, raporlarını yazdı. Miralay Asım, Halide Edib'in tuttuğu notlardan üç ciltlik bir eser meydana çıktığını söylüyor.[529]

Halide, abartılmış yazıların barışa engel olduğu inancıyla faciaya soğukkanlı yaklaşmak istemişti. "Siyaset kumarcıları bu duygulardan faydalanarak, daima bir milleti ötekinin boğazını sıkmaya zorlarlar," diyordu.

Halide ölümden dönüyor... Suikast mı?

Halide, raporlarını İsmet Paşa'ya götürdüğünde, İsmet Paşa, hemen hazırlanacak olursa onu da birlikte Bolvadin'e götüreceğini söyledi. Yarım saat içinde otomobille hareket etmişlerdi. Bolvadin yolu üzerinde Aziziye'de bir eve konuk oldular. İsmet Paşa geceyi karargâhta geçirmeye karar verince onun için hazırlanan yatağa Halide yatmıştı. Bir ara uykusunda perdenin kıpırdadığını fark etti. Birisi pencereyi dışarıdan açıyordu. Yataktan fırladı. Koştu, perdeyi çekti. Siyah astragan kalpaklı bir baş gördü. Penceredeki adam fark edildiğini anlayınca, kendisini aşağı attı. Kıyafeti adi bir hırsızınkine benzemiyordu. Halide ev sahibine seslendi. Birlikte dışarı baktıklarında evin penceresine dayanmış bir merdiven gördüler. Araştırdıklarında, merdivenin bitişikte yaşayan Aziziye kaymakamının bahçesinden taşındığı ortaya çıktı. Karakol adamın çevrede görüldüğünü bildirdi ama kimse yakalanmadı.

529 Dr. Fahri Can, "Milli Mücadelede Halide Onbaşı", *Yakın Tarihimiz* içinde cilt 1.

Yanına tabancasını almadan yola çıktığına sevinecekti. Çünkü bu adamı öldürebilirdi. Halide, katilin kendisini değil, İsmet Paşa'yı öldürmeye geldiğini düşünüyordu.[530]

Olayı sıcağı sıcağına birileriyle konuşma fırsatı bulamadan, Mehmed Edib Bey'e felç geldiği haberini aldı. Hemen Antalya'ya gitti. Bütün aile buluşmuşlardı. Neyse ki Edib Bey tehlikeyi atlatmıştı.

O günlerde eşkıya kol geziyor, yollarını kestikleri insanların palto ve kürklerini gasp ediyorlardı. Antalya'dan dönmekte olan Halide de yolda eşkıyayla karşılaştı ama teslim olmak yerine, gözlerini eşkıyanın reisinin gözüne dikti. Yere yatıp kürkünü onlara vermek istemiyordu. Eşkıya belki de onu genç bir zabit sanmıştı. Yanındakilere, "Kaç kurşunumuz var" diye sordu. O esnada eşkıya onlara saldırmaktan vazgeçip geri gitmiş, ancak olay efsane gibi yayılmıştı. Olayı askerlerin ağzından dinleyenler ise farklı anlatıyordu:

Arabacılar eşkıya var deyince, Halide mavzerine sarılmıştı. Yanındaki neferlerin kumandasını üstüne alarak durumu incelemiş, efradı avcı hattına yatırmış, her önlemi almış, ama sonunda eşkıya görünmemişti.[531]

O günlerde herkes, paltosu çalınan zabitlere gülüyordu.

Dedikodu kazanı

Adnan, resmi hiyerarşiye göre Mustafa Kemal'den sonra ikinci adamdı. Halide'nin cephede olmasıyla da övünen bir ruh hali içindeydi. Onun sağlığından endişeye düşse de atılganlığını, gözü karalığını seviyordu. Hakkında çıkarılan dedikodulara da hiç önem vermiyordu.

Adnan'ın Ankara'da sıcak bir dost çevresi vardı. Yakup Kadri, Halide cepheye gittiğinde Adnan'la birlikte Ankara'daki Hilal-i Ahmer Merkezi'nde konak yavrusu bir evde birlikte kaldıklarını söylüyor. Kâh dertleştiklerini, kâh birlikte sevindiklerini anlatıyor.[532] Anlaşılan Adnan, Halide olmadığında Kalaba'daki eve pek gitmiyordu.

İsmet Paşa Ankara'dan misafir bekliyordu. Adnan da gelecekler arasındaydı. "Sen de benimle onları karşılamaya gel," dedi Halide'ye. Sıtmadan ayakta duramayan Halide'ye pelerinini verdi.

530 *Türk'ün Ateşle imtihanı* s. 242-3.

531 Dr. Fahri Can, "Milli Mücadelede Halide Onbaşı", *Yakın Tarihimiz* içinde cilt 1, s. 100, Sözü edilen üç ciltlik notlar askeri evrak içinde saklanmış olmalı.

532 Karaosmanoğlu, *Vatan Yolunda*, s. 154

İstasyona ulaştıklarında tren gelmiş, misafirler ise ortada görünmüyordu.

"Sen burada dur, ben vagonlara gidiyorum," dedi, İsmet Paşa. Hep birlikte döndüklerinde, lamba direğine yaslanmış Halide'ye yabancıya bakar gibi baktılar. Aralarında kesik kesik öksüren biri vardı. Halide yanına koştu, muzip muzip, "Beni tanımadın mı Adnan?" diye sordu.

"Uzaktan üçümüz de bu bıyıksız genç zabitin kim olduğunu düşünüyorduk," diye cevap verdi Adnan. Sabah saat üçe kadar konuştular. Mustafa Kemal Paşa gelecek günler için hayal ettiği Batılılaşmadan, Latin harflerine geçmekten söz etti.

İsmet Paşa, Halide'nin cephede bulunmasından çok memnundu.

> Halide Hanım, kumanda ettiğim ordunun en mut'i [itaatkâr] askerlerinden biridir. Kendisine vazife verdiğimiz zaman diğer herhangi bir neferden farkı olacağını hiçbir defa düşünmedik. İfa ettiği vazifeleri tam ve mükemmel bir surette başarabileceğini tabii gördük. Muharebelerin normal hayatı intizamsızlığa uğratan, fikren ve asap itibariyle çok tahammül isteyen safhalarında, kendisinde bariz bir kuvvet ve metanete tesadüf ettik. Muharebe meydanlarında birçok tetkiklere memur ettim ki, bu hususta fikir ve malumat itibariyle yüksek bir seviyeye ihtiyaç olduğu kadar, gece gündüz at sırtında dolaşmak, yetersiz barınma ve sağlık şartları içinde yaşamak gerekiyordu. Halide Hanım bütün güçlüklere her nefer gibi tahammül etmiştir. Velhasıl çok hizmet etmiş, kıymetli askerlerimden biridir.[533]

Halide ile Adnan zaman zaman mektuplaşıyorlardı. Adnan, mektuplardan birini, Malta dönüşü Ankara'ya gelen gazeteci dostları Ahmet Emin'e [Yalman] okumuştu. "Söyle Adnan, sana iyi bakıyorlar mı? Bakmıyorlarsa haber ver, asker ailesine iyi bakmıyorlar diye şikâyet edeyim."

Ahmet Emin'e göre, "Eski soluk yüzlü Halide Hanım ortadan kalkmıştı. Karşımda dolgun ve kırmızı yanaklı bir dağ insanı, bir asker buldum. Değerli yazar, cephe hayatına tamamıyla ısınmış, ayak uydurmuştu. Bir gün yemeğe ağır bir çanta ile gelmişti. Çıkarken yardım etmek istedim. Dedi ki, 'Bırakın, biz Anadolu insanları için böyle şeyleri bir elle taşımak işten bile değildir'."[534]

---

533 Dr. Fahri Can "Milli Mücadelede Halide Onbaşı", *Yakın Tarihimiz* içinde cilt 1, s. 100.

534 Ahmet Emin Yalman, "Onbaşı Edib Kızı Halide" 9 Şubat 1922 *Vakit* gazetesi, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim* Cilt 1 içinde, s. 759.

Halide, kimilerine cadı, kimilerine de peri olarak görünüyordu. Akçura'nın "büyücü cadı" diye baktığı Halide'yi Ahmet Emin gazetesinde "imdat perisi" olarak tasvir ediyordu.

> Sakarya Muharebesi'nin en heyecanlı bir dakikasında atına binerek ateş hattına koşan genç kadın, bütün ordu üzerinde meçhul bir âlemden gelmiş bir imdat perisi tesirini göstermişti. Harp meydanının en tehlikeli yerlerini seçerek, oralara koşan bu atlı kadının hikâyesi yarın nice köy kulübelerinde binlerce Sakarya gazisi tarafından anlatılacak, heyecanlı bir peri masalı şeklinde gelecek nesillere geçecektir.[535]

Kendini, Anadolu'nun parçası gibi hissediyordu Halide. Yurtdışından Anadolu'yu anlatması için konferans davetleri alıyordu. Richard Crane'e 12 Nisan 1922 tarihinde yazdığı mektupta, Boston'lu kadınlardan gelen bir konferans davetinden söz etmiş, "Kocamın da gelmesini onlara şart koştum," demişti. Aynı mektupta Doğu'ya gitmekten söz ediyordu.

> Şu anda Doğu'daki işler yoluna giriyor, ben de gerçek ve kalıcı bir görevle büyükbabamın Anadolu'nun Doğu Cephesi'ndeki memleketine geçeceğim. Medeni dünyaya elveda diyeceğim. Neden üzerimde sanki bir büyü varmış gibi yaşıyorum, merak ediyorum. Ateşin içinden geçip bir yerim bile çizilmeden ölmekte olan insanları görüp yaşamaya devam ettim. Bu yüzden dünyanın bu tarafındaki işimin tamamlanmadığına, halkım ve ülkem için misyonumu tamamlamadan ne olursa olsun ölmeyeceğime eminim.[536]

Acaba gerçek ve kalıcı bir görevden kastı ne idi?

Halide'nin gurur duyduğu onbaşılığı ile alay edenler vardı. İstanbul basınında yayımlanan atlı fotoğrafları bazen övgü bazen yergi ile anılıyordu. Bir dönem yakın dostu olan Refik Halit'in [Karay] sahibi ve başyazarı olduğu *Aydede* dergisi, Halide'nin onbaşılığını ve cephede bulunmasını alaya alıyordu. Bir karikatürde, erkek karısına, "Aman yarabbi! Yine mi milliyetperverlik. Hanım, o kadar meraklı isen burada ne duruyorsun? Orada onbaşılığa kadar yolun açık!"[537] diyordu.

---

535 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, 1997, Cilt 1, s. 759.

536 Halide Edib'den Crane'e mektup, 12 Nisan 1922.

537 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, cilt 4, s. 296, 27 Şubat 1922 *Aydede* dergisi.

Le Petit Parisien muhabiri Schlicklen'in "Halide Edib, Türk ruh vicdanının bütün iyi vasıflarını temsil ediyor," yazısı *İkdam*'da yer aldı.[538]

> Bir gün onu İsmet Paşa'ya şikâyet ettiler. "Maiyetinizdeki piyade bölüğü efradından biri politika ile meşgul oluyor. Gazetelere başmakaleler yazıyor," dediler. Bunları söyleyen, karargâh komutanıydı. Bunun üzerine, "Harp zamanında politika ile meşgul olan askerin" kim olduğunu sordu İsmet Paşa, "Halide Onbaşı" dediler. İsmet Paşa Halide'yi gördüğünde, "Karargâh kumandanı sizden şikâyet ediyor. Politika ile uğraşıyormuşsunuz," deyince, Halide, olaya yine bir asker gibi yaklaştı. "Pekâlâ, mademki karargâh kumandanı menediyor. Bir daha yazmam," dedi. [539]

Ancak Halide, cephedeyken gazetelere yazı yazmaya devam etti; kendisine yapılan bu uyarı ya şaka idi ya da kısa süreli bir emir.

Fatma Çavuş Komutandan şikâyetçi

Cepheye savaşmaya gelen kadınlardan biri olan 70 yaşlarındaki Fatma Çavuş, silah görmeye dayanamıyordu. Söğüt'te Halide'nin karşısına çıkan uzun boylu, dik duruşlu kadın, arkadan bakıldığında genç kız gibi dururdu. Kumandan onun omzuna bir tüfek takıp gazetecilere fotoğrafını çektirtmişti. Fatma Çavuş, Halide'ye, "Kızım dedi, tüfeklerden nefret ediyorum. Niye benim tüfekle fotoğrafımı çekiyorlar? Korkudan tir tir titriyorum. Beni her ziyaretçiye gösteriyor, sanki eğlencesiyim. Bir de ödümü kopartan kamçılı komutan var. Bu kampta korkudan başka bir şey yok; askerlerin hatırına duruyorum."

Fatma Çavuş'un söyledikleri tamamen doğruydu. Kamçılı komutan askerleri dövüyor, onlara küfürler savuruyordu. Dondurucu soğukta hastaların yola çıkarılmalarını istiyordu.

Halide bu komutanı gördükten sonra askeri mekanizmanın kritik anlarda gerekli ve değerli olduğuna dair kafasında beliren fikir tamamen değişti. Mekanizma eleştirilmiyor, mahzurları konuşulmuyordu. [540]

Halide'nin savaş meydanında komutan kadın rolüne büründüğü anlar da olmuştu, merkez karargâh Akşehir'e taşınırken askeri ruh başını döndürdü:

---

538 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü* c. 4, s. 455.

539 Dr. Fahri Can, "Milli Mücadelede Halide Onbaşı", *Yakın Tarihimiz* içinde cilt 1, s. 100

540 *The Turkish Ordeal*, s. 325-326

> Onbaşı Asım ile birlikte bölüğün başında gidiyordum, benden nazik bir tavırla atların yürüyüş ritmini ayarlamamı istedi. Doru da ben de beş yüz atı yönetmekten çok hoşlandık. Elim yukarı kalkıyordu ve yarım saat tadar tırıs gittikten sonra daha yavaş, rahvan bir yürüyüşe düşüyorduk; tekrar elim kalkıyordu ve tepelerden yankılanan nal seslerinin dehşet verici yankısının ortasında ileriye doğru çılgınca bir koşu tutturuyorduk. Özellikle vadilerdeki yankı muhteşemdi.[541]

Halide, Ankara'ya gittiği günlerde Mustafa Kemal ile Fikriye'yi de görüyordu. 1922 Haziran'ında, Mustafa Kemal'in annesi Ankara'ya taşındı. Dr Adnan da sık sık onlara ziyarete gidiyordu. Bu ziyaretlerde, "Zübeyde Hanım, Dr. Adnan'ın boynuna kollarını dolar, yanaklarını öper, elini yakalayarak Selanik'ten bahsederdi ona." Halide, Fikriye'nin Mustafa Kemal Paşa'yı evlenmeye ikna edebilecek kadar yırtıcı ve becerikli olmadığını düşünüyordu.

> Yine de, günün birinde kendisiyle evleneceğine inanıyordu: hâlihazırda aralarındaki ilişki arkadaşlıktan ibaretti. ... Mustafa Kemal Paşa'ya âşıktı ve onun kendisi için biçilmiş tek uygun eş olduğuna inanıyordu: başka biriyle olmayı asla kabul edemezdi; onu kaybedecek olsa hayat pınarlarının kuruyacağı ve çok geçmeden kendisinin de yok olacağı, halinden belliydi. Sırf Mustafa Kemal'i ilgilendiriyor diye, ilgilenmediği konuları büyük bir gayretle kavramaya çalışıyordu. Çabalamaktan hiç vazgeçmiyor, gözlerine ve ağzına özlem dolu garip bir hava veren o enfes gülümseyişini yüzünden eksik etmiyordu.

Zübeyde Hanım'ın Fikriye'den hoşlanmadığını yazan Halide, her ikisinin de Mustafa Kemal'in sevgisine talip olduklarının altını çizer.[542]

Rauf Bey Başbakan

Kasım 1921'de Malta'dan sürgünden dönen Rauf Bey [Orbay], Mustafa Kemal Paşa ile bazı mebusların anlaşmazlığa düşmüş olduklarını görünce üzülmüştü. Tecrübeli bir siyasetçi ve asker olan Rauf Bey, Milli Mücadele'yi başlatan öncü isimlerdendi. Önce nafia vekili, ardından da Mart 1922'de Adnan'ın yerine Meclis ikinci başkanı oldu. Mustafa Kemal Paşa bu konuda yetkisini kullanmıştı.

---

541 *The Turkish Ordeal*, s. 329; Ayşe Durakbaşa, Halide Edib'in anlattığı bu anıyı, Kemalist milliyetçi kadınlar için ayırt edici bir kimlik özelliğine örnek olarak veriyor.

542 *The Turkish Ordeal*, s. 249, 342.

Ancak bir süre sonra İcra Vekilleri Reisi Fevzi Paşa istifa edince, Rauf Bey, onun yerine başbakan seçildi; Adnan da eski görevi olan Meclis ikinci başkanlığına yeniden seçildi.[543]

1922 Temmuz'unda Halide, çok sevdiği dostu Cemal Paşa'nın ölüm haberini aldı. Ülkesine geri dönmek isteyen Cemal Paşa Afganistan'dan Mustafa Kemal'e yaveri ile bir mektup yollamış ama reddedilmişti. Cemal Paşa, Büyük Taarruz başlamadan kısa bir süre önce Tiflis'te öldürüldü. Halide onun, "Bolşevikler tarafından öldürüldüğünü" yazıyor. 4 Ağustos 1922'deyse Enver Paşa'nın ölüm haberi geldi; isyancı bir grubun başında, Rus ordusuna karşı dövüşürken hayatını yitirmişti. Talat Paşa ise 1921 Mart'ında öldürülmüştü. İttihatçı liderler Milli Mücadele'nin zafere ulaştığını görememişlerdi.

Ressam'ın çizdikleri...

1922 Ağustos'unda Ankara'ya gelen Rus ressam Lansere, Sovyet Rusya'nın Ankara Elçisi Averof'un isteğiyle, Halide Edib'in de bir resmini yapmıştı. Çalışırken bir yandan da sohbet etmişlerdi.

> Şehre 4 kilometre mesafede bir yazlık evde oturuyorlar; çok fakir bir ortamları var (ziyaret edebildiğim herkes gibi); hepsinin burada geçici olduğu hemen göze çarpmaktadır. Belki de bu, ulusal karakterin bir özelliğidir; sadelik ve Avrupa kültürünün lükslerine kayıtsızlık. Ama masa üstünde iyi kitaplar, duvarlarda minyatürler ve renkli kaliteli kopyalar görebilmek çok hoştu. Halide Hanım, Ankaralı kadınlar gibi genellikle modern giysiler giyiniyor, ama giysinin üzerinden bedeni tamamen saran ve muhteşem dökümleri olan, penuar tarzında, Arap modeli geniş bir beyaz giysi ("meşla") kullanıyor." [544]

Halide, Lansere'nin de gözlediği gibi, cephede kendisine yakışır kıyafetlerle dolaşıyordu. Başına genelde Karadenizliler gibi siyah bir çatkı takıyor, uzun paltolar ya da kürk, altına da çizme giyiyordu. Eskişehir'e askerlere hediye dağıtmaya giderken önü ve arkası düğmeli geniş eteklikli kurşuni bir kostüm giyip beline kemer, başında da büyük bir siyah başörtü taktığını yazıyor.

Büyük Taarruz nedeniyle Halide cepheye çağrılınca, Lansere ile sohbet ve resimler yarım kaldı.

---

543 Turhan Ada, "Hayatı ve Kişiliği ile Adnan Adıvar", s. 163-165.

544 Y.Y. Lansere, *Ankara Yazı*, , Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s. 45-47.

Mustafa Kemal aleyhinizde konuşuyor...

Halide, Mustafa Kemal ile arasının düzeldiğini düşünüyordu. Ancak onun gece sohbetlerine katılanlardan biri, kendisini özel olarak görmeye geldi ve ona, huzurunu kaçıran bazı uyarılarda bulundu:

> Paşa geçen akşam eski İzmir valisi Tahsin Bey'in evindeydi. Gece içki içerken hep sizden söz etti. Orduyu onun aleyhine kışkırttığınızı anlattı. Sizi uyarıyorum, onun fedaileri bir tertibe girişebilirler. Issız yerlere tek başınıza gitmeyin."[545]

Halide, akşam sofrasını kendisine aktaran adamın şimdiye kadar hiç yalan söylediğine tanık olmamıştı. Yine de kafası karışmıştı. Çünkü rahat rahat siyaset konuştuğu iki kişi vardı, biri İsmet Paşa, diğeri Bolvadin'de konuştuğu Kemalettin Sami Paşa. Onlarla da baş başa sohbet etmiş, asla başkomutanın askeri itibarını sarsacak kişisel bir düşünce ifade etmemişti. Ortada onu inciten garip bir durum vardı. Mustafa Kemal hiçbir şey olmamış gibi onu ziyarete devam ediyordu. Halide, ıssız yerlerde tek başına gezmekten vazgeçmedi ama huzuru kaçmıştı.

İsmet Paşa, ajandasının 13 Ağustos 1922 Pazar gününe şu notu düşmüş: "Halide Hanım kumandanları birbirine düşürüyormuş." İsmet Paşa, 10 gün sonra, 22 Ağustos'ta, defterine benzer bir not daha düşecekti:

"Bu gece Kemalettin Bey, Halide Hanım'la Salih Bey hakkında Recep Bey'le Dr. Refik'in anlattıkları. Başkumandan'a aleyhte tertibat aldıran muhaveratı [konuşmaları] nakletmişler."[546]

Bu nottan anlaşılan, Halide'nin kendisi ile yaptığı siyasi sohbeti Mustafa Kemal'e, Kemalettin Sami Paşa aktarmıştı.

Kayseri'ye gidiyor

Halide, Amerikalılarla birlikte, açılacak bir yetimhane ile ilgili inceleme yapmak için Kayseri'ye gitti. Yanında Miss Billings de vardı. Kendisine anlatılanları tartmaya çalışırken Mustafa Kemal Paşa'dan bir telgraf aldı. Derhal orduya gelmesini emrediyordu. Büyük Taarruz için karar alınmıştı.

Halide'nin üniforması Ankara'da kalmıştı. Miss Billings'in küçük otomobiliyle geri döndüler ve Konya yoluyla cepheye hareket

---

545 *Türk'ün Ateşle İmtihanı* s. 265.

546 İsmet İnönü, *Defterler* c.1, Haz: Ahmet Demirel, YKY, İstanbul, 2001, s. 36-37.

etti. Halide, cepheye çağrılmasını olumlu bir işaret olarak görmüştü, kendisine anlatılanlar demek ki doğru değildi. "Herhalde Sakarya'nın kazanılmasından sonra, Mustafa Kemal Paşa bana bir uğur atfediyordu," diye yazmış anılarına.[547]

27 Ağustos'ta Konya'daki Hilal-i Ahmer hastanesinin kapısındaydı. Yanında emir eri İbrahim, atı Doru ve köpeği Yoldaş da vardı. Savaş bir gün önce başlamıştı, O gün tren çalışmıyordu, otomobille Afyon'a doğru yola koyuldular.

Sokaklar siyahlı insanlarla doluydu. Bir öbek kadın sokakta durmuş, kumandanın pencerelerine bakıyorlardı. Kadınlarla öpüştüler.

Karargâhtan, Başkumandanın iki kez kendisini sorduğunu söylediler. Halide, Mustafa Kemal Paşa ile Fevzi Paşa'yı bir harita üzerine eğilmiş buldu. "Mustafa Kemal Paşa'nın yüzü, başında yüz güneş birden doğmuş gibi parlıyor"du.

"Safalar getirdin hanımefendi."

"Tebriklerim paşam, nihayet muvaffak oldunuz."

Mustafa Kemal bir kahkaha attı. "Evet nihayet bu işi yaptık. Buraya nasıl geldiniz?"

"Az daha Yunanlıların arasına düşüyordum."

"Ben de bugün Yunanlıların arasına düşüyordum."

"Sizin düşmeniz çok büyük felaket olurdu."

Yine bir kahkaha attı Mustafa Kemal. "Gelin hanımefendi, yemek yiyelim." Onun neşesi Halide'yi ferahlatmıştı.

"İzmir'i aldıktan sonra artık biraz dinlenirsiniz paşam. Çok yoruldunuz," dedi. Mustafa Kemal "Dinlenmek mi?" dedi. "Yunanlılardan sonra birbirimizle kavga edeceğiz, birbirimizi yiyeceğiz."

"Niçin? O kadar yapılacak iş var ki!"

"Ya bana muhalefet etmiş olan adamlar?"

"Bu bir millet meclisinde tabii değil mi?"

Meclis'teki muhalefet hakkında Mustafa Kemal çok ağır konuşuyordu. "Bu sözler Mustafa Kemal Paşa'nın mizacının anahtarıdır. Büyük kudrete erişenlerin hepsinde bu vardır," diyor Halide.

Halide, Ağustos'un 30. günü Afyon'daydı. Mustafa Kemal'i Birinci Ordu Komutanı Nurettin Paşa'nın evinde buldu. Nurettin Paşa, kadınların kendilerine çok kötü muamele eden bir Yunanlıyı nasıl linç ettiklerini anlatıyordu. Nurettin Paşa, Halide'nin işkenceye isyan eden, intikamcı duygulardan hoşlanmayan duruşundan huzursuzdu.

Mustafa Kemal Paşa o gece, kendisine ayrılan odayı Halide'ye verdi, kendisi çadırda yattı. Nurettin Paşa'ya da, "Ona Kızılcadere'yi

547 *The Turkish Ordeal*, s. 348.

gösterin," dedi.[548] Kızılcadere bir insanlık felaketiydi. Ölü insanlar ve hayvanlar; sahibini arayan köpekler. Halide köpeklere bakakalmıştı. Nurettin Paşa onu aşağılayarak, "Onbaşı bu serseri köpekleri bırak da gel buradan bir tüfek seç," dedi.

İki halk birbirini boğazlıyor, her yer yanıyordu. Sabah yanmış köylerden geçip Uşak'a gittiler. 200 kişi öldürülmüştü, içlerinde kadınlar da vardı.

Aynı sıralarda General Trikopis teslim olmuştu. Halide, Türk komutanlarla Yunanlı esir komutanların bir masa etrafındaki konuşmalarına tanıklık etti. Ertesi gün Alaşehir'e doğru yola devam ettiler. İki taraf da ölülerini gömmeye vakit bulamıyordu. Yol boyunca, yangın yerleri ve akıllarını yitirmiş pek çok kadınla karşılaştılar. "Halkın içinde korkunç bir kin hissediliyor. Cehennem dünyaya gelmiş gibi. İki millet, birisi yakıp yıkmış, ötekisi kurtarmak için hareket halinde. Hiçbirisi öbür tarafa zerre kadar merhamet göstermiyor."

Yaşayan, konuşan Halide ile durmadan kendini ve etrafını eleştiren Halide, iki ayrı şahsiyet gibi içindeydi. Düşünmeden edemiyordu; milletler, ırklar daima öldürmek, yakmakla meşguldü. Yüzleriyle dilleriyle insan olan bu cins, öldürme içgüdüsü olmayanlara daima yabancıydı. Bu cinsten ayrılmak, kurtulmak istiyordu. "İçimdeki gayız [*hınç*] değil, kin değil, insanlıktan nefretti." Bu düşünceyle ayağa kalktı. Bir ses duydu:

"Hasta gibisiniz onbaşı. Alın şu sigarayı için. Size iyi bir haberim var. Ben terfilerin listesini yapıyorum. Siz çavuş oldunuz."

Konuşan genç bir zabitti. Halide, kendisine ayrılan pis odaya gitti, Mustafa Kemal'in emir eri Ali Rıza üç mum dikmiş köşeye de yatağını hazırlamıştı. Gördüğü merhametsizlik onu bunalıma sokmuştu. Bir lokma bile yemek yemek istemedi. Terfi haberi birden kulağına saçma gelmişti.

İçinde uyanan intihar kararını, savaşta yaşamını yitiren dostu Nazım'ın hatırasıyla yatıştırmaya çalıştı. İçindeki ses, "Bu korkunç sahneyi ebediyete kadar götürmek doğru mu?" diye onu uyarıyordu. Bitişikten gülüp şarkılar söyleyenleri duyuyordu. Gördükleri sonunda Halide'yi hasta etmişti. İntihar etmek istiyordu. Bitişikten gelen su sesini dinledi. Hamam vardı duvarın ötesinde. Odasının da bir hamamı vardı. Bulundukları yer bir kaplıcaydı. Çırçıplak soyundu, uzunca bir süre sıcak suyun altında durdu. Ardından üniformasını ve botlarını giyip yatağına uzandı. İnsanların içindeki öldürme duygusuna takmıştı kafasını. Aklını oynatmak üzereydi.[549]

---

548 *Türk'ün Ateşle İmtihanı* s. 266-271.

549 *Türk'ün Ateşle İmtihanı*. s. 279-80.

Halide'yi sabah, gidiyoruz, diye uyandırdılar. Yol vahşet sahneleriyle doluydu. Salihli'de paşalar, İzmir'e girmek için yapılacak hazırlığı konuşuyorlardı.

Yeniden yola düştüklerinde ortalık korkunç suratlı yağmacılarla dolmuştu. At sırtında aç mideyle uzun bir yolculuktan sonra sabahın dördünde Nif'e ulaştılar. Halide, Doru'dan indiği an kendisinden geçmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın çavuşunun sesiyle kendine geldi. "Gelin, paşanın berberinin yattığı bir oda var. Onu çıkarıp sizi oraya koyayım," dedi birisi.

Halide çizmeleri ve mahmuzlarıyla yatağa uzanıverdi.

"Zafer Alayında Gitmek İstemem"

Mustafa Kemal, Büyük Taarruz için yola çıkarken hasta annesini Dr. Adnan'a emanet etmişti. 1 Eylül günü Meclis ikinci başkanı sıfatıyla Adnan, Zübeyde Hanım'ın yanından cepheye bir tebrik telgrafı gönderdi:

> Bu telgrafı valide hanımefendinin yatağında yazıyorum. Kendileriyle beraber hepimiz mesuduz. Sağlıkları, kazandığınız zaferden bir kat daha iyileşmiştir. Milletin derdine çare bulucu olurken, bu muhterem kadının hastalığına da çare oluyorsunuz.[550]

Sabah kahvaltısında Mustafa Kemal Paşa, "Bugün İzmir'e gireceğiz," dedi.

"Bir zafer alayında gitmek istemem, teşekkür ederim."

Mustafa Kemal kararlıydı: "Geleceksiniz hanımefendi!"

Öğle vakti zeytin dallarıyla süslenmiş beş otomobille İzmir'e hareket ettiler. Askerler otomobil konvoyunun yanında yürüyor, Halide onların arasında olmadığına esef ediyordu.

Şehrin kapısında bir süvari alayı tarafından karşılandılar. Kaldırımlarda askerler ve insanlar yürüyor, kılıçlar parlıyordu. Binlerce ağızdan yaşa sesleri yükseliyordu. Halide, "Mustafa Kemal Paşa o gün mukaddes bir semboldü," diyor.[551] Kafile İzmir Rıhtımı'na ulaştığında, günlerden 10 Eylül'dü.

Ne var ki savaş hâlâ bir şekilde sürmekteydi: Kadifekale'de çatışmalar olduğu, Ermeni mahallelerinde pencerelerden bombalar atıldığı söyleniyordu.

Karşıyaka'da karargâh olarak iki ev seçilmişti. Yerleştikleri evde iki yaşlı kadın Mustafa Kemal'e bir ana gibi bakıyorlardı. Halide

550 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999, s. 293.

551 *The Turkish Ordeal*, s. 381.

Ankara'daki evini özlediğini anladı. Kendisini içinde kütükler yanan ocağının önündeki keçi postunda uzanmış yatarken hayal ediyordu.

Latife Hanım

10 Eylül gecesi Mustafa Kemal çok neşeliydi. Latife Hanım'la tanışmıştı. Halide Edib'e uzun uzun Latife'den söz etmişti.

"Bu küçük hanım sizi biliyor ve hocam diye bahsediyor," dedi. Halide, bu genç kızın hocam sözcüğünü bir saygı ifadesi olarak kullandığını düşünmüştü. Daha sonra İstanbul'da, Amerikan Kız Koleji'nde bir sene okuduğunu öğrenecekti. Mustafa Kemal, "Boynunda küçük bir çerçevede benim resmim var," demişti Halide'nin kulağına fısıldayarak. O gece herkes hukuk fakültesini yarım bırakarak Fransa'dan dönmüş Küçük Hanım'ı konuşuyordu.

Halide'ye göre, "Paşa onun kendisine âşık olduğunu tahayyül ediyor"du. Paşanın bu duygusal yanı, Halide'nin hoşuna gitmişti. Latife gerçekten de Mustafa Kemal'in güneşin altında parlayan sarı saçlarıyla, mavi gözlerinin etkisine girmişti.

12 Eylül sabahı erkenden, acele tercüme etmesi gereken bir metin olduğunu söyleyerek Halide'yi yatağından kaldırdılar. Hemen kalkıp karargâha gittiğinde gazetecilerin geldiğini gördü. Haberler kötüydü, büyük bir yangın başlamıştı. Yangınla birlikte Mustafa Kemal'in karargâhı Latife Hanım'ın Göztepe'deki evine taşındı.

Büyük bir felaket yaşanmıştı, körfez ve şehir cesetten geçilmiyordu. Halide Edib anılarında yangını şöyle anlatmıştı:

"Yangın üç uzun gün boyunca devam etti. İlk birkaç saatten sonra yanına yaklaşmak olanaksızlaşmıştı. Yunanlıların Aya Triada ve Foti kiliselerinin altına ve bazı konutlara yerleştirdikleri dinamitler, patlayıcılar birbiri ardı sıra patlamaya başlamıştı. Patlamaların duyulduğu birkaç ev daha vardı. Hem ses hem de görüntü korkunçtu. İzmir'in kızıllığı başka şehirlere de sirayet etti. Halkların ateş ve kılıçla imtihanı ne kadar sürecek? Halklar politikacıların oyunundan canlarını ve yurtlarını ne zaman kurtaracak?"[552]

15 Eylül 1922 tarihli New York Times gazetesi İzmir'i Türklerin yaktığını yazıyordu. İsmet Paşa, "Bu yangınların sebepleri büyük tarih hadiseleri içindeki sebepledir. Küçükler emir aldıklarını söylerler, büyükler disiplin kalmadığını söylerler"[553] ifadesini kullanırken,

552 *The Turkish Ordeal*, s. 386.

553 Teoman Özalp, Kâzım Özalp *Atatürk'ten Anılar*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992, s. 300.

gazeteci Falih Rıfkı, yangının ordu kumandanı Nurettin Paşa'nın marifetiyle çıktığını yazacaktı.[554]

Latife'nin evinde davet

İzmir'e gelen gazetecilerle birlikte Halide Edib de 18 Eylül günü Latife'nin evine davet edildi. Zafer kutlanacaktı. Davete onu Mustafa Kemal Paşa götürdü. Yolda giderken hep Latife'den söz etti. Anılarına o günü şöyle not etmişti: "Sesinde nihayet Mustafa Kemal Paşa'nın bir yuva kurmak için hazırlandığını ifade eden bir şey vardı. Bağlılığı çok samimi görünüyordu."

Halide, onu beğenmiş, tavırlarını yaşına göre çok olgun bulmuştu. "Halinde ve selam verişinde, eski dünyanın vakarı vardı. Sosyete kızlarının gösterişi hiç yoktu," diye yazmıştı. Yüzünü çok hoş, gözlerini çok güzel ve zeki, ince dudaklarını da iradeli, kahverengi gözlerinin etrafa saçtığı ışığı da çok cazip bulmuştu. Halide aklından geçenleri anılarında yazmıştı:

> İçimden Mustafa Kemal Paşa'nın zevkini takdir ediyordum. Onun aşk meselelerine uzak durmayı tercih etmiştim hep. Bugüne kadar paşada gerçek duygular uyandıran iki kadının, Fikriye ile Latife'nin çarpıcı kadınlar olduğunu düşünmüştüm.[555]

O akşam sofrada İsmet Paşa ile İzmir'e gelmiş gazeteciler, Falih Rıfkı, Yakup Kadri ve Asım [Us] vardı. Latife, Halide Edib'in yanına oturmuştu. Mustafa Kemal, Halide'den rakı içmek için izin istedi. Onun yanında içki içmekten hep kaçındığını söylemeyi de ihmal etmedi. Latife, Halide Edib'e eşlik etmek için şampanyayı tercih etmişti.[556] Latife, gözünü ayırmadan Mustafa Kemal'e bakıyordu. Halide Edib'in sezgilerine göre aşk başlamıştı:

> Mustafa Kemal Paşa onun aklını başından almıştı, kendisinin de Latife Hanım'a âşık olduğu aşikârdı. İkisi arasında iki insanın birbirine cezbolmasından kaynaklanan bu güçlü akım geceyi şenlendiren hadiseydi. Yoksa sıkıcı ve donuk bir gece olacaktı.[557]

Halide evden İsmet Paşa ile birlikte ayrıldı. Yolda da İsmet Paşa'ya, Mustafa Kemal'in Tahsin Bey'in evinde, kendisi aleyhinde

554 Atay, *Çankaya*, 1969, s. 325.
555 *The Turkish Ordeal*, s. 388.
556 Şampanya alkollü içkiden ziyade gazoz gibi kabul edilirdi.
557 *The Turkish Ordeal*, s. 387–388.

sarf ettiği sözleri sordu. İsmet Paşa, "Sizi temin ederim ki bu doğru olamaz. O sizden daima hürmetle bahseder," diyerek Halide'yi rahatlattı.

Ömer Sayar'ın babaannesinden dinledikleri de aynı doğrultudaydı. Kendisiyle yaptığım görüşmede olayı şöyle anlattı: "Seni öldürtecekler diye bir bilgi geliyor... İsmet Paşa'ya gidiyor! 'Yok yahu o kadar da olmaz,' diyor."

Ertesi akşam Fevzi Paşa [Çakmak] ile yemek yerken Halide başçavuş rütbesine yükseltildiğini öğrendi. Çok da önemsemedi. İzmir'e gelen gazetecilere savaş alanını göstermekle görevlendirilmişti. İsmet Paşa'dan izin istedi. Son raporunu yazacaktı.

Asım [Us], Falih Rıfkı ve Yakup Kadri ile savaş bölgesine gitmeden önce Mustafa Kemal'e veda etmeye gitti. Üzerinde üniforması vardı. Mustafa Kemal onun artık başçavuş rütbesi taşıması gerektiğini söyleyerek, üç adet başçavuş rütbesi getirtti. Latife, bu şeritlerden birini Halide'nin omzuna dikti.

Ardından Mustafa Kemal, "Hava çok soğuk. Paltonuz var mı?" diye sordu. Olmadığını öğrenince gitti; ateşin karşısında ölümün beklendiği gecelerde sarındığı, idama mahkûm olduğu günlerde üzerinden çıkartmadığı uzun kurşuni pelerinini getirdi.

Pelerin, yerde sürünerek basamakları inerken, Mustafa Kemal, Latife ile birlikte merdiven başında durmuş, onun uzaklaşmasını izlemişlerdi. Halide o an onun, Türk tarihinin büyük adamı olduğunu düşündü. "Bu pelerin çocuklarıma kalacak, sonra onlar da bunu müzeye verecekler," dedi Halide, arkasından eğilmiş bakan Latife ile Mustafa Kemal'e dönerek. Önemli günlere tanıklık etmiş bu pelerin onun için çok değerliydi.[558]

Bornova'dan sabah vakti bir kamyonetle yola çıktılar. Turgutlu'dan geçip Manisa'ya geldiklerinde kül ve ceset kokusunun birbirine karıştığı bir şehir çıktı karşılarına. Boylarından büyük süngülerle öldürülmüş çocuklar üzerine hikâyeler dinlediler. Herkes aç ve çıplaktı. Çocukluğu Manisa'da geçen Yakup Kadri, Manisa'yı tanıyamadı.

Yolda, Halide'nin dostu Nakiye Hanım da onlara katılmıştı.[559]

Yakup Kadri 27 Eylül tarihini attığı yazısına, "Halide Hanım, bedbahtları teselli etmeye uğraşıyor, Nakiye Hanım not tutuyor. Hepsi ümit içindeler. Kim bilir bizim arkamızdan ne bekleyecekler?" cümlesini eklemiş. İzmir'den Bursa'ya giderken zulüm gören-

558 *The Turkish Ordeal*, s. 389–390.
559 *İzmir'den Bursa'ya*, s. 59.

lerle konuştular. Mehmet Asım, Falih Rıfkı, Yakup Kadri ve Halide Edib, yaptıkları gözlemleri bir raporda topladılar. Bu dört kişinin imzasıyla yayımlanan, *İzmir'den Bursa'ya* kitabı bu yolculuğun özetiydi. Üç gazeteci de Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanlığı yıllarında halkın karşısına milletvekili olarak çıkarken, Halide'yi farklı bir gelecek bekliyordu.

İsmet Paşa'nın Bursa'dan, Adnan'a Halide'yi soran telgrafı Cumhurbaşkanlığı Arşivinde korunuyor:

Bursa

Türkiya Büyük Millet Meclisi Riyaseti
Kalem-i Mahsus Müdiriyeti

Türkiya Büyük Millet Meclisi Reis-i Sânîsi Adnan Bey Efendi Hazretleri,

Halide çavuşun muvâsalatı [ulaştığının] ve sıhhatinin derecesinden ma'lûmât i'tâsını [bilgi verilmesini] rica ider gözlerinizden öperim kardeşim.
Garb cephesi kumandanı
İsmet

Ankara
20.10.1338

Bursa'da Garb Cephesi kumandanı İsmet Paşa Hazretlerine,

Halide Çavuş selametle muvâsalat etmiş [ulaşmıştır] ve afiyettedir. Arz-ı teşekkür eder ve gözlerinizden öperim efendim.

Türkiya Büyük Millet Meclisi Reis-i Sânisi
Adnan

Halide, Bursa'dan ayrılırken Mustafa Kemal de bir sanatoryuma yatması kararlaştırılan Fikriye Hanım'ı uğurluyordu. Yolda karşılaştılar. Halide, Fikriye'ye veda etmek istedi. Mustafa Kemal arkadaki otomobilin kapısını açtı, Fikriye göründü. Kürklere sarınmıştı. Çok zayıf görünüyordu.

Avrupa'da bir sanatoryuma gideceğini söyledi Halide'ye. Bu acele gidişte İzmir'in tesiri vardı. Halide, Fikriye'ye çok acımıştı. Bu onu son görüşü oldu...

SAVAŞ SONRASI

Mustafa Kemal'e sevdalı mıydı?

Halide, entelektüel ve fiziki özellikleriyle göz kamaştıran cazibeli bir kadındı. 31 Mart olayının ardından Londra'da tanıştığı Henry W. Nevinson, *Fire of Life* (Hayatın Ateşi) kitabında 25 yaşlarındaki Halide'yi "enfes bir yaratık" diye tarif ediyor.

> Onunla Bayan Isabel Fry'ın evinde tanıştım ve anlattıklarını saatlerce tek başıma dinledim. "Haremin Işığı" ile birlikte bir odaya kapatılmış Byron gibi hissetmeme neden olan o büyüleyici güzelliği olmasaydı, belki de siyasi fikirleri daha çok aklımda kalırdı. Hatıra defterime, "Bir ceylanı andıran yumuşacık süzgün bakışları, hafifçe yukarıya kıvrılmış minik üst dudağı, ince uzun burnu ve dalga dalga bakıra çalan esmer saç örgüleri, incecik ve alabildiğine zarif endamıyla, görüp görebileceğim en enfes yaratık" diye not düşmüşüm. İnsanı altüst eden bir kadındı; bizi baş başa bıraktıklarında hafif yüzüm kızarmıştı, belki her ikimiz de biraz utanmıştık. Ancak, hemen ciddi bir sohbete girişti ve ateşli ateşli bana Jön Türkleri anlatmaya koyuldu.

Nevinson sonraki yıllarda da Halide Edib'i dikkatle izlemeye devam edecekti:

> Krem rengi Şark ipeklerine bürünmüş, tıpkı bir çiçeği andıran bu müthiş güzellikteki kadının, Türk kadınını peçeden ve sarayın aşk üzerine koyduğu bütün sınırlamalardan kurtaracağını kim tahmin edebilirdi ki? Ya da onun savaşta Türk ordularıyla omuz omuza hizmet vereceğini, savaştan sonra da Türk askerleriyle birlikte Anadolu'nun göbeğinden İzmir denizine kadar Yunanlı işgalcilerin izini süreceğini, çabası boşa gitse de, rıhtımlardaki perişan Rumları katledilmekten kurtarmaya çalışacağını kim bilebilirdi?[560]

560 Henry W. Nevinson, *Fire of Life*, James Nisbet and Co Ltd., London, 1925, s.244-245.

Birinci Dünya Savaşı günlerinden, Türk Ocağı'ndan Halide'yi hatırlayan tıp öğrencisi Fethi Erden, ondan, "Çok şık giyinmiş, dar bir etek üstündeki tayyörünün çarşaf pelerinini, başının arka tarafına toplamış, dantel ve şifon peçesini yan tarafına sarkıtmış narin yapılı güzel hanım konuşuyordu," diye bahseder. [561]

Ahd-i atik güzelliği

Suriye'de Halide'nin kurduğu okula devam eden Münevver Ayaşlı, Halide Edib için, "Güzel değildi, ama yine de çok güzeldi," diyor. Ayaşlı, Halide'nin babasının Yahudi dönmesi olduğunu hatırlatarak, "Biblik, yani Ahd-i Atik güzelliği vardı, ne kadar İsrail'in güzel kızlarına benziyordu," diye sürdürüyor sözlerini.[562]

Onu güzel, çekici, kadınsı sözleriyle tanımlayanlar da var; yarı erkek yarı kadın diye tasvir edenler de var. Çağdaşları Halide'den söz ederken sanki değişik kadınları anlatır gibidirler. Kızıl saçlı, sarı saçlı hatta siyah saçlı olduğunu söyleyenler bile vardır. Birleştikleri nokta ise, "cazip, alımlı" bir kadın olduğu.

Gazeteci Ruşen Eşref'e göre, 1920'li yılların Halide'si, "Altın saçlı, ince uzun kaşlı, iri ve parlak gözlü, muntazam burunlu, dolgun ve ateşli bir yüze sahipti."[563] Sovyet Rusya'nın 1921-22'deki Ankara temsilcisi Aralov'un Halide'si ise, "Orta yaşlı, kültürlü, enerjik bir kadın olan ... Halide, kızıla çalan saçları ve koyu gri gözleriyle, dış görünüşünde çekici bir kadındı."[564] Amerikalı gazeteci Clair Price'a göre, Halide Edib, "Dolgun dudaklı, saçında bakır rengi pırıltılar olan İtalyan ve İspanyol renklerini taşıyan bir kumraldı." 40'lı yaşlarında iken Halide ile bir röportaj yapan Price, onu çok çarpıcı ve kadınsı bulmuştu.[565]

Mina Urgan'ın annesi ve Falih Rıfkı'nın eşi olan Şefika, Halide'nin "çok çekici bir kadın olduğunu" anlatır, çok iyi giyindiğini söylerdi. Şefika, onun mordore (*metalik bakır rengi*) çarşafını unutmamıştı. Ağaoğlu Ahmet'in oğlu Samet, Halide'yi, Dante'nin Beatris'ine benzetirdi:

---

561 Dr. Fethi Erden, "Halide Edib Hanım'ın Bilinmeyen veya Az Bilinen Tarafları ve Türk Ocağı ile İlgili Hatıraları".

562 Ayaşlı, *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, s. 80- 81.

563 Ünaydın, *Diyorlar ki*, s. 153.

564 S.İ. Aralov, *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları – 1922-1923*, çev. Hasan Âli Ediz, İstanbul, 2008.

565 Clair Price, "A Woman Speaks for the New Turkey" *New York Times*, 29 Temmuz 1928.

Hafizamda, babamın erkek arkadaşları arasına girmiş yüzü şafak renkli bir kadın beliriyor. O yıllarda bu yüz böylesine beyaz mıydı gerçekten? Belki de saçlarının sıkı sıkıya sarılmış siyah örtüsü onu böyle gösteriyor. Babamın kitaplığında *İlahi Komedi*'nin sık sık alıp baktığım kara kalem resimli sayısındaki "Beatris" e ne kadar benziyordu. Sonra bu yüze uygun, göğsün derinliklerinden kopup gelen ince, ama canlı, kelimeleri birer birer söyleyen bir ses![566]

"İstanbul'un gülü"

1924 yılına ait Fransızca bir belgede, Halide Edib'in "Uzun yıllar peçe altında kalan şahane güzelliği"nden, "alımlı yüzü"nden söz edilmiş, kendine özgü çekiciliği nedeniyle "İstanbul'un Gülü" diye anıldığı kaydedilmişti.[567]

1920'li yılların ünlü kadın gazetecisi Rosita Forbes, New York Times'a yazdığı bir yazıda Halide için, "Asya'daki Türkiye'nin savaş tanrıçası (*bellona*)" sıfatını kullanmıştı.

Bu tasvirlerde, Halide Edib hep "kadınsı" sıfatlarla anlatılır. Ne var ki İstanbullu bir gazeteci 1925 sonrasında Halide'yi yermek için, "Bu yarı kadın, yarı erkek acayip mahlûk" ifadesini kullanmıştı.[568] Halide de romanlarında kadınları anlatırken biraz erkeksi özellikler taşıyanları öne çıkartmış, kendisini bu kategorideki kadınlarla özdeşleştirmişti. Belki de o dönem erkeklerle eşitlenebilmek için kadınların da erkeksi özellikler taşıması gerektiğini düşünüyordu.

Halide Edib'i sevimli bulan var mıydı?

Halide için "sevimli" sıfatını kullananların sayısı bir elin parmaklarını geçmez. Cumhuriyet sonrasının az sayıdaki kadın gazetecilerinden biri olan Adviye Fenik, onu sevimli bulanlardan biriydi. Milli mücadelenin ardından fakültelerini ziyaret ettiği gün Halide'yi yakından gören Adviye Fenik, onun ayrıntılı bir tasvirini yapmıştı. "Üzerinde siyah bir çarşaf vardı. Kumral saçları şakaklarını dalga dalga örtüyordu. Güzeldi; sevimliydi. Siyah gözlerinin içinde bir kor ateşinin sıcaklığı ve bir anne şefkatinin tatlılığı ile gülümsüyor-

566 Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, s. 132.

567 Pars Tuğlacı'nın Paris'teki Nationale Bibliotheque'de bulduğu 1924 tarihli bir belge. *Cumhuriyet* gazetesi 21 Mayıs 2005.

568 Orhan Seyfi Orhon, "Halide Edib Hanım Bulıran Geçiriyor", *Milliyet*, 25 Temmuz 1928'den aktaran Mevlanzade Rıfat, *Türkiye İnkılabının İçyüzü*, 1993, s. 167.

du. Her Türk kadını gibi mütevazıydı. Nerede, Afyon cephelerinin kahraman onbaşısı Halide?" Fenik, Halide'nin hitabeti, silahı, kalemi ve şefkati aynı kudretle kullandığını fark etmişti.[569]

1922 yılının son aylarında Ankara'ya gelen İngiliz gezgin ve yazar Grace Ellison, Oxford'da Arapça profesörlüğü yapmış bir şeyhle birlikte seyahat ediyordu. Konu Mustafa Kemal'in evleneceği kadına geldiğinde, şeyh, Ellison'a şöyle demişti:

> Umarım ki Halide Hanım kadar zeki ve onun kadar kadınsı çekiciliği olan birini bulabilsin. Bence o gerçekten son derece sevimli. O bizim Anglosakson yenilikçilerinin çok nadiren yapabildiğini yapmış; hem ilerici olup hem kadın kalabilmeyi başarabilmiştir.[570]

Ellison'un Halide tarifi ise şöyle:

> Çekicilik, zekâ, büyük bir yetenek ve yüreklilik, hepsi doğuştan meziyetleri. En çok hayran olunan hangisi? Bana sorarsanız yürekli kahramanın her şeyi fethedebilme yeteneği.[571]

Gazeteci M. Zekeriya da [Sertel] onu sevimli bulanlardandı:

... Türk Ocağı'nda tanıdığım insanlar içinde en sevimli olanı Halide Edib'di. Edebiyatta, özellikle romancılıkta büyük ün kazanmıştı. Vakur, kibar, idealist bir kadındı. Bir misyoner gibi siyahlar giyinir, içimizde peri gibi dolaşırdı. İyi bir hatipti. Konuştuğu zaman dinleyicileri büyüler, onları fikirlerinin ardı sıra sürüklerdi. O da Türkçülük akımına katılmıştı... fakat hiçbir zaman Turancı olmamıştı.[572]

Mustafa Kemal'e sevdalı mıydı?

Şana şöhrete doymuş, saygınlığı tartışılmaz bir kadının, iki oğlu dahil, her şeyi geride bırakıp savaşa katılması oldukça sıra dışı bir olaydı. Ankara'ya gittikten sonra Mustafa Kemal ile büyük bir gerilim yaşaması cephe günlerini iyiden iyiye esrarengiz kılıyordu. Halide ile Mustafa Kemal'in arasında su yüzüne çıkmamış, adı konmamış duygusal bir çatışma yaşanmış mıydı?

---

569 Adviye Fenik, "Halide Edib" *Son Havadis*, 12.1.1964 Hilmi Yücebaş içinde s. 116.

570 Ellison, *Ankara'da Bir İngiliz Kadını*, s.103.

571 Ellison, *Ankara'da Bir İngiliz Kadını*, s.235.

572 Z. Sertel, *Hatırladıklarım*, s. 70.

Ayşe Durakbaşa, "Halide Edib, Türk Modernleşmesi ve Feminizm" başlıklı doktora çalışmasında, Halide'nin, "Mustafa Kemal'e muhtemelen duyduğu duygusal çekim"den söz ediyor ve "Acaba aralarındaki bu duygusal gerilim Mustafa Kemal'le politik çatışması üzerinde etkili olmuş mudur?" diye soruyor.

Durakbaşa'nın aklından geçen, gazeteci Falih Rıfkı'nın da aklından geçmişti. Falih Rıfkı'nın sohbetlerde, "Halide Edib Hanım'ın Atatürk'le ihtilafi hiçbir zaman bir düşünce ve fikir ihtilafi değildir. Halide Edib'le Atatürk ihtilafi, bir kadın erkek ihtilafından başka bir şey değildir," dediği aktarılıyor.[573]

Falih Rıfkı'nın üvey kızı olan Mina Urgan'ın yorumu ise şöyleydi:

> Halide Edib öteki erkekleri etkilediği gibi Mustafa Kemal'i de etkilemeyi, ona da egemen olmayı aklına koymuştu. Mustafa Kemal'in, Halide Hanım'a gelip, evinde bir acı kahve içerken, "Hanımefendi, ne dersiniz acaba Cumhuriyeti ilan edeyim mi?" ya da "Halifeliği kaldırmamı doğru buluyor musunuz, Hanımefendi?" diye sorarak icazet almasını istemişti.[574]

1940'lı yıllarda Halide Edib'in asistanı olan Mina Urgan, Halide'nin Mustafa Kemal Paşa'ya yön veremeyince Türkiye'den çekip gittiğini düşünüyor. Halide Edib ile yaptığı Mustafa Kemal sohbetlerinden aklında kalan, onun Mustafa Kemal'i hiç sevmediği. Mina Urgan anılarında Halide-Mustafa Kemal çatışmasından söz ederken, "Onun yakışıklı olduğunu bile kabul etmezdi. Mustafa Kemal'in güzelliğiyle ünlü elleri için, hiç güzel değildi elleri; kaplan pençesine benzerdi," demişti.

Halide'nin Mustafa Kemal'e hayran, hatta âşık olduğunu düşünenlerden biri de yazar Adalet Ağaoğlu: "Mustafa Kemal'i önce kuzeni Fikriye'den sonra da İzmirli Uşşakizade'lerin kızı Latife'den kıskanmış bana kalırsa. Bu duygu satırlar altında incelikle gizlense de sezilebiliyor. ... Mustafa Kemal'in izinde ya da peşinde bulunan bu 'Hanımefendi' Onbaşı Halide Edib, anıların satırları arasında iki kez buruklaşıyor."

Mustafa Kemal'in Latife'nin yanında ona pelerinini verip vedalaştığı an, Ağaoğlu, Halide'nin umutlarının yıkıldığını, içinden "vefasız paşa" homurtularının yükseldiğini düşünüyor: "Acaba Mustafa Kemal Latife'ye yenilmeyip de Halide Onbaşı'sının gönlünde taht

573 Hicran Göze, *Zor Yılların Kadını Halide Edib Adıvar*, 2003, s. 203; Ayaşlı, *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, s. 87.

574 Urgan, *Bir Dinozorun Anıları*, s. 303-204.

kurduğunu kendisine en azından ufacık ufacık hissettirebilmiş olsaydı, ona inat Karabekir Paşa'ya hayranlık, kitabın gündemine gölge oluşturabilir miydi?"[575]

Halide Edib'in romanlarını sadeleştiren Yeşim Kalpaklı da böyle düşünüyor ve Halide Edib'in *Kalp Ağrısı* ve *Zeyno'nun Oğlu* dâhil pek çok eserinde Mustafa Kemal'i andıran karakterler bulunduğunu; bazen eş, bazen de âşık bir subay rolünde ortaya çıktıklarını söylüyor. Mustafa Kemal'i andıran bu karakterleri, Yeşim Kalpaklı, Halide'nin hayatındaki "imkânsız aşk"ın izdüşümü olarak yorumluyor.[576]

Milli mücadele sırasında Halide, Mustafa Kemal'e bir önder değil de bir erkek olarak da hayranlık duymuş muydu? Aralarında bir şeyler geçmiş miydi? Bu sorunun yanıtını bilmiyoruz.

Latife Hanım'ın yeğenlerinden Mehmet Öke, aile içinde anlatılanları aktarırken, "Aralarında bir gönül ilişkisine dair söylentiler olsa da bu doğru değilmiş," diyor.

Ancak Halide Edib'i Mustafa Kemal'in yaşamına girmiş kadınlardan biri olarak görme eğilimi yaygındı. Milli mücadeleden yıllar sonra ABD'de yayımlanan *Ken* isimli bir dergi, Halide Edib'i; Zübeyde, Fikriye ve Latife ile birlikte Mustafa Kemal'in hayatındaki dört kadından biri olarak sayıyordu. "Atatürk, Hoodlum as a Hero" başlıklı imzasız yazı, Halide Edib ile Mustafa Kemal'in savaşın tehlikeli günlerinde düşmana teslim olmaktansa birlikte intihar etmeye karar verdiklerini, Halide'ye ateş etmesini öğreten kişinin de Mustafa Kemal olduğunu yazmıştı.[577]

Yarınların olmadığı bir savaş ortamındaydılar. Halide'nin Dr. Adnan'la da aşk evliliği yapmadığı açıktı. Cephenin yıldızı konumundaki Mustafa Kemal'e beslediği duygular, belki de bir lidere duyulanın çok ötesine geçmişti.

Mustafa Kemal cephesinden bakıldığında ise, onun da yanı başındaki önemli ve ünlü kadın yazarı fethetmek istemiş olması tümüyle ihtimal dışı görünmüyor.

Milli mücadelenin ünlü komutanı Ali Fuat Cebesoy'un yeğeni Ayşe Sarıalp Cebesoy, Halide Edib'in cepheye gitmesinde Mustafa Kemal'e duyduğu hayranlığın rol oynadığını düşünüyor. Cebesoy,

---

575 Adalet Ağaoğlu, *Damla Damla Günler*, Cilt 1-2, İş Bankası Yayınları, 2007, s. 107-108.

576 Yeşim Kalpaklı ile görüşme.

577 Atatürk, Hoodlum As Hero, Ken, April 21 1938, Rıfat Bali, *New Documents on Atatürk*, ISIS Press, İstanbul, 2007 içinde.

Halide için, "Mustafa Kemal'e âşık olduğu söylenirdi," diyor. Ancak aile içinde böyle bir konuşmanın geçmediğini de vurguluyor.[578]

Halide'nin savaşa Mustafa Kemal için gitmiş olabileceği savı çok gerçekçi değil. O, savaşa katılmaya karar verdiğinde Mustafa Kemal, karizmasıyla kadınları etkileyecek kadar öne çıkmamıştı. Halide cepheye bu yüzden gitmiş olamazdı.

Ne var ki yıllar içinde kadınlar arasında Mustafa Kemal'e sevdalanmak olağan kabul edildiğinden, Halide'nin de böyle bir sevda sonucu savaşa gitmiş olduğu ya da cephede Mustafa Kemal'e sevdalandığı yaygın bir kanaate dönüşmüş olabilir.

Gerginliğin nedeni Hintli Müslümanların parasıydı!

Halide Edib ile Mustafa Kemal arasındaki gerginliğe Zekeriya Sertel oldukça gerçekçi bir yorum getirir. Hint Müslümanlarından gelen yardım parasının ikisinin arasını açtığını söyler:

> Milli Kurtuluş Savaşı sırasında Hindistan halkı Ankara'ya Halide Edib aracılığıyla 100.000 dolar göndermişti. Bu paranın Milli Kurtuluş Savaşı için harcanması şart koşulmuştu. Halide Hanım bu parayı Atatürk'e vermişti. Fakat Atatürk o zaman bu parayı harcamayarak saklamış, zaferden sonra İş Bankası kuruluş sermayesi olarak kullanmıştı. Halide Hanım paranın yerine harcanmamış olmasından gücenmiş ve kırgınlığını Atatürk'e duyurmuştu.
>
> Halide Hanım'ın bu hareketi Atatürk'ü kızdırmıştı. Araları bu yüzden açılmıştı.[579]

578 Ayşe Sarıalp Cebesoy'la görüşme.
579 Z. Sertel, *Hatırladıklarım*, s. 220.

"Cepheye gel, Meclis'e gelme!" dediler

İzmir'in işgaliyle başlayan olağanüstü günler, şehrin geri alınışıyla sona ermişti. Savaşın sonu gelmiş, Halide oğullarına kavuşacağı anı hayal etmeye başlamıştı. Biraz küskün bir ruh hali içinde Mustafa Kemal'den bir görev bekliyordu. Erkek meclisinde farklılıklarıyla var olma gayreti içindeki Halide, idam cezasına karşı çıkmış, iki buçuk yıl omzundan indirmediği tüfeğinin tetiğini çekmemiş, İzmir'e giren "fetih alayları"nın parçası olmak istememişti. Hatta Nevinson'ın yazdığına göre, İzmir'de Rumları kurtarmak için çabalamıştı.[580] Halide Edib savaş meydanlarının vicdanı gibiydi, çevresindekiler, "Eyvah şimdi Halide Hanım yine ne diyecek" türünden bir endişeye kapılırlardı. Milli mücadelenin en acımasız isimlerinden Topal Osman, İzmir geri alındıktan sonra Buca'da karşılaştığı Falih Rıfkı'ya "Ah Mustafa Kemal Paşa o kadını bana verse de karşı koymak nedir, ona göstersem..." diyordu.

"Bahsettiği kadın Halide Edib Hanım'dı. Karşı koymak dediği şey de, Halide Edib Hanım'ın her türlü şiddet hareketlerini önlemek için başkomutan ve cephe kumandanından daimi dileklerde bulunması idi," diye yazıyor Falih Rıfkı.[581]

Kılıç Ali'nin anılarında, Halide'nin casusluk kuşkusuyla yakalanan bir Hintli Müslüman'ın idamını durdurmak için İsmet Paşa'yı harekete geçirdiğini, bu yüzden ortalığın karıştığı yer alır.

580 H.W. Nevinson, *Fire of Life*, 1925, s.244-245.
581 Atay, *Çankaya*, s. 264.

Şiddete karşı çıkmak güçlü yanımdır

Halide şiddetten nefret ederdi:

> Bir keresinde Saruhan [Manisa] mebusu Vasıf Bey, "Şiddete dayanamayan yufka yüreğin paşanın hoşuna gitmiyor," demişti. Şiddetten tiksinmemi, bir insana intikam ya da cezalandırma amacıyla eziyet edilmesini kabul edilmez bulmamı Mustafa Kemal önemli bir zaaf olarak görür, bundan başkalarına da söz ederdi.
>
> Vasıf Bey'e cevap olarak şöyle dedim:
>
> "Paşanın zaaf olarak nitelediği şey, benim en güçlü yanım. Dünyanın genel eğilimi şiddetten yana oldukça, şiddeti teşvik etmek için cesarete ihtiyaç yoktur. Tek başına şiddete karşı çıkmak ise güçlü olmaktır.[582]

Vasıf Bey'le konuşurken böbürlendiği için de sonradan pişman olmuştu.

Rahatsız ve sinirliydi...

İzmir'in geri alınmasının ardından Ankara'ya gelen yakın dostları Yahya Kemal, Halide'yi görmek istiyordu. Dr. Adnan, Meclis'in önünde rastladığı Yahya Kemal'e, "Halide Hanım bu akşam seni çiftliğe davet ediyor. İstediğin arkadaşlardan iki kişiyi de davete mezunsun" dedi. Yahya Kemal de o sırada yanlarında bulunan Bursa mebusu Muhittin Baha (Pars) Bey ile Ruşen Eşref'i çağırdı.

Yahya Kemal ile Halide Edib'in dostluğu şiirlere bile konu edilmişti. Bu yakınlık, gazeteci ve şair Yusuf Ziya'nın (Ortaç) Yahya Kemal'i hicveden "Yahya Baba" adlı şiirinde "*Çömezleri içinde Yakub* (Yakup Kadri'yi kastediyor) *elebaşıdır,/ Meşhur Halide Bacı eski can yoldaşıdır*!" dizeleriyle de ifade edilmişti.[583]

Akşamüstü çiftliğe gittiklerinde Halide Edib, onlara rakı ikram etti. Yahya Kemal, bu ikramı beklenmedik bulmuştu.

Halide, şair dostu Yahya Kemal'in yazdığı yazıların muhafazakâr gazetelerce alıntılanmasından huzursuzdu. Bu yayınların Yahya Kemal'i "irticaı teşvik eder bir vaziyette" göstermesinden endişe ediyordu. "Halide Hanım müthiş bir softa düşmanı olmuştu," diyor Yahya Kemal.

---

582 *The Turkish Ordeal*, s. 357.

583 Yusuf Ziya Ortaç, "Şairlere Dair: Yahya Baba" *Aydede*, 12 Aralık 1922'den aktaran Selçuk Çıkla, *Yusuf Ziya Ortaç*, Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 172.

Halide hükümetin de aleyhinde konuşuyordu. Amerikalılardan sağlanacak bir eğitim yardımıyla Anadolu'da büyük kolejler açılması için girişimlerde bulunmuş, ancak hükümet kabul etmemişti. Ona, "Kendi maarifimizi kendimiz yaparız," demişlerdi. Halide, Amerikalıların önünde zor durumda kalmıştı. Yahya Kemal, "...birçok noktalardan da anlaşılıyordu ki Halide Edib sinirli idi. Muzafferiyeti müteakip [zaferin ardından] arzu ettiği siyasi kudreti bulamamıştı. Bunun için rahatsızdı," diyor.

Yahya Kemal, Halide'nin kendisine karşı tavrında da bir değişiklik sezmişti.

> Mustafa Kemal Paşa tarafından Ankara'ya davet edilmem, onun treninde beraber gelmem, onun teveccühüne mazhar olmam bu değişikliğin başlıca sebebi. Benim şahsımı değil, benim gibi Milli Mücadele'de silaha sarılmamış, mücahit tanınmamış, cepheye gitmemiş olanların Gazi ile, İsmet Paşa ile Fevzi Paşa ile görüşüp konuşmaları, onlardan hüsn-i muamele görmeleri Halide Edib Hanım'a dokunuyordu. Bu hissini sezdiğim için kendisine azami mahviyyet [alçakgönüllük] gösterdim.

Ertesi gün Yahya Kemal, Mustafa Kemal Paşa'nın yanındaydı.

> Halide Edib Hanım'la neler konuştuğumu müstehziyane sordu. Kendisine, Halide Edib Hanım'ın hayran olduğunu söyledim. Biraz şaştı: 'Bana hiç kırgın değil mi?' dedi. Öyle bir şey hissetmediğimi ilave ettim.

Yahya Kemal'in Halide ile ilgili anlattıkları "O gün öğrendim ki..."[584] diye bitiyor. Öğrendiklerini yazmamayı tercih etmiş. Bu anlatıdan Halide'nin kırgınlığının kaynağının Mustafa Kemal Paşa olduğu açıkça anlaşılıyor.

Saltanatın ilgası...

Akşamın saat sekizinde Halide'ye telefon eden Adnan, "Alo Halide, saltanatı ilga edip Ankara hükümetini kurduk. Paşa ile arkadaşlar bunu kutlamak için bu geceyi Çankaya'da geçirmemi istiyorlar. Haberin olsun," dediğinde günlerden 1 Kasım'dı. Adnan'ın yönettiği meclis celsesinde padişahlıkla halifeliğin ayrılması, saltanatın ilgası ve hâkimiyetin millete verilmesini öngören kanun kabul edilmişti.

584 Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, s.38.

Adnan, sabahın dördünde sevinç içinde eve döndü. Halide'ye, "Gözlerini aç ve beni dinle," diye seslendi. 6 asırlık bir kurumu ortadan kaldırmışlardı. Yeni hükümet ne pahasına olursa olsun bütün hürriyetleri korumakla görevliydi.

Bu konuda, "Kötü bir idare ve her şeyden önce istibdat, halkın gelişmesine ve mesut olmasına engel olurdu. Bu sefer, eski tarihin tekerrür etmemesi lazımdı,"[585] diyor Halide.

Halide ile Adnan, Mustafa Kemal'in yakın çevresindeki bazı dalkavuk kişilerin sürekli Ali Fuat Paşa ile Rauf Bey'in aleyhinde konuşmasından çok rahatsızdılar. Adnan, korkularını, şüphelerini Mustafa Kemal Paşa'ya açık yüreklilikle düpedüz söylemişti. Halide'nin anlatımına göre o da, "Onlar birer maşadır, hiçbir zaman benim hakiki arkadaşlarım ve kardeşlerim arasına giremezler," cevabını almıştı. Adnan sonunda geleceğe dair kuşkularından uzaklaşmış; cebir ve şiddete, istibdada yer verilmeyeceğine inanmıştı. İkisi için de güzel bir geceydi. Adnan hayatının en mesut dakikalarını yaşıyordu."Öyle bir an geldi ki ben de onun bu inancını paylaşmak istedim," diye yazmıştı Halide.

Saltanatı kaldıran karar, Vahideddin'i gölge hükümdara dönüştürmüştü. Bu durum sadece 18 gün sürdü. Vahideddin İngilizlerin yardımıyla yurt dışına çıktı.

Aralık 1922'de dostu Crane'e yazdığı mektup, sıcak çatışmaların sona ermesinden sonra ağır bir depresyona girmiş olan Halide'nin o günlerde kendisini ne denli ölüme yakın hissettiğini gösteriyor.

> Bu mektubu yatakta yazıyorum ...
>
> İzmir'de alevlerin ve korkunç acıların ortasından denize baktığımda zaferimiz için seve seve ödediğimiz bedeli kavradım. Bu zaferdeki çok mütevazı payım bütün bedensel ve düşünsel gücümü çekip aldı. Şu anda yumuşak şeyler hayal ediyorum, güzel müzik, şık kıyafetler ve ışıklarla güzel bir çevre içinde bulunduğumu düşünmeye çalışıyorum. Çok garip ve derin bir şekilde yeniden kadın olduğumu hissediyorum. Savaş süresince tamamen yabancı olduğum bir his bu. Londra'dan Yakın Doğu Komitesinden bir konferans teklifi aldım. Yapamayacağımı anlayıp şimdilik reddettim. Ardından İsmet Paşa beni delegasyonla götürmek istedi, bunu da yapamadım. Sağlığım iyi değil.
>
> Siz buna Amerika'da asabiyet dersiniz ama beni uzun bir istirahate mahkûm eden bundan öte bir durumum var. Her halükârda, bedenim işe yaramaz bir durumda. Size bu aralar ata bile binemedi-

585 *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, s. 309.

ğimi, ona sadece yatak odamın penceresinden adını seslenebildiğimi söylersem anlayacaksınız.

Planlarınıza uyarsa ve ben o zamana kadar hayatta kalırsam yıl içinde nerede buluşabileceğimizi söyleyin. Veda etmeden, oğullarım için yaptıklarınıza derin minnettarlığımı tekrarlamak istiyorum. Onlar ülkelerine iyi genç erkekler olarak dönecek, çalışıp hizmet edecekler.

Eski, sıcak bir İtalyan kasabasına ya da köyüne gelip bir kestane ağacının altında size bir yığın şey anlatabilecek miyim merak ediyorum.[586]

Yeniden İstanbul

Dr. Adnan ciğerlerinden hastaydı, sık sık sıtma nöbetine tutuluyordu. Büyük Millet Meclisi'nden izin istedi ve 6 Aralık 1922'de Meclis ikinci başkanlığından istifa etti. Memlekette iki hükümet vardı, biri Ankara'da, diğeri padişahın başkanlığında İstanbul'da. "Padişah hükümetini ortadan kaldırmaktan başka çare yoktu," diyor Halide Edib.

Meclis başkan vekilliğinden istifa eden Adnan'a Ankara Hükümetinin İstanbul temsilciliği teklif edildi. Ankara'dan taşınma vakti gelmişti.

Dönüş yolunda Tavşancıl tren istasyonunda heyecanlı bir kalabalık onları bekliyordu. Adnan, istasyondaki iki yaşlı köylü kadınını görünce, trenden indi, ellerini öptü, dertlerini sordu. Kadınlar, oğullarının kaybolduğunu söyleyince, Adnan, onlarla ilgileneceğine dair söz verdi. Halide'nin gözleri dolmuştu.[587]

Milli mücadele hükümetinin önemli ismi Adnan ile Milli Mücadele kahramanı Halide, İstanbul'da törenle karşılandılar. Halide Edib, "Bayraklar, çiçekler, alaylar, mızıka ve halk gelip geçti. Bu halkın kendi günü, kendi zaferiydi. Bunu mukaddes bir şey olarak kabul ettik. Onlarla beraber Babıâli'ye kadar yürüdük," diye anlatıyor. Babıâli'de bir çay içmişlerdi.

Halide duvarları badanalanmış, her yanı çiçeklerle bezenmiş bir evde buldu kendisini. Pencerelerinde battaniyeler asılı, ışıkları söndürülmüş karanlık ev geçmişte kalmıştı. Yere çömelmiş çocuğuna son kez bakan, işgal güçleri tarafından aranan kaçak kadın da geçmişe karışmıştı. Onu apaydınlık bir ev bekliyordu. Kollarını Mahmure

586 Halide Edib'den Crane'e mektup Aralık 1922.

587 *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s. 31.

Ablası'nın boynuna doladı, çocukluk günlerindeki gibi birbirlerine kahkaha ve gözyaşları içinde sarıldılar.

Halide İstanbul'u özlemişti. Ankara'yı ise gözden çıkartmıştı:

> Artık Ankara mevki ve itibar mihenk olan başşehrimizdir. Sade vaktiyle zafer ihtimaline inanmayanlar değil, hakta istiklal mücadelesinin aleyhinde olanlar da oraya akın etmeye başlamışlardır. Yükseklerde yer alabilmek için eski havayı temsil edenlere karşı bir entrika, bir sinsi fesad hareketi başlamıştır. Esasen bu gibi tarihi günlerdeki bu nevi mücadeleler, bir tencerede kaynayan suya benzerler, sonlarına doğru tortuları üstüne çıkar.[588]

Lozan'a gidemiyor

1922 sonunda Grace Ellison Meclis üyeleriyle yaptığı görüşmelerden sonra, "En aydın olanları, Avrupa'da konuşulan hemen hemen tüm dilleri konuşabilen ve kıtanın tüm toplum yaşam koşullarını en ince ayrıntılarına kadar bilen kişiler. Kadınların özgürlüğünden yana olup, Halide Hanım'ın Meclis üyeliğine getirilmesi için ellerinden geleni yapmaktalar,"[589] diye yazmıştı.

Ellison, Halide'nin konumu konusunda, gazetecileri de sıkıştırmıştı. Onun deyimiyle en parlak gazetecilerden biri, Meclis bekleme odasında ona, "Kendisine orduda yer verdik, sağlığı elverseydi Lozan'a delegeler arasında gitmiş olacaktı. Meclis'e üye seçildi ve birden farkına vardık ki, anayasa henüz kadınları kabul etmiyor. Tüm bu engelleri ortadan kaldıracağız," demişti.[590]

Halide'nin, dünya ile mükemmel ilişkisi, şöhreti ve pek çok dile hâkimiyeti, İsmet Paşa'nın onu Lozan'a davet etmesine neden olmuş. Ne yazık ki bu fırsatı kaçırmıştı.

10 yılı aşkın bir süredir yaptıklarıyla tam bir dokunulmazlık kazanmış, geniş kitlelerden kabul görmüştü. Meclis kadınları önemsemeyi başarsaydı, kadınların eksikli konumu 1923 yılında son bulabilirdi. Mayıs 1923'teki seçimlerde aday olmadığı halde ona da oy çıktı. Toplumun Halide'ye bakışı Meclis'in bakışından daha ileriydi.

Bu önemli kadın tamamen işlevsiz bırakılmıştı. O aslında, Amerika Birleşik Devletleri'ne elçi gitmek istiyordu. Çocuklarına onu yaklaştıracak, ruhuna huzur verecek mevki buydu. 1922 Şubat'ında Anadolu'ya gelen gazeteci Clarence Streit, Anadolu'da tifodan ya-

588 *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s. 30.
589 Ellison, *Ankara'da Bir İngiliz Kadını*, s. 178.
590 Ellison, *Ankara'da Bir İngiliz Kadını*, s.233.

şamını yitiren Amerikan Yardım Heyetinin temsilcisi T. Allen'a bu konuda bir mektup göndermişti:

> Eğer bu arada barış olur ve Amerika ile Türkiye arasında diplomatik ilişkiler kurulursa, Amerika'ya (ilk kadın büyükelçi olarak) geleceğimi umuyorum. Bu bana oğullarımı görme fırsatı da verecek. Amerikalılara, ulusal savunmanın başında özveriyle nice sıkıntıya katlanmış insanların bulunduğunu söyleyebilirsin.[591]

Halide Türkiye'yi temsilen ABD'ye elçi olarak gidebilir miydi? 1921 yılında Mustafa Kemal'e bu soruyu Amerikalı gazeteci Clarence Streit sormuş ve şu yanıtı almıştı:

> Milliyetçiler bir kadını, Halide Edib Hanım'ı, iki ülke arasında ilişkiler eski haline döndüğünde, Türkiye Büyükelçisi olarak A.B.D'ye göndermeyi düşünüyorlar. Ankara'dayken bundan haberdar olunca karşılaştığım farklı kesimlerden Türklerin böyle bir atama konusundaki görüşlerini öğrenmeye çalıştım. Hiçbirinin bu konuda bir itirazı yoktu, hatta çok kişi bunu hararetle destekliyordu. Mustafa Kemal Paşa ile karşılıklı sohbet ederken ona böyle bir atamanın yapılabileceğinin gerçek olup olmadığını sordum. Cevabı şöyle oldu:
>
> 'Türkiye'de elçilik görevi gibi önemli mevkilerde yer almayı hak eden, en az erkekler kadar yetenekli kadınlar var. Halide Hanım da bunlardan biri ve onun bu görevi mükemmel bir şekilde yerine getireceğinden eminim. Gelgelelim, bize Amerika Birleşik Devletleri'ne elçi atanmasıyla ilgili bir teklif henüz sunulmuş değil.' (Streit, Unknown Turks: s. 227-228)[592]

Streit, Ankara'da bulunduğu günlerde Amerikan elçisi olarak Halide Hanım'ın adının geçtiğini fark edince pek çok önde gelen isme ne düşündüklerini sormuş, hepsinden de olumlu yanıt almıştı. Ancak Amerika'ya ilk Türk diplomatı ancak Aralık 1927'de gidecekti.

Mustafa Kemal'e Halide Edib sorusu

16 Ocak'ta Mustafa Kemal, Milli Mücadele'ye destek olan İstanbul gazetelerinin başyazarlarını İzmit'e bir basın toplantısına davet etti. İstanbullu yazarlar Ankara'nın İstanbul'daki temsilcisi Adnan'ın

591 Halide Edib'den T. Allen'a tarihsiz mektup, aktaran, Francis Kazan, *Halide Edib ve Amerika*, s. 42.

592 Aktaran Heath Lowry, *Halide Edib Hanım in Ankara*, s. 699.

başkanlığında topluca yola çıktılar. Grupta, *Vakit* başyazarı Ahmet Emin (Yalman), *İkdam* başyazarı Yakup Kadri, *İleri* başyazarı Suphi Nuri (İleri), *Tanin* başyazarı İsmail Müştak'ın (Mayokan) yanısıra Halide Edib de vardı. Toplantıda önemli konular ele alınırken, mebusluk kıstasları da konuşuldu. Gazetesinde sık sık kadınların siyaset hakkını konu eden gazeteci Ahmet Emin Bey, Halide'nin sıkıntısının farkındaydı. Mustafa Kemal Paşa'ya, "Halide Hanımefendi'yi mebus görecek miyiz?" diye sordu.

Gazi "Bu hususta kanunda bir açıklık yoktur. Mamafih şimdiye kadar 50.000 erkek nüfusa bir mebus çıkmıyor mu idi? Şimdi genel olarak 50.000'de bir mebus dersek o zaman bu kayıt ile erkeklerle beraber kadınlar da söz konusu olur. Kadınlara bu genel olarak tabiri ile bir seçim hakkı verilmiş olur," diye cevap verdi.

Halide Edib, "Paşam, bu kararı bu Meclis verir mi? Yoksa ikinci bir Meclis mi verir?" diye sordu. Gazi, "Bu noktayı, ben bazılarıyla konuştum. Buna henüz itiraz edenler vardır. Fakat er geç olacaktır. Buhara'da, İran'da, Afgan'da Müslümanlar şapka giyerler ve şapka ile namazlarını kılarlar. Hicaz'da, Yemen'de Suriye'de böyledir. Bizde her yerden fazla mutaassıp var gibi görünüyor. ... Arzu ederseniz bunları başka defa görüşelim. Çünkü bu mühim bir meseledir," cevabını verdi.[593]

Mustafa Kemal, bundan sonraki politikaları tespit ederken mutaassıpları mutlaka hücum ettirmek için değil, fakat kamuoyunu aydınlatmak için halka anlatmak gerektiğini sözlerine eklemişti.

İzmit toplantısının hemen ardından Mustafa Kemal'in annesi Zübeyde Hanım İzmir'de, Latife Hanım'ın yanında yaşama veda etti. Halide, o günlerde Mustafa Kemal'in yanındaydı. Kemal Paşa, Latife'ye gönderdiği telgrafta ondan da söz etmişti:

> Teessüratıma bütün kalbinizle iştirak edeceğinize tamamen eminim. Validemin son saatlerini sizin şefkatkâr ihtimam ve dikkatiniz altında geçirmiş olması cidden beni müteselli ediyor. Çok teşekkür ederim. Haber-i zayi üzerine İzmit'te bana bir gece için mülaki olan halam ve hemşirem ve görüşmek üzere gelen Halide Hanım muhabbetle gözlerinizden öperler."[594]

---

593 "Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı" der: İsmail Arar, s. Cumhuriyet Yayınları, İstanbul 1997 s. 71, Atatürk'ün Bütün Eserleri, 1922-1923, cilt 14, s. 305, İstanbul 2004.

594 Utkan Kocatürk, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe*, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005, s. 37.

Bu yaz oğullarımı görebilecek miyim?

Mustafa Kemal Paşa'nın Latife ile evlendiği 29 Ocak günü, Halide ve Adnan İstanbul'daydı. Gönderdikleri kutlama mesajı Latife Hanım'ın sakladığı evraklar arasında görünüyor.

Halide'nin, 10 Şubat 1923'te dostu Crane'e yazdığı mektuptan Ankara'daki önderlikle makul ilişkiler içinde olduğu anlaşılıyor. Kendisini İstanbul'da görevli kabul ediyor, ancak görevinin ne olduğunu anlatmıyordu. Yaz geldiğinde çocuklarıyla buluşabileceğinden umutlu olmadığını da yazmıştı.

> İsmet Paşa yarın geliyor, ben de onunla birlikte gideceğim, Dr. Adnan da gelecek. İngiltere'nin duyarlı insanlarının kutsal barış davası için bizler kadar çalıştıklarını umuyorum. ...
>
> Ben kendi kendimin mahkûmuyum. Savaş başlarsa her zamanki gibi cepheye gideceğim. Yaz boyunca sürerse, bu yaz oğullarımı göreceğime dair umutlarımı terk etmem gerek. O zaman geleceğe dair her şeyi Allah'a bırakacağım. ...
>
> Savaş ya da barış, hayatta kalacağımı ve sizinle sonbaharda buluşmayı ve daha neşeli bir ruh haliyle sohbetimizi sürdürmeyi umuyorum. ... Ufukta barış görünürse benim Ankara'da kalışım uzun sürmeyebilir, olaylar beni yeniden Konstantinopolis'e gönderebilir.[595]

Halide ile Adnan, Lozan Konferansı kesilince İstanbul'a dönen İsmet Paşa ile birlikte Ankara'ya gideceklerdi. Ancak o arada anlaşılan onların canını sıkan önemli bir gelişme olmuştu. Bir sonraki mektubunda, Crane'den kendisinin yurtdışında bir yere gidebilmesi için destek istiyordu. İstanbul'dan ve ne olduğunu tam olarak bilmediğimiz görevlerinden bunaldığını yazmıştı.

> Hâlâ Konstantinopolis'teyim. Zira Dr. Adnan da burada. Bizler iyi askerler olarak Konstantinopolis'teki görevi, bu zor zamanda, barış sağlanana kadar yerine getirmek durumundayız. Ben kişisel olarak yorgunluğun ötesine geçtim. Moral anlamda bütün hayatım boyunca hiç hissetmediğim derecede çöküntü halindeyim.

Adnan'la beraber Türkiye'den ayrılmak, sessiz ama müzik dinleyebileceği medeni bir ortamda, yaşadığı dehşet anları hafızasından silinmeden iki sene boyunca yazmak istiyordu. Biraz da operası nedeniyle Dresden geçiyordu aklından.[596]

---

595 Halide Edib'den Crane'e mektup, 10 Şubat 1923.

596 Halide Edib'den Crane'e mektup, 1923 Mart (Bu mektubun üzerinde tarih yok, ancak Çocuk Esirgeme kurumu için 1923 Mart'ı sonunda ABD'ye bağış toplamaya giden Dr. Fuat Erden için de destek istemesinden mektubun o günlerde yazıldığı anlaşılıyor.)

Mart ayının bir önemli olayı da Fikriye'nin Münih'teki sanatoryumdan gizlice kaçarak Türkiye'ye geri dönmesiydi. Sanatoryumda bir gazete haberinden Mustafa Kemal'in İzmir'de bir İzmirli kızla evlendiğini okuyunca soluğu tren istasyonunda almıştı. Her an bir skandal yaşanabilir korkusu ile durumu öğrenir öğrenmez Adnan, Mustafa Kemal'e bir telgraf yolladı. "Fikriye Hanım, bugün geldi. Yarın hemen Ankara'ya hareket etmek istiyor. Yüksek emirlerinizi beklemekteyim."

Mustafa Kemal, Adnan'ın 6.3.1923 tarihli telgrafına hemen cevap verdi: "Fikriye Hanım'ı tedavi için Almanya'ya göndermiştim. Benden izin almadan, ne sebeple İstanbul'a gelmiştir? Kesinlikle Ankara'ya gelmesine izin veremem. ... Benden izin almadan hareketine müsaade olunmamak için gerekenlere emir vermenizi rica ederim."[597] Fikriye Mayıs 1924'e kadar Ankara'ya gidemedi.

28 Mart günü Meclis'in ikinci grup milletvekillerinden Ali Şükrü kayboldu, ardından da ölü bulundu. Muhalif bir mebusun başına gelenler Halide'nin ruh halini bozmuştu. O günlerde başka bir derdi yoktu, romancı olarak başarıları emsalsizdi. Kitapları Almancaya, Finceye çevriliyor, filme çekiliyordu. Tüm bunların arasında Halide, 25 Mart 1923 tarihli mektubunda, Çocuk Esirgeme Kurumu için Amerika'ya bağış toplamaya giden Dr. Fethi Erden'e yardımcı olmasını Crane'den istemeyi de ihmal etmedi.

Şubat'ta ara verilen Lozan barış görüşmeleri yeniden başlayacaktı. Lozan'a gitmek üzere Ankara'dan İstanbul'a gelen İsmet Paşa ile eşi Mevhibe'yi istasyonda Adnan'la Halide karşıladı. Mevhibe, romanlarını okuyup ününü yıllardır duyduğu Halide Edib'i ilk defa orada tanıdı, onun, zeki olduğu kadar cazibeli de olduğunu düşündü. Halide, Mevhibe'ye yakın davranmakla birlikte asıl ilgi odağı İsmet Paşa idi. Kendisini iskeleden gelip almaları için haber yolladığı akrabaları gelmeyince Adnan Beylerin İsmet Paşa'yı götürdüklerini fark etti. Mevhibe, istasyonda kendi başına kalakalmıştı; geceyi geçireceği eve İsmet Paşa'nın emir eri ile gitti.[598] Halide, Mevhibe için en ufak bir hassasiyet göstermemişti.

---

597 Utkan Kocatürk, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, 1999, s.327.

598 Gülsün Bilgehan, *Mevhibe*, c.1, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998, s. 115.

Kumandansız roman beyazperdede

Halide Edib, cephede görev istediğinde, "Dünyada ünlü bir yazarın er olarak görev aldığı ilk ordu karargâhı seninki olacak," demişlerdi İsmet Paşa'ya.[599] Bütün komutanlar ünlü bir kadın yazarla yan yana savaş alanında olacaktı. Halide'nin cepheden yazacaklarını önemsememek mümkün değildi. Halide, kalemini, onbaşı gibi değil de, çok yıldızlı bir generalmiş gibi tutuyordu. Savaş meydanından yazdığı yazılarda, Milli Mücadele'ye duyduğu hayranlığı zarif bir üslupla ifade etmişti. Cepheden yazdığı Duatepe ve Kırmızıtepe yazılarında komutanlardan da tek tek söz ediyordu. Ancak, onlara övgüler düzmemişti.

Kırmızıtepe (21 Haziran 1922) makalesinde de Mustafa Kemal ile İsmet Paşa'yı yan yana tasvir etmişti.

> ... Sakarya Harbi'nin ilk karargâhında başkumandanlık odasına girerken bu iki kumandan ayakta karşı karşıya birbirlerinin gözlerinin içine baktılar.
>
> "Sen her şeyi yaptın! Bundan sonraki iş Allahın!"
>
> Bu cümleyi Mustafa Kemal Paşa elleri İsmet Paşa'nın omzunda söylemiş, ardından üzgün bir sesle.
>
> "Yarın düğün başlayacak," demişti.[600]

Duatepe'nin Mustafa Kemal'i, pelerini yerlere kadar uzanan, mavi gözleri gökle karışan, savaşın yarattığı kanlı ortamda yadırganacak kadar romantik ifadelerle tasvir edilen bir başkomutandı. Bu iki makale komutanları öne çıkarıyordu.

Ancak cepheden izinli olarak Ankara'ya gittiği sırada yazdığı *Ateşten Gömlek*, Milli Mücadele önderliğine düzülen bir övgü değil,

599 Turgut Özakman, *Şu Çılgın Türkler*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 337.
600 "Kırmızıtepe", *Dağa Çıkan Kurt* içinde, s. 69-74.

sıradan insanların öyküsüydü. Roman, 1922 Haziran'ında *İkdam* gazetesinde tefrika edilirken büyük ilgi gördü, sıcağı sıcağına beyazperdeye aktarıldı. Milli mücadeleyi anlatan bir filmde Ermeni ya da Rum sanatçı kadınların oynaması o günün koşullarına tamamen ters düşüyordu. Halide bu meseleyi enine boyuna düşündü ve filmi çekecek olan eski dostu Muhsin Ertuğrul'a tek bir koşul dayattı; "Kadın rollerinde Türkler oynayacak!" dedi. Türk kadınlarına sahne yasaktı. İlk Türk kadın tiyatro oyuncusu olarak tanıdığımız Afife Jale'nin de sahne hayatının önü yasakla kesilmişti. Kadın rollerine hep gayrimüslimler çıkardı. Muhsin Ertuğrul, oyuncu arkadaşı Refet Muvahhit'in eşi Bedia'ya Ayşe rolünü teklif etti. Kadınlardan biri bulunmuştu. Gazeteye ilan verildi. Tek bir başvuru geldi bu ilana. Başvuru, Neyyire Neyir isimli 1903 doğumlu bir kızdandı. Neyyire, darülmuallimatı bitirmiş, bir süre de Amerikan Kız Koleji'nde okumuştu. Güzel şiir okur, müsamerelerde en iyi roller ona verilirdi. Shakespeare'in eserlerini hatmediyor, Fransızcadan Türkçeye uyarlanmış oyunlarda oynuyordu. Halide Edib'in *Ateşten Gömlek* adlı romanının filme çekileceğini, kadın oyuncuların Türklerden seçileceğini öğrenince, dayısı Doktor Zühdü Rıza Bey ile birlikte film ekibiyle görüşmeye gitti. Kezban bulunmuştu.[601]

Halide'nin diretmesi sonucunda Türk kadınlarına sahne ve beyazperde yolu açılmıştı. Bedia Hanım, kocası ve çocuğu öldürülen Ayşe'yi, Neyyire Neyir ise Kezban'ı oynadı. Filmi Muhsin Ertuğrul yönetti.

Filmin ilk gösterimi, meclisin açıldığı güne denk düşürüldü. Aynı zamanda Halide ile Adnan'ın evlilik yıldönümleri olan 23 Nisan günü, film Beyoğlu Palas Sineması'nda heyecanla izlendi. Halide'nin arkadaşı Miss Billings'e yazdığı mektuptan, filmin çok görkemli olduğu ve toplumsal bir olaya dönüştüğü anlaşılıyor:

> Çoğunlukla Anadolu'da çekilen filmin savaş sahneleri ordu tarafından canlandırılmış. Üç Türk bölüğü bunları oynadı ve gerçek savaş gibi görünüyor. Neyse, hiçbir şey Türk dünyasını bu kadar heyecanlandırmadı. Geceler boyunca polis sinemanın kapısındaki kavgaları engelleyemedi, yüzlerce kişi aynı anda içeri girmeye çalıştı. Hem kitap, hem de film çok büyük bir başarıya ulaştı.[602]

---

601 Güldane Çolak, Lale Uçan, *Kadın Öncüler*, Heyamola Yayınları, İstanbul, 2008, s. 109; Müjgan Yıldırım, "Türk Sinemasında Kadınlar 'Bedia Muvahhit'", Marmara Üniversitesi GSE, Sanatta Yeterlik Tezi, s.3-5.

602 Halide Edib'in Miss Billings'e mektubu 23 Temmuz 1923'te Münih'ten yazılmış. Miss Billings'e mektuplar Nicole A.N.M. Van Os'un Haziran 2003, 234 sayılı Tarih ve Toplum'da "Bu da Ghejer..." başlığıyla yayımlanan yazısından alındı.

Yıllar sonra belediye deposundaki yangında adına yakışır biçimde kül olan filmi Mustafa Kemal'in de izlediğini, Bedia Muvahit'e, "Sizi *Ateşten Gömlek*'te gördüm ve çok beğendim," deyişinden biliyoruz. Ancak filmi ya da kitabı beğenip beğenmediğine dair bir söze rastlanamıyor.

Romanda Kezban'ın, Ayşe'nin, Peyami'nin duygularına bu denli duyarlı, ama savaşı yöneten komutanlara mesafeli durması, büyük olasılıkla onun politik geleceğini olumsuz yönde etkileyecekti. Mustafa Kemal Paşa ile İsmet Paşa yanı başlarındaki romancının kendilerini başrole koymasını istemezler miydi?

Seyirci Bedia Muvahhit'e hayran kalmıştı. Kemal Film Bedia'ya sözleşmeye uygun olarak 100 lira ödemişti ama oyunculuğu çok beğenilince 50 lira daha ödedi. "Bilhassa Bedia Muvahhit Hanım, Ayşe rolünü bütün inceliği, bütün hüznü, bütün matemi ile hakkıyla pek parlak muvaffakiyetle oynamış, Halide Edib'in ölümsüz kahramanını bütün iltihabiyle [ateşiyle] yaşatmıştı."

Süs dergisi hem oyuncunun hem de yazarın Türk kadını olmasını sanat âleminin derin bir zaferi olarak görüyordu.[603]

Halide, kendisini beyazperdede gördüğü an kalbi yerinden fırlayacakmış gibi çarpan Neyyire Neyir'le ömür boyu sürecek bir dostluk kurdu.

Kadınlara oy hakkı yok

Nisan 1923'te, yeni seçim kanunu hazırlanacaktı. Halide'nin yüreği yerinden oynadı Acaba Mustafa Kemal Paşa, İzmit'te Ahmet Emin Bey'e söylediklerini gerçekleştirmek için bir şeyler yapacak mıydı? Aslında Mustafa Kemal'in de vurguladığı gibi kanunlarda açıklık yoktu. Meclis'te Seçim Kanunu görüşülürken, mesele açıklığa kavuştu. Her 20.000 erkek için bir milletvekili seçilmesi kabul edildi. Tartışmalara göre, kadınlar eşleri aracılığıyla temsil edileceklerdi! Meclis'te bir tek Tunalı Hilmi "Seçmek ve seçilmek hakkını vermiyorsunuz, fakat kadınları saymıyorsunuz da," diyerek ülkenin kadın yarısı adına hiç değilse birkaç söz söylemeyi başarmıştı.

Ahmet Emin Bey, kadınların siyasi hakları konusunda ısrarlıydı. Bu kez de gazetesi *Vakit*'te bir anket başlattı. Anket, ilgi görünce, kadınlardan kim mebus olabilir, sorusunu da ekleyerek anketi sürdürdüler. Meclis'ten çıkan bu karar kadınları yıldırmamıştı.

---

603 *Süs* dergisi 16 Haziran 1339, Aktaran Müjgan Yıldırım, "Türk Sinemasında Kadınlar "Bedia Muvahhit"", Marmara Üniversitesi GSE, Sanatta Yeterlik Tezi, s.3-5.

1923 Haziran'ında kadın çevresinde büyük bir siyasi hareketlilik göze çarpıyordu. Nezihe Muhiddin'in başını çektiği 13 kadın, Kadınlar Halk Fırkası adı altında bir siyasi parti kurmaya karar verdi. Zamanı geldiğinde siyasi haklarını elde etmeye kararlı olduklarını her platformda tekrarlıyorlardı. Hazırladıkları program gayet açıktı. Öncelikli talepleri seçme hakkıydı. Eşit vatandaşlık hakları istiyorlardı. Kadınlara haklar tanınmazsa ne olacaktı? Nezihe Muhiddin, "Onları bize vermeseler de biz alacağız," diyordu. Kadınların oy hakkını destekleyen *İleri* gazetesi, Nezihe Muhiddin'le bir görüşme yaptı. Muhiddin, "Aramızda hiçbirimiz vekil veya sefir olmayı düşünmüyoruz. Fakat sahib-i rey olmayı istiyoruz," dedi.[604]

Halide Edib, kadın kitlesinin taleplerinden daha fazlasına talipti, vekil ya da sefir olabilirdi. Bu yüzden Meclis'e, hükümete, Mustafa Kemal'e küsmüştü, Kadınlar Halk Fırkası çevresiyle de bağlantısı yoktu. Ancak kadınlar onu hep kendilerinden bildiler. Halide, dışlandığı bir siyasi ortama, kadın mücadelesi aracılığıyla geri dönmeyi belli ki düşünmüyordu. Nezihe Muhiddin'le birlikte hareket eden 13 kadın ise temkinli davranıyor, çıtayı onun kadar yüksekte tutmuyorlardı.

Yapılan seçimlerde aday olmadıkları halde, Latife Hanım'la birlikte Halide Edib'e de oy çıktı. Halide'nin, İzmir'den 1, Şarkikarahisar'dan üç oy aldığı gazete haberi oldu. Siyasi kadın partisi hazırlığını yapan kadınlara, yani Kadınlar Halk Fırkası'na izin çıkmadı. Rejim, tek partili olacaktı... Kadınların partisi, Türk Kadınlar Birliği adı altında dernek olarak örgütlendi.

604 Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, s. 121-127.

Ayet, Zeki ve Cumhuriyet

Yıllardan beri Halide'nin yaşamında kişisel şeylere yer kalmamıştı. 1923 Haziran'ı onun için bir "yürek olayı"na gebeydi. Haziran'ın ilk günü yeğenlerinden birini de yanına alıp Münih'e gitti. 1920 Mart'ından beri uzak kaldığı oğullarıyla buluşacaktı. Yanında Adnan yoktu, ciddi bir tatile ihtiyacı olduğu halde, kendisine emanet edilen görevi bırakamamıştı. Anadolu'daki savaş günlerinde onları bir daha göremeyeceğine dair kendisini eğitmiş durmuşken şimdi de karşılaşacakları anı yüzlerce kez hayalinde canlandırıyordu.

"Anadolu'nun kırları beni denize yabancılaştırdı, neredeyse denizden korkuyordum. Oğlanlar Cherbourg'a gelene kadar her gece denizin onları benden alıp götüreceğini düşündüm," diye yazmıştı bir mektubunda. Mutluluktan, sabahları uyandığında da 16 yaşında bir genç kız gibi hissediyordu kendisini. Üstelik bu genç kız, kendi 16 yaş günleriyle kıyaslandığında çok daha mutluydu, çok daha gençti.

"Benim çevrem, benim Türkiye'nin en soğukkanlı kişisi olduğumu sanır, halbuki içimde öyle büyük bir fırtına eser ki..."

Ayet ve Zeki, Birleşik Devletler'den gemiyle önce Cherbourg'a sonra da Hamburg'a geldiler. Buluşmaları olağanüstüydü. Halide'ye çocuklar ilk bakışta çok çirkin göründüler. Biraz zaman geçince onların çirkinleşmediklerine karar verdi. Yetişkin birer erkek olduklarında da çirkin olmayacaklardı.

Halide o gün hissettiklerini çocukları emanet ettiği Richard Crane'e bütün içtenliğiyle yazarken, "Size ve Amerika'ya duyduğum şükranı anlatamam," diyordu. Çocukları hem zihinsel olarak çok gelişmiş bulmuş, hem de aynen eskiden oldukları gibi basit ve temiz Türk çocukları olmaya devam ettiklerini görmüş, memnun olmuştu. Aynı odada uyumuşlar, uzun uzun konuşmuşlardı. Ancak yeğenleri-

nin zatürreeye yakalanması programlarını altüst etmişti. Tam bir hafta boyunca genç kız ölümle savaştı. Bu yüzden çocukların odasında o yattı, Halide de çocuklarıyla aynı odayı paylaştı. Allah, kendisine hudutsuz mutluluk konusunda küçük bir oyun oynamıştı. Bir hafta boyunca yeğeninin ölebileceği korkusu, mutluluğunu gölgeledi.

Crane, çocuklarla Halide'ye gönderdiği mektupta, Ağustos'ta Münih'e geleceğini yazıyordu. Halide ona şapkalardan şikâyet etmişti. "Beni şapkalar ve Avrupa kıyafetleri içinde görünce ne düşüneceksiniz? Şapkalar beni o kadar korkunç yapıyor ki, size Avrupalılaşmış Halide'ye alışabilmeniz için şapkalı bir fotoğrafımı göndereceğim."

Halide, bir süre daha çocukları göremese, kalbinin kuruyacağına ve bir fosile dönüşeceğine inanıyordu. Oğlanları Hamburg'dan uğurlayacaktı. Ali'nin okulu bitirmesine iki yılı kalmıştı, Zeki'nin ise daha fazla. Her ikisinin de eğitimlerini Amerika'da bitirmelerini istediğini Crane'e yazmıştı.[605]

Mutluluğunu, Milli Mücadele yıllarından dostu Miss Billings'le de paylaştı: "Burada oğullarımla birlikte Münih'teyim ve benim gibi alçakgönüllü bir insan ne kadar mutlu olabilecekse o kadar mutluyum."

Oryantalist Karl Sussheim, Halide Almanya'da iken onunla bir görüşme yaptı. Hazırlamakta olduğu Osmanlı tiyatrosuna dair kitabı üzerine Halide'den bilgi aldı. Halide'nin oğullarının eğitimlerini tamamlayınca ülkelerine döneceklerini öğrendiğinde, Sussheim onun aşırı milliyetçi olduğunu düşündü. Anılarında Halide'nin 35 yaşında göründüğünü, küçük oğlunun da Yunanlıya benzediğini yazıyor.[606]

Halide, Münih'te Amerikalı gazeteci Isaac Marcosson'la da bir görüşme yapmıştı. Marcosson'un kitabında Halide ile ilgili bölüm şöyle:

> Kemal gibi o da Türkiye'nin geleceğine inanıyordu. Kemal'in ihtirasıyla tutuşmuş ve kendisini sonuna kadar milli davaya adamıştı.
>
> 1923'te Münih'te yemek yediğimizde karşımda oturan harikulade hoş giyimli, cazibe ve kültürünü kullanarak konuşan bu kadının asker üniforması giyerek Yunan kuvvetlerinin Anadolu'da ilerlemesini durduran kanlı Sakarya Savaşı'nın içinde yer aldığına inanmakta zorluk çektim. [607]

---

605 Halide Edib'den Crane'e mektup, 25 Haziran 1923.

606 Barbara Flemming, Jan Schmidt "The Diary of Karl Sussheim" Franz Streiner Verlag 2002 (1878,1847) s. 249.

607 Isaac Marcosson, *The Turbulent Years*, Book For Libraries Press, New York, 1969, s. 150.

Münih'ten Halide, Latife'ye de bir mektup göndermişti, Latife Hanım'ın evrakı açılmadığı için ne yazdığını bilmiyoruz. Bu mektup o günlerde ikisinin arasında bir bağ olduğunu gösteriyor.

Bir Amerikan yayınevi, *Ateşten Gömlek*'i İngilizce yayımlamak istiyordu. Halide, Miss Billings'e menajeri olmasını teklif etti. Mektubundan, İngilizce yazdığı anılarının bir bölümünün kaybolduğu anlaşılıyor.

> Dün Duffield & Co. Yayınevi'nden *Shirt of Flame* (*Ateşten Gömlek*) kitabımı İngilizce olarak yayımlama teklifi içeren bir mektup geldi. Anladığım kadarıyla onlarla konuşmuşsunuz. Hemen kabul ettim ve burada onun üzerinde çalışıyorum. El yazmalarımla ilgili olarak benim için gayet üzücü bir süreç geçti. Daktiloya geçirdiğiniz *Escape to Anatolia* (*Anadolu'ya Kaçış*) sonunda kayboldu ve onu ancak bir bölüm olarak hatıralarıma katmak zorunda kaldım. Bu nedenle, yazdıklarımdan bir parçanın nihayet İngilizce olarak yayımlanması beni memnun eder.
>
> Sizden bir ricam var, sevgili Bayan Billings. Sizin benim adıma Amerika'daki yayıncı ve dergilerle ilgilenen tek yetkili kişi olmanızı istiyorum. Yayımlatmayı becerdiğim her şeyin yüzde ikisini sizin almanızı isterim. Bu miktarın şu anda çok fazla olmadığını biliyorum ve yayıncılar dünyası ile irtibatınızın sorun ve zorluklarını bu miktar telafi etmez. Ancak başarılı olursam daha anlamlı bir şeye dönüşebilir. Üstelik sizinle çalışmaktan daha mutlu olacağım.
>
> İngilizce elyazmaları konusunda çok şanssız olduğum için onu bu sefer Eylül'de Amerika'ya dönen oğullarımla göndereceğim. Elyazmamı size verecekler. Düzeltmek ve Amerika'ya hazırlamak için sizin bakmanızı veya başka bir sanatçıya vermenizi isterim. (3 Temmuz 1923)

Halide Almanya'da iken, savaşın yeniden başlamayacağını garanti eden Lozan Anlaşması imzalanmıştı. Bu da bir sonraki yaz Halide'nin çocukları ile yine buluşabileceğinin müjdecisiydi. Halide, çocukları ile buluştuğu günlerde, çevrilecek kitaplarına yoğunlaşmış, 24 Ağustos'ta Miss Billings'e yazdığı mektupta *Ateşten Gömlek*'in daktilosunun tamamlandığını yazmıştı. Oğlanlarla yaptığı gezi ve sohbet saatlerinin dışında kalan vaktini anlaşılan daktilo başında geçiriyordu.

> Sevgili Bayan Billings, mektuplarınızı Münih'te aldım ve sizinle sohbet ettiğimiz zamanlardaki gibi şımartılmış hissettim. Ancak son günlerimi diş ağrıları ve diş doktorları ile geçirerek tamamen mahvoldum. *Ateşten Gömlek* bitirilip daktilodan geçirildi. Oğlan-

lar 29 Ağustos'ta *Ohio* gemisiyle Hamburg'dan ayrılacaklar. New York'a 10 veya 11 Eylül'de varacaklar. Birkaç gün New York, Hotel Albert'te kalacaklar. Sizi göremezlerse yazıları bir mektupla beraber Mr. Hoffin'e verecekler. ...

Ekime kadar adresim Pension Abbagia, Maximilians Platz, Munich olacak. Ondan sonra Konstantinopolis, Hilal-i Ahmer eliyle Dr. Hikmet beni her yerde bulur.

Size "aurevoir" diyorum sevgili Bayan Billings ve sizden haber almayı ümit ediyorum, özellikle *Ateşten Gömlek* ve *Mavi Gözlü Sarı Saçlı Ayşe* hakkındaki düşüncelerinizi bekliyorum.

Sevgilerimle,

Yayıncıya bir resmimi gönderiyorum. Sizden bir ricam var, o korkunç şişko bacaklı fotoğrafi ortadan yok eder misiniz?[608]

H.S.[609]

Hep incecik bir kadın olarak tanıdığımız Halide belli ki şişman gözükmekten huzursuz olmuş.

Halide'nin mektuplarında verdiği adresten, Münih'te Prinz Ludwig Strasse'deki Pansiyon Sierhut'ta kaldıkları anlaşılıyor. Ağustos sonunda *Ohio* gemisiyle Hamburg üzerinden ABD'ye dönen çocuklarına veda eden Halide yeğeniyle birlikte İstanbul'a geri döndü.

Cumhuriyet ilan ediliyor

1923 yılı Ekim ayı içinde ortaya çıkan bir hükümet bunalımı, Cumhuriyetin ilanıyla sonuçlandı. Milli mücadele önderliğinden önemli isimlerin Ankara'da olmadığı bir hafta, Mustafa Kemal rejim değişikliği önerisini Meclis'e getirdi ve kabul edilmesini sağladı. Şevket Süreyya (Aydemir), Meclis'te o gün Cumhuriyet'in ilanı ve cumhurbaşkanı seçimi için 158 kişinin oy kullandığını yazıyor. Bu durum Mustafa Kemal'in tercihiydi. Kâzım Karabekir, cumhuriyetin ilanını Trabzon'da, Rauf, Ali Fuat ve Adnan ise İstanbul'da öğrendiler.[610]

İstanbul basını kıyameti koparmıştı. Genel kanaat, Meclis üyelerinin çoğundan gizli bir iş yapıldığı, milli hâkimiyet ilkesinin zedelendiği yolundaydı.

Mustafa Kemal artık Meclis başkanı değil cumhurreisi idi, başbakanı da Meclis değil, o seçecekti. BMM Hükümeti döneminde,

608 Halide Edib'den Billings'e mektup, 24 Ağustos 1923.

609 Salih Zeki'den boşandıktan sonra kullanmadığı Halide Salih'in baş harfleri.

610 Atay, *Çankaya*, 1969, s. 380; Zurcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 243.

meclis başkanı ve bakanlar Meclis tarafından seçiliyor, gerçekten olağanüstü bir demokrasi işliyordu.

Falih Rıfkı, Cumhuriyet ilanı ile ilgili olarak kafalardaki endişeleri şöyle sıralıyor: "Acaba, Çankaya ihtilal karargâhı olmaktan çıkıp yeni bir saray havasının itici merasim soğukluğu içinde, yaklaşılmaz, görüşülmez, kaynaşılmaz bir diktatörlük saltanatkâri uzleti mi olacaktı? ... Hepimiz bir ucundan şüpheye tutulmuştuk. Mabeyni ve kurenası[611] ile aramızdan ayrılıp giden cumhurreisinde, inkılapçıyı kaybetmekten korkuyorduk."

Halide Edib Cumhuriyet'in ilanına ilişkin olarak şöyle diyor:

> 1920 yılında üst düzey bir demokratik biçimi benimseyen hükümet alışılmış anayasal biçime bürünmüştü... Büyük Milli Meclis Hükümeti dönemi, en başından itibaren, mevcut bütün cumhuriyet rejimlerinden daha demokratikti. En başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere cumhuriyet tipi rejime muhalefet edilmekteydi. Mustafa Kemal Paşa, 1922[612] yılında İzmir dönüşü Kilikya'da (Antalya) yaptığı konuşmada, cumhuriyetin çürümüş bir yönetim biçimi olduğunu, Türk halkına en uygun yönetim biçiminin Meclis Hükümeti yöntemi olduğunu birkaç kez tekrarlayarak söylemişti.[613]

Halide Edib, 1955 yılında yazdığı *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri* adlı kitabında da Cumhuriyet'in ilanına ilişkin görüşlerini şöyle aktarır:

> Lozan Konferansı'nın ortaya attığı birtakım meselelerden sonra, 29 İkinciteşrin 1923'te, Büyük Millet Meclisi büyük bir kanunla, devlete cumhuriyet ismini verdi. Esasen tarihi ananelere ne kadar bağlı olursa olsun, realiteyi idrak eden her kişinin, bunun Türkiye için bir zaruret olduğunu kabul etmesi lazımdı. Gerçi meşruti hükümdarlıklar, bazen cumhuriyetlerden daha fazla demokratik olabilirler. İngiltere'nin olduğu gibi. Fakat bizde, hanedanın çökmesiyle meşruti şeklin idamesi [sürdürülmesi] imkânı sona ermişti. ... Bizim için mühim olan nokta, demokrat bir cumhuriyet mefhumuna [düşüncesine], milletin ekseriyetini bağlamak, bu mefhumu bugünkü manası ile ... çocuklarımıza aşılamaktır.[614]

29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte Türkiye'de siyaset yeniden şekillendi. Halide ise karamsar ruh halini yansıtan önem-

611 Osmanlı döneminde mabeyn, sarayın dışarıyla ilişkilerini yöneten ofis, kurena da burada çalışan görevlilere verilen isimdi.

612 1923 Mart olmalı.

613 *Turkey Faces West*, s. 203.

614 *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, s. 193-194.

li romanı *Vurun Kahpeye*'yi yazıyordu. Bu roman Milli Mücadele'ye katılan kadınların ortak acılarının hikâyesiydi. Güzel ve idealist Aliye Öğretmen, savaş sırasında tam bir erkek kuşatması altında ayakta kalmaya çabalıyordu. Kasabanın iki zengin erkeği onu elde etmeye çalışıyor, biri Türk, diğeri Yunanlı iki komutan ise onunla evlenmek istiyordu. Aliye, Türk komutan Tosun'u sevdi ve bir gece gizlice onunla sevişti. O gece kaldıkları ev kuşatıldı. Tosun, Aliye'nin hayatını tehlikeye atmak pahasına kaçmak istiyordu. Tosun, fikrinin esiriydi.

> ...bütün idealist adamlar, muayyen bir maksada varlığını vakfedenlerin zulmüyle zalimdir. Çünkü bunlar için, insani rabıtalar, en kavi ve kadir aşklar, maksattan sonra gelen şeylerdir ve maksatları için hiçbir elemden, hiçbir fedakârlıktan, hiçbir kurbandan kaçınmazlar. Bunların kudretidir ki, ihtilalleri, millet tarihinde herhangi dönümü, herhangi sarsıntıyı, kan ve facia mukabilinde getirir.

Halide Edib, Aliye'nin ağzından, bu tür erkeklere âşık olan kadınlara yazık olduğunu, mutlaka sevgilinin feda edildiğini yazıyor.

Aliye, ölüme gider gibi Yunanlı komutana gitti, kuşatmayı kaldır, seninle evlenirim, dedi. Tosun, işgalcilere son darbeyi vurmak için kasabadan kaçarken Aliye'ye, "Senden daha cesur, senden daha kahraman tek bir asker tanımıyorum," demişti. Kasaba, Yunanlılardan geri alındığında erkekler düşmanı bırakıp "kahpelerin" peşine düştüler. Aliye'nin güzel bedenini parçalayarak cinselliklerini doyurdular. Dini duyguları ayaklandırarak Aliye'yi linç ettiler. Kasabanın yarısından yükselen cılız itiraz sesleri "kahpelerin" kurban edilmesiyle durulmuştu. Romandaki Türk erkekleri, işgalci Yunanlı komutandan daha beterdiler. Aliye ise, hem aşkının büyüklüğüyle hem de cesareti ile Tosun'u gölgede bırakmıştı.

Romandaki menekşe gözlü, nar dudaklı, narin Aliye Öğretmen'in Halide'yi andıran yönleri vardı. İkisi de öğretmendi. Aliye, Halide gibi Rumca konuşabiliyordu. Aliye'nin annesi de kendi annesi gibi veremden ölmüştü. "Şeytanın Kızı" diye nam salan Aliye'ye büyücü diyenler vardı. Halide'nin de büyücü olduğuna inananlar çıkmıştı.

Vurun Kahpeye, Selim İleri'nin dediği gibi bir solukta yazılmıştı. Hayallerini gerçekleştirecek görevler beklerken Halide de manevi anlamda linç edilmiş, işlevsiz kılınarak "öldürülmüştü". *Vurun Kahpeye* adı, başına gelenlerin bir özetiydi. Milli mücadelede kadınlara karşı yapılanları kendisine yapılan haksızlıklarla birleştirmişti. Dini muhafazakârlığın kadınları hedef almasını cesur biçimde teşhir

etmiş, kadınların "kahpe" bağırtıları altında nasıl yok edildiklerini anlatmıştı. Halide, romanını dostu ve menajeri Miss Billings'e yazdığı mektupta şöyle anlatmıştı:

> Münih'ten dönüşümden sonra roman yazmakla çok meşguldüm. İkinci bir dizi olarak çıkmaktadır. Birincisi yayımlandı bile. Bundan başka birkaç kısa öykü yazdım. Hepsi çok fazla sevildi ve çok aranır oldu. Nihayet on birinci kitabımın ardından bile, "modası geçmiş birisi olmayacağım" diye tuhaf bir düşünceye kapılabilirim. ... Şu anda Türkiye ve Türk Devrimi'ne karşı duyulan ilgiden dolayı bunun Amerika'da ilgi çeken bir konu olacağına inanıyorum. Size konusunu kısaca anlatayım: Yunan işgali süresince Anadolu'da birkaç kadın Yunanlılar ile ilişkiye girmiştir. Yunanlıların mağlubiyeti ve kaçışından sonra yerel halk, Türk Ordusu asayişi henüz kuramadan önce bunları linç etmişti. Bu olayların hepsini araştırıp bir tanesinin üzerinde özellikle durdum ve köylülerin söylediklerinden başka gerekçeler de olduğunu keşfettim. Bu örneklerden bir tanesini, kurgusal ve sanatsal pek çok ayrıntıyla örerek bir romana dönüştürdüm. Adı, *Vurun Kahpeye!* Onu linç edenlerin savaş çığırtkanlığı.[615]

Halide, romanının Yale Üniversitesi'nin dergisinde tefrika edilmesini öneriyor, karşılığında 500 dolar telif ücreti istiyordu. 1923 yılı ortasında yazdığı bir hikâyeye Gedikpaşa notu düşmüş. Milli mücadele öncesinde yaşadığı evde, artık romanlarıyla baş başa kaldığı anlaşılıyor.

Kalp Ağrısı

1924 yılı Mart-Temmuz'unda tefrika edilen *Kalp Ağrısı* romanının sonuna ise Tarabya, diye not düşmüş. *Kalp Ağrısı*, başkarakterleri Kürt olan ilginç bir roman. Halide, Milli Mücadele savaşçısı olarak resmi yazılar ve savaş romanları yazarken, kulvar değiştirmiş ve yeniden bir aşk romanı yazmıştı. Savaş sırasında kalemini "maksat" için kullanan yazar, eski günlerine geri dönmüştü. *Kalp Ağrısı* onun meşrutiyet sonrası dönemde kaleme aldığı romanları hatırlatıyor. Ben artık üniformalı bir kadınım, aşk meşkle uğraşamam dememiş, tersine onbaşı kimliğini tamamen rafa kaldırmıştı.

Kalp Ağrısı, birbirlerine ihtirasla tutkun iki insanın kendi iradeleri ile kurdukları ayrı hayatların ve mutsuzluğun hikâyesiydi. Öykü, Diyarbakır'da geçiyordu. Halide'nin Kürt yakınlarından izler taşı-

615 Halide Edib'den Miss Billings'e mektup, 27 Mart 1924.

yan roman, Kürtlere sevgiyle yaklaşıyordu. Aynen Mahmure gibi annesinin babası Kürt olan Zeyneb'e bu yüzden Zeyno diyorlardı. Zeyno, kendisinden, "Kürt olan bir Türk genci" diye söz ediyordu. Anılarında sık sık geçen çok sevdiği "Hey Zeyno" şarkısı, kitabın hem müziği olmuştu hem de ilham noktası. Bu kitabı sanki Mahmure ablasına bir teşekkür olarak kaleme almıştı. *Kalp Ağrısı*'nda Milli Mücadele üslubundan uzaklaşmış, yeniden *Handan*'daki anlatımına geri dönmüştü. Büyük bir tutkuyu erotik bir üslupla anlatan *Kalp Ağrısı*'nın Zeyno'su Halide'nin pek çok kadın kahramanı gibi, âşık olduğu erkekle değil, bir başka erkekle evlenmiş, ancak tutkuları hiç küllenmemişti. Zeyno'nun romanını sürdürmek istiyordu ve kafasında bir devam tasarlamıştı.

Zeynep, Nuri Yaman'ın annesi...

Halide ile Mahmure'nin ortak kızları Zeynep, 1924 yılında gelinlik yaşa geldi. Onu gümrükte çalışan Bayram isimli efendiden bir delikanlı ile evlendirdiler. İki güçlü kadının kızı olarak Zeynep şefkat ve ilgi gördü, sonunda ikisine birden benzedi. Eşi genç yaşında ölünce, babasının Malazgirt'teki akrabaları onu arayıp bulmuşlardı. Babasından ona bir köy kalmıştı. Serveti kaderini belirledi. Topraklar bölünmesin diye amcasının oğlu ile evlenmek zorunda kaldı. Amcaoğlu ona evli iken nikâh kıydırmıştı. Zeynep çok sinirlendi, evi terk etti, köyüne taşındı, şato gibi bir ev yaptırıp tek başına yaşamaya başladı. Malazgirtlilerin ona verdiği isimle Zinnet, amcaoğlundan boşanmadı, ondan çocukları oldu. Ancak ayrı evde yaşadı ve toprak kavgasını sürdürdü. Mahkeme sonunda, bütün toprakların ona ait olduğuna karar verdi. Ömrünün sonuna kadar kocasının evinden ayrı kendi evinde yaşadı. Barış ve Demokrasi Partisi Meclis Grup Başkanı Nuri Yaman, annesi Zeynep'in hikâyesini anlatırken, onun çocukluğunda sık sık kendisiyle İngilizce konuştuğunu, gümüş çatal bıçaklarla sofra kurduğunu anlatıyor. Mahmure ile Halide'nin ortak kızı Zeynep, belki de Halide'nin Zeyno'suydu. *Kalp Ağrısı*'nın devamı olan romana *Zeyno'nun Oğlu* adını verecekti.

Kadınlar adına söz alıyor

1917 yılında çıkartılan ve daha sonra yürürlükten kaldırılan Aile Hukuku Kararnamesi Aralık 1923'te yeniden Meclis'e getirildi. Lozan görüşmelerinde de Türkiye, Batı dünyasına, bütün yurttaşlar

için geçerli olacak laik bir aile hukuku sözü vermişti. Erkeğin kullandığı talak ve birden fazla eş hakkı, kadınların en büyük derdiydi. 1924 Ocak'ında aile hukuku tartışmaları alevlendi. Nezihe Muhiddin başkanlığındaki kadın grubu, tasarının dine dayalı hükümlerine karşı çıktıklarını ilan etmek için İstanbul'da Türk Ocağı'nda bir toplantı düzenledi. Bu toplantı için, bütün İstanbullu kadınları çağıran bir davet yayımladılar.

Toplantıya 300 kadının yanı sıra, konuyu kendilerine dert edinen bir grup erkek de katıldı. Kadınlar evlilikte, boşanmada, mirasta erkeklerle eşit hak istiyorlardı.[616] Bu büyük buluşmaya Halide Edib'i de davet etmişlerdi.

Eski Aile Hukuku Kararnamesi kadınlara yetersiz görünüyordu. Hararetli tartışmalara sahne olan toplantının sonunda, çalışmaları yürütmek için kadınlar bir komisyon oluşturdu. Nezihe Muhiddin, Sabiha Zekeriya, Rezzan Emin, Nakiye Hanım gibi isimlerden oluşan komisyona, toplantıya katılmadığı halde Halide Edib'i de seçmişlerdi.

Tartışma gazete sayfalarında devam etti. Toplantıyla ilgili haberlere öfkelenen Halide Edib, erkeklerin tavrını eleştiren bir cevap yazısı yazdı. Halide'nin kadınlarla ilişkisini ve kadın hareketine bakışını *Akşam* gazetesine yazdığı makalede bulmak mümkün. Halide bu yazısında, İstanbullu kadınları savunurken, tam anlamıyla kadınların kavgasını destekleyen feminist bir üslup kullanmıştı. Gazetelerin, "hanımları tenkit etmesinden" hoşlanmamış, yayımlanan yazıları özetleyip eleştirilerini dile getirmişti:

> 1. Aile Hukuku Kararnamesi dolayısıyla yapılan toplantının müteşebbisi olmamak, hatta o toplantıda bulunmamış olmak sıfatıyla, tarafsız sayılabilirim. Nezihe Muhiddin Hanım'ın teşebbüsü ile Türk Ocağı'nda toplanan hanımlar, hiçbir efendinin telkin ve ilhamı ile değil, kendi istekleri ile toplanmışlardır.
> 2. Toplantı sırf hanımların toplantısıydı. Hanımlar yalnız gazeteciler ve bazı hukukçuları davet etmek hakkına sahiptiler. Eğer davetli efendilerin hukuki bilgileri hanımları tenkit eden beyleri memnun etmemiş ise, bu erkekler arasında bir meseledir.
> Toplantı nizamsız olmuştur. Bu memlekette bu gibi toplantıların intizam derecesi, oranın fikri seviyesi ve böyle toplantılara katılma alışkanlıklarının derecesiyle ölçülür. ..., bazen erkek toplantıları da intizamsız olduğu gibi, hatta taşralarda sırf kadın toplantılarının da büyük bir intizam içinde geçtiği olmuştur.

616 Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, 2003, s. 143.

İşittiklerim, hanımların gerçekten çok heyecanlı olduklarını ve heyecanlarını bazen efendilere karşı isyankâr cümlelerle ifade ettiklerini göstermektedir. Türk kadını şimdiye kadar ıstırabını sessiz çektiği için, gönül isterdi ki, şahsi heyecanını hiç göstermesin. Fakat kanunların değişmesi, devirlerin dönümü, herhangi bir fikrin faaliyet sahasına geçmesi, daima taşan ve tahammül derecesini geçen ıstırap ve isyanlardan doğmuştur.

Yine işittiklerime göre, hanımların pek çoğu vekarlı ve sade bir dille aile facialarından bahsetmişler, şahsi olmaksızın, eldeki aile hukuku kararnamesinin yeterli olmadığını söylemişlerdir. Bu hanımların şeri ve hukuki birer ihtisas sahibi gibi konuşmalarını, erkek tenkitçiler niçin istiyorlar?

3. Oradaki hanımların seçtiği komisyon erkek ve kadından kurulu değildir. O komisyonun bir üyesi olarak bunu beyan ederim.
4. Çaylara gitmek, modaya meraklı olmak, hatta dans etmek bir kadının memleketine ait meselelerde ciddi düşünmeyeceğini ifade etmez. Memleketin bütün yükünü aziz omuzlarında taşıyan taşra kadınının çoğunluğunun menfaat ve hakkını da şehirdeki kadınlar inceleyecek ve savunacaklardır.
5. Ailede düzen sağlamak için bütün fertlerin hukukunda nisbi bir eşitlik aramak suretiyle yapılacak bir kanunun, aile fertlerini ahlak bakımından melekler derecesine çıkarmayacağına Türk Ocağı'nda toplanan hanım komisyonu da inanmaktadır. İnsanlar, terbiyelerinin, mizaçlarının derecesine göre ebediyen günah işleyeceklerdir....
6. Boşanma meselesinde kadın komisyonu, erkeğin çok zaman kötüye kullandığı hakkın aynını kadına vermeye taraftar değildir. Boşamayı daha ziyade yargıç veya mahkeme heyetlerine vermeye, çocuklar bakımından çok feci olan aile yıkılmasına bir dereceye kadar mani olmasına taraftardır.

Bütün bu noktaları açıkladıktan sonra, derim ki, yenilik taraftarı, muhafazakâr, genç, ihtiyar bütün erkek vatandaşlarımızın Türk ailesinin sağlamlığını, kadınların nisbi gelişme derecesinde insani ve sosyal haklarını sağlamak için bizimle beraber olmaları gerektir.[617]

Halide Edib bu yazısıyla kadın örgütleriyle ilişki içinde olmasa da tamamen onlar gibi düşünüp hareket ettiğini ilan etmiş oldu. Kadınlara omuz veriyor, gerektiğinde perde gerisinden çıkıp politikanın içinde olduğunu belli ediyordu. Halide Edib kadın mücadelesinden umudunu kesmemişti.

617 Halide Edib, "Kadınlarımızın Maksadı Nedir" *Akşam*, 9 Şubat 1924'ten aktaran Tezer Taşkıran, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları*, s. 112.

Komisyonun, durumu inceleyip Meclis'e bir rapor sunduğunu yine ondan öğreniyoruz. Kadınlar, İsveç, Fransız, İngiliz, Rus Aile Hukuku yasalarını gözden geçirdi, en çok beğendikleri İsveç Medeni Kanunu'nu tercümesiyle birlikte dilekçeye eklediler ve kadın komisyonu adına Meclis'e sundular. Halide Edib, "O sırada dilekçeye somut bir cevap alınamadı," diyor, ancak genç milletvekilleri arasında eski aile hukuku kararnamesini düzenlemek yerine doğrudan Batılı bir kanunu alıp uyarlamayı tercih eden bir grup bulunduğunu söylüyor. Bu isimlerden Mahmut Esat Bey'in Adalet Vekili olması, yasanın Batı'dan alınması kararını pekiştirmişti.[618]

1924 Nisan'ında yeni Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, yani yeni anayasa kabul edildi. Kadınların oy hakkı olmadığı bir yıl önce Seçim Kanunu'na yazılmıştı, bu kez de anayasaya yazıldı. Meclis tartışmalarını gazetelerden izleyen kadınlar şaşırıp kalmış olmalılar. Savaşın külleri soğuyunca, beşiğe ve mutfağa dönmelerini isteyen eğilim, Meclis'e hâkim olmuştu.

Halide, geçmişe göre daha politik davranmayı, öfkelerini frenlemeyi öğrenmişti. Durumu kabullenmekten başka çaresi yoktu. Yapabileceği tek şey eski işine, romancılığına sarılmaktı. O da öyle yaptı.

Ankara'dan uzaklaştırılan bir başka kadın daha vardı. Fikriye... O sırada adeta gözaltında yaşamaktaydı Fikriye. 1924 Mayıs'ında bir yolunu bulup kendisine yasaklanan Ankara'ya, Mustafa Kemal'i görmeye gitti. Ancak bu yolculuğun dönüşü yoktu. 24 Mayıs 1924 tarihli gazeteler, Fikriye'nin intihar ettiğini duyurdular. Sevdiği erkeği kaybetmek Fikriye'ye büyük bir üzüntü getirmekle kalmadı, hayatına maloldu.

Kolayca tasfiye edildi

Halide, Miss Billings'e, hiçbir resmi görevi olmadığını, iki sene daha da resmi görev yapmak istemediğini yazmıştı.[619] Ülke nüfusunun yarısından fazlasını oluşturan kadınlar, seçme ve seçilme haklarından yoksundu. Halide'yi cepheye çağıranlar, Meclis'e çağırmamışlardı. Savaş bitince ona olan ihtiyaç da bitmişti.

Bir gazete makalesinde Halide'nin içine düştüğü durum, sonraki yıllarda saldırgan bir dille, bütün çıplaklığıyla şöyle özetlenmişti:

---

618 *Turkey Faces West, New Haven*, s. 227.

619 Halide Edib'den Miss Billings'e mektup 24 Mart 1924.

> Fakat nihayet harp bitti, sulh oldu, ölen öldü, kalan kaldı, vatan kurtuldu ve siz işsiz kaldınız. ... Mebusluk mu istiyordunuz, vekillik mi? Yoksa maazallah daha büyük bir şey mi? ... İstiabisinden [kapasitesinden] fazla yolcu almaktan tevessua uğrayan [genişleyen] gönlünüzde kim bilir ne aslanlar yatıyordu![620]

Ankara'nın erkek iktidarı, Halide'nin tasfiyesini işte böyle değerlendiriyordu...

Muhalifler

1924 Mart'ında Hilafet de kaldırılmış, son halife Abdülmecit Efendi ve Osmanlı hanedanı sürgüne gönderilmişti. Mustafa Kemal'den uzaklaşan mücadele arkadaşları, bu hareketi de tek adam yönetimine gidiş olarak yorumlamaktaydılar.

1924 yazında Halide ile Adnan, Selanik, Atina, Verona ve Tiroller'e uzanan bir yolculuğa çıktılar. Adnan'la zevkleri hiç uyuşmuyordu, eski oteller Halide'yi hayallere süreklerken, Adnan'a pis ve mikrop dolu geliyor, biri tabiat müzelerini gezmek isterken, diğeri sanat müzelerinde vakit geçirmek istiyordu. Yola ayrı ayrı devam ettikleri yerler bile oldu. Halide ile Adnan, onca hengâmeli günlerin ardından birbirlerini yeniden tanıma fırsatı buldular.

620 Yusuf Ziya, "Halide Edib Hanım'a", *İkdam*, Aktaran Halis Ahmet Özer, *Roman Tenkidleri*, Yüksek Lisans Tezi. s. 109.

Muhalif fırkanın isim annesi

Tek Parti rejiminden rahatsızlık duyan Ali Fuat [Cebesoy] ile Karabekir Paşa, Refet [Bele], Rauf [Orbay], Dr. Adnan, bir muhalefet partisi kurmaya karar vermişlerdi. Rauf Orbay, yeni bir parti kurma fikrini telkin edenlerin ve partinin adını "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası" yani "İlerici Cumhuriyet Partisi" koyulmasını önerenlerin de Halide ile Adnan çifti olduğunu söylüyor ve "Karı-Koca, ilim-fikir sahalarında memleketin mümtaz şahsiyetleri idiler ... benimsenecek yol üzerinde en isabetli kararlar yolunu gösterebilme yeterliğinin sahibiydiler," diye ekliyor. Özellikle de Halide Edib'in, Latin demokratik parlamenter tarzı yanı sıra Anglo Amerikan demokrasisinin kişi hürriyetlerine, liberalizme ve ferdi teşebbüse dayalı sistemini benimseyen bir parti kurulmasını bilhassa aktif politika içindeki dostlarına tavsiye ettiğini yazıyor.[621]

Halk Fırkası'nın o güne kadar, partinin ilkelerini belirleyen Dokuz Umde dışında ayrıntılı bir programı yoktu. Rauf Orbay, Halide Edib'in yeni partinin programı için çalıştığını anlatırken, "emeğini esirgemedi" diyor ve onun çalışmalarını gün ışığına çıkarıyor. Halide, İngiliz ve Amerikan kaynaklarından bulduğu parti programlarını incelemiş, Türkiye'nin özelliklerine ve insan yapısına uygun olan ilkeleri seçmişti. Fırkayı oluşturmak için yola çıkan tecrübeli ekip geçmişte yaşananlara bakarak amaçları belirlemişti.

Parti programının ikinci maddesi, "Hürriyetperverlik, halkın hâkimiyeti fırkamızın esas mesleğidir," şeklindeydi. Üçüncü madde ise fikir ve dini inançlara saygıyı öngörüyordu. Din meselesi parti kurulurken tartışma konusu olmuş, açıkça hilafeti destekleyen kişilerin

621 Kutay, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüzyılımızda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay*, 1992, c. 5, s. 233.

partiye alınmaması için Adnan ile Halide tavır almışlardı. Programın son şeklinin verildiği toplantıda Halide şöyle demişti:

> Bir ve birden çok bahane bulacaklar, sebepler icat edecekler, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kapatacaklardır. Olsun... Asıl hizmet bu yapıda bir siyasi hareket yolunu açabilmektir. Asıl himmet, yarınlara aydınlık yolları gösterebilmektedir. Anglo-Amerikan demokrasisi de sağlam ve hayırlı fikirlerin zamanla yeşermesi ve boy atmasıyla meydana gelmiştir... Bu ebedi hakikati, mevzua ait kronolojik akış içinde buldum.[622]

Fırka programının hazırlık sürecini aktaran Rauf Orbay, sonraki yıllarda Halide Edib'in fırka programına esas olan düşünceleri geliştirerek *Türkiye'de Şark-Garb ve Amerikan Tesirleri* kitabında yayımladığını vurguluyor. Bu kitap Rauf Orbay'a ithaf edilmişti.

Halide, tıpkı *Yeni Turan* (1912) romanının kadın kahramanı Kaya gibi siyaseti arkadan yönetiyordu. TCF, tek dereceli oy, kuvvetler ayrımı, kişi özgürlükleri, demokrasi gibi kavramları Türk siyasi hayatına taşıyan bir programla ortaya çıktı. Beyannamesinde istibdadı engellemek amacını öne çıkarıyordu. Resmi tarih TCF'yi irtica ve gericilik sıfatlarıyla anıyor. Parti üzerine araştırma yapan Erich Jan Zürcher ise, TCF metinlerinde devlet etkisini sınırlayan klasik liberalizm ilkelerini vurgulayan ifadelere yer verildiğini yazıyor. TCF'nin ve CHF'nin aynı orta sınıfa dayandığını belirtiyor; "Beyannamesinde ya da programında gerçekten gerici diyebileceğimiz hiçbir bakış açısına ya da talebe rastlamamaktayız," diyor.[623]

TCF programında Halide'nin izlerini kültür ve eğitim bölümlerine verilen ağırlıkta bulmak mümkün. İlköğrenim mahalli idarelere bırakılmıştı. Türkçülüğün aşılanması ya da yabancı kültürlerin eritilmesi gibi bir amaç göze çarpmıyordu.[624] Halide Edib'in hazırladığı söylenen bu programda ne yazık ki kadınlara dair hiç birşey yok. Oysa ki Halide, 1912 yılında yayımlanan *Yeni Turan*'da kadınlar için hayal ettiği rejimde, kadınların oy hakkını ısrarla vurgulamıştı. Kendisinin dışlanmasını kolaylaştıran kadınsız siyaset rejimine çözüm aramaya yeltenmiş miydi? Büyük olasılıkla örnek aldığı parti programlarında kadınlara dair satırlar bulamamıştı. Cumhuriyet

622 Kutay, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüzyılımızda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay*, s. 605.

623 Erik Jan Zürcher, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003 s. 152-153.

624 İsmail Kaplan, *Türkiye'de Milli Eğitim İdeolojisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 147.

sonrası günlerin Halide'si kadın meselesinin çözümünü ülkede kurulacak demokratik rejime bağlamıştı. Tüzükte kadınların üyeliğini engelleyen bir madde yoktu. Ancak böyle bir madde CHF'nin tüzüğünde de yoktu.

TCF programının ekonomik bölümü bir uzman elinden çıkmış gibiydi, benim tahminim Halide'nin bu bölümü hazırlarken dostu Cavid Bey'den (eski Maliye Nazırı) yardım aldığı doğrultusunda.

TCF ile ilgili gazete haberlerine göre, paşalar parti programı ile ilgilenmemişlerdi; bu programın, Fransız Radikal Sosyalist Partisi'nden alındığını ima eden bilgiler de vardı.[625]

Parti 17 Kasım'da resmen kuruldu. Kâzım Karabekir başkan, Adnan ikinci başkandı. Parti liderliği Milli Mücadele'de Mustafa Kemal'in yanında saf tutmuş popüler öncü isimlerden oluşuyor, İstanbul basını partiye tam destek veriyordu.

Mustafa Kemal ile kesin ayrılık

Cemil Koçak, Milli Mücadele önderlerinin yollarının ayrılmasını ordu içi bir mücadele olarak değerlendiriyor. Milli Mücadele'ye ilk katılan ekibin çok etkili isimlerden oluştuğuna dikkat çekiyor.

> Modernizasyon projesini uygulama yönteminde anlaşamıyorlar. Mustafa Kemal Paşa grubu, "Meşrutiyet'te gördük. Bu işler anayasayla, parlamenter sistemle falan olmaz. Biz bunu otokrat bir yönetimle yapacağız, İttihatçıların kurmuş olduğu eski sistemi devam ettireceğiz biz," diyorlar. Buna karşılık diğer grup ise, "Biz bu sistemi tecrübe ettik. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarını da bu yüzden yaşadık. ... modernleşmeyi zamana yaymak ve bu konuda halkı ikna etmek, halkın onayını almak lazım. Halkın üstüne fazla gitmemek ve tepki toplamamak lazım," diyorlar."[626]

Yeni Fırka, İngiliz istihbarat çevrelerinin dikkatini çekmişti. Raporda parti şu sözcüklerle ifade ediliyordu: "Yeni muhalefet, Meclis'in kesinlikle en zeki kişilerinden oluşuyor ve kesinlikle çok kişinin sempatisini kazanmış durumda ... İstibdat ve azınlık yönetimini şiddetle reddediyor ve herhangi bir bireyin devlete üstünlüğünü kanunsuz kabul ediyor.[627]

---

625 *Son Telgraf*, 13.11.1924'ten aktaran Zurcher, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, s. 147.

626 N. Düzel, "Pazartesi Konuşmaları, Cemil Koçak-1" *Taraf*, 9.11.2009.

627 PRO E 10614 1,12,1924 Lindsay'den Chamberlain'e; Erik Jan Zürcher, Terakkiperver Fırka, s. 151-152.

Gizli kaydıyla bu raporu, İngiltere Dışişleri Bakanı Chamberlain'e gönderen İstanbul'daki İngiliz diplomat Lindsay, Adnan Bey ile eşinin, kendisine, "ipin ucu kaçtı," dediklerini; yeni partinin ilericiliğinin kuşku götürmediğini, ancak yöntem ve gidişat olarak şu anda uygulanandan farklılık göstereceğini yazıyor. Lindsay, partiyi ilerici diye tanımladıktan sonra, hareketin sağa eğilimli olduğundan söz edildiğini de gönderdiği bilgilere eklemiş.

Terakkiperver Fırka'nın kuruluşundan birkaç gün sonra basında yeni fırkanın Halide Edib'in başkanlığında toplantılar yaptığına ilişkin dedikodular yayılmaya başladı. *Cumhuriyet* gazetesi, 22 Ekim'de "Halide Hanım Fırkacı" başlığıyla bir habere yer verdi. "Muhalifler, Halide Hanım başkanlığında toplanacakmış," deniliyordu. Gazeteciler Halide'ye bu haberin doğru olup olmadığını sorunca o da, "Kadınlara intihab hakkı vermeyen partilerin hiçbirine taraftar olmadığını," açıkladı. Terakkiperver Fırka'yı ve Cumhuriyet Halk Fırkası'nı kadının eşit vatandaş sıfatıyla oy hakkı sahibi olacağını ilan etmedikleri için eleştirmekteydi. Kadının siyaseten gelişmesi için önce oy hakkını kullanması gerektiğini, daha sonra mebus olması gerektiğini söylüyordu.

> ... Bir Türk vatandaşı sıfatıyla, siyasiyatta tamamen laik ve cumhuriyeti taaddi-i esasatında [esaslarının sınırlarını zorlamada] serbesti ve bütün vatandaşlara kadınlar da dahil ... hakk-ı intihab [seçilme hakkı] veren herhangi fırkaya hissen ve fikren tamamen taraftar olabilirim.
>
> Hatta tamamen buna karar verdim. Bir Türk olarak siyasi idealleriim olması tabiidir. Fakat faslı siyasiyata hiçbir zaman girişmeyeceğim.[628]

Halide, Terakkiperver Fırka ile ilgisi olmadığını duyurmak için yaptığı açıklamada zülfiyare dokunmuş, Halk Fırkası'nı öfkelendirmişti.

Gözden düşmüşsün!

Mustafa Kemal'in yakınındaki yazarlar, Halide'yi yeni partinin akıl hocası ve teorisyeni olarak görüyorlardı. Mustafa Kemal'in artık ona "yüz vermediğini" yani onu dışladığını ilan ettiler. Büyük tartışma 27 Kasım 1924 günü başladı. Bu konuda çıkan ilk yazı, Yakup

628 "Halide Hanım Kadınlara İntihab hakkı Verilmediğinden Hiç Bir Fırkaya Taraftar Değil", *Vatan* 23 Teşrinisani 1924 (1340)

Kadri'nindi. Yakup Kadri İstanbul basınının Terakkiperver liderlerine verdiği desteği diline dolamıştı. Halide Edib'in, Rauf Bey'e yaptığı geçmiş olsun ziyaretini bahane ederek "İstanbul basını seyyar satıcı gibi köşe tutmuş paşa satıyor," dedikten sonra Halide'ye yeni partinin teorisyeni olarak saldırmıştı. Ne var ki Halide, gerçek muhatabının bu yazarlar değil, Mustafa Kemal olduğunu anlamıştı. Çankaya'nın kendisine yüz vermediğini iddia edenlere geçmişi hatırlattı:

> ... Gazi Paşa bu Wilson Prensipleri Cemiyeti'ne dâhil olan birçok adamla o zaman haberleşir, bazı meselelerde fikirlerini sorardı. Bunlar arasında Yunus Nadi Bey olduğu gibi Halide Edib de vardır.

Cevap yazısında Halide, Çankaya'da oluşan yeni iktidar elitinin küçük bir azınlığa dönüştüğünü, bu elitin, birlikte mücadele ettiği arkadaşlarına sırt çevirdiğini söylüyordu:

> Binaenaleyh yöneticilerin, yönetici olmayan basit ve isimsiz vatandaşlara kendileriyle çalıştıkları zaman ... "yüz vermemek" gibi şâhâne tavırları ve alışkanlıkları yoktu. O günlerde henüz inkılap, yenilik, vatanperverlik tekeli ve ayrıcalığı ile kurumlaşmış, hepsi ulemadan hepsi hatip ve ünlü bir asalet sınıfı teşekkül etmemişti. Onun için yöneticiler kendileriyle çalışan fânîlere arkadaş muamelesi ederlerdi.

Bugünle geçmişi kıyaslayan Halide, ölümün kuşattığı eski Ankara'da, "insanlara yüz vermeyen büyük adamlar" olmadığına dikkat çekti. Çankaya'da Mustafa Kemal'in çevresinde yeni oluşan iktidar grubuna da seslendi, onları, yurtseverliği tekellerinde tutan "imtiyazlı asiller" olarak tarif etti.

> ... bu ihtilaf ve "yüz vermemek" fiili ne olursa olsun, yine bu yöneticiler Halide Edib'in Anadolu'dan çıktığı iki sene evvelîsine kadar kendisine hürmet ve nezaket göstermişlerdir. Bu ne yöneticiler için bir zül ne de Halide Edib'e özel bir şeref ve imtiyazdır. Kara günleri, ölüm günlerini beraber yaşayan insanların en büyükleri de en isimsiz ve küçük arkadaşlarına karşı dünyanın her tarafında böyle bir vaziyet alırlar. Bunun aksini iddia Halide Edib'i değil yöneticileri küçük düşürür.

Halide Edib, yazısında kendisinden ben diye değil, "Halide Edib" diye söz etmeyi tercih etmişti. Terakkiperver Fırkayı kuran paşalara akıl verdiği iddialarına yanıtı ise şöyleydi:

> İnsanın övülmek, kendisine zekâ atfedilmek her zaman biraz hoşuna gider. Fakat bu baş döndürücü derecede akıllı olmayı kabul etmeyeceğim. Çünkü bu kadar akıl insanı çok zaman hatta daima yaptıkları iyiliği, büyüklüğü kaşıkla verip sapıyla insanların burnundan çıkaran siyasi dâhîler arasına dâhil eder. Buna ne aklım yetişir ne de arzum vardır.[629]

Polemik gazete köşelerinde sürdü. Tetkik-i Mezalim günlerinde Halide ile Yakup Kadri'nin yanında olan gazeteci Asım Us, Yakup Kadri'yi ayıplayan, eski dostlukları hatırlatan bir yazıyla kervana katıldı. Yunus Nadi, Halide Edib'in manda üzerine Mustafa Kemal'e yazılmış bir mektubundan söz eden kısa bir yazı ile yetinmiş görünüyordu.

Halide, Yunus Nadi'nin geçmişten habersizmiş görünmesine sinirlendi. "Yunus Nadi, Wilson'a giden muhtıraya imza koymuş ve muhteviyatını kabul etmiştir," dedi. Bir gazetenin sorusuna cevaben manda mektubuna da açıklık getirdi. İhtilal ve kurtuluşun başı olarak tanıdığı paşa hazretlerine onun talebi üzerine böyle bir mektup yazdığını, bu mektubun bir tehdit aracı olarak kullanılacak değerde olmadığını belirtti. Mustafa Kemal'in muhaberat muhafızı ve fikirlerinin aracısı olarak kimseyi tanımadığını belirtti, "Eğer o zaman bu fikri paşa hazretleri memleketin menfaatine aykırı göre idiler mutlak beni aydınlatırlardı. O zaman karşı olduklarını ifade etmediler."[630]

Yunus Nadi tartışmaya yeniden dâhil oldu. Halide, Mustafa Kemal Paşa'nın mektuptaki fikirlere karşı çıkmadığını, Yunus Nadi ise karşı çıktığını söylüyordu.[631] Mandacı etiketi Halide Edib'in yakasına işte böyle yapıştırılmıştı.

Halide'ye bir garip saldırı da, feminist olarak tanınan yazar Müfide Ferid'ten geldi. *Aydemir* romanından sonra 1924 yılında *Pervaneler*'i kaleme alan yazar, Birinci ve İkinci İnönü hükümetlerinde Dâhiliye Vekili olarak görev yapan Ahmed Ferid [Tek] ile evliydi. Amerikan Kız Koleji'nin yozluklarını, vatana millete zararlarını anlatmak için yazdığı *Pervaneler* romanındaki Cemile Hanım karakteri, Halide'nin hık demiş burnundan düşmüş suretiydi. Müfide Ferid'in, Cemile Hanım'ı, mabeyn başkâtibi Kıbrıslı Nuri Bey'in kızıydı. Nuri Bey ise Başveznedar Münif Efendi'nin evlatlığıydı.

---

629 Halide Edib, "Yakup Kadri Beyefendi'ye", *Son Telgraf*, 2 Kanunuevvel, 1924.
630 "Halide Edib Hanım'ın Muârızlarına Cevâbı", *Son Telgraf*, 6 Kanunuevvel 1924.
631 "Halide Hanım'a Cevap" Wilson Prensipleri Değil, Amerikan Mandaterliği" *Cumhuriyet*, 12 Kanunuevvel, 1924.

(Halide'nin babası da mabeyn kâtibiydi ve çocukluğunda evlat edinilmişti.) Bizans Koleji'nin en eski öğrencilerinden Cemile Hanım Meşrutiyet devrinin politik kargaşasında azınlıklara da hâkimiyet isteyen bir cemiyete dâhil olmuş, sonra da bu cemiyetin gazetesini kurmuştu. Önce Amerika muhabbetini yaymış, ardından Amerika himayesini istemeye başlamıştı. Yazara göre, Cemile Hanım sonunda kendisini toparlayıp "soluk bir milliyetçilik" yapmaya girişmişti. Müfide Ferid, Halide'nin Milli Mücadele saflarındaki konumunu milliyetçilik açısından "soluk" bulmuştu.

Irkçı bir yaklaşımla gözden düşürmeye çalıştığı Amerikan Koleji'ni Müfide Ferid, Heybeliada'nın -aslında Ruhban Mektebi'nin bulunduğu- tepesine konumlandırmıştı; öğrencilerle öğretmenlerin dostluğunu anlatırken, lezbiyenlik ima eden bir üslup kullanmıştı.[632]

Halide'den kadınlara övgü

Bir Fransız gazeteci, kadınlardaki değişimi, peçeyi araştıran bir yazı için İstanbul'daydı. Halide ona bu konudaki görüşlerini anlatırken, siyaset hakkı için mücadele veren Türk Kadınlar Birliği'ni de açıktan övdü.

> Türk kadınları peçelerini atmakla kalmayıp erkeklerin yerini de tutmuşlardır.
>
> Ailelerini doyurmak için çalışmışlar ve boş yerleri işgal etmişlerdir. Türk kadınları bankalara, mağazalara, nezaretlere girdiler. Bu sûretle Türk kadınları öyle bir hürriyet kazanmışlardır ki harpden avdet eden [dönen] kocaları buna nihâyet verememişlerdir. Evvelce Türk kadınları lokantalarda yemek yiyemezler; sinema ve tiyatrolara erkekler ile beraber gidemezlerdi. Evvela bunlara husûsî yerler tahsis edilmiş; sonradan istedikleri yerde oturmalarına müsâade olunmuşdur.
>
> Evvelce Türk kadınları korkak ve küçük gölgelerdi. Şimdi "Kadınlar Birliği" gibi kendilerine mahsûs bir cemiyet sahibi bulunuyorlar."[633]

632 Müfide Ferid, *Pervaneler,* Kaknüs Yayınları, İstanbul 2002, s. 59-60, 50.

633 "Halide Edib Hanımın Bir Mütalaası", *Son Telgraf,* Nr: 222, 25 Kanunusani, 1925, s. 2.

Şeyh Sait olayı

Kürtlerin önde gelen isimlerinden, Nakşibendilerin lideri Şeyh Sait, Genç diye adlandırılan Bingöl'ün Piran köyünde yaşayan kardeşine konuk gitmişti. Jandarma, yanındaki adamlardan dördünü teslim almakta ısrar edince ilk silahlar patlamıştı.

Şeyh Sait kısa süre içinde Elazığ'ı ele geçirdi ve Doğu illerinde ilerlemeye devam etti. Yazılanlara göre, "Hilafetsiz Müslümanlık olmaz," diyorlardı. Olay, Türkiye'nin geleceğini tehlikeye düşürecek güçte bir ayaklanma mıydı? Mustafa Kemal ve İsmet Paşa böyle düşünüyorlardı. Başbakan Fethi [Okyar] Bey ise farklı fikirdeydi. Rıza Nur'a göre, "Şeyh Sait isyanı hiçti. Ahaliyi bizzat tenkil ... ediyorlardı."

Fethi Bey, parti içinde yaptığı konuşmada şöyle demişti: "Siz ordular gönderip halkı kesmek, bu vesile ile İstanbul'a da şamil olmak üzere idare-i örfiye yapıp muarızları [muhalifleri] mahvetmek, terör yapıp, halkı ürkütüp keyfe mâyeşâ hüküm sürmek istiyorsunuz. Ordulara, takrir-i sükûna lüzum yoktur. Bunu yapamam."[634]

Halide de, isyanı yorumlarken, "Hükümeti diktatörlüğe sevk eden hadise, Şark'ta bilhassa Kürt unsurunun ekseriyette olduğu bölgelerdeki isyan hareketidir. Bu isyan çıktığı zaman başında bastırılmak mümkün iken bastırılmamış, her nasılsa bu ihmal yüzünden isyan devam edip durmuştur," diyor.[635]

1925 Şubat'ında Fethi Bey, doğu bölgelerinde sıkıyönetim ilanına ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na ek madde konulmasını kabul etti. TCF tam anlamıyla Fethi'ye destek çıktı. İsmet Paşa'nın dama-

634 Rıza Nur, *Cumhuriyet Devrinin Perde Arkası*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2007, s. 384.

635 *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, s. 203.

dı Metin Toker, Şeyh Sait isyanını anlatırken, "CHF'nin radikalleri mezar sessizliği istiyorlardı. Devrimlerle hürriyet kolay bağdaşır nesneler değildir," diye yazıyor. Metin Toker, Şeyh Sait'in tekbir sesleri altında vaaz verdikten sonra dini kurtarmak için Kürtleri ayaklandırdığını vurguluyor.[636]

Kanunun çıkarılmasının ardından Fethi Bey, TCF önderlerini başvekâlete davet etmişti. Toplantıya Karabekir, Rauf Bey ve Dr. Adnan katıldılar. Fethi Bey onlara, "Size firkanızı kendi kendinize dağıtmanızı tebliğ etmeye beni memur ettiler," demişti. TCF yöneticileri, "Fırka teşkil etmek elimizdedir. Ama bunu dağıtmak elimizde olmayan bir şeydir," cevabını verince, Fethi Bey de firkanın dağıtılması fikrinin kendi fikri olmadığını, müteessir olduğunu belirtmişti.[637] Fethi Bey, isyana karşı ülke çapında bir şiddet hareketine girişmek için neden görmüyordu.

Halide, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kabulünün ardından, "şeklen demokratik kalan rejimde, diktatörlük ilan edilmişti," diyor.[638]

Türkiye'nin bu karışık günlerinde kadın hareketi Halide'ye dostluk eli uzattı. Kadınlar Birliği, İstanbul'da boşalan bir mebusluk için yapılacak seçimde Halide Edib ile başkan Nezihe Muhiddin'i aday gösterdi. Amaç kadınların siyaset hakkını gündeme getirmek, TBMM'yi etkilemekti. Kadınlar, hazırladıkları dilekçede, bu alandan kadınları mahrum eden kanuna rağmen başvuruda bulunduklarını belirtiyor; her iki kadının da mümtaz şahsiyetlerini övüyorlardı. Halide Edib'i "Yüksek düşünce ve yayınları ve vatanperverce benzersiz hizmetleriyle pırıltılı bir taç gibi kadın başında parlayan seçkin kadınımız" diye tanımlamışlardı. Halide ile Nezihe Muhiddin'in adaylığı *New York Times* ve *Chicago Tribune* gazetelerine haber oldu. İstanbul'da yayımlanan ***İkdam*** gazetesi de Kadınlar Birliği'nin kadın aday girişimini destekledi.[639]

Son Telgraf gazetesi, yazar meslektaşları Halide Edib'e kendisinin mebus adaylığı için verilen dilekçeyi sordu. O da, "Bir kere Kadınlar Birliği'ne dâhil değilim. Sonra, böyle bir müracaat olmuşsa haberdar değilim. Daha sonra, eğer Türkiye Cumhuriyeti'nin mevcut kanunları kadınlara mebusluk ve intihap [seçme] hakkı verse bile, ben hiçbir zaman mebus olmak istemem," dedi.[640] Anlaşılan kadınlar Halide Edib'le konuşmadan onu aday göstermişlerdi.

---

636 Toker, *Şeyh Sait ve İsyanı*, s. 43-51.

637 Toker, *Şeyh Sait ve İsyanı*, s. 52-53.

638 *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, s. 204.

639 Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, 2003, s. 159.

640 "Halide Edib Hanım'ın Bir Mütalaası" *Son Telgraf*, 25 Ocak 1925.

Cumhuriyet gazetesiyse, adaylığı nedeniyle Nezihe Muhiddin'i hedef alan alaycı bir yoruma yer verdi.[641]

Kadınlar Birliği kadın aday diye bastırırken Türkiye, uzun yıllar sürecek bir baskı döneminin eşiğindeydi. Terakkiperver Fırka da irticaya göz kırptığı gerekçesiyle saldırı altındaydı. Mustafa Kemal, "karşı ihtilal" hazırlandığına, bunun da üstesinden şiddetle gelineceğine inanıyordu. Mecliste Fethi Bey hükümeti için güven oylaması yapıldı. Fethi Bey başbakanlıktan istifa etti. 60'a 94 kaybetmişlerdi. Yerine İsmet Paşa geldi.

Takrir-i Sükûn Kanunu hazırlandı. Sert tartışmalar yaşandı, huzur ve sükûnu sağlamak için hükümete örgüt, parti, gazete kapatma yetkisi veriliyordu. Suçlananlar avukat, tanık ve temyiz hakları olmadan kurulacak İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanacak, idam kararları meclis onayından geçmeyecekti. Terakkiperver Fırka bu kanuna şiddetle itiraz etti.

Halide, Fethi Bey'in, bu müzakerede medeni cesaret, fikir hürriyeti ve olgun bir devlet adamı zihniyetini büyük bir kudretle gösterdiğini yazıyor.[642] Kanun, 22 karşı oyla Meclis'ten geçti. Partinin başkanı Karabekir Paşa "20. asırda zan ve vehimle millet idare edilemez," demişti. Büyük bir sessizliğe bürünen Türkiye, 1929 yılına kadar bu yasa ile yönetildi.

İlk önce bu kanunu eleştiren gazeteciler hapse atıldı ve 6 Mart 1925 günü bir grup İstanbul gazetesi kapatıldı.

641 Zihnioğlu, *Kadınsız İnkılap*, s. 157-159.

642 *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, s. 303.

TÜRKİYE'YE VEDA

Geçici adres İngiltere

Siyasi ortam, Halide ile Adnan'ın sinirlerini altüst etmişti. Halide'yi sık sık yatağa düşüren safrakesesi ve kalınbağırsak sorunu da alarm verip duruyordu. Adnan, Viyana'dan bir uzman doktorla ilişkiye geçti, randevular alındı, karıkoca yurtdışına çıktı. Gidişleri bir kaçış ya da zorunlu sürgün değildi. Siyasi gerginliğe dayanamadıkları için bir süre yurtdışında yaşamaya karar vermişlerdi.

Dr. Adnan, bir İngiliz gazetesine gönderdiği yazıda 1925 Mart'ında Türkiye'den ayrıldıklarını belirtmiş.[643] Takrir-i Sükûn oylamasının ardından bavullarını toplamış olmalılar.

Zekeriya Sertel anılarında onların yurtdışına gidişini, "O zamanki söylentilere göre Halide Edib'in Atatürk'le arası açıktı. Atatürk zaferden sonra şu veya bu biçimde düşmanlarını tasfiye etmeye başlayınca Halide Hanım da ürkmüş ve hayatını kurtarmak için memleketten uzaklaşmayı uygun bulmuştu," diye açıklıyor.[644]

Halide ile Adnan önce Avusturya'ya gittiler, Viyana'da bir pansiyona yerleştiler. Odaları büyük bir taş avluya bakıyordu. Sahne artistleri ve müzisyenlerle bir aradaydılar. Sabahtan akşama komedi, trajedi provaları, operet şarkıları dinliyorlardı. Halide yatakta sancıdan kıvranırken, bir yandan da hayatın bir oyun provası olduğunu düşünerek gülüyordu.

"Adnan, sen yaşamıyorsun!"

Alabildiğine karamsar bir ruh haline bürünen Adnan, çevresiyle ilgisini kesmiş bambaşka bir dünyada yaşamaya başlamıştı. Halide

643 Dr. Adnan, "Turkish Government and the Opposition", *The Times*, Dec. 09,1926.
644 Z. Sertel, *Hatırladıklarım*, s. 220.

hasta olmasa, Adnan da ona bakmakla kendisini yükümlü hissetmese, intihar edecekti. Karısının kendisine ihtiyacı olmadığı saatlerde sokağa çıkıyor, boş boş dolaşıyordu. İki ay sürdü bu sancılı dönem.[645]

Halide tedaviye yanıt vermiyordu, doktor onlara Karlsbad'da bu hastalığı özel yöntemlerle tedavi eden bir başka uzman önerince, bavullarını toplayıp yola çıktılar. Karlsbad'da vadiye bakan yüksek tepede, büyük bir pansiyonun bir odasına yerleştiler.

Halide, oğullarını emanet ettiği Profesör Lybyer'e bir mektup yazarak, yeni adreslerini iletti. Radyo haberleri, çocukların yaşadığı Illinois'e hızla yaklaşan bir fırtınadan söz edip duruyordu. Bu haberler Halide'yi çok korkutmuştu. Neyse ki fırtına yön değiştirdi, oğlanlar da felaketi yaşamadan atlattılar. Halide, Lybyer'i Robert Kolej'de hocalık yaptığı yıllardan tanıyordu. Ondan gelen ilk mektubun tarihi 21 Nisan'dı ve Karlsbad'a yazılmıştı. Halide, Karlsbad günlerinde oğlanların sorunlarıyla da dertliydi. Ali Ayet'in velisi konumundaki Profesör Lybyer, delikanlının notlarının giderek düştüğünü, mühendisliğe olan ilgisini tamamen kaybettiğini söylüyordu.[646] Bu durumda Ayet'in Amerika'da tahsiline devam etmesi anlamsız görünüyordu. Ayet, petrol mühendisi çıkmasına ramak kala mesleğinden soğumuş, "Gidip petrol kuyusunun başında bekleyemem," diyor, eğitimine London School of Economics'te devam etmek istiyordu.[647]

Halide bu sorunu çocukları himayesine alan Richard Crane ile görüştü. Mr. Crane, Ali'ye bir yıl daha destek olacak, Ali bu son yılını İngiltere'de kullanacaktı. Lybyer'e yazdığı cevapta, "Ben de İngiltere'de Londra yakınlarında bir çiftlik evinde olacağım, Ali her gün Londra'ya gidebilecek. Bu her ikimiz için de çok iyi olacak. ... Paris'teki Türk elçisi Ekselansları Fethi [Okyar] Bey, yaz boyunca bana ulaşabilir, İngiltere'ye gittikten sonra adresimi gönderirim," diyerek onu bilgilendirdi.[648] Hasan, Amerika'da yalnız kalacaktı.

Karlsbad günlerinde Adnan, pencerenin önündeki şezlonga uzanıp sürekli düşünüyordu. Türkiye'ye yeni, Batı'ya dönük, bağımsız ve hür bir görüntü vermek için yürüttükleri mücadele sahne sahne beynine kazınmıştı. Halide'ye bakan hemşireye bir robot gibi yardım ediyor, onu çamur banyosuna götürdüklerinde Karlsbad'ı dolaşmaya çıkıyordu. Adnan küçük kentin bütün sokaklarında, or-

645 *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s. 33.

646 Lybyer'den Halide Edib'e mektup 21 Nisan 1925, Albert H. Lybyer Papers, 1876-1949, RS, 15/13/22, Box 3, Folder: Edib, Halide University of Illinois Archives.

647 Adnan Sayar'la görüşme.

648 Halide Edib'den Lybyer'e mektup 21 Mayıs 1925, Lybyer a.g.e.

manlarında, parklarında yürümüş, her şeyi görmüş bitirmişti. Artık yapacak bir şey kalmadığını düşünüyordu.

İkide bir kafasını iki eli arasına alıp sıkıyor, hatta yumrukluyordu. Halide, "Adnan'ın kafasının rotası değişmeli," dedi kendi kendine. En kötü günlerinde bile dizinden kitap düşürmeyen kocası pansiyona da kütüphaneden aldığı kitaplarla geliyordu. Belli bir konuda okursa Adnan'ın bu ruh halinden kurtulacağına karar verdi.[649] Kendisi onca hastalığına karşın, Milli Mücadele anılarını yazmayı sürdürüyordu. "Adnan," dedi, "sen yaşamıyor, vejete ediyorsun [bitki gibi yaşıyorsun]. Ruhunla, aklınla biraz yaşasan, mesela felsefe okusan, bu sıkıntıdan kurtulursun..."

Halide'nin bu sözleri Adnan'ın hayatını değiştirdi. On yıl sonra tamamlayıp Halide'ye ithaf ettiği *Tarih Boyunca İlim ve Din* adlı kitabının önsözünde o günkü duygularını şöyle anlatacaktı: "Tıpkı hastasına acı, zehirli ilaç veren bir hekim gibiydin. Bu söylediğin acı fakat hakiki söz beni düşündürdü."

Karısının sözleri onu tıp fakültesindeki hocalık yıllarına götürmüştü. "Biraz küskün, biraz pişman" düşünmeye devam etmişti. Dört yıl öncesine kadar verdiği dersler dolayısıyla sürekli okurdu. Fakat içine düştüğü "pek kesif siyasi hayat", son dört sene içinde ondan "ciddi bir şey okumak arzusunu almış götürmüştü." Halide'ye hak verdi. O gün yaşadığı değişimi şöyle anlatmıştı:

> Ertesi gün bu küçük kentin kitapçı dükkânında felsefeye giriş olacak bir kitap buldum. Aldım ve başladım... Ve bu, böyle sürdü gitti. Önüme açılan ufuk, çok geniş ve temizdi. Artık okumak ve okuduğumu düşünmek, nice acı günleri bana tatlı kıldı. Bu kitap o çalışmaların ürünüdür. Onu sana sunuyorum. Bu bir sunudan çok bir borç ödemeye benzemiyor mu en aziz arkadaşım?[650]

Çek ressam Mucha'ya poz veriyor

Halide, Adnan'ı tedavi ederken, kendisi de hastalığını yenmişti. Karlsbad'dan Paris'e dönerken Zbiroh'ta dört beş gün kaldılar. Halide, Sarah Bernhardt gibi ünlü kadınları resmeden Çek ressamı Alfons Mucha'ya poz verdi. Charles Crane'e, "Hem poz verip hem de anılarımı yazamıyorum," diye şakacıktan şikâyet ediyordu. Mucha, Crane'in maddi olarak desteklediği bir isimdi. Halide'nin resim

649 *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.32-34.

650 Abdülhak Adnan Adıvar, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1980.

macerası da bu dostluktan kaynaklanmıştı. Halide, tuvalde beliren suretini tatlı ve dingin bulmuştu. Halide'ye, resmin detayları için ekim ayı başında Paris'e geleceğini söyleyen Mucha, yaptığı portrenin bir trajedi kahramanını andırmasını istiyordu.

> Bu süreçten olağanüstü hoşlandım. Mekân büyülü bir sessizlik içinde ve Mucha yakından tanımaya gerçekten değecek bir kişi. ... Üçüncü günün sonunda tuvalde beliren siyahlar içindeki hanımefendi beyazlar içinde de olabilirdi. Çok ciddi ama aynı zamanda dingin ve tatlı bir ifadesi var. Ama iç dünyası çok tuhaf. Onun gibi görünmek isterdim, belki de 100 yıl önce doğmuş olsam, ülkem bir terör döneminden geçiyor olmasa böyle hissederdim kendimi.

Halide'nin Crane'e bir notu daha vardı. Ona, ertesi gün oğlu Ayet'i almak üzere Cherbourg'a gideceklerini haber veriyordu.[651]

Türkiye'deyse Takrir-i Sükûn fırtınası esiyordu. Yakın dostları Zekeriya Sertel hapisteydi. *Resimli Hafta* yazarı Cevat Şakir ile birlikte idamın eşiğinden dönmüşlerdi. Gazeteler üzerinde ağır bir sansür hüküm sürüyordu. Terakkiperver Fırka'nın değişik illerdeki binalarına baskınlar düzenleniyor, üyelerine davalar açılıyordu. 3 Haziran günü hükümet, bu davalara dayanarak firkanın kapatılmasını kararlaştırdı. *Tanin* gazetesi başyazarı Hüseyin Cahit de baskın haberlerini verdiği için Çorum'a ömür boyu sürgüne gönderilmişti.

Halide ile Adnan Paris'te, Victor Hugo Caddesi'nde bir pansiyonda kaldılar. 1925 yılının 14 Temmuz bayramını *Marseillaise* söyleyerek kutladılar. Ayet artık yanlarındaydı.

Hasan Zeki ise Amerika'daydı. Halide onun yalnız kalmasına üzülüyor, ama oğlunun bu durumu göğüsleyebileceğine güveniyordu. Ayet yanlarında kalacaktı. İngiltere günlerinde en ciddi problem, Adnan'ın İngilizce bilmeyişiydi. Londra'daki kısa pansiyon günlerinin ardından Halide'nin dostu olan Isabel Fry'ın çiftliğinin yakınında tek katlı bungalov tipi ahşap bir eve yerleştiler. İngiliz eğitimci Isabel Fry ile Halide'nin tanışıklığı, Salih Zeki ile evli olduğu yıllara uzanıyordu.

Artık bir daktilosu vardı

Bu arada Türkiye ile sık sık yazışıyorlardı. Haberler parlak değildi. Mustafa Kemal'in özel hayatında önemli bir değişiklik olmuş, Latife Hanım'dan boşanmıştı. İstiklal Mahkemeleri ortalığı kasıp

651 Halide Edib'den Crane'e mektup 6 Haziran 1925.

kavuruyordu. Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılanan, aralarında Ahmet Emin'in de bulunduğu bir grup gazeteci, mahkemenin tavsiyesi üzerine 9 Eylül günü Gazi Mustafa Kemal'den özür dilemişlerdi.[652]

Halide artık kitaplarını ve mektuplarını Paris'ten satın aldığı daktilo ile yazıyordu. Richard Crane'e yazdığı 9 Ekim 1925 tarihli mektubunda, anılarının Putnam Yayınevi tarafından basılıp basılmayacağını soruyor, "Hiçbir kitabın sizden daha mükemmel bir hamisi" olamaz diyordu.

> Daktilo yazana verdiğim paradan tasarruf etmek istedim. Zaten şu sıralar yazar olmaktansa, daktilo olmak daha kârlı görünüyor. Musul meselesi bugünlerde uğursuzluk arzediyor. Özellikle Ali, School of Economics'e güzelce yerleşmişken yer değiştirmek fikrinden nefret ediyorum. ...
>
> Yaşadığım yerin sessizliği tarife sığmaz, ancak in cin top oynuyor şeklindeki, Türkçe eski bir deyim vardır, işte buna çok uyuyor. [653]

Bahçe içindeki tek katlı ahşap ev, dörder kilometre uzaklıktaki iki kasabanın tam ortasındaydı. Kıştı. Sürekli yağmur yağıyordu. İçeride daima yanan bir ocakları vardı. Sis hafiflediği zaman manzara çok güzel olurdu. Solda çam ormanları, sağda küçük tepelere götüren tatlı meyilli yollar, önlerindeki tarlaların sonunda gene yol, yolun arkasında yine meyilli bir arazi ve İngiltere'nin hem tarihi hem de güzelliğiyle meşhur Chiltern sırtları uzanıyordu.

Pencerelerinden, perdenin şeffaflığına göre tarlada gezinen tek tük köylü ve yolda uçup giden kırmızı ve yeşil omnibüsler görünürdü. Köşede nalbant, aktar dükkânı, İngiliz köylülerinin sessiz küçük meyhanesi ile küçük bir çiftlik vardı. Bu çiftliğin sahipleri üç çocuklu Londralı bir çiftti. Koca Oxford'luydu, kadın, İngiltere'nin en büyük isimlerinden, muazzam bir şatoya sahip, aristokrat bir ailedendi. Eski İngiliz masallarındaki prensesleri andıran bu kadın, bütün gün arılar ve tavuklarla uğraşırdı. Bazı akşamlar geç vakitte Halideleri ziyarete gelirdi; ocağın kenarına çizmelerini uzatır, başını kollarının üstüne koyup uzanırdı. Monie, tiyatro ve edebiyata çok düşkündü. Ailesinde de ünlü bir romancı vardı.

Köylüler, Anadolu'nun dağlık ve yaylalık yörelerindeki insanları anımsatırdı. Hep havanın iyi olduğunu söylerlerdi. Havaya kötü demeleri için gökyüzünün delinmesi gerekirdi.

---

652 Mete Tunçay, *TC'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, s. 151.

653 Halide Edib'den Crane'e mektup 9 Ekim 1925.

Yaşadıkları yerin havası çok güzel, çevresi de yemyeşildi. Ev sahipleri kadın hapishanesinin müdürü olan ünlü bir kadın hâkimdi. Bu evde bir sene yaşadılar. Her İngiliz'in evi kendi malikânesidir, diye bir İngiliz darbımeseli vardı. Bu tabir, ferdin kafası ve kalbi için de geçerliydi.

Tarlada başı önünde yürüyen, bir selamla yanınızdan geçen köylü, meyhanede size kendi kadehinden bira ikram ederdi. İlerleyen saatlerde, etrafınızda el ele verip şarkı söylerlerdi. Ondan sonra da bulunduğunuz muhitin dostu kabul edilirdiniz.

İngilizler, özellikle yemeğe çok misafir davet ederlerdi. Halide ile Adnan, evin bekçiliğini yapan Madam Pugh'u yardımcı olarak tuttular. Pugh, Halide'yi yorgun gördüğü an hemen, "çay içer misiniz," diye sorardı. Evlerinin karşısında Isabel Fry'ın kurduğu bir okul vardı. Halide de zaten bu sakin ve ucuz köye, biraz da Isabel Fry'a yakın olmak için yerleşmişti. Yemekten sonra öğrenciler Fry'ın odasında toplanır, İngiliz dilinin önemli eserlerinden parçalar okunurdu. Bu okumaların birçoğunda bulundu, sevgiden inkılaba dekpek çok konuda parçalar okunduğunu dinledi ama İncil'den parça okuduklarına hiç tanık olmadı. Darwin'in torunu da okulu ziyaret edenler arasındaydı.[654]

Manchester Guardian'a yanıtlar

25 Ağustos 1925 tarihinde çıkartılan Şapka Kanunu Türkiye'yi karıştırmış; karşı çıkanları sindirmek için sıkıyönetim ilan edilmiş, İstiklal Mahkemeleri çalışmaya başlamıştı. Erzurum'da 114 kişi tutuklanmış, 3 kişi idam edilmişti. Sivas'ta 7,5-15 yıl arasında değişen hapis cezaları verilmiş, Karadeniz'de ciddi olaylar çıkmıştı. Rize'de 8, Giresun'da iki kişinin idamına hükmedilmişti. Geceli gündüzlü çalışan İstiklal Mahkemesi sürekli seyahat halindeydi.

Manchester Guardian gazetesi 1925 Kasım'ında, Halide ile bir röportaj yaptı ve Türkiye'deki reformlara ilişkin görüşünü sordu. "Aptalca bir şey," diye tanımladı Halide Şapka Kanunu'nu. Kadınlara ilişkin girişilen reform çabalarını övmüş, "Meclis gerçekten temsilci olma niteliğini kaybettikten sonra ortaya çıkan bugünkü diktatörlüğün bir avantajı, kadın özgürlüğünde bir ileri adım daha atması; çok arzulanan, kadının Avrupalı olmasını gerçekleştirmiş olmasıdır," dedi.[655]

---

654 Halide Edib, "İngiltere ve İngilizler 13 Köyde Ev ve Komşular", *Akşam*. (Özetlenerek alındı.)

655 Orhan Koloğlu, "Halide Edib'in Gönüllü Sürgün Yılları," *Tarih ve Toplum*, Ağustos 1998, Sayı 176.

Adnan, henüz İngilizce konuşamadığı için Isabel Fry ile Fransızca sohbet ediyordu. Her gün ona uğruyor, kütüphanesinden yararlanıyordu. Isabel Fry'ın babası Sir Edward Fry, Uluslararası Lahey Adalet Divanı'nın bir dönem başkanlığı yapmış itibarlı bir hukukçuydu, kütüphane, Sir Edward'ın ve Isabel Fry'ın kitaplarıyla çok zengindi.

Fry'ların çiftliği dünya ile temaslarını sağlayan bir merkezdi. İngiliz aydınları ve alimleri bu evde buluşurlardı. Halide ile Adnan kısa sürede geniş bir çevre edindiler. İngiltere'deki dostlarından biri de o yılların ünlü tarihçisi ve yazarı Arnold Toynbee idi.

Adnan, bira ile sigara aldığı bakkalla da arkadaş olmuştu. Yeni öğrendiği İngilizceyle iletişim kurmayı başarıyor, çocuklarla sohbetlere koyuluyordu. Halide Chiltern sırtlarına bakan pencerenin önüne yerleştirdiği yazı masasında çalışırken, onun çocuklarla muhabbetini izlemeye bayılıyordu. Çevrede konuşulan, İngilizcenin Cockney diye anılan kendine özgü bir ağzıydı. Karısının şaşkın bakışları altında Adnan, Cockney ağzıyla konuşmaya başlamıştı.

Palyaçoya dönen köylüler

Halide sıkı bir çalışma sonunda anılarını tamamlamış, tembel tembel ateşin karşısında alevleri seyrediyordu. Hava çok soğuktu, dostu Crane'e mektup yazıyordu:

> Hamdullah Suphi'nin sinir krizi geçirdiğini, dinlenmek için Viyana'ya geleceğini duydum. Mustafa Kemal'in konuşmasından anladığım, sınırı aşmış. Umarım Hamdullah son günlerini bir akıl hastanesinde geçirmez, ama biraz da hak etti doğrusu. Bunun dışında, biraz Amerikan okulları için endişeliyim. Mustafa Kemal'in Batılılaşmasının hangi yönde seyredeceğini hiç kimse söyleyemez. Türkiye'nin yoksul ama onurlu köylülerini şapka denilen garip baş kıyafetleriyle palyaçoya döndürdükten sonra ... uygarlaşmak için bütün ihtiyaçları yerine geldiğine göre okulları da gereksiz diye kapatabilir.[656]

Halide Edib, 1925 Aralık'ında Londra'da, Ortadoğu'ya yönelik faaliyetler yürüten bir dernekte Türk Kadını konulu bir konferans verdi. Konuşmasında, Pierre Loti'nin ve Madam Dimitri Vaka Brown'ın[657] haremden başka bir şey bilmeyen bir Türk kadını tipi

656 Halide Edib'den R. Crane'e mektup, 4 Ocak 1926.

657 Demetre Vaka Brown'ın The Unveiled Ladies of Istanbul kitabına Yiorgos Kalo-

yarattıklarını, bunun gerçek olmadığını, Doğulunun Batılıdan farkı bulunmadığını anlattı. Konferansın duyurularında kendisini yine Ankara hükümetinin milli eğitim bakanı olarak tanıtmışlardı, bunu da düzeltti.[658]

Halide kitabın tamamlanmış bölümlerini Richard Crane'e yollamıştı. Crane kendisinden kitapta kullanılacak fotoğrafları da istiyordu. Son bölümleri bir grup fotoğrafla birlikte postaladı. Sokak, cami, mezarlık, eskiden gittiği yerler, Ayn Tura Yetimhanesi'nden fotoğraflar bulmuştu. Kişisel fotoğraflar koymak istememişti.

> Benim Amerika'da ya da dünya gazetelerinde yayımlanmamış tek bir fotoğrafım yok. Michelet'nin yaptığı o pastel portre ile ki o sizde var, bu fotoğraflanıp kullanılabilir, bir de Mucha'nın yaptığı portre var, kullanılmasına izin verirse. Ön kapakta tek bir fotoğraf yeter, beni görmelerindense, nasıl biri olduğumu okurlarımın hayaline bırakmak daha iyi olabilir. Ancak Mr. Shuster güncel bir fotoğraf için ısrarlı ise çektirebilirim. ... Shuster dilerse kitabı kısaltabilir. Burada güvenilir kişilerden edindiğim izlenim şu. İngiltere'de basılması halinde sıcak ilgi görebilir.[659]

Adnan 30 Ocak 1926'da sağlık sorunlarını gerekçe göstererek milletvekilliğinden istifasını istedi. Köy evinde daha fazla kalmadılar. Londra'nın göbeğindeki, Hampstead Heath semtine taşındılar. Yeni evleri yarı bodrum bir daireydi. O yılların işçi mahallesi olarak bilinen Camden Town'a yakın, ağaçlık bir mekândaydı. İngiltere'nin ihtilal yıllarında düşüncelerinden dolayı pek çok insan bu mahallede yakılmıştı. Yaşadıkları semtin geçmişi onlara kendi geçmişlerini anımsatıyordu.

Dostu Florence Billings'e gönderdiği 20 Nisan tarihli mektupta Halide, "Diyebilirim ki, vaktiyle vücutları ateşe verilen ve 'parlamento çetesi' denilenlerin yandığı bu yerde, Adnan'ın ruhu da ateşte yanıyordu," diyor.[660] Bir de önemli haberi vardı. Hatıraları yayımlanmak üzereydi:

---

geras tarafından yazılan önsözünde Halide Edib'in Demetra Vaka Brown'dan Mrs Kenneth Brown diye söz ederek onun İstanbullu Rum kimliğini görmezden geldiğine dikkat çekiliyor.

658 Near East 24. 12. 1925'ten aktaran Orhan Koloğlu, "Halide Edib'in Gönüllü Sürgün Yılları," *Tarih ve Toplum*, Ağustos 1998, Sayı 176.

659 Halide Edib'den Crane'e mektup, 4 Ocak 1926.

660 *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s 38.

Hatıralarım Century Co. tarafından satın alındı, 21 Mayıs'ta yayımlayacaklar. Bana çok iyi bir fırsattan bahseden yeni bir mektup aldım. Doubleday Page & Co. editörüm ile hatıralarımın dağıtımı konusunda bağlantı kurmuşlar. Başarılı olursa mali açıdan çok iyi bir şey olur.[661]

Halide köy evinin sessiz ortamında kaleme aldığı hatıralarına çocukluk günlerini anlatarak başlamış, 1918'de Suriye'den dönüşüyle noktalamıştı. Artık dostlarına daha çok vakit ayırabilirdi. Florence Billings'i Londra'ya, evlerine davet etti.

Yakın Doğu sorunu üzerine çalıştığınıza göre, buraya gelmek için neden ilkbahara kadar bekleyeceksiniz? Burada da çok zengin malzemeler bulursunuz ve ayrıca sizin için her şeyi yapmaya hazır olan bizler varız. Hampstead bölgesinde, yarı bodrum bir dairede oturuyorum. Arkadaki odaların muhteşem bir manzarası var, bir göl var, ağaçlar var, güneşin batışında ağaçların arkasında minareye benzeyen kuleler var ve Kraliçenin kuğuları geceleri onun karanlık gölgelerinde çok sevimli daireler çiziyor. Bizimle yaşamak isterseniz, sizin için bir yatak odasına dönüştürebileceğim göle bakan küçücük bir ek odam bile var. Ya da size bize yakın çok rahat bir oda bulabilirim ve bütün yemekleri bizimle yiyebilirsiniz. Böylece fazla pahalı olmaz.[662]

Hampstead Heath'te her pazar siyasi mitingler yapılır, İngilizler, ayakta heykel gibi duran polislerin önünde en samimi fikirlerini Hyde Park'takileri geride bırakan bir şiddetle ifade ederlerdi.

Evleri bir kadın yazara aitti, o da üst katlarında oturuyordu. Hamamla mutfağı ortaklaşa kullanıyorlardı. Ortak mekânları kimin hangi saatte kullanacağı belliydi, kimse kimseyi rahatsız etmezdi. Ev sahibi Halide'ye romancı olduğu için sıcak davranır, yemek odasında duran kütüphanesini kilitlemezdi. Halide'nin ev işlerine bakacak birisini aradığını duyunca ona Bayan Simpson adında bir kadın tavsiye etti. "Azıcık kafadan çatlak" olduğunu ama iyi iş yaptığını söyledi. Simpson, çok güzel, biraz yaşlıca, kuvvetli ve akıllı bir kadındı. Kılığı eski İngiliz kıyafetlerini anımsatırdı. Yıllar onun üzerinde hiç iz bırakmamıştı. Uzun parlak saçlı, geniş omuzlu bu kadın, tavırlarıyla tipik bir Camden Town'lı değildi. Haftada 25 şiline anlaştılar.

Bayan Simpson işine çok düzenli gelir, onlara hiç rahatsızlık vermezdi. Halide, yemek odasına açılan kırlara bakan küçük veranda-

661 Halide Edib'den Miss Billings'e mektup, 20 Nisan 1926.
662 Halide Edib'den, Billings'e mektup, 5 Kasım 1926.

sında çalışıyordu. Bir gün Bayan Simpson'ın yemek odasında uzun süre oyalanıp öksürdüğünü fark etti. Belli ki kendisiyle konuşmak istiyordu. Kadın, masaya fotoğraflı bazı gazete kupürleri bıraktı. Gazeteler 1906 tarihliydi. Fotoğraftaki kadın tanıdık gibiydi. Halide, "Birine benziyor, yabancı gelmedi," dedi. Bayan Simpson da bu cümleyi bekliyordu. Duraklamadan, "O, benim," diye yanıtladı.

İlginçti hikâyesi. Uzun yıllar trajedilerin baş kadın oyuncusu olarak sahneye çıkmış, gezmediği yer, yapmadığı rol kalmamıştı. Sonunda sahneyi terk etmişti. "Aravala" adı altında fal da bakıyordu. Halide'nin falına bakmak için ısrar etti, ama Halide istemedi. Feminizmden sonra ikinci nefret ettiği "izm" spiritizm idi. Neden bir dükkânda çalışmadığını merak etmişti Bayan Simpson'un. O da karşılık olarak hiçbir dükkândan haftada 25 şilin alamayacağını söyledi.[663]

Büyük Grev

Londra'da 1926 grevinde bütün ulaşım araçları ve fabrikalar bir anda durmuş, Hyde Park ve karşısındaki koru, kadınlı erkekli büyük bir işçi kalabalığıyla dolmuştu. Geçmişte de Londra'da genel grev olduğunu, o günlerde trafiğin çok düzenli bir biçimde aktığını, arabaların gereken noktalarda kendi kendine durduklarını öğrendiğinde, bu garip ülke, Adnan'ı çok düşündürmüştü.

Sabahtan akşama her yerde mitingler yapılıyor, nutuklar atılıyordu. Eylemler sürerken, polisler heykel gibi ayakta duruyorlardı. Metroda ipek eşarplı kondüktörler çalışıyor, Cadillac'lar yolda bekleyenlere hizmet veriyordu. Herkes kömürünü kendi taşıyordu. Adnan da kömürü bir el arabasına koyup Ayet'le birlikte eve taşımıştı. Tek bir yağmacıya rastlamamışlardı. Evlerinde çalışan eski artist Bayan Simpson, "Hele bu grev birkaç ay sürsün, hepsi dize gelir," diyordu.

Halide Bayan Simpson'un sıkı bir İşçi Partisi militanı olduğunu genel grev sırasında öğrendi. Evlerine gelen bir İşçi Partisi milletvekili adayı ile eşi, Bayan Simpson'u hemen tanıdılar, İşçi Partisi'ne bağış yapmak için Halide'nin yanında çalıştığını anlattılar. O, aslında partinin Camden Town'daki lideriydi. Gerçek adı da Simpson değildi. Halide, Bayan Simpson'u unutmayacak onu, okuruna anlatan yazılar yazacaktı.

663 Halide Edib, "Missis Simpson", *Akşam*, 21 Teşrinievvel, 1939.

Güldükleri anlar...

Doğum Kontrol Cemiyeti'nin bir toplantısına Halide konuşmacı olarak çağrılmış, Adnan da onu dinlemeye gitmişti. Kadın erkek, olanca açıklığıyla doğum kontrolünü konuşmaya başladıklarında Adnan malıcup olmuştu. Halide kürsüye çıktığında Adnan, malıcup bir çocuk gibi oturuyordu.

"Adnan'ın gözleri yere değil, eşinin yüzüne saplanmıştı. Renkleri mat olan siyah gözleri içten gelen bir heyecan ışığıyla pırıl pırıl 'aman Allah aşkına sen öyle konuşma' diye yalvarmıyor, emrediyor"du. Adnan'ın yalvaran bakışları Halide ile Adnan arasında ömür boyu güldükleri bir hatıra olarak kalacaktı.[664]

664 *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, 1956, s. 45.

1926 Felaketi başlıyor

Halide ve Adnan, geri dönüş nasıl olacak diye düşünürlerken, 1926 Haziran'ında Türkiye'den karanlık haberler geldi. Mustafa Kemal Paşa'ya karşı bir suikast girişiminden söz ediliyordu. Viyana'da tedavi gören Rauf Orbay Londra'ya, Halide ile Adnan'ı ziyarete gelmiş, hep birlikte Türkiye'de olanları öğrenmeye çalışıyorlardı. Haberler ürkütücüydü. Suikast girişimiyle ilgili olarak suçlananlar arasında Terakkiperver Fırka yöneticileri ile mebusları da vardı. Ali Fuat [Cebesoy] ile Kâzım Karabekir evlerinden derdest edilip yargılanmak üzere İzmir'e götürülmüşlerdi. İkisi de hapisteydi.

Bir yıldır yurtdışında yaşayan Dr. Adnan ile eski başbakan Rauf'un duruşmaya getirilmesi için Londra'ya yazı yazılmıştı.

Siyasal arkadaşım olan kadın...

İstiklal Mahkemesi sürecini yürekleri çarparak izlediler. Dünya basını olaya geniş yer ayırıyordu. Mustafa Kemal'in, daha iddianameler hazırlanmadan *Los Angeles Times*'a yaptığı açıklama dikkatleri bir süre için Halide'nin üzerine yöneltti. Mustafa Kemal, suikastçıların arasında geçmişte siyasi danışmanlığını yapmış bir kadın bulunduğunu söylemişti.

Bu kadın, kendisini karşılamaya geldiğinde çiçek buketine yerleştirilen bombayla herkesi havaya uçuracaktı. Ancak yapılacak suikasta dair resmi makamlara bilgi verdiği için Mustafa Kemal Paşa onun affedileceğini söylemiş, adını vermeden "Yıllardır benim davamla özdeşleşmiş, benim sadık bir siyasal arkadaşım olmuş, zaman zaman da danışmanlığımı yapmış bir kadın..." diye tarif etmişti. Halide'nin

yurtdışında olduğunu bilmeyenler bu tariften suikasta dahil olan kadının Halide Edib olduğunu düşünmüşlerdi.[665]

İstiklal Mahkemeleri'nin yarattığı dehşete karşı duran yok muydu? Aslında vardı. İsmet Paşa, Kâzım Karabekir'in tutuklanmasına öfkelendi ve tahliyesini sağladı. Sonuç umut verici değildi. İstiklal Mahkemesi neredeyse İsmet Paşa'yı da tutuklayacaktı. Sonunda İsmet Paşa ikna edilmiş, Karabekir yeniden hapse gönderilmişti.

Halide, Billings'e yazdığı 26 Haziran 1926 tarihli mektubunu İzmir suikastına ayırmış:

> Tam size mektup yazacaktım ki Türkiye'deki komplo gazetelerde yayımlandı. 14 [Haziran] tarihli mektubunuzu aldım, yani komployu şimdi artık sizin de öğrendiğinizi tahmin ediyorum.
>
> Bad Gastein'de kalan Rauf Bey tesadüfen bizim ziyaretimize gelmişti. Bu havadis bizim hiç hoşumuza gitmeyen bir sürpriz oldu. Gazi'nin 1924'te gönderemediği muhalefet liderlerini halletmek üzere bir mazeret bulmaya çalışıyorlardı. Gene çok karışık ve şeytani düzenlenmiş sahte bir komployа giriştiğine inanıyorum.
>
> Türkçe gazetelerden anlayabildiğim kadar (Gazi'nin favorilerinden biri olan) Edib [okunmuyor] olarak kullanılmış ve Gazi'yi öldürmek için bir komplo hazırlamış. Ziya Hurşit (senin zamanında Giresun'un genç milletvekili olan) genç ve delikanlı ve yeni rejimden nefret ederek tuzağa düşmüş. Bütün komplo Edib'in bir arkadaşı ve adi bir suçlu olan Şevki adlı biri tarafından anlatılmış ve herkes tutuklanmış.
>
> Ziya Hurşit, Terakkiperverler, meclisteki eski muhalefet (yani sizin zamanınızdaki) ve İttihatçılar'dan önde gelen birkaç üyenin de komployа dahil olduklarını itiraf etmiş (ya da işkence ile itiraf ettirildi, zannediyorum). Hepsi tutuklanmış. Ziya Hurşit yazılı ifadesini (işkence ile verdirileni) reddediyor ve komplodan tek sorumlu kişinin kendisi olduğunda ısrar ediyormuş. Bu arada, tutuklular arasında bulunan Edib herkesin işin içinde olduğunu söylüyormuş. Gazi davaya bakacakmış. Refet [Bele], Ali Fuat [Cebesoy], Kâzım Karabekir ve diğer İttihatçılar tabii ki her şeyi reddediyorlarmış. Gazi tarafından oldukça hantalca düzenlenmiş bir düzmece. Nereye kadar varacağı önümüzdeki hafta belli olacak, galiba. Bütün olanlardan anladığım bu kadar ve bizler çok üzgünüz. Her şey daha net olunca size yine yazacağım.[666]

---

665 Mete Tunçay, *Tarih ve Toplum*, sayı, 53, Mayıs 1988'den aktaran Ayşe Hür, "İzmir Suikasti ve Muhalefetin Tasfiyesi," *Taraf*, 22 Haziran 2008.

666 Halide Edib'den Billlings'e mektup, 26 Haziran 1926.

"İzmir suikastı" olarak tarihe geçen olay gerçekten bir komplo muydu, yoksa muhalefetin üzerine yıkılan bir suikast girişimi miydi? Bu sorunun yanıtı hâlâ bilinmiyor. Ancak Milli Mücadele'nin muhalefete geçen büyük komutanları ile bir grup İttihatçı'nın sonu gelmişti. İzmir Suikastı nedeniyle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın parlamentodaki bütün mebusları, muhalif generaller ve ittihatçı olarak bilinen önemli isimler tutuklandı. Dokunulmazlığı bulunan milletvekillerinin tutuklanmasına ses çıkaran olmadı. Yunus Nadi, *Cumhuriyet*'teki köşesinde TCF'nin dini siyasete alet etmek için kurulmuş bir parti olduğunu yazdı.[667]

İzmir'deki yargılama

Kâzım Karabekir mahkemeye getirildiğinde salonun subay dolu olduğunu gördü. Ayrıca, İzmir semalarında alçak uçuş yapan uçaklardan "Kâzım Karabekir suçsuz," yazan kâğıtlar savrulmuştu. 13 kişinin idamına karar veren İzmir İstiklal Mahkemesi, bir grup milletvekili ile aralarında Ali Fuat ve Karabekir'in de bulunduğu paşaları beraat ettirdi. Davaya Ankara'da devam edilmesine karar verildi. Rauf ile Adnan'ın 10 yıl küreğe mahkûmiyetini isteyen mahkeme, onların dosyalarını da Ankara İstiklal Mahkemesi'ne gönderdi. 14 Temmuz'u 15'e bağlayan gece idamlar gerçekleştirildi.

Ankara İstiklal Mahkemesi'nin baş hedefi, Halide'nin çok sevgili dostu Cavid Bey'di. Ona ısrarla Terakkiperver Cumhuriyetçi Fırka'nın programını yazıp yazmadığı soruldu. TCF programını hazırlamış olma ihtimali, mahkeme nezdinde önemli bir suç deliline dönüşmüştü. 26 Ağustos 1926 günü Cavid Bey, İsmail Canbolat ve Dr. Nazım'ın aralarında bulunduğu muhalif isimler idama mahkûm edildi. İnfazlar o gece gerçekleştirildi. 27 Ağustos 1926 tarihli *Hakimiyet-i Milliye* gazetesi Cavid Bey'in, Nazım, Nail ve Hilmi beylerin sabaha karşı asıldıklarını haber verirken, beraat edenlerin de isimlerini yayınlamıştı. Adnan Bey beraat eden 37 kişilik listedeydi.[668]

Kılıç Ali anılarında, Dr. Adnan'ın bu girişimden hiç haberdar olmadığının ortaya çıktığını yazıyor. Davaya Halide'yi karıştırmamışlardı.

---

667 Yunus Nadi, Dindar Paşalar, *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1926, aktaran Turhan Ada, "Hayatı ve Kişiliği ile Adnan Adıvar," s. 252.

668 Selma Ilıkan-Faruk Ilıkan, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, Simurg, İstanbul, 2005, s. 781-782.

Halide, idamlardan birkaç ay sonra Columbia Üniversitesi profesörü Mead Earle'e, Florence Billings aracılığıyla yolladığı mektupta Cavid Bey'in idamını anlatıyor; karısının üzüntüden delirdiğini vurguluyor.

> Sevgili Profesör Earle,
>
> Cavid ile beraber dünyanın gelmiş geçmiş en cesur, en temiz ve en muhteşem insanlarından bazıları işkence gördü. Cavid'in vatanına verdiği hizmetlerin çok büyük olduğunu hatta savaşlardan daha kalıcı olduğunu siz çok iyi biliyorsunuz. Ve Türkiye'de her zaman temiz, insani ve temsili bir hükümet olmasını savundu. Mahkemede yaptığı konuşma, Türkiye'de yapılan konuşmaların en muhteşemiydi ve salon hıçkırıklarla doldu. Affedilmek istemedi. Bu tavrı suçsuzluğunun ve kişiliğinin parlak bir göstergesi idi. Darağacına beyaz bir gömlek giyerek ve elleri arkadan bağlı olarak gitti. Karısına veda ve sevgi sözleri yazma dileği cellatları tarafından sadece kabaca reddedilmekle kalmadı, aynı zamanda ertesi gün gazetelerde buna genişçe yer verildi.
>
> Cavid Bey'in karısı[669] delirmiş; haftalarca kendi kendini mahvetmemesi için sürekli müdahale edilmiş. Bebeği ondan alınıp bakılmak üzere kocası şehit olan bir kadına verilmiş. Duyduğuma göre, yine kendisine geleceğine dair biraz ümit varmış. Ancak, arkadaşları deli kalması veya ölmesi için dua ediyorlarmış. Tabii, bu bir anne veya eşin yaşadığı acıların tek örneği değildir. Hiç kimseye ailesinin bir üyesini görme fırsatı verilmemiş. Abidin'in annesi İzmir'de darağacının ayağında düşüp ölmüş. Tatlı, iyi ve tamamen suçsuz bir gencin tatlı ve iyi annesi. Bu tek tük örneklerden bahsetmenin doğru olup olmadığından emin değilim, çünkü mahkemeler hiç kimsenin bir haber alamadığı Kürdistan'daki kanlı gelişmeleri saymazsak bile şimdiden binden fazla kişiyi mahvetti. Bu üzücü olaylardan bahsettiğim için beni affedersiniz. Türkiye'nin bir dostu olduğunuzu ve Cavid gibi adamları takdir ettiğinizi biliyorum. İleride bir zamanda bu mahkemeleri ve Türkiye'deki muhalefetin tarihini çalışmak isterseniz size tavsiyelerde bulunmaktan ve yardım etmekten memnun olurum. ...[670]

Halide, Miss Billings'e yazıp aynı zarfın içine yerleştirdiği mektupta ise şunları yazıyordu:

---

669 Cavid Bey, 1921 yılında Şehzade Burhaneddin Bey'den ayrılan Aliye Hanım ile evlenmişti.

670 Halide Edib'den Prof. Earle'e, mektup 5 Kasım 1926, Aktaran, Nicole A.N.M. Van Os, "Halide Edib'in Bilinmeyen Mektupları", *Tarih ve Toplum*, Haziran 2003, s. 234.

Sevgili Bayan Billings,

Sizin hiçbir mektubunuzu cevapsız bırakmadığımı söyleyeyim. Ben de aynen sizin gibi son aylarda sizden neden mektup gelmediğini merak ediyordum, özellikle Türkiye'de şehit düşürülen arkadaşlarımızdan dolayı acılı bir üzüntüyle dolu bu günlerde. Bir yerde bir hata olması gerek, neyse, "bu da geçer."

Dr. Adnan beraat etti. Beraatı çok saçma, çünkü ülkeyi terk ettikten iki sene sonra, yarı uydurulan bir düzmece komplodan sorumlu tutularak Ankara'ya çağırıldı. Ancak ölesiye işkence görenler de Adnan kadar suçsuzdular. Beraatının nedeni, zannederim, Adnan'ın gerçekten aziz kişisel ünü ve ayrıca onlara karşı yapacağımız yayınlardan korktular. Türkiye'den yeni dönen Bayan Panaffidine, bana Paris'ten bu beraatın bizi Türkiye'ye geri döndürmek için düzenlenmiş bir kandırmaca olduğuna dair bir mektup gönderdi. ...

Türkiye'de muhalefetin tarihi ve M. Kemal'in bunu ne durumlara düşürdüğü araştırılmaya değer. Dünyada bu kadar ilginç ve hayati bir önem taşıyan başka hiçbir şey bilemem. Doktorun kalbi, en iyi arkadaşlarının ve Türkiye'nin en büyük oğullarının şehitliğinden dolayı kırıldı. Ordunun kabaca ve açıkça istemesi üzerine, Refet öbür üç paşa ile (Ali Fuat, Kâzım Karabekir ve Cafer Tayyar) beraber beraat etti. Onların tehlikeyi atlattıklarını zannetmiyorum. ...

Bu zor günlerde ne kadar "pahalı bir maske" taşımak zorunda kaldığımı size anlatamam. Ne olursa olsun bu şovu sonuna kadar götürmek ve oyunu sert ve onurlu şekilde oynamak istiyorum. Ancak sık sık her şeyi bırakıp edebî huzuruma kaçma isteğine kapılıyorum.[671]

Bu sıralarda, Rauf Bey'in milletvekilliği düşürülmüştü. 6 Kasım günü Meclis'te güven oylaması vardı. Ancak mebusların çoğu görüşmeye katılmadı.[672] Yaşanan terör fırtınasına duyulan tepki böyle ifade edilmişti.

Adnan, "Katillerin dost, demokratların ise korkak ve hain ilan edilmesi, döneme damgasını vuran idamların neticesidir," diyordu. Görüşlerini bir yıl sonra *Daily Telegraph* gazetesine yazdı.

Mustafa Kemal bütün diğer diktatörler gibi kendinden sonrasını düşünmüyor...

Reis vekili olmakla iftihar ettiğim bu meclis, Mustafa Kemal'in despotik eğilimlerine hiçbir zaman müsamaha göstermedi. ... Ordulara emretmeye alışık bir kumandanın böylesine erklerine düşkün bir meclis ile çalışmasının ne kadar zor olduğu düşünüldüğünde,

671 Halide Edib'den, Billings'e mektup 5 Kasım 1926.

672 TBMM ZC 2. Devre, C. XXVII, İ: 3. S. 29,30, Aktaran Turhan Ada, "Hayatı ve Kişiliğiyle Adnan Adıvar", s. 265.

Mustafa Kemal'in 1926'da, II. TBMM'deki muhalefeti ezerek bir diktatörlük kurması kolaylıkla anlaşılır.[673]

Dr. Adnan'ın bu yazısına, TTK üyesi emekli büyükelçi Bilal Şimşir de "Atatürk'ün Büyük Söylevi Üzerine Belgeler"inde yer vermişti.

Türkiye'den ayrılarak hayatta kalmayı başaran Meclis'in iki temsilcisi seslerini duyurmak için çabalıyorlardı. "Ezilen fikirler ve vicdan sesleri her zaman ve her yerde olduğu gibi suikast teşebbüsleri ve menfur gizli komitaların teşekkülü ile neticelenir ve bundan sonra da sırasıyla irticalar ve ihtilaller doğar," diyen Rauf Bey de Meclis Başkanına hitaben iki mektup yazmış, dokunulmazlığı olan milletvekillerinin tutuklanmasını ve idam edilmesine mani olunmasını istemişti.[674]

Zor günler

Milli mücadele önderleri İngiltere'de zor günler yaşadılar. Halide anılarında Londra'da çektikleri sıkıntılara pek değinmiyor, ancak Rauf Orbay'ın anlatımından o günlerin tek öğün yemekle geçiştirildiği anlaşılıyor.

> Paris'te Halide Edib Hanım ve Doktor Adnan Bey'e mülaki olduğum günde, onları da benzer heyecan ve üzüntü içinde buldum. Ailem ve dostlarım, Viyana'dan ayrıldığımı bildikleri için haber ve gazeteleri oraya gönderiyorlardı. ... Benim için Londra, daha yakından bildiğim ve şahsi dostlarımın daha fazla olduğu beldeydi. Ne onların ne benim, o zaman da Avrupa'nın en pahalı şehirlerinden birisi olan Londra'da asgari de olsa geçinebilecek mali takatimiz yoktu. Ama hepimiz bilhassa Dünya Harbi ve İstiklal Mücadelesi yıllarında ferdi sıkıntıların her çeşidini tatmış, adeta bunlarla yoğrulmuş insanlardık. Fedakârlığı, hatta günde bir öğün yemeği yadırgayacak tarafımız yoktu. Şükür ki hiçbirimizde... sigara alkolün her çeşidi ile kılık kıyafet moda iptilaları yoktu. Kendilerinin bir buçuk odalı evlerini tedirgin etmemek için bir köşe kıyıda pek mütevazı ama büyüklü küçüklü İngiliz otel pansiyonlarının vazgeçilmez tarafı temizliği bulunan bir çatı odası buldum. Boş zamanlarımızı Hyde Park'ta konserleri dinleyerek geçiriyorduk.[675]

---

673 Adnan Adıvar'ın 26 Eylül 1928 tarihli "Turkish Dictatorship, Position of Mustafa Kemal," başlıklı yazısını *Daily Telegraph*'dan aktaran Bilal Şimşir, *Atatürk'ün Büyük Söylevi Üzerine Belgeler*, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s.31.

674 Rauf Bey'in mektupları için bkz. Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, c. 2, Temel Yayınevi, İstanbul 2002 s. 241-255.

675 Cemal Kutay, *Hüseyin Rauf Orbay, Osmanlı'dan Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, c. 5, s. 294.

Rauf Bey, Halide ile Dr. Adnan'ın bir buçuk odalı bir evde yaşadıklarını görünce onları rahatsız etmemek için bir pansiyon odası tutmuştu. Adnan, kitabının araştırmasını yapıyor, kütüphaneleri tarıyor, tıptaki son gelişmeleri takip etmek için de düzenli olarak iki hastaneye gidiyor, Türkçe dersleri veriyordu. Londra'da yaşadıkları sokağın köşesindeki Appleby adlı bir tütüncüden başka yerden sigara almazdı. O devirde günde kırkı geçen sigarasının sayısını dokuza indirmişti. Fakat sigara adedini birdenbire kısmak onda, her sigaradan azami keyif almak insiyakı uyandırmıştı. Her alacağı sigaranın sade çeşidi ile değil, yumuşaklığı ile de ilgileniyordu. Virginia sigarası içiyordu. Appleby'daki tütüncü ona sigara kutularını açıp hangisi yumuşak, elleme fırsatını tanıyan tek tütüncüydü.[676]

Halide'nin anıları ekim ayında "Memoirs" adıyla yayımlandı. Kitap ilgi görüyor, hakkında birbirinden güzel yazılar çıkıyordu. Kendisinden hatıralarının devamını da yazmasını istemişlerdi.

Rauf Orbay, "Onların pek boş zamanı da yoktu. Çünkü Halide Hanım kendisine sipariş edilen Türk İstiklal Mücadelesi ile alakalı İngilizce metinli kitabını hazırlıyor, Adnan Bey de İngiliz Tabipler Odası'nın hekimlik muadelet ruhsatını alma hazırlığı içinde idi," diyor.[677]

Halide, Edward Mead Earle'e yazdığı mektupta hatıralarının ikinci cildine ilişkin şu bilgiyi veriyor:

> Şimdilik kitabımın ikinci cildini yazıyorum ve M. Kemal'in geçmişteki hizmetlerini titiz ve tarafsız olarak yazacağım. Ancak, sıradan bir grup ... ve çetecilerden oluşan yandaşlarla Türkiye ve Türklere ne yaptığını tarihin bilmesi lazım. Tabii, İtalya ve Yunanistan'ın oluşturdukları dış tehdit, Türkiye'nin bugünkü acıları hakkında kimseye konuşma fırsatı vermiyor. Hiç kimse bu durumun ne kadar süreceğini bilmiyor, ancak işgale karşı vatanı koruyan Türk kahramanlığı ortaya çıkan bu ekonomik felaketi telafi etmeye yetmez.[678]

Halide ile Adnan'ın o karanlık günlerde en büyük eğlenceleri hafta sonları yanlarına gelen Ali Ayet'ti. Cumartesi akşamlarını iple çekiyorlardı. Adnan, Ayet'le birlikte uzun yürüyüşlere çıkar, dönüşte bira şişeleri ile gelirlerdi. Kimi zaman beş on dakikayla içki yasağına yakalanırlardı.

---

676 *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s. 43.

677 Cemal Kutay, *Hüseyin Rauf Orbay, Osmanlı'dan Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsanımız*, c. 5, s. 294.

678 Halide Edib'den Earle'e mektup; Miss Billings'e ait kopya 5 Kasım 1926; Aktaran Nicole A.N.M.Van Os, "Halide Edib'in Bilinmeyen Mektupları", *Tarih ve Toplum*, No 234.

Halide, Ayet'in mezuniyet sevincini dostu Billings'le paylaştı. Ali Ayet büyük başarı ile mezun olmuş, en yüksek not alan ilk kırk kişinin arasına girmişti.

> Bu Amerikan tarzı yetiştirilmesine bağlı, bu eğitim onu büyük çapta değiştirdi, artık eskisi gibi sağı solu belli olmayan ümitsiz bir çocuk değildir. Ona bir iş de bulmuştum ve akşamları okula gidiyordu. Londra'da yaşamayı ve eğitim görmeyi ümit ediyordu. Bir ay süresince çok başarılı idi, ancak İngiltere İçişleri Bakanlığı ona çalışma izni vermedi. Çalıştığı şirket Türkiye ile çok iş gördüğü için içişleri bakanlığına onu burada tutmak için olabilecek en güzel mektubu yazdı, ancak nafile.
>
> ...
>
> Şansımıza Arabistan'a gitmekte olan Bay Crane Londra'ya uğradı. Ve Ali Ayet'e bu sene de yardım etmeyi vaat etti.
>
> Benim garip ve sevimli küçük adam Cornell'dedir. Acaba onu görmeye ve ona biraz annelik yapmaya fırsatınız var mı? Çok anaç olduğunuzdan dolayı onu sizinle paylaşmak benim için hiç sorun olmaz ve sizi tanımak da onun için çok anlamlı olur. Adresi Hassan Zeki, Cosmopolitan Club, 301 Bryant Avenue, Ithaca, New York.[679]

İkinci kez Bertrand Russell

Halide, Londra'ya ilk gidişinde evinde kaldığı Bertrand Russell'la ikinci defa 1927 yılında görüştü. Russell, karısından ayrılmış, yeniden evlenmişti.

"İkinci karısı ile beraber bir dostumun evinde akşam yemeğinde tesadüf ettim. Eğer ismini bilmeseydim Oxford'daki ev sahibim olduğunu tanımak imkânım yoktu. Bıyıklarını kesmiş, kır saçlı, derin sesli, derin gözlü bütün tavrı kudret ifade eden bir adamdı. Bu defa 'kadınlara rey' değil, çocukların terbiyesi ile meşguldü. Büyük kardeşi Lord Russell'ın sahip olduğu malikânelerinin bir kısmını kiralayarak orada hususi bir mektep açmıştı. Onun en çok alakadar olduğu şey çocuklar ve Rus inkılabı idi," diye anlatıyor o günlerin sosyalist düşünürünü Halide.

Russell'ın okul kurduğu arazide bulunan evine hafta sonları giden Halide Edib, onunla uzun görüşmeler yapardı.

> Rus inkılabı hakkında konuşurken onu dinlemek, hakiki bir alimin psikolojisini anlamama çok yardım etti. Russell kafasında kendi başına bir kâinat yaşayan bir adam olmasına rağmen biraz da İngilizliğin

679 Halide Edib'den Billings'e mektup, 5 Kasım 1926.

hususiyetlerini ifade ediyordu. ... bu adamın insaniyeti kökünden sarsan Rus inkılabının bir noktasına, istemeyerek isyan ettiğini sezdim. Ferdi kıymetlerin, hatta ferdi teşebbüsün devlet makinesinde hiçbir idare ve yeri olmaması. ... Bunun, İngilizlerin en koyu komünistlerinde bile fena bir tesir yaptığını anlamak için biraz onları içinden tanımak icap eder.

Halide ile Russell, görüşmelerinden birinde Bolşevizm üzerine sohbet etmişlerdi. O sıralar ikisi de Rene Flop Miller adlı bir Alman yazarın *Bolşevizmin Yüzü ve Dimağı* adlı kitabını okumuştu. Kitle denilen kudretin, ferdi nasıl yavaş yavaş yuttuğunu anlatan kitabın giriş bölümü Russell'ı da çok etkilemişti.. Sovyet inkılabının esaslarına çok taraftar görünen Russell, "Ferdin yaratıcı kabiliyetinin öldürücü bir makine içine alınması halinde dünyanın ne hale gelebileceği"ni tarif etmişti.

İngiltere günlerinde Gilbert Murray ve Charles Trevelyan gibi liberallerle de tartışma fırsatı bulan Halide, İngilizlerin en çok savundukları değerin sınırlı bile olsa fert hürriyeti olduğuna inandı.[680]

Türkiye'den konuklar

Türkiye'den sık sık konukları oluyordu. Adnan, ziyaretlerine gelenleri üç gruba ayırmıştı. Birinci gruptakiler gerçekten onları sevdikleri için gelenlerdi. Türkiye Elçiliği, mevki sahibi olanların onları ziyaretine mani olmaya çalışır, daima nereye gittiklerini öğrenmek için takip ettirirdi. "Kendi rivayetlerine göre sinemaya gittikleri zaman dahi takip edilirlermiş. Onlar ışıklar söndüğü zaman savuşurlarmış."

İkinci gruptaki ziyaretçiler, serbest meslek sahiplerinden oluşurdu. Bu yüzden böyle bir sıkıntıyla yüz yüze gelmezlerdi. Üçüncü grup ziyaretçiler, "sırf ağız aramak için gelenler"di. Bu durum Adnan'ın çok canını acıtırdı. Rejimi o kadar çok çekiştirirlerdi ki, Adnan, taraftarı olmadığı rejimi müdafaa zorunda kalırdı.[681]

Halide ile Adnan İngiltere'de oldukça üst düzey kesimden dostlar edindiler. Lordlar, leydiler, gazetecilerle tanıştılar. Halide'nin yazarların özgürlük mücadelesini destekleyen bir örgüt olan Pen'de çalışması nedeniyle pek çok yazarla ilişkileri oldu. Önemli dostlarından biri Arnold Toynbee idi. Adnan, Ankara Hükümeti'nin İstanbul temsilcisi iken Toynbee Türkiye'ye gelmişti. Adnan ile Halide'nin Londra'ya zorunlu göçlerini Arnold Toynbee, kendisi açısından bir

680 Halide Edib, "İngiltere ve İngilizler-8 Bir Alim ve Bazı Cereyanlar", *Akşam*, 20 Temmuz 1939.

681 *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s. 39.

şans olarak görüyordu. Anılarında Rauf Bey'i de onlarla birlikte sayarak, "Britanya'da yaşayanların, Rauf'u, Adnan'ı ve Halide'si yoktu," diye yazmıştı. Bu üçlünün Mustafa Kemal'e ilişkin tavırlarını da gözlemişti:

> ... Dostlarımın tespitleri yerindeydi, takdire değer bir âlicenaplık arz ediyordu. Atatürk'e ilişkin yorumları dürüst, titiz ve objektifti. Söylediklerine asla kişisel burukluk sızmazdı.
>
> Özellikle Rauf Orbay, yaptığı her eleştirinin ardından, Atatürk'ün bütün olanlara rağmen büyük bir adam olduğunu, ileri görüşü ve iradesiyle Türkiye'yi kurtardığını söylerdi.

Toynbee, dostlarının Türkiye'nin yeni lideri ile olan ilişkileri üzerine kafa yormuş, *Acquaintances* (Hatıralar: Tanıdıklarım) adını verdiği anı kitabında onlara da bir bölüm ayırmıştı.

> Onları sürgüne göndererek, Atatürk hem onlara karşı, hem de ülkeye karşı çok büyük bir kabahat işlemişti. ... Atatürk, en çok ihtiyacı olduğu günlerde Türkiye'yi, neredeyse kendisi dışında ülkesini düşünen, dürüst ve yetenekli hemen herkesten mahrum etti. ... Her diktatörün zaafı olan kendi eşitleriyle anlaşamama illetine Atatürk de boyun eğdi, bunun bedelini sürgünler ödediler. Onların ... Dantevari bir mağduriyet kederine bürünmeleri için yeterli gerekçeleri var mıydı? Atatürk açıkça hatalıydı ama hem kendi, hem de kurbanlarının ülkesinin kurtarıcısı olmaya devam etmekteydi. ...[682]

Muhammed'in hayatını yazmak isterdim

Richard Crane, Cidde'den Halide'ye bir mektup yazmıştı. Halide de cevabında İslamiyet üzerine okuduğu bir kitabı anlatmıştı.

> Bu ay Muhammed üzerine ve onun İslam'a bakışını anlatan bir kitap okudum. O günlerde kendimi çok iyi bir Müslüman olarak hissettim sevgili dostum. Bu ruh halini sürdürebildiğim kadar sürdürmeye çalışacağım. İnsana hayata karşı öylesine bir dinginlik veriyor ki.
>
> Mr. Sedgewick'in istediği Muhammed ve İslam üzerine makalemi yazıp bu hafta yollayacağım. İngilizce olarak Muhammed'in hayatını çok yazmak isterdim. Hem de bunu Medine'de yapmak isterdim.[683]

---

682 Toynbee, Acquaintances, London: Oxford U.P., 1967s. 238; Dante 1315'te sürgüne gönderilince, oradan yazdığı bütün mektupları "exul immeritus" yani "haksız sürgün" diye imzalamış. Toynbee, bir Dante uzmanı olarak onun için bu deyimi kullanıyor.

683 Halide Edib'den Crane'e mektup, 17 Ocak 1927.

Halide'nin işgal yıllarında çok kararlı bir İngiliz düşmanı olduğunu, İngiliz Hükümeti unutmuş görünüyordu. Ankara'nın Londra'daki temsilcisi (1925-1932) Ferid Bey [Tek] onlara İngiliz hükümetinden daha acımasız davranıyordu. Rıza Nur, Ferid Tek'in kariyerinde Adnan'a pek çok şey borçlu olduğu halde Londra elçiliği sırasında pek kötü davrandığını not etmiş.[684] Dönemin tanınmış yazarlarından olan eşi Müfide Ferid de *Pervaneler* kitabında Halide'yi aşağılamak için elinden geleni yapmıştı.

Mustafa Kemal, Türkiye'deki İngiliz temsilcisi Mr. Hoare'ye Halide Edib nedeniyle serzenişte bulunmuştu. Mr. Hoare'den İngiliz Dışişleri Bakanı Sir Austen Chamberlain'e yazılmış 1927 Nisan tarihli belgede bu görüşme aktarılıyor.

Mustafa Kemal, Büyük Britanya'yı dünyanın en büyük uluslarından biri olarak tanımladıktan sonra, sözü Yahudi tehdidine getirmişti. Bu tehdidin Halide Edib'in şahsında ortaya çıktığını belirtmiş, onun Türkiye'ye Amerikan mandası getirmek istediğini hatırlatmıştı. Mustafa Kemal, Halide Edib'in her zaman zarar vermek istediği ülkenin (yani İngiltere'nin) şimdi ona sığınak sunuyor oluşunu, kaderin garip bir cilvesi olarak nitelemişti. Komploculara ilişkin tavır alınmasını gerektirebilecek bazı yazışmaları yayınlamayı düşündüklerini ima etmişti.[685]

Mustafa Kemal, muhalifleriyle siyasi hesaplaşmasını Cumhuriyet'in dördüncü yılına, 15-20 Ekim 1927 günlerinde TBMM toplantı salonunda yapılan CHF İkinci Kongresi'ne bıraktı. Altı gün boyunca kürsüdeydi. *Nutuk*'un tamamının okunması 36 saat 31

684 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c.2, 1992, s. 67.

685 *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, 1919-1938, Haz. Bilal Şimşir, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s144-145.

dakika sürdü. Siyasi kısımları kendisi bizzat okudu, belgelere sıra geldiğinde bu metinleri okuması için Ruşen Eşref'e verdi.

Bugün cumhuriyet tarihinin resmi belgesi olarak kabul gören *Nutuk*, hakaret içeren sıfatlarla söz ettiği muhalifleri değersiz kılmayı da hedefliyordu. *Nutuk*'ta, Halide Edib'in Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben yazdığı, "...muvakkat [geçici] bir Amerikan mandasını, ehven-i şer olarak görüyoruz" diyen mektubu da yer alıyordu. Yazıldığı tarihte İstanbullu aydınların ortak bir çözüm önerisi olarak görülen mektup, Halide'yi vuran bir silaha dönüşmüştü.

"Hain Kadın..."

Halide, gerçekten yaşadığı toprakların egemenliğini ABD'ye sunmak isteyen bir hain miydi? Bu kötücül planları tek başına mı yapmıştı? Öyleyse Milli Mücadele başlarken erkeklerden önce cepheye neden koşmuştu?

1920 yılında Amerikan mandası yaygın biçimde konuşuluyordu. Avrupa'nın tersine, Amerikan politikalarının imparatorluğu parçalamaya yönelik olmayışı aydınları etkilemişti. Rauf Orbay, Halide Edib'in imzasıyla kaleme alınan mektubun İstanbul'da Milli Mücadele'ye omuz vermeye hazır aydınların ortak görüşü olduğunu yazıyor.

Halide Edib'in Milli Mücadele sırasındaki rolünü araştıran Profesör Heath Lowry, incelediği belgelerden yola çıkarak, mandanın "Mustafa Kemal'in bütünüyle inkâr etmekten kaçındığı bir tercih" olduğuna dikkat çekiyor ve Halide Edib'in milliyetçi hükümet ile İstanbul'daki Amerikalı temsilciler arasında iletişimi sağladığını anlatıyor.[686]

Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk*'unda, Erzurum Kongresi'nde "Manda ve himaye kabul edilemez," şeklinde bir karar alındığını söyler. Ancak, bizzat kendisinin *Nutuk*'un arkasına yerleştirdiği eklere dikkatli bakıldığında, Erzurum Kongresi'nin sonunda yayımlanan beyannamenin metninde, Manda tartışmaları sonunda alınan kararın ülkenin bütünlüğüne saygılı olmak kaydıyla, "istila emeli beslemeyen herhangi devletin fenni, sınai, iktisadi muavenetini [yardımını] memnuniyetle karşılarız," satırları göze çarpar. Daha sonra işgalci ülkelerin savaşla alt edilmesi mümkün olunca, manda tartışması unutulmuştu.

Mustafa Kemal *Nutuk*'u okurken mandaya artık yeni bir siyasi anlam kazandırılmıştı. Artık manda bir çözüm arayışı değil, bir tes-

686 Heath Lowry, *Halide Edib Hanım in Ankara*. s. 707.

limiyet olarak tanımlanıyordu. 1919 yılında Mustafa Kemal'e yazdığı ünlü mektup tarihi sürecinden kopartıldığında bir ihanet belgesi gibi algılandı, bugün de bazı çevreler tarafından böyle algılanıyor.

Nutuk'a cevap

Halide, *Nutuk*'la ilgili haberleri İngiliz basınından izledi, itirazlarını *The Times* gazetesine bir makale-mektup biçiminde iletti. Amerikan himayesi konusundaki anlatıma itirazı vardı.

> Bildirgeyi imzalayan ve savunanlardan biri olduğum doğrudur. Ama şu anda Gazi Paşa'nın yardımcısı olanlardan birçoğu da buna taraftardı. Aynı zamanda Gazi Paşa'nın son nutkunda ima ettiği gibi buna karşı çıktığı da doğru değildir. Wilson Cemiyeti'nin bildirisini, Türk sorununun kan dökülmeden çözümü olarak düşündüğü Türkiye'de ve özellikle Erzurum'da iyi bilinen bir hususdur. Ancak Mustafa Kemal Paşa, tarihe ve siyasi olaylara istediği rengi verecek konumda olduğu için, Türkiye'den iddiasını düzeltecek bir ses çıkmayacaktır.

Mustafa Kemal'in gazetelerde Wilson Cemiyeti'ni yeren bir demecinin çıkmadığına dikkat çeken Halide, şöyle diyordu...

> M. Kemal Paşa, Sivas Kongresi sırasında bana gönderdiği 10 Eylül 1919 tarihli bir mektupta bu konuya temas ederken çok istekli olmayarak da olsa, fikre karşı çıkmayacağını ifade etmiştir. ... Eğer Mustafa Kemal Paşa, Wilson Cemiyeti bildirisinden sadece bir geçmiş tarihi olay olarak bahsetse, kendi partisinin önemli üyeleri arasında bunu Türk meselesinin olası bir çözümü olarak savunanları belirtse, ayrıca açıkça o zamanki kendi tutumunu da kaydetseydi bir itirazım olmazdı. Türkiye dört değişik ordunun işgali altında bulunur ve bunlardan biri (Yunan ordusu) sistematik imha (exterminatio) yaparken ve ülkenin daha büyük bir felaketi getirecek siyasi düzenlemeler karşısında bulunduğu sırada, Wilson Cemiyeti bildirisini çok daha ehven bir seçenek ve siyasi bir adım saydım. Tabii ki Gazi Paşa'yı, kanlı ve zorlu bir ulusal savunmayı başlatmadan önce, bu da dahil her olası çözümü mütalaa ettiği için suçlamıyorum. ...
>
> Tarihi hem biçimleyen hem de onu yazmak isteyen büyük adamlara Abraham Lincoln'e atfedilen 'Halkın bir kısmını her zaman, halkın hepsini bazen kandırabilirsiniz, ama halkın tamamını her zaman aldatamazsınız,' sözünü anımsatırım.[687]

687 Halide Edib, "Turkey and America," *The Times*, Oct 21, 1927; Orhan Koloğlu, "Halide Edib'in Gönüllü Sürgün Yılları", *Tarih ve Toplum*, Ağustos 1998, sayı 176. Halide Edib'in Nutuk'a cevabının İngilizceden çevirisi Orhan Koloğlu'nun makalesinden alındı.)

Mustafa Kemal'in *Nutuk*'uyla ilgili haberlere yalnız Halide Edib değil, Dr. Adnan ve Rauf Bey de cevap gönderdi. Adnan'ın 29.9.1928 tarihli *Daily Telegraph*'a gönderdiği mektup, "Türklerin Diktatörü Konumundaki Mustafa Kemal" başlığı ile yayımlandı. Rauf Bey de 2 Kasım tarihli *Times*'a yolladığı cevapta Mustafa Kemal Paşa'nın kazanılan zaferi bir diktatörlük kurmak için kullandığını, tarihsel olayları saptırdığını yazdı.

Cumhuriyet hükümetlerinin önde gelen bakanlarından Mahmut Esat Bozkurt, 1941'de kaleme aldığı *Atatürk İhtilali* adlı kitabında Halide Edib'i ve Rauf Beyi aşağılamıştı:

> ... Türkiye olsa olsa mandası altında milletler yetiştirir. Ve bu esasen Türk milletinin hakkıdır. İstilası altına girmiş bu kadar milleti adam etmiştir. ... Asıl sıkılacak nokta Rauf Orbay'ın, Halide Edib'in mandacı olması değildir. Bunlar arasındaki Türklerdir. İşte buna yanıyoruz. ... Bayan Halide Edib, Atatürk'e yol gösteriyor, elinin hamuruyla erkek işine karışacağına, edebiyatıyla ve o güzelim romanlarıyla meşgul olsaydı herhalde daha iyi yapar, memleket ve millete daha faydalı olurdu.[688]

Mahmut Esat Bozkurt, Rauf Bey ve Halide Edib Türk değildir demek istiyor, Rauf Bey'in Çerkes, Halide'nin babasının Yahudi kökenine üstü kapalı gönderme yapıyordu.

The Turkish Ordeal ya da Türk'ün Ateşle İmtihanı

Nutuk'un eski harflerle baskısı 1927 yılında yapıldı, 1928 başında da satışa sunuldu. 100.000 adet basılmıştı.[689] Nutuk'tan sonra anılarını yazan ilk isim Halide Edib oldu. *The Turkish Ordeal* adını verdiği anılarını kaleme alırken *Nutuk*'u ince ince okumuş olmalı. Anılarında, Mustafa Kemal'i ağır sıfatlarla hırpalarken, liderliğini ölümsüzleştirdiği satırlara da yer verdi.

Kitabın yazılışından yıllar sonra okuduğumuz *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, aslında anıların kısaltılmış haliydi. 1928'de Londra'da ve New York'ta yayımlanan 407 sayfalık kitabın bütünü Türkçeye hiç çevrilmedi. İki kitap arasında önemli farklar vardı. Özellikle Mustafa Kemal'e ilişkin bölümlerde değişiklik yapılmıştı. Halide Edib

688 Mahmut Esat Bozkurt, *Atatürk İhtilali*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, s. 338-339.

689 Nutuk yeni harflerle 1934 yılında yayımlandı.

anılarını Türkçeleştirirken Türkiye'deydi ve belli ki Mustafa Kemal'i mitleştiren ortamdan etkilenmişti. Halide belki Türkiye'deki okurunun karşısında antipatik olmaktan çekinmiş, belki de eleştirilerinde aşırıya kaçmış olduğunu düşünmüştü.

The Turkish Ordeal'in iki kahramanı vardı. Halide'nin kendisi ve Mustafa Kemal Paşa. Kendisini anlatırken yaptıklarını sıradanlaştırmaya özen gösteriyor, işgale karşı büründüğü cinnetimsi ruh halini durmadan öne çıkarıyordu. Mustafa Kemal Paşa'yı tasvir ederken acıtıcı bir üslup kullanıyordu. Seçtiği sözcüklerle adeta ondan intikam alıyordu. Çevresindekilere "çocuk" diye hitap eden, şefkatli, Rumeli şivesiyle tatlı espriler yapan bir Mustafa Kemal yoktu onun kitabında. *Nutuk*'taki sert yaklaşıma adeta bire bir karşılık veriyordu.

Yakınındaki komutanları yüreklendirmek yerine acı sözlerle üzen, kırıcı, tehditkâr, acımasız, ölüme gidenler için üzüntü duymayan bir komutanla baş başa bırakıyordu okurunu. Ona göre Mustafa Kemal "Tamamen kalpsizdi". Uyumsuz, sabırsız, sert ve acımasızdı. Kıkırdaması aynen bir kaplanın hırıltısını andırırdı. Halide'nin anılarındaki Mustafa Kemal yakışıklı da değildi. Edhem'in heybetli bedeni ile yan yana geldiğinde gölgede kalmıştı.[690]

Bakışlarını "Çok soğuk" sıfatıyla tasvir etmişti. Ellerini de başkalarının hayatlarını elinde tutan küçük ve acımasız bir aktrisin, ellerine benzetmiş, çok ince parmaklı, kırışıksız ellerin, "Efemine olmadığını ama, bir erkeğe aitmiş gibi de görünmediğini," vurgulamıştı.

Halide Edib'in Mustafa Kemal'i, diktatörlük eğilimi içindeydi. Onun "olağanüstü dayanma gücü ve sınırsız ihtirası" nedeniyle geleceğe yön vermesini doğal karşılıyordu. Tehlike anındaki cesaretine ilişkin gözlemlerini aktarırken, "öteki askerler gibi cesurdu,"[691] demekle yetinmişti. Halide'nin Mustafa Kemal'i savaşta cesaretiyle öne çıkan bir komutan değildi.

Onun Mustafa Kemal'i, haritanın başında savaş planları yaparken büyük bir komutana dönüşüyordu. Halide, Milli Mücadele'nin sıradan insanlar tarafından kazanıldığını vurguluyor, anılarında bu insanlara komutanlar kadar yer veriyordu.

Bu kitabın sıradışılığı, liderle çatışmaya giren, bu yüzden bütün hayatı değişen bir kadın yazar tarafından kaleme alınmış olmasıydı.

690 Halide Edib'in, Mustafa Kemal hakkında seçtiği sıfatlar için bkz. *The Turkish Ordeal*'ın 170, 311, 293, 354, 168, 127. sayfaları.

691 *The Turkish Ordeal*, s. 189, 166.

Mustafa Kemal'in liderliğini kabul eden ancak liderliğini kullanış biçiminden rahatsızlık duyan Halide iç huzursuzluğunu kalemiyle paylaşmıştı.

Halide, Milli Mücadele anılarını Türkiye'nin bütün gençlerine ithaf etti.

New York Times'ta *The Turkish Ordeal* üzerine uzun bir değerlendirme yazısı yazan Clarence Streit, bu ithaftan etkilendiğini belirtir. Streit, Halide'nin yalnız Türk gençlerine değil, o gün birbirine düşman olan Yunanlı, Ermeni ve bütün gençlere seslenmesini önemsemişti. Halide, ithafta geçmişin nefret ve harabeleri üzerine kurulacak barış ve kardeşlik dünyası için, savaşta birbirini öldürenleri el ele vermeye çağırırken, ölenlerle öldürenlerin aynılığını hatırlatmayı bir görev bilmişti.

The Turkish Ordeal'in sonunda da zor ve çok saygıdeğer bir imtihanı başarıyla veren Türkiye'nin, bu kez de özgürlük için çetrefilli bir yoldan yürümeye hazır olması gerektiğine dikkat çekiyordu. Bu ideal uğruna alkış almadan ölenleri unutmamıştı.

"Türkiye'nin bağımsızlık için geçtiği bu çetrefilli yolda asıl kahraman halktı" tespitini yaptıktan sonra, "Mustafa Kemal'i, Türk halkı bu mücadelenin sembolü olarak şereflendirdi. İşte bundan dolayı, onun devrinde eziyet çekmiş olanların kalplerinde bile yüce bir yeri vardır," diye yazmıştı. *Nutuk* ile Halide Edib'in anılarını karşılaştıran Hülya Adak'ın değerlendirmesi ise şöyle:

> *Nutuk*'ta Halide Edib'den hemen hemen hiç bahsedilmez. Tek bahsedilen yerde de ona "mandacı" damgası vurulur. *The Turkish Ordeal*'ın bazı bölümleri bu mandacılık iddiasını çürütme ve Halide Edib'in neden Amerikan mandası konusunda 1919'da destekçi olduğunu savunma amaçlı *Nutuk*'a cevaben yazılmıştır. *Nutuk* ve *The Turkish Ordeal*'ı mukayese etmek çok zordur. İkisi de politik otobiyografi türüne uysa da biri Türkiye'nin "kutsal metni"dir; diğeri 1928'de yazılıp anca 1960'larda Türkçeye çevrilmiş ve çevrildiği andan itibaren de tarihsel boyutu çok şüphe uyandıran bir metin olarak Türkiye içinde kabul görmüştür. *Nutuk*, milli mitlerin tümünü onaylar ve kendi içinde yaratır: Türk milletinin doğuş hikâyesi Mustafa Kemal'in 1919'da Samsun'a ayak basmasıyla başlar, Kurtuluş Savaşı Osmanlı topraklarını kurtarmak için değil, bağımsız bir Cumhuriyet hayaliyle başlatılmıştır, bu ulusun tek lideri Mustafa Kemal'dir ve savaş sonu olacakları 1919 gibi erken bir tarihte öngörmüştür, yeni Cumhuriyet her anlamda bir yeniden doğuştur (renaissance), Osmanlı geçmişiyle hiçbir alakası yoktur. *The Turkish*

Ordeal ise, tüm bu mitleri sorgulayacak veya yeniden yapılandıracak niteliktedir. Kurtuluş Savaşı'nı çok önemli bir dönüm noktası olarak incelese de Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişteki bağlantıları vurgulamış, Kurtuluş Savaşı'nı tek bir liderin mücadelesinden öte, bir kolektif mücadele olarak incelemiştir. *The Turkish Ordeal*'da "tarih" "milli tarih"in ihtiyaçlarına indirgenmez. *Nutuk*'ta "milli tarih"in varması gereken doruk nokta, yani Anadolu'nun düşmanlardan temizlenmesi başarılmıştır, dolayısıyla bundan sonraki tarihsel gelişim bu toprakların muhafazası olacaktır.[692]

Halide, hürriyet için sonsuza kadar verilecek mücadelede, sembollerin ya da diktatörlerin olmayacağını yazmıştı. Yıllar sonra Türkçe yayımlanan anılarda bu satırlardan vazgeçti. "Hürriyet alanındaki çabalamaların sembolü Mustafa Kemal'dir," dedi. 1909 yılında dostluk kurduğu ve düşüncelerine hayran kaldığı Nevinson'un sözleri ise yerini korudu... "Hürriyet kavgası hiçbir zaman bitmez, alanı hiçbir zaman sükûn bulmaz."

Hülya Adak, onun kitapları arasındaki farkı şöyle özetliyor: "Halide Edib, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*'nda Mustafa Kemal ve Kurtuluş Savaşı bölümlerinde çeşitli değişiklikler yaptığından, *The Turkish Ordeal*'daki muhalif milli tarih, mit ve liderlik anlayışı bu metne yansımamıştır. *The Turkish Ordeal*'da tarih akışkan ve değişkendir, durağan bir tarih anlayışı yoktur ve teleoloji sadece kazanılan toprakları muhafaza etmek değil, daha fazla demokratikleşme çabası göstermek olmalıdır."[693]

"Milletler dost, hükümetler düşman!"

Halide Edib'in milliyetçilikle ilişkisi garip bir dans gibiydi. Tavır, davranış ve örnek oluşuyla milliyetçiliğin zeminini suluyor, ama kendisi adımlarını daima ihtiyatlı atıyordu. Sultanahmet Mitingi'nde, "milletlerin dost, hükümetlerin düşman" olduğunu söyleyecek kadar enternasyonalist, ama bütün bir şehrin milliyetçi duygularını ayaklandıracak kadar da etkiliydi. Kürsüde konuşurken önünde asılı

692 Hülya Adak, "National Myths and Self-Na(rra)tions: Mustafa Kemal's *Nutuk* and Halide Edib's *Memoirs* and *The Turkish Ordeal*" *South Atlantic Quarterly*, Special Issue: Relocating the Fault Lines: Turkey Beyond the East-West Divide, Sibel Irzık ve Güven Güzeldere (der.), Duke University Press, Vol.102, No.2/3, Ocak 2003, s. 509-528.

693 a.g.e.

olan pankartta Wilson'un enternasyonalist yaklaşımlı 12. prensibi yazılıydı.

Yazılarını yazarken, değerlendirmelerini yaparken, milliyetçilikle hesaplaşmaya önem vermişti. Anılarında, milliyetçiliği enternasyonalizm karşısında dar bir ülkü olarak görenlerce eleştirildiğini yazıyor ve şöyle diyor... "Ben de dürüstçe Türk olmayanları incitip incitmeyeceği, uzun dönemde Türkiye'nin de içinde bulunduğu uluslar ailesinde acı verip vermeyeceği yönünden milliyetçiliğimin iç manasını tahlil etmeye çalıştım"[694]

Halide Edib üniforma giymiş, savaşa katılmış, herkesi Milli Mücadele saflarına davet etmiş, milliyetçiliğe sembol olmuş etkili bir isimdi. İşgal altındaki ülkenin sembolü olmak ondaki haklılık duygusunu pekiştirirken barış duygusunu yok etmemişti. İzmir'e zafer alayı ile girmek istememiş, esir Yunan askeri ile Rumca konuşabilmişti. Halide Edib'in anılarını milliyetçilik açısından inceleyen Yunanlı akademisyen Cornelia Tsakiridou, Halide Edib milliyetçi miydi sorusuna "Evet ve hayır" diye yanıt veriyor.[695]

> İki değişik Halide Edib görüyoruz. Biri kahramanlıkların merkezine kitlelerce sürüklenmeye hevesli olan ateşli bir milliyetçi ve yurtsever.. Ancak bir başka Halide Edib daha var. O mesafeli bir gözlemci ve tarihin araştırmacısı. Kendi hayatının ve davranışlarının ilginç olaylar dizisi üzerine yorumlar yapan bir Halide Edib.

Tsakiriodu'nun dikkatini çeken, Halide'nin Rumları, ihanet edebilecek bir azınlık, Batı emperyalizminin temsilcisi olarak görürken gelecekteki ilişkiler açısından insani temellerde, kontrollü bir iyimserlik içinde onlarla bir dayanışmadan söz edebilmesiydi. Onları millet olarak suçlamamak gerektiğinin sık sık altını çizerken, Atatürk'ün ona teklif ettiği savaş hatırası olan bir kupayı geri çevirdikten sonra bir anda yurtseverlik kılığına bürünüp milliyetçi bir kahraman ve ilham kaynağı kişi olmakta hiç tereddüt etmiyordu.

Türk romanında 'öteki'nin rolünü inceleyen Herkül Milas, Halide Edib'in anılarında ötekiye dikkatli yaklaştığına, ancak romanlarında, Rumlarla Yunanlıları hep olumsuz karakterler olarak çizdiğine dikkat çekiyor.[696]

---

694 *Memoirs of Halide Edib*, s. 325-26.

695 Cornelia (Corinna) A. Tsakiridou, Nationalist Dilemmas: Halide Edib on Greeks, Greece, and the West, New Perspectives on Turkey Fall 2002, No 2 içinde.

696 Herkül Milas, *Türk Romanı ve "Öteki"*, Sabancı Üniversitesi 2000, s. 52-54, 243-250.

Hülya Adak, "Halide Edib'in anıları, savaş karşıtı edebiyat sayılabilir mi?" sorusuna, "Hem evet, hem hayır" yanıtını veriyor. Onun, savaşı ve askeri kurumları eleştirmediğine dikkat çekiyor. Onun yazdıklarının bir yandan milliyetçi ordunun askeri gücünü kutsarken, bir yandan da savaşın önlenmesini savunan metinler olduğuna dikkat çekiyor.[697]

697 Hülya Adak, "An Epic For Peace", XXIV, *Memoirs of Halide Edib*, önsöz, Gorgias Press, 2005.

Williamstown'da ilk kadın

Halide, 1928 yılında Massachusetts Üniversitesi'nin Williamstown adıyla tanınan Dış Politika Enstitüsü'nden önemli bir davet aldı. Enstitü, ilk kez bir kadını, konferans yöneticisi olarak davet ediyordu. Amerikalı dostu Crane'e büyük haberi hemen verdi.

> Hep önemli erkeklerin konferans verdiği yerde sizin küçük arkadaşınız da bir kurs vermeye davet edilerek olağanüstü bir biçimde onurlandırıldı.[698]

Mektup Crane'in eline ulaşmamıştı. Halide ona Amerika'ya geleceğini bildiren bir mektup daha gönderdi.

> 15 Eylül–15 Ekim arasında serbest kalacağım ve dostlarımı göreceğim, uzun uzun Hasan'a (Zeki) bakacağım.
>
> İngiltere'de Kayserling'in sadece şampanya içtiği şakası yapılıyor. Ben de yalnızca yoğurt yediğimi beni davet edenlere söyleyeyim mi?
>
> Adnan ve Ali (Ayet) Fransa'ya gidiyorlar. Adnan, Rauf'la birlikte olacak, belki de Mısır'a gidecek, ben dönene kadar orada çalışacak. Ali sonbaharda üniversiteye geri dönecek.[699]

Halide bu davete fevkalade sevinmişti. Ayet'in Londra'ya gelişiyle, okuduğu Cornell Üniversitesi'nde yalnız kalan Hasan için dertlenip duruyordu. Amerika'da geçireceği haftalar içinde Hasan'la buluşmak onu mutlu edecekti. British Museum kütüphanesinde çalışmaya başladı. Her sabah Hampstead Heath'teki evlerinden şehrin merkezine iniyor, akşam altıya kadar çalışıyordu. O sıralar Adnan da aynı kü-

698 Halide Edib'den Crane'e mektup, 18 Ocak 1928.
699 Halide Edib'den Crane'e mektup, 18 Nisan 1928.

tüphanede çalıştığı için öğle yemeklerini birlikte yiyorlar, eve birlikte dönüyorlardı. Uluslararası ilişkilere dair kaynaklar için de dostu Toynbee'nin başkanı olduğu Chatham House'da[700] çalıştı. Konferans hazırlığını anlatırken, "Altı ay süren bir çalışma ve tetkik benim için adeta üniversite üstü bir tarih tahsili demek oldu," diyor. Topladığı malzemeyi daha sonra *Turkey Faces West* kitabına dönüştürecekti.

ABD kapitalist gelişmeye dayalı bir siyaset izliyor, büyüyen ekonomisiyle yeni bir düzen yaratıyordu. Hayranı olduğu Woodrow Wilson çoktan politika sahnesinden çekilmişti. Hıristiyanlık ve şoven bir milli gurur, yükselişe geçmişti. Yabancılara, liberallere, Yahudilere ve Afrika kökenli Amerikalılara yönelik düşmanlık yoğundu.[701]

İlk kadına büyük ilgi

Amerikan gazeteleri Halide Edib'in gelişine büyük ilgi gösterdi. O daha yola çıkmadan Williamstown'daki Politika Enstitüsü'ne ilk kez bir kadının başkanlık edeceği önemli bir haber olarak basında yer almıştı. Bu arada garip bir yanlış anlama da yaşandı. Halide Edib, Mustafa Kemal'in ilk karısı olarak tanıtıldı. Mustafa Kemal'in, Latife Hanım ile evlenmek istediğinde, Halide Edib'in ikinci bir eşe razı gelmeyip Milli Önder'i boşadığına ilişkin tuhaf haberler yayınlandı.[702] Halide'nin Salih Zeki ile yaşadığı boşanma hikâyesi Mustafa Kemal'e yakıştırılmıştı.

Halide, Southampton'dan o günlerin yeni transatlantiği *Aquitania*'ya bindi. Saçlarını dönemin modasına uygun kestirmiş, kıyafetlerini özenle seçmişti. 44 yaşındaydı. Çok merak ettiği Amerika'ya giderken onun benliğini ele geçiren duygu "kökünden koparılmışlık"tı.

> Bu sonsuz kurşuni su sahrası ne kadar renk ve hareket itibariyle bizim denizlerden başka idi. Esasen ayaklarım topraktan ayrılınca her yerde garib bir huzursuzluk hissederim. Fakat bizim denizlerde zaman zaman karalar görünür, yanınızda mutlak bir arkadaş vardır. Burası kurşuni renkli dümdüz ve toprağı olmayan bir su kıtası. İçinde her nevi eğlence ve lüks fakat toprak dünyasından ayrı düşmüş gibisiniz.[703]

---

700 Bugün de faaliyetini yürüten uluslararası ilişkiler ve yakın tarih odaklı bir düşünce kuruluşu.

701 Frances Kazan, *Halide Edib ve Amerika*, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, s. 46.

702 "Dictator's Wives," *Time* , 14 Mayıs 1929.

703 Halide Edib, "Amerikan Sahneleri, Maziden Bir Ses", *Yeni İstanbul*, 30 Nisan 1956; Halide Edib "A Turkish Feminist Views Woman Here", *New York Times*, 7 October, 1928.

Sekiz gün süren yolculuğunda, Halide, o güne kadar gördüklerinden farklı bir Amerikalı kadın tipiyle yüz yüze geldi. *New York Times* için yol izlenimlerini kaleme aldı. "Kadınlar yemeğe göz kamaştırıcı giysiler ve mücevherlerle indiler. Güzel bacakları, gururlu başlarıyla genç kızlar neredeyse eski Yunan atletleri kadar mükemmeldiler. Kusursuzdular," diye yazmış.

"Amerika'da önemli olan kadın, bu ülke onun," diye düşünmüş, "Erkek, kadın tek başına var olamadığı için var," sonucuna varmıştı. Kendi kendisine "Kadın nasıl bu kadar hâkim bir konumda olabiliyor?" diye sormuştu. "Çok açık edilmeyen bu gücü nerede aranmalıydı: Oy hakkını elde etmeleri bunda rol oynamış mıydı?" Henüz oy hakkını elde etmelerinin üzerinden çok az süre geçmişti. Bu güvenin köklerini daha geçmişte aramak gerektiğine karar verdi. Merak ediyordu. Bu üstün konumları, kadınların ülkenin kuruluşunda oynadıkları rolden mi kaynaklanıyordu, yoksa erkeklerin şövalyeliğinden mi? Sonunda kadınlardaki bu kendine güven duygusu ve baskın tavrın kalıtımsal ve değerli bir özellik olduğuna karar verdi.[704]

New York'a yaklaştıklarını transatlantiğe yaklaşan çatanalardan anladı. Bavullarını hazırlamış kamarasında bekliyordu. Bu çatanalardan birinden gazeteciler çıkacak ve heyecanlı başlıklar bulmak için ona sorular soracaklardı. Daha yola çıkmadan, "Türkiye'nin siyasi veçhesi değil, inkılaplarının üzerinde duracağını," açıkça belirtmişti.

Vapurun özel bir salonunda bekleyen gazetecilerin yanına gitti. Yaşlarından tecrübeli oldukları anlaşılıyordu.[705] Görüşmenin ilk bir saati sükûnet içinde geçti. İnkılaplar tek tek ele alındı. Halide, inkılapların temellerinin yüzyıl önce atıldığını hatırlattı ve atılan adımları son gelişmelerle birlikte anlattı. Uygulamada eleştirilecek yönleri olsa da gelecekte Türkiye'nin hayat yoluna inkılapların hâkim olacağını söyledi.

New York Times'ta tam sayfa

Şefleriyle tartışırken not tutan genç gazeteciler, "Ukalalığı bırak, heyecanlı bir şeyler söyle de manşeti atalım," der gibi yüzüne bakıyorlardı. İçinden, 'umduğunuzu bulamayacaksınız' diyerek sakin bir tarzda devam etti. "*Bootlegging*" diye bir İngilizce sözcük kullan-

704 Halide Edib, "A Turkish Feminist Views Woman Here", *New York Times*, 7 October, 1928.

705 Halide Edib, "New York'a Giderken", *Yeni İstanbul*, 7 Mayıs 1956.

mıştı. Bu tabir o zaman ABD'deki içki yasağı nedeniyle, içki şişesini çizmeleri içine saklayanlar için kullanılıyordu.

Kullandığı deyimin gazetecileri ne kadar memnun ettiğini, ancak ertesi sabah New York'ta çıkan gazetelerde görecekti. Haber, "Turks Bootleg Wives" başlığıyla yayımlanmıştı. Halide kızgınlığını, "Benim bütün erkeklere atfen kullandığım bu cümleyi onlar sadece Türkler için kullanarak heyecan yaratacak orijinal bir başlık icat etmişlerdi," diye anlatıyor. Mülakatın devamını ise beğenmişti.[706]

Basın, Halide'nin yaşam öyküsünde çok eşli erkeklerin yarattığı dramı, daha o Amerika'ya ayak basmadan öğrenmişti.

Hasan Zeki askerliğini yapmak için Türkiye'ye gitmişti. Bu yüzden büyük buluşma suya düşmüştü.[707] Politika Enstitüsü'nün bulunduğu Massachusetts'e hareket etmeden önce New York'ta yüksek sosyetenin oturduğu Beşinci Cadde'de bir dostunun evinde misafir oldu. Halide orada, kendisine ayrılan odada çalıştı. Toplantı ve davetlerde zengin sınıfın değişik simalarıyla yüz yüze geldi. Kaldığı evin son misafiri Kont Kayserling'di. Amerikalı dinleyicilerin bir konferansçıdan hoşlanmadıkları zaman salonu terk ettiklerini, "Bana sual sormasanız" diye başlayan cümlelerden hoşlanmadıklarını ondan öğrenmişti.

Amerikan mimarisi çok farklıydı. Gökdelenleri, piramitlerin modern biçimi diye yorumlamıştı.

> Sadece numaraya dayanan isimsiz caddelerin, herhangi Avrupa caddesinden geniş olmalarına rağmen, iki taraftaki binaların hakiki manasıyla gökleri tırmalayan yüksekliği, sokakları dar ve loş birer aralık, içlerindeki insanları birer karınca gibi gösteriyordu. Fakat Broadway'da ışıklar yandığı vakit, göklere meydan okuyan göz kamaştıran bir ziya seli içinde yüzen bir şehir görüyorsunuz.[708]

Halide'nin Amerika'ya gelişi nedeniyle *New York Times* gazetesi bir tam sayfasını ona ayırdı. Halide'nin anı kitabını analiz eden ve onunla yapılmış bir görüşmeye yer veren yazıda, Clair Price'ın imzası vardı. Price, Milli Mücadele yıllarından tanıdığı Halide'yi Amerikan kamuoyuna tanıtmak için Londra'daki evinde ziyaret etmişti. Price'ın ilk dikkatini çeken, Hamsptead'deki evin duvarlarıydı. Yeşil zemin üzerine Arapça yazılmış ayet levhaları yerine, Victoria dönemine ait resimler görmek onu şaşırtmıştı. Evleri herhangi bir Lond-

706 Halide Edib, "New York'a Giderken", *Yeni İstanbul*, 7 Mayıs 1956.
707 "Turkish feminist arrives to lecture", *New York Times*, 28 July, 1928.
708 Halide Edib, "New York'tan Williamstown'a", *Yeni İstanbul*, 15 Mayıs 1956.

ralının yaşadığı evden farksızdı. Kendisine, Türk kahvesi ve lokum yerine, çay, kızarmış çörek ve tatlı ikram edilmişti.

Halide siyah bir elbise giymiş, üzerine de tek bir kırmızı çiçek takmıştı. Ölçülü ve kadınsıydı. Price olağanüstü sakin ve mesafeli bulduğu Halide'yi, "O sadece kadınsı değildi, bir Türk'tü," sözleriyle anlatmıştı.[709] Halide Edib, Price'a "Ben bir romancıyım," demişti, "Benim işim bu, politikacı değilim." Ancak Amerika onu Türkiye'nin son 20 yılına damgasını vuran kadın olarak bekliyordu.

Williamstown: Politika Enstitüsü

Bir dostu Halide'yi Williamstown'a arabasıyla götürdü. İstanbul Darülfünunu'nun bahçesinden 50 kat daha büyük bir meydanda irili ufaklı sayısız bina göze çarpıyor, hemen her milletten insanlar dolaşıyordu. Mekânı bir panayıra benzeten Halide "...hatta münevver zenciler de bu panayıra iştirak etmişlerdi," diye yazıyor. Renklere ve ırklara dair bir muhafazakârlığa mahal verilmediği ortadaydı. Buna memnun olmuştu. Ona, Rektör Dr. Garfield'in oturduğu evin yakınında bir daire verdiler. Profesörlerden birinin asistanı olan bir genç kız da sekreterliğini yürütecekti. Williamstown konferansının ardından çıkacağı konferans turnelerinde de sekreteri yanında olacaktı.

Halide'nin Amerikan Koleji'nden hocası Philip Marshall Brown da Siyaset Enstitüsü'nün oturumlarını izleyebilmek için civarda bir daire tutmuştu. Brown, genç kızlığında Halide'yi etkileyen, ona Ömer Hayyam okuma zevki aşılayan kişiydi.

Halide, Brown'un evinde dünyanın dört bir yanından gelmiş ünlü aydınlarla tanıştı. Bunlardan biri de sohbetinden çok hoşlandığı, İtalya'daki rejime katlanamadığı için ülkesinden ayrılan eski dışişleri bakanı Kont Sforza idi.[710]

Konferans salonuna girerken Halide'ye Rektör Garfield eşlik etti. Sade bir kıyafeti tercih etmişti. Çene hizasında mükemmel bir şekilde kesilmiş saçları, hafif öne düşen perçemi ile çok güzel görünüyordu. *New York Times*'ın haberlerine göre izleyiciler onun parlak zekâsına ve entelektüel gücüne hayran kalmışlardı. Williamstown Enstitüsü'nün o güne dek davet ettiği en dirayetli hatip olduğu söyleniyordu. Tartışmaları beklenmedik nüktelerle ve kahkahalarıyla renklendirmişti. Dış politikaya ayrılan oturumu 200 uzman izledi.

709 Claire Price, "A Women Speaks For The New Turkey", *New York Times*, 29 July 1928.

710 Halide Edib, "Williamstown," *Yeni İstanbul*, 21 Mayıs 1956.

Konferansın ilk kez bir kadın, hem de Doğulu bir kadın tarafından açılmasını, gazeteler bin bir gece masallarına benzetti. Halide, yeni Türkiye'nin emellerini anlatırken, Türkiye'nin barıştan yana olduğunu, içte ve dışta barışa ihtiyacı olduğunu vurguladı. Büyük devletler tarafından engellenen ülkesinin, Batı modeli kalkınmasını eğitime ağırlık vererek tamamlayacağını anlattı. Tek korkusu İtalya'nın yayılmacı emelleriydi.

Okur yazarların arttığını, kadınların da erkeklerle aynı eğitim fırsatına sahip olduklarını savundu. Türkiye'nin bir gecede laikliği kabul ettiğini düşünen Batı dünyasına, "Bu değişim neredeyse bir asırdan beri yaşanıyor," gerçeğini hatırlattı. Dini meselelerin, Türk hükümetince yönlendirilmesinin ileride sorunlara yol açacağını düşünüyordu. Bu konudaki analizi unutulmazdı. "Devlet İslam dininden ayrıldı, ama İslam dini devletten ayrılamadı," diyordu.[711]

Edib'e göre, Türkiye'de iktidara ilericiler hâkimdi, ancak ilericiler iki ekolden oluşmaktaydı. Birinci ekol, Türkiye'nin geri kalmış bir ülke olduğu noktasından hareketle kalkınmanın diktatörlük yöntemleriyle hızlandırılmasından yanaydı, diğer ekol ise -ki kendisi bu gruba dahildi- liberal yöntemlerden yanaydı. Her iki kanat da Türkiye'ye eşit ölçüde sadıktı.[712]

711 "Dr. Garfield Raises Prohibition Issue," *New York Times,* 3 August 1928.
712 "New Turkey Lauded at Williamstown", *New York Times*, 4 August 1928.

Türk basınındaki cadı

Halide'nin Milli Mücadele anılarından oluşan *The Turkish Ordeal* adlı kitabı, o Amerika'ya giderken eş zamanlı olarak Londra ve New York'ta yayımlanmıştı. Kitabın, özel bir çevirisi elden ele dolaştırılmış, başta Mustafa Kemal olmak üzere, ilgili kişiler bilgilendirilmişti. Anılara dünya basını sıcak ilgi, Türk basını ise büyük tepki gösterdi. Onbaşı Halide gitmiş, yerine "siperlerde askerlerle yatan" ... Halide gelmişti. Farklı ırktan olduğu vurgulanıyor, babasının Yahudi kökeni masaya yatırılıyor, kaba Türkçe oyunlarıyla iffeti sorgulanıyordu.

Yazdığı kitapla Milli Mücadele'nin önderine saygısızlık eden Halide Edib, cadı ilan edilmişti. Uğradığı ağır hücumlar onun, Amerika konferanslarında ağzından çıkan her sözcüğü birkaç kez tartmasına yol açtı. İstanbul basınında yer alan yazılardan üçünü aktarıyorum:

Basının Halide'ye ağır saldırısı

Orhan Seyfi'nin *Milliyet*'ten giriştiği saldırı, başka yazarların verdiği destekle birkaç gün devam etti.

> Evet, Halide Edib Hanım buhran geçiriyor, hem de öyle şiddetli bir buhran ki, Amerika gazetesine makale değil, İstanbul'a tayyare ile beyanname yağdırsa yine sinirlerini yatıştıramayacak.
>
> Ah bize ah, apaçık baştan savmadık mı? Sonra da neler söylemiyoruz!
>
> Halide Edib Hanım gibi hem erkek, hem dişi bir mahluk bu kadar alakasızlığa tahammül edebilir miydi? Ne yalnız kadınlık, ne de erkeklik hislerinin tatminiyle kanaat edemeyen bu erkek-kadını kayıtsızlık çıldırttı.
>
> Canım nasıl da unuttuk! Cemal Paşa'nın refakatinde Suriye'de saltanat süren o değil miydi? Nar ve portakal çiçekleri dile gelse de

söylese! Bir prenses gibi mehtap altında geziniyor, kahraman tavrıyla askerler arasında dolaşıyordu. O kadar tesir ve nüfuz sahibi idi ki, dilediğini gözüyle de sözüyle de mahvetmeye muktedirdi!

İstiklal Harbi'nde asker oldu, çavuş rütbesinden fazla rütbe vermediler. Kadın oldu, solda sıfır bıraktılar. İttihat ve Terakki devrinde çınlayan şöhretinin, milli harekette zirveye çıkacağını sanıyordu. Heyhat, siyasette bir nefer, kadınlıkta bir acuze [kocakarı] muamelesi gördü.

Bütün bu hissizlik ve haksızlıklara isyan ederek hışımla Ankara'dan kaçtı. Haftalarca, aylarca, hatta senelerce bir davet bekledi. Küçük bir davet!..

Bunu da göremeyince hıçkırıklarla kabaran göğsü boşaldı. Şimdi kaleminin ucundan mürekkep siyah gözyaşları gibi akıyor. Artık neler yazmayacak, neler söylemeyecek.

Varsın yazsın, Varsın söylesin; biz onun kalbinin içini biliyoruz! Zavallı Halide Hanım, ne erkek ne de kadın olamamanın ıstırabını çekiyor! Bu yarı kadın-yarı erkek acayip mahluk, işte bu yüzden 50 yaşının buhranlarını siyasi hezeyanlar halinde Londra'da geçirmektedir!..[713]

Orhan Seyfi

İkinci yazı Yusuf Ziya imzasıyla *İkdam*'da çıkmıştı.

Halide Edib Hanım'a

Size hitap edeceğimiz zaman, kalemim istemeksizin sonunda bir lahza tereddüt ediyor, bir lahza ne yazacağını şaşırıyor: Öyle ya, Allah emsal-i kesîresi ile müşerref eğlesin. Babanızın öz adıyla hitap ederek Halide Mişon mu desem? Müslüman adıyla yad ederek Halide Edib mi desem? Bir nice kocanızın namıyla yad ederek Halide Salih mi desem? Yoksa, sonuncu kocanızın namıyla yad ederek Halide Adnan mı desem?

Mamafih, sonuncusunu muvafik bulmuyorum. Sizin onun ismi değil, onu sizin isminiz daha iyi izah ediyor. Böyleyse size Halide Adnan diyemeyeceğiz, fakat, icabında ona Adnan Halide diyebiliriz.

Ama, bu müşgülü halletmekle mesele yine bitmiş olmaz. Bu sefer, ne unvan kullanacağımı düşünüyorum. Halide Hanım mı? Halide Ana mı? Halide Bacı mı? Halide Çavuş mu? Yoksa Londra'da yeni bir unvan-ı asalet mi buldunuz? Miss Halide... Leydi Halide gibi!

Lakin "Miss Halide" denebileceğine pek ihtimal vermiyorum. Aşağı yukarı Hüseyin Cahit Bey ile hem-sine olduğunuza nazaran "Miss"lik devriniz çoktan geçmiştir. Elbette hatırlarsınız meşru-

713 Orhan Seyfi'nin 25 Temmuz 1928 tarihli *Milliyet*'teki yazısını aktaran Mevlanzade Rıfat, *Türkiye İnkılabının İçyüzü*, Pınar Yayınları, 1993 İstanbul, s. 166-167.

tiyetin ilk senelerinde idi. Heyecanlı bir tanin-i sevda ile titreyen sesinizi, ilk defa duymuştuk. Siz, o zaman edebiyatın ne âşık bir mücahidiydiniz!

Geçen yıllar göğsünüzün altında ihtiraslı kalbe biraz ateş, biraz barut koydu ve onu bir bombaya çevirdi.

Meşrutiyette, sizi sahneye çıkaranlar birer birer mezara girdiler... Fakat sizi, evinizden içeri sokmak bile mümkün olmadı. Sanki bütün siyasi hareketler, sizi ünlendirmek için tertip ediliyordu: Hürriyet ilan oldu, Niyazi Bey'inkinden çok, sizin isminizi duyduk... 31 Mart vakasında Hareket Ordusu'na girmediniz ama Nur-u Osmaniye'deki matbuat kışlasına gönüllü yazıldınız... Harbi umumi çıktı, haydi Suriye'ye, mütareke ilan oldu, "Manda! Manda!.." diye kapı kapı dolaştınız. Harekât-ı Milliye başladı. Sırtınıza yeşil cübbe, ayaklarınıza çetik pabuçlar giyip Hızır Aleyhisselam'ın kızı gibi dağ dağ dolaştınız. Bu da kâfi gelmeyince, bayramlarda Paşa esvabı giyen şımarık çocuklar gibi külahlandınız, silahlandınız, cepheye gittiniz. Ah hele o sizin cephe dâsitânınızı kaytan bıyıklı Mehmetçiklerden dinlemeli!..

Fakat nihayet harp bitti, sulh oldu, ölen öldü, kalan kaldı, vatan kurtuldu ve siz işsiz kaldınız. Artık ne yeşil cüppe, ne çavuşluk unvanı, ne hitabet, ne edebiyat hiç, hiçbir şey sizi kandıramaz olmuştu. Mebusluk mu istiyordunuz? Vekillik mi? Yoksa maazallah daha büyük bir şey mi? Hacm-i istiabisinden fazla yolcu almaktan tevessua uğrayan gönlünüzde kim bilir ne arslanlar yatıyordu!

Baktınız ki siyaset pazarında adınızı anan yok, ver elini İngiltere deyip yolunuzu tuttunuz ve Londra'nın sisli havası içinde beli kırılmış bir yılan gibi kıvrana kıvrana düşman gazetelerine zehrinizi dökmeye başladınız. Hatıranızda yoklar var oldu, varlar yok. Akı kara gösterdiniz, karayı ak, geceye gündüz dediniz, gündüze gece!..

Bugün ortada yığın yığın duran o yapraklar bir röntgen filmi gibi içyüzünü gösteriyor ve bir zamanlar sizin başkalarının alnına vurduğunuz damganın yanık izlerini şimdi sizin alnınızda okuyorum: "Satılmış!"

Yusuf Ziya
İkdam[714]

Halide'ye kin ve nefret kusan üçüncü yazının altındaki imza ise Mahmut Soydan'a aitti...

714 Halis Ahmet Özer, *Roman Tenkidleri*, MÜ basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 108-109.

Kin, Garaz ve İhtirasla Dolu Bir Ruh

Hakikat yürüyor: Halide Edib Hanım ecnebi gazetelerde aleyhte neşriyatta bulunurken Millet büyük Halaskârını taşkın meclislerle alkışlamaktadır.

İnsanın ruhunu kin, garaz ve ihtiras bürüyünce tam manasıyla kör olur. Artık hakikat de güneş de onun için karanlıktır. Dikkat edenler çok iyi anlamışlardır ki bir zamandan beri Londra'da ihtiyar-ı ikamet eden Halide Edib Hanım, böyle muarız bir ruhla maluldür. Filhakika bu aralık Halide Edib Hanım Türk inkılab ve istiklali vakayiini tahrif eder mahiyette, bilhassa Amerika gazetelerine bir seri makale yazmakla meşgul bulunuyorlar.

Bedbahtlar tarafından Türkiye ve Türkiye'nin Reis-i Cumhuru aleyhinde hariçte neşriyat yapılabileceğini her zaman düşünebilirdik; ancak garazkârane neşriyatın, hangi ırktan olursa olsun, Türk terbiyesi ve Türk harsıyla yetişen bir kalemden çıkması teessürle karşılanacak bir şeydir.

Bu akşam Gazi Hazretleri sarayın balkonunda istirahat buyuruyorlardı. Yanlarında Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa Hazretleri'yle Meclis Reisi Kâzım Paşa Hazretleri ve daha birçok zevat bulunuyorlardı.

İstanbul halkıyla dolu olan bir tenezzüh vapuru bu aralık sarayın önünde durdu. Halk Reis-i Cumhur hazretlerinin balkonda olduğunu görmüştü; vapurda coşkun bir tezahürat başladı. Herkes olduğu yerde çırpınıyordu, halaskâr için yüreklerinden kopan muhabbet ve merbutiyet hislerini bağırarak ifade ediyordu. Gazi hazretleri ise mendillerini sallayarak muhterem halkı selamlıyorlardı.

Reis-i Cumhur Hazretleri'nin, Halide Hanım tarafından yazılan makalatı okuduklarından emin idim. Bir aralık yanlarına yaklaştım; bu neşriyat hakkındaki fikirlerini öğrenmek istedim. Gazi Hazretleri ve oradaki halkın taşkın ruhlarından kopan muhabbet ve selamla mendillerini sallamak suretiyle mukabele devam ediyorlardı. Sonra cevap vermek üzere bana teveccüh ettiler. Müşir Paşa Hazretleri buna meydan vermeden dediler ki:

-A canım, böyle şeylere de ehemmiyet verilir mi? İt ürür, kervan yürür.

Gazi bu sözlere bir şey ilave etmedi.

Coşkun halk: "Yaşa, var ol Gazi!" diye mütemadiyen bağırıyor, Gazi de halk için ruhunun en sahici köşesinde yaşattığı duyguları muhabbetlerle göstermekte devam ediyordu.

Mahmut, *Milliyet*, 24 Temmuz 1928[715]

715 H. Ahmet Özer, *Roman Tenkidleri*, s.110; 111.

Mevlanzade Rıfat'ın öfkesi

Halide Edib'e düşman kesilenlerden biri de gazeteci Mevlanzade Rıfat'tı. 31 Mart döneminde *Serbesti* gazetesinin sahibi olan Mevlanzade, yıllar sonra yayımladığı kitabında Halide Edib'e bir bölüm ayırmıştı. Bu bölümde bir de Amerika'da Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yayımlanan bir yazıya yer vermişti. Nakkaşyan Efendi'nin imzasını taşıyan 30 Mart 1929 tarihli yazı Türkiye'de yayımlananların bir benzeriydi...

> Bu günlerde Halide Edib Hanım Amerika'nın her tarafından dolaşıp, Türklük namına nutuklar söylemektedir. Halide Hanım'ın nesli, geçirdiği hayatı hakkında biz malumata sahipsek de burada New York'ta bir zat vardır ki, Halide Hanım'ın doğuşundan şu ana kadarki bütün halini bilir. Bu zat, Türkler arasında tanınmış, yüksek tahsil ve terbiye görmüş, şair, edib ve namuslu bir kimsedir.
>
> İşte bu zatın ifadesine göre, bu Halide Hanım'ın babası Selanikli bir Yahudi'dir. Dönme değildir. Asıl Yahudi'dir. Gençken bir Türk'ün yanına hizmetçi olarak girmiş ve birkaç sene sonra Müslüman olmuş ve Edib ismini almıştır. Edib ismini alan bu Yahudi genci, Ali Şamil Paşa'dan boşanmış bir kadın ile evlenmiş, Halide Hanım da bu evliliğin meyvesidir.
>
> Halide Hanım zekâ ve kudretini sahip olduğu Yahudi kanından almış, Amerikan mekteplerindeki talimi bunu artırmıştır.
>
> ...
>
> Halide Edib harpte yeşillere bürünüp Sultanahmet ve Fatih'te nutuklar söyleyip Türk taassubunu tahrik eylerdi. İstanbul'dan Şam'a, Şam'dan Amerika'ya koşar, Ermeni öksüzlerini toplar, İslam eylerdi.
>
> Şimdi ise, burada Amerika sahnelerinde zalim Ermenilerin zavallı Türkleri nasıl öldürdüklerini tarif ederek geziyor.
>
> Amerika ahalisi yenilik severler. Hisleri okşayan şeylere koşarlar. İşte bir Türk kadını haremin zulüm köşelerinden çıkmış, yüksek surlarını aşmış, yüzü açık olarak gayet güzel ve temiz bir İngilizce ile nutuklar söyleyen bir Türk kadını nazarı dikkatlerini çekiyor. Haberleri yok ki Halide Hanım ömründe yüzünü kapamış, harem denilen yerlere girmiş değildir. Yahudi zekâsına malik, talim görmüş, serbest yaşamış bir kadındır. Önemli değil, bugün Halide'nin cennet diye isimlendirdiği memleketine kendisi ayağını basamaz. O zavallı millet diye adlandırdığı ahali ilk görüşte kendisini lamba direğine asarlar.
>
> O burada Türk kahramanıdır, Jan Dark'tır. Çünkü son fırsattan istifade için Ankara'ya koşmuştu. Çizme giymişti. Halide Çavuş olmuştu. Lakin M. Kemal Amerikalı değildi. Bu oyunları yetme-

di. Hayatının son tellerini oynamak isteyen Halide Hanım'ı bilirdi. Türklük ile ne canı ne de kanı karışamazdı.

Halide anı kitabıyla sürgündekileri bile öfkelendirmişti. Lozan Antlaşması'nın ardından 150'liklerin arasında sürgüne giden Mevlanzade, kitabında, İzmir'in işgali ile şöhreti parlayan Halide Edib'in İzmir'in kurtarılması ile şansının döndüğünü iddia ediyordu.

> İzmir'in kurtarılması Halide Hanım'ın ayağını kaydırdı. Çünkü Halaskâr Gazi, İzmir'le beraber Latife Hanım'ı da almıştı. Latife Hanım da, Halide Hanım gibi yüksek tahsil görmüş, Türkiye'nin yıldızı parlamaya müsaid yüksek bir kadınıydı. Latife Hanım'ın parlak yıldızı karşısında her gün bir parça daha sönen Halide Hanım'ın yıldızı aksine büsbütün kararmaya başlamıştı.
>
> İşte Hanımefendi siz buna tahammül edemezdiniz ve hakkınız vardı. Ne çare ki her yükselişin bir düşüşü olduğu gibi Latife Hanım'ın yıldızından fazla parlamaya hakkınız olmadığını teslim etmeliydiniz, etmediniz, edemezdiniz.[716]

Mevlanzade, Halide'ye yönelik hakaretlerine, yine o günlerin 150'likler listesiyle sürgüne giden Rıza Tevfik'in dizelerini eklemişti.

Ben hâlâ neferken, Edib Hanım'ı
Onbaşı yaptın da sıktın canımı
Buna sebep onun anı şanı mı
Niçin o yosmaya kılıç kuşattın

Mevlanzade, Halide'yi belden aşağı bir üslupla anlatıyor, onun İttihat ve Terakki'nin şehvet devrinde Cemal Paşa ile Talat'ın daha sonra da Mustafa Kemal Paşa'nın nedime-i hassı [özel kadın arkadaşı] olduğunu, Fransız tarihinde Madam Pompadour'unkini andıran bir konum edinmiş olduğunu yazıyor.

> Ankara'da Keçiören'de, kendisine tahsis edilmiş köşk; müdürlerin, politikacıların, hatta çetecilerin toplantı merkezi haline gelmişti. Halide Hanım bir aralık, parlak onbaşı üniformasıyla ordu saflarına da karışmıştı. Genç, dinç askerlerle siperlerde yatmıştı. Ankara'nın her durumunda, her vakasında kendini gösteren Halide Hanım'ın yıldızı, Latife Hanım'ın reisicumhur ile evlenmesi sonunda sönmüştü. Halide Hanım, her şeyi hoş görür, affedebilirdi. Fakat kendisinin ihmal edilmesini hiçbir zaman hazmedemezdi. Geçen yılların

716 Mevlanzade Rıfat, *Türkiye İnkılabının İçyüzü*, s. 173. (Mevlanzade bu paragraftaki hakaretleri Halide Edib'in dostu olduğunu söylediği isimsiz bir kişiye atfen yazmış)

çehresinde ve vücudunda meydana getirmiş olduğu tahribatı, her kadın gibi, hesap edemezdi. İşte bundan dolayıdır ki; Halide Hanım bu gün muhalefet vadilerinde dolaşmakta, kâh Londra'da kâh Amerika'da görünmektedir.[717]

Türkiye Halide'yi okumaz olmuştu

İngiliz gazeteci Grace Ellison 1928 yılında yeniden Türkiye'ye geldiğinde, Halide Edib'in siyasi nedenlerden dolayı eskisine göre çok az okunduğunu gördü. Ellison onun, ülkesini terk edip gitmesini *Turkey Today* kitabında eleştirdi. Bu öncü kadına ülkesinin ihtiyacı varken o lideri eleştirmek sevdasına kapılmıştı. "Neden siyasete Gazi'nin gözleriyle bakmamıştı?.. Aşırı anti-Kemal davranışının sebebi neydi? Eleştirilerini neden Türkiye'de değil de yurtdışından yöneltiyordu?" sorularını soran Ellison, "Bir kabileden bağımsız Cumhuriyet yarattığını" söylediği Mustafa Kemal'i övüyor, dostu Halide Edib'i siyaseten eleştiriyordu.[718]

717 Mevlanzade Rıfat, *Türkiye İnkılabının İçyüzü*, s. 166; bu metnin çevrimyazısı, Sait Çetinoğlu tarafından yeniden yapılan ama henüz yayına hazır olmayan kitaptaki metinle karşılaştırıldı.

718 Ellison, *Turkey Today*, s. 236, 250.

ABD konferansları

Halide'nin ABD günleri, aylar süren bir konferans turuyla devam etti. Hudson Nehri'nin öte yakasında bir evde, sekreteriyle birlikte dinleniyor ve notlarını gözden geçiriyordu. Güney'e eski bir gazeteci arkadaşıyla gitmişti. Güzel bahçesi olan, konforlu bir evdi. Eve bekçilik eden kişi yemeklerini de yapıyordu. Hudson Nehri'nin üzerindeki asma köprülerden geçerken Boğaz'ı hatırlamış, hüzünlenmişti.

> Büyük turne yedi ay sürdü. Amerika'nın doğusunu, batısını, şimalini, cenubunu içine aldı. Bazen bir şehirde öğle yemeğinde büyük bir kulüpte veyahut üniversitede konuşuyor; sonra belki beş altı saat uzakta diğer bir toplantıda konuşmak için gidiyordum. Ömrüm adeta şimendiferde geçiyordu. Bereket versin Amerikan şimendiferleri insanı çok sarsar ama içi rahattır ... fakat ben geniş bir koltuğa kendimi atıyor, uykuya dalıyordum. Bu turne benim için adeta bir yarım oruç ayı gibiydi. Çünkü üniversiteler müstesna, kalabalığa hitap edeceğim zaman yemek yiyemem. İçimde o kadar büyük bir sahne korkusu vardır... ancak aç karnına konuşabiliyordum.[719]

Güneylileri sevdi, kendisine yakın hissetti. Onlar da bir istiklal mücadelesinden geçmişlerdi. Kendisine gösterilen dostluktan memnundu. Bu arada , Jefferson Üniversitesi'nde onu bir sürpriz bekliyordu. Sultanahmet mitinginde sarkan siyah bayraklara saygı olarak Başkan Jefferson'un muazzam heykeli siyah tüllerle örtülmüştü. "Talebenin gösterdiği heyecan ve muhabbeti" hiç unutamayacaktı. Yediği yemekler Türkiye'de pişen dolmaları, biberli ve lezzetli yemekleri hatırlattı. İstasyonlarda "burası zencilere mahsus," diye ayrılmış yerler onu üzdü. Osmanlı'da ırkçılık olmadığını, bu anlayışın

719 Halide Edib, "Amerika'da Bir Konferans Turnesi", *Yeni İstanbul* 14 Haziran 1956.

bir gün dünyaya da hâkim olacağını düşündü. Siyahların müziğine hayran kalmıştı. "Gelecekte onlardan sadece senatörler değil, belki vekiller de olacaktır," diye yazmıştı.

Gezdiği yerlerde Türkiye'nin yanlış anlaşıldığını fark etti. "Modern Türkiye en geri bir aşiret, yahut şarkın en köhne bir diyarı halinde iken, birdenbire garplaşmış, medenileşmiş, bir sürü vahşi adamken, birdenbire insan olmuş..." sanılıyordu.[720] Bu nedenle konferanslar sırasında, Türkiye'nin bir günde değişinediği gerçeğini özellikle vurguluyordu.

Urbana'da

Lybyer, Amerika ziyareti sırasında Halide'yi misafir etmek istiyordu. İstanbul'a giden Hasan Zeki hakkında ona bilgi veriyordu: "Birkaç gün önce Profesör Laurence Moore'dan bir mektup aldım, Hasan'ı ağustos ayında iki kere görmüş, onunla yemek yemiş, birlikte koleje ve Huntingtonlara gitmişler. Ama Hasan'ın kızeniyle ilişki kuramamış. Williamstown'dan yolladığımız parayı almış, Hasan her cuma günü izinli imiş."[721]

Halide, oğullarının velisi Lybyer ile eşi Clara Lybyer'in misafiri olarak çocukların bir dönem eğitim gördükleri Urbana'ya gitti. Onun Urbana'ya gidişi bütün mahalli gazetelere haber oldu. Çocukları, giyim kuşamı ve geçmişi üzerine yazılar yazıldı. Görüştüğü bir gazeteciye Amerikalı gençleri çok güzel bulduğunu söylemişti.

> Pembemsi taba renkte krep bir elbise, kahverengi fok derisinden bronz tokalı ayakkabılar, tonu uygun ipek çoraplar ve gri 'astragan' yakalı ve geniş manşetli siyah palto ve bir tarafında tokası olan siyah keçeden bir şapka giymişti. Bir öğle yemeğinde bedenine hafifçe oturan, mavi jorjet bir elbise ile geldi.[722]

1.500 kişiye hitap eden bir konuşma yaptı, kadınlarla da buluştu, Kadın Seçmenler Birliği'ni ziyaret etti ve orada da bir konuşma yaptı.

---

720 Halide Edib, "Amerika Türkleri Nasıl Tanırdı", *Yeni İstanbul*, 2 Temmuz 1956.

721 Lybyer'den Halide'ye mektup, 16 Ekim 1928.

722 Frances H. Myers, "Madam Edib Delighted with American Youth" *Champaigne News Gazette*, November 18, 1928.

Kadınlar ve siyaset

Gezi sırasında bir gazeteci Halide'ye fotoğraf makinesiyle yaklaştı ve poz verirken "Pijamalarınızı giyin, uzun bir ağızlıkla sigara için," dedi. O da "niçin" diye sordu. "Türkiye'de böyle gezmiyor muydunuz?" yanıtını alınca güldü. Bir buçuk asırdan beri yaşanan değişimin reformlara nasıl bir temel oluşturduğunu bir kez daha anlattı.[723]

Ona sık sık kadınların durumu soruldu. Konuya ilişkin en ayrıntılı görüşmeyi, *Christian Science Monitor*'dan Janet Mabie ile yaptı. Mabie, kadınların politikadaki etkisi üzerine dünyanın önde gelen kadınlarıyla röportajlar yapıyordu. Halide'yle de uzun bir söyleşi yaptı. Gazetenin birinci sayfasından, "Kadınların Özgürlüğü, Türkiye'nin Kurtuluşunun Bir Parçasıdır"[724] başlığıyla yayımlanan söyleşiden, Halide'nin gelecekten umutlu olduğu anlaşılıyordu.

> Politikada kadın derken kastettiğiniz her şey geleceğe bırakılmıştır. Türk kadınının politikada bugünü yoktur. Onlar kendilerini çocuk ve yetişkin eğitimi için çalışarak tatmin ediyorlar. ABD'de bu gibi faaliyetleri siyasetle ilişkilendiriyorsunuz. ... Bu durumda bizlerin de politikada hiçbir yeri olmadığını söylemek doğru değil. Sanırım yakında oy hakkını elde edeceğiz. Ülkenin hissiyatı böyle. Oy hakkına sahip olmamamız için bir neden gösteren neredeyse yok.
>
> Gördüğünüz gibi Türkiye'de kadınların özgürlük hareketi, feminist hareketin bir parçası olarak gelişmedi, Türkiye'nin değişiminin bir parçası oldu. Kadının oy hakkını sadece kadınlar değil, erkekler de istiyor; Türkiye'nin özgürleşmesi ve umutlarının bir parçası olarak istiyorlar. ...
>
> Ben çok kötü bir politikacı olurdum, ben bir yazarım. Sokaktaki kadının bakış açısını temsil edebilirim, başka bir şeyi değil. Ben hayatla, insanla ilgileniyorum ve kölelik geleneklerine karşı isyanla doluyum. Politikacılar arasında ayrık otu olurdum. Bir partiye ait olamam. Ne var ki hep bir parti mensubuymuşum gibi tanıtıldım. Tek bir partinin üyesi olamazdım, zira karşı partide de iyi bir şeyler bulurdum. Politikada sanırım buna izin yok. ...

Janet Mabie, "Mme Edib bir politikacı olduğunu iddia etmese de o Türkiye'nin politikadaki ilk kadını olarak adlandırılıyor," diye

723 Halide Edib, "Bu Diyarda Bir Gün Çocuklar Tekerlek Ayaklı Doğacak", *Yeni İstanbul*, 28 Mayıs 1956.

724 Janet Mabie, Freedom of Women is Part of New Turkey's Emancipation, Declares Mme. Halide Edib, Christian Science Monitor, Sept 14, 1928.

yazmıştı. Kadınlara dair fikirleri netti. Hükümette tek bir kadına bile yer verilmemişti. Bu durumun ülkedeki kötüye gidişi ağırlaştırdığını düşünenler vardı. O yine de, "Geleceğin Türkiye'si kadınlara vaat edilen oy hakkının gerçekleştiği bir ülke olacak," diyordu.

> Entelijansiya diye adlandırılan kesimden (so called) kişilerle bugün konuştuğunuzda size şöyle derler, "Bütün hayatımızın dayanağı olan kadınların, hükümet içinde bir sesi bulunmadıkça arzu edilen özgür Türkiye umudunu taşıyamayız." Mesela Anadolu kadını -oydan fazlasına sahip olması gerekir- cahildir diyeceksiniz, oy hakkına sahip olan Anadolu erkeğinden daha cahil değildir. ... Köylü kadınlar direnmese, Türkiye bu direnişi gerçekleştiremezdi. ...
>
> Kadınlara oy hakkı, ilerici erkeklerin elindedir. Diğer alanlarda örneğin eğitimde kadınların eşit hakları tanınmıştır. Oy hakkı varsa, herkesin sahip olması gerektiğine inanıyorum. Bugün de fikir sahibi Türkler buna inanıyor. ... Oy hakkı tanıma yetkisi ilerici erkeklerin elindedir, istedikleri zaman gerçekleştireceklerdir. ... Bir ülke her zaman erkeklerden çok, kadınlara aittir. Onlar yuvalarına yönelik tehlikeli durumları içgüdüleriyle anlarlar, ancak her ülkenin erkeklerini savaşa yönlendiren siyasi karmaşık nedenleri görmeye yatkın değillerdir. ...
>
> Belki de kadınların oy hakkını elde edememesi şükran duyulacak bir şeydir. Bu sayede, parti politikalarıyla özdeşleştirilmekten korunmuş oldular, neticede siyaset dünyası dışındaki faaliyetleri siyasi nedenlerle durdurulamadı.[725]

Williamstown konferanslarından yola çıkarak yazdığı *Turkey Faces West*" adlı kitabındaki sözlerini sonraki yıllarda Halide Edib'in kadınlar için siyaset hakkı istemediği biçiminde yorumlayanlar oldu.[726] Halbuki o bunu başından beri ısrarla talep edenlerden biriydi. Kadınların politik katılımına ilişkin kafası karışık değildi, ancak Türkiye'deki kadın mücadelesine yaklaşımı biraz karışıktı... Kadınların cinsiyete dayalı bir mücadele yürütmediklerini düşünüyor ve bundan memnuniyet duyuyordu. Halide'ye göre, kadınlar genel bir program çerçevesinde özgürleşmişlerdi. Cumhuriyet'in kadınların erkeklerle eşit olarak toplum hayatına katılmasına katkısı, yeni Medeni Kanun'u yürürlüğe koymasıydı. Tarihi olarak bu en yüksek aşamaydı. Ama bir nesil geçmeden bu katkının gerçek etkisi görülemeyecekti.[727]

---

725 *Turkey Faces West*, s.228.

726 Frances Kazan, "Halide Edib ve Amerika", s. 77.

727 *Turkey Faces West*, s. 229.

Edib, Kadınların siyasi özgürlüğe kavuşamadığını anlatırken, Medeni Kanun'la birlikte, eşit haklar elde ettiklerini söylemeyi de ihmal etmedi.[728]

İnkılaplar[729]

Reformlara ilişkin görüşlerini ABD'de verdiği konferanslarında sık sık anlatan Halid Edib, Yale Üniversitesi dergisi için, "Diktatörlük ve Reformlar" başlıklı ayrıntılı bir reform değerlendirmesi yaptı ve Türkleri sürüden millete dönüştürenin Cumhuriyet olduğu fikrini şiddetle eleştirdi. Yazının genişletilmiş haline de, *Turkey Faces West* kitabında yer verdi.

İlk tespiti döneme dairdi: Savaş sonrası dünyada, "liberalizm" ve "düşünce hürriyeti" gibi sözcükler gözden düşmüştü. Siyasette son moda, diktatörlükler olmuştu. Türkiye'deki diktatörlük, reformlarını tedhiş yöntemleriyle yürütmekteydi.

Gösterişli Şapka Kanunu'nu abes olarak gören Halide Edib, Medeni Kanun'u onaylıyor ve çok önemsiyordu. İslam'ın devlet dini olduğuna dair anayasa maddesinin kaldırılmasını (1928) destekliyor, ancak din üzerindeki devlet baskısının kaldırılmadığını görüyordu. Diyanet İşleri başkanlığı özgür bırakılmalıydı.

Harf Devrimi ile ilgili reformu hatalı bulmuştu. Bu değişim, ona göre, yeterli fon ve uzmanlarla 15 yıla yayılarak gerçekleştirilmeliydi. "Maziyi unuttırmak için en kuvvetli iki amilden biri tarih öğretimi, öteki dili değiştirmektir," tespitini yaptıktan sonra, resmi makamların dile bir daha karışmamaları yönündeki isteğini dile getirdi. Türklerin geçmişteki Türk kültürüyle bağlantılarının kesilmesi gibi ciddi bir tehlike de görüyordu.

> Gelecek 20 yıl içinde yetişecek yeni kuşak, ülkeye ve ülkenin geçmişine yabancı olacaktır. Türk kültürünün sürekliliği birdenbire kırılmış bulunuyor. Daha genç insanlar okuyacak ve yazacak, ancak yarım yüzyıllık bir kültüre bile aşina olamayacaklardır. Bir geçmiş olmaksızın, belirli bir kabalık, estetik standartlarda bir düşüş olacaktır.

728 "Clash on Prohibition," *New York Times*, 11 August 1928.

729 Halide Edib, "Dictatorship and Reforms in Turkey", Yale Review, xix-1 (Sonbahar 1929) s. 27-44, "Türkiye'de Diktatörlük ve Reformlar", çeviren Mehmet Özden; *Turkey Faces West*, s.221-237.

Latin harflerinin kabulü diktatoryal idare altında gerçekleştirilmiş son kanundur.[730]

Tarih öğretimine bir çeşit milliyetçiliğin nüfuz ettiğine de dikkat çekiyor, vurgunun Osmanlı geçmişinden, Osmanlı öncesi Türk devrine aktarıldığını belirtiyordu.

730 Halide Edib, "Türkiye'de Diktatörlük ve Reformlar", Çev. Mehmet Özden, *Türkiye Günlüğü* 37, Kasım-Aralık 1995, s. 125.

Paris'e göç

Halide'nin Amerika günlerinde Adnan, Paris'teki Doğu Dilleri Okulu (L'Ecole de Langues Orientale'den) Türkçe bölümünde ders vermesi için bir teklif aldı. Onu bu okula tavsiye eden kişi, Paris'te sürgünde yaşayan ve bir dönem İstanbul'da bulunmuş Rus akademisyen Milioukov'du. Doğu Dillerine bağlı Türkoloji bölümü 1872'de kurulmuş, o güne değin Türkçe derslerini Türkiye kökenli Ermeniler vermişlerdi.[731]

Adnan, Halide ABD'den dönmeden Paris'e taşındı ve işbaşı yaptı. ABD'deki konferanslarını tamamlayan Halide de yanına geldi. Halide'nin, Amerikan Koleji'nin eski müdürü Dr. Patrick'e 1929 Kasım'ında yazdığı mektup, 106 Boulevard Jourdan, Paris 14 adresini taşıyor. "İki haftadır Paris'te olduğunu, küçük dairesini döşediğini" yazmış mektubunda.

Kısa süre oturdukları bu ev, Paris'in güneyinde, entelektüellerin yaşadığı bir semtteydi. Burası geniş bir taş avluya bakan, büyük bir blok apartmanın arka tarafında, oldukça karanlık, üç odalı bir daireydi. Ön taraftaki dairelerden birinde arkadaşları Dr. Fikret yaşıyordu.

Halide, buradaki yaşamını, "Fransa'yı ilk iki sene biraz yadırgadım. Fakat orada da, insanın, içine biraz nüfuz eder etmez, her yerin birbirine benzediğine kanaat getirdim. Buna rağmen Fransa benim için yepyeni bir tecrübe oldu. Gerek İngiltere gerek Fransa'daki hayatım hep birbirine benzer," diyerek anlatmış.

Paris ile Londra'da yaşayanları karşılaştırırken, İngiliz adasında yaşayanların mizacının hüzne mütemayil olduğunu gözlemiş, Fransa'nın güneşi kadar, halkının mizacını da neşeli bulmuştu.

731 200. Yıllık: *Cent Cinquintenaire de L'ecole de Langues Orientales Paris*, Edition Hervas, 1995 Okul yıllığı Adnan'ı bir bilim ve kalp insanı olarak tarif ediyor.

Columbia'dan konuk profesörlük teklifi

Halide'ye Columbia Üniversitesi'ne bağlı Barnard College'dan konuk profesörlük teklifi Williamstown günlerinde gelmişti. Ondan, tarih bölümünde Türkiye'deki kadın meselesinin geçmişi üzerine ders vermesi isteniyordu. Halide, bu konu 30 saati dolduramaz diye düşünüyordu. "Son feminist gelişmeler Türkiye'nin yakın geçmişinin bir parçasıdır," düşüncesiyle, o günlerin Türkiye'sini, sosyal, siyasi ve entelektüel açılardan analiz eden bir ders önerdi. Barnard College'dan gelen bu davette, Amerikan Koleji'nin müdürü Mary Milles Patrick etkili olmuştu.

Bir yarıyıl sürecek bu konuk profesörlük için kendisine 1.200 dolar ödenecekti. O yıl Paris bunaltıcı bir yaz yaşıyordu.

Dostu Crane'e, "Türkiye'de tuhaf şeyler oluyor. Ya daha iyi olacak ya daha kötü. Ama bir şeyler değişecek"[732] diye yazmıştı. O günlerde Serbest Fırka deneyimini heyecanla izliyorlardı. Parti, kurucularının bile beklemediği yoğun bir ilgi görüyordu. Halide ile Adnan da İstanbul'a dönüş hayalleri kurmaya başlamışlardı.

Büyük oğlu Ayet, Türkiye'ye dönmeye karar vermişti. Ayet için çok heyecanlanan Halide, şöyle ifade etmiş duygularını: "Ali Ayet, üç gün içinde geri dönüyor. Onun için dua ediyorum. O mükemmel beynini halkı için en iyi şekilde kullanabilsin diye."[733]

Serbest Fırka, 1930 yerel seçimlerinde beklenmedik çapta geniş katılımlı bir demokrasi denemesine dönüştü. Yerel seçimlerin ardından, Fethi Okyar'a partiyi feshetmesi söylendi. Kasım 1930'da çok partili sistemden bir kez daha vazgeçildi. İstanbul'a dönüş de bir başka bahara kaldı.

New York'tan Adnan'a...

Halide, 1931 Şubat'ında New York'a gitti. *New York Times* gazetesi 1 Şubat 1931 tarihli haberinde, "Türk feminist ve yazarı, ülkesinin Jeanne d'arc'ı veya Jane Adams'ı" diye tanımlanan Halide Edib'in konuk profesörlük görevine başlayacağını duyurdu.[734] Halide'yi kıyasladıkları Jane Adams, önde gelen bir Amerikalı aktivist ve barış hareketi öncüsü olarak aynı yıl Nobel barış ödülünün sahibi olacaktı.

---

732 Halide Edib'den, Crane'e mektup, 1 Eylül 1930.

733 Halide Edib'den, Crane'e mektup, 1 Eylül 1930.

734 "Turkish Woman to Teach", *New York Times*, 1 Şubat 1931, Aktaran İnci Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 495.

Halide'nin New York'tan Adnan'a yazdığı iki mektup o günlerin Halide'sini ve bulunduğu ortamı çok güzel yansıtıyor. Halide, eski yazı ile kaleme aldığı mektuplarında, çok sayıda Fransızca ve İngilizce kelime kullanmış.[735]

> Bu akşam Darülfünun Kadınları Cemiyeti'nde (ABD'li üniversiteli kadınlar cemiyeti) ziyafet ve nutuk, yarın iktisat talebe ve muallimlerinin öğle yemeği ve nutuk. Evet, ben de talebe arasında Andre Maurois kadar popülerim. Yemekten sonra ya onlar benim dairemde, ya ben onların hususi salonunda birer sigara içeriz, fakat etvar [tavırlar], ciddiyet ve terbiye itibariyle ben, Barnard talebesine hayranım. Eski dünyanın terbiyesini kat kat geçmişler. Eski dünyanın eski terbiyesini, çünkü yeni terbiyesi yok. Geçen gün sofrada gece darülfünun talebesinin vereceği "demokrasi"ye ait aleni bir münakaşaya gitmek istediğimi söyledim. Yemekten sonra iki levent gibi hanım kız belirdi, (burası kolej, darülfünun değil, bir payitaht) beni götürdüler, oturttular, döndüler.
>
> Sınıf gittikçe enteresan oluyor. Sonuna kadar bu entereseyi muhafaza edebilirsem, bu senenin "rekor" dersi olacak, fakat hariç ziyafetler vesaire çok yoruyor.

İkinci mektupta da benzer bir anlatım var.

> Her halde Columbia'da "most fascinating course" [en etkileyici ders] namıyla benim kur'un nam ve şanı hasıl oldu. Yalnız geçen ay eşeklik ettim, çok konferans kabul ettim, hem de parasız. Hariçte konferans kabul etmeyeceğim. Zamanımı ansiklopedi için 'feminism' makalesi ve derslere hasredeceğini. Fakat ziyafet ve davet- entelektüel ve profesör gruplarını kabul etmek mecburiyetindeyim.

Halide konferanstan konferansa koştururken, onur konuğu olduğu bir ziyafete gitmeyi unutmuştu. "Ömrümde bu kadar utandığımı bilmiyorum. Bu sabah senin mektubun geldi, azıcık teselli buldum, fakat bir türlü [düzenleyenlerden] nasıl itizar edeceğimi [özür dileyeceğimi] bilmiyorum."

Adnan ise, bilim tarihi üzerine Halide'nin teşvikiyle başladığı çalışmasını tamamlamıştı. Mektubunda Halide'ye müjdeyi verdi.

> Senin ilim tarihi(ni) comple etmene [tamamlamana] çok sevindim, fakat hayret etmedim. Çünkü bekliyor ve hissediyordum. Beş sene-

735 Halide Edib'in eşi Adnan'a yazdığı iki mektubu İnci Enginün'ün yayınları ve Haluk Şehsuvaroğlu'nun özeni sayesinde okuyabiliyoruz. İnci Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler*" s. 500-503. Enginün'ün mektup altına düştüğü notlardan da yararlandım.

dir dimağının geçirdiği istihale [biçim değiştirme] ve biriktirmeler er geç bir "creation" [yaratma] devri yapacaktı. İnsan aldığı kadar da veriyor. Çok iyi ve "clear" [temiz, anlaşılır] bir şey olacağına kanaatim var. ...

Allah'ın ebedi fakat ağır giden yolları ve kanunları var. Bizim çektiklerimiz ve gurbet mihneti [sıkıntısı], belki dünyada mütemadiyen çizip bozduğu, ezeli planın küçücük bir parçasıdır.

Halide Edib mektubun devamında, bilim dünyasında küçük bir azınlığın barışa doğru ilerlediğini yazmış, bu satırların ardından da, "Bu ukalaca oldu, kusura bakma" diye eklemişti.

Mektuplarında, ABD'de ünlü primadonna Alma Gluck, violonist Efrem Zimbalist, ünlü bir bankerin kızı olan Ann Morgan'dan, Madam Earle'den, ünlü iktisatçı Seligman'la ve İbrani ve Doğu Edebiyatı profesörü Felix Adler'le yaptığı görüşmeden, Columbia profesörlerinden, İstanbul'daki eski Amerikan büyükelçisi Abram Elkus'dan ve gittiği konserlerden söz ediyor, sosyete'nin içini sıktığını, "insaniyeti kışlaya sokmak isteyen yeni medeniyetin onu öldürdüğünü," yazıyordu.

30 Mart 1931 tarihli diğer mektubunda ise, konuşmacısı olduğu barış konferansını anlatırken, "Park Lane Hotel'in Ball Room'unda [Balo salonunda] mahut Sulh Konferansı yedi yüz kişi, bir sürü adam ayakta, ben konferansın şimdiye kadar verdiklerimin en iyisi olduğuna kaniyim. Gerçi, her on beş dakikada alkışlar oluyordu. Hazirunu [dinleyenleri] pek karışık, pek santimantal [duygusal], haylisini sulu buldum," diye yazıyor. Halide'nin Barnard College günlerinde bazı profesörler ona, doktor unvanı vermek için harekete geçmişlerdi. Bunu Adnan'la paylaşırken "kimseye bahsetme," diye not düşmüştü.

"Eski dünyayı ve seni çok göreceğim geldi. Muhabbetle, hasretle yanaklarından öperim, sevgili Adnan'ım," diye bitirdiği mektubunda, aklaşan saçlarından ve Adnan'a özleminden de satırlar okuyoruz.

Gelir gelmez sen beni orada bir deniz kıyısına, ucuz bir yere götürmek için şimdiden hazırlan. Beni biraz fazla zayıf ve saçları[mı] beyazlanmış bulacaksın. Fakat sıhhatimde bir şey yok. Zayıflık hasbaya yaraşıyor da, yalnız yatıp dinlenmek, açık havada baş başa, uzun uzun oturmak ihtiyacı var.

Paris'te ikinci ev

Halide ile Adnan'ın Paris'e gittikleri yıl Türkiye büyükelçisi, dostları Fethi [Okyar] Bey'di. Fethi Bey'in eşi Galibe de, çok okuyan, birkaç dil bilen kültürlü bir kadındı. Fethi Bey'i insan olarak da, siyasi duruşuyla da severlerdi. Onun orada bulunması hayatlarını kolaylaştırmıştı.

Fethi Bey, 1930 yazında İstanbul'a tatile gittiğinde Serbest Fırka serüvenine girişince yerine Münir Bey [Ertegün] tayin edilmişti. O da Halide Edib'in aile dostuydu. Babası Sultantepe'deki Özbekler Tekkesi'nin şeyhiydi. Londra'da Ferid [Tek] Bey'in yarattığı huzursuzluktan Paris'te eser yoktu.

Adnan ile Halide bir süre sonra eski evlerinden daha ferah bir daireye taşındılar. Arkası avluya bakan bu evin, ön pencereleri çok aydınlıktı ve Paris'in en büyük ve en canlı caddelerinden birinin üstündeydi. Port d'Orleans'ta, üniversite sitesinde, caddeye nazır blok apartmanlardan birindeydi. Adresleri, 2 Rue George de Port-Rich Paris 14'tü.

Evin kapısından girince sağda yan yana biri büyük, biri küçük iki oda bulunuyordu. Bina kaloriferliydi, küçük odanın bir de sevimli ocağı vardı. Halide bu ocaklı odada çalışıyordu. *Sinekli Bakkal*'ı da bu odada yazdı. Büyük odayı oturma odası olarak kullanıyorlardı. Adnan evde iken yazısını büyük odada yazar, dostlar bu odada kabul edilirdi. Yatak odası ile hamam arkadaydı. Kapının sol tarafında, yemek odası olarak da kullandıkları aydınlık ve modern bir mutfak vardı.

Bir gündelikçi sabahları gelip ortalığı temizliyor, yemekleri ise Halide ile nöbetleşe pişiriyorlardı. Paris'te Adnan daima enginar alırdı. Enginar için uzak mahallelere gitmeye üşenmezdi. Pişirdiği enginarları yerken gözleri dalar, yüzünü ekşitir, "Bu bizim enginarlara benzemiyor," diye söylenirdi. Ancak Türkiye'ye döndüğünde ilk kez enginar yerken yine gözleri uzaklara dalacak, "Ne tuhaf! Meğer bizim enginarlar da onlarınkinden başka değilmiş," diyecekti.

Paris'te alışveriş Adnan'a aitti. İşleri çoksa, yemeklerini civardaki lokantalarda yerlerdi. Hafta sonları İngiltere'den dostları ziyaretlerine gelir, hiç yalnız kalmazlardı. Misafirlerle daha çok Adnan ilgilenirdi. Ayşe Cebesoy; Rauf Orbay, Halide ve Dr. Adnan'ın Paris'te büyük maddi zorluklar içinde yaşadıklarını şu sözlerle ifade etmişti: "Dr. Adnan ve Rauf Bey tek paltoyla nasıl idare ettiklerini anlatırlardı. Birinin boyu uzun diğerinin kısa olduğu için

Rauf Bey paltoyu kullandığında eteklerini çengelli iğne ile kısaltıp giyermiş."

Adnan Paris'te bilim tarihçisi olma yolunda sebat etti. Sorbonne Üniversitesi'ndeki ve College de France'daki ders ve konferanslara devam etti, Paris'te düzenlenen değişik kongrelere katıldı, bilim tarihi araştırmalarını izledi.[736]

Dostlar ve ziyaretçiler

1931 yılında Dr. Fethi Erden, Paris'e gittiğinde Port d'Orleans'daki evlerinde Halide ve Adnan'ı ziyaret etmişti.

> Karşılarında hiç beklenmedik bir anda beni görür görmez, hem içten gelen memnuniyetlerini izhar etmişler [göstermişler] ve hem de ilk sözleri, 'Korkmadan buraya nasıl gelebildin?' demek olmuştu. Bu sözlerden anlamıştım ki, kim bilir hangi düşüncelerle, en yakınları bile, kendilerini ziyaretten çekiniyorlardı.
>
> Bu ziyaretim, senelerce birbirinin hasretini çeken insanları bir araya getirmiş ve hemen, çok samimi bir muhit meydana gelmişti. En taze memleket haberleri konuşulurken, eski İzmir Valisi Rahmi Bey, biraz sonra da Rauf Bey (eski başvekillerden merhum Rauf Orbay) ve Paris'de menkup [gözden ve mevkiinden düşmüş] yaşayan birkaç vatandaş daha geldiler. Rahmi Bey'in eşi Celile Hanım'ın da gelmesi bekleniyordu.
>
> Meclis biraz genişlemişti. Bir aralık Halide Hanım kulağıma: "Gördün mü muhalifler içinde kaldın," dediler ve gülüştük. Biraz sonra Halide Hanım, oturduğumuz odanın, açık olan penceresinden dışarı doğru bakarak:
>
> "Halimize şükrederiz. Adnan çalışıyor, ben konferanslar veriyorum. Yemeklerimizi tencerede pişiriyor, kapağında yiyoruz. Yalnız, çektiğimiz memleket hasretini tarif edemem. Hele Sultanahmed'in, Ayasofya'nın o lahuti güzelliğine olan hasretimiz, hepsinin üstünde. Onları her an tahayyül ederiz."
>
> Bunları söylerken gözleri yaşarmıştı.[737]

736 Feza Günergün, "Adnan Adıvar'ın Bilim Tarihi Çalışmaları," Osmanlı Bilimi Araştırmaları Adnan Adıvar Özel sayısı cilt 7, sayı 3 içinde s. 17, İstanbul Üniversitesi Yayını, 2006.

737 Fethi Erden, "Halide Edib Hanım'ın Bilinmeyen veya Az Bilinen Tarafları ve Türk Ocağı ile Alakalı Hatıraları".

Türkiye'den kimler vardı?

Türkiye'den ayrılmak zorunda kalan pek çok isim Fransa'da yaşıyordu. Hilafetin kaldırılmasıyla birlikte yurtdışına giden Abdülmecid de Nice'de yaşıyor, zaman zaman Paris'e geliyordu. Halide ile Adnan'ın onunla bir teması yoktu.

Halide ile Adnan'ın evine çok yakın bir evde İstanbul'dan arkadaşları olan Dr. Celal Muhtar [Özden] yaşıyordu. Halide, Celal Muhtar gözlerini kaybettiği için Adnan'ın ondan hiç ayrılmadığını yazıyor.

Kendisine Türkiye'de bir gelecek kalmadığını düşünen Rıza Nur, anılarında Paris günlerinden uzun uzun söz ediyor. Ancak bu anılarda Adnan ve Halide ile görüştüğüne dair bir not yok. Rıza Nur, Mustafa Kemal'in manevi kızlarından birinin kocası olan Tahsin Bey'in kendisini izlettirdiğini, jurnaller hazırladığını yazmış. Rıza Nur bu endişesinde tamamen haklıydı.

Muhalifler muhbir ile izleniyor

O günlere ait bir Dahiliye Nezareti raporuna göre, muhalifleri izlemek amacıyla Paris'te bir muhbir görevlendirilmişti. Muhbir Mehmet Halit Cemil, Paris'e Köstence'den gönderilmişti. Muhbir kişi, Halide ile Adnan'ı, Rauf Bey'i ve 150'likleri izlemekteydi.

150'liklerden eski Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey de Paris'te idi. Muhbir aslen Mehmet Ali'nin muhaliflerle ilişkisini izleyecekti. Muhbir, Rauf ve Adnan Beylerin 150'liklerle ilişkiye geçmediklerini tesbit etti. Halide ile Adnan'ın ders vererek, "mütevazıane bir surette yaşadıklarını", Ermenilerle ve Kürtlerle ilişkiye geçmediklerini rapor etmişti. Rıza Nur'u izleyen kişinin de aynı muhbir olduğu, içişleri bakanlığı raporuyla belgeleniyor.[738]

Bozkurt kitabı nedeniyle...

Türkiye'de İngiliz elçiliği görevlisi olarak çalışmış H.C. Armstrong'un, yazdığı Mustafa Kemal biyografisi *The Grey Wolf (Bozkurt)* Türkiye'de hoş karşılanmamıştı. 8-14 Aralık 1932 tarihlerinde *Akşam* gazetesinde, Armstrong'a hitaben uzun bir cevap yayınlandı. Necmettin Sadak imzalı cevabın asıl sahibi Mustafa Kemal'di. Açıklamanın Halide Edib ile de ilgili kısmı şöyleydi:

738 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, 31.1.1932, A-IV-16- D-64, F-3-1.

Mustafa Kemal, Yahudi bir babanın kızı olan Halide Hanım'dan asla hoşlanmamıştır. Ona yalnız bir kadın olduğu için İstanbul'dan kaçıp Anadolu'da kendisine sığındığı ve katıldığı için terbiyeli davranmıştır. Fakat onu hiçbir zaman ciddi hiçbir işe karıştırmamıştır.

Kendisi de bundan çok kudurmuş ve Mustafa Kemal'in o zamandan beri her yerde fuzuli olarak aleyhdarı kesilmiştir.[739]

Zübeyde Şaplı Şamil ile karşılaşma

Şeyh Şamil'in torunu Zübeyde Şaplı Şamil, Charles Richard Crane'in daveti üzerine Paris'e gittiğinde, Halide Edib ile tanışmıştı. Crane ve torunu Francis, onu Paris dışında, St. Germain des Pres'de, Hotel Henry IV'e öğle yemeğine davet etmişlerdi. Zübeyde Şamil, otelin holünde Crane'in sekreterine kartını verdi.

Adam beni Mr. Crane'in tuttuğu daireye doğru götürerek, salonun kapısını açtı ve yüksek bir sesle tanıttı: "Miss Zubeydet Şaplı - Şamil!"

Mr. Crane olduğunu anladığım -başını hafifçe sallayan- yaşlı ve kibar bir zat, yanında sevimli genç bir hanımla, bana doğru ilerledi ve beni selamladıktan sonra, torununu tanıttı. ... Orada bir hanım ve iki bey vardı. Onlara doğru yürüdük ve bana onları tanıttı: "Madame Halide Edib... Dr. Adnan Adıvar... Mr. Rauf Orbay."

Zübeyde Şamil, Crane ile torununa İstanbul'dan getirdiği armağanları verdi.

Mr. Crane armağan kamçıyı Halide Hanım'a uzatarak: "Bakınız", demişti, "Ne kadar zarif, ne ince ruhlu şu Çerkesler!" Halide Edib, yüzünde müstehzi bir tebessüm ile kamçıyı eline almış ve derhal geri vermişti. "Evet, bilirim" demiş ve "O eşkıya Çerkeslerde bunlardan çok olurdu," diye de eklemişti.

Zübeyde Şaplı Şamil beyninden vurulmuşa dönmüştü. "Küstah kadın," demişti içinden. Kendisi gibi Çerkes olan Rauf Bey'in müdahalesini beklemişti. Sonra da sesi titreyerek, Halide Edib'e, "Madam," demişti, "sizin o eşkıya saydığınız insanların her biri belki de bizim için birer kahramandır!" [740]

Ateşten Gömlek'teki birkaç satır nedeniyle Halide Edib'in Çerkeslere sempatisi olduğunu düşünen Zübeyde Şaplı Şamil, bu karşılaşmanın ardından yanıldığına karar verecekti.

---

739 *Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı*, der. Sadi Borak, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997, s. 61, 65.

740 www.kafkaskitap.com, www.bkd.org.tr/kultursanat_ac.asp

Adnan Bey'e hediye Nutuk

1922 yılında, İzmit'te linç edilen gazeteci Ali Kemal'in oğlu Zeki Kuneralp yurtdışında büyüdüğü için Türkçesi zayıftı. Bir süre Adnan Adıvar'dan Türkçe dersleri aldı. 1933 yılında Paris'e giderken annesi Sabiha Hanım, "Oğlum eli boş gitme, al bunu da götür," diyerek henüz basılmış olan *Nutuk*'u vermişti. Hariciye Vekâleti bu *Nutuk*'lardan dış temsilciliklere göndermişti. Sabiha Hanım da Bern temsilciliğinde görevliydi. Armağan Zeki'nin bavuluna yerleştirildi. Zeki, Adnan Bey'e, sizin için bir armağan getirdim, diyerek elindeki paketi uzatmıştı.

Adnan önce, "Neden zahmet ettiniz evladım," demiş, ama ardından paketten çıkan *Nutuk*'u görünce canı sıkılarak, parmaklarının ucuyla tutup kitabı yere bırakmıştı.[741]

Sabiha Hanım, eşi Ali Kemal'in öldürülmesinin ardından Bern'de yaşayan kız kardeşinin yanına gitmişti. Yurtdışına çıkış formalitelerini de Hüseyin Cahit tamamlamıştı. Rauf Bey'in, Ali Kemal'in dul eşi Sabiha Hanım'a evlenme teklif etmesi de Paris günlerini renklendiren bir olay olarak akıllarda kaldı. Teklif, Sabiha Hanım'ın hayır demesiyle sonuçlanmıştı.[742]

Bir ölüm, bir doğum

19.09.1933 günü Halide Edib babası Mehmed Edib Bey'in ölüm haberini aldı. Sekiz yıl önce veda ettiği babasını yeniden kucaklayamadan kaybetmişti. Cenaze törenine de gelemedi. Mehmed Edib Bey'i Heybeliada'nın tepesindeki mezarlığa gömdüler. Aynı günlerde, İstanbul'dan gelen sevinçli bir haber kederleri dağıttı. Ablası Mahmure'nin kızı Vecihe ile Halide'nin oğlu Zeki Hikmetullah evlenmişlerdi. Torunu Ömer'in doğum haberini 18 Şubat 1934 günü öğrendi. Dayanılmaz bir İstanbul ve torun özlemine kapılmıştı.

1934 yazında Richard Crane, Halide'yi ziyarete Paris'e geldi.

Aralık 1934'te Türkçe bir soyadı tespit ederek ilgili vekâlete bildirmeleri gerektiğini öğrenmişlerdi. İsmet Paşa'nın kendileri için seçtiği "Adıvar" soyadını kabul ettiler. "Sizin zaten adınız var" anlamına gelen soyadı onlara yakışmıştı.[743]

---

741 Orhan Karaveli, *Ali Kemal*, Doğan Kitap, 2009 İstanbul, s. 207.

742 Karaveli, *Ali Kemal*, s. 198.

743 Turhan Ada, "Hayatı ve Kişiliğiyle Adnan Adıvar", s. 288.

Hindistan daveti

Halide'nin Balkan Savaşı günlerinden dostu olan Hintli Müslüman Doktor Ansari'den gelen bir davet, 1934'ün son aylarına heyecan kattı. Hindistan Hilafet Komitesi'nin başkanı olan Ansari, Hint Müslümanları adına hareket etmeye yetkili bir isimdi. Hintli Müslümanlar Milli Mücadele'ye sıcak bir biçimde destek olmuş, para yardımı yapmışlardı. Beklemedikleri bir anda halifeliğin kaldırılması canlarını çok sıkmıştı. Rejimin tasfiye ettiği Halide Edib'i davet etmelerinin nedeni de belki biraz bu sürtüşmeden kaynaklanıyordu. Halide'den kısa bir süre önce de Rauf Bey Hindistan'a gitmişti.

Halide, Dr. Ansari'nin Hindistan davetini Crane'e yazarken, kitlelere konuşmama konusundaki kararını son kez Hintliler için bozacağını belirtiyordu. Crane'e her şey için teşekkür ederken, kendisine getirdiği çikletler için de özellikle teşekkür etmişti.[744]

Ansari, Halide'ye, Yeni Delhi'deki Müslüman üniversitesinde bir dizi konferans öneriyordu. Karşılığında ücret de alacaktı.[745]

Halide, Ansari'yi tanıdığı 1913 yılında da Hindistan'a gitmek istemişti. Hindistan'ın şiddet karşıtı siyasetler geliştirerek dünyaya örnek olan lideri Gandhi'yi merak ediyordu. Konferans teklifini biraz da bu yüzden büyük heyecanla karşılamıştı.

744 Halide Edib'den Crane'e mektup, 14 Ağustos 1934.

745 Ansari'nin Halide Edib'e mektupları, İnci Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler* s. 564-570.

Hindistan günleri[746]

1934 Aralık'ının son haftasında Halide, Cenova'dan kalkan İtalyan yolcu gemisi *Vittoria* ile çocukluğundan beri merak ettiği Hindistan'a doğru yola çıktı. Akdeniz'e alışkın gözleri gökyüzünün mavisini çok donuk bulmuş, gökyüzündeki bulutları ters dikilmiş ağaçlara benzetmişti. Halide yeni yılı gemide karşıladı. On bir günlük yolculuğun ardından Bombay'da onu alnının ortasında kırmızı bir beneği olan bronz renkli kadın aktivist Kemaladevi karşıladı. Kemaladevi, *Bombay Chronicle* gazetesinde peş peşe iki Halide Edib yazısı yazmıştı:

> Neredeyse bütün gemiyi aradıktan sonra yumuşacık bir eli tutarken buldum kendimi. Bir çift şahane saydam göz, çok güzel bir yüzden dostça ama düşünceli bir ifadeyle bana bakıyordu. Vücudunun her çizgisi zarif bir narinlik taşıyordu. Avcuma aldığım eli bir çiçeği andırıyordu. İnsanı kavrayan ama üzerinde tahakküm kurmayan bir kişiliği vardı. Tepeleme yığılmış çiçeklerin arasında sanki onlardan biri gibi duruyordu.
>
> Halide Edib "tam bir Doğulu olmakla birlikte çok da evrensel"di.[747]

Onu karşılamaya giden Kemaladevi bu çiçek gibi yumuşak ellerin tüfek de tuttuğuna inanamadı. Halide'nin içindeki ateşi hissedebiliyordu. Pasaport kontrolü yapılmış tam gemiden ayrılmak üzereydi-

746 Bu bölüm de Halide Edib'in "Inside India" ile "East and West Conflict" adlı yapıtları ile, Osman Bülent Yorulmaz'ın "Halide Edib Adıvar'ın Hindistan Hayatı" adlı Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne verdiği Yüksek Lisans Tezi (1988); Halide Edib'in Tan gazetesinde 1938 yılında yayımlanan Hindistan gezi izlenimleri ve Nilüfer Mizanoglu Reddy'nin "Hindistan'ın İçyüzü" (1994) makalesinden yararlandım.

747 Kemaladevi, Where East AND West in Harmoni Soul of Halide Edib Revealed, Bombay Chronicle, 8 Ocak 1935.

ler ki, Halide çok zarif bir hareketle geri döndü ve eğilip küçük bir çocuğu elinden öptü.

Kendisini karşılamaya gelenlerden biri, Halide'ye bayram olduğunu hatırlatınca çok mutlu olmuştu. Yıllardır bayramlara hasretti. Kendi bayramını paylaşan ve kutlayanlar arasında olduğuna memnundu. Herkesin bayramını Urduca kutlamak istedi, başardı da. Konudan konuya kayıyordu konuşurken.

Kemaladevi: "Siz iyi bir denizci misiniz Madam?" diye sordu. O da, "Ben asla denizde rahat edemem," diye yanıt verdi. "Su insanın doğal evi değildir. Ben ayağımın toprağa basmasını tercih ederim. Akdeniz bizim denizimizdir, ben onunla kendimi bir çeşit dost hissederim. Kendine mahsus bir rengi vardır," dedi.

12 Ocak 1935 tarihli *Bombay Chronicle* demokrasi şampiyonu ve özgürlük askeri sıfatlarıyla andığı Halide'nin eğitimci ve yazar yönlerini öne çıkaran çok uzun bir yazıya yer verdi. Ünlü konuğun Avrupa'da sürgünde yaşadığı yazılmıştı. Bu tanımdan huzursuz olan Halide, gazeteye teşekkürleriyle birlikte kibar bir düzeltme notu yolladı, kendisinin sürgünde yaşamadığını, her an Türkiye'ye gidebilecek konumda olduğunu bildirdi.

Halide Edib, Hindistan'daki fotoğraflarında başında şalla ya da türbanla gözüküyor. İslam Üniversitesi'nin konuğu olduğu için saçlarını örtmüş olmalı.[748]

Delhi İstasyonu'nda, Gandhi kalpakları giymiş büyük bir kalabalık onu "Allahu Ekber" sesleriyle karşıladı. Kalabalığın en önünde yerel kıyafeti içinde Dr. Ansari vardı. Hindistan gezisi, Delhi'den itibaren resmi bir ziyarete dönüştü.

Müslüman lider Ansari, Halide'yi evinde misafir etti. Evde kaçgöç kadını olan eşi ile, iki kültür arasında sıkışmış bütün genç kızların sorunlarını taşıyan manevi kızları Zehra vardı. İkisi de Halide ile yakın bir ilişki kurdular. Genç kız, Halide'ye kendi gençliğini hatırlatmıştı. Zehra'nın bir ayağı kaçgöç perdesinin arkasında, bir ayağı ise perdenin önündeydi. Muhafazakâr bir annenin kızı olarak sofraya ancak belli erkek konuklar olduğunda oturuyor; ancak bütün açık kadınlar gibi sokağa *sari* ile çıkıyor, istediği yere gidiyor, Amerikalı bir kızın cüretkârlığıyla otomobil kullanıyordu. Annesi Gandhi dışında hiçbir erkeğin yanına çıkmazdı.

Halide, Zehra hakkında, "Zehra Hindistan'da bana kendi gençliğimi çok hatırlatmış bir kızdır. Onun yüz yüze geldiği meseleler

748 Osman Bülent Yorulmaz, "Halide Edib Adıvar'ın Hindistan Hayatı", yayımlanmamış tez içindeki gazete kupürleri, 1988.

35 sene evvel, tahsil görmüş ve oldukça müreffeh bir sınıfa mensup herhangi Türk genç kızın hayat muammalarından pek başka değildir," diye yazacaktı.[749]

Halide, Müslüman Üniversitesi Jamia Millia'daki [Cami-i Milliye] konferanslarına başlamadan Ansarilerin evinde 10 gün dinlendi, çevreyi gezdi. Doğu-Batı çatışması, Türkiye tarihi, kadınların ilerlemesi, laiklik ve edebiyat üzerine konuştu. Konferanslar ücret karşılığı izlenebiliyordu. Büyük ilgi gördü, gazetelere haber oldu. Onuruna *garden* partiler düzenlendi, konserler, resepsiyonlar verildi. Türkiye'den çokça söz etti ancak, politika konuşmak istemediğini de açıkça belli etti.

"Edebiyat ve Kültür" başlıklı konferansında, Türk kültürünü, romanını, şiirini anlattı. Baş konusu Nâzım Hikmet'ti. Onun *Benerci Kendini Niçin Öldürdü?* adlı eserinden dizeler okudu ve Nâzım'ın Hindistan'ı, Rusya'daki Hintli komünistlerden öğrendiğini anlattı. Karakterler gerçekten Türk ama isimleri Hintliydi. Böylece iki amacına birden ulaşıyor, hem Batı emperyalizmine saldırıyor hem de ülkesini eleştiriyordu.

Tirrum, tirrum, tirrum, trak, tiki, tak, to be a machine I want!
In my brain, flesh and bone the longings rise, ever dynamo I long to ride.
My tongue licks every copper wire and in my veins auto-cars race with locomotives.
Tirrum, tirrum, tirrum, tiki, trak, to be a machine I want!
I shall only happy be, the day I can set a turbine on my navel
and double propellers on my tail.
Tirrum, tirrum, tirrum, tiki, tiki, trak, to be a machine I want!

Halide, Paris'e döndükten sonra da Nâzım'ın *Taranta Babu'ya Mektuplar*'ını da İngilizceye çevirip *Bombay Chronicle* gazetesinde yayımlatacaktı. Halide Edib'in Hintli dostu Ansari'ye yazdığı bir mektubun sonunda da şu not göze çarpıyor: "N.H.'nin *Taranta Babu'ya Mektuplar*'ını beğendiniz mi? *Bombay Chronicle*'ın pazar baskılarında yayımlanıyor." (Mart 4 1936)[750]

Halide'nin 19 Ocak'ta verdiği konferansa Gandhi başkanlık etti. Halide, konferansta gerçek kahramanların "imparator ve krallar de-

749 Halide Edib, "Münevver Hint Kızının Hayat Telakkileri", *Tan*, 6 Nisan 1938.

750 Halide Edib, Ansari'ye mektup, 4 Mart 1936. İnci Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler*, s. 559-60; Enginün, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, s. 445; Halide Edib'in Ansari'ye mektubundaki notundan *Taranta Babu'ya Mektuplar*'ı İngilizceye çevirip Bombay Chronicle'da yayımlattığı anlaşılıyor. İnci Enginün, Halide Edib'in Nâzım'dan çeviri yaptığını Nermin Menemencioğlu'ndan dinlemişti.

değil, büyük acı içinde ölenler" olduğunu söylemişti. Gandhi'nin varlığı, Halide'nin bu ülkede onur konuğu olarak ağırlandığını gösteriyordu. Konferans boyunca, yanı başına mangallar yerleştirilmiş bir yer minderi üzerinde oturan Gandhi'nin yüceliğini düşündü durdu.

Tek katlı tuğla ev...

Gandhi'nin, Delhi'ye geldiğinde kaldığı mütevazı ev, Halide'yi etkilemişti. Boş bir tarlanın ortasında, tepesinde Kongre Partisi'nin bayrağı dalgalanan tek katlı tuğla ev, engin bir boşluğa bakıyordu. Beyazlar içindeki öbek öbek insan, evin çevresinde ateş yakıyorlardı. Gandhi'nin odası, çimento zemin üzerinde bir hasır, yer minderi ve üzeri kitap dolu bir rahleden ibaretti. Mahatma Gandhi, minderinde oturuyordu.

> İlk bakışta yüzünü herhangi bir Hindu'dan ayırt etmek mümkün değil. Geniş alınlı, ince, sivri çeneli, uzun burnu dudakların üstüne kıvrılmış çok zayıf bir ihtiyar. Fakat ihtiyarlardaki aksi manadan yüzünde eser yok. O gün çok yorgun görünmesine rağmen dikkat edince şakayı çok seven bir adam ifadesini derhal seziyorsunuz. Büyük bağa gözlük takıyor. Şakaklarına doğru çekilen gözlerinde Mongolvari bir ifade var. Bu ve tepesindeki bir tutam saç, bana Cengiz Han'ın resimlerinden birini hatırlattı.[751]

Kapı sık sık açılıyor, pek çok kişi içeri giriyordu. Selam verirken neredeyse yüzlerini hasıra sürecek kadar eğiliyorlardı. Bu selamlama biçimine rağmen çok Batılılaşmış bir doğu dünyasında hissetti kendini Halide. Gandhi çok az konuşuyordu. Herkes ille ona danışmak istediği için de çok yorgun düşüyordu. Dizlerine sarılan kadınlar, ayaklarını öpmesinler diye elinden geleni yapıyordu.

New York Times muhabiri gelince Halide, Gandhi'nin yanından ayrılıp başka odaya geçti. Hava kararkdığında, at nalı şeklinde dizilmiş hasırların üstüne kadınlı erkekli oturdular, bir çıngırak çaldı, Gandhi geldi hep birlikte dua ettiler. Halide ortamı çok sevmişti, vakit buldukça akşam dualarına gidiyordu. Hindistan kitabını yazarken Gandhi'yi ruhani bir lider olarak tasvir etmişti.

Halide'nin Hindistan ziyareti sırasında 66 yaşında olan Gandhi, artık siyasetle uğraşmıyordu. Halide Edib, o güne kadar Gandhi ile ilgili gazete yazılarının onu anlatmadığını, bu yazıların daha ziyade Gahdhi'yi yıldızlaştırmak mantığıyla kaleme alındığını yazıyor.

751 Halide Edib, "Gandhi'nin Delhi'deki evinde Gördüklerim", *Tan*, 24 Nisan 1938.

20. yüzyılın tarihinde Gandhi'nin çok önemli bir yeri olduğuna inanıyordu. Halide Edib, *Inside India* kitabında, "Egolarını kitlelerin üzerinde baskı olarak kullanan, onları ölüme yönlenlendiren Napolyonvari liderler" den söz edecek, alttan alta Gandhi ile Mustafa Kemal Paşa'yı karşılaştıracaktı.[752]

Japon heykeli: Kasturbay

Halide, Gandhi'nin karısı Kasturbay'ı uzaktan, bir Japon heykeline benzetmişti. Ağzı burnu minyatür gibi, ince zarif, seri tavırlı, kısık dudaklı ve dişsizdi. Ancak fakir bir Hintli'nin giyeceği türden pamuklu sarisi içinde çok zarif görünüyordu. Gandhi'nin yolunda ön safta çalışan bu kadının Gandhiciliğin ideolojisi ile pek ilgilenmediğini fark etti. Halide, Gandhi ile çocuk yaşında evlenen Kasturbay'a baktıkça, Hintli kadınların neden kocalarının arkasından yanmak istediklerini anladığını düşündü.

Ocak ayının son günlerinde Halide Edib'e Türkiye'den acı bir haber geldi. Bir yakınını kaybetmişti. Bu vefat nedeniyle Mahatma Gandhi kendisine gönderdiği 25 Ocak tarihli sıcacık başsağlığı mesajında, "Ölümün sizin için bir dehşet olmadığını biliyorum. Ölüm sizin için yakın bir dost... Bu yüzden size taziyelerimi iletmiyorum. Ancak şu anda bir dosta ihtiyaç duyarsanız, acınızı, kaybınızı, ayrılığınızı sessizce paylaşmaya hazır pek çok dostunuz arasında beni de sayın," demişti. [753]

Halide o sıralarda ablası Mahmure'nin ölüm döşeğinde olduğundan söz ediyor ancak, yakınları Mahmure'nin 1938 yılına kadar hayatta olduğunu anımsıyorlar. Büyük kaybın kim olduğu konusunda bir bilgi yok.

Haydarabad'da Şehir Meclisi'nde verdiği konferansa 5.000 kişi katılmak isteyince kargaşa çıktı. Kalküta'daki konferanslarına ise 10.000'in üzerinde insan katılacaktı.

Dürrüşehvar

Haydarabad günlerinde Halide'yi şaşırtan karşılaşmalardan biri son halife Abdülmecit'in kızı Dürrüşehvar'la görüşmeleriydi. Hanedanının sürgün edilmesiyle birlikte İstanbul'dan ayrılan Dürrüşehvar, Haydarabad Nizamı'nın oğluyla evlenip Haydarabad prensesi

752 Halide Edib, *Inside India*, Oxford University Press 2003, New Delhi s.50-51.
753 www:gandhiserve.org

olmuştu. Henüz 23'ünde olmakla birlikte yaşından çok olgundu. Halide onun çocukluğunu bilirdi. Kocaman mavi gözleri vardı. Üzerinde çok sade bir sari vardı; arkaya doğru taradığı saçlarını muslin bir eşarpla örtmüştü. Mücevherlerine ve makyajına rağmen, görünüşü çok masumdu. Halide onun yüzünü Bellini'nin Fatih'ine benzetti. Akıcı bir Urduca ve mükemmel İngilizce konuşuyordu. Tesettürlü değildi. Dürrüşehvar, Şehir Meclisi'nde yapılan Kadınlar Konferansı'nda Urduca konuşmuş, kadınlara, yaşadıkları toprakların yurttaşları olduklarını hatırlatmıştı.

Hindistan'ın kadın aktivisti Kemaladevi (Chattopadhyaya) ile politikanın ünlü ismi şair Sarojini Naidu, gezisi boyunca sık sık Halide'nin yanında bulundular. Naidu yıllar sonra Kongre Partisi'nin ilk kadın başkanlığına seçilecekti.

Halide, Gandhi'nin çevresindeki kadınların feminist denildiğinde tebessüm ettiklerini, cins meselesini önemsemediklerini yazdı.[754]

Halide Edib'e Hindistan günlerinde kadınlara dair pek çok soru soruldu. O da, kadınlarla erkeklerin eşitliğinin farz olduğunu, ancak Türkiye'de feminizmin erkeklere karşı bir kavga olmadığını, "feminizmin özgürlük ve ilerleme anlamına geldiğini" söyledi. Halide'nin Hindistan'da bu sorulara yanıt verdiği günlerde, Türkiye'de kadınlar ilk kez oy kullanıyorlardı. Artık, 22 yaşına basan bir kadının seçme ve seçilme hakkı vardı.

Begüm Ansari'nin kendi şerefine verdiği davette ise, "Allah erkekleri farklı ırklardan, kadınları ise tek bir milletten yarattı," demişti.[755]

Halide'nin Hindistan'dan Paris'e döndüğü günlerde Dünya Süfrajetleri 12. Kongresi İstanbul'da toplandı. (1934) Türkiye'nin önde gelen iki oy hakkı savunucusu Halide Edib ile Latife Hanım ne yazık ki siyaset sahnesinden silindikleri için kongrede bulunamamışlardı.

Çiçek yağmuru

Oxford ve Cambridge'den örnek alınarak kurulan Aligar İslam Üniversitesi'nde, Halide büyük bir tezahüratla karşılandı. Konuşmasına başlamak üzere ayağa kalktığında üzerine yağmur gibi çiçek yağmaya başladı.

754 Halide Edib, "Perde Kadını Hindistan'a Hizmet Edebilir mi?" *Tan*, 19 Nisan 1938.

755 *Conflict of East And West in Turkey*, s. 84.

Ne gözlerini ne de ağzını açabiliyordu. Zorlukla kafasını kaldırıp yukarıya baktığında çiçekleri, iki kişinin kovalarla aşağıya döktüğünü gördü. "Yaşlı bir kadın için israf," diye düşündü. Ancak kitabını yazarken, "Ne olursa olsun çok da güzeldi," diyerek memnuniyetini dile getirecekti.

Lahor'da yemeğe davetli olduğu doktorun evinde ise onu bir sürpriz bekliyordu. Yeşil ipeklere sarılı mini minicik yedi günlük bir kız bebek, esmer ipeksi yüzü, uzun kirpikleriyle kucağına bırakılmıştı. Halide Edib'den ricaları, bebeğin adının Halide olmasına izin vermesiydi.

Neredeyse gözyaşlarına boğulmuştu. Halide garip bir bağla Lahor'a bağlanmıştı.[756]

Bombay

Bombay'da baş hâkimin evinde misafir edilen Halide, üç önemli toplantıya katıldı. Kadınlarla erkeklerin hep bir arada olduklarını görüyordu. Bu önemli ayrıntıyı, kitabına da almayı ihmal etmedi.

Büyük gezi, kadınlı erkekli 400 kişinin katıldığı, yemeklerin yeşil yapraklarda ikram edildiği büyük bir ziyafetle Bombay'da sona erdi; yemeklerin hiç birinde et yoktu.

Yüksek bir binanın çatısında yenen yemeğe yıldızlarla bezeli mavi beyaz bir Hint gecesi eşlik etmişti.[757]

Halide, çocukluğunda çok meraklı olduğu Hindistan'ı hem İngiliz mürebbiyesine anlattırmış, hem de Rudyard Kipling'in Hindistan'da geçen romanı *Kim*'i döne döne okumuştu. Yine de karşısına bambaşka bir ülke çıkmıştı. 20. yüzyılda Panislamizm Hintli Müslümanlar açısından kutsal bir tutkuydu. Hilafetin Türkiye'de kaldırılmış olması gezi boyunca geri planda bir gerginlik ve hoşnutsuzluk kaynağı olarak hep durmuştu. Ansari'ye göre, hilafetin kaldırılmasıyla birlikte, dünya Hintli Müslümanların kafasına yıkılmış, geçen süre içinde yaraları ancak bir miktar iyileşebilmişti. İslam cemaatinin kahraman üyesi Türkiye, şimdi mirasyedi bir oğlan gibi algılanmaktaydı.

Müslüman önder Ansari, "Halide Hanım Jamia'daki konferanslarını planlarken Hintlilerin bu konudaki duyarlılığını bilemezdi, bu yüzden açıktan bu mesele üzerine konuşmadı," diyor. [758]

---

756 *Inside India*, s. 89.

757 *Inside India*, s. 159-160.

758 *Conflict of East and West*, 1935, Ansari'nin önsözü.

Konferanslardan memnun kalmayanlar da vardı. Bunların başını çeken, ünlü şair Muhammed İkbal, Halide'nin, Doğu–Batı kavramları üzerine söyledikleriyle klişelere yenik düştüğünü açıklamıştı.

Halide döndükten sonra Ansari, onun konferanslarını uzun bir önsözle birlikte *Conflict of East and West* adıyla kitap olarak yayımladı.

Hindistan dönüşünde Crane, onu kitabını rahatça yazabileceği bir yere tatile göndermeyi teklif etti. Çok yorgundu, bu cazip teklifi geri çevirdi. Hindistan'da verdiği konferanslar ve bu ülkenin soğuk havası onu hasta etmişti, dönüşünde akciğerlerinden ciddi bir kanama geçirdi.[759]

759 Halide Edib'den Crane'e mektup, 26 Nisan 1935.

İstanbul'da üç hafta

1935 yazında, önce Rauf Bey ardından Halide Edib İstanbul'a geldiler. İskenderiye'den gemiyle gelen Rauf Bey, rıhtıma indiğinde özel görevliler marifetiyle bir anda görülmez kılınmıştı. Bu görevliler kısa süre içinde yerlerini Teşvikiye'deki evinin kapısında bekleyen sivillere bıraktı. Devlet görevlileri, Rauf Orbay'ı sürekli takip ettiler.

Paris Konsolosluğu'nun 3.8.1935 tarihli vizesi ile İstanbul'a gelen Halide'nin ziyareti devlet nezdinde biraz sancı yarattı. Dönemin Dahiliye Vekili Şükrü Kaya, Riyaseticumhur Umumi Kâtibi olan Rıza Soyak'a, "Doktor Adnan'ın karısı Halide Edib'e İstanbul'a gitmek üzere Paris Konsolosluğu'ndan vize verildiğini, İstanbul'a geldiğinde, "vaziyetinin gözaltına alınacağını" bildirmişti.

Halide İstabul'da kaldığı süre içinde adım adım izlendi.

Ziyaretini tamamlayıp 22.8.1935 tarihinde Türkiye'den çıkarken de garip bir şekilde her yanı didik didik arandı. Bunun da nedeni, İstanbul vilayetinin, gümrük kontrolü adı altında Halide Edib'in üstünün ve eşyasının aranmasını talep etmiş olmasıydı.[760]

Halide Edib ile Rauf Orbay'ın Türkiye'ye gelişleri, Hindistan'da, her ikisinin de itibarının iade edildiği zannıyla sevinç dalgası yaratmıştı. Rauf Orbay'ın dışişleri bakanı olduğu, Halide'in ise milli eğitim bakanlığında üst düzey bir göreve getirildiği rivayet edilmişti.[761]

Son Posta ve *Cumhuriyet* gazeteleri Halide'nin gelişini haber yaptılar, onun torunu Ömer'i görmek için geldiğini yazdılar. İsmet Paşa'ya muhalif tavrıyla tanınan *Son Posta* birinci sayfasından, "Halide Edib'i İstanbul'a getiren Küçük Ömer" başlığıyla verdiği haberde Ömer'in bir de sevimli fotoğrafını kullandı.

760 Cumhurbaşkanlığı Arşivi, A- IV-9,D-57, F-89.

761 Dr. Ansari'den Adnan'a mektup, 12 Kasım 1935, aktaran İnci Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler* s. 568.

> Dağ peygambere gelmezse, peyamber dağa gider, derler. Küçük Ömer de Paris'e gidemediği için on buçuk yıldan beri gurbet ellerinde yaşayan Halide Edib de onu görmek üzere İstanbul'a gelmiştir. Bu küçük ve sevimli yavru, büyükannesini çok özlediği yurduna kavuşturmuştur.

Halide Edib'in, torununu sevinç içinde kucaklayıp sevdiğini anlatan muhabir, "Torun başka şey, evlada benzemiyor. Torunda insan kendisinin bir nevi devamına şahit oluyor da, heyecan duyuyor. Toruna karşı o kadar derin bir sevgi duyuluyor ki!" diye yazmıştı.

"Küçük Ömer yaptığı büyük işin farkında değil, hayretle etrafı süzüyor." Habere göre, Halide Edib ülkesinde bir ay kalacaktı; "Büyük romancının Londra'da iki yeni kitabının daha basılacağı," da habere eklenmişti.[762]

Halide, torunu Ömer'i görmeye geldiğinde Vâlâ Nurettin onu ziyaret etti. Nurettin'in çalıştığı *Haber* gazetesi *Sinekli Bakkal* romanını tefrika etmek istiyordu. Halide, Vâ-Nû'ya Paris'e döndüğünde şöyle yazmıştı:

> Paris'e dönünce romanın Türkçesini baştan okudum. Bence memlekette intişarına [yayımlanmasına] mani olacak hiçbir mahzur yok. Mevzu ve karakterler çok eski günlere ait.

Romanı *The Clown and His Daughter* adıyla İngilizce kaleme alan Halide, ülkesindeki okurlar için kitabın *Sinekli Bakkal* adıyla Türkçesini de yazmıştı. İngilizcesi yayımlanır yayımlanmaz kitabı, ilanlarını ve üzerine çıkan eleştirileri gönderecekti.[763] Roman, 1935 Ekim'inde *Haber* gazetesinde tefrika edilmeye başlandı ve Şubat'a kadar sürdü. İlk sessizlik böyle bozuldu.

Bernard Lewis ve Irene Melikoff

Halide'nin Paris günlerinde kimlerle dostluk ettiği, kitapları dışında neler yaptığına ilişkin bilgiler çok sınırlı. Adnan okula gittiği için hareketli bir çevre içindeydi. Paris'e okumaya gelen Nermin [Menemencioğlu], Adnan'ın dersini seçmişti. Sınıfta kendisini tanıtmasını isteyen hocası Dr. Adnan'a Fransızca olarak "Je suis Turque [ben Türk'üm]" deyince, Adnan sinirlenmiş, "oturun!" demişti. Ama onun gerçekten de Türk olduğu anlaşılınca ortaya çıkan

762 "Halide Edib'i İstanbul'a Getirten Küçük Ömer", *Son Posta*, 4 Ağustos, 1935.
763 Müzehher Vanu, *Bir Dönemin Tanıklığı*, ts., s. 54.

komik duruma karşılıklı gülmüşlerdi. Nermin, bütün öğrencilerin, Adnan'a şaka olsun diye, "Ben Türk'üm" dediğini daha sonra öğrenecekti. Nermin, Adnan'ı Halide ile birlikte Cafe de Flor'a davet etti. Kendisi onların neden Türkiye'den ayrıldıklarını hiç bilmiyordu. Kafede buluştuklarında karşısına çok sevimli, güler yüzlü, tatlı ve sıcak bir Halide Edib çıkmıştı. Halide'nin kendisinden hoşlandığını düşünmüştü.

Adnan'ın öğrencilerinden biri, sonraki yıllarda Alevilik ve Bektaşilik üzerine araştırmalarıyla öne çıkan Irene Melikoff, bir diğeri de Yakındoğu İslam ve Osmanlı tarihçisi olarak tanıdığımız Bernard Lewis idi. Adnan, öğrencilerin cazip buldukları bir hocaydı. Öğrencilerine sadece Türk tarihini ve Şark edebiyatını değil, her şeyi, hatta Goethe'nin *Faust*'unu bile anlatırdı. Adnan Bey için, "Bilgisi ve kültürü ile iki dünyaya aitti ve ikisinin de efendisiydi," denirdi.[764]

Modern Türkiye'nin Doğuşu (1961) adlı kitabıyla tanınan tarihçi Bernard Lewis, "Adıvar'ın olağanüstü bir kişiliği vardı. Hayatımda beni belki de en çok etkileyen kimse oldu. Harika bir öğretmendi. Adnan Bey sayesinde Türkiye'ye ilgim artmıştı. Eşi Halide Edib Hanım'la birlikte çok etkileyici bir çifttiler. Onları hâlâ derin bir sevgiyle anıyorum. Türkiye'ye her gittiğimde onları ziyaret ettim,"[765] diyor. Lewis Türkçeyi Adnan Bey'den öğrenmişti.

1936'da Paris'e gelen Rıza Tevfik, Adnan'la Halide'yi Port d'Orleans'ta oturdukları evde ziyaret etti. Adnan, bir öğrencisine Tevfik Fikret'in bir şiirini tercüme ettirmişti, onu Rıza Tevfik'e verdi. Rıza Tevfik daha sonra bu şiiri Lewis imzasıyla *Serab-ı Ömrüm*'de yayımladı.[766]

Rıza Tevfik eski öğrencisini genç kızlığındaki gibi bulmuştu. "Bayan Halide'yi bir hayli toplanmış buldum. Fakat yine sesi, tavır ve ifadesi, telaşsız ve düzgün harekâtile, bana on yedi yaşındaki Halide Hanım'ı hatırlattı," diye yazacaktı.[767]

Fransa'daki evin ziyaretçilerinden biri de Yakup Kadri'ydi. 1924 yılında gazete sayfalarında Halide'yi cadı kazanına atanlar konvoyuna öncülük eden Yakup Kadri, Paris'te onları ziyarete gittiğinde evde sadece Adnan vardı.

---

764 İlber Ortaylı, "Nice Yıllara Irene Melikoff", *Milliyet*, 18 Aralık 2007.

765 "Demokrasi Kurmak Kolay Değil", Şahin Alpay'ın Bernard Lewis ile söyleşisi, *Milliyet*, 05.04.1995.

766 Rıza Tevfik, *Serab-ı Ömrüm*, Kenan Matbaası, 1949 İstanbul, s. 335 (Lewis, Bernard Lewis olmalı.)

767 Kandemir, *Kendi Ağzından Rıza Tevfik*, s. 83–84.

> Dr. Adnan bir gün geldi, kazanılmış ve kazanılabilecek bütün devlet şereflerinden yüz çevirip kendi arzu ve iradesiyle sürgün yolunu boyladı. Onu birkaç yıl sonra Paris'in ücra bir mahallesinde hayat ve fikir arkadaşı Halide Edib'le oturduğu küçücük bir apartmanda ziyarete gittiğim vakit aramızdaki politik ayrılıklara rağmen, eski dostluğumuzda hiçbir şeyin değişmemiş olduğunu görmüştüm.[768]

Vedat Günyol

Vedat Günyol doktora yapmak için Paris'e gittiğinde, Türkiye'den okumaya gelenler arasında Halet Çambel, Fethi Tanalay gibi gençler vardı. Fethi Tanalay Türkiye'ye döndüğünde BTB sanayiini kuracaktı. Fethi Tanalay bir gün Vedat Günyol'u alıp Halide ve Adnan'ın evine götürdü.

> 1937-1938 yıllarıydı. Halide Hanım ve eşi Adnan Bey beni büyük bir sevgiyle karşıladılar. Sonra yemeğe davet etmeye başladılar. Bir ana baba, bir evlat ilişkisinde bulduğum hazzı anlatamam. Yurtlarından ayrılmış, bir çeşit sürgünde yaşayan bu iki insana duyduğum sevgi ve saygı, çok geçmeden karşılıklı bir ana baba, ana evlat sevgisine dönüştü.[769]

Tanalay, "O dönem Paris'te yaşayan Türk öğrenciler, Halide Hanım'ı ve Adnan Bey'i Atatürk karşıtı sanıyor ve sevmiyorlardı. ... Adnan Adıvar felsefe derslerine giriyordu ve beni de götürüyordu. Halide Hanım ile müze bahçesinde gezintiler yapıyorduk. Bu şekilde bir yıla yakın bir samimiyetimiz oldu,"[770] diye anlatıyor o yılları.

Yurtdışı günlerinde muhabbetle birbirlerine yakınlaşmışlardı. Zaman zaman Avrupa'ya kısa tatillere çıkıyorlardı. Apenin dağlarında yedi sekiz kişilik üniversite hocası bir grupla gezmişler, Cote d'Azur'da denize karşı sakin bir pansiyonda kafalarına uygun insanlarla birlikte dinlenmişlerdi.

Hemen her yaz Londra'ya gidiyor, British Museum'un yakınında bir oda tutuyor, bu süre içinde kütüphanede çalışıyorlardı. Yazdıkları kitaplar, yaptıkları araştırmalar için bunu alışkanlık haline getirmişlerdi.[771]

---

768 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yeni Ufuklar Dergisi*, Ağustos, 1955, *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar* içinde s. 150.

769 Vedat Günyol, *Uzak Yakın Anılar*, Belge Yayınları, İstanbul, 1990, s. 93,96.

770 İhsan Yılmaz, "Halide Edib Beni 13 Yıl Sömürdü", *Hürriyet*, 20 Nisan 2002.

771 *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s. 39-42, 49.

Yedigün'e yazmaya başlıyor

Halide, 1936 Mayıs'ında da Sedat Simavi'nin çıkarttığı *Yedigün* dergisinden teklif aldı. Derginin yazı kadrosunda son derece ilginç isimler vardı. Nâzım Hikmet, Hüseyin Cahit Yalçın, Vâ-Nû, Sabahattin Ali, Peyami Safa, Falih Rıfkı, Reşat Nuri. Kadınlar da unutulmamıştı: Kadınların siyasi haklarının savunucusu Nezihe Muhiddin de yazarlar arasındaydı. Halide, *Tan* gazetesine Hindistan izlenimlerini yazmış, kıyamet kopmamıştı. 1936'da *Yedigün*'e düzenli yazmaya başladı. İlk yazısına çok güzel bir fotoğrafi da eklenmişti. Olgun yaşlarında güzel bir kadın olarak çıkmıştı okurunun karşısına yıllar sonra. Bir süre sonra Halide'nin yazılarına bir de köşe adı kondu. "Arka Sokaktan Görüş" künyesi altında yazmayı sürdürdü. Neredeyse hiç tatil yapmadan, sürekli çalışıyordu.

Nasreddin Hoca Piyesi

Halide İstanbul'da yayınlanan *Yedigün* dergisinin adeta yıldızı olmuştu. Dostu Crane'e, "Bir çılgınlık anımda başladığım bir Nasreddin Hoca piyesini bitirmeye çalışıyorum. Ama bana öyle geliyor ki dünyanın bugünkü halinde Nasreddin Hoca bile artık eskisi kadar komik olamıyor," diye yazmıştı.

Crane'e anlattığı siyasetle yoğrulmuş oyun, *Maskeli Ruhlar* adıyla, büyük duyurularla *Yedigün*'de tefrika edildi. Halide'nin Abdülhak Hâmit'in ruhuna ithaf ettiği oyun oldukça sertti.

Halide, Nasreddin Hoca, Timurlenk, Shakespeare ve İbni Haldun'u bir araya getirirken belli ki epey eğlenmişti. Müzikal öğeler içeren oyunda, Nâzım'ın "Makinalaşmak istiyorum" dizelerini de nakarat olarak kullanmıştı. Nasreddin Hoca ile eşeğini 20. yüzyıla yeniden bir dünya karakteri olarak taşıyan Halide, "Fikir Şehitleri Locası", "Aforoz edilen" ve yalnız bırakılan insanlar gibi sembolik kavramlara başvururken, Başkan Wilson'un da dahil olduğu bir Milletler Cemiyeti ortamı yaratmayı ihmal etmemişti. İnci Enginün, Halide Edib'in insan ruhunun ölmezliğine ve maddeye üstünlüğüne inandığını düşünüyor.[772]

Hülya Adak, oyununun modern Türk tiyatrosundaki ilk absürd tiyatro örneği olduğunu vurguluyor. Bir diktatör olarak tasvir edilen Mustafa Kemal'in, Tatarların fetihçi imparatoru Timurlenk'in modern versiyonu olarak oyunda yerini aldığına dikkat çekiyor.[773]

---

772 İnci Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler* içinde, "Nasrettin Hoca", s. 84.

773 Hülya Adak, "An Epic for Peace", *Memoirs of Halide Edib*'in önsözü.

Halide neden böyle bir oyun yazmıştı? Sonraki yıllarda İngiliz dostu Arnold Toynbee'ye yazdığı bir mektuptan, bu oyunu ablasının ölüm döşeğinde olduğu dönemde düşünüp yazdığı anlaşılıyor. Kendisi Paris'te iken çok sevdiği Mahmure'nin İstanbul'da ölüm döşeğinde oluşu Halide'nin düşüncesindeki ölümden sonra hayat fantezisini güçlendirmiş olmalı. Ayrıca oyunda yarattığı hayali Kalopatya kenti ona, reformların gülünç bulduğu yönleriyle alay etme imkânı vermişti. Oyunu Sabancı Üniversitesi'ndeki ders konuları arasına alan Hülya Adak, *Maskeli Ruhlar* oyununun Halide'nin Kemalist devrimin ikinci evresi konusundaki kötümser ruh halini yansıttığını belirtiyor

Ömer mükemmel bir şeytanmış

Halide, Crane'e kendisinden ve ailesinden havadisler verirken Ayet'in karısıyla birlikte Ankara'ya yerleştiğini, Crane'den gelen hediyeye çok duygulandığını, bir ihtimal Hasan'ın da İzmir'e tayin edileceğini yazmıştı.

> Üç yaşındaki oğlu -Ömer- mükemmel bir şeytanmış. ... Şu bizim ihtiyar hoca üzerine yazdığım piyesi bitirince dişçiye de gideceğim, bunun düşüncesi bile hoş değil ama ardından da Fransa'nın güneyinde bir yerde tatil yapacağız. Burada Paris'te açılan sergi, dünyanın hemen her köşesinden dostları buraya topladı. Son iki aydan beri her gecemiz onlarla birlikte geçiyor. [774]

1937 yazında Sen Nehri kıyısında açılan serginin onun için en ilginç yanı, ormanda sergilenen Shakespeare eserleri, dans ve tiyatro gösterileri ile ile geceleri düzenlenen ışık oyunlarıydı.[775]

Halide, herkesin hayran kaldığı Paris'le bir bağ kuramamış, bütünleşememişti. Paris onun yazılarına, birkaç Picasso sergisi, kukla tiyatrosu gibi nedenlerle sızabilmişti. *Yedigün*'e Paris'ten yazdığı yazılarda da neredeyse Paris'i hiç anlatmadı. Ancak yaşadığı şehirlere ilişkin not tuttuğunu birkaç yazısında anlatıyor. İngiltere notları, Hindistan notları ve Amerika notlarını okurlarıyla paylaşırken, Paris'e ya sıra gelmemişti ya da Halide bu şehri hiç yazmak istememişti.

774 Halide Edib'den Crane'e mektup, 7 Ekim 1937.
775 Halide Edib, "Sergi", *Yedigün*, 11 Ağustos, 1937.

İki Hintli dost

Hüseyin Akhtar ve gencecik eşi Hamida Paris'e gelmişlerdi. Halide Hindistan'a gittiğinde Hamida'nın ailesinin evine de konuk olmuştu. Hüseyin, Sorbonne'da Sanskritçe üzerine doktora yapacaktı. Halide ile Adnan genç çifte ikinci birer anne baba oldular. Hamida ülkesinden ilk defa ayrılmıştı, 18 yaşındaydı ve Fransızca bilmiyordu. Bu karıkocaya kendi mahallelerinde ev buldular. Halide, Hamida ile Paris gezilerine çıkıyor, onu parklara götürüyordu. Hamida ile Hüseyin'in ilk çocukları 1938 yılında doğdu. Adını Kamran koydular. Hüseyin hep okuldaydı, Adnan ve Halide bebeğin bakımına yardımcı oldular. Hüseyin'in bazı seminerler için İngiltere'ye gitmesi gerektiğinde Halide, Hamida'ya yardım teklif etti. Halidelerin oturduğu apartmanda bebek bakan bir kadın vardı. Çocuğu ona bırakabilirdi. Halide de çok yakından Kamran'a ikinci bir anne olacaktı. Hamida'nın aklı yatmıştı. Bebeğini, bakıcıya bırakıp kocasıyla birlikte İngiltere'ye gitti. Bir gün bebeğin hastaneye yatırıldığı haberi gelince Hamida geri döndü. Hamida Raipuri 70 yaşına geldiğinde, romansı özelliği ağır basan bir anı kitabı yayımlayacak, Halide Edib'den de söz edecekti.

Mustafa Kemal'in ölümünü izleyen günlerde, *Hindustani Times* gazetesi için genç arkadaşı Hüseyin Akhtar Raipuri, Halide ile bir görüşme yaptı. İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanlığı üzerine sorular sordu. Halide, İnönü'den çok umutluydu. Raipuri, tek parti rejimi üzerine Halide'yi köşeye sıkıştırmıştı. "Tek parti totaliter bir rejimin ifadesi değil midir?" diyordu. Türkiye'ye dönme kararı veren Halide neredeyse tek parti rejimini savunan yanıtlar vermişti Raipuri'ye. Tek parti rejiminin Anayasa maddesi olduğunu, mahzurlarının, İnönü'nün dirayeti sayesinde giderilebileceğini savunmuştu.[776]

776 A.H. Raipuri, "Ismat Inoneu and Turkey's Future," *Hindustani Times*, 9 Ocak 1939.

YENİDEN TÜRKİYE

"Büyük Mütefekkir Aramızda"

1938 Ağustos'unda, Atatürk'ün ağır hasta olduğuna dair yaygın bir rivayet dolaşıyordu. *Tan* gazetesinde, Ahmet Emin Yalman'ın Atatürk'ün sağlığı ile ilgili düzenli resmi bültenler yayımlanmasını teklif eden bir makalesi yayımlandı. Bunun üzerine kızılca kıyamet koptu. *Tan* gazetesi bir ay süreyle kapatıldı. Dönemin başbakanı Celal Bayar, Büyük Kulüp'te karşılaştığı Ahmet Emin'e, yazdığı yazının memlekete suikast manasına geldiğini söylemiş ve yüksek sesle hakaret etmişti.

17 Ağustos 1938 tarihli bu makale yüzünden, Ahmet Emin'in *Tan* gazetesindeki ortaklığı da son buldu. Onu dövdürmek için "mutat zevatın" yola adam çıkarttığı dedikodusu yayılmıştı. Ortalık toz dumandı. İsmet Paşa'nın da öldürüleceğine hatta öldüğüne ilişkin söylentiler de eksik değildi. İsmet Paşa'nın ölüm haberinin Atatürk'e ulaştırıldığı, Mustafa Kemal'in vasiyetine, İnönü'nün çocuklarının tahsiline ilişkin bir maddeyi bunun üzerine eklediği bile söyleniyordu.

Ahmet Emin'e hiç beklemediği bir anda, New York sergisindeki Türk Pavyonunun başına geçmesi teklif edilmişti. Columbia Üniversitesi mezunu olan Ahmet Emin, ABD'den gelen bu teklifi cazip bulmuştu. Aslında olay şöyle gelişmişti: Celal Bayar, Yalman'ın Atatürk'ün sağlığı ile ilgili yazdığı makale konusunda suçsuz olduğuna karar vermiş ve gönlünü almak için ona bu işi ayarlamıştı.

Bunun üzerine Ahmet Emin, eşi Rezzan ve oğulları Tunç ile beraber, ailecek Paris'e giden Simplon Ekspresi'yle yola çıktılar. Tren Milano istasyonuna geldiğinde, yataklıdaki görevli Türk kondüktör, onlara Atatürk'ün öldüğünü haber verecekti.

"Dünyanın sonu gelmiş, kıyamet kopmuş gibi bir hisse" kapılmışlardı. Paris'te otele yerleşir yerleşmez, "Bir kenar mahallede mü-

tevazı bir apartmana yerleşmiş olan büyük dostlarım, değerli vatan âşıkları Dr. Adnan Adıvar ve Halide Edib Adıvar'ı görmeye koştuk," diye yazmıştı anılarında Yalman.

Kapıyı Halide Edib kapıyı açmıştı. "Bu acı ölüm haberinden dolayı bizi gözyaşları içinde bulacağınızı tahmin eder miydiniz?" diyerek karşılamıştı onları. Mustafa Kemal'le çatıştıkları için ülkesinden uzakta yaşayan Halide Edib, son derece üzgündü. "Geçmişe ait büyük vatani hizmetlerin takdiri başka, sonraya ait görüş ayrılıkları ve hadiseler başka..." diyecekti.[777]

Halide, Mustafa Kemal ile ilgili duygularını iki ayrı kompartımanda muhafaza ediyordu. Gözyaşlarını, Milli Mücadele günlerinin Mustafa Kemal'ine hasretmiş, öfkesini ise belli yıllarla sınırlandırmıştı.

Halide ile Adnan'ın hayatları, Atatürk'ün ölümü ile değişecekti.

Denize bakan bir ev

Önce Halide Edib döndü. 6 Mart 1939 tarihli gazeteler, Halide Edib'in ülkesine döndüğü haberini verdiler. Yanında Adnan yoktu. Gelir gelmez, eskiden beri alışık olduğu Beyazıt çevresinde ev aramış ve Laleli'nin en güzel binalarından birinde, Antalya Apartmanı'nda bir daire kiralamıştı. Beyazıt Meydanı'ndan Laleli'ye inen ve aralarında Koska Helvacısı'nın da bulunduğu sıra dükkânlarla çevrili daracık bir yolda, dükkânlara tepeden bakan Beyazıt Hamamı, Edebiyat Fakültesi olarak kullanılan görkemli Zeynep Hanım Konağı ve işgal zamanında hareketli toplantılara sahne olmuş meşhur Konferans Salonu vardı. Burayı geçince, Laleli'den Aksaray'a uzanan, ortası çift sıra ağaçlarla bezeli refüjüyle akşam gezintilerinin gözde mekânı Ordu Caddesi çıkardı karşınıza.

Bu ağaçlara bakan binalardan biri, 1762 tarihli, elyazmalarıyla meşhur Koca Ragıp Paşa Kütüphanesi ve külliyesi, karşı çaprazında İstanbul'un apartman bloklarından oluşan ilk modern sitesi sayılabilecek 1922 tarihli Tayyare apartmanlarıydı (günümüzün Crowne Plaza Hotel'i). 1911 Aksaray Yangınında arsa haline gelmiş büyük bir alanda 1930'lardan beri yeniden kurulmakta olan Laleli, o dönemin en gözde semtlerindendi. Yeni ve "modern" binalarında akademisyenlerden tüccarlara, bürokratlardan sanatçılara, aydınlardan sermayedarlara pek çok kesimden insan oturuyordu. Halide, ana

777 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, c.2, s. 1090.

yoldan Nişanca'ya doğru inen caddelerden birinin köşesinde, mimarisiyle de bulunduğu mekânın hakkını veren Antalya Apartmanı'nda bir daire tutmuştu.

Günümüzün Laleli'siyle hiçbir ilgisi olmayan bu semti, "Cumhuriyet modernliğinin kısa sürmüş bir rüyası" olarak tanımlamak da mümkündü. Dönüp o yıllardaki sakinlerine baktığınızda, başka bir semtte pek olmayan ilginç bir karışım ve yüksek bir akademik/entelektüel düzey söz konusuydu. O zamanlar, Nişantaşı da zengin ve nezih bir semtti ancak, Laleli'ye kıyasla sanki bir tüccar muhiti gibi kalıyordu.

Semti yangın yerinde yeniden kuran kuşakların yaşlanarak ortadan çekilmesiyle, daha 1960'lı yıllarda bozulma başlamış, 1970'lerde hızlanmış, 1980'lerin sonunda, Sovyetlerin de çöküşüyle bugünkü halini almıştı Laleli.

Halide'nin seçtiği daire ikinci kattaydı, arkadaki camekânlı balkondan Adalar ve Marmara görünüyordu. Tam arkalarında, tek ağaçlı bir arsa vardı. Çocuklar bu ağacı hiç boş bırakmaz, tepesine tırmanır dururlardı. Dört duvarı ve minaresi ayakta kalmış yıkık Çoban Çavuş Camii'nin minaresi ile birlikte göğe uzanan tek selvi Halide'ye nedense geçmişi hatırlatmıştı. Terasa açılan iki odadan büyük olanını yatak odası yaptı, diğerine de kütüphanesi ile yazı masasını yerleştirdi. Hasret kaldıkları İstanbul'u ve Marmara'yı bu balkondan seyredeceklerdi. Sokak üzerindeki odalardan birini de yemek ve misafir odası olarak düzenledi. Halide, "Bu kat, Adnan'la eşi gibi, iki fikir işçisi için ideal bir yerdi," diyor.[778]

1939 Mart'ında haberler uçuşmaya başlamıştı. İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda İnönü tarafından verilen bir davette, Paris'ten dönmek üzere olan Dr. Adnan'ın seçimlerde adaylığını koyacağı konuşuluyor, *Tan* gazetesi Halide Edib ile Dr. Adnan'ın mebus olacaklarından söz ediyordu.[779]

Halide ile ilk röportajı *Vakit* gazetesinden Neriman Hikmet yaptı. Soğanağa semtinde kaldığını biliyor ama tam adresini bilmiyordu. Randevusu da yoktu. Sora sora, Halide Edib'i ablası Mahmure'nin çocuklarının yaşadığı sarı konakta buldu. Gazeteci olduğunu söyleyince, kimse ile görüşmüyor, dediler. Israr edip bekledi; sonunda Halide onu kabul etti, ancak "Mülakat vermiyorum," dedi. Neriman Hikmet yine de sorularını sordu:

"Mebus olacağınız rivayeti doğru mu?"

778 *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s. 50.

779 Cemil Koçak, *Milli Şef Dönemi*, cilt 1, s. 44.

"Hayır. Böyle bir şey bilmiyorum. Yok..."

"Hangi gazeteye yazı yazacaksınız?"

"Şimdilik her gazete için hazırım."

Neriman Hikmet, "Ne zaman geri döneceksiniz?" deyince, Halide hayretle onun yüzüne bakmış ve şöyle demişti... "Artık hiçbir yere gitmeyeceğim. Buraya geldim. Memleketime, vatanıma yerleştim."

Neriman Hikmet o gün görüştüğü Halide Edib'i şöyle tarif edecekti:

"Meğer Halide Edib ne kadar bizdenmiş! Onu Avrupa, Amerika, Afrika hiç değiştirmemiş. Üstündeki elbise yerli biçimde ve sade! Başını tıpkı annelerimiz gibi yerli bir tarzda bağlamış. Kenarında beyazları çoğalmış saçları görünüyor. Konuşması yerli, edası yerli."[780]

İkinci röportaj, "Büyük Mütefekkir Aramızda" başlığıyla *Yedigün* dergisinde yayımlandı; ünlü romancı ve Milli Mücadele kahramanı, yeniden okurlara tanıtılmaktaydı. Sevenleri, on beş senedir onun nerede yaşadığından, ne yaptığından haberdar değildiler.

"Hayat şeklim ve çalıştığım saha daima sanat ve arada fikirdir," dediği söyleşisinde, Atatürk'ten de söz etmiş, "Son matem esnasında memleketin Atatürk'ün inkılap eserine ne kadar bağlı olduğunu gösterdiğini" vurgulamış, bu inkılaplara Cumhurbaşkanı İnönü'nün de ortak olduğunu eklemişti.

En çok sevdiğiniz şair sorusuna yanıtı, "Yahya Kemal" oldu. "Mevlid'den sonra çok lezzetle okuduğum odur, kelimelerle yaptığı resimler Türk dilinin abidesi"dir demişti. En sevdiği hikâyeci Ömer Seyfeddin'di. Yeni hikâyecileri ise daha tanımıyordu. Son eserini soran gazeteciye de "*Tatarcık*'ın düzeltmeleriyle meşgulüm," diyerek cevap verdi.[781]

İnönü kırgınların gönlünü alıyor

1935 yılında dönen ve hep hafiye gözetiminde dolaşan Rauf Orbay İnönü'yü kutlamamış, dostu Ali Fuat'ın, "Cumhurbaşkanını kutlayınız," uyarısına da, "Hâlâ hafiyelerle geziyorum," karşılığını vermişti. Ama İnönü kararlıydı, Orbay'ı Dolmabahçe Sarayı'na çaya davet etti, sonra da görev teklifinde bulundu. Derken hafiyeler de ortadan kayboldu!..

780 Neriman Hikmet, "Halide Edib'le Mülakat" *Vakit*, 23 Mart 1939.

781 Niyazi Ahmet Banoğlu, "Büyük Mütefekkir Halide Edib Aramızda", *Yedigün*, 28.3.1939, İstanbul.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, önceki dönemlerde rejimin dışladığı Kâzım Karabekir, Rauf Orbay, Refet Bele, Adnan Adıvar gibi isimleri yönetime katmak istiyordu. Kâzım Karabekir, 1938'in son günü yapılan ara seçimlerde mebus seçildi, kurulan yeni hükümete eski dönemi temsilen Ali Fuat Cebesoy ile Fethi Okyar dâhil edildi. Yakup Kadri bu iki ismin vekil yapılmasını, iç politikada akıllıca bir barış denemesi olarak değerlendirmişti.[782]

İnönü, Adnan'la da bir görüşme yaptı; Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Fırka'nın feshedilmesinin demokrasinin gelişimini engelleyen davranışlar olduğunu kabul ediyordu. Dr. Adnan, İnönü'nün bu sözlerini tarihi bir sır olarak saymış, yazılarında bile yer vermemişti. Kendisi Cumhuriyet Halk Fırkası'na geri dönmek istemiyordu. [783]

Mustafa Kemal'in yakın çevresi Nuri Conker, Cevat Abbas Gürer, Kılıç Ali, Hasan Rıza Soyak vb. mebus olamadılar; [784] Rauf Orbay ilk ara seçimlerde milletvekili seçildi. İnönü, Halide'ye mebusluk teklif etmedi. Anlaşılan ona uygun gördüğü görev üniversitede hocalıktı.

İnönü'nün CHP Genel Başkanı sıfatıyla, mebusluk teklif ettiği kişilerden Atatürk'ü ve devrimleri eleştirmeyeceklerine dair söz aldığı söyleniyordu.[785] Ancak 3 Nisan tarihli *Tan* gazetesinde Karabekir'le, geçmişi değerlendiren bir söyleşi yayımlandı. Bu söyleşide Karabekir, 15 senedir "menkub" bir vaziyette yaşadığını, "Dipdiri mezara gömülmek istenen memleket çocukları olduğunu" hatırlatıyor, "*Büyük Nutuk*'ta, üzerinde ehemmiyetle durulması icap eden haksızlıklar ve yanlışlıklar mevcuttur," diyordu.

Bu eleştiriler tepki çekince, *Tan* gazetesi söyleşinin devamını yayımlamaktan vazgeçtiği gibi gazetenin sahibi olan Zekeriya Sertel de Kâzım Karabekir'i eleştirenler arasına katılmıştı.[786] Mülakat, Meclis'te de eleştiri konusu yapılınca, Karabekir, yanlış anlaşıldığını söylemekle yetinecekti.

İnönü 1939 Haziran'ında, Halide Edib ile Dr. Adnan'ı İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda kabul etti.[787]

Halide ile Adnan, Laleli'deki Antalya Apartmanı'nda Bayar ailesi ile komşu olmuşlardı. Celal Bayar, İsmet Paşa'nın cumhurbaşkanı

782 Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, s. 138.
783 Turhan Ada, "Hayatı ve Kişiliği ile Adnan Adıvar" s. 297.
784 Koçak, *Milli Şef Dönemi*, c.2, s. 35-36.
785 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, cilt 2'den aktaran Turhan Ada, s. 296.
786 Koçak, *Milli Şef Dönemi*, c. 2. s. 49-50.
787 Koçak, *Milli Şef Dönemi* c. 1, s. 45.

olmasının ardından başbakanlıktan ayrılmış, İstanbul'a taşınmıştı. Halide ile burada tanışan Celal Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy, onun kitaplarını önceden okumuştu.

> Üniversiteye yeni başlayacaklar için bir tür kurs gibi konferanslar düzenleniyordu. Biz de onlara devam ederdik. Lise son sınıftaydım. "Halide Edib konferans veriyor," dediler. Ben de gittim. Ufak tefek, nahif, gösterişsiz bir kadındı. Çok kalabalıktı salon, arkalardan dinledim kendisini. Üniversitede felsefe bölümüne başlamıştım... Bizi ziyarete geldiler, annemi ve babamı. Evin genç kızı olarak onlar konuşurken içeri girip çıkıyordum. Daha sonra da annemle babam onları ziyarete gitti.[788]

Genç gazeteci Nimet Arzık, diplomat olan amcası Fuat Carım'ın evinde rastlamıştı ona. Carım, Rauf Orbay'ın da yakın dostu idi. O gün, büyük tezahüratla karşılanan Halide'yi, "Kor gibi gözleriyle, incecik beliyle," çok güzel bulmuştu.[789]

Halide ile Adnan'ın ilk ziyaretçilerinden biri gazeteci Zekeriya Sertel'di. "Paris'te çok sıkıntılı bir hayat geçirmişlerdi. ... Milli Kurtuluş Savaşı boyunca yaptıkları değerli hizmetlerin karşılığını böyle almış olmaları onları manen de hayli üzmüştü. Şimdi de kendilerine iş arıyorlardı," diye yazmıştı.[790]

Yeniden döner kebap

Halide, uzak kaldığı her şeyi çok özlemişti. Beyazıt'ta, eski Küllük'ün bitişiğinde bulunan, akademisyenlerin, Ahmet Haşim, Yahya Kemal, Nurullah Ataç, Ahmet Hamdi Tanpınar gibi yazarların müdavimi olduğu meşhur Emin Efendi Lokantası'nda birkaç dostuyla birlikte sokağa nazır bir masaya oturduğunda ona, "dün ayrılmış gibi muhit aşina" görünmüştü.

> Burada konuşulan dil Çince dahi olsa, konuşanlarla anlaşacağıma inanıyordum. Çünkü dünyanın her tarafında üniversite talebesi benim yoldaşımdır. ... Hafizamda bu sahnenin uyandırdığı üniversite sofraları ve yuvarlak masalarında ben gelip geçen bir konuktum, burada kendi evimdeyim.

788 Nilüfer Gürsoy ile görüşme Nisan 2008.
789 Nimet Arzık, *Tek at Tek Mızrak* Anılar-1, Kaynak Yayınları, Ankara, 1983, s. 134.
790 Z. Sertel, *Hatırladıklarım*, s. 221.

Yurtdışında kaldığı uzun yıllar boyunca yiyemediği döner kebap, burnunda tütüyordu. Önce kebabını yedi, üstüne de bir kahve içti; kahve çok nefisti, dayanamayıp fincanın dibinde kalan telveleri de yedi.

Halide'nin yemek yediği o gün, lokantada tanıdık kimse yoktu. Saçları ağarmış üniversite hocalarını gördü. "Allah Beyazıt'ı eski yeni softa zihniyetinden, fikre zincir vuran, dimağın gözlerini kapayan, öğrenmek bilmek arzusunu uyuşturan her kazadan muhafaza etsin diye dua ediyorum," diye yazacaktı.[791]

Ankara'ya giderken..

Halide, Birinci Türk Neşriyat Kongresi'ne[792] katılmak üzere Haydarpaşa'dan trene bindiğinde bütün anıları beynine üşüşmüştü. Trenin sesini bile duyamaz bir haldeydi. Milli mücadele yıllarında "pusuya yatmış ecel ve kan" arasından Ankara'ya gidişlerini, adeta yeniden yaşıyordu. Anadolu baharına hayran kalmıştı. Köylüler, fakir fakat derli topluydu. Yangın yeri olan kasabalar yeniden yapılmıştı; yol üzerindeki köylerin hepsinde beyaz badanalı mektep binaları göze çarpıyordu.

"Bazı istasyonlarda ellerinde çanta, sade kıyafetli, temiz yüzlü genç kadınlar vardı ki, bu kasabalarda hoca olduklarını farz ettim. Bütün bunlar yüzünü Batı'ya çevirmiş olan Anadolu'nun ferah veren alametleri"ydi.

Karanlık basarken Sakarya'dan geçtiler. O "muazzam kanlı oyunu" hatırladı. "Anadolu'da tekrar bahar olsun, hayat tazelensin," diye ölmüşler, "bir millet yaşasın diye canlarını" vermişlerdi. Kendisi, hayatta kalanlardan biriydi.[793]

İkinci Dünya Savaşı patlıyor

1 Eylül 1939'da Almanya, Polonya topraklarına saldırdı. İki gün sonra İngiltere ve Fransa Almanya'ya savaş ilan etti. Halide Edib tam da bu sıralarda, Necmettin Sadık Sadak'ın yönetimindeki *Akşam* gazetesinde fikir yazıları yazmaya başlamıştı.

Hitler Almanya'sının tahliline önem veriyordu. "Hitler'in ne istediği bilinmiyor ki..." tespitine itirazı vardı. "Tarihte Hitler kadar

791 Halide Edib, "Emin Efendi Lokantasında", *Akşam*, 29 Nisan 1939.

792 Kongre 4 Mayıs 1939 günü toplandı.

793 Halide Edib, "Anadolu'da Bahar" *Akşam*, 17 Nisan 1939.

ne istediğini açık söylemiş, kitapla, nutukla neşretmiş, plan ve harita ile tespit etmiş adam yoktur. ... Avrupa haritasını ve sonra dünya haritasını değiştirmek istiyor" diye düşünüyordu. Hitler'i iktidara getiren çelik tröstü Thyssen'in Nazi Partisi'ne üç milyon mark para verdiğine de işaret etmişti.[794]

Halide konuya ilişkin ikinci yazısında Nazilerin sınıf temeline dayanan bir tahlilini de yapmıştı:

> Birinci kol küçük orta sınıftır. Bunlar on beş milyona yakın bir kitledir. Ekserisi dükkânçı, esnaf, küçük memur, satıcı, küçük irat [gelir] sahibi fıkara ve seviyesi mütevazı muharrir, küçük arazi sahibi çiftçi, biraz da işsiz ameleden müteşekkildir. Bunların askeri yahut milis teşkilatı Kahverengi Gömlekliler ismini taşırdı ve hâlâ taşır. Bunlardan sadece (S.A.) teşkilatı diye de bahsedilir. ... Bunların maksadı ... küçük orta sınıfın hâkim olduğu bir Alman Cumhuriyeti kurmaktı. ... ihtilalin tedhiş ve imha kısmını da bunlar yaptı. ... Alman hayatına kısa bir müddet için bunlar tamamen hâkim oldu. ...
>
> Fakat Hitler yerine yerleşir yerleşmez ihtilalin bittiğini ilan etti, küçük orta sınıf ihtilal teşkilatını birer birer dağıttı. ... Bu sınıf bugün Almanya'nın en sefil ve zavallı kitlesidir. ... Liderleri birer birer imha edildi, kendileri baş kaldırdıkça kafile kafile ceza kamplarına tıkıldılar. ... Garbi Almanya'da "Hitler, bize ya ekmek ver ya kızıl oluruz" cümlesi onların bir darbımeseli addedilir. ...
>
> Kahverengi Gömleklilerden farklı olarak Kara Gömlekliler ... hiç ihtilalci değildir. Bilakis ihtilale mani olmak için yetiştirilen bir teşekküldür. ... Kahverengi Gömleklilerden şiddetle nefret ederler ve onlara "biftek" derler, yani dışlarının kahverengi, içlerinin kızıl olduğunu söylerler. Bunlarda iman, ideoloji aramak doğru değildir, bunlar sadece Hitler'in temsil ettiği rejimin kapıkullarıdır yani yeni eski herhangi mutlakiyet ve istibdad sisteminin ideal bir muhafiz heyetidir.

Savaşın ilk yılında Türk basını genelde, savaşı başlatan Almanya'yı eleştiren bir tutum sergiliyordu. Ancak Halide Edib'in yazıları faşizme karşı yazılmış çok sert ve tahlilci yazılardı.[795]

Yahya Kemal'den Halide'ye

3 Ekim 1939 tarihli *Akşam*'da Halide için çok özel, çok değerli bir armağan vardı. Yahya Kemal, yeni yazdığı *Rindlerin Hayatı*

---

794 Halide Edib, "Bu Dönen Kavga Nedir-2, Görünür Görünmez Sebepler", *Akşam*, 23 Eylül 1939.

795 O. Murat Güvenir, *İkinci Dünya Savaşında Türk Basını*, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul 1991, s. 155.

isimli şiirini Halide'ye ithaf etmişti. "Halide Edib'e sanatta ve fikirde ulvi varlığına derin hürmetle ..." notu vardı şiirin başında. Şiir Halide'nin yaşadıklarının bir özetiydi ve Halide'nin en çok önemsediği şair tarafından kaleme alınmıştı.

Bazan kader, gelen bora halinde, zorludur;
Dağlar nasıl bakarsa siyah ufka öyle bak.
Bazan da cevreden nice bir âdem oğludur,
Görmek değil düşünmeğe bigâne kal! Bırak!

Dindar adam tevekkülü, rikkatle, herkese
İsa'yı çarmıhında, uzaktan, hatırlatır.
Bir arslan esniyor gibi engin vakar ise
Rind'in belaya karşı kayıdsızlığındadır.[796]

Şiirin ustası Yahya Kemal, Halide Edib'i en iyi anlatan sözcükleri bir araya getirmişti. Mehmet Kalpaklı, Yahya Kemal'in, "Dağlar nasıl bakarsa siyah ufka öyle bak!" seslenişini, yorumlarken "Halide Edib gerçekten büyük bir dağdı," diyor: "Tarihin belirli cilveleriyle yetişmiş tekil bir örnek, kalıplara sığmayan bir örnekti. Çok büyük birisi yetişmiş ama ondan ülke olarak yeterince faydalanamamışız."[797]

O, gerçekten de sonsuz vakar içinde yaşayan, belaya kayıtsız duran bir kalender kişiydi.

Rap rap rap!... Cumhuriyet Bayramı

Bayezıt Meydanı'nda yıllardan sonra izlediği ilk Cumhuriyet Bayramı kutlaması Halide'yi tedirgin etmişti.

Tam tamaa tam tam tam tam!..

Rap rap rap rap!..

... Karşı karşıya tribünler, içleri baylar ve bayanlarla dolu. Veznecilere giden geniş yolun iki tarafındaki yaya kaldırımına ip çekilmiş, arkasında saatlerden beri alayı bekleyen kadın, erkek ve çocuk kalabalığı. ... Yalnız her alayın önünde bir an için tam tamaa tam tam tam tam diye dövülen küçük trampetlerin sert ahengi ve ona karışan mütemadi rap rap rap.

29 Ekim'in militer havasını eleştirirken kutlama için yaratılan Milli Mücadele atmosferinin gerçeği zedelediğine dikkat çekiyordu

796 Yahya Kemal, *Kendi Gökkubbemiz*, MEB Yayınları, İstanbul, 1992, s. 85.

797 Halide Edib toplantısı, katılanlar: Nazan Aksoy, Mehmet Kalpaklı, İpek Çalışlar, Can Yayınları, 2009.

Halide. Rap rap seslerinin giderek artacağını fark etmiş, 1970 yılının Cumhuriyet Bayramı'nı bir rejisörün gözünden yazmayı denemişti:

> ... Rap raplar daha yumuşaktır, çünkü ayaklarında çarık vardır. Davul trampet olmayacaktır. Erzurum'dan Sakarya'ya yaya gelerek iltihak eden çavuşun sevk ettiği alay mızıkasız yürümüştü.[798]

Sultanahmet Meydanı'nın usta hatibi, 1939 yılı sonunda Cumhuriyet Halk Partisi binasında tiyatro konulu bir konferans verdi. Sahnede göründüğü an büyük bir alkış kopmuştu. Konu, milli tiyatro idi. Çocukluk günlerinde harçlığını biriktirip gittiği Kel Hasan kumpanyası ile *Leyla Mecnun* oyunlarından söz etti. Türkiye'de tiyatroya hizmet eden Güllü Agop ile Mınakyan'ı andı. Tiyatro yazarlarından söz ederken Nâzım Hikmet'i de unutmadı. Türkiye'nin fikir yelpazesini kavrayacak göndermeler yapıyordu. Reşat Nuri Güntekin, Necip Fazıl Kısakürek ve Muhsin Ertuğrul'un isimlerinden söz etti. Konferansın sonunda, fotoğrafını çeken gazetecilere, "Tiyatroya dair konferans mı veriyorum, yoksa tiyatro mu oynuyorum?" diye takılmaktan geri durmadı. Milli mücadelenin Halide Onbaşı'sı, yerini olgun bir düşünüre bırakmıştı. Haberde, Halide Edib'in Amerika'daki büyük konferans üstatları gibi halkı sıkmadan latifeler yaparak konuştuğu vurgulanmıştı.[799]

10 Kasım 1939

Milli Şef dönemi başlamıştı. Posta pullarından, kâğıt paralardan Atatürk resimleri çıkartılmış yerine İnönü'nün resimleri konmuştu.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Atatürk'ün birinci ölüm yıldönümünde, Etnografya Müzesi'nin yanı başındaki Halkevi binasında düzenlenen anma töreninden memnun kalmamıştı. Daracık avluda yatan Atatürk'ü ancak 15–20 kişilik bir grupla ziyaret edebilmişlerdi.[800] Atatürk adeta Etnografya Müzesi'nde unutulmuştu ve Anıtkabir'in yapımı sürekli erteleniyordu.[801]

798 Halide Edib, "Cumhuriyet Bayramı" *Akşam*, 2 Kasım 1939.
799 Halide Edib, "Tiyatroculuk" *Akşam* 22 Kanunuevvel, 1939.
800 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, 2002, s. 143.
801 Karaosmanoğlu, *Politikada 45 Yıl*, s. 142.

Profesör olarak Halide Edib

1940 yılında, İstanbul Üniversite'sinde, Edebiyat Fakültesi'ne bağlı İngiliz Filolojisi[802] bölümü açıldı, başına da Halide Edib getirildi. Her profesör bir açılış dersi verirdi. Halide'nin açılış dersi için hukuk fakültesi salonlarından biri hazırlanmıştı ama dinleyicilerin çok kalabalık olduğu görülünce, üniversitenin konferans salonu açıldı. Türkiye'nin ilk kadın profesörü dinleyicilere, "Halide Edib Adnan" olarak takdim edildi. Soyadı Kanunu çıktığında yurtdışında olduklarından, soyadlarını kullanmaya henüz başlamamışlardı. Alkışlar arasında kürsüye çıktı:

> Medeni millet, mutlaka üniversite sahibi olan millettir. Orta zamanda bütün dünya üniversiteleri arasında şöhreti olan bir üniversiteye maliktik. Fakat bu üniversiteyi zamanla beraber yürütmeyi bilemedik. ... Onun için filiz veremedi, çürüdü gitti.

Konferansın konusu Shakespeare'di. Üniversitenin öğrenen ve öğretenleri arasına seçildiği için, kendisini seçenlere teşekkür etti. Ondan sonra kürsüye çıkan Rektör Cemil Bilsel şöyle konuşmuştu:

> Profesör Halide Edib Adnan'la üniversitemiz kürsülerinde ilk kadın profesörü dinledik. ... Ehemmiyetli bir Türk kadınının üniversite kürsüsüne kadar ilerlemesinden milli bir iftihar duydum. ... Dünyanın her üniversitesinde olduğu gibi, tam bir hürriyetle intihab edildi ve kendisine hakkı olan vazife verildi.

Cemil Bilsel, onun, ülke dışındaki yüksek bilim çevrelerinde çok iyi tanındığını da vurgulamıştı. Türkiye ondan özür diliyordu.[803]

802 Günümüzde İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü.

803 "Prof. Bayan Halide Edib Adnan Üniversitede Açılış Dersi Verdi", *Akşam*, 19 Mart 1940.

İngiliz Edebiyatı kürsüsünü kuruyor

Halide Edib akademi dünyasının klasik süreçlerinden geçmemişti. Bu yüzden, yeni kurulan İngiliz dili ve edebiyatı kürsüsünün başına getirilmesi dedikodulara yol açmıştı. Birlikte çalıştığı Mina Urgan, "İnönü, onu pike uçuşla bu bölümün başına indirmişti, İngiliz edebiyatı okutmaya yetkili değildi," diyor. Halide, Osmanlı döneminde üniversitede hocalık yapmış, ABD ve Hindistan üniversitelerinde konuk konferansçı olarak dersler vermişti. Halide, spekülasyonları boşa çıkartarak, İngiltere'den değerli profesör ve okutmanlar getirtecek ve mükemmel bir organizasyonla, sağlam temeller üzerine oturan bir İngiliz Filolojisi bölümü kuracaktı.

Önce öğrencisi sonra asistanı olan Ayşe Cebesoy, "Kanada'dan, İngiltere'den hatta daha ileriki yıllarda Amerika'dan konunun gerçek otoritesi olan hocalar" getirttiğini, filolojinin onun sayesinde kurulduğunu söylüyor.

1940 yılında bu işi Halide'den daha iyi yapacak bir başkası yoktu. İngiliz edebiyatı tarihi dersini kendisi veriyor, karşılaştırmalı anlattığı derste liberalizmi ve demokrasiyi tanıtmak için çabalıyordu. Öğrencilerine yönelttiği bir soruya aldığı tek cümlelik "Fransa'da cumhuriyet vardır ama İngiltere'de hürriyet vardır," yanıtı onun için çok kıymetli olabiliyordu.

Tatyana (Moran), "Onun derslerini lise seviyesinde ve çok sıkıcı" bulmuştu. "Yazarın diliyle, metnin dokusuyla hiç ilgilenmezdi," diyordu. Gülen Cin (Üstünel) Halide'nin güzel bir İngiliz aksanı ile konuştuğunu hatırlıyor "İyi hocaydı, sınıfa girdiğinde saygıyla ayaklara kalkardık, karizmatik bir kadındı." Cin, Halide'nin kız kardeşi Belkıs Boyar'ın da Beyoğlu'ndaki İnönü Kız Lisesi'nde İngilizce öğretmenliği yaptığını hatırlıyor.[804]

Yanında incecik yeğeni ile Fındıklı'daki fakültenin ahşap merdivenlerinden inerken herkes ona bakardı. O yürürken, öbür profesörler açılırdı. Haldun Taner'e göre, bu kenara çekilişte yalnız saygı değil, bizi haşlayabilir korkusu da vardı. "Bilimini küçümseseler bile hepsi de çok iyi bilirlerdi ki, bir alanda hayatı içinden en yoğun şekilde yaşamış, mücadelelerle de pişmiş, büyük olayların ta göbeğinde bulunmuş, çeşitli insanları, diyarları görmüş ve en önemlisi bunları tartmış, üzerinde düşünmüş olmak bakımından bu başörtülü kadın onların hepsinin ötesindedir."[805]

804 Gülen (Cin) Üstünel ile görüşme, 2008.

805 Haldun Taner, "En Yaman Kadınımız", *Milliyet*, 18.1.1964.

İlk asistanı: Vahit Turhan

Vahit Turhan, İngiliz filolojisi bölümünün kurulduğunu gazeteden okuduğunda askerdeydi. Bölümün başına Halide Edib'in getirilmesi onu hem korkutmuş hem de sevindirmişti. Artık üniversiteye dönüşü, çok beğendiği bu kadının elindeydi. Batı dillerinin toplandığı Romanoloji'de görev yaparken askere gitmişti. Dönüşünde, fakülte dekanı Ekrem Reşit Bey'in yanına çıkmıştı. Ekrem Reşit ona, Halide Edib'in Filoloji'ye Romanoloji'den kimseyi almayı düşünmediğini söylemiş, ama onları yine de tanıştırmıştı. Çok sayıda yazı masasının bulunduğu odaya girdiklerinde Halide Edib ayaktaydı, gitmeye hazırlanıyordu. Üzerinde lacivert bir manto, başında çenesinin altından bağlanmış eşarp, elinde bir şemsiye vardı. Yuvarlak gözlüklerinin arkasından Vahit'e baktı. Çocuğum, evladım diye hitap ediyor, nerede okuduğunu, hangi hocaların yanında eğitim gördüğünü, kimi eserler hakkında ne düşündüğünü soruyor, cevaplarını bekliyordu. Selanik doğumlu, Saint Joseph Lisesi mezunu, Cambridge'de dil ve edebiyat okumuş bu yakışıklı gencin cevaplarını yeni sorularla keserken şemsiyesinin ucuyla sürekli yere vuruyordu. Genç adam, sınavda başarısız olmuş bir öğrenci gibi ayrılmak için uygun anı kollarken Halide Edib, Ekrem Reşit'e döndü ve "Delikanlının inhasını [atamasını] yapın, bir de tabure verin, masamın yanında otursun," dedi.

O sırada bölümde kayıtlı öğrenci sayısı 6'ydı. İki saati kur, iki saati seminerden oluşan derslere, fakültenin diğer bölümlerinden öğrenciler de geliyor, Zeynep Hanım Konağı'nın en büyük dershanesinde oturacak yer bulunamıyordu. "Ayakta duracak yer de bulunmuyordu," diyor Vahit Turan.

Dersler konferanslara dönüşmüştü. Halide, dar, uzun kesilmiş kâğıtlara ince ayrıntılarına kadar yazdığı notları kürsüye yayar fakat dersi anlatırken bu notlara bakmazdı. İngiliz edebiyatını başlangıcından ele alır, milletin ve dilin nasıl geliştiğini anlatırdı. Teferruat üzerinde hemen hiç durmaz, "Bunları kitaplarda bulursunuz yahut notlar yayımlandığı vakit okursunuz," derdi. Vahit Turhan'a göre, "Derslerinin bir özelliği de Doğu-Batı kıyaslamasıydı. Ortaçağ İngiliz halk destanlarıyla halk edebiyatını karşılaştırdığı kurlardan öğrenciler yepyeni duygular ve görüşlerle ayrılıyorlardı."

Halide Edib'in çok önem verdiği alan Shakespeare seminerleriydi. Bu seminerleri ilk günden kurumsallaştırmıştı. Dekanlığın yanındaki toplantı odasında öğleden sonra saat iki ile dört arasında düzenlenen seminerleri kendisi yönetirdi. Çoğu kez zamanın nasıl

geçtiği fark edilmeden hava kararır, Halide bir elinde kalemi, diğer elinde sigarası, Hamlet tiradlarının en uygun çevirilerini arar, etrafındakileri çalıştırırdı. Vahit Turhan ile Halide Edib karşılıklı dairelerde oturuyorlardı. Her seminerden sonra gece muhakkak Vahit'i yanına çağırtırdı. Birlikte o gün yapılan tercümeler üzerinden tekrar geçip yeni notlar hazırlarlardı.

Halide Edib, yaz aylarında asistanlarını ve öğrencilerini Antalya Apartmanı'ndaki dairesinde kabul ederdi. Mina Urgan, Mükerrem Yürükoğlu, Ercüment Atabay, Kasım Küfrevi, bardaklar dolusu dondurmasını yiyecekleri seyyar satıcının gelmesini beklerlerdi. Gibb'in *Osmanlı Şiiri Tarihi*'nin ilk cildini böyle sıcak yaz günlerinde hep birlikte tercüme etmişlerdi.

İngiliz filolojisi bölümü kısa zamanda gelişti. Halide bir de seminer kitaplığı kurdu. Profesörler, konferansçılar getirtti, asistanlarının sayısını dörde çıkarttı. Yetenekli olanları hemen sezerdi. Değer verdiği öğrencilerinden biri de Berna Moran'dı. Onu da yanına asistan aldı. Moran yakışıklı ve havalı bir gençti.

Vahit Turhan, "Bugün edebiyat fakültesinin çeşitli dallarındaki kıymetli hocalardan birçoğu ona çok şey medyundur [borçlu]. İşte Prof. Tahir İz, işte Prof. Ahmet Ateş ve daha birçokları," diyor.[806]

Halide Laleli'deki evden fakülteye yürüyerek giderdi. Ancak 1942 yılının başında büyük bir felaket meydana geldi; edebiyat fakültesinin bulunduğu Zeynep Hanım konağı bir gecede yanıp kül oldu. Bunun üzerine fakülte geçici olarak Dolmabahçe Sarayı'nın bahçesindeki Resim ve Heykel Müzesi'ne taşındı. Küçük bir profesör odası ile büyükçe bir sınıf ayrılmıştı İngiliz filolojisine. Öğrenci sayısı ise hayli artmıştı. Bir sene kadar sonra fakülte, Fındıklı'daki Güzel Sanatlar Akademisi'nin bitişiğindeki İnönü Kız Lisesi binasına yerleşecek, Halide de çalışmalarını deniz manzaralı bir odada sürdürecekti.

Ayet ile Zeki

Ayet, Ankara'da Başbakanlık Murakabe Heyeti'nde görevliydi ve Merkez Bankası'nda, Rahşan Ecevit'in babasının yanında çalışan Semiha Hanım'a âşık olmuştu. Ayet'ten yaşça büyük olan Semiha'nın Leyla isimli bir de kızı vardı. "Suriye kökenli, boylu boslu ve asil bir insandı," diyor Ömer Sayar onun için. Ayet ile Semiha, Leyla'ya

806 Vahit Turhan, "Hocalık Yönüyle Prof. Halide Edib Adıvar", *Cumhuriyet*, 12 Ocak 1964.

evliliği onaylıyor mu diye sormuşlar, memnuniyetle cevabını alınca da evlenmişlerdi.

O sırada, Ankara Maarif Koleji'nde okuyan Leyla okulu bitirince Halide onu İngiliz filolojisinde, kendi yerine yetiştirmeye karar verdi.

Semiha Sayar'ın kızı Leyla (Elbruz) o günleri şöyle anlatıyor:

> Liseyi bitirince beni hiç sormadan İstanbul'a götürdüler. Halide Hanım, "Ben seni kendi yerime yetiştireceğim," dedi. Halbuki akademiye gitmek istiyordum. İngiliz filolojisinde okumaya başladım, bir yandan da Felsefe ve Türk Edebiyatı sertifikası yapıyordum. Branşım Old English'ti.
>
> Okula onunla gider gelirdim. Oturdukları Antalya Apartmanı çok güzel manzaralıydı. Mütevazı bir yaşantıları vardı. Misafir odasında her akşam üçümüz kanasta oynardık. Halide Hanım her gördüğünü satranca oturturdu. Kuru erzakın durduğu dolap kilitliydi. Sade bir evdi. Fazla harcama yapılmazdı. Adnan Bey, çoğu zaman aynı kravatı takar, kravatının kirlenen yerini ucundan makasla keserdi.
>
> Halide Hanım'la birlikte, her sabah tramvayla Beşiktaş'a fakülteye giderdik. Ben onun çantasını taşırdım. Halide Hanım'dan çekindiğim için ona pek sokulamazdım. Hep mesafeliydi, onunla özel bir şey konuşmazdık. Yattığım odada kumaş perdeli bir dolap ve bir komodin vardı. Kişiliğiyle etrafını sarardı. Arkadaşlarımdan eve kimseyi istemez, bana ipek çorap giydirmezdi.

Halide, Leyla'ya zaman zaman hediyeler verirdi. Hediyeleri arasında bir sigara tabakası; Gandhi'nin dokuduğu bir kumaş parçası ile bir de kalem vardı. Leyla, onun, annesine de sembolik değeri olan taşlı zarif bir kolye hediye ettiğini hatırlıyor.

Halide'nin yakın dostu olan Cebesoy ailesinin kızı Ayşe, kimyager olmak isterken Halide Edib'in ısrarı üzerine İngiliz filolojisine kaydolmuştu. Leyla ile aynı sınıftaydı, Laleli'deki evde yatıya da kalırdı. Halide bazen, haydi artık gelin çay içelim, diye kızların kapısını vururdu. Ayşe Cebesoy, satrancı ondan öğrenmişti.

Kürsüde değil öğrenci ile otururdu

Ayşe Cebesoy, onun için, "Kürsüsünde oturmazdı," diyor. Aynı gözlemi Tatyana Moran da paylaşıyor: "Kürsüsünde oturmaz, bizlere de yer gösterirdi. Odasında biz de oturabilir, sohbet edebilirdik. Bir öğrenciye not verilmesi gerektiğinde bizim de fikrimizi sorardı.

Bu yönleriyle demokrat bir tavrı vardı. Bir yandan otoriter, bir yandan da demokratik tavırlı bir hoca"ydı.[807]

Haldun Taner ise Halide'nin okuldaki halini anlatırken, "Doçentini kâtibi gibi, asistan hanımları da oda hizmetçisi gibi kullanma eğiliminde idi. Onlara toz aldırtıp oda süpürttüğü olurdu," diyor.[808] Öğrencisi ve asistanı Ayşe Cebesoy ise, "Gençlere karşı son derece de anlayışlı," olduğunu düşünüyor.

Aklımızı çalıştırırdı

Halide Edib'in kendine has bir ders anlatma yöntemi vardı. Ezberciliği hiç teşvik etmezdi. Mezun olduktan sonra İngiliz filolojisinde asistan kalan Ayşe Cebesoy, "Aklımızı çalıştırmaya teşvik eder, yönlendirirdi. Bu tarafı çok güçlüydü," diyor:

> Filojinin üçüncü dönem mezunlarındanım. Bizim üzerimizde bir otorite tesis etmişti fakat bu bir korku otoritesi değildi, bir saygınlık otoritesiydi. Sınıfımız 13 kişiydi. Çok kuvvetli hitabet kabiliyetinden dolayı hepimizi teshir edici [büyüleyici] derecede kendi dersine bağlardı.

Tatyana Moran, onun dürüstlüğüne hayran kalmıştı. "Tezimi beğenmediği (anlamadığı) halde bana asistanlık kadrosu için büyük savaş verdi" derken acımasız bir dille de olsa onun karakterini güzel anlatmıştır.[809] Halide, Mina Urgan'ın kadrosu için de şiddetli bir kavga yürütmüştü. "Şu biçimsiz Mina adından ve solculuğumdan ötürü, Milli Eğitim Bakanlığı'ndaki gericiler asistanlığını bir süre onaylamayınca, Halide Hanım beni azarlayıp, 'Senin kabahatin, sen de solcu olmasaydın' demedi asla. Anıkara'ya, 'Asistansız çalışamayacağımıza göre, bölümü hemen kapatıyorum,' diye yazılı bir ültimatom çekmekle yetindi," diyor.[810]

Öğrencilerinden Hacer Tezışık, "Kendisi cidden fevkalade bir insandı. Otoriterdi fakat o otorite hiçbir zaman bizi sıkan bir otorite değildi," diyor. Halide Edib için, "sevecen" sıfatını kullanıyor.

---

807 Tatyana Moran'dan aktaran Ayşe Durakbaşa, Kadın Eserleri Kütüphanesi Halide Edib Adıvar Semineri, 24.1.1995 tarihli bant çözümleri.

808 Haldun Taner, *Ölürse Ten Ölür Canlar Ölesi Değil*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 91.

809 Tatyana Moran, *Dün Bugün*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 107, 108.

810 Urgan, *Bir Dinozorun Anıları*, s. 201.

> Çok müşfik bir kalbi vardı. Hiç bize belli etmeden bazen bizim sorunlarımızla bile alakadar olurdu. Sık sık piknik yapardık. Biz öğrenciler, Halide Hanım, Vahit Hoca ve asistanlar katılırdı. Üniversitedeki Halide Hanım'la evdeki Halide Hanım bambaşka iki insandı. Bizi bir gün evine davet etti. Kitaplarla dolu bir yerde çay içiyorduk. O kadar sevecen, o kadar mültefit ve tam böyle kendini evine adamış bir ev hanımı gibi. Bize ikram etti, ağırladı. Eşi Adnan Bey öteki odada oturuyordu. Birden aklına geldi. "Çayını getiriyorum," diye böyle edalı ve sevecen bir sesle çay götürdü ona.

Halide öğrencilerini tercüme yapmaları için teşvik ederdi. Abraham Lincoln'den *Seçme Nutuklar*'ı hep birlikte çevirmişlerdi. Yaptıkları tercümelere bakıyor, beğenmediği yerleri çiziyordu. Hacer Tezışık, "El yazısı ile aralara da yazardı, böyle daha iyi olur diye. Sınıf olarak da *Hamlet*'i ve *Nasıl Hoşunuza Giderse*'yi tercüme etmiştik. Biz *Nasıl İsterseniz* diye bir başlık attık, beğenmedi, *Nasıl Hoşunuza Giderse* diye düzeltti. Bu tercüme şehir tiyatrosunda oynandı," diye anlatıyor.

Üçüncü sınıfa gelenler muhakkak bir Shakespeare oyunu tercüme ederler, Tepebaşı'ndaki Şehir Tiyatroları'nın Dram Şubesi, perdelerini her sene bu ekibin tercüme ettiği bir Shakespeare eseri ile açardı.

Margaret Nomay (?) İngiliz filolojisi bölümünün açıldığını duyar duymaz başvuranlardandı. Bölümün ilk yıllarını şöyle anlatmış:

> Biz zaten beş kişiydik başlangıçta. Hepimiz İngilizce biliyorduk. Sonradan gelenler o kadar kuvvetli değildi. "Sana bir sınıf vereceğim, haftada iki saat bunları yetiştireceksin, ders vereceksin," dedi. Bana hiç belli etmeden birtakım özel dersler bulurdu. Yok dekanın bir akrabası derdi, yok bilmem kimin. Mutlaka onu sen yetiştirmelisin diyerek özel talebeler getirirdi. Ben kütüphanede oturur özel ders verirdim. O kadar ilgiliydi ki, insanlarla içimize nüfuz ederdi. Çok sevecendi, talebelerine çok yakındı.[811]

İngiliz Filolojisine 1945 yılında yazılan Liji Pulcu (Çizmeciyan) dönem arkadaşlarını sayarken, Nezihe İnkaya (daha sonra Hıfzı Topuz'la evlendi), Lale Oraloğlu (tiyatrocu), Şeküre Basman (Orhan Pamuk'un annesi) ve kız kardeşi Gülgün Basman, Tunç Yal-

811 Halide Edib'in öğrencilerinden Hacer Tezışık ve Margaret Nomay'ın tanıklıklarını Kadın Eserleri Kütüphanesi Halide Edib Semineri notlarından (24.1.1995) yazdım. Ayşe Cebesoy'un anlattıklarını hem bu seminerden hem de kendisiyle yaptığım görüşmemden yararlanarak aktardım.

man (Ahmet Emin Yalman'ın oğlu, tiyatrocu), Ülker Kaya (Şükrü Kaya'nın kızı), Leyla Takizade ile İnci Barbaros'un isimlerini veriyor.

Liji Pulcu tez konusu olarak Shakespeare'nin *Othello*'sunu seçmiş, ancak Halide Edib onun yaptığı tez savunmasından hiç hoşnut kalmamış ve ona düşük bir not vermişti. Liji Pulcu, yıllar sonra Halide Edib'in aslında bu piyesi hiç sevmediğini öğrenecekti: "*Othello* için 'Ne bayağı piyes,' dermiş. Bu kötü notun benimle hiçbir alakası yokmuş, Shakespeare'e verilmiş."[812]

Nilüfer (Yalçın), Yıldız (Sargın) Yasemin (Göğüş), Armağan Yener (Anar) da onun öğrencisi olmuşlardı. Kendisinden asitanı olmasını istediği Armağan Yener, "Beni beğeniyordu, benim fikrimi sormadan onun asistanı olacağıma karar verdi, ben de bu nedenle reddettim, gittim boyu benden büyük oğlanlara devlet lisesinde İngilizce öğretmeni oldum," derdi.

"Kızım sen yazar olmuşsun"

Halide'nin öğrencilerinden İnci Barbaros Gürel evlenmiş, çoluk çocuğa karışmış ama dergilere yazı yazmaktan vazgeçmemişti. Hocasının kor gibi yanan gözleri ve erkeksi sesiyle, "Tezinde bir romancı üslubu havası var, *Bizim Mahalle* diye bir roman yazsana," deyişini hiç unutmamıştı. Yıllar sonra hocasını ziyarete gitti. Niyeti fikrini sormak, yazılarını göstermekti. Eğer beğenirse kendisini bir gazeteye önerebilirdi. Halide ona yazdıklarından birkaç sayfa okuttu.

"Kızım sen yazar olmuşsun, iyi yazıyorsun," dedi. "Tanıdığın tipleri çizer, bir vaka icat edersin olur biter." Onu *Yeni İstanbul* gazetesine tavsiye edecekti. İnci Barbaros Gürel, Halide'nin elini öptü ayrılırken. "Çok sevinmiştim, sanki benden bir İnci daha doğmuştu," diyor... Bazı nedenler yüzünden proje hayata geçmedi, ama İnci Barbaros Gürel bu teşvikin ardından güvenli bir ruh haliyle yazmaya devam etti.[813]

Sevinç ile Ferzan

Zeynep Hanım Konağı'ndaki dershanenin kapısında Samim'i (Kocagöz) gören Halide Edib, "Ne o, delikanlı içerdeki kızları mı

812 Liji Pulcu Çizmeciyan, Halide Edib ile ilgili anılarını, *İstanbul'da Kayıp Zamanlar*'ın ikinci cildinde anlatacak. (İş Bankası Kültür Yayınları, 2010)

813 İnci Barbaros Gürel, *Bir Yaşamdan*, Berfin Yayınları, İstanbul, 2008, s. 87.

seyrediyorsun?" diye sorunca, Samim çok bozulmuş, "Dershanede kız kardeşim var," demişti.

"Kim bakayım senin kardeşin?"

"Ferzan Kocagöz"

"Samim Kocagöz sen oluyorsun demek!"

Halide çok da yanılmamıştı. Samim'in nişanlısı Sevinç de onun öğrencisiydi. Samim Kocagöz, Halide Edib'e kız kardeşi aracılığıyla hikâye kitabını yollayacak, nişanlısı Sevinç'le evlendikten sonra da birkaç kez evlerine gidecekti.[814]

Öğrenci eylemine destek

"Antel" takma adıyla *Tan* gazetesine Sovyetler Birliği'nin dış politikasını öven yazılar yazan, İstanbul Üniversitesi'nde profesör olan Sadrettin Celal, komünist diye üniversiteden uzaklaştırılmış; okul karışmıştı. Ayşe Cebesoy 1942–43 ders yılında üniversitedeki ortamı şöyle aktarıyor:

> Sadrettin Celal'in dersine Sabri Esat giriyordu. Türkoloji öğrencileri arasında da bir sağcılık eğilimi başlamıştı. Sabri Esat bir gün, "Gelecek ders Sadrettin Celal gelecek" dedi. Bu derse çok fanatik olan Türkoloji öğrencileri de giriyor, 200-300 kişi kadar oluyorduk. Anfinin en sağında onlar oturuyordu, biz de solda. Üç kız not alıyorduk. Sabri Esat, Sadrettin Celal'i takdim etti, "Çok değerli hocamız, onun yerine bakıyorduk," dedi. Sadrettin Celal, birinci dersi yaptı, ikinci derse geçti. Ziya Gökalp'i anlatırken, biraz tedirgindi. Türkoloji öğrencilerinden biri, ki o Askeri Tıbbiye'de edebiyat hocasıydı ... "Nasıl Ziya Gökalp, gözlerimi kaparım vazifemi yaparım, derse biz de gözlerimizi kaparız sizin muhterem takrirlerinizi dinlemeyiz," dedi. Biz de üç öğrenci hemen ayağa fırladık, "Hocam lütfen susturun, bize mani oluyorlar," dedik. Asistanlar fırladılar, dekan kâtibi geldi. Ne komünistliğimiz, ne uşaklığımız kaldı, bize hücum ettiler, biz de sesimizi çıkarmadık, sınıftan çıktık. Ders tatil edildi. Olay yukarıdan duyulmuştu.

Öğrencilere, "Halide Hanım sizi çağırıyor," dediler. Halide Edib onlara şöyle bir nasihatte bulunmuştu:

> Bu cesaretinizden ötürü, hocanıza karşı göstermiş olduğunuz saygıdan ötürü sizleri kutlarım ama hiçbir zaman bu öğrencilerle pole-

814 Hikmet Çetinkaya, *Çağımızın Üç Tanığı*, Günizi Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 132,133.

miğe girmeyin, itidalinizi daima muhafaza edin. Çünkü üniversite hayatınızda bu tür olaylarla muhtemelen çok karşılaşacaksınız. Ne söylerlerse söylesinler sizler birer Buddha heykeli gibi duracaksınız.[815]

Hasanoğlan ziyareti...

Halide, Köy Enstitüleri tecrübesini yakından görmek istiyordu. Adnan ile bir Ankara'ya gidişlerinde, yollarını Hasanoğlan'dan geçirdiler. Sabahattin Eyüboğlu'nun kardeşi Mualla'yı tanırlardı. Mualla Eyüboğlu enstitüdeki tek kadın öğretmendi. Halide ile Adnan Mualla'yı sorarken, "Nerede bizim Çalıkuşu?" demişlerdi köylülere.[816] Eğitimde atılan bu adımlar onları heyecanlandırıyordu. Uzak kaldıkları Türkiye'yi yeniden keşfediyorlardı. Bu ziyaret Mualla Eyüboğlu'nu çok yüreklendirmişti.

815 Ayşe Cebesoy'la Görüşme; Kadın eserleri Kütüphanesi Halide Edib Semineri.

816 Tuba Çandar, *Hitit Güneşi-Mualla Eyüpoğlu Anheğger*, Doğan Kitap, 2003, s.54.

Sinekli Bakkal

Cumhuriyet Halk Partisi, sanata ve edebiyata verdiği önemi kurumsallaştırarak aydınlarla bağlarını onarmak amacıyla bir edebiyat ödülü düzenlemişti. Halide Edib'in *Sinekli Bakkal*'ı da ödüle aday gösterilen romanlar arasındaydı.

İsmail Habip Sevük, ödülün düzenlenişini ve perde arkasını yıllar sonra bir yazısında anlatmıştı. Dönemin ünlü edebiyatçılarından ve öğretim üyelerinden görkemli bir jüri kurulmuş, jüri üyelerine beş ay süre verilmişti. İlk toplantı 1942 yılının 20 Şubat'ında CHP binasında yapılmıştı.[817]

İsmail Habip, jürinin Ankara'daki üyelerinin hep Yakup Kadri'nin *Yaban*'ı için kulis yaptıklarını görünce hayal kırıklığına uğramıştı. "Yahu partinin parasını yabana nasıl atarsınız, hiç olmazsa sinekli de olsa bakkala yatırın da bari karşılığında bir şeyler alırsınız," deyince kahkahalar yükselmişti.

Jüri başkanı Halid Ziya idi. Üyeler de enteresandı: Nureddin Artam, Nurullah Ataç, Falih Rıfkı Atay, Fazıl Ahmet Aykaç, İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Nasuhi Baydar, Behice Boran, Yahya Kemal Beyatlı, Behçet Kemal Çağlar, Ahmet Muhip Dıranas, Sabahaddin Eyüboğlu, İbrahim Alaaddin Gövsa, Ferit Celal Güven, Fuat Köprülü, Mustafa Nihat Özön, İsmail Habip Sevük, Sabri Esat Siyavuşgil, Vedat Nedim Tör, Mustafa Şekip Tunç, Hakkı Tarık Us, , Hüseyin Cahit Yalçın, S. Kemal Yetkin, Kadri Yörükoğlu.[818]

Her jüri üyesinin üç oy hakkı vardı. Oy pusulaları açılıyor, yüksek sesle okunuyor, Dıranas tahtaya sonuçları yazıyordu. İlk oylamada *Yaban* 30, *Sinekli Bakkal* 28, *Fahim Bey ve Biz* 19 üyeden oy al-

817 İsmail Habip Sevük "Büyük Roman Mükâfatının Hikâyesi", *Aydabir*, Kasım 1953.
818 "Büyük Bir Sanat Hadisesi," *Akşam*, 25 Şubat 1942.

mıştı. İsmail Habip, *Sinekli Bakkal*'ı tutan gruptandı. Eyvah yarışı kaybettik derken, ikinci turda oylar toplandığında *Sinekli Bakkal*'ın önde olduğu anlaşıldı. Sonuçta *Sinekli Bakkal* 9, *Yaban* 8, Abdülhak Şinasi Hisar'ın yazdığı *Fahim Bey ve Biz* 6 oy aldı.

1942 Şubat'ında bu ödüllerin ilkine, *Sinekli Bakkal* layık görülmüştü. Ödülün karşılığı 3000 lira idi. *Akşam* gazetesi haberi, "Büyük Sanat olayı" başlığıyla duyurmuştu:

> 1931 senesi... New York'ta meşhur Columbia Üniversitesi'nde zeki bakışlı bir kadın, misafir profesör olarak ders veriyor... Anlattığı mevzu 'Yakın Şarkta fikir hareketleri' O kürsüden indiği zaman, kendisini dinleyenlerden biri yanındakine soruyor: 'Ne milletten?'
>
> 'Türk!'
>
> Türk ha... Bir Türk kadını!.. Evet, bu Türk kadını üstad Halide Edib'den başka kimse değildi.

Haber, "O memleket ki henüz yarım asır evvel edebiyat adamlarını rutubetli ve karanlık zindanlara atıyor, eserlerini yakıyordu," diye devam ediyordu.

Ödül jürisinden İsmail Habip trenle İstanbul'a dönerken Hüseyin Cahit'le aynı kompartımana düşmüştü. Habib, Cahit için, "Anlaşılan ilk seçimde reyini *Yaban*'a vermiş olacak ki, 'Eğer *Sinekli Bakkal* kazanamasaydı ömrümce vicdanım muazzep olurdu' demişti. ... Üstat haksız bir azaptan kurtuldu" diye yazıyor.

Jürideki tek kadın, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi öğretim üyesi, gelecek yılların sosyalist önderi Behice Boran'dı. Jüriye seçilmeden önce bir yazısında Halide Edib'i ve *Sinekli Bakkal*'ı eleştirmişti.

" ... Halide Edib dinsel tutuculuğa ve doğmalara karşıdır ama kendisi dindar ve gizemcidir. Halkçıdır; çalışan insana değer verir, ama toplumda soylular sınıfının da önemli bir yeri olduğu kanısındadır. Toplumsal sorunlarla ilgilidir, onların çözümlenmesini ister; ama bu işlerin merkezi bir örgütle değil, bireysel girişim ve yardımseverlikle yapılmasından yanadır, hatta ancak bu yolla yapılabileceğine inanmıştır. Bazı yapıtlarında savaşımcı gibi görünür, ama gerçekte sevgi ve inandırma yoluyla sonuç alınmasını yeğler. Halide Edib'de geçmişe özlem vardır. ... 'Eski aslında güzeldir, değerlidir; düzeltilip onarılıp kullanılmalıdır.' Bunun için Halide Edib devrimci değil reformcudur (ıslahatçıdır) ve aslında tutucudur."[819]

819 *Yurt ve Dünya* Dergisi, 1941 Mayıs, sayı: 5. Aktaran, *Bilim ve Sanat*, Sayı:84, Aralık 1987, s.40, Sadeleştiren: R.İnanç.

Halide, Türkiye'ye gelemediği yıllarda İngilizce kaleme aldığı *Sinekli Bakkal*'da ciddi bir istibdat eleştirisi yapmıştı. Romanda, ülkesini terk etmeye mecbur kalan Kız Tevfik ile hafiyelerin kol gezdiği, insanların baskı altında yaşadığı bir İstanbul anlatılmıştı. Eleştiri konusu yapılan istibdat, Abdülhamid dönemi ile sınırlı değildi. *Sinekli Bakkal* aslında Adnan'ın büyüdüğü mahallenin adıydı.

Yücel dergisi ödül üzerine, neredeyse bütün sayısını Halide Edib'e ayırmıştı. Ağaoğlu Ahmet'in edebiyatçı oğlu Samet, romanın karakterlerini çok sahici bulmadığını, ancak yazarın ödülü hak ettiğini yazdı:

> Şimdi derhal itiraf edeyim ki ben de jüri azası olsaydım belki de reyimi bu esere verecektim. ... Halide Edib yalnız bir romancı değil, bizzat bir roman kahramanıdır ve bu kahraman kendi kendisini yaratmıştır. Elbette böyle manevi bir mükâfata böyle bir eser layıktır.[820]

Irkçı politikalar

Hitler Almanya'sı Avrupa'yı felakete sürüklerken, Türkiye de ırkçı politikalara kapı açıyordu. 1942 Şubat'ında bir felaket yaşandı. Filistin'e gitmek üzere adam başı 1.000 dolar alarak Romanya'dan yola çıkan kırık dökük *Struma* gemisi, Nazilerden "kutsal topraklar"a kaçan yolcularıyla Sarayburnu'na gelmişti. Burada, yolculara karaya çıkma izni verilmedi; İngiltere'nin Araplarla ilişkilerini bozmamak için Filistin'e Yahudi göçünü kısıtlama gerekçesiyle gemidekiler izole edilmişti.

Gemi, iki buçuk ayın sonunda Karadeniz'e, Şile açıklarına yönlendirildi. Burada geleceği belirsiz biçimde beklerken, nereden geldiği tartışmalı bir torpido ile infilak etti ve 768 yolcusuyla sulara gömüldü.[821] Tek bir yolcu hayatta kalabilmişti. Nazi zulmünden kaçan Yahudileri taşıyan geminin, hangi ülkenin talimatıyla batırıldığı ise karanlıkta kaldı.

Azınlıklardan, "milli iktisat"a ve "milli burjuvazi"ye servet aktarmak, Türkiye'nin iktisadi yapısında "milli" karakteri hâkim kılmayı amaçlayan Varlık Vergisi Kanunu 1942 sonunda alelacele çıkartılarak uygulamaya konuldu. Savaşın olağanüstü şartları bahane edilerek çıkartılan kanun bir dehşet estirdi. Vergisini ödeyemeyenler, kafileler halinde çalışma kamplarına gönderildiler.

---

820 Samet Ağaoğlu, "Sinekli Bakkal", Yücel, sayı 85,86,87 Cilt 15, yıl 8, İstanbul 1942.

821 Bkz. Douglas Frantz & Catherine Collins, *Death on the Black Sea: The Untold Story of the 'Struma' and World War II's Holocaust at Sea*.

İstanbul basını, vergiyi destekliyordu. *Tan* gazetesi ve dönemin muhalif kalemi Zekeriya Sertel de vergiye destek vermeye zorlanmıştı. Mükelleflerin, ne kadar vergi ödeyecekleri somut veriler üzerinden değil, tümüyle sübjektif yöntemlerle çalışan takdir komisyonları tarafından belirleniyordu. Vergiyi ödeyebilmek için satılığa çıkarttırılan mallar, basın aracılığıyla gün gün okura duyuruluyordu.[822]

Yahudi asıllı bir babanın kızı olan Halide, yüz kızartıcı ırkçı politikaların Türkiye'yi de etkilemesinden rahatsızdı.

Aynı sıralarda, çapı küçük de olsa, Fransa'da Türkiye'dekinin aksine gelişmeler yaşanıyordu. Adnan, Paris'teki işini, Salih Zeki'nin son evliliğinden olan oğlu Faruk Sayar'a bırakmıştı. Türkiye'ye dönecekleri günlerde onun bursla Paris'te okuduğunu öğrenince, Adnan'ın derslerinin Faruk'a devredilmesini sağlamışlardı.

Adnan'ın öğrencilerinden Irene Melikof yeni öğretmeni Faruk'u derste görür görmez yüreği çarpmış, "Onunla evlenebilirim," demişti. Sarışın mavi gözlü, güzeller güzeli Irene ile Faruk, savaşın patlak verdiği günlerde evlendiler. Türk hükümeti savaş koşullarında Paris'teki öğrencilerin burslarını kesince Türkiye'ye dönmeye karar verdiler.

Faruk o dönemde, Galatasaray Lisesi'nden öğretmeni Maurice Bayen ile, bir direniş örgütü için çalışıyordu. Paris'te görevli genç diplomat Namık Kemal Yolga'nın da yardımıyla, 170 kadar Yahudi'ye Türk pasaportu sağlamışlardı. Faruk, Almanların aradığı 170 Yahudi'yi Türk pasaportuyla Paris-Berlin-Köstence trenine bindirdi. Köstence'den de Romanya bandıralı bir gemiyle Türkiye'ye geldiler. Almanlar, Yahudilerin trenle Berlin'e gelebileceklerini hiç düşünmemişlerdi. Faruk Sayar ile hamile karısı İrene sahte pasaportla kaçmakta olan Yahudilerle kaderlerini birleştirerek onlarla birlikte önce trene sonra da Köstence'den gemiye binmişlerdi. Faruk Sayar bu olaydan asla yakınlarına söz etmemişti. Sonraki yıllarda öğrenenlere, "İşin en zor tarafı her birine Türkçe isim bulmaktı," diyecekti.[823]

İrene ile Faruk'un, Belkıs ve Laden isimli iki kızları oldu. İrene Melikof, Halide Edib ile evlerine davet edildiği için Paris'te tanışmış, onun *Sinekli Bakkal*'ını çok sevdiği halde kendisini "sert ve otoriter" bulmuş ve ürkmüştü. İrene'nin gerçek kayınvalidesi Salih Zeki'nin ikinci eşi Münevver Sayar'dı. "Rus gelin" diye onu iste-

822 Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 187-196.

823 Esat Eraslan, Jewish Holocaust, Uniqueness and the Armenian Question, Review of Armenian Studies, number 4, volume 4, 2003; Nilgün Cerrahoğlu, Soykırım Günü, *Cumhuriyet*, 28.01,2002; Rasih Nuri İleri, Faruk Sayar'ın Anısına, *Tarih ve Toplum*, sayı: 172, Nisan 1998.

meyecek ve çok eziyet edecekti. İrene üçüncü çocuğu Şirin'e hamileyken Faruk'tan ayrıldı ve annesinin yolladığı biletle Paris'e geri döndü, dünyaca ünlü Türkoloji çalışmalarına başladı.[824]

Kalp Krizi

Adnan, Sağlık Bakanlığı'na emeklilik başvurusunda bulunmuştu. Paris Doğu Dilleri Okulu'ndaki hizmetleri de sayılarak, kendisine 450 lira maaş bağlandı.[825] Siyasete geri dönmek istemeyen Adnan, telif maddeler içeren bir *İslam Ansiklopedisi*'ni[826] yayımlanmasını teklif etti. O sırada Maarif Vekili olan Hasan Âli Yücel'in de gayretiyle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde bir komisyon kuruldu. Başına da Adnan getirildi. *İslam Ansiklopedisi* ile uğraşmak onun için yapabileceği işlerin en güzeliydi. Vaktinin çoğunu İstanbul'u, müzeleri ve kütüphaneleri gezerek geçirir, hak ettiği telif parasını almaz, gençlere verilmesini isterdi.

Dr. Adnan, 1943 yılında bir enfraktüs geçirdi. Dr. Neşet Ömer İrdelp, Halide'yi bir kenara çekti ve vaziyetin ümitsiz olduğunu söyledi. Halide, onun yaşamak istediğine inanıyordu.

> Adnan'ın o günlerde vaziyeti ümitsiz görünmekle beraber, sırf yaşamak insiyakının kudretinden, içinde memleketine ve insaniyete kendi ölçüsüne göre verebileceği bir şeyler olduğuna kendisi dahi inanmış olduğundan, bu ölüm işareti birkaç defa tekerrür etmesine rağmen on sene daha yaşadı.[827]

Adnan'ın hastalığı sırasında, ev işlerini yapan yardımcıları Cemile'nin bir çocuğu olmuştu. Bebeğin kırkı dolunca Adnan'ın dizlerine oturttular. Adnan Bey ona "Kokot" adını verdi. Paris'te böyle bir küçük çocuk varmış, Kokot adını onu hatırlamak için koymuşlardı.[828] Küçük oda annesiyle bebeğe ayrılmış, Kokot, evin maskotu olmuştu. Cemile, ufak tefek, kocaman bir topuzu olan tatlı bir kadındı. Adnan çocukla tatlı bir sohbete koyulurdu. Yürümeye başlayınca elinden tutup gezdirmeyi ihmal etmedi. Adnan, onunla balkona çıkmayı sever, önce çocuğun saçlarını tarar, üzerine de mutlaka bir kazak giydirirdi. Cemile, sonradan *Döner Ayna* romanının kahramanı olacaktı.

---

824 Irene Melikof bilgileri için Melek Ulagay'a teşekkür.

825 Turhan Ada, s. 293.

826 Leiden'de 1901-1939 yılları arasında üç Batı dilinde hazırlanan ansiklopedi.

827 *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s. 51,52.

828 Leyla Elbruz'la görüşme.

Torun Ömer geliyor

Halide'nin tek torunu Ömer, ortaokul çağına gelmişti. İlkokulu Adana'nın Köprülü köyünde (daha önce Gavur köyü) okumuştu. Babası Adana'da devlet üretme çiftliğinde çalışıyordu.

> Annem Galatasaray Lisesi'nde okumamı istiyordu. O zaman da babamın maaşı 100 lira, Galatasaray'ın yıllık yatılı ücreti 530 liraydı. Annem, çamaşır yıkamaya giderim yine bu çocuğu okuturum, diyordu. Babaannemin kulağına gitmiş, taksitleri o üstlendi. Bir gün annemle beraber geldik, Laleli'deki Antalya Apartmanı'na. Güzel bir apartmandı, annem beni teslim ettikten sonra geri döndü. Halide Edib'i ilk kez görüyordum. Daha önceki karşılaşmamızı, çok küçük olduğum için hatırlamıyordum. Kısa boyluydu, kalın gözlükleri vardı, son derece sert, hiç yüzü gülmezdi. Evin uzun, dar koridorlarında tak tak çabuk çabuk yürürdü. Son derece otoriter, otoriterin ötesinde müstebitti. Müthiş ürkmüştüm. Hemen kurallar koydu. O kurallara uyduk mecburen.[829]

Ömer'in geldiği evde, bir de Leyla Abla vardı. Başka oda olmadığı için hafta sonları evci çıkan Ömer, Leyla'nın yattığı odada yatıyordu. Artık evde iki torun vardı. Cumartesi, pazar günleri Ömer, Laleli'deki eve yepyeni bir canlılık getirdi. Adnan, Ömer'e ikinci bir baba olmuştu. Halide'nin oğulları, soyadı kanunu çıktığında, babaları matematikçi olduğu için diğer kardeşleriyle birlikte "Sayar" soyadını almışlardı.

Ömer'in çocukluk anılarında Halide, "haşin", Adnan ise, "şefkatli, sevgi dolu" bir insan olarak yer etti. Adnan için, "Şahsi birikimimde de çok etkisi olmuştur," diyor Ömer Sayar. Sayar, babaannesi

829 Ömer Sayar ile görüşme.

ile ilgili ilk hayal kırıklığını bir kalem yüzünden yaşamıştı. İstanbul'a geldikleri günün ertesinde okula kayıt olmaya gitmişlerdi:

> Aldı beni, Galatasaray'daki binaya götürdü. Müdür Behçet Güçer'di, bir süper adamdı. "Hanımefendi, buna bir dolmakalem lazım," dedi. Halide Edib, "Ben *porte-plume* (mürekkep hokkasına batırılan kalem) ile yazıyorum. O da öyle yazacak," diye itiraz etti. Ortaköy'de Galatasaray hazırlık sınıfında, 40 kişilik sınıfta, herkesin dolmakalemi vardı, bir tek ben portblum ile yazıyordum bu yüzden lakabım "Hokka"ydı.

Uzun süre Halide, Ömer'in okula yalnız gidip gelmesine müsaade etmedi. Halide'nin emektarı Habeşistanlı Reşe gelip alırdı onu okuldan. Amcak Reşe paydos saati yarımda ise, iki buçukta gelirdi. Ömer'in aldığı notlara bakmaz, derslerine de yardım etmezdi. Köy ilkokulundan gelen Ömer, hazırlık sınıfında ikinciliğe oturmuştu. Ortaokula başladığında sıfır bilgi ile bocaladı. İlk karne dört kırık geldi, ikinci karne kırıklar ikiye düşmüştü. Salih Zeki'den gelen matematik kafası ve hırsı vardı. Yedinci ve sekizinci sınıfta arayı kapattı.

> Çocukluk anılarımda, o yıllar çok karanlıktır. Apartman da çok karanlıktı zaten. Haftada beş gün okuldan sonra eve gelir, papara yerdim. Buna mukabil Adnan Adıvar da peygamber gibi bir adamdı. Beni teselli ederdi. Şefkat akardı suratından. Kâmilliği birden yüze kadar sıralarsanız, herhalde 99'dur. Bu kadar düzgün, bu kadar insan, ben hayranımdır Adnan Adıvar'a. Hep bir mesafe vardı babaannemle aramızda. Teferruatla uğraşmayan, torununun çok şeyiyle ilgilenmeyen bir büyükanne. Tersine, tam çalışacakken, gelir hadi satranç oynayalım derdi, kopardım dersten, çok içerlerdim. Ona "babaanne" diye hitap ediyordum. Bir fotoğrafımız vardı, elimi tevkif eder gibi tutmuş.

Adnan, arada bir Ömer'in sırtına tık tık vurmak dışında, doktorluk yapmazdı. Ömer'in, hazırlık sınıfını okuyup, altıncı sınıfa geçtiği sene Adnan Bey, Kâzım İsmail Gürkan'a, "Bizim torunu bir sünnet ettir," dedi. "Aman ne demek hocam! Ben yaparım", cevabını aldı. Ömer 12 yaşındaydı.

> Sünnetimi yaptıydı, öldürüyordu az daha beni. Türkiye'nin en iyi operatörü. Ben de kara kuruyum ya o zamanlar. O, Gandi'ye benzettiydi beni. Kanama başlayınca -zaten kan yok bende- yatak çarşaf kıpkırmızı olmuştu. Ayağa kalkınca düştüm bayıldım. Babam kızdı

küfür etti arkasından. Babaannem bulaşmak istemedi, babam çok sinirlenmişti zaten. Kâzım İsmail Gürkan'ın kendisi gelmedi dikmeye, asistanını gönderdi. Ya önemsemedi, ya yüz yüze gelmek istemedi. O asistan da nasıl oluyor o zaman bilemiyorum, bayıltmadan, bağırttıra bağırttıra dikti, Antalya Apartmanı'ndaydık. Ta üst katta oturanlar indi aşağıya.

Bir lira harçlık verirdi Halide Ömer'e.

Bir lira harçlık bir felaketti. 75 kuruşunu kutunun içine atacaksın diyordu. 25 kuruşla da simit alıyordum. Büyük sınıflarda babam daima para gönderirdi. Üniversiteye geçtikten sonra da nasıl yapıyorlardı bilmiyorum ama, bana 20 lira haftalık verirlerdi pazartesi sabahları... Onu da Adnan Adıvar verirdi, para babamdan geliyor diye bilirdim.

Adnan Adıvar'ı çok ciddiye alan Ömer Sayar, üçüncü şahısların önünde ona "büyükbaba" derdi. Malik amcasının oğlu Kaya ise "Adnan Bey" derdi. Ömer Sayar, Adnan Adıvar'ın pek çok huyunu devralmıştı.

Bende bir hastalık vardır, verilen sözü tutmak. Hastalıktan da öte bir şey aslında. O da öyleydi. Gün oluyor, sabahtan akşama kadar kimseyi görmeyeceğim, hatta dışarı çıkmayacağım belli olduğu halde, sabahtan giyiniyorum. O da öyleydi; tertemiz giyinir, yazı yazacaksa kollukları takardı. Hemen bir konuya atlayıp konuşmak yerine düşünüp teenniyle karar vermek... Bunu da ondan aldım herhalde, gerçi babam da öyleydi. Belki de Salih Zeki'den geçmiştir. Karar değiştirmiyorum ben bir şey yapınca. Bir kararı verinceye kadar düşünüyorum, sonra değiştirmiyorum, yanlış da oluyor bazen. Prensipleri vardı Adnan Adıvar'ın... Dolmakaleminin temizlenmesinden tutun... Belli sürelerde Shaffers'ı temizlerdi. Bende de var o huy. Hep Adnan Adıvar'a benzemeye çalıştım, biraz hayranlığım da herhalde ondan geliyor. İnsan olarak hayranlığım...

Bir keresinde çok içmişti Ömer, onu arkadaşları sarhoş getirip kapıya bırakmışlardı. Babaannesinden başka kimse yoktu evde. Halide, Ömer'i yalnız başına çıkarmıştı yukarıya. Ve ne o gün ne de ertesi gün bu konudan hiç söz etmemişti.

"Teknik Üniversite'de de parasızdım, çok çirkindim, 52 kiloydum. Çok fazla kız arkadaşım olmadı, ama üçüncü sınıftayken bir iki kız arkadaşımı ondan gizli götürmüştüm alt kata," diye anlatıyor Ömer Sayar.

Halide'nin torunu olduğu için acaba hiç sorun yaşamış mıydı Sayar?

Babaannem, sokağa çıktığı zaman onu çok tanıyan çıkardı. Ama Soğanağa havalisi içinde. Beyoğlu'nda değil, hayatta gitmemiştir zaten... Galatasaray'da da kızdırma merakı vardı, Ercüment Ekrem Hoca, "Halide Dudu," dedi, "mandayı istediydi." Ben çok kötü oldum.

Halide'den Nâzım'a destek

İstanbul'un az sayıdaki kadın gazetecilerinden biri olan Müzehher Va-nu, Halide'nin üniversite seminerlerine devam ediyordu. Bir gün Adnan'la Halide'ye Cağaloğlu yokuşunda rastladı, ayaküstü sohbete koyuldular. Halide Müzehher'e, "Ben sizi derslerimde görmüş olabilir miyim?" diye sorunca, o da zaman zaman onu dinlemeye gittiğini söylemişti. Ardından Adıvarlar karıkocayı evlerine çaya davet etmişlerdi. Müzehher Va-nu'nun o günden hatırladığı, iki siyam kedisi ve dönemin ünlü romancısı Louis Bromfield'ın Halide'nin arkadaşı olduğu. Bir gün de Dr. Adnan Vâlâ'yı telefonla aramış, Kalamış'taki evlerine çaya gelmek istediklerini söylemişti. Gittiler. Kızları Nihal de sohbetin tam ortasında elinde yeni aldığı *Handan* romanıyla içeri girince Halide gülümsemiş, sonra da kitabı imzalamıştı. O gün uzun uzun polisiye romanlar üzerine de konuşmuşlardı. Müzehher Va-nu, Halide'nin polisiye roman meraklısı olduğunu böylece öğrenmişti. Ancak Adıvarların esas ilgi alanı Nâzım'dı.

> Uzun uzadıya Nâzım Hikmet'ten ve Sertel'lerden özellikle Sabiha Hanım'dan konuştuğumuzu hatırlıyorum. İkisi de Nâzım konusunda bilgi almak istiyorlardı, cezaevi durumunu, hastalığını, şiirlerini anlattık. Bu arada son birkaç şiirini dinlemek istediler. Vâlâ okurken Adnan Bey kopye etti. Mali durumunu sordu Halide Hanım. O günlerde elli lira fena para değildi, bıraktı elli lira. Beyazıt'a giderken kendisine telefon edip uğramamı söyledi. Nezaketen arada bir bu tarzda yardımda bulunacağını belirtmek istiyordu. Nitekim bulundu da. Bu ilgiden haberi olunca Nâzım, hemen bir resim yapmış, altında da şiiriyle birlikte Halide Edib'e göndermişti.

Müzehher Va-nu, "Halide Edib'in de Adnan Bey'in de 'sol'da olmadıklarını, tam aksine tutucu sayılabileceklerini söylemek ge-

reksizdir. Ama ikisi de dünya görmüş, gerçek aydın olduklarından, hakla haksızlık arasındaki o kıl payı dengede, kefeyi haktan yana ağır bastırırlardı," yorumunu yapıyor.

Bir gün de Müzehher Va-nu ve eşi Vâlâ Nureddin, Halide ve Adnan'la birlikte *Akşam* gazetesinin sahiplerinden Kâzım Şinasi'nin (Dersan) Büyükada'daki evine öğle yemeğine gitmişlerdi. Adıvarların düzenli olarak *Akşam*'a yazdıkları günlerdi. Balkonda otururlarken Halide Edib, Va-nu'dan Nâzım şiirleri okumasını isteyince Müzehher huzursuz olmuştu. Kâzım Şinasi'nin Nâzım'dan pek hoşlanmadığını bilirdi. Vâlâ çaresiz şiirleri okumuş, Kâzım Şinasi de denize bakıp durmuştu.[830]

Nâzım'ın, Kemal Tahir'e mektuplarında en çok atıf yaptığı entelektüellerden biriydi. Ondan kitaplarını istemiş, Halide de göndermişti. Halide'nin *İngiliz Edebiyatı Tarihi*'ni ilgi ile okumuş, ama *Tatarcık* romanını bir türlü durduğu raftan eline alamamıştı. Onun gazete yazılarından ve incelemelerinden, mektuplarına alıntılar yapıyordu.[831]

Halide de o sıralarda Nâzım'a takmıştı kafasını. *Sinekli Bakkal*, CHP'nin büyük edebiyat ödülünü aldığında Halide bir tek Paris'ten tanıdığı Vedat Günyol'a genel bir mülakat için evet demişti. Görüşme sırasında Günyol, "Bugünkü gençlik hakkında ne düşünüyorsunuz?" diye sorunca o da şu karşılığı vermişti:

> İçlerinde *Taranta Babu* ve -sırf ideoloji propagandası olan parçalar çıkarılırsa- *Benerci Kendini Niçin Öldürdü* derecesindeki eserleriyle gençler arasında, hatta bu devirde "dâhi" sıfatını alabilecekler vardır.[832]

Orhan Kemal dergiyi görünce hemen Nâzım'a göstermiş, o da, duygularını Malatya Cezaevi'ndeki Kemal Tahir'e yazdığı mektupta anlatmıştı:

> Bunu tesadüfen Raşit'in [Orhan Kemal] göstermesiyle okudum. Üzerimde çok karışık bir tesir yaptı. Evvela "dâhi" lafını yadırgadım. Halide Hanım'ın alay etmediğine eminim, fakat "merhamet" ettiğinden şüphelendim. Sonra bir an, ama çok kısa bir an içinde bu sıfata bence de kendince de müstahak addettiğim büyük sanat üs-

830 Müzehher Va-nu, *Bir Dönemin Tanıklığı*, t.s., s. 56-57.

831 Nâzım Hikmet, *Kemal Tahir'e Mapusaneden Mektuplar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968.

832 Vedat Günyol, "Halide Edib'le bir Konuşma," *Yücel*, sayı 85-86-87, c. 15, İstanbul 1942.

tatları gözümün önüne geldi ve yine aynı anda, "Hayır ben bu sıfata layık değilim," dedim ve rahatladım. Sonra yazıyı bir daha okudum, beni gençler arasında sayması tuhafıma gitti. Hem içerledim hem sevindim. Sonra ve belki hepsinden önce "ideoloji" meselesine güldüm. Hey sersem bayan, dedim, ben bir dâhi değilim, fakat iyi bir sanatkârım ve bunu her şeyden önce ideolojime borçluyum. Eğer sizin iyi sanatkârlarınız yoksa ideolojinizin bugün artık iyi sanatkâra muhteva olamayacak kadar tefessüh etmiş [çürüyüp kokuşmuş] olmasından gelir.[833]

1943 yılında Adnan Adıvar, Nâzım'ın affi için Mareşal Fevzi Çakmak'la görüştü. Nâzım'ın bundan da haberi olmuştu:

Adnan Bey bu mesele .... hakkında birkaç ay önce, benden hayırla bahsederek mareşalle konuşmuş ve "Harp bitsin de," cevabını almış.[834]

Halide, Nâzım'ın gerçekten de dâhi olduğunu düşünüyordu. 1945 Eylül'ünde, *Akşam* gazetesine de bu görüşünü yazdı:

Nâzım Hikmet kendi neslinin en büyük şairidir, kanaatimce, dâhi derecesine en yakın olandır. Fakat bu kudret onda tek-fikirli olmasından ve bazılarımızın iştirak etmediği ideolojisinden değildir; o, idelojisine rağmen inkişaf etmiştir ve olgunlaştıkça, ideoloji çerçevesinden eserlerini çıkardıkça daha bariz bir şekilde göze çarpar olmuştur. Mesela yeniliğin makineleşmek tarafını, leh ve aleyhte olanlar tarafından uzun uzun tarifini o şu birkaç mısrayla en iyi ifade etmiştir:

Ve ben ancak bahtiyar olacağım,
Karnıma türbin oturtup,
Kuyruğuma çifte uskur takdığım gün...
...

Mesela, "göbeği-türbinli, kuyruğu çifte uskurlu" diye yeniyi şaheser bir tabirle ifade eden Nâzım Hikmet'in kendisi de, ne kadar realist olursa olsun, içinde sonsuz hülyalar ve emeller beslediği için, yeni insanı bazen hiç de makineye uymayan şekillerde ifade eder. Mesela,

Yaşamak ne güzel şey
Taranta-Babu,
Yaşamak ne güzel şey,

833 Nâzım Hikmet, *Kemal Tahir'e Mapusaneden Mektuplar*, 20. 3. 1942 tarihli mektuba ek, 1968, s. 141.

834 Nâzım Hikmet, *Kemal Tahir'e Mapusaneden Mektuplar*, 26. 11. 1943 tarihli mektup. s. 235.

Anlayarak bir usta kitab gibi,
Bir moda şarkısı gibi duyup,
Bir çocuk gibi sararak...

derken de yeni insanlara da tıpkı eskisi gibi, hatta gelecekteki insan gibi uskura, türbine, hülasa makineye sığmayan bir tarafı olduğunu söylemiyor mu? Acaba ona, "A Nâzım, ne eveleyip, geveliyorsun, yeni insan ya makinedir, ya değildir," diyebilir miyiz?[835]

Nâzım'ın şiirleri el yazısı ile çoğaltıldığı günlerde, Halide Edib, bir edebiyatçı olarak Nâzım'dan söz etmeyi kendisine görev edinmişti. Halide'nin Nâzım ve *Taranta Babu*'yla ilişkisi bu kadarla sınırlı değildi. Paris yıllarında, 1936'da *Taranta Babu'ya Mektuplar*'ı İngilizceye çevirip *Bombay Chronicle* gazetesinde yayımlatmıştı. İnci Enginün, Halide Edib'in Nâzım'dan çeviri yaptığını, çevirmen Nermin Menemencioğlu'ndan dinlemişti.

835 Halide Edib, "Eveleme, Geveleme", *Akşam*, 6 Eylül 1945, aktaran Filiz Çullu s. 187-192.

Siyasi ortam soluk aldırmıyor

O yıllarda üniversite, maarif vekâletine bağlı, özerkliği olmayan bir kurumdu. İnönü Halide'yi, İngiliz Filolojisi bölümünü kurmakla görevlendirirken onun gönlünü almış, ancak bu görev Halide'nin sesini de kısmıştı. Üniversitede çalışmaya başladıktan sonra gazetelere çok az yazı verir olmuştu.[836]

Üstelik, İkinci Dünya Savaşı yılları içinde siyasi ortam kişilere soluk aldırmıyordu. Üç ayrı siyasetten üç gazeteci de dönemi, benzer biçimde yorumlar:

Tan gazetesi başyazarı Zekeriya Sertel şöyle yazmış anılarında:

> İnönü cumhurbaşkanlığına geldikten sonra diktatörlüğünü artırdı, tek millet, tek parti, tek şef diye bir sistem kurdu. Millet o demekti, parti demek o demekti... Emniyet örgütü kuvvetlendirilmiş, genişletilmişti. Nefes almak olanaksızdı. Basın bile onun elinde ve emrindeydi. Resmen sansür yoktu. Ama bakanlar ve Basın Yayın Genel Müdürlüğü hemen her gün gazetelere direktif verirlerdi. Bu direktiflere uymayanların gazetesi kapanmak tehlikesindeydi"[837]

Gazeteci Bedii Faik ise, o dönemi şöyle ifade etmişti:

> Gerçi bir parlamentomuz vardır ama, üyelerini seçen millet değildir! Üniversitemiz vardır ama bağımsız değildir! Ve işyerlerimizde işçilerimiz vardır ama, sendikasız, sessiz ve süklüm püklümdürler! Türkiye'nin o döneminde tek ses, tek parıltı, tek kudret vardır ve adı İsmet İnönü, resmi sıfatı cumhurbaşkanı, fakat asıl geçerli unvanı 'Milli Şef'tir.[838]

836 Bkz. Enginün, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi.*
837 Z. Sertel, *Hatırladıklarım*, s. 235.
838 Bedii Faik, *Matbuat Basın Derken Medya*, 2002, c.1, s. 9.

Gazeteci Ahmet Emin Yalman'ın gözündense durum şöyleydi:

> Harp yıllarında tek parti rejimi, İsmet İnönü'nün "Milli Şeflik"i altında hudutsuz kudret sahibiydi. Varlık Vergisi zamanında bir aralık ortaya dehşet salmış, herkesi zorla susturmuştu. 1944 sonlarında bir taraftan ırkçılar, diğer taraftan komünistler, kafile halinde sert muamele gördü, şiddetli cezalara çarpıldı. ...
>
> 6 Haziran 1945'te Halk Partisi, serbest ve gerçek seçime doğru küçük bir adım attı.[839]

Adıvarlar, yıllar süren Türkiye hasretlerini böyle bir Türkiye ile gidermeye çalışıyorlardı. İkisi de aktif siyasetten uzak sessiz bir muhalefet içindeydiler. Onların bu sessiz muhalefeti rejimin dikkatinden kaçmadı. 1944 yılında, İlerici Gençler Birliği adlı antifaşist örgüte üye oldukları gerekçesiyle, aralarında Mihri Belli'nin de bulunduğu bir grup genç gözaltına alındı. Uğradıkları muamele ağırdı. İki öğrenciden işkenceyle, "Başımızda Celal Bayar var, Halide Edib var," diye ifade almışlardı. Polisin niyeti, bu gençlik örgütünü Türkiye Komünist Partisi ile ilişkilendirmekti.[840] İGB'li bir genç olarak gözaltına alınan Müeyyet Boratav, Halide Edib ve Adnan Adıvar gibi bazı ünlü kişilerin kendilerini desteklediklerine dair sanık ifadelerinin iddianamede yer aldığını söylüyor.[841]

Adıvarlar, baskıya uğramış öğrencilere hamilik ediyorlardı. Tıp öğrencisi Müeyyet Boratav iki yıl hapis 8 ay sürgün cezasının ardından serbest bırakılınca, yeniden üniversiteye kayıt yaptırmak istiyordu. Müeyyet, Ankara Üniversitesi'nden solcu diye uzaklaştırılan Pertev Naili Boratav'ın kardeşiydi. Adnan Adıvar'ı onun aracılığıyla tanımıştı. Kaydının yenilenmesi için Dr. Adnan onu birkaç profesöre göndermiş, ama hiçbirinden ses çıkmamıştı. Bunun üzerine Halide Edib, devreye girecekti. "Bak, bu çocuğun çektiği acılar nedeniyle genç yaşta saçları ağarmış. Haydi benim hatırım için Sıddık'a git," demişti Adnan'a. Bazı nedenlerle Adnan Adıvar ile dargın olan Sıddık Sami o zaman rektördü. Adnan Müeyyet Boratav'ı Sıddık Sami'ye götürdü.

Sıddık Sami, Adnan Adıvar'ın geldiğini öğrenince odasından fırlamış, onu yuvarlanırcasına karşılamıştı. Bir iki yere telefon ettikten sonra, Müeyyet Boratav'a, "Yarın gel kaydını yaptır," dedi. Ancak bu arada askerlik terhis yazısı alamayan Müeyyet'in başı polisle derde girmiş, kaydını yaptıramamıştı.

---

839 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim, Geçirdiklerim*, c. 2, s. 1303-1304.

840 Mihri Belli, *İnsanlar Tanıdım*, Doğan Kitap, İstanbul, 1990 s. 252.

841 Müeyyet Boratav, *Sakıncalı Doktor*, İmge Yayınevi, Ankara, 2006, s. 18.

Demokrat Parti Kuruluyor

İnönü'nün defterlerinden, Halide ile Adnan'ın İnönü tarafından Dolmabahçe Sarayı'na birkaç kez davet edildiği anlaşılıyor. Ağustos 1945'te Birleşmiş Milletler Anayasası TBMM tarafından onaylanacaktı. Haziran ayında CHP içinden dört önemli isim, Celal Bayar, Fuat Köprülü, Adnan Menderes ve Refik Koraltan, dört imzalı bir önerge vererek Birleşmiş Milletler Anayasası'nın kabulüyle gerçek demokrasiyi benimsemek mesuliyetinin zorunlu olduğunu ilan ettiler. Kanunların değiştirilmesi gerekiyordu. Adnan Menderes kürsüden, "Demokrat milletlerin kendi topluluklarında diktatörlük idaresine katlanan üyeler bulunmamasına dikkat etmeleri BM'nin barış ve güvenlik ihtiyacından doğan bir zarurettir," dedi. Çok partili hayatın soluk alışları duyulmaya başlanmıştı.

Görüşler dergisi

Sol entelektüeller CHP içindeki liberal muhaliflerle birlikte bir dergi yayımlayacaklardı. Yazarlar arasında Behice Boran, Pertev Naili Boratav ile Niyazi Berkes'in isimleri geçiyordu. Cami Baykurt, Adıvarlar'a da gidilmesini önermişti.

Tan gazetesindeki savaş aleyhtarı yazılarıyla ünlenen Sabiha Sertel, geçmişte birlikte çalıştığı Halide Edib'i ziyaret etti ve Celal Bayar ve Tevfik Rüştü Aras'la birlikte büyük bir projeye girişeceklerini anlattı. *Görüşler* diye bir dergi çıkaracaklardı. Girişimleri, tek parti rejimine ciddi bir başkaldırıydı. Adnan Adıvar hastaydı, yatıyordu. Sabiha Sertel, aydınların tek cephede toplanmasının gereğinden söz etti. *Görüşler* dergisi bu cephenin sözcüsü olacaktı. İkisinden de yazı istiyorlardı. Halide lafı hiç dolandırmadan konuştu:

> Ben de memlekette demokratik bir rejimin kurulmasına taraftarım. Bu diktatörlük sistemi, Atatürk'ün kurduğu sistemdir. Biz buna muhalefet ettiğimiz için gadre uğradık ve memleketi terk etmek zorunda kaldık. Dünyanın bugünkü durumunda artık bu sistem yürütülemez. İnönü'nün bu hürriyetleri vereceğine inanmıyorum. O bir politika cambazıdır. Bir gün totaliter sistemin başındadır, ertesi gün demokrasi taraflısı görünür. Bir başka gün durum değişir, faşist metotları kullanır. Daha öbürsü gün sosyalist olur. Bu değişmeler, inandığı fikirleri savunmak için değil, iktidar mevkiini elinde tutmak içindir. Fakat Celal Bayar iktidara gelirse, onun da bu hürriyetleri vereceğine inanmıyorum.

Sabiha Sertel de bu isimlerin birdenbire demokrat olduklarına inanmıyordu. Ama cephe fikrinde ısrarlıydı:

> Celal Bayar grubu, bugün tek parti sisteminin yıkılması anti-demokratik kanunların değiştirilmesi iddialarıyla yola çıkıyorlar. Hangi istasyona kadar beraber gidebilirsek kârdır. Bu sebeple gerçek demokrasi kurulmasını isteyen kuvvetleri birleştirmeliyiz. *Görüşler* dergisi kişisel inançları, ideolojileri ayrı da olsa, demokrasi davasında birleşenlerin bir forumu olacaktır.

Dr. Adnan yatağında doğruldu, dergiye kimlerin yazı yazacağını sordu. Sabiha Sertel'in listesi zengindi: *Tan* gazetesi yazarları, Cami Baykurt, Tevfik Rüştü Aras, Köprülüzade Fuat, Adnan Menderes ve Ankara Üniversitesi'nden üç öğretim üyesi: Niyazi Berkes, Behice Boran, Pertev Naili Boratav yeni dergiye yazacaklar arasındaydı. Halide Edib, Sabiha Sertel'in sözünü kesti.

> Cami Bey, dünyada tanıdığım en namuslu insandır. İnançlarında samimidir. Atatürk'ün diktatörlüğüne karşı geldiği için onu da yerden yere vurdular. Hakiki bir demokrasi taraftarıdır. Tevfik Rüştü Aras'a gelince, Sovyet dostluğu inancında samimi olduğunu kabul ediyorum. Fakat Bayar grubuyla birleşmesi, sadece kaybettiği mevkii geri almak içindir. Behice Boran'la bir toplantıda buluşmuştum. Ufacık tefecik, "dağları ben yarattım," gibi bir edası var. Bana karşı öyle küstahça konuştu ki, bütün toleransıma rağmen, kendisini azarlamak lüzumunu duydum. Bütün bunlara rağmen, ben *Görüşler* dergisine yazı yazarım. Ancak birinci nüsha çıksın, ben ikinci nüshaya yazı veririm.

Adnan Bey yatağından doğrulmuştu. Sabiha Sertel'in anımsadığına göre, "Halide, Halide! Ne yapıyorsun? Biz İsmet Paşa'ya nasıl karşı çıkabiliriz? Bizim memlekete gelmemiz için sarf ettiği gayretleri unutuyor musun?" demişti. Sabiha Sertel, "Halide Hanım yine kati bir dille cevap verdi," diyor.

> Atatürk bize karşı çıktığı, bizi memleketten kaçmak zorunda bıraktığı zaman, İsmet Paşa'nın Atatürk'ü desteklediğini de unutmuyorum. İnandığım bir davayı savunmak için, şahsıma yapılan yardımı da unutabilirim. Bu, bizim şahıslarımız meselesi değil, memlekette demokratik bir rejimin kurulması meselesidir.[842]

842 S. Sertel, *Roman Gibi*, s. 288-290.

Arşivlerde korunan bir Emniyet Genel Müdürlüğü raporu, Adnan Adıvar'ın da muhalif cephede aktif bir biçimde yer aldığına işaret ediyor. CHP içinde muhalefetin hız kazandığı günlerde Başbakan Saracoğlu'na Emniyet Genel Müdürlüğü'nden yeni bir parti girişimiyle ilgili bir rapor gönderildi. Bu rapora göre yeni partinin kuruluş toplantısına katılanlar arasında Adnan Adıvar da vardı. 4 Haziran 1945 tarihli raporda Tan Matbaası'ndan otomobillere binerek Park Otel'e yemek yemeye gidenlerin isimleri sıralanmıştı. Sabiha Zekeriya Sertel, M. Zekeriya Sertel, Tevfik Rüştü Aras, Esat Adil, Sadrettin Celal ve Adnan Adıvar'ın parti kurma teşebbüsünden ve Tan Matbaası'nda ikinci bir gazete çıkarma faaliyeti devlet tarafından izleniyordu.[843]

Halide ile Adnan *Tan* gazetesinin sürekli yazarı değillerdi. Halide'nin bir iki kitabı *Tan*'da tefrika edilmişti; Serteller sol eğilimliydi, Adıvarlar ise liberal düşüncenin takipçisiydiler. Halide Edib zaman zaman komünizmi faşizm ile eş tutan yazılar yazıyordu. İki ailenin yolları siyaseten ayrılmıştı. Ancak tek parti hükümetine karşı yürütülen muhalefet, Sertellerle Adıvarları yeniden yakınlaştırdı. Sertellerin başını çektiği *Görüşler* dergisi, geniş bir yelpazeden önemli kalemlerin desteğini almıştı. Kurulan hayaller güzeldi.

Planlananın aksine, dergi ilk sayısında Tevfik Rüştü ve Adnan Menderes'in yazıları olmadan yayımlandı. İsimlerinin ilan edilmesine izin vermişler ancak yazıları yetiştiremediklerini söylemişlerdi. Halide Edib'in adı da ilan edilen yazarlar arasındaydı. Dergi büyük ilgi gördü, ikinci baskısı yapıldı. Ne var ki, Tevfik Rüştü ile Adnan Menderes yazı vermekten vazgeçtiler. Cephe kurulmadan dağılmış, *Görüşler*'in G'si orak çekice benzetilmişti. Dergiye mülakatla katılmayı vaat eden Bayar, bu yayınla hiçbir alakasının olmadığını öne sürüyordu. Sermaye koymayı vaat eden grup da fikrini değiştirmişti.

Ahmet Emin Yalman, *Görüşler* dergisinin çıkışını, doğmak üzere olan yeni partiye yönelik bir suikast olarak değerlendirdi: "Bayan Sabiha Zekeriya güya kesin vaat almış gibi Celal Bayar, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'yü ilk sayının ilk sahifesinde *Görüşler* yazı ailesinin devamlı üyeleri diye gösterdi."[844] Dergi tek bir sayı yayımlanabildi.

---

843 TC Başbakanlık Devlet Arşivleri, Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivleri, Tarih 4.6.1945, Dosya:7964, Fon Kodu: 30.10, Yer No:79.524.18, aktaran, Özgür Gökmen, "Vesikalı Yakın Dönem ve Tarihimiz, Başbakana bir Mektup, Demokrat Parti ve Sol" içinde www.ozgurgokmen.net.papers/goekmen2007ab

844 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim, Geçirdiklerim*, c. 2, s.1327.

Tan Matbaası'na baskın

4 Aralık 1945 günü *Tan* gazetesi, genç CHP'lilerin saldırısına uğradı, tamamen tahrip edildi. CHP'liler yüz kızartıcı bir linç girişimine öncülük etmişlerdi. Kalemiyle olayları kışkırtan kişi ise 31 Mart vakasında linç edilmekten kıl payı kurtulan Hüseyin Cahit Yalçın'dı. *Tan*'ı basan gruplar aynı zamanda Fındıklı'daki Edebiyat Fakültesi'ne de saldırdılar. Halide 31 Mart'ta yaşadığı linç olayı ile bir kez daha yüz yüze kalmıştı. Asistanı Mina Urgan yaşananları anılarında şöyle anlatıyor:

> O gün kalabalık bir faşist grubu bizim fakülteye saldırdı. Başta Sadrettin Celal olmak üzere solcuların hepsini öldürtmekti amaçları. Ben de ne yapacakları merakı içinde etrafta koşuşup duruyordum. Halide Hanım beni buldu. "Sana söyleyeceğim bir şey var," diyerek, kendi odasına götürdü. Kapıyı açtı, beni boş odaya itti ve kapıyı üstüme kilitledi. Patırtıları gürültüleri, öğrenci kızların korku çığlıklarını ve ülkücü gençliğin kurt ulumalarını dinleyerek o odada saatlerce kapalı kaldım. Akşam altıda, saldırganlar çekilip gürültüler kesilince, Halide Edib kapıyı açtı. Beni kolumdan tutup aşağıya indirdi. Çağırdığı taksi kapıda hazırdı. Beni o taksinin içine itti, yanıma oturdu. Hayat Apartmanı'nın altı kat merdivenini, kolumu hâlâ sıkı sıkı tutarak çıktı. Kapıyı açan anneme, "Şefika, eğer bu kız bu gece evden çıkarsa, seni mahvederim," dedi. İçeriye girmeyi reddederek merdivenleri indi.[845]

Aynı gün, *La Turquie* gazetesi ve matbaası ile aynı matbaada basılan ve Sabahattin Ali, Esat Adil[846] ile Cami Baykurt'un birlikte çıkarttıkları *Yeni Dünya* gazetesi de saldırıya uğradı. Halide'nin yakın dostu olan Cami Baykurt'un sahibi olduğu *Yeni Dünya* yayın hayatına henüz dört gün önce başlamıştı.

CHP'den kopan muhalifler Ocak 1946'da, adı "Demokrat" olan bir parti kurdular. Programına göre partinin temel amacı demokrasi idi. Kurucular Dörtlü Takrir'e imza atanlardı. Devletçilik bir Anayasa ilkesine dönüştürüldüğü için, kendilerini liberal-devletçi diye tanımlamışlardı. Demokrat Parti yurt çapında hızla örgütlendi. Tek partiden bunalanlar, yeni partiye büyük ilgi gösteriyorlardı. Siyasete yeni bir partinin katılması, iktidar partisini de reformlara zorlamıştı. Tek dereceli seçim kabul edildi. Ancak CHP kendisini koruyacak tedbirleri hemen aldı. Belediye seçimleri öne çekildi. Dernekler Ya-

845 Urgan, *Bir Dinozorun Anıları*, s. 201-202.

846 Esat Adil, Mayıs 1946'da kurulan Türkiye Sosyalist Partisi'nin başkanı.

sası değiştirilecekti. Adnan Menderes önerilen değişiklere rağmen, yeni kanunun İkinci Meşrutiyet'in dernekler kanunundan daha geri olduğunu savundu. Yeni Dernekler Kanunu'nun ardından 40 gün içinde erken genel seçime gidilmesi oylandı ve Üniversiteler Kanunu üzerine görüşmeler başladı.

1946 Temmuz'unda iki parti için oy kullanıldı. İktidar partisi seçimlerde çoğunluğunu korudu, ancak sonuçlara itiraz sesleri yükseldi. Seçim Kanunu berbattı, seçimden sonra usul, oy pusulalarını yakmaktı. İstanbul'un da içinde bulunduğu bir grup ilde, 1940 yılından beri sıkıyönetim uygulanmaktaydı. Sıkıyönetim illerinde seçim sonuçlarına yapılan itirazlara yayın yasağı konuldu.

Adnan, Demokrat Parti listesinden, bağımsız milletvekili olarak adaylığını koymuş ve İstanbul'dan milletvekili seçilmişti. Terakkiperver'in ünlü isimlerinden Karabekir Paşa ise CHP'den Meclis'e girmiş, ardından da Meclis başkanlığına seçilmişti. Ali Fuat Cebesoy ise Mustafa Kemal'in hayatta olduğu günlerde elde ettiği sandalyeyi koruyordu.

Adnan, Meclis kürsüsüne 22 yıl sonra yeniden çıktı, "Nerede kalmıştık?" diyerek kaldığı yerden devam edemeyeceğini söyledi:

> 22 yıl içinde memlekette maddi, manevi, fikri ve ekonomik çok değişimler ve değiştirmeler olmuştur. Bunda kimsenin şüphesi yoktur. Ancak bir nokta var ki, orada durup kaldık. Bu noktanın üzerinde, demokrasi kelimesini okuyoruz. Geri gittik demeyeceğim ama yıllardan beri bu noktadan bir adım ileri gidemedik. 1938'den bu yana demokrasi prensiplerinde hafif kıpırdamalarla ileriye doğru bir hareket gördük.

Adıvar, Basın Kanunu değişiklikleri üzerine görüşünü de "Basını susturmaktan daha tehlikeli bir davranış tasarlayamıyorum," diyerek özetledi.

"Adnan Adıvar milletvekili olup Ankara'ya gittiğinde biz yalnız kaldık," diye anlatıyor Ömer Sayar o günleri. Babaanne ile torun ilk kez baş başa kalmışlar, Adnan'ın milletvekilliği evde küçük bir soruna neden olmuştu. Halide geceleri yalnız yatmaktan hiç hoşlanmıyordu. Evdeki yardımcı kadın onun odasında yatmaya başladı. Ömer Sayar, "İkisi de, Adnan Bey de, babaannem de yalnız yatamazlardı gece," diyor.

Sonsuz Panayır

Cumhuriyet gazetesinden Metin Toker, *Sonsuz Panayır* romanı nedeniyle Halide Edib'in kapısını çaldı. Ortama kahverengi tonlar hâkimdi, Halide gripti, sırtına beyaz bir şal almıştı. Metin Toker heyecanlıydı. "Pek çok büyük adamla görüştüm, lakin itiraf ederim ki Halide Edib Adıvar'ın yanında hissettiklerimi pek hissetmiş değilim," diye başlayacaktı yazısına. Metin Toker, Halide Edib'in yeni romanının, edebiyat âleminde bir hadise yaratacağını söylüyordu.

> "Evet, romanlarımı muayyen bir kütle okuyor. Fakat bir hadise... Yok canım, m übalağa ediyorsunuz..."
>
> "Mübalağa değil, biraz romanı anlatır mısınız?"
>
> "Ah! Bizim kabahatimiz işte bu. Biz hemen her sahada, eseri verenle meşgul oluyor da, eserin kendisine layık olduğu alakayı göstermiyoruz. Halbuki bence eseri veren gölgede kalmalı."

Sonsuz Panayır, harp yıllarındaki hayatımızın bir panoramasıydı. O günlerin genç muhabiri Toker, "Son eserinizi ötekilere tercih ediyor musunuz," diye sormuştu. "Son romanım olduğu için *Sonsuz Panayır*'ı şimdilik bütün diğer eserlerimden fazla seviyorum. Lakin yeni bir eser veren her şahıs benim gibi düşünür. Bu yüzden, sevgime pek fazla itimat caiz değildir, sanırım. Bırakalım aradan biraz zaman geçsin, ne olacağını o zaman görürüz," demişti Halide.[847]

Yazı, Halide'nin yaşamının ayrılmaz parçasıydı. 12 yaşından beri yazıyordu. Gençlik günlerinde sabah kalktığında yazardı. Her kitabını bitirdikten sonra artık yeni bir şey yazamayacağı hissine kapılır, bütün kelimelerini ve yaratıcılık kudretini harcayıp bitirdiğini düşünürdü. Ancak yenisine başladıktan sonra, yine onu sürükleyecek bir humma gelirdi.[848]

Ruşen Eşref 1917 yılında ona, "Yazmakta bir gayeniz oldu mu?" diye sormuştu.

> Hiçbir gayem olmadı. Yazmayı, yazmak için sevdim. Bir insanın, nasıl sesi olur da söylerse, ben de bir kuş öter gibi yazdım. Yazmak hayatımın en büyük hazzıdır. Ve katiyen şöhret düşünmezdim. ... Eserlerimi de yazıp bitirdiğim andan itibaren, artık onlar bence bir değer taşımaz hale gelmişlerdir. Çünkü içimdeki ruhi mahiyette olan ihtiras maddileşince artık ehemmiyeti kalmıyor. Kabuğunu değiştiren bir yılan gibi, eskisine bakmıyorum bile; o kadar onlara

847 Metin Toker, "Halide Edib Adıvar ile bir Mülakat", *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1946.
848 Ünaydın, *Diyorlar ki*, s. 153- 166.

yabancı kalmak isterim. Yazılarımın epey bir kısmı böyle mahvolup gitmiştir. ...

Daima ince ve uzun kâğıda yazarım, yazdığım yer de alıştığım yer olmalı. Masam, hokkam, kalemim falan... Konuştuğumdan daha kolay yazarım. Sonra ... pek az okur düzeltirim.

"Gençleri nasıl buluyorsunuz?" sorusunaysa, hiç değişmeyecek cevabını vermiş, "Sanata doğru giden pek az, belki Yahya Kemal gidecek," demişti.

Adnan Princeton'da...

1947 yılında Adnan Adıvar ABD'ye davet edildi. ABD'nin ünlü üniversitesi Princeton iki yüzüncü kuruluş yıldönümü için düzenlediği törenlerde Adnan'ı fahri doktora ile onurlandıracaktı. Bu daveti sağlayan, Adnan'ın düzenli mektuplaştığı bilim tarihçisi George Sarton'du. Adnan kalp hastalığını göz ardı edip ABD'ye gitti, fahri doktor unvanını aldı. Kütüphaneleri gezdi. George Washington'un evini görmek için Washington'a da gitti. Dünyaca ünlü fizikçi Einstein'la tanıştı. Amerika ziyaretinden çok memnun döndü.

Dönüşünde ona herkes Einstein'ı sormuştu. Ünlü bilim adamı, Princeton'un sakin bir caddesi üzerinde beyaz bir köşkte yaşıyordu. Komşusu Gates, Adnan'ın dostuydu, çay randevusu kolaylıkla alınmıştı. Adnan Adıvar, o günü anlatan yazısında Einstein'ı "bir bilim talibi" olarak ziyaret ettiğini belirtiyor. Bunu zaten kendisine de söylemişti. Adnan, Einstein'ın ellerini çok güzel bulmuştu, tuhaf kaçmasa öpecekti. Ayrılırlarken, Einstein kendisine, "Ya bu ya öteki dünyada tekrar görüşürüz," demişti.[849]

Adnan Adıvar, Amerika dönüşünde İsmet Paşa ile bir gerginlik yaşadı. Türkiye'de demokrasi olduğuna Amerika'da kimsenin inanmadığını söyleyince, İnönü çok sinirlenmiş, sohbet kavgaya dönüşmüştü. İsmet Paşa sonunda Adnan'dan özür dilemişti. İnönü'nün defterlerinde 1947 yılının 9 Mayıs'ına şu not düşülmüş: Adnan Adıvar'ın ziyareti, Kavga...[850]

CHP iki partili rejime alışamıyor, devletin tek ve gerçek sahibi olarak her şeye hâkim olmak isteğinden vazgeçmiyordu. Baskıcı kanunlar hükmünü sürdürüyordu. Sıkıyönetim 1947 yılına kadar devam etti. Demokrat Parti'yse, kendisini, Atatürk'ün başlattıklarını

849 Adnan Adıvar, "Bir Adam Gördüm," *Dur Düşün* içinde Ahmet Halit Kitabevi, İstanbul 1950, s. 195.

850 İsmet İnönü, *Defterler*, cilt 1, s. 451.

tamamlayacak yeni siyasal akım olarak tanıtıyordu. Atatürk, reformları gerçekleştirmiş, altyapıyı hazırlamıştı, şimdi, DP de demokrasiyi getirerek onun reformlarını tamamlayacaktı.[851]

Ayşe Cebesoy, Halide ile Adnan'ın Milli Mücadele döneminden arkadaşları ile sık sık görüştüklerini, bu buluşmaların, Cebesoy'un Kuzguncuk'taki evinde, Karabekir'in Erenköy'deki evinde ya da Adıvarların Laleli'deki mekânında gerçekleştiğini söylüyor. Terakkiperver'in lider kadrosunda yaprak dökümü başlamıştı. 1948'de Karabekir'in ölümüyle boşalan Meclis başkanlığına Ali Fuat Cebesoy seçildi. Rauf Orbay büyük ısrar üzerine ara seçimlerde adaylığını koydu ama kazanamadı.

851 Zurcher, *Moderleşen Türkiye'nin Tarihi*, s. 310.

Vurun Kahpeye sinemada

Yapımcı Hürrem Erman, *Vurun Kahpeye* romanının film haklarına talipti. Atlas Film adına kendisine gelenlerin, "Bundan film olmaz," dediklerini Halide, açık seçik bir biçimde Erman'a aktardı. Kitabı, Hürrem Erman'a öneren, kadın oyuncu Sezer Sezin'di. Erman, filmin senaryosunu o güne kadar hiç senaryo yazmamış genç bir isme, Lütfi Akad'a emanet etti. Halide, alacağı 500 TL'nin Telif Hakları Komisyonu'na verilmesini istedi. Bir şartı daha vardı: Yapılacak çalışmayı görecek, kararını sonra verecekti. Lütfi Akad, oyun yazarı Selahattin Küçük ile birlikte filmin ana yapısını oluşturan bir tretman yazıp Telif Hakları Komisyonu Başkanı Şevket Rado'ya yolladı. Bir hafta sonra Laleli'deydiler.

> Beyaz saçları, ince yuvarlak çerçeveli gözlüklerinin gerisinde koyu gözleri, beyaz, saydam denecek kadar ince teniyle karşımızdaydı. Bizi içten bir davranışla karşıladı. Çalışmayı okuduğunu ve beğendiğini söyledi. ... Bazı sahneler hakkında ne düşündüğümü sordu. O sahneleri nasıl gördüğümü anlattım. Başını salladı, hoşuna gitmişti, sonra bir dolmakalem aldı, tretmanı dizinin üstüne koyarak köşesine bir iki satır yazdı. ... "Hakiki bir milli facia yarattınız, inşallah sahnede de muvaffak olursunuz."

Lütfi Akad tarihi not etmişti: 21 Haziran 1948. Senaryonun telifi konusunda bir sorun yaşanmadı. Halide Edib, "Çocuklara zorluk çıkarmayın," demişti Şevket Rado'ya.[852] Hürrem Erman, Lütfi Akad'a, "Filmi sen çekeceksin," dedi. Olurdu, olmazdı, derken çekimlere başladılar. Din adamı tiplemesi tepki çekse de, sansür sorun çıkartmamıştı.

852 Lütfi Akad, *Işıkla Karanlık Arasında*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2004, s. 54-55.

8 Mart'ta yer bulabildiler sinemalarda. O yıllarda Türkiye'de Kadınlar Günü kutlanmazdı. Özel gösterime Halide, Şevket Rado ile birlikte gelmişti. Salonda büyük bir alkış koptu. Lütfi Akad yanına gidip elini öptüğünde ağlıyordu. "Teşekkür ederim çocuğum," dedi. Elinde beyaz bir mendil vardı. Sezer Sezin'i göğsüne bastırıp öptü. "Güzel kızım çok teşekkür ederim, bana Milli Mücadele günlerinde çektiğimiz ıstırapları, o meşakkatli günleri yeniden yaşattınız."[853]

Halide, Lütfi Akad'a, Sezer Sezin'e ve yerli sinemaya uğurlu geldi. Taksim Sineması'nda[854] başlayan gösterim olağanüstü ilgi görünce Hürrem Erman sinemayı beş haftalığına kiraladı. Uzun süre gösterimde kalan filmden büyük para kazanmışlardı. Hürrem Erman 1973 yılında kendisiyle yapılan bir söyleşide, "Hasılat rekoru bugün bile kırılmış değildir," diyordu.[855]

Lütfi Akad, Halide Edib'in *Döner Ayna* romanını da filme çekmek istediyse de senaryo sansüre takılacaktı.[856]

Halide'nin tercihi Laurence Olivier

Halide, filmin başarısından hafif sarhoş olmuştu. Tam o sırada, sinemalarda Laurence Olivier'in canlandırdığı *Hamlet* Türkiye'de fırtınalar estiriyordu. Halide Edib ise, İngiliz dostu Toynbee'ye *Masks or Souls* (*Maske ve Ruh* adıyla çevrilecekti) adlı oyununu göndermişti. Hayalinde bu oyunun Avrupa sahnelerinde Laurence Olivier gibi bir isim tarafından oynanması vardı. Toynbee'ye, "Olivier'in *Hamlet*'i Türkiye'deki son heyecan. Arka sokaklar dâhil, herkes filmi görmeye koştu. Hatta bir senedir hiçbir gösteriye gitmeyen ben bile," diye yazmıştı. Halide, yazdığı oyunu Toynbee'ye şöyle anlatıyordu:

> 1935'te yayıncımın fikri bunun İngiliz okuyucusunun ilgisini çekecek cinsten olmadığıydı. Bana söylendiğine göre gerek Ruslar, gerek Almanlar, kitabı almaya pek hevesliydiler. Fakat onu ideolojik propagandaya çevireceklerini bildiğimden reddettim. Türkiye'ye dönüşümden sonra oyunun epey değiştirilmiş bir hali 1937-38 yılında, haftalık *Yedigün* dergisinde tefrika edilmiş, 1943'te de kitap olarak yayımlanmıştı.

853 Akad, *Işıkla Karanlık Arasında*, s. 88-90.
854 Sonraki yıllarda Taksim Sahnesi olarak kullanıldı.
855 Yedinci Sanat, Yapımcı Hürrem Erman'la Konuşma, 6 Ağustos 1973.
856 Akad, *Işıkla Karanlık Arasında*, s. 269, 270.

Şu sırada böyle bir piyes için psikolojik atmosferin uygun olduğunu hissediyorum. Acaba sizden oyunu okumanızı ve bu konudaki fikrinizi belirtmenizi istesem, çok mu fazla şey istemiş olurum? Bu oyunun Nasreddin Hoca ya da Shakespeare karakterini Laurence Olivier oynasa İngiltere ya da Amerika'da büyük sükse yapmaz mı?

Halide, Toynbee'ye *Vurun Kahpeye*'nin başarısını da anlatmış, "Avrupa filmlerinin mükemmeliyetinden çok uzak olan filmde" Adapazarlıların oynadığını, herşeyin çok gerçekçi olduğunu, ayrıca müzikal bölümleri de iyi bulduğunu yazmıştı.[857] *Masks or Souls*, 1953 yılında İngiltere'de basılacak, ancak oyunun sahnelenmesi hayal olarak kalacaktı.

857 Halide Edib'den Prof. Toynbee'ye mektup, 20 Şubat 1949, aktaran İnci Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler* içinde, s. 518-520.

Siyasete hazırlık

Soğuk Savaş yıllarında Türkiye'ye damgasını vuran siyaset antikomünizmdi.[858] Sovyetler'le bağlantılı olabilecek hemen her şey için cadı avına hazır bir siyasi ortam vardı.[859] 1946 yılında kurulmasına izin verilen sol partiler bir yıl içinde sıkıyönetim kanununa dayanılarak kapatıldı, sol yayın organları da aynı kaderi paylaştı. Ernest Hemingway'in *Çanlar Kimin İçin Çalıyor* adlı eserinden beyazperdeye aktarılan filmin yasaklanması için de bir kampanya başlatılmıştı. Filmde komünizm propagandası yapıldığı savunuluyordu. 1949 yılında da yazar Sabahattin Ali planlı bir devlet cinayetine kurban gitti.

Komünizme karşıtlığını her fırsatta ifade eden Halide Edib, düşmanı olduğu ideolojinin Türkiye'deki temsilcileriyle dirsek temasındaydı. Nâzım Hikmet'i saygı ile izliyor, onun hapisten çıkması için çalışıyor, Sertellerle dostluğunu kesmiyordu.

1950 yılı başında, siyasetin çehresi değişti. CHP'nin girişimiyle çıkarılan yeni Seçim Kanunu, muhalefete imkân tanıyordu. Halide Edib, seçim kanunu üzerine önemli bir yazı yazdı. *Akşam* gazetesi yazıya gereken önemi vererek birinci sayfadan yayımladı. Halide, demokrasinin kokusunu alıyordu:

Seçim Kanunu Çıktı

> Her partinin iştirakiyle seçim serbestliğini imkân dairesinde emniyet altına alan bir kanun nihayet çıktı. Bunun bizde derhal ideal bir

858 Levent Cantek, *Cumhuriyetin Buluğ Çağı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 142-158.

859 Levent Cantek a.g.e.; Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarih ve İdeolojisi* 1998, s. 22; 40.

seçim temin edeceğine inanmak doğru değildir. Esasen en ileri demokrasilerde dahi seçimin aksadığı noktalar vardır. Unutmamalıdır ki demokrasi ağır hamlelere, yüksek sıçramalara dayanan mütemadi bir ihtilal veya inkılap havasında değil, tekâmül içinde yürür, ilerler. Ve programlara daima sığmayan hayat şartları değiştikçe kendini ona göre ayarlar ve tedbir alır. Demokrasi, "bir darbe, bir duman"la dünyayı Cennet'e çeviren bir rejim değildir. ...

Gerçi dünyayı Cennet yapacaklarını iddia eden rejimler yok değildir. Fakat onlar umumiyetle demir perde arkasında kurulur ve arkasından sızan sesler pek de Cennet ilahilerine benzemez.

Demokrasi, kâğıt üstünden realiteye bir anda geçen rejim olmadığı, bir tek insan veya zümrenin değil, büyük cemaatler ve cemiyetin beraber çalışarak yarattıkları ve hiçbir zaman demir perde arkasına saklanamayacağı için daima tenkide, tashihe ve yeni tadil ve ilavelere muhtaç bir rejimdir. Ancak hür iradelerin beraberce yaratabileceği bu rejimi, işletmek, demokrasi mekanizmasını kullanmak ancak onu yaşatabilir. Çünkü insan, insan oldukça ihtirasını tatmin ve rakibini alt etmek için zaman zaman akla gelmedik kötü vasıtalara başvurmuş ve daima vuracaktır. Matlub olan şey, bu gibi vasıtalara başvuranlar meydana çıktıkça ceza görmelerini temin edebilmek ve bu emniyet hissini bir millete verebilmektir.

... Bir çeyrek asra yakın tek parti ve totaliter zihniyetle yaşamış olan bir memleketin Meclisinden böyle bir kanunu geçirmek, modern manada demokraside bir köprü başı elde etmek demektir. Bu kanunla umumi seçime girerken -hiç olmazsa şehirlerde ve kasabalarda- eski seçimlerden fazla halkın reyini serbestçe kullanması imkânı hâsıl olduğuna inanmak mümkündür.

Parlamento hayatına giriş bizde İkinci Abdülhamid'in mecburen verdiği Birinci Meşrutiyet'le başlar. Yani demokrasinin siyasi tohumu atılalı çok olmuştur. Bu Birinci Meclis o zaman mutlakıyet zihniyetini o kadar sarsmış, sultanı o kadar ürkütmüştü ki, sultan sadece Meclis'i kapatmakla kalmamış, hemen 30 sene mebuslar meclisi, Parlamento, Meşrutiyet gibi tabirleri adeta yasak etmişti. Demek ki bu millet şunca yıl evvel milletin menfaatini temsil eden bir meclisi seçmek olgunluğunu gösterebilmişti.

İttihat ve Terakki'nin ilk meclisi de aynı şartlar içinde seçildi. Fakat ondan sonra az istisna ile tek parti hükümetinin tasvip ettiği adamlardan başkası seçilemez oldu. Cumhuriyet rejimi de kısa bir müddet sonra tek parti icaplarına sımsıkı sarıldı. Bu devirlerde muhalefetin yalnız kötüsü, yani şahsi olanı değil, halkın menfaatini kastedeni dahi bir hıyanet telakki edildi. Bundan sonra mebusluk muayyen bir teşkilatın arzusuyla nasbedilen bir memuriyet oluverdi. Ve Avrupa'nın bazı yerlerinde tek parti, tek şef, tek taraf zihniyeti o esnalarda moda olması, tabii bizde de bu işi kolaylaştırdı. ...

... Bundan evvelki umumi seçim, bugünkü kanun elde olmamasına rağmen, mansup milletvekili ananesini bir dereceye kadar kırdı ve bir hayli mebus halkın hür reyi ile meclise geldi. Bu yeni kanun tatbik sahasında ne kadar aksarsa aksasın hiç olmazsa bir hayli yerde vatandaşa istediği parti listesine reyini serbestçe vermek imkânını bahşetmiş olduğuna inanıyoruz. Bu bir kazançtır! Fakat...

.... Demokrasi fi tarihinden beri "en büyük ekseriyetin en büyük faydası ve saadeti" demektir. Mamafih demokrasinin aynı zamanda ekalliyetlerin hatta ferdin hakkını korumakla mükellef olduğunu da unutmamak lazımdır. Bu noktanın bütün demokrasilerde az çok muvaffakiyetle halledildiğini hatırda tutmak şartıyla, en büyük ekseriyetin en büyük faydası ve saadetinin de ne kadar muhtelif, hatta bazen zıt görünen ne kadar çok cephesi olduğunu düşünmek ve ona göre hazırlanmak yalnız siyasi partilerin değil bütün rey sahibi vatandaşların da kaabiliyet ve kudretlerine göre düşünmek vazifelerini yapmak için bu büyük seçim çok büyük bir fırsat olacaktır.[860]

50 yılın en etkili isimlerinden biri

1950 Mart'ında Necmeddin Sadak'ın yönettiği *Akşam* gazetesi, son 50 yılın en etkili isimlerini ortaya çıkartmak için okurları arasında bir anket yaptı, Halide sekizinci sırada itibarlı bir yere oturdu. Rauf Bey ile Kâzım Karabekir Paşa'nın isimleri listenin sonlarında yer aldı. Enver ve Talat paşalar okurdan hatırı sayılır oy almışlardı. Sırasıyla isimler şöyleydi:

Atatürk, İnönü, Ziya Gökalp, Tevfik Fikret, Celal Bayar, Yahya Kemal, Mehmet Akif, Halide Edib, Ahmed Mithat, Abdülhak Hamit, Hüseyin Rahmi, Fevzi Çakmak, Talat Paşa, Enver Paşa, Prens Sabahaddin, Hamdullah Suphi, Şemsettin Sami, Rauf Orbay, Kâzım Karabekir, Akil Muhtar. [861]

Tam da o günlerde, Demokrat Parti'nin bir önde geleni Halide'yi evinde ziyaret ederek seçimlerde partilerinden aday olmasını teklif etti. 25 Nisan tarihli *Son Posta* gazetesi Demokrat Parti'nin ünlü adayları arasında onun da fotoğrafına yer verdi. Edib, İzmir'den bağımsız adaylığı kabul etmişti.

860 Halide Edib, "Seçim Kanunu Çıktı" *Akşam,* 20 Şubat 1950.
861 "20 Türk Şahsiyeti", *Akşam,* 11 Mart 1950.

Kadın inkılabı...

Türk Kadınlar Birliği başkanı gazeteci İffet Halim Oruz, *Kadın* gazetesi için Halide Edib'le uzun bir söyleşi yaptı. Kadınlar Birliği'nin ruhunu yaşatan İffet Halim, Meclis'teki kadın milletvekili sayısına önem veriyordu. CHP 6, DP ve MP ikişer aday göstermişlerdi. Halide'nin görüşleri şöyleydi:

> Kadın inkılabını baltalayıcı bir cereyan vardır. Geçen kış jüri heyetine iştirak ettiğim münazara tezini müdafaa şekli hakikaten üzüntü verici ve menfi cereyanı gösterici mahiyette idi. Ben kadın milletvekillerinin kemiyeti [sayısı] üzerinde fazla durmuyorum. Fakat keyfiyet [nitelik] mühimdir. Teşrii mecliste selahiyetli [yasama meclisinde yetki sahibi] kadınlarımızın vazife görmesi lazımdır.[862]

Yıllarca kadınları görünür kılmak için mücadele eden Halide Edib, güçlü kadınların Meclis'te bulunmasını isterken, temsil oranına hiç aldırmıyordu. Demokrasi mücadelesinde kadın temsilinin önemini kavramayan sözleri onu kendi geçmişiyle çatışır bir noktaya getirmişti.

İsmet İnönü, Halide'nin DP'den aday olmasına sinirlenmişti. İzmir konuşmasında "İzmir'den üç müstakil, demek başka müstakil bulamadılar. Bütün memlekette kadın adaylarda da biz onlardan altı misli fazlayız. Medeniyette, inkılapta da altı misliyiz," diyerek Halide'ye çatmıştı. Demokrat Parti topu topu iki kadın adayla yetinmişti.

Halide, propaganda görevini hakkıyla yerine getirdi. İzmir Fuar Gazinosu'nda ve Bornova'da konuşmalar yaptı. Fuar Gazinosu'ndaki toplantıya binlerce kişi katılmıştı. Konuşmasına demokrasinin uzun bir tarifiyle başlayarak, İnönü'nün kadın aday sayısına ilişkin eleştirisine kendisine pek de yakışmayan bir cevap vermişti. "Millet istediğini milletvekili seçmekte hürdür. Demokraside şu sayıda kadın milletvekili bulunacağı şartı yoktur," diyordu. Kuvvetler ayrımını savunmuş, komünizmin önüne geçmek için hayat seviyesini yükseltmekten söz etmiş ve demokrasiyi komünizm afetini yenmekte tek çare olarak gördüğünü anlatmıştı.[863] Gazetelerde yayımlanan fotoğrafları onun, çok sayıda kadının geldiği adaylık propagandasına başörtülü çıktığını gösteriyor. Halide adaylığını koyduğu günlerde,

862 İffet Halim Oruz, "Halide Edib Adıvar" *Kadın Gazetesi*, 8.5.1950, (Kadın Eserleri Kütüphanesi Küpür Arşivinden)

863 "Prof. Halide Edib Adıvar'ın İzmir'de konuşması," *Akşam*, 9 Mayıs 1950.

yaşı dolayısıyla, fakülteden bir daha dönmemek üzere ayrılmıştı. 10 yıl birlikte olduğu meslektaşlarına veda etti. Vahit Turhan, "Anlaşamadığı kimseler olmuştu, belki istemeyerek onları kırmıştı. Şimdi hepsinin birer birer gönlünü alıyordu. Kendisini dakikalarca alkışladık," diyor.[864]

İkisi de aday

Laleli'deki evin tek milletvekili adayı Halide değildi. Adnan da adaydı. Samet Ağaoğlu, Demokrat Parti kurulunca ikisinin de yeniden siyasi hayata girmek hevesine kapıldıklarını yazıyor.

> Bu heveste geçmişin bir çeşit intikamını almak hissi en çok kocasında belirdi. Kendisine her iki partice yapılan tekliflere karşı yine her iki partiden aynı zamanda aday gösterilmek şartını ileri sürdü. Memleketin siyasi hayatına partiler üstü bir hakem olarak katılmak istiyordu. Karısı ise yadırganmayacak yolu seçerek, Demokrat Parti listesinden müstakil aday olmayı kabul etti.[865]

İki partiden birden aday olmak isteyen Adnan, son gün geri çevrildi. Halide Edib ise İzmir'den milletvekili seçildi. CHP 69 Demokrat Parti 408 sandalye kazandı. Ömer Sayar son anda açıkta kalan Adnan Adıvar'ın ruh halini şöyle anlatıyor:

> Çok rencide oldu. Büyükannemin seçilişini gölgede bıraktı o olay. O da Fuat Köprülü'den kaynaklandı. Bu reddetme olayı yasal sürenin bitmesine bir gün kala gerçekleşti. Dolayısıyla adaylığını koyamamış oldu. Ama öncesinden de galiba bu söz kendisine verilmişti. Çok canı sıkıldı. Seçimlerden hemen sonra Fuat Köprülü geldi bize, biraz da özür dilemek için... O efendi Adnan Adıvar, hiç yüz vermedi ona.

Seçimlerde CHP'nin uğradığı yenilgiden sonra, Erik Jan Zürcher, İnönü için, "Sadık ama esasen güçsüz bir muhalefet oluşturmak istemişti. Hesaplamasında yanılmıştı, ama şimdi sonuçları kabul edip iktidarı büyük bir nezaketle devretmekteydi," diye yazmıştı.[866]

---

864 Vahit Turhan, "Hocalık Yönüyle Halide Edib Adıvar", *Cumhuriyet*, 18.1.1964, Hilmi Yücebaş içinde s. 125.

865 Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, s. 169-173.

866 Zurcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*.

Nâzım için ilk imza Halide'den

1950 seçimleri için partiler propaganda faaliyetine giriştiklerinde, hapiste yatmaktan sabrı taşan Nâzım, açlık grevine başlamıştı. 14 Mayıs'ta iktidar el değiştirmiş, Nâzım unutulmuştu. Açlık grevinden vazgeçmezse ölecekti. Abidin Dino onu ikna etmek için Ankara'dan gelerek, büyük bir tartışmanın ardından açlık grevini geçici olarak durdurma sözünü almıştı. Nâzım'ın bir koşulu vardı. 20 tanınmış aydının imzalayacağı bir mektup gelmeliydi.

En saygın isimler Halide Edib ile Adnan Adıvar ikilisiydi. Abidin Dino, Mina Urgan ile Adıvarların evine gitti. Güzin Dino, "... sonunda imzalar alınıyor, üst tarafi çorap söküğü gibi..." diye anlatmış bu süreci.[867]

İki ayrı dilekçe hazırlanmıştı. Birini ünlü yazarlar ve sanatçılar, diğerini de doktorlar, avukatlar ve diğer meslek gruplarından kişiler imzalamışlardı. Nâzım'ın dayısının kızı ve yeni aşkı Münevver, binlerce imza toplamıştı.[868] Ahmet Emin Yalman da, Nâzım'ın af dilekçesinin Dr. Adnan ve Halide Edib'in girişimiyle hazırlandığını yazıyor.[869]

867 Güzin Dino, *Gel Zaman Git Zaman*, Can Yayınları, İstanbul, 2000 s. 125.

868 Saime Göksü- Edward Timms, *Romantik Komünist*, Doğan Kitap, İstanbul, 2001, s. 268.

869 Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim, Geçirdiklerim*, cilt 2, s. 1500.

Halide Edib Meclis'te

Heyecanlı bir tren yolculuğunun ardından Ankara'daydı. Siyah dik yakalı bir giysi seçmiş, saçını her zamanki gibi ortadan ayırıp ensesinde minik bir topuz yapmıştı. Yuvarlak gözlükleri gözündeydi. Meclis kapısından içeri milletvekili kimliğiyle girdi.[870] Kürsüye, deftere yazdığı konuşması ile çıktı, seçimlerin özgürce yapılmış olmasından duyduğu memnuniyeti belirtti. Yaşananların Türk tarihinde bir dönüm noktası olduğuna inanıyordu. "14 Mayıs'ta aziz milletimizin kafasının içinde demokrasi ışığını salan fikir ve iman güneşi doğmuştur," dedi ve 14 Mayıs'ın demokrasi bayramı olarak kutlanmasını istedi.

"Her nevi devletçilikten kaçınma mecburiyetine," değindi, hükümetin izleyeceği ekonomik programa ilişkin görüşlerini açıkladı, ardından da gerçek demokratik bir mecliste bulunduğu inancıyla hükümet programına eleştirilerini sıraladı. Hükümet programındaki Maarif hedeflerini yeterli görmüyordu; totaliter anlayışın, çocukların "zihnine hükmettiğine" inanıyordu. "Gençleri avlamak için totaliter rejimlerin usulleri çok itina ve ustalıkla tatbik edilmiştir. ... Maarif sistemimizi A'dan Z'ye kadar değiştirmek zamanı gelmiştir," dedi. Dileği, eğitimin özgürleşmesiydi.

Programdaki birkaç satırını, vicdan ve söz hürriyeti açısından pürüzlü bulmuştu. Bu görüşünü de açıkça ifade etti. Aşırı cereyanların tehlikesinden söz eden paragraf "mizah ve tenkit kisvesi" altında yapılacak yayını, baskıya açık kılıyordu. Türkiye'de Tevfik Fikret'i beğenenlere komünist, Mehmet Akif'i beğenenlere de mürteci denildiğini hatırlattı. Ve ekledi:

870 Yeni Meclis binası 1961 Ocak'ında açıldı. Halide Milli Mücadele yıllarının Meclis binasına gidip geliyordu.

> Mürteci, ırkçı, komünist... Bunların birini ötekine tercih edemezsiniz. Bunlar yalnız Türk milletinin değil, bütün medeni dünyanın düşmanları ve mikroplarıdır ve bu mikroplara karşı tek aşı, demokrasiyi himaye etmektir.[871]

Halide'nin konuşması Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu'nun konuşması kadar önemsenmişti. *Milliyet* gazetesi konuşmayı manşetten Halide'nin fotoğrafiyla birlikte yayımladı.

Ancak Halide'nin sevinci kursağında kalmıştı. Teklifi amacını aşmış ve onu yıpratmalarına neden olmuştu. Bunun üzerine, 14 Mayıs'a Dair Son Söz" başlıklı bir yazı yazdı.[872] Öncelikle ailesi adına konuşmadığını, iki hür insan olarak birbirlerinin kanaatlerine saygı duymakla birlikte isim arkadaşlığı sebebiyle Adnan Adıvar ile eşit düşündüklerinin zannedilmemesini istedi. 14 Mayıs'ın kıymetinin bilinmesini istiyordu. Acı hatıralar ve korkular yaratan seçimlerin hatırlarda olduğunu yeniden vurguladı.

Halkın demokrasiye olan imanı onu coşturmuştu. Özgür seçimlerle iktidarın el değiştirmesinin, yurtdışında memnuniyet yarattığını, yaşanan seçimlerin dünya çapında totaliter zihniyetle, demokrasi zihniyeti arasındaki kavganın bir parçası olduğunu anlatmıştı. Bu bayramın başka ülkelerce de benimseneceğini hayal ediyordu.

Halide, tipik klasik sağcı ve solcu tanımlamalarının dışında bir zihin yapısına sahipti. Nâzım'ı hapisten çıkartmak istiyor, çoğulculuğu savunuyor, buna karşılık antikomünist olduğunu tekrar tekrar yazıyordu. Siyasete aydın kimliğiyle yaklaşması kafa karıştırabiliyordu. Halide'nin beynini kemiren Nâzım sorunu o günlerde bir çözüme kavuştu. Yeni Meclis'in ilk icraatlarından biri, Kısmi Genel Af Kanunu idi. Nâzım Hikmet bu yasadan yararlanarak 16 Temmuz günü tahliye edildi. Affın Nâzım'ı dışlayarak çıkması için çabalayanlar yenik düşmüştü. Nâzım, avukatı aracılığıyla yaptığı açıklamada şöyle demişti:

> Bu gece sırtüstü yatıp gökyüzüne bakacağım. Yıldızları, ıssız bucaksız ufukları seyredeceğim. Çünkü hapishanede yattığım yerden tavandan başka bir şey görmüyorum.

871 TBMM Zabıt Ceridesi, IX. Dönem, Birleşim: 5, cilt: 1, 02.06.1950, s. 98-100.
872 Halide Edib, "14 Mayıs'a Dair Son Söz", *Akşam*, 14 Haziran 1950.

Özlenen demokrasi

Demokrat Parti önderliği, "çoğunluğu temsil ettiğini, bu çoğunluğun kendisine gerekli gördüğü her şeyi yapmak için mutlak yetki ve meşruiyeti verdiğini" düşünüyordu.[873] İlk büyük icraatları, binlerce kilometre ötedeki bir savaşa, Kore'ye asker göndermek oldu. Türkiye, ABD'nin yanındaydı, hem de silahı ve ordusuyla.

Halide Edib, "Fikir Hürriyeti ve Muharrir Ortak Masası" toplantısı için ağustos ayında Edinburgh'a gitti. Bulutlu bir gece yarısı Yeşilköy Havaalanı'ndaki yolcuları seyrederken içine garip bir his çökmüştü. İngiltere'ye sekiz saatte uçtular. Kendisini uçak yolculuğuna ikna eden genç arkadaşına teşekkür borçluydu. Bu arkadaş genç kızlığını bildiği ilk kadın avukat Süreyya Ağaoğlu idi. Yıllar önce Suriye çöllerinde uçakla yaptığı küçük tur çok gerilerde kalmış, 60'lı yaşlarında çıktığı bu uzun yolculuk onu korkutmuştu:

> Fırıl fırıl yanan dönen ışıktan, gözleri birer hortum gibi havayı altüst eden kanatları, acayip hareketli kuyrukları ile üzerimize gelen bu makine canavarını, tarihten evvel hüküm süren, insanların belki birer maymun oldukları zamanki korkunç ve muazzam hayvanlara benzettim.[874]

Süreyya Ağaoğlu anı defterine şunları yazdı: "Kendisi ile olan samimiyetimiz hiçbir zaman Londra yolculuğumuzdaki kadar ileri gitmemişti. Her vakit şık, yüzü pudralı olarak tanıdığım Halide Hanım'ı ... çok değişmiş buldum: Başörtülü, orta halli bir hanım olmuştu. Yol boyunca bana hayatının mühim safhalarını anlattı: Salih Zeki Bey'e olan sevgisi, evlenmeleri, boşanmaları, Adnan Bey'e olan hürmeti, arkadaşlığı vs."[875]

Halide uçak yerine gemiyle döndü. Filolojiden öğrencisi Ayşe Cebesoy da aynı gemideydi.

> Evlenmiştim. 1950 yılıydı, eşimle bir Avrupa seyahati yaptım, Brüksel'de Avrupa atletizm şampiyonası vardı, eşim Ruhi Sarıalp şampiyonaya katılmıştı, dönüşte Marsilya'dan *Ankara* vapuruna bindik, rahmetli Şefik kaptandı, süvari; vapurda, Hüseyin Cahit Yalçın'ın eşi, kızı Azade ile gelini Macide Teyze de vardı. Halide Edib'le Hüseyin Cahit canciğer dost imişler fakat aralarına bir kara kedi girmiş. Halide Hanım da Kral Arthur'un yuvarlak masa kongresinden dö-

873 Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* s. 323.
874 Halide Edib "Daha iyi Yeni Dünya", *Akşam*, 19 Eylül 1950.
875 Ağaoğlu, *Bir Ömür Böyle Geçti*, s. 109.

nüyor. Ona da bir kamara ayrılmış. Yukarıya çıkmıyor, aşağıda oturuyor ve hasta. Benim gemide olduğumu öğrenince, "Aman Ayşe bana gelsin," demiş. Yanına inince bir daha yukarıya çıkmak kısmet olmadı. Mütemadiyen bana kitap okuttu. Kocam yukarıda keyif çatıyor onlarla, ben aşağıda Halide Hanım'la. Yukarıdan bana haber yolluyorlar, esaretten ne zaman kurtulacaksın diye.

Dört gece beş gün sürdü yolculukları. Vapur Boğaz'a girerken, "Beni çıkar yukarıya güverteye," dedi Ayşe Cebesoy'a. Kızkulesi gözükünce, "Fış fiş kayıkçı, kayıkçının küreği, akşama fincan böreği" tekerlemesini söylemeye başladı. Ayşe Cebesoy da ona katılmıştı.

Din ve dinsizlik softaları

Edinburgh konferansları sırasında yazarlardan biri ona, "Sizdeki laisizm nihayet İslam dinini kaldıracak, hepiniz Hıristiyan olacaksınız," demişti. Halide Edib de laikliğin uygulamada aksaklıklar barındırdığını düşünüyordu. "Bugün laisizm maalesef bizde din ve dinsizlik softaları arasında bir top gibi oynanan mevzu olmuştur," diye yazacaktı. Bu alanda taklitçiliği hatalı buluyordu. Devleti aradan çıkartan bir formül öneriyordu. Hıristiyan cemaatinde, din adamlarının yetiştirilmesi ve çocukların dini eğitimi nasıl cemaate bırakılmışsa, Müslüman çocukların eğitimini de cemaate bırakmanın uygun hal yolu olabileceğini düşünüyordu.[876]

PEN Türkiye başkanı

Halide Edib, Edinburgh dönüşü, üyesi bulunduğu Uluslararası PEN Kulüpleri Federasyonu Türkiye merkezini kurdu ve başkanlığını üstlendi. Derneğin amacı, yazı ile uğraşan insanların dünya çapında özgür olmalarını sağlamaktı. İlk üyelerin arasında Refik Halit Karay, Fuat Köprülü, Reşat Nuri Güntekin, Nadir Nadi, Muhsin Ertuğrul, Bedri Rahmi Eyüboğlu, Nurullah Berk, Sabri Esat Siyavuşgil, Yaşar Nabi Nayır, Fikret Adil, Macit Gökberk, İbrahim Hoyi, Semih Tiryakioğlu, Tahir Alangu, Cavit Orhan Tütengil vardı. Toplantılar, genel sekreterliğe getirilen Fikret Adil'in evinde yapılıyordu.

876 *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, s. 218.

Meclis'te aradığını bulabilmiş miydi?

Ömer Sayar, Halide Edib'in milletvekili olunca sık sık Ankara'ya gitmeye başladığını anımsıyor. Meclis'tekilerin çok da yabancısı değildi. Samet Ağaoğlu, "Meclis yepyeni insanlarla eskinin tanınmışlarından meydana gelmişti," diyor.[877] Eski dostu Terakkiperver Fırka yöneticisi Ali Fuat Cebesoy bu kez CHP yerine Demokrat Parti'den milletvekiliydi. Türk Ocağı'ndan arkadaşı Hamdullah Suphi Tanrıöver, General Selahattin Adil, General Muzaffer Ergüder, edebiyatçı Ali Canip gibi kendi kuşağının isimleri ile parlamentodaydı. Halide'nin cumhurbaşkanlığına getirilen eski komşusu Celal Bayar'la bir muhabbeti yoktu; birbirlerini pek sevmezlerdi.

Ömer Sayar, Ankara yolculuklarını şöyle anlatıyor:

> Adnan Adıvar kalp hastası olduğu için aniden bir şey olmasından endişe edilirdi. İkisi de gece evde yalnız kalmaya korkarlardı. Büyükannem Ankara'ya gittiğinde ben Adnan Adıvar'la birlikte büyükannemin yatağında yatıyordum.
>
> Ankara'ya gidişlerinde Ayet Amca'mın evinde kalırlardı. O, Başbakanlık Murakabe [Denetleme] Kurulu üyesiydi, şeker fabrikalarını vb. teftiş ederdi. Ayet Amca'm da milletvekilliği yapmıştı. Giresun'dan seçilmişti. Çok iyi bir teknisyendi. Politik tarafı yoktu ama.

Ayet'in eşinin ilk evliliğinden olan kızı Leyla Elbruz, Ayet'i anlatırken, "Yaşantısı ile dikkatli bir insandı," diyor ve devam ediyor, "Çok iyi eğitim gördüğü için İsmet İnönü ona sayısız öneride bulunmuş ama o hepsini geri çevirmiş. Başbakanlık Murakabe Heyeti üyesi olarak çalışmaktaydı. İnönü'nün teklifiyle bir dönem mebusluk yaptı. Bizim evde üç milletvekili olurdu bir ara. Bayındır Sokak'ta iki yatak odalı küçük bir evde yaşardık." Leyla, İngiliz filolojisini bitirince bir yıl hazırlık olarak para almadan çalıştı. Sonunda asistanlık planlarını bozarak Ankara'ya geri döndü. Leyla, Hacettepe Üniversitesi'nde Karl Mainheim'in yanında doktora yapacaktı. Konusu ise, "Devlet Eliyle Toplumsal Değişme" idi.

"Eğitim totaliter ideolojiye dayanıyor"

1951 Şubat'ında Milli Eğitim Bakanlığı bütçe görüşmeleri sırasında Halide Edib, eğitimde diktatörlüğe yatkın bir kültürün egemenliğinden şikâyet etti:

---

877 Samet Ağaoğlu, *Arkadaşım Menderes*, Rek Tur Kitap Servisi, İstanbul, 1967, s. 94.

> Teknik ve müspet ilimler bakımından Türkiye maarifi mazi ile kıyas edilemeyecek kadar ileridedir. Fakat fikir bakımından, yeni moda maskeler arkasında bir sürü hortlaklar vardır. Bu hortlaklar eski zulüm ve istibdatların birer yeni tefsir ve kılıklarından ibarettir. Bunlar 20. asrın diktatörlerinin markalarıdır. Bunlar makinalı korkunç çarklardır, maalesef böyle bir idare mekanizması hâsıl olduğu an ta diktatörün kendisinden en basit vatandaşa kadar çarkın dişlerine sıkışır.[878]
>
> ....
>
> Üniversite muhtariyeti [özerkliği] Cumhuriyet devrinin en hayırlı bir işidir. ... İlk tatbik devrinde yarattığı aksaklıklar ne olursa olsun, muhtariyeti kısmak değil genişletmek ve icap eden değişmeleri üniversite profesörlerinin eline bırakmak gerekir.[879]

Başbakan yardımcısı Samet Ağaoğlu, çocukluğundan beri tanıdığı ve hayran olduğu Halide Edib'in Meclis'teki ayrıksı konumunu gözlemişti.

> Bana çocukluğumdaki gibi, "Samet yavrum," diye hitap ediyordu. Parti liderlerinden uzak duruyor, daha çok Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelmiş yeni insanlarla konuşuyordu. Fakat bu genç taşra avukatları, ilçe eşrafi, yeni kuşakların heyecanlı yazarları, doktorları ismini daha çok romanlarından bildikleri, yüzünü ilk defa gördükleri, beli biraz bükük, tatlı sesli ihtiyar kadının ne konuşma üslubunu, ne fikirlerini kolay kolay anlayamıyorlardı. O da bu Meclis arkadaşlarını duruşu, yüzünün çizgileri, bakışlarıyla yadırgar gibiydi.[880]

Atatürk'ü Koruma Kanunu

1951 Mayıs'ında Ankara trenine binmeye hazırlanırken, Atatürk'ü Koruma Kanunu teklifinin aleyhinde bir konuşma yapmayı kafasına koymuştu. Ömer Sayar, Adnan Adıvar'ın Halide'yi frenlemeye çalıştığını hatırlıyor:

> Demokrat Parti iktidara gelince Atatürk heykelleri kırılmaya başlamıştı. Halide Edib, "Tamam bir kanun çıksın ama Atatürk büyük bir askeri dehadır, yalnız ilahlaştırmamak lazım diyeceğim. İlahlaştırırsak her yaptığı kayıtsız şartsız doğrulara dönüşür bu defa..." dedi. Hiç unutmuyorum Adnan Bey'in ne dediğini, "Kurbanın olayım, Halide, sen bu tip konuşmalar yapma, yanlış anlaşılır, çok kötü olur,"

878 TBMM Zabıt Ceridesi, IX. Dönem, Birleşim: 51, cilt: 5, 25.02.1951, s. 759.
879 TBMM Zabıt Ceridesi, IX. Dönem, Birleşim: 51, cilt: 5, 25.02.1951, s. 760.
880 Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, s. 196.

dedi. Babaannem inat etti: "Hayır ben yapacağım, fikrim böyle," dedi. Yaptı ve kıyamet koptu, sıra kapakları vuruldu Meclis'te.

Meclis zabıtlarına göre, Halide, "Demokrasi demir bir leblebidir," diye başladığı ünlü konuşmasını etkileyici bir demokrasi tarifi ile sürdürmüştü: "... dişleri parça parça eder, yutması müşküldür, müşkül olmakta devam edecektir ve bu hal her memlekette devam etmektedir. İşte bugün bizi derin heyecana atan mevzu, o demir leblebiyi midemizde, yani manevi varlığımızda hazmetmek için yaptığımız mücadeleden ileri gelmektedir."

Atatürk'e ilişkin görüşlerini de kürsüden şöyle ifade etmişti:

> ... bu milleti Atatürk yoktan var etmiş değildir. Atatürk bu milletin evladıdır. ... Atatürk'e dil uzatmak gibi bir saygısızlığın önüne geçmek için yeni bir kanun yapmayı bir Şark zihniyetinin mahsulü diye telakki ederim. ... kablettarih [tarih boyunca] put haline gelen ve bugün yerlerinde yeller esen eski saltanatlar devrinde şahsı ilahileştirmek ve onlara adeta bir put gibi tapmak zihniyetinin tekrar hortlaması gibi geliyor. Muteriz olan [itiraz eden] arkadaşları komisyonda ve burada dinledikten sonra, sanıyorum ki, Atatürk'e bütün varlıklarıyla bağlı olan insanlar da buna aleyhtar görünüyorlar.

Halide Edib, böyle bir yasanın eleştiri özgürlüğüne engel olacağını düşünüyordu.

> Müsaade ederseniz bu inkılaplara Cumhuriyet inkılabı, Türk Milletinin inkılapları diyeyim. Gerçi bunun son safhasını ve en yüksek şeklini Atatürk vermiştir. Fakat Atatürk de bu memleketin evladıdır, inkılaplar da bu milletin inkılabıdır.

Atatürk'ü Koruma Kanunu'na karşı çıkanlar az değildi. Teklifin reddedileceğinden endişeye düşen DP'liler, Halide'nin Meclis'te yaptığı konuşmaya iyiden iyiye sinirlenmişlerdi. Kendi partilerinden bağımsız olarak Meclis'e girmiş bu eski muhalif, şimdi de onlara kafa tutuyordu.

Niğde milletvekili Hüseyin Ülkü, Halide'ye geçmişin mandacısı olduğunu hatırlatmakta vakit kaybetmedi. İktidar Partisi milletvekillerinden Cezmi Türk, "Atatürk'e diktatör diyen büyüklerimiz oldu," diye başladığı konuşmasını Halide Edib'le bağlantılandırarak sürdürdü...

> ... Sayın Halide Edib Hanım, Milli Mücadelenin en büyük kadın kahramanı, büyük eserler yazan kadınlık kültürünün anası Halide

> Edib Hanım Atatürk'le mübareze [çatışma] halinde kalırsa dayanabilir mi, tahammül edebilir mi arkadaşlar? (Ne münasebet sesleri, devam devam sesleri)

Cezmi Türk'ün söyledikleri Halide Edib'in canını sıkmıştı. O da söz isteyip cevap hakkını kullandı. Konuşmacının kendisini Atatürk ile karşılaştırmasının anlamsızlığına dikkat çekti ve Meclis'e ısrar üzerine girdiğini ifade etti.

> Nasılsa sevk-i talih ile, İzmir'in ısrarı üzerine ve sayın bir büyük adamın evime kadar gelerek bize yardım ediniz demesi üzerine (gürültüler) ve hissen demokrat olduğum için hiç de mizacıma uymayan bu muhitin içine düşmüş bulunuyorum. (Soldan gürültüler, kimse ayağına gelmemiştir sesleri) Herhalde benimle Atatürk'ü mukayese etmekte hiçbir münasebet yoktur.

Bayar'ın kızı Nilüfer ile evlenip Bayar ailesine damat olan Kütahya Milletvekili Ali İhsan Gürsoy, "Bir yükse, istifa edersiniz," diye müdahale etti. Halide Edib soğukkanlıydı. "Öyle bir şey kastetmiyorum, milletvekilliğinden istifa edilemez," diye cevap verdi. Arkasından da inkılapların Atatürk inkılapları diye anılmasına itirazı olduğunu söyledi ve ekledi: "Bunlara sadece Türk milletinin büyük evladı Atatürk'ün ismi ve onun tesiriyle çıkmış olan kanunlardır demekte devam edeceğim -yine inkılaplar milletindir."[881]

Samet Ağaoğlu o günü şöyle anlatıyor:

> ...günün birinde kürsüde ağzından bir cümle fırlıyor: "Bir tesadüf aranıza düştüm!"
>
> "O, bu ne demek" haykırışları, ayak patırtıları sıra kapakları gürültüsü arasında konuşmasını acele acele bitirerek salondan çıkıyor.[882]

"Düştüm aranıza" sözleri DP'lileri ayaklandırmıştı. Halide'nin istifasının isteneceğine dair gazetelerde haberler çıktı. Halide, ertesi gün gazetelere bir açıklama gönderdi.

> Benim yetişme tarzıma uygun olmayan "muhite düştüm" sözü yanlış anlaşılmıştır. Bu sözle Meclis'e yukarıdan bakar gibi bir ruh haleti sezilmiş; mesele bu değildir. Ben siyaset alanında henüz ilk mektebi bitirip yine siyaset alanında üniversiteye girmiş bir insan hissini taşıyorum. Bundan dolayı kendimi büyük görmek hissi mevcut de-

881 TBMM Zabıt Ceridesi, IX. Dönem, Birleşim: 73, cilt: 7, 07.05.1951, s. 89-120.
882 Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, s. 195.

ğildir. Bilakis kendimi bu alanda beceriksiz addederim. Sözlerimi yanlış anlayan arkadaşlarım varsa teessüf ederim ve kendilerinden özür dilerim.[883]

İstifa dedikodularına cevap olarak da, "Böyle bir şey mevzubahis değildir," demişti. Atatürk'ü Koruma Kanunu 50 üyenin ret, 6 üyenin çekimser oyuyla kabul edildi. Samet Ağaoğlu'nun gözlemlediği kadarıyla, o günden sonra biraz hırçın ve hiddetli bir Halide görüldü. Milletvekili Halide'nin Meclis ve Demokrat Parti ile bağı da bu olaydan sonra giderek zayıfladı.

Bir keresinde, onu ziyarete gelen Vedat Günyol ve Samim Kocagöz'le dertleşmişti. Ankara'da "Bırakın şu Amerikan mandacısı gitsin," demişlerdi Halide Edib için. "Ben Amerikan mandacısı değilim, Bu demokratlar tam Amerikan mandacısı," demişti Samim Kocagöz'e.[884]

Kılıç Ali Halide'yi ihbar ediyor

1952 yılının ilk günü, *Milliyet* gazetesinde canını sıkan bir yazı dizisiyle yüz yüze geldi. Kılıç Ali anılarını kaleme almıştı; Halide'nin Mustafa Kemal ile çatışması gündeme gelecekti. Kılıç Ali, "Mustafa Kemal'e derin bir kin ve garaz duyan" Halide'nin yurtdışında kaleme aldığı bir kitapta düşüncelerini alenen yazdığını söylüyordu. Halide'nin Mustafa Kemal ile çeyrek yüzyıl önce yaşadığı anlaşmazlık küllenmiş, kitap da Türkçede yayımlanmamıştı. Ancak eski defterleri karıştıran Kılıç Ali, Halide aleyhinde suç duyurusunda bulunuyordu:

> Halide Edib Hanım ... kızgın ve kırgın bir hal almış, hatta kulaktan kulağa Mustafa Kemal'in aleyhine dedikodulara ve fısıltılara bile başlamıştı. Bu mebus hanımın o kitabındaki yazılarının tercüme edilmiş bazı parçaları şimdi gözümün önünde duruyor. Mustafa Kemal'i korkaklıkla, iki yüzlülükle itham eder ve daha nice safsatalar ihtiva eden o garez, kin ve iftira mahsulü herzeleri nakletmekten memleket hesabına Gazi'ye milli hürmetimiz adına utandığım için buraya almaktan utanıyorum.

Dr. Adnan'ın karısının tesiriyle, bulunduğu yüksek mevkie bakmadan muhalefetin yanında yer aldığını yazıyordu. Yazı dizisi gün-

883 15.05.1951, *Milliyet.*
884 Çetinkaya, *Çağımızın Üç Tanığı*, s. 132,133.

lerce sürdü. Kılıç Ali, İsmet İnönü'yü de aşağılıyor, onun Mustafa Kemal'in safında çaresizlikten yer aldığı fikrini işliyordu.[885]

Siyasete Veda

Seçim yılı olan 1954'te Halide, Demokrat Parti ile yaralı ilişkisini sonlandırdı. Meclis'te aradığını bulamamıştı. Demokrasi mücadelesine kitaplarıyla katkıda bulunacaktı. *Siyasi Vedaname*'sini yazdı ve *Cumhuriyet* gazetesine yolladı. İzmir Asmaaltı'nda seçmenleriyle sohbet eder bir havada kaleme aldığı makalede, diktatörlüğe karşı demokrasi için formüllerini sıralamaktaydı.

> Müfrit sağ veya sol rejimler ideolojilerine daima demokrasi damgası vururlar. Gerek Demir Perde arkası, gerek ırkçı diktatörlükler der ki: Halkın sesi, Hakkın sesidir. Halk ve millet isterse muayyen bir durum yaratmak için mukadderatını tek bir şahsa teslim edebilir. Fakat buna, hakiki demokratlar diktatörlük derler. Gene derler ki, millet, herhangi seçtiği ve mutlak ekseriyeti haiz bir Meclis'e de isterse her hakkı, hatta insan haklarını, anayasayı da çiğneyecek kudreti verebilir. Fakat buna tarih Meclis diktatörlüğü damgasını basmıştır.

İdarenin siyasi iktidardan bağımsız olmasını istiyor, bir de senato tipi meclis öneriyordu.[886] Bu "garip" kadın aslında listesinden aday olduğu partiye sen diktatörsün diyor, seçim propagandası öncesinde oy sahiplerini uyarıyordu.

Geçmişte siyasi partilerin yaşadığı feci tecrübelere rağmen bir avuç demokratın parti kurmasının kudretli bir cesaret gösterisi olduğuna inancını kaybetmemişti. "Tarihi ne partiler, ne şahıslar ne de zümreler yaratmıştır," diyordu. Üç yıl önce söylediklerinden pişman değildi.

1928 yılında Halide için yazdığı nefret dolu hakaret yazısına yer verdiğimiz, Orhan Seyfi Orhon, bu kez Demokrat Partililerin militan kalemi olarak ona cevap veriyordu: "...edebi hayatından bin defa daha ihtirasla siyasi hayata atıldıktan sonra, Halide Edib Hanım'ı ben kendi dünyamın içinde kaybettim."[887]

Orhon ve benzerleri gibi gibi düşünmeyenler de vardı. *Vatan* gazetesi yazı işleri müdürü Enis Tahsin Til, "... muhtelif meseleleri-

885 "Kılıç Ali Anlatıyor" No:78, *Milliyet*, 01. 01. 1952.

886 Halide Edib, "Siyasi Vedaname," *Cumhuriyet*, 5 Ocak 1954.

887 Orhan Seyfi Orhon, "Vedaname," Zafer, 7. 1. 1954; aktaran Orhan Koloğlu "Halide Edib, Devrimler, ve Demokrasi", *Tarih ve Toplum*, Eylül 1998, Sayı 177.

miz hakkında söyledikleri, esaslı bir program mahiyetindedir. Fakat ne yazık ki gazetelere daha ziyade şahsi münakaşalar aksettiğinden bunu herkes öğrenememiştir. Sayın İzmir mebusu komisyonlarda da büyük faaliyet göstermiş, kıymetli fikirler ileri sürmüştür," diye yazdı.[888]

Samet Ağaoğlu, Halide Edib ile DP'nin arasının açılmasının onun her söylenene inanmasından kaynaklandığını düşünüyordu:

> Bir gün Meclis'in meşhur merdiven altında yanıma geldi. Yüzü asık: "Hiç senden beklemezdim Samet," diye başladı, "Sen Tepebaşı'nda bir piyes oynanmasını yasak etmişsin! Olur mu böyle iş! Baban hesabına üzüldüm."
>
> Şaşırdım.
>
> "Nedir? Böyle bir şeyden haberim yok."
>
> Anlattı. Tiyatroda bir piyes henüz kontrol komisyonundan geçmediği halde oynatıldığı bahanesiyle polisçe yasak edilmiş. Emri ben vermişim. Bunu da kendisine bir hanım söylemiş. Böyle bir karardan haberim olmadığını, başbakan yardımcısının vazifesiyle ilgili bulunmayan bir hareket olduğunu söyledim. Yüzünden bana inanmadığı okunuyordu.[889]

Halide, yeni seçimlere kadar görevini sürdürdü.

888 Halide Edib'in Siyasi Vedanamesini Değerlendirme, *Vatan,* 7.1.1954, Aktaran Orhan Koloğlu a.g.e

889 Ağaoğlu, ***Babamın Arkadaşları***, s. 196.

1940'lı, 50'li yılların Halide'si

Yuvarlak çerçeveli gözlüğü, kırlaşmış saç topuzuyla Halide, öğrencilerinin karşısına bakımlı, bir orta yaş kadını olarak çıkmıştı. Türkiye'ye döndükten sonra çekilmiş kimi fotoğrafında çenesinin altından bağlanmış bir eşarpla görülüyor. 1940'lı yıllarda 50'sini aşkın kadınların çoğu sokağa çıkarken başlarına böyle bir eşarp takardı.

Torunu Ömer Sayar da, "Dışarı çıkarken mutlaka eşarbını takardı. Bir alışkanlık gibi sanki, İslam'ın şartı olarak değil," diyor. Halide Edib, Milli Mücadele'den sonra kadınların açılmaya zorlanmasından hoşlanmamıştı. Falih Rıfkı şöyle diyor:

> Gariptir, o sırada pek aydın ve ilerici bir İstanbul hanımı ile, Halide Edib [Adıvar] ile konuşuyordum. Hanım, Ankara aleyhindeki cepheye katılmıştı. Bana, "Hem efendim bizim peçelerimize, perdelerimize ne karışıyorsunuz," demişti.[890]

Yasak olduğu yıllarda saçının birkaç buklesini hep dışarıda bırakan Halide zorla baş açtırılmasından hiç hoşlanmamıştı.

Yaşlı kadın imajı

Kendisini adeta bir yaşlı kadın kılığına sokan Halide, Türkiye'ye döndüğünde sadece 55 yaşındaydı. Ancak sanki bir gecede ihtiyarlamaya karar vermiş ve yeni görüntüsüyle bütünleşmişti. Mina Urgan, "Yerlere kadar etekler, pardösüler giyer; çenesinin altından düğümlediği bir eşarpla başını yaz kış örter; göz ameliyatı geçirmediği halde, eskiden katarakt ameliyatı geçirenlerin kullandıkları fazlasıyla

890 Atay, *Çankaya*, s. 411.

kalın çerçeveli gözlükler takar; eline baston almadan sokağa çıkmazdı," diye anlatıyor.

Bu kılığı hayretle karşılayanlardan biri de Haldun Taner'di. "Başörtüsü vardı. Bu da herhalde onun bir snobizmi olmalıydı. Kaçgöç devrinde omuzlarına düşen gür ve dişi saçları ile gezen, ressamlara poz veren bu ilk emansipe kadınımıza cumhuriyet devrinde başörtüsü, ancak bir süs olarak, bir kapris olarak kullanılınca uyardı."[891]

Halide Edib'i, "Yuvarlak yüzlü, insanın içine işleyen koyu gözleri olan bir hanım. Bir elinde sigara, öbür elinde büyük bir tespih vardı," diye anlatıyorlar. Fransız filolojisinde doçent olan Adile Ayda da onun gözlerini unutamayanlardandı:

> Beyaz saçlarla çerçevelenmiş hemen hemen buruşuksuz bir yüz, arada bir acı kıvrımla bükülen, adeta mahzun dudaklar, içinden keskin bir zekânın fışkırdığı çok genç gözler...[892]

Her gün pudra sürerdi

Halide hep bakımlı bir kadın olarak tarif edilir. Ömer Sayar, babaannesinin her sabah banyoda, aynanın karşısında saçlarını tarayıp arkadan topuz yaptığını, pudrasını sürdüğünü anımsıyor.

> Bir pudrası vardı, yüzüne devamlı sürerdi. Kısa topuklu ayakkabı giyer, terlikle de gezerdi. Rüküş giyinirdi benim büyükannem. Elbiseleri ya bele kadar ya da aşağıya kadar düğmeliydi, gömlek gibiydi. Üstüne de hırka giyerdi. Saçlarının tam ortadan ikiye ayırır, arkadan küçük bir topuz yapar, firketeyle tuttururdu, gayet güzel. Hafif çivit sürerdi sanırım saçlarına. Pudrasını son gününe kadar sürmüştü. Ben onun ellerini hiç manikürsüz görmedim, ama renksiz cila sürerdi. Romanlarında da kırmızı sürenlerle alay ederdi, Koku kullanmazdı. Bakımlıydı yani. Broş falan, hayır. Özenli ama süslü değil.

Cinsellik kıvılcımları

Halide sanki yılan gibi deri değiştirmiş, kadınsı özelliklerini "çıkarmış" atmıştı. Mina Urgan, "Böylesine açık seçik bir biçimde yadsıdığı kadınlığı, ara sıra ortaya çıkıverirdi. Cinsellik ateşinin zamanla bir hayli küllenmekle birlikte tamamiyle sönmediğini bildiğim için, bu ateşin bazı kıvılcımlarını Halide Hanım'da gördükçe hocamızı

891 Haldun Taner, *Ölürse Ten Ölür Canlar Ölesi Değil*, 1983, s. 91.
892 Adile Ayda, *Böyle İdiler Yaşarken*, Ankara 1984, s. 161.

çok doğal ve çok sevimli bulurdum," diyor. Halide, Mina'ya gönlünü açardı:

> Bana şöyle demişti bir gün: Halide Edib şu adamla sevişti, bu adamla sevişti diye birtakım laflar duyacaksın. Bunların hepsi yalan. Ben bir tek erkeği sevdim ömrüm boyunca. O tek erkek de altı ay sonra benden bıktı beni aldatmaya başladı. Her şeyi biliyordum. Her şeye razıydım. Yeter ki onu görebileyim, ona dokunabileyim. (Bunu söylerken elini bana uzatmış, bana dokunmuştu. Tutkusunun çıplaklığı karşısında fena sarsılmıştım) Ancak ikinci bir kadınla nikâh kıymaya kalkınca, boşanmaya karar verdim. Bunu gururumdan yaptığımı sanma. Ama iki oğlum vardı. Analığım ağır bastı. İki küçük erkek çocuğun bu kadar çirkin bir durumu, babalarının aynı evde iki kadınla birden yaşadığını görmelerine katlanamadım; boşandım... Öleceğimi sandım. Ama insan kolay kolay ölemiyor.

Mina Urgan, ona, Salih Zeki'ye duyduklarının gerçek bir sevgi değil, yıkıcı bir tutku olduğunu anlatmaya çalıştı. Bunun üzerine Halide, "Sen ne anlarsın!" demişti. "Asıl aşk çocukların babasına duyduklarımdı." Salih Zeki'nin adını ağzına almadan, "Çocukların babası" diyordu onun için. Mina Urgan, "Halide Edib, başka erkeklere egemen olarak, bu karşılıksız aşkın hıncını almak isteyen mutsuz bir kadındı," diyor.[893]

Evdeki sohbetlerde Salih Zeki'den söz edilir miydi? Ömer Sayar, "Bilim tarihine ilişkin konuşmalarda sözü Salih Zeki'ye hep Adnan Bey getirirdi. Çok komplekssiz bir insandı Adnan Bey. Salih Zeki için en güzel yazıyı o yazmıştı.[894] Büyükannemin içinde ukde kalmış olmakdan kaynaklanan bir şey hissederdim. Çok sevmiş, darbe yemiş ve bu duyguyu bir türlü kıramamıştı," diyor.

Halide Edib'in romanlarını sadeleştiren Yeşim Kalpaklı da romanlardaki kahramanlardan yola çıkarak, Halide Edib'in sevgiye ve sekse doyamamış bir kadın olduğunu düşünmüştü. "Hemen hemen bütün kadın kahramanları aşk acısı çeker. Sevdiklerine kavuşamazlar. İncecik bir kadın bedeninde dalgalı, yoğun bir hayat yaşarlar," diyor.

Halide, asistanı Mina'nın gönül maceralarına yakın ilgi gösterirdi.

> Bir gün, "erkek arkadaşını bana getir; onu tanımak istiyorum" diye buyurdu. Emir emirdir. Ben de daha sonra evleneceğim Cahit

893 Urgan, *Bir Dinozorun Anıları*, s. 205.

894 Feza Günergün'ün aktardığına göre, Asar-ı Bakiye'nin ilk iki cildi üzerine yazılmış bu İngilizce yazı 1933'te Isis Dergisi, c. 19'da yayımlandı.

Irgat'ı evine götürdüm. Halide Hanım onu tepeden tırnağa öyle bir süzdü ki, içkisizken çok mahcup bir adam olan Cahit'in yüzü kıpkırmızı kesildi.

Cahit Irgat tiyatro oyuncusu ve yazardı. Halide, Irgat'ın yazdığı bir romanı *Akşam*'daki köşesinde övecekti.[895]

Mina Urgan, Halide'nin yakışıklı öğrencilere daha özel muamele yaptığını fark etmişti. Bir gün, asistanları Vahit Turhan ve Mina Urgan'dan biraz uzakta, masasında, bir şeyler yazıyordu:

Vahit bir öğrencimizin adını unutmuş; o adı hatırlamam için, delikanlıyı bana anlatıyordu. "Hani canım boylu poslu, çok yakışıklı bir oğlan deyince, bizi dinlemediğini sandığımız Halide Hanım yazısından başını kaldırdı; ikimize de ters ters bakarak, "Maalesef bizim bölümde öyle öğrenci yok," dedi. Çoğunlukla birbirinden güzel kızlardan oluşan bölümümüzde "öyle" bir erkek öğrenci görünce de, Halide Hanım, ona iyi not vermekten kendini alamazdı. Bir sözlü sınavda uzun boylu, yakışıklı bir genç, hiçbir soruya yanıt verememiş, hep susmuştu. Çocuk odadan çıkınca, sıfır alacağını sandık. Halide Hanım, onu "iyi" ile geçirdi. Bizler "Aman efendim, nasıl olur? Hep sustu" diyerek karşı çıkınca, Halide Hanım, "evet susuyor; çünkü düşünüyor. Düşünmesini bilene iyi not veririm ben," diyerek kestirip attı.[896]

İktisat Fakültesi'nde Fritz Neumark'ın kısa bir dönem asistanlığını yapan genç ve yakışıklı Mihri Belli'nin solculuk yüzünden başının belaya girdiği, Halide Edib'in de onu koruyup kolladığı o dönemin üniversite çevrelerinde anlatılırdı.

Güçlü kişilik

Leyla Elbruz, "Baskın bir kişilikti. Onun gibi bir başkasını daha tanımadım. Taktığı gözlüklerin camları gözlerini büyütürdü. O kadar güçlü bir bakışı vardı ki, dayanamazdınız," diyor.

Haldun Taner, Halide Edib'i, "Lav gibi ihtiraslı, cin gibi uyanık, cıva gibi içi içine sığmaz insan" ve çok güçlü bir kişilik olarak tanımlar. Onun hakkında yaratılan miti, "Daha çok çevrenin o dönemdeki kalite züğürtlüğü ve insan eksikliğine" bağlar. Onu, "Kleopatra'nın, Messalina'nın, Kraliçe Victoria'nınkiler gibi imposant [hükmedici] bir kişilikti. Hem insanı kavrayan, etkileyen hem de korkutan" diye

895 Halide Edib, "Meslek Harici Hevesler", *Akşam*, 8 Mayıs 1947.

896 Urgan, *Bir Dinozorun Anıları*, 1998, s. 202-203.

tarif eder. Taner, Halide'nin ısrarlı gözleriyle insanın ciğerini okuduğuna, burnunun da bir tahakküm simgesi olduğuna karar vermişti.

> Kısacık boylu, ufak tefekti. Ama gençliğinden beri her girdiği çevrede tüm öbür kadınların pabucunu dama atmış, hep birinci kadın rolüne çıkmıştı. Tuttuğunu bırakmayan erkeksi bir irade ve dişisel önsezi ve polifon [çok yönlü] işleyebilen zekâsı vardı.[897]

Gazeteci Esin Talu, Halide Edib'i Fransız yazar George Duhamel şerefine verilen bir yemekte tanımıştı. "Fransız yazarın kelime oyunları ve Fransız esprisi ile hâkim olmak istediği havaya, Halide Edib'in ağırlığı ve tok sözlülüğü hâkim" olmuştu.[898]

Halide'yi tanıyanlar, onun lafi dolandırmadan konuştuğunu anlatırlar. Hilmi Yücebaş'ın deyimiyle, "Düşündüğü gibi konuşan tok ve doğru sözlü bir insandı." İsveçli bir eleştirmen de "Avrupa'nın şöhretli kadınları arasında Halide Edib'le kıyas edilebilecek birini bulabilmek için çok dolaşıp aramak lazım gelir," demişti.[899]

Edebiyat incelemeleri yazan felsefeci Sabri Esat Siyavuşgil'e göre Halide, "Eseriyle şahsiyetini birbirine sindirmiş" bir kişiydi. "Yaşadığı devrin insanlarını değerlendirirken dalkavukluk ve sahtelik hiç yapmadığı bir şeydi. Sevgilerinde samimi, nefretlerinde müsamahalıydı. Hayatı boyunca eteklerine çamur değmemesine dikkat etmekten gözleri büyümüş bir insandı."[900]

Yazar Refik Halit, 1918 yılında dil ve edebiyat üzerine soruları yanıtlarken, Halide için "O dili, fikrinin hizmetkârı yaptı," demişti.[901]

Polisiye roman, kanasta ve satranç

Halide Edib'in üç tutkusu vardı. Amerikan polis romanları, oyun ve tespih. Her gece mutlaka polis romanı okur, kanasta oynardı. Devamlı iskambil falı açardı. Misafirler gelir, her türlü tartışmalar yapılırken, o masasında, pasyansını açar, tespihini çekerdi. Tavlaya da meraklıydı. Bir de satranç merakı vardı ama çok kötü oynardı. Karıkoca klasik müzik severlerdi, Adnan Wagner hayranıydı. Evde sadece radyo vardı. Ömer Sayar, evde doğum günü kutlandığını hiç hatırlamıyor.

---

897 Taner, *Ölürse Ten Ölür Canlar Ölesi Değil*, s. 88-93.
898 Esin Çelikkan, "Halide Edib," *Akşam* 11.1.1964, s. 115.
899 Esin Çelikkan, "Halide Edib," *Akşam* 11.1.1964, s. 114.
900 Sabri Esat Siyavuşgil, Yeni Sabah, 11.1.1964.
901 Ünaydın, *Diyorlar ki*, s. 233.

Hasan Zeki, araştırma için gönderildiği ABD'den dönmekte gecikince, devletteki görevi tehlikeye düşmüştü. Ömer Sayar:

> Genetikle ilgili bir çalışması vardı. İstatistiğe dayalı olduğu için 10 sene boyunca milyonlarca nebat üzerinde çiftleştirme yapmış, formülünü de yazmıştı. Devlet göreviyle ABD'ye gitmiş, ama her şeyi göze alıp bir sene dönmemişti. Babaannem devamlı para göndermiş babama, yoksa nasıl yaşayacak. Babam, araştırmasını mezun olduğu Cornell'de tamamladı. *Nature* dergisi çalışmasını yayımlamıştı. Bir gün baktık pat diye çıkageldi. Babaannem çok sevinmişti onu karşısında görünce.

Tarım Bakanı Nihat Eğriboz dönüşünde eski görevini vermişti Hasan Zeki'ye.

Ömer Sayar, "Büyükannem, çok sertti tersti ama rakik [merhametli] bir tarafı vardı. Bir uçak kazası olur, acaba içinde bizim oğlan var mıydı diye gözleri dolardı," diyor.

Halide Edib esprili miydi sorusuna Ömer Sayar, "Çok fazla düşünmeden yaptığı hafiflikler vardı," diye yanıt veriyor. "Solitaire oynarken, iskambiller denk gelmiyorsa, eeeh der, alttan kâğıt çıkartır oyuna devam ederdi. Çok kötü satranç oynardı, ama çok da severdi oynamayı... Bir hamle ile onu mat etmek üzere elinizi uzatırsınız şah mat demek için, vurur elinize, alır kendi şahını başka tarafa koyardı gülerekten." Halide yazı yazarken mürekkep damlatır, sayfa numaralarını karıştırırdı.

Yazısı okunaksızdı, kendi yazısını zor okurdu. Mürekkep damlıyor, şu oluyor, bu oluyor, zaten *porte-plume*'le yazdığı için berbat bir şey. Bakın fotoğraflarının altındaki ithaflarına, okuyamazsınız. Düz başlayıp tersten yazıldığı için yazdığı oblik olurdu. Adnan Bey "Kes bu kâğıtları ortadan ikiye," demişti.

> Bir kitabını ben daktilo etmiştim. Zaman zaman çok bariz hatalar yapardı... Mesela en büyük orada olmaz, diye itiraz ettiğimde, "Hadi ordan köpek," derdi. Böyle huyları vardı. Ama buna mukabil, çok süper kuvvetli olmasa da *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*'nde öyle güzel analizler vardır şaşarsınız.
>
> Öyle güzel diyagramlar çizdirmişti ki, bizde böyle bir kültür yok. Nasıl yaptı bunları, nereden çıktı diye düşünürüm. Enteresan yanları vardı. Son romanlarını yazarken galiba sıkılıyor, kestirip atıyordu. *Sonsuz Panayır* olsun, diğerleri olsun, pat diye bitiriverir. Çok okurdu. Pek çok gazete. Nadir Nadi'nin başmakalelerini beğenirdi.
>
> İkisi de Arap harfleriyle yazıyorlardı. Adnan Adıvar'ın el yazısı son derece okunaklıydı. Bazen yazdıklarını birbirlerine okurlardı.

Adnan Bey bir makaleyi bir hafta çalışırdı. *Shaffer's* dolmakalemi vardı. Yatağın üzerine bağdaş kurar, rahleyi de önüne çekerdi. Bir sürü kitap karıştırırdı. Yazdıktan sonra matbaaya giderdi. Matbaadan aldığı yazısını çıkıntılar yaparak tashih ederdi.

Giyimine kuşamına çok dikkat ederdi. En zor koşullarda bile pantolonlarını geceden şiltenin altına koyup yatak ütüsü yapardı. Bu alışkanlığını son yıllarına kadar da sürdürdü. Çok elbisesi yoktu ama çok şık giyinirdi. Ayakkabısını kimseye boyatmaz, kendi boyardı. "Birisinin burnuna ayakkabı uzatıp boyatmak ağırıma gidiyor," demişti. Karakteri böyleydi yani. *İslam Ansiklopedisi*'nin hazırlandığı ofise çoğu kez yürüyerek giderdi.

Halide ise Adnan'ı şöyle anlatır: "Osmanlı medeniyetinin en bariz bir İstanbullu örneğiydi. Fakat hiç muhallebi çocuğu denen tip değildi. Tabiatın bazı adamlara balışettiği bir cazibe vardır ki onu tahlil etmek şu veya bu karakter hususiyetine atfetmek pek mümkün değildir. Gençliğinde uzun süre kaldığı için Alman dili ve kültürü ona nüfuz etmişti. İşlerini hep bir metoda bağlardı. Bunda Osmanlı ruhunun da etkisi büyüktü."[902]

Aile...

Halide'nin Mahmure ablası dışında dört kardeşi vardı. Edib Bey'in ikinci evliliğinden Nilüfer ile Nigar, üçüncü eşi Gümüş Hanım'dan da Belkıs ile Sait... Dans hocası olan Sait, yaşamak için ABD'yi seçmişti. Kızların üçü de Amerikan Koleji mezunuydu. Milli mücadele öncesinde Kızılay kâtiplerinden Saip ile evli olan Belkıs, ikinci evliliğini ressam Ali Sami Boyar'la yaptı. Belkıs Boyar Kandilli Kız Lisesi'nde ve Beyoğlu'ndaki İnönü Lisesi'nde İngilizce öğretmeniydi. Öğrencileri onu nazik bir öğretmen olarak hatırlıyorlar. Çocuğu yoktu. Belkıs'ın, Halide ile yakın olduğu anlatılıyor.

Nilüfer, Bursalı bir şeyh ailesinden gelen besteci Mehmet Baha Pars ile evliydi. Bedrettin ve Umur ismini verdikleri iki oğulları oldu. Amerikan edebiyatından çevirdiği, *Altun Söz* ve *Altun Anahtar* isimli çocuklar için hazırlanmış iki kitabı vardı (1927). Nigar, Nigar Salih imzasıyla 1925–26 yıllarında *Resimli Ay*'a yazılar veriyordu. Nigar'ın soyadı kanunu ile birlikte Halide ve Adnan soyadını benimseyip Zeliha Nigar Adıvar olarak nüfusa geçtiğini görüyoruz.[903]

902 *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s.18.

903 Tansel, "Halide Edib Adıvar Hatıralar", *Tarih Belleteni*, Nisan 1966, sayı 118, 2008/67 sayılı Kartal 4. Sulh Hukuk Mahkemesi kararı.

Laleli'deki eve, Salih Zeki'nin diğer evliliklerinden çocukları da gelirdi. Salih Zeki'nin büyük oğlu Malik Sayar, İstanbul Teknik Üniversitesi'nde jeoloji kürsüsünde ordinaryüs profesördü.

Nilüfer, Halide'nin Türkiye'ye gelişinden bir süre sonra, 1940 yılı sonunda vefat etti.

Ömer Sayar, "Memlekette profesör olmadığı için İsmet Paşa istemiş. Ama iyi jeofizikçiydi. Asistanı Cazibe Hanım'a âşık oldu. Amcamın bir kızı oldu ondan. Yurtdışında yaşar, çok güzel piyano çalardı. Birinci karısından olan ilk oğlu Kaya da süper zekiydi. Salih Zeki'nin küçük oğlu Faruk Sayar, Galatasaray mezunu ve iktisatçıydı. Faruk, ben sekiz dokuz yaşındayken bir gün Adana'ya geldi. Babamla bizde yemeğe kaldılar. Çok güzel bir kadınla evliydi. [Sözünü ettiği kadın İrene Melikoff olmalı] Kızı da olağanüstü güzeldi. Oğullarından Tarık'ın ne olduğu hiç bilinmiyor," diye anlatıyor.

Evde Salih Zeki'den söz edilirdi. Halide, Salih Zeki'nin karısına çok kızdığı için her adı geçtiğinde onu aşağılamak için "camcının kızı," derdi.

Mahmure'nin çocuklarından Feride ile Necati eve gelir giderlerdi; ressam olan Galip İsviçre'ye yerleşmişti. Adnan Bey'in ailesinden de, dayı diye hitap ettiği bir akrabası haftada bir gün öğle yemeğine gelirdi.

Salih Zeki sempozyumlarından birinde Ömer Sayar'ın karşısına, o zamana dek tanımadığı başka başka torunlar çıkmıştı: "Çocuklarla da konuştuk Halide Edib meselesini. Anamız babamızı ayarttı da Halide Edib'i boşadı demediler de, Halide Edib'in bir Mısır'a gidişi var ya [31 Mart'ın ertesinde], Salih Zeki çok müşkül durumda kalmış siyasi durumdan ötürü, boşanmak zorunda kalıp annemle evlenmiş diye anlatmışlardı."

Adnan'la ilişkisi

"Babaannem, Adnan Adıvar'la bir duygu evliliği yapmamıştı Ona zaman zaman sert davrandığını, çok kararlı olduğu konularda da 'karışma sen' diye susturduğunu bilirim," diyor Ömer Sayar. Adnan açısından ise bu bir aşk evliliğiydi, yıllar ilerledikçe fikirle beslenen, dayanışma ile güçlenen bir beraberliğe dönüştü.

Halide, kocasına "Adnan" der, hiç bey lafını kullanmazdı. O da, "Halide, Halide" diye çağırırdı eşini. Kitaplarında Adnan'dan söz ederken Dr. sıfatını sık sık kullanmıştı.

> Çok hissiydi büyükannem, hemen etki altında kalırdı. Adnan Bey ona kâh çocuğu kâh da annesi gibi davranırdı, onu itidale sevk ederdi. Aklı başında bir çocuk düşünün, bir de annesi vardır, birtakım kararlar verir, çocuk bilir ki, yanlıştır, saçmadır o kararlar ama annesidir diye yapar? Bir böyle yaklaşırdı, bir de tersine çocuk gibi yaklaşırdı. Benim onu ikna ederek düzeltmem lazım, diye düşünürdü. Aşağıya kalorifer koyacağım dediğinde, oraya değil buraya koy demezdi. Karıştığını hiç duymadım.

Halide, Adnan için "Şen ve alaycı ruhu kötümserdi. Eşi ile en fazla ve şiddetle münakaşa ettiği cihet, herhangi bir kötü vaziyette dahi eşinin bir türlü sönmeyen iyimserliği idi. Bu iki insan, ömürleri boyunca, zaman zaman biri arkadaşının iyimserliğini, öteki kötümserliğini gidermek için çabalamış durmuşlardır," diyor.[904] Adnan, "El ele yürüdüğü bir arkadaşı"ydı. İki hayat arkadaşı düşünsel olarak bazen birbirinden ayrı olan noktalara hürmet etmişlerdi.[905]

Yazar Tarık Buğra, Halide Edib'i anlatırken, "Adnan Bey'in gerçekten kütüphanelerimizi zenginleştiren eserlerini ona borçluyuz. Onun en değerli eseri olarak Adnan Adıvar'ı sayarım," diyor ve muharipliğin Halide'ye kadınlığından hiçbir şey kaybettiremediğini ekliyor.[906]

Dudak dudağa öpüşürlerdi

Ömer Sayar, Halide Edib ile Dr. Adnan'ın yakınlığından kimi zaman rahatsız oluyordu:

> Adnan Bey, gözünün içine bakardı büyükannemin. Acayip muhabbet vardı aralarında. Mesela, büyükannem Meclis'e giderken, merdivenin başında dudaktan öpüşürlerdi. Düşünebiliyor musunuz, 60 küsur yaşında iki kişi, şap şup yanaktan değil, dudaktan, tam muhabbet içinde öpüşürlerdi. O yaşta nasıl böyle bir muhabbet olabilir? İnanılmaz bir bağlılık vardı. Adnan Bey'i bir kadının erkeği sevmesi şeklinde sevdiğini sanmıyorum, ancak insan olarak çok sevmiştir. Evvela yapısı gereği, Adnan Adıvar hep ona tâbi oldu. Adnan Bey onun uydusu gibiydi. İçerlerdim ben biraz büyükanneme, Adnan Adıvar'ı çok sevdiğim için onu hafife alıyor, önemsemiyor diye.

---

904 *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s. 16.

905 Howard Reed, "Abdülhak Adnan'ın Ehemmiyetinin Daimi Manası, *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar* içinde s. 168-169.

906 "Halide Edib İçin," *Yeni İstanbul*, 11.1.1964, Hilmi Yücebaş içinde.

Halide Adnan'ı anlatırken, "Bazı ince nükteleri, yumruk ve küfürden daha fazla iz bırakırdı," diyor.[907] McGill Üniversitesi'nden dostları Profesör Howard A. Reed, Adnan'ın eşine bol bol nükte yaptığını başkalarından dinlediğini anlatır:

> Bir gün Adnan uyurken, eşi yanındaki odada yazı yazıyormuş. Uyanınca nerede olduğunu sormuş. Yazı yazdığını söylemişler. Gülerek sormuş, "Niçin yazıyor? Kimsenin okumadığını bilmiyor mu?" Dünyaca meşhur olan eşiyle şaka edebilmesi olgun ve tatlı mizaçlı olduğunu gösterir.

Adnan Bey'in şakaları eve renk katardı. İğneleyici bir mizalı tarzı vardı. Halide onun bu huyunu seviyordu. Halide'nin şakaları ise kimi zaman kırıcı olurdu. Tatlı tatlı çekişirlerdi. En mühim tartışma sigaradan çıkardı. Howard Reed 1954 yılı sonunda İstanbul'a geldiğinde Adıvarlarla Mısır Çarşısı'nda bir lokantada öğle yemeği yemişlerdi:

> Bu çok hoş geçen yemek esnasında Dr. Adnan eşinin sigara içmesini tenkit ediyordu. Bu ikisi arasında, ikisinin çok hoşlandığı nükteli bir münakaşa mevzuu idi. Laf arasında ben de *Reader's Digest*'te okuduğum bir makaleden bahsettim. Muharrir sigarayı bir defa bırakmaya muvaffak olduktan sonra sıhhatinin tamamen düzeldiğinden bahsediyordu. Bu, Dr. Adnan'ı o kadar memnun etti ki hemen bir "Aferin" çekti ve yeleğinin cebinden bir şey çıkarıp bana uzattı.[908]

Adnan'ın armağan olarak uzattığı şey, ünlü bir hattatın hazırladığı kişisel mührüydü. Bu kıymetli hediye boşa verilmemişti. Halide'nin oturduğu oda hep duman içinde olur, sigara içerken pencereyi açık tutar, sigarayı söndürdükten sonra da kül tablasını yavaşça açık pencereden aşağıya dökerdi.

Adnan ve yeni bir sevda mı?

Vedat Günyol'un aktardığına göre, Adnan Adıvar, genç bir kadına âşık olmuştu. "Gizemli bir karşılıksız sevda sürüveni" diyor Vedat Günyol. "Dr. Adnan Adıvar, iki üç ay yataklara serildi, umutsuz

907 *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s. 61.

908 Howard Reed, "Abdülhak Adnan'ın Ehemmiyetinin Daimi Manası," *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar* içinde s. 168-169.

bir sevdanın çaresizliğinde. Ne oldu sonunda, birbirinden ayrılmaz, ayrılamaz iki insan yine buluştu bir açmazın çıkmazında..."[909]

Halide Edib'in bu sevda hikâyesini nasıl karşıladığını anlatan olmadı.

Dinle ilişkisi

Halide mevlit dinlemeyi sever, güzel okunan ezana da kulak verirdi. Ömer Sayar, "DP iktidara gelince ezanın yeniden Arapça okunmasına karar verildi. İkindi vaktiydi. Beyazıt Camii'nden okunan ezan pencereden duyuluyordu. İkisi birden dinlediler. Gözleri falan doldu," diye anlatıyor.

Evdeki şöminenin üzerinde asılı olan bir dörtlük Halide'nin dinsel inançlarının bir özetiydi.

Ey binamaz diye beni haktan uzak gören
Sığmaz senin hayaline mihrab-ı minberim,
Sen sade beş vakitte ararsın ilahını,
Ben her zaman onunla emin ol beraberim.

909 Vedat Günyol, "Anılar Adıvarlar", *Gösteri*, 2 Ocak 1981.

Dostları...

Halide ile Adnan, Antalya Apartmanı'ndaki çok sevdikleri kira evinden, yine Laleli'de Koska Helvacısı'nın hemen altında, yeni inşa edilen Edebiyat Fakültesi binasının karşısındaki Haznedar Sokağı'na taşındılar.

"Küçücük izbe bir yer almıştı Halide Edib Haznedar Sokak'ta. Sonra oraya iki katlı ev yaptırttı. 1949'da taşındılar. 17 numaraydı," diye anlatıyor Ömer Sayar. Evleri keyifli bir uğrak noktasıydı. Terakkiperver Fırka'nın eski yöneticileri, yazarlar, doktorlar, üniversite öğretim üyeleri sık sık Laleli'deki eve gelirler, sofralar kurulur, uzun sohbetler yapılırdı. Halide'nin mutfakla ve yemekle fazla ilişkisi yoktu. Evde işleri başlangıçta Halide'nin çocukluk günlerinde eve köle olarak alınan, sonra azad edilen Habeşistanlı Reşe yapıyordu. Sonraki yıllarda da yemeği Azime Hanım diye birisi yapıyordu. Ömer Sayar, "Her cumartesi günü, rosto yanında püre ve lüle kaymak aldırırdı, üstüne bal döker yerdik. Programcıydı büyükannem, bir şey yapılıyorsa o her hafta yapılırdı. Misafir geldiği zaman kasap bir rosto hazırlardı, o fırına verilirdi. Ama babaannem için hiçbir şey pişirilmezdi. Çok ziyaretçi olurdu. O ziyaretçilerin de büyük bölümü Adnan Adıvar'a sevgi duyanlardı. Menderes zamanında, Fuat Köprülü geldi birkaç kere, özellikle askerler zamanında babaanneme çok itibar ettiler. Yani belli şeyi yaşayıp kendi kabuğuna çekilmiş insanlara gösterilen saygı gösteriliyordu," diyor.

Leyla Elbruz eve gelenleri sayarken, Dr. Tevfik Remzi Kazancıgil ve Hamdullah Suphi Tanrıöver'in adlarını verir; Rauf Orbay'ı ise daha çok Ankara'daki eve gelişlerinden hatırladığını söylüyor: "[Sabri Esat] Siyavuşgil çok sık gelirdi. O da Laleli'de otururdu. *Cyrano de Bergerac* çevirisini yeni bitirmişti, sık sık ondan alıntılar yaparak konuşurdu," diyor.

> Halide'nin Suriye günlerinden dostu Dr. Lütfi Kırdar [1938-1949 İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı] ile, Burhan Felek, Ahmet Ateş, Akil Muhtar, Nihat Reşat Belger, Kâzım İsmail Gürkan, Necmettin Rifat [Yarar], Cevat Fehmi Başkut gibi dönemin ilim, edebiyat, fikir, tıp alanının önde gelen isimleri gelirdi.

Halide, *Cumhuriyet*'in yazı işleri müdürü olan Cevat Fehmi Başkut'un tiyatro eserlerini beğenirdi. Bir keresinde *Anne Frank'ın Hatıra Defteri* oynanırken, Adıvarlara gelmiş, onları tiyatroya götürmüştü.

Sürekli misafirlerden biri Yahya Kemal'di. Rostoyu da çok severdi. Halide, o geldiği zaman muhakkak rosto yaptırırdı. Ömer Sayar'ın hafizasında kalan Yahya Kemal, "Enteresan bir adam"dı. Rauf Orbay ise perşembe akşamları gelirdi.

> Çok gözümde büyüttüğüm süper yakışıklı bir adamdı. 65'indeydi herhalde. Son derece sık, kıtık gibi beyaz saçları vardı. Kısık sesliydi, çok hareketli konuşurdu. Onlar geldiği zaman alt katta çalışırdım, koltuğa güm güm vurarak konuşurdu. Her konu konuşulurdu. Aklımda kalan en belirgin şey, Halide Edib'in İsmet Paşa'ya olan korkunç sevgisi.

Yeni evin tam karşısında da Türkgeldi ailesi oturuyordu. Mualla Türkgeldi yıllarca Halide Edib'i yalnız bırakmamıştı. Evdeki atmosferin, Ömer'in bilgi birikimine ve olgunlaşmasına çok katkısı olmuştu. "Çok seviyeli kadındı," dediği Mualla Türkgeldi, ona eski Türkçe yazmasını öğretmişti. Adıvarların evine üniversite çevresinden de gelen çoktu. Kısacık saçları, mokasen ayakkabı ve kolyeleriyle Mina Irgat (Urgan); İngiliz filoloji kürsüsünün doçenti Vahit, Ahmet Ateş'le karısı Fikret de gelenler arasındaydı. .

Ahmet Ateş, çok yakışıklı, sakin tabiatlı bir adamdı, az konuşurdu. Fikret Ateş'in sesi ise normal insan sesinin üç desibel üstündeydi. Heyecanlı, şişmanca bir kadındı. Babaannem herkese katı davranırdı.

Muhsin Ertuğrul

Halide, Muhsin Ertuğrul'u, hep en sağlam dostları arasında saymıştı:

> İnsanlığın iyi taraflarına inancım, bir türlü ıslah olmayan iyimserliğime rağmen sarsıldığı anlarda, imanımı tecdit etmek [tazelemek] istersem, hatırıma gelen ön saftaki aşinalar arasında daima seni gö-

rürüm. **Düştükleri** mevkiler -siyasi alanda bir hiç olduğu zamanlarda, tramvayda, yolda tesadüf edenler onlara başlarını çevirdikleri anlarda, onlarla beraber görünmek değil, selam vermek bile biraz tehlikeli olduğu devirlerde bile onları ziyaretten, ellerini alenen sıkmaktan çekinmediğini bilirim.[910]

"Kardeşim"

Halide'nin, "kardeşim" diye hitap ettiği bir arkadaşı vardı: Vildan Gizer. Gizer'in torunu Nedret Burçoğlu, Haznedar Sokağı'ndaki eve çocukken anneannesiyle sık sık giderdi. Dr. Hikmet ile evli olan Vildan Hanım, Osmanbey semtine ismini veren İkinci Adbülhamit'in başmabeyncisi, Matbaacı Osman Bey'in torunuydu. Osman Bey, Kuran'ı matbaada basma iznini ilk alan kişiydi, Halide'nin babası Mehmed Edib gibi sarayda görev yapmıştı. Annesi ise Şehsuvarzadelerdendi. Halide Edib ile kaderleri benzerdi. İlk kocası onu aldatınca boşanan, ardından resim yapmaya başlayan Vildan Hanım, ikinci evliliğini Dr. Hikmet ile yapmış ve beş sene Viyana'da yaşamışlardı. Adnan ile Dr. Hikmet, çok eski iki arkadaştılar. Berlin'de birlikte üniversiteye gitmişler, birlikte Vezüv'e tırmanırken ayakkabılarının altı erimiş, birlikte muayenehane açmışlar, Hilal-i Ahmer'de çalışmışlardı. Milli mücadelede Dr. Hikmet, Hindistan'daki Müslümanların yardım kampanyasında topladıkları paraları ve malzemeleri alıp getiren kişiydi.

"Şöminenin üstünde eşek bibloları vardı. Adnan Bey onlara meraklıydı. Halide Hanım her gün *Cumhuriyet* gazetesinin bilmecesini çözerdi," diye anlatıyor Nedret Burçoğlu. Burçoğlu'nun annesi Rikkat Kuran, Halide Edib'in teşvikiyle, Milli Eğitim Bakanlığı'nın yayımladığı klasikler dizisine birkaç çeviri yapmıştı. Halide Edib çok sevecen kalmamıştı aklında.

Meliha Terzioğlu

Kendisi gibi öğretim üyesi olan eşi ile Laleli'de yaşayan Meliha Terzioğlu (İnal), Türkiye'nin fizyoloji dalındaki ilk kadın profesörüydü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nde görevliydi. Babası Somalı tüccar Ahmet Cevdet, kızının okuyup Halide Edib gibi önemli bir kadın olmasını istemişti. Meliha Tıp Fakültesi'ni bitirdikten sonra Amerika'ya Yale Üniversitesi'ne doktora yapmaya gitti. Fizyoloji da-

910 Halide Edib, "İnsan ve Sanatkâr Muhsin Ertuğrul", *Akşam*, 1 Mayıs 1949.

lında uzmanlaşarak kısa sürede profesör oldu. Dört-beş yaşlarındaki oğlu Tosun'u da alıp Halide Edib'i ziyarete gelirdi. Tosun Terzioğlu yapılan ikramın limonatayı andıran bir şey olduğunu ve Halide'nin parmağını sallayarak, "Sakın, şeker istemek yok," diye kendisini susturduğunu anımsıyor.[911]

Vedat Günyol

Adıvarların Paris'te dostluk kurdukları Vedat Günyol'la ilişkileri Türkiye'ye döndükten sonra kesilmişti. Adnan Adıvar bir gün Beyazıt'ta Vedat Günyol ile karşılaştı. *İslam Ansiklopedisi*'nin birkaç maddesini çevirmesini istedi. Sonra da Vedat'ı ansiklopedinin yazı kuruluna aldı. "Onlara asistanlık yaptım," diyor Günyol.

Adnan bir gün Vedat Günyol'a Halide'nin, Peyami Safa'nın kurduğu Türkiye Yazarlar Birliği'ne üye olmaya hazırlandığını anlattı ve buna engel olmak istediğini söyledi.

> Halide Edib'e birlikte bir komplo hazırladık. Bir çay saatinde, ben sorunu ortaya atacaktım. Dr. Adnan da destekleyecekti. Günü saati geldi çattı. Konuyu açtık. "Sen Halide Edib olarak Peyami Safa'nın kurduğu bir derneğe giremezsin," dedik. Önce kafa tuttu. "Beni baskı altına alamazsınız" diyor, Peyami Safa'ya inanıyordu.[912]

Sonunda Halide'yi yalvar yakar vazgeçirmişlerdi.

Haldun Taner, Halide Edib'in Vedat Günyol'u oğlu gibi sevdiğini yazıyor. Ömer Sayar ise, Vedat Günyol'dan pek de muhabbetle söz etmiyor.

> Yakışıklı, incecik, saçları beyaza yakındı, çok şık giyinirdi, ceket ayrı, pantolon ayrı. Orada o topluluğun içinde hiç konuştuğunu, fikir serdettiğini görmedim. Sadece dinleyen bir bireydi. Sırf o meclisin içinden çıkmamak için gelen bir sürü insan olmuştur evlerinde. Vedat Günyol da böyleydi. Bir söyleşisinde, 13 sene sömürdüler beni demiş. Eve gelişlerinde birtakım yardımlar istenirdi kendisinden... Kömür almak gibi, demek ki bu onda bir kompleks yaratmış.

Cami Baykurt

İstanbul'un işgalinin ardından Ankara'ya birlikte gittikleri Cami Baykurt ile dostlukları bir ömür boyu sürecekti. 1920 yılında Dahi-

911 Tosun Terzioğlu'yla görüşme.

912 Vedat Günyol, *Güleryüzlü Ciddilik*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1998, s. 5.

liye Vekili olan, sonra siyaset alanından silinen Cami Baykurt, Abdülhamid döneminde, Harbiye'den mezun olduktan sonra gönüllü sürgün olarak bulunduğu Trablusgarp'ta sürekli not tutmuştu. Halide onu, Sahra anılarını kitaplaştırması için kışkırtırdı. Cami Bey, Fizan ve Trablus arasındaki çölde geçen anılarını yazınca, "Profesör Halide Edib"e ithaf etmişti: "Yüreklendirmeniz olmasaydı ben onları yazmayacaktım. Bu değersiz eser sizin evlatlığınız sayılsa gerek, rica ederim onu tarafımdan bir armağan gibi kabul ederseniz, beni taltif etmiş olursunuz." [913]

Raymond Swing

Halide Edib dostlarıyla yazışmayı severdi. Tıp Tarihi Enstitüsü'nde, Şehsuvaroğlu Arşivi'nde saklanan mektupları içinde Raymond Gram Swing imzalı iki mektup diğerlerinden ayrılıyor. Raymond, çok ünlü bir gazeteci ve radyocu idi. İki dünya savaşında da muhabirlik yapmıştı. Amerikalı kadın hakları savunucusu Betty Gram ile evlendikten sonra onun soyadını da taşımaya başlamıştı. Hitler'in Avrupa'yı işgal ettiği yıllarda BBC'nin sesi olarak bütün dünya onun verdiği haberlerle üzülüp sevindi. Antifaşist ve liberal kimliğine bir de kadın hakları savunuculuğu ekleyen Raymond, Halide'nin yakın arkadaşıydı. İlişkileri belki de Raymond'un Çanakkale Savaşı'nı izlediği günlere uzanıyordu.

Raymond 21 Haziran 1954 tarihli mektubunu "This I Believe" antetli bir kâğıda yazmıştı. "This I Believe" gazetedeki köşesinin de adıydı. *Döner Ayna*'nın ABD'de yayımlanması üzerine yoğunlaşan mektup şöyle noktalanıyordu:

> ... umarım felsefi olarak ellerimizi birbirimize uzatabiliriz, ama ben felsefi olmayan biçimde de ellerimiz birbirimize uzansın hep istemişimdir.[914]

Swing, 19 Nisan 1939 tarihli bir mektubunda da Halide'nin *Inside India* kitabını okumaktan aldığı lezzeti anlatmıştı. Onunla baş başalığın en zevkli biçimi kitabını okumaktı. Onun, dünyevi zevkleri ve maddi dünyayı reddeden tutumuna karşılık, kendisinin madde ve

913 Baykurt'un kitabı Arı İnan tarafından, yayımlanmamış metin, resim, harita ve fotoğraflarla genişletilerek yayına hazırlandı ve 2009 yılında İş Bankası Yayınları'ndan *Son Osmanlı Afrikası'nda Hayat* adıyla çıktı.

914 Raymond Swing'in Halide Edib'e yazdığı iki mektup Bedii Şehsuvaroğlu Arşivinde bulunuyor.

duyguya, şehvet ve fiziksel zevklere açık olduğunu yazmıştı. "Ayrılan yollarımızdan sana cıvıldamak ve senin de bana cıvıldadığını işitmek istiyorum. Seni ne kadar içimde hissediyorum, görüyor musun?"

"Özgürlüğe hayatını koyuyor"

Adıvarlar genç yazar Yaşar Kemal'le dostluk kurmuşlardı. Adnan Bey evde iyi yemek olduğunda Yaşar Kemal'i de davet ediyordu.

> Adnan Bey bir şiirdi. Çok saygısı vardı Halide Edib'e. "Romanda ne yapmak istiyorsun?" diye sormuştu bana. Halide Hanım'ın yanında "Nasıl olmalıdır roman" diye bir nutuk atmıştı. Halide Edib pek kimseyi davet etmezdi, iyi bir yemek olunca, Adnan Bey davet ederdi. Mesela bu memleket batıyor diyorduk, o, batmıyor diyordu. O kadar iyi bir adamdı. *Cumhuriyet*'te ikinci sayfayı ben hazırlıyordum. Adnan Bey yazılarını bana getirirdi. Bazen da Halide Edib getirirdi.

Ömer Sayar, Halide Edib'in yazarlardan en çok Yaşar Kemal'i beğendiğini söylüyor. Yaşar Kemal de bunu doğruluyor: "Hikâyelerimi çok seviyordu. İlk tanıştığımızda zaten sadece hikâyelerim vardı," diyor. *Teneke* adlı hikâye-romanın *Cumhuriyet* gazetesinde tefrika edildiği günlerde, onların bu öyküden sitayişle söz ettiklerini anımsıyor.[915]

> İnsan Halide Edib'e "Müthiş" sözcüğünü yakıştırıyor. Benim için bir insan numunesiydi. Yiğitti. Bir tane iki tane değil onunla benim maceram. Bir kere iyi bir insandı, çok ölçülüydü, evlerinden çıkmazdım. Ocağı hep yanardı.

Sizi insan olarak mı severdi, yazar olarak mı sorusuna şu cevabı veriyor: "Beni Kürt olarak seviyordu daha doğrusu..." Halide, ona "Ben Kürtleri çok iyi bilirim," demişti.

> Ben de o zaman sormadım nerden biliyorsun diye... o nasılsa her şeyi biliyor diye düşünmüştüm. Sonradan öğrendim, babalığı Kürtmüş. Gericiler hep düşmanıydı. Çok ilerici bir kadındı. Ona, ben sosyalistim, komünistim demiştim. Komünistlerle dosttu her zaman. Bütün solları tutar, sempatiyle bakardı. Özgürlüğe hayatını koyuyor. Ölümü göze almışlar bir kere. Halide Edib gibi bir insan Türkiye'ye zor gelir. Müthiş insandı, müthişti.

915 Yaşar Kemal'le görüşme.

Eleştirel aklını hep korudu

Abdülhamid sansürünün, Shakespeare'in *Jül Sezar*'ına kadar uzandığı günlerde eğitim gören Halide, özgürlükçü düşünceyi henüz çok gençken beynine sindirmişti. Düşünme sanatını okulda öğrenmişti. Onun düşünce yapısının oluşmasında büyük katkısı olan Amerikan Koleji'nin ünlü müdürü Mary Mills Patrick, öğrencilerine düşünmeyi öğretmek için yola çıktıklarını söylerdi.[916] Halide, ülke için demokrasi, kadınlar için eşitlik, çocuklar için akılları esir almayan bir eğitim istiyordu. Eşi Adnan Adıvar, "Düşünmeyi bir sanat haline getirmişti," demişti onun için.

Cumhuriyet öncesinde hayal ettiklerini bir ütopya olarak *Yeni Turan* romanında resmetmişti. (1911). Asıl amaç, "Şovenliğe yer vermeyen, bir tür Birleşmiş Milletler'i andıran liberal ve demokratik" ülke idi; kadınlar bu ülkede oy sahibi olacaklardı.[917]

İnci Enginün onun, demokrasiye taassup derecesine bağlı olduğunu düşünüyor, fert hürriyetini bütün ömrü boyunca önemsediğini yazıyor. 1910 yılında Meclis-i Mebusan binası yandığında, Halide, Meclis'in toplanması için kendi konağını tahsis etmek isteyen Nazıma Sultan'a bir açık mektup yazmıştı.[918] Enginün'e göre, Halide'nin Mustafa Kemal'e olan küskünlüğünde de, idealindeki demokrasinin kurulmaması rol oynamıştı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda liberal düşüncenin öncülüğünü yapanlardan Prens Sabahaddin onun rol modellerinden biriydi. Kişisel özgürlüklere yer vermediğine inandığı komünizm ve faşizmi diktatörlük biçimleri olarak eleştirmişti.

Halide Edib'in fikirlerini inceleyen çok az sayıdaki çalışmalardan birinde, "klasik liberal değerleri büyük ölçüde özümsediği" vurgulanıyor ve "hak ve hürriyetlerin liberalizm çizgisinde bütünlüklü bir savunusunu yapmaya girişmiş nadir insanlardan biridir," deniyor. Halide, "hukukun üstünlüğü, hoşgörü ve insan hakları sacayağı üzerinde yükselen hürriyet fikrine hayati bir önem atfederek bir liberal dalga yakalamıştı."[919]

Halide'nin bir özelliği de doğuştan hoca olduğuna inanmasıydı. Çocukların eğitilme biçimini de çok yanlış buluyordu. "... Tahsil ve

916 Jenkins, *Robert Kolej'in Kızları*, s. 240.

917 *Mor Salkımlı Ev*, s. 186.

918 *Yeni Tanin*, 26 Kanunsani,1910, Aktaran İnci Enginün, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, s. 460.

919 Bahadır Türk, "Halide Edib Adıvar'ın Liberalizmle İmtihanı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Liberalizm* içinde, s. 125.

maarif her hangi milleti medeni ve insani bir yola mutlak götürmez. Fikir hürriyeti olmayan, muayyen bir zümre ve ideolojiyi çocuklarına aşılamak için her tedbiri alan, her vasıtayı kullanan bir memlekette, maarif hiçbir zaman kurtarıcı ve yükseltici bir vasıta olamaz."[920]

10 yüzyıl önce kaleme alınan *Kutadgu Bilig*'in barışçı ve hukuktan yana tavrı çok hoşuna gitmişti. "Kanunların doğru olsun", "Dünya bir tarladır, ektiğini biçersin", "Kan dökmekten sakın" deyişlerinin altını çizen Halide, okuruna bir uyarıda bulunmayı da ihmal etmemişti... Neden çocuklara Timurlenk ve Atilla gibi kan döken, kesen biçen kahramanlar öğretiliyor da, *Kutadgu Bilig* okutulmuyor diye soruyordu. Bu sorgulamasıyla savaşçı kültürü de masaya yatırıyordu.[921]

Tarihi kişiliklere demokrasi penceresinden bakardı. Roma imparatoru Sezar'ı kanunlara saygılı olduğu için; Fatih Sultan Mehmet'i ve İngiltere Kraliçesi Elizabeth'i vicdan hürriyetine önem verdikleri için takdir eden Halide Edib hangi konuyu ele alırsa alsın liderleri, yazarları, haklar ve demokrasi terazisine oturtmayı alışkanlık edinmişti.

Fatmagül Berktay, onun eleştirel aklını hep koruduğunu düşünüyor. "Çünkü," diyor, "her dönemde kendi kafasıyla düşünmekten çekinmeyen ve bunun bedellerini ödemeye razı olan bir aydındır. Bazı yazarlar onun milliyetçi olmaktan çok, liberal bir hümanist olduğunu öne sürerler. Jakobenizme ve şiddet yoluyla devrime karşı olması, ayrıca Cumhuriyet sonrasında bireysel hakların korunması konusundaki hassasiyeti bu nitelemeye hak verdirebilir."[922]

---

920 Halide Edib, "Üniversite ve İlk Mektep Hocalığı", *Akşam*, 12 Kasım 1949.

921 Halide Edib, "Kutadgubilig'in kuvvetli tarafi" *Akşam* 12 Ekim 1948 Filiz Çullu mezuniyet tezi içinde 445-450.

922 Fatmagül Berktay, "Osmanlı Türk Modernleşmesinin Etkin Öznesi, Halide Edib Adıvar," 2008. Bu metin, Frankfurt Kitap Fuarı Onur Konuğu Türkiye Etkinlikleri kapsamında, Literatur House'da "Türk Romanının Modernleşmesi Paneli"nde sunulmuştur (18 Ekim 2008).

Adnan'ın ölümü

Adnan 1954 yılında iyice kuvvetten düştü. *İslam Ansiklopedisi* ile bir vasiyet gibi uğraşıyor, bir yandan da *Cumhuriyet*'teki yazılarına devam ediyordu. Halide'nin deyişiyle, "Artık ruhunun ve kafasının revşine vücudu ayak uyduramayacak hale gelmişti." Büyük bir mücadele veriyor, suni teneffüsle yaşıyordu.

Ömer Sayar, "Doktorlar -meşhurlardan değil, asistanlar- her gece nöbet tuttular başında, durdurmadılar kalbi," diyor. Evde sürekli bir doktor kalıyordu.

Adnan, dost kalabalığına doyamıyordu. Ölümden hiç söz etmeden, ikide bir ellerini kavuşturuyor, "Artık bu iş çabuk bitsin," diyordu. Dünya ve ülke sorunlarından kopmamıştı, tenkitten çekinmiyordu.

Sonunda, Cerrahpaşa Hastanesi'nin cerrahi kliniğinde 3 numaralı odaya yatırıldı, etrafını beyaz gömlekliler sarmıştı. Ona büyük bir yakınlık ve saygı gösteriyorlardı. Adnan, onlara "insanseverler" lakabını takmıştı. Geceleri çok huzursuz yatıyor, "insanseverler" onu odasında yalnız bırakmıyordu. Sabah olduğunda bir hastane sandalyesine oturtup bahçeye indiriyorlar, yeniden çevresini sarıp onunla konuşuyorlardı. Hastanede yapılacak bir şey kalmayınca eve getirdiler.

> Yatağına girip oturduğu zaman, gözlerinde yuvasına kavuşan kanatları kırık bir hasta kuşun sevinci belirdi. Gözleriyle her şeyin yerli yerinde olup olmadığını teftiş etti. Gözlüğü sağ cebinde mi? Kalemi iç cebinde mi? Başucundaki dolabın içindeki şeyler, yatakta oturduğu yerde yazı yazdığı, bir nevi rahlenin yanındaki gözlerde bulunan notlar...[923]

923 *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s. 55-60.

Artık rahleyi kullanamıyor, yazılarını yataktan dikte ediyordu. İnleye inleye tıraş oluyor, yine kendi işini yapmakta ısrar ediyordu. Ama ne yazık ki nefes darlığı işkencesi uzun sürdü.

İki vasiyeti vardı, ilki kolaydı. Kitaplarının Türkiyat Enstitüsü'ne verilmesini istiyordu. İkincisi ise zordu: "Dargınlıklar bir dursa, hınçlar sona erse... Herkes dost olsa," temennisiydi son vasiyet.

"Üzerine ölümün beyaz örtüsü çekildiği akşam dahi yüzü tıraşlı, kır saçları taranmıştı." Ömer Sayar, "Sonunda akciğerleri azdı, karaciğeri bozuldu, böbrek iflas etti ve öldü," diyor. "Öldüğü zamanki halini unutamıyorum büyükannemin hiç. Girdi içeri, Adnan Bey'in yazısını yazdığı odaya ve kapıyı kilitledi. Bir şey yapacak kendisine diye korktuk hepimiz. Nilüfer'in oğlu Pars'la birlikte korktuk."

Evde ölüm

1 Temmuz 1955 Cuma günü, Adnan'ın üzerine beyaz örtü çekildiğinde "örtünün altında silinmiş portresinin, kazınmış karışık bir müsveddesi" uzanmıştı. Tabutu Merkezefendi'ye götürülürken Adnan'ın portresinin gönüllere hakkedildiğini [kazındığını] düşündü. "Halide Hanım, kendi ağırlığı kadar gözyaşı döktü," dedi dostları...

Ömer Sayar törendeydi: "Cenazeye herkes katıldı. Kalabalıktı, ben oradaydım. Adnan [Menderes] Bey, İnönü çelenk göndermişti."

Adnan Adıvar'ın ölümü üzerine Londra radyosunda bir konuşma yapan İngiliz yazar A. R. Toynbee, "Adnan Adıvar'a acımak için bir sebep yoktur, acınması gereken öyle bir kimseyi kaybetmiş olan bizler," demişti.[924]

Cevat Fehmi Başkut, *Cumhuriyet* gazetesinde Adnan'ı anlattı: "Halide Hanım'ı bütün hayatınca sevdi, bütün hayatınca takdir ve teşçi etti [yüreklendirdi] ve gözünde eminim onun hayali olduğu halde gitti."[925]

Dostları Adnan'ı sevgiyle uğurladılar. Kâzım İsmail Gürkan, Üniversite'de yapılan törende Adnan'ı anlattı. Onun, bir zamanların Meclis ikinci başkanı, bakan ya da milletvekili olduğu dikkate alınmamıştı. Bazı gazeteler, hükümetin ilgisizliğini haber yaptılar. Yakup Kadri Karaosmanoğlu bu ilgisizliği dillendirenlerdendi:

---

924 Ahmet Ateş, *İstanbul Enstitüsü* dergisi, 1955, "Doktor Abdülhak Adnan Adıvar".
925 Cevat Fehmi Başkut, "Adnan Adıvar", *Cumhuriyet*, 2. 7. 1955.

Dr. Adnan, yalnız kendi hesabına değil, başkaları namına da hürriyet taraftarı idi. Samimi olduklarına kanaat getirdiği muarızlarının [karşıtlarının] fikirlerine de hürmet etmesini bilirdi. Bizim memlekette, böyleleri parmakla gösterilir; böylelerine orijinal ve acayip kişi diye bakılır. ... bu çeşit insanlar ... ne ikbaldekiler için lüzumlu, ne iktidardakilere karşı tehlikelidirler. Anlaşılan bundan olacak ki, Milli Mücadele'nin en mümtaz siması, ... ve bu devletin kurucularından biri olan Dr. Adnan'a resmi cenaze töreni yapmak kimsenin aklından geçmemiştir. ..."[926]

"Üç sene sonra yanındayım"

Halide kocasına, "Üç sene sonra yanına geleceğim," demişti. Dr. Fethi Erden, "Yaşaması uzadıkça adeta üzülüyor ve Adnan Bey'e verdiği sözü yerine getiremediği için kendisine teessüf ediyordu," diyor. Adnan Adıvar'ın mezarını yaptırtırken yanındaki yeri satın alıp kendi mezarını da yaptırtmış, Adnan'ın mezar taşına da, "*Tekrar mülaki oluruz bezm-i ezelde/ Evvel giden ahbaba selam olsun erenler*" dizelerini yazdırmıştı.

Fikir arkadaşım dediği Adnan'ı kaybedince, onun anısına, "portre ressamlığına" soyundu. 60 sayfalık bir Adnan Adıvar portresi çizdi.[927] Portrenin garip bir pırıltısı vardı. Sanki Halide Edib, itibarlı bir kişi hangi özelliklere sahip olmalı, sorusunun cevabını aramak için günümüz dünyasında bir gezintiye çıkmış, portreyi bu kıstaslara göre hazırlamıştı.

Şiddetten ve ırkçılıktan nefret eden, hangi ideolojiye dayanırsa dayansın totaliter zihniyete düşman, adalete imanı olan, özgürlüklerden yana bir insan resmetmişti. Halide, Adnan'ın insan hakları savunucusu olmasıyla övünüyordu. Adnan'ı; "Ahiret evine göçmekle" kendisinde bıraktığı boşluğa değinmeden anlatmayı mükemmel bir biçimde başarmıştı.

60 sayfalık Adnan Adıvar portresi "Halide, Adnan'ı sevmiş miydi?" tartışmasına nokta koyacak kadar güçlüdür. Halide, hayat arkadaşını tamamen kendi tarzında sevmişti. Ömer Sayar, "Büyükannem, kuvvetli hissettiği zaman çok güzel kaleme döküyor, Adnan Adıvar kitabının sonuna bakın, mersiye gibi coşmuş, hissettiğini çok güzel dökmüş kâğıda," diyor.

---

926 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yeni Ufuklar* dergisi, Ağustos, 1955 , *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar* içinde, s. 150-151.

927 *Doktor Abdülhak Adnan Adıvar*, s. 55-60; 1956 yılında basılan bu kitapta Adnan Adıvar'ın ölümü üzerine yazılmış yazılar da bir araya getirilmişti.

Yalnız hayat

Halide her cuma Adnan'ı ziyarete gidiyor, mezarlığın demir parmaklıklarına dayanıyordu. Adnan'ın yanından ayrılırken kendisini zinde hissediyordu. Birkaç kez mezarlığa Fethi Erden ile birlikte gitmiş, bir keresinde Fethi'ye, "Adnan'a bonjur dedim, içim ferahladı," demişti.[928]

Bu arada *Yeni İstanbul* gazetesindeki haftalık yazılarını sürdürüyordu. Çalışma masasına da bir Adnan Adıvar fotoğrafı koymuş, eve gelen gidenlerle onu anıyordu. Daha çok sigara içiyordu. O günlerin genç fotoğrafçısı Ara Güler, Halide'nin elinde sigarasıyla çok güzel bir fotoğrafını çekmişti. *Hayat* dergisindeki tefrika edilen romanın bölümlerini, evinden Ara Güler gelip alıyordu zaten fotoğrafları da o zaman çekmişti.[929]

Sigaraya engel olur diye saatlerce pasyans açar ve bundan büyük zevk duyardı. Baki Suha Ediboğlu'na "Rahmetli Adnan Adıvar, benimle Rauf Orbay'a takılmaktan pek hoşlanırdı. Bir gün dedi ki: Rauf Bey Akdeniz'de bir bomba patlattı, sen de Sultanahmet Meydanı'nda bir nara attın, hâlâ aksi sedasını duyuyoruz!"[930]

Adnan Adıvar'ı kaybettikten sonra evdeki durumu şöyle anlatıyor Ömer Sayar:"...

"Adnan Bey ölünce büyükannemin odasında ben yattım. Daha sonra da ev işlerine bakan Emsal gelip onun yanında yatmaya başladı, o da korkunç horlardı, büyükannem aldırmazdı. Orada öyle yanında bir hayatın olması, ses çıkması büyükannemi rahatsız etmezdi."

928 Fethi Erden, "Halide Edib Hanım'ın Bilinmeyen veya Az Bilinen Tarafları ve Türk Ocağı ile İlgili Hatıraları".

929 Nezih Tavlaş, Fotomuhabiri Ara Güler'in Hikâyesi, s. 50.

930 Baki Suha Ediboğlu, *Cumhuriyet*, 12.1.1964.

Yakınları, Adıvarları yalnız bırakmamak için haftanın günlerini -her gün birisi gitmek üzere- paylaşmışlardı. Pazartesi ve perşembe günleri Ahmet ile Fikret Ateş'in günüydü. Şarkiyat Ensitüsü'nün başkanı olan Ahmet Ateş, Dr. Adnan'ın çok sevdiği bir bilim insanıydı. "Bazen biz de takılırdık. Bir ayı postu vardı, kardeşim Turgay ile ikimiz onun üstüne sığardık," diyor oğlu Toktamış Ateş.

Salı gününü Dr. Fethi Erden almıştı. 14 yıl boyunca her salı günü Laleli'deki evi ziyaret eden Fethi Erden, Adnan Bey'in ölümünden sonra Halide'nin umumi vekâletini almıştı. Yedi sene süreyle Adnan Bey'den kalan maaşını çekti, evin zorunlu masraflarını yapmak, yeniden basılması gereken kitapları bastırmak, kitapçılarla sözleşmelerini sürdürmek onun göreviydi. Telefon faturalarını da ödeyen dostu Fethi Erden, faturaların oğullarıyla yaptığı uzun konuşmalar nedeniyle epey kabarık olduğunu söylüyor.

6-7 Eylül 1955 felaketi

İngiltere'nin Kıbrıs'tan çekileceğini açıklaması üzerine; İngiltere, Türkiye ve Yunanistan'ın Londra'da adanın kaderini belirlemek için başlattığı görüşmeler, Yunanistan ve Türkiye'de milliyetçiliği kışkırtmıştı. O günlerde Selanik'te Atatürk'ün doğduğu evin bahçesinde bir bomba patlatıldı. Bomba evde bir hasar yaratmadıysa da, haberi İstanbul'un altını üstüne getirmeye yetti. 20, 30 kişilik eli sopalı gruplar -önceden işaretledikleri- gayrimüslim mağaza, dükkân, ev, okul ve kiliselerine saldırdılar, yağmaladılar, yakıp yıktılar. 6-7 Eylül'de gayrimüslim azınlığa yönelik bu vahşi saldırganlığa polis büyük ölçüde seyirci kaldı. Saldırıların sorumlusu olarak solcular yıldırım hızıyla tutuklandı. Saldırılar sırasında 15 gayrimüslim vatandaşın öldürüldüğü de yıllar sonra ortaya çıkacaktı. İstanbul, Ankara ve İzmir'de sıkıyönetim ilan edildi, basına da sansür kondu. Hükümet, "İstanbul'un ve memleketin ağır bir komünist tertip ve tahriki ile ağır darbeye maruz kaldığı"nı açıklayan bir bildiri yayımladı. "Yağmacıların ve tahripçilerin, merkezi Beyrut'ta bulunan Kızıl bir teşkilat" cümlesi *Cumhuriyet* gazetesinin 9 Eylül tarihli manşetiydi.[931] 6–7 Eylül ırkçı vahşetinin devlet içinden örgütlendiğini ve bir "özel harp" tertibi olduğunu, bizzat olayların sorumluları değişik vesilelerle itiraf edeceklerdi.

Basın, azınlıkları suçlayan haberler yayınlıyordu. Halide Edib bunca bilgi kirliliği içinde gerçeği görmeyi başaranlardandı. Ona 31

931 6-7 Eylül bilgileri için Bkz. Dilek Güven, *6-7 Eylül Olayları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Mart ayaklanmasını hatırlatan bu yaşananları, "Hepimizin yüzünü kızartan olaylar," diye tarif etmişti.

Halide, 6-7 Eylül'e neden olan bozuklukları sıralarken, servet düşmanlığına dikkat çekti. Çocuklara din dersi verenlerden hangi dine ve itikada [inanca] sahip olurlarsa olsun, insanların kutsal bildikleri binalara, ibadet tarzlarına hürmet etmeleri gerektiğini telkin etmelerini istiyor, "Tarih öğretiminde küçüklere sadece hamaset hikâyeleri değil, insaniyet ve insan münasebetlerinde medeni numuneler verilmelidir," diyordu. Ayrıca, yüz kızartıcı bulduğu olayları durduran Örfi İdare Komutanlığı'na da minnetlerini sunmuştu.[932]

Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri

Halide, yurtdışı yıllarında siyasi görüşlerini ifade ettiği, *Turkey Faces West* ile *East and West Conflict* isimlerini verdiği iki İngilizce kitaba imza atmıştı. Adnan'ın ölümünün ardından bu iki kitabı birleştirdi ve siyasi bir süzgeçten geçirerek *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri* adıyla yayımladı. Önsözünde, fikirleri için yanmayı göze alanlar olduğu için Batı'nın skôlastik düşünceden daha kolay kurtulduğunu yazdı. Kitabını "sürgün" arkadaşı, Terakkiperver Fırka liderlerinden Rauf Orbay'a ithaf etti. Mustafa Kemal'e ve rejime olan eleştirilerini epey törpülemişti.

Halide siyasi görüşlerini ifade eden üç kitabında da Doğu–Batı meselesi üzerinde durmuştu. İlk kitap, *Turkey Faces West* (*Türkiye Garp'a Bakıyor*) bir ütopya ile sonlanıyordu. Gökdelenlere kurulan sahnelerde Amerikalı siyahlar yürek yakan "havalar terennüm ederken," şalvarlı bir Türk çoban da Anadolu'nun sapsarı çayırlarında *Valencia*'yı söyleyecekti. Doğu ile Batı, ırk ve akıl olarak öylesine bütünleşmiş olacaktı ki, çatışma anında kimin kim, neyin ne olduğunu söylemek imkânsızlaşacaktı.

Hindistan dönüşü yazdığı *East and West Conflict*'te (*Türkiye'de Şark ve Garp Mücadelesi*) Doğu ile Batı arasındaki çatışmayı irdelemişti. Üzerinde 15 yıl çalıştığı *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan ve Tesirleri*'nde ise, Türkiye'yi 19. yüzyıldan başlayarak Batı medeniyetinin bir parçası olarak gördüğünü, "Birörneklik ve tamamen taklidin garp medeniyetinin ruhuna zıt düştüğünü" yazdı. Sağdaki ve soldaki birörneklik salgınına karşı; bireyin robot kılınmasına karşı mücadeleyi önemsiyordu. Milletlerin Batı uygarlığına layık ola-

932 Halide Edib, "İki Devir, Dört Tarih" *Yeni İstanbul*, 19 Eylül 1955.

bilmeleri için ilk koşul, kendi kültür ve benliklerini korumalarıydı. Halide Edib, Türkiye'deki insanın, Avrupa'daki insanla aynı şeyleri istediğine inanıyor, Avrupa'nın bir güç olarak ortaya çıkmasını önemsiyordu.

Halide Edib'in kitaplarının açıklamalı ve karşılaştırmalı olarak yeniden yayımlanmasına emek veren Bilkent Üniversitesi öğretim üyesi Mehmet Kalpaklı, "*Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri* onun düşünür olarak ne kadar ileride olduğunun kanıtı. Halide Edib, önemlidir, hatta çok önemlidir; çünkü zamanının çok ilerisindedir. Edebiyatçı olarak, düşünür olarak, siyasetçi olarak çağının ilerisinde. Edebi eserlerini siz zaten takdir edersiniz. Bir aksiyon kadını olarak da çok ileride," yorumunu yapıyor.

Yatağından çıkmıyor

Son yılları için Ömer Sayar, "Kitapların bulunduğu üst katta yaşar, yazılarını yazdığı yataktan pek çıkmazdı. Gelenleri bu odada kabul eder, kanastalar orada oynanırdı," diyor.

Alman filolojisinde okuyan Haldun Taner'in nişanlısı Semiha, Halide Edib'in öğrencisiydi. Haldun Taner de Halide'yi yakından tanımıştı:

> ... Üst kattaki odasında çoğu zaman yatıyor, dört beş ayrı masada, dört beş ayrı esere üçer dörder sayfa ekleyip yine arı gibi çalışıyordu. Yatakta konuşurken bile bir Kraliçe Viktorya hali vardı. Edebiyat alanındaki yeni hareketlerden bilgi alır, uyanık bir ilginin şaşırtıcı soruları ile sizi kendiniz hakkında düşünmeyi akletmediğiniz alanlara sürükler, sonra birden başka bir konuya geçip örneğin Huxley'in son makalesi ya da oğlu kadar sevdiği en vefalı dostu Vedat Günyol'un son eleştirmesi hakkında konuşurdu. Hecelerin üstünde ağırlıkla durarak, her hecede kişiliğini tecrübesini karşısındakine de duyurarak. ... Bu içi içine sığmayan kadın, hastalık onu yataktan kalkamaz hale getirdiği son aylarda bile durmadan hep uyanık, hep dinamik kalan o şahane kafası ile eski tefrikalarını gazete koleksiyonlarından kopya ettiriyor, yeni kitaplar yayınlıyor, eski öğrencilerini yatak odasına kabul edip kurduğu İngiliz Filolojisi'nin gidişatını yakından izliyor, her zaman olduğu gibi hayatla sıpsıcak ilgisini bir an azaltmıyordu.[933]

933 Haldun Taner, "En Yaman Kadınımız," *Milliyet*, 18.1.1964.

Gençlere ABD bursu

Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Cerrahi Bölümü'nün başı Prof. Kâzım İsmail Gürkan, seçkin fikir insanlarını kliniğinin denize bakan bir odasına yatırmayı âdet edinmişti. Muzaffer Esat Güçhan, Asistan Dr. Kenan Binak'ı, Halide Edib, Yahya Kemal gibi dostlarının sağlıklarıyla ilgilenmesi için görevlendirmişti. Rumelili bir ailenin oğlu olan Kenan Binak düzenli olarak Halide'nin evine gider, sağlığını izlerdi. Halide, Kemal'e ABD'den burs almak için bir referans mektubu hazırlamış ve genç doktor kabul edilmişti. Ancak Kenan İngilizce bilmiyordu. Halide, ona ders vermeye başladı. Bir gün ders sırasında Robert Koleji'nin öğretmenlerinden Dorothy İz[934] geldi. Ders garibine gitmiş, "Çok edebi İngilizce konuşuyorsunuz. Ben bile anlamakta zorlanıyorum," demişti. Halide, görevini Dorothy'ye devretti.

Kenan Binak, "Biz ders çalışırken o kadar çok karışırdı ki bir gün Dorothy Hanım, 'Başka bir odada çalışmamıza izin verirseniz çok memnun olacağım,' dedi. Halide, 'Peki, Adnan Adıvar Hoca'nın odasında çalışın, fakat kapıyı açık bırakın!' diye karşılık verdi. Dorothy İz çok güzel bir kadındı."

Bir gün Kenan'a "Amerika'ya gidiyorsun. Orada saçma sapan bir evlilik yaparsın diye endişeleniyorum. Bu akşam karşımızdaki pembe köşke yemeğe davetliyiz. Kızlarına iyi bak. Seni onunla evlendirmek istiyorum," dedi.

Akşam yemeğinde Kenan'ı evin kızının yanına oturttular. İki genç bahçeye çıktıklarında Kenan genç kıza, "Çok güzelsiniz, çok da kültürlüsünüz. Ancak ben Amerika'ya bekâr gitmeliyim. Eğer sizinle evlenirsem istediğim çalışmaları yapamam, bu yüzden sizinle evlenemem," dedi. Genç kız ona hak verdi. Kenan bunun üzerine, "Lütfen Halide Hanım'a beni beğenmediğinizi söyler misiniz?" diye rica etti. Halide de bir daha konuyu açmadı.

Kenan Binak'ın arkadaşı Doktor Turan Gürgen onun ABD'den burs aldığını öğrenince Profesör Kâzım Gürkan'a, "Halide Hanımefendi benim için de bir referans verebilir mi?" diye sormuştu. Dilek Halide'ye iletildi. Cevap netti: "Turan Bey'i benim eve yollayın!"

Turan Gürgen, bir sabah randevulu olarak Halide Edib'in evine gitti.

> Ev klasik eski Türk evi Anglo-Amerikan tipi bir evdi. Alt kat giriş salonu, merdiven ile üst kata çıkılıyordu. Üst katta Halide Hanım'ın

934 Dorothy İz, Fahir İz'in eşiydi.

çalışma odası vardı. Oda şömineliydi. Bir koltuk, önünde alçak, dikdörtgen küçük kahverengi, ayakları Louis Quenze bir sehpa, üzerinde bir defter, kurşunkalem, sigara tablası... Tabladaki sigara yanıyordu.

Halide, "Otur Turan," demişti, "sen de Kenan gibi Amerika'ya mı gitmek istiyorsun?"

"Evet, zaten sizin burs referansı verdiğinizi ondan öğrendim."

Halide mektubu hazırladı. "Rockfeller'den Johnson'a yazdım, seninle ilgilenirler," dedi. Birkaç ay içinde Turan'a Cornell ve Georgetown üniversitelerinin kapısı açıldı. "Onun dünya üzerinde ne derece saygı gören, gençliğe ufuk açan bir kişi olduğunu görmüştüm."[935]

Kenan Binak New York'tan döndüğünde, Halide Edib'in onun hikâyesini yazdığını öğrendi. *Kerim Usta'nın Oğlu* koymuştu adını da. Kenan Binak beğenmişti romanı. İkisi de birbirlerine böyle bir şey yokmuş gibi davranmayı sürdürdüler. Dr. Kenan, Halide'yle ilgilenmeye devam etti. Evlenmeye karar verdiğinde, "Ben görmeden olmaz," demişti Halide. Nişanlısı Yurdun'la birlikte yenilen yemeğin ertesinde, Yurdun'u beğendiğini, nikâh şahidi olmak istediğini söylemişti Kenan'a. Bir ay sonra Hilton'da evlendiler. Şahitlerinden biri Halide idi.[936]

Dr. Kenan Binak, Halide Edib'in yaşlıyken de güzel bir kadın olduğunu söylüyor ve "Espriliydi ama pek gülmezdi," diye ekliyor.

Yaşar Kemal ve bir Halide Edib jürisi

Cumhuriyet Gazetesi, kurucusu Yunus Nadi için bir edebiyat ödülü başlatmıştı. Yunus Nadi Jürisi'nin başkanı 1958 yılında Halide Edib'di. *Cumhuriyet* gazetesine gelen dosyaları önce Yaşar Kemal ile Burhan Felek okuyordu. Bir gün Yaşar Kemal'e, "Bana söyler misin kime vereceğini?" diye sordu. Yaşar Kemal, "*Yılanların Ömü*'nü beğendiğimi söyledim. Cin gibiydi. Kitabı okumuştu. Her cümleyi okurdu. Utandım ondan," diyor.

Diğer başvuruları da merak ediyordu. Yarışmaya son anda gelen *Aylak Adam* kitabını hatırlattı Yaşar Kemal. "Hemen okuyacağım," deyince de kitabı götürdü ona. Fakir Baykurt'un eseri birinci, Yusuf Atılgan'ın *Aylak Adam*'ı ikinci oldu. Jüride, Yakup Kadri, Vâlâ

935 Kalp Cerrahı Prof. Dr. Turan Gürgen ile görüşme.

936 Kenan Binak ile ilgili anılar Dr. Binak'ın "Anlar Anılar" adlı kişisel anı kitabından derlendi.

Nureddin, Yaşar Nabi, Sabahattin Eyüboğlu, Orhan Kemal, Behçet Necatigil, Azra Erhat da vardı.

Haldun Taner'e göre, toplantı başladıktan sonra gelen Halide Edib, "Vaktim yok, 20 dakika sonra gideceğim. Birinciliği falan esere verin," demişti. Öteki eserler hakkında fikri sorulunca da "Birinci falan eserdir, siz artık aranızda ikinciyi seçersiniz," diye bitirmişti konuşmayı.[937] Yaşar Kemal ise bu olayı daha farklı anlatıyor: "Halide Edib'in 'birincidir' dediği *Yılanların Öcü*'nü jüri de beğenmişti."[938]

Bir başka anlatıda ise Halide Edib'in masaya yumruk vurarak bu roman için jüriye baskı yaptığı aktarılıyor.[939] Yaşar Kemal de Halide Edib'in jürilerden pek hoşlanmadığını anımsıyor... "Halide Edib, bu jüri üyeliğiyle, iki önemli yazarın, Fakir Baykurt ile Yusuf Atılgan'ın önünü açmıştı.

Ömer Sayar Yozgat'a gidiyor

Halide haftalık makalelerine son vermişti. Eve gelen gidenlerin sayısı iyice azalıyordu. 1958 yılında Yahya Kemal öldü. Yanında büyüyen ve inşaat mühendisi olan torunu Ömer Sayar da evden ayrıldı.

> İlk görevimi de, bilmiyorum torpil denilebilir mi, o sağladı. O zaman mühendis zaten yok ortada, süper kıymetli. "Tevfik'e söyleyim sana bir iş versin," dedi, Tevfik İleri'ye telefon etti, "Benim torunum da mühendis oldu," dedi. Ben Tevfik İleri ile görüşemedim ama o müsteşarına söylemiş, doğrudan bayındırlık müdürü yaptılar beni. 24 yaşımdaydım, 52 kiloydum. Yozgat'a tayinim çıktı. Babaannemle mektuplaşırdık. Yozgat'ta evlenirken bana kütüphanesini yolladı, al kullan diye. Onu evvela hiç sevmemişim, gaddar görmüşüm. Sonra sonra kıymetini anlamışım. Milletvekili olduğunda lisedeydim, daha objektif bakmışım. Eksisiyle artısıyla her halini görerekten değişmeyen bir kanaat oluştu bende. Ancak, beni hiç kucağına alıp öpüp kokladığını hatırlamıyorum.

Halide vaktini tavla ve satrançla geçirir olmuştu. Dr. Fuat Erden, "Florya'ya her gidişinde İstanbul valisi Lütfi Kırdar'ı tavlaya davet ederdi. Her defasında da Lütfi Kırdar yenilirdi," diyor.

---

937 Taner, *Ölürse Ten Ölür Canlar Ölesi Değil*, s. 88-93.

938 Taner, "En Yaman Kadınımız" *Milliyet*, 18.1.1964, Hilmi Yücebaş içinde s. 126-130.

939 Şule Arasan, "Ödüllere Gölge Düştü", *Nokta* Dergisi, 5 Ocak 1986.

Son zamanlarında yanından hiç ayrılmayan tavla arkadaşlarından biri de Gaziantepli Ali Bey'di. Uğurol Barlas'ın, Halide Edib'i tanıtan kitabının ilk sayfalarına, Ali Bey'in Halide'nin yatağının başucunda bir fotoğrafi konulmuştu. Fotoğrafi çeken dostları ve komşuları Prof. Ahmet Ateş'ti. Ali Diler, İstanbul'un ilk kebapçılarındandı, pek okumuş bir insan değildi ama kitaba çok meraklıydı.[940]

Halide, onun evden giderken sessiz sessiz aşağıdan kitap yürüttüğünü fark etmişti. "Benim kitapları yürütüyor ama ne yapayım?" diyordu. Ondan, "Ayak Ali Bey" diye söz ediyordu.[941] Ayak Ali Bey, evden götürdüğü kitaplarla, Gaziantep'te bir kitaplık kurmuştu.

Sahaf Nedret İşli, Halide'nin üst katta hasta yatarken, onu ziyarete gelenlerin, giderken evin giriş katındaki kütüphaneden kitap aşırdıklarını anlatır. Bunu bildiği halde ses çıkarmadığı, yeter ki ziyaretime gelsinler, dediği söylenirmiş.[942]

Halide o zamanlar Beyazıt Meydanı'nın ortasını süsleyen fiskiyeli havuzun çevresinde gezinmekten hoşlanırdı. Ancak bu havuz da, evinden Fakülte'ye giderken arşınladığı daracık yollar da 1957'de Menderes'in imar hamleleriyle tarihe karıştı.

Halide Edib'in bir alışkanlığı daha vardı. Her gün akşamüzeri üç tane pötibör yerdi. Şoför onu alıp Sarayburnu'na götürür, o da denize bakarak bisküvisini yer, çayını, sigarasını içer, denizi seyrederdi. Evde bir misafir de olsa, "Benim pötibör saatim geldi," deyip mutlaka Sarayburnu'na giderdi.[943]

Büyük bir zevki de yaz sabahları bülbül dinlemekti. Taksi ile Gülhane Parkı'na gider, oradaki kahveye otururdu. Yoldan mutlaka halka alınırdı. Bülbül fasıllarına tanıklık eden Toktamış Ateş, "Biz çocukken onunla tavla oynardık. Çok meraklıydı. Benimle iddialaşırdı. Çok iyi zarlar geliyor diye bir gün üşenmeden kalktı bir fincan aldı geldi. Bana fincanla attırdı zarları," diye anlatıyor meşhur tavla seanslarını.[944] Aynı sokakta oturan Toktamış'ın arkadaşı Ahmet Doğan da tavla seanslarının vazgeçilmez davetlilerindendi. Ahmet Ateş, Toktamış'la ikisini, "Hadi bakalım tavla oynama saatiniz geldi" diye Halide'nin evine yollardı. Ahmet Doğan'ın aklında kalan, gösterişli bir yatakta hafif kaykılmış olarak yatan ve fildişi tavlaya zar atan bir Halide Edib'di. Ona hizmet eden siyahi halayığın da çok güzel olduğunu hatırlıyor.[945]

---

940 Uğurol Barlas, *Halide Edib*, Yurttaş Yayınları, 1963.
941 Nedret Burçoğlu'yla görüşme.
942 Mehmet Kalpaklı'yla görüşme.
943 Gülbin Türkgeldi'den aktaran Yeşim Kalpaklı.
944 Toktamış Ateş'le görüşme.
945 Ahmet Doğan'la görüşme.

Ömer Sayar, "Kuralları vardı, taksimetresi olmayan taksilere asla binmezdi. Hayatındaki insanlarla mesafeli ama ilgiliydi. Roman kahramanlarını çoğu zaman onlardan seçerdi," diyor

Sevda Sokağı

1959 yılıydı. Yaşar Kemal, bu kez görevli olarak Laleli'deki evin kapısını çaldı. *Sevda Sokağı Komedyası* kitabı nedeniyle Halide ile konuşmaya gelmişti. İki yazar sigara dumanı ve odun ateşi eşliğinde söyleştiler. Yaşar Kemal, yazısına odanın tarifiyle başlamıştı.

> Evi, çalışma odası kitaplarla dolu. Çalışma masası üstünde Dr. Adnan Adıvar'ın bir resmi var. ... Halide Hanım çok sigara içiyor son zamanlarda. Bundan da çok yakınıyor. Yeni bir sigara yaktı. Karşı karşıya oturduk.

Yaşar Kemal sorularını sorarken o, odalarda geziniyordu. Neşeli bir günündeydi Halide Edib. Konudan konuya atlıyor, Yaşar Kemal ona istediği soruları soramıyordu. Ancak bir ara istediği cevabı yakaladı.

> Hakiki bir romancı, bir doktor insan vücudunu teşrih masasına yatırıp nasıl parçalar, tetkik ederse, romancı da psikolojilerini öyle tahlile tabi kılar. Yeni bir anlayış için tamamen evet diyemeyeceğim. Yeni anlayışları devirler getirir. Devirlerin düşünceleri getirir. Yenilik varsa, devrin getirdiğidir. Çünkü insanlar yaşadıkları devrin tesiri altındadırlar. Yani devirlerin şartları başka olduğu için romanların şartları da ayrıdır...

Hep sokak romanları yazıyorsunuz, demişti ona Yaşar Kemal. Okurlar merak eder diye öğrenmek istiyordu, romandaki kişiler gerçek miydi? Halide cevap vermek istemeyince de üzerine düşmedi. "Son romanlarınızla, daha önceki romanlarınız arasında ne fark var?" sorusuna gelen cevap ise şöyleydi:

> Belki tecrübe, belki de hayatın süratle değişmesi. Hayale o kadar yer vermiyor. Son romanlarımın, okumuşsanız, yüzde yüz realist olduğunu göreceksiniz. Belki de devir zorluyordur.

Halide Edib, son romanının dilinin sade olmasından memnundu. Roman mimarisini, parçaları ustaca birleştiren bir terzinin becerisine benzetiyordu.[946]

946 Yaşar Kemal, "Sevda Sokağı Komedyası Üzerine Bir Konuşma", *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1959.

Yaşar Kemal, Halide Edib'i aydın kişiliği yanı sıra romancılığıyla da beğeniyordu. "*Zeyno'nun Oğlu* bir şaheserdir. *Sinekli Bakkal* Türk edebiyatının bir şaheseridir. Halide Edib sonraki nesillere kalacak bir yazar," yorumunu yapıyor.[947]

Halide, 21 yılda 27 roman yazmıştı. Bu romanlar övgüye de yergiye de konu oldu. Yahya Kemal Paris'te okuduğu *Harap Mabedler* için "Şairane bir nesirle alafranga hassasiyetler ifade eden Edebiyat-ı Cedide'nin daha yontulmuş bir devamı," demiş,[948] Fazıl Ahmet Aykaç ise onun ilk yazdıklarını "kılçıklı" bulmuştu. Ahmet Hamdi Tanpınar, Halide Edib'in 1920 yılına kadar yeni Türk romanını tek başına temsil ettiğini; roman nevinin en yeni ve en şahsi mahsullerini verdiğini yazar.[949]

Asistanı Berna Moran, hocasının tragedya açısından acıklıdan öteye geçemediğini düşünüyordu. Ancak, edebiyat dünyasına yepyeni bir kadın getirdiğini kabul etmiştir. Hem Batılılaşmış hem de ulusal değerlerine sadık; hem okumuş, hem serbest, hem de namus konusunda titiz; erkek gibi ata binen ama dişiliğini koruyan bu kadınlar biraz da yazarın kendisiydi. İdeal kadın bir süre için onun yazdığı gibi şekillenecekti.[950]

Halide Edib'in edebiyatçı kimliğine eğilenlerden Nazan Bekiroğlu da, onun, son dönem romanlarında, eski ile yeni, Doğu ile Batı arasında ideal sentezi oluşturan tipleri olumladığına dikkat çekmişti. Kendi kökleriyle barışık olan bu karakterler, bir yandan eski hayatın manevi değerlerine bağlı kalırken diğer yandan teknolojik ve bilimsel yenilikleri takip eden yüzleri Batı'ya dönüktü.[951]

Nehru'dan ziyaret

27 Mayıs darbesinden bir hafta önce, Hindistan Başbakanı Nehru Türkiye'ye gelmişti. Hindistan ziyareti sırasında tanıştığı ve çok saygı duyduğu Halide Edib'i de evinde ziyaret etmek istiyordu. Ancak o hafta Halide, Nehru'nun yanına çıkamayacak kadar hastaydı. Dostları Ahmet ve Fikret Ateş'ten Nehru'yu kendi adına ağırlamalarını istemişti. Nehru, çok büyük bir gül demetiyle gelmişti. Fikret

947 Yaşar Kemal'le görüşme.

948 Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, içinde "Halide Edib Hanım", s. 32.

949 Ahmet Hamdi Tanpınar, Edebiyat Üzerine Makaleler, İstanbul 1969, s. 108 aktaran, Nazan Bekiroğlu, *Halide Edib Adıvar*, s. 44.

950 Berna Moran, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, İletişim Yayınları, 2007, s. 156.

951 Nazan Bekiroğlu, *Halide Edib Adıvar*, Şule Yayınları, İstanbul, 1999, s. 59.

Ateş onun ziyaretini ve getirdiği çiçeğin tamamen tomurcuk güllerden oluştuğunu yıllarca anlattı.[952]

Tezer Taşkıran'ın başkanı olduğu Üniversiteli Kadınlar Derneği 1960 yılında, "Türk Kadınlığının Sembolü" ilan ettikleri Halide Edib'e bir şeref madalyası verdi. Halide hastaydı, ödülü almaya gidemedi. Mesaj gönderdi. "Tek bir kadın bu şerefe layık değildir. Şeref bütün Türk kadınlarınındır."

Halide'nin oğullarından biri gibi onunla ilgilenen Vedat Günyol, 2000'li yıllarda kendisiyle yapılan bir söyleşide, Halide'nin Nehru'yu kapıdan çevirdiğini söyleyecekti. Ömer Sayar bu söyleşiye çok öfkelenmiş, tekzip göndermiş ama yayınlatmayı başaramamıştı.[953] Vedat Günyol aynı söyleşide, "Beni 13 yıl kullandı, sömürdü" gibi ifadeler de kullanmıştı. Ömer Sayar, "Vedat Günyol'un beyanları, Halide Edib'e duyduğu antipatinin ifadesi şeklini çok aşmış, her bakımdan bir karalama-küçük düşürmeye dönüşmüştü," diyor.

27 Mayıs 1960 askeri darbesi

27 Mayıs 1960 sabahı Türkiye bir askeri darbeyle uyandı. Seçimle gelmiş Meclis ve hükümet, darbecilerin müdahalesine uğradı. Cumhurbaşkanı, başbakan, hükümet üyeleri ve DP'li milletvekilleri, çok sayıda yerel yönetici tutuklandı. 38 subaydan oluşan Milli Birlik Komitesi ülkenin tek hâkimi oldu. Eski yönetim, darbeciler tarafından oluşturulan ve Yüksek Adalet Divanı adı verilen olağanüstü bir mahkemede yargılanacaktı. Halide, demokrasi konusunda anlaşmazlığa düştüğü Demokrat Parti'yi çoktan terk etmişti.

Milli Birlik Komitesi yönetiminin İstanbul vali ve belediye başkanı Refik Tulga, göreve başladıktan hemen sonra Halide Edib'i ziyaret etmişti. Torunu Ömer Sayar, "60 ihtilali sırasında, Vali Refik Tulga ilk günlerden ziyaretine geldi sık sık, hiç yalnız bırakmadı büyükannemi," diyor. Meclis'e saygıyı yaşam ilkesi haline getiren Halide'nin, askeri darbeye karşı sesini yükselttiğini anımsamıyor Ömer Sayar. "Refik Tulga, bir emriniz var mı diye geldi gitti, onun etkisinde kalmış olabilir," diyor. Askeri yönetim, Halide Edib'den darbeye karşı gelebilecek bir tepkiyi önlemek istemişti.

---

952 Anlatan Sinan Turan.

953 Ömer Sayar'ın sözünü ettiği söyleşi "Halide Edib Beni 13 Yıl Sömürdü" başlığıyla, *Hürriyet* Gazetesi Pazar ekinde, 20 Nisan 2002'da İhsan Yılmaz imzasıyla yayımlanmış. Ömer Sayar, bu bilginin yanlış olduğunu söylüyor. "Yıllar sonra ben Hindistan'a gittim, kızı İndira Gandi oradaydı, kendimi tanıştırınca çok kıymet verdi. O sırada başbakan değildi. Evde oturuyordu ve muazzam ziyaretçisi vardı, ben de görevle gitmiştim Hindistan'a," şeklinde açıklama yapıyor.

27 Mayıs askeri yönetiminin 147 öğretim üyesini üniversiteden uzaklaştırması Halide'nin askeri darbe yönetimiyle arasını açtı. Öğretim üyelerinin tasfiyesini bir türlü hazmedemiyordu. Gece gündüz 147'lerden söz ediyor, bir şey yapması gerektiğini düşünüyordu. Kendisini her ziyarete gelene acı acı bu olaydan söz ediyordu. Görevden alınanların arasında Yavuz Abadan, Halet Çambel, Adnan Benk, Sabahattin Eyüboğlu, Mina Urgan, Haldun Taner, Nusret Hızır, Tarık Zafer Tunaya vardı. Bu isimlerin çoğu 27 Mayıs'ı sevinçle karşılamıştı. Onun huzursuzluğuna Dr. Fethi Erden tanıktı:

> Çok kritik bir safhada olan bu meseleye, zamanın iktidarına mensup bazı mühim şahsiyetler, Halide Hanım'ın bu işe karışmasını pek arzu etmiyorlardı. Bu hususta Halide Hanım nezdinde yaptıkları hususi mahiyetteki ricalarına, Halide Edib Hanım, onlara karşı duyduğu muhabbet dolayısıyle oldukça uzun zaman için sabretti ve sesini çıkarmadı.

Susmak daha da ağır gelmişti. Kararını verdi ve yazıyı yazdı. Ömer Sayar, "İhtilalden sonraydı, *Cumhuriyet*'e 'Ruh Mikropları' diye bir yazı yazdı. Bu bilgileri askeriyeye verenleri suçladı, suçlananların arasında da bir kadın dostu vardı. Bir süre ayağını kesti, iki sene eve gelmedi. Edebiyat hocasıydı bir lisede," diye anlatıyor. Halide Edib yazısında şöyle demişti:

> O kadar ümitle ve sevinçle karşıladığımız 27 Mayıs devrimcilerinin idealci ve memleket hayrına çalışan adamlar olduğuna eminiz. Onun için düşündüğümü açıkça söyleyeceğim ... 147 üniversite profesör, doçent ve asistanlarının affi [görevden alınması] haberi benim için büyük bir şok olmuştu. ... Ruh denilen şeyin içindeki mikroplardan kurtulması için, laboratuarlarda hiçbir çare bulmak imkânı yoktur. Bu mikroplar her memlekette vardır. ... Bizdeki salgınlar öteden beri jurnalcilik şeklinde kendisini göstermiştir. Bir devir kapanıp bir başka devir açılınca, ihtiraslar, kinler vesair gibi ruh mikropları saikiyle insanlar kendilerine hiç fenalık etmemiş kimseleri de lekeler, jurnal ederler.

Halide üniversitenin bağımsızlığı için 100 yılı aşkın bir süredir verilen mücadeleyi hatırlattı:

> Bugün memleketi idare eden idealist gençlerden hepimizin ricası, bu 147'lerin affını [görevden alınmalarını] toptan geri alıp kendilerini yerlerine iade etmeleri ve eğer aralarında çıkarılmaları gerekenler varsa bunu da yine Senato'ya bırakmalarıdır.[954]

954 Halide Edib Adıvar, "Ruh mikropları" *Cumhuriyet*, 24 Aralık 1960.

147'ler olayı Halide için büyük bir 27 Mayıs travmasıydı. İkinci travma ise Suriye günlerinden arkadaşı, çok sevdiği tavla arkadaşı Lütfi Kırdar'ın tutuklu bulunduğu Yassıada'da bir kalp krizi sonucu ölümüydü.

Yaşar Kemal sansürüne tavır

Dönemin en etkili basın organlarından İstanbul Radyosu'nu askerler yönetiyordu (televizyon henüz yoktu bile). İlk aylarda yayın, İstiklal Marşı'nın ardından okunan bir dua ile açılıyordu. Radyo çalışanları bu uygulamayla kavga ettiler ve sonunda her şey eski haline döndü. Albay Turan Çağlar müdür olarak atanınca bir zamanların Halide Onbaşı'sı dinleyiciyle buluşsun istediler. Halide Edib'le uzun bir röportaj yaptılar. Bu uzun röportajda, "En beğendiğim yazar Yaşar Kemal," demişti Artık her yayın banda kaydediliyor ve sansürde didik didik ediliyordu. "Yaşar Kemal" lafı sansüre takılmıştı.

> Beni çağırdı, "Niye sana düşman bunlar?" diye sordu. Benden söz etmesinden hoşlanmamışlar. "Bu bölüm lütfen çıksın," demişler. O da yanıt olarak, "Ben de kendisini o kadar tanıyorum," demiş. Röportajı geri istemiş onlardan. "Senin adının çıkartıldığı bir röportajda benim adım olamaz," demişti, sonuçta röportaj yayımlanmadı.

Hapishaneye selam

Samet Ağaoğlu, hapse atılmalarının ardından Halide'nin kendileriyle ilgilendiğini yazıyor. "Ben Yassıada'ya götürüldükten sonra Ablam Tezer'le sık sık buluşmuşlar. Ölümden kurtulduğuma çok sevinmiş."[955]

Cumhuriyet'in ilanından önce idam cezasına karşı çıkan Halide, 27 Mayıs darbesini izleyen idamları içine sindirmiş olamazdı. Artık yazı yazamıyordu. İç sıkıntısından kurtulmak için küçük araba gezilerine çıkıyordu. Kenan Efendi her gün otomobiliyle gelip onu alıyor, İncirli'deki o dönemin popüler Ömür Lokantası'na kadar gidiyorlar, sonra yeni yapılan sahil yolundan geri dönüyorlardı. Ömür'de bazen bir tost yer, Florya'da dostu Dr. Fethi Erdenlere uzanır, terasta denize karşı çay içerlerdi. Yanında Mualla Hanım ya da hizmetçisi olurdu.

---

955 Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, s. 196.

Halide, Safiye Ayla ile eşi viyolonselist Muhittin Targan'ı dinlemekten çok zevk alırdı. Fethi Erden'le eşi Mediha Erden onu Florya'ya Safiye Ayla'lı özel musiki gecelerine götürürlerdi. Zaman zaman Safiye Ayla, Halide'nin yazdığı ve sonradan opera olarak bestelenen *Kenan Çobanları*'nı okurdu.

> Şerif Muhittin Bey'in ud fasıllarından sonra, Safiye Hanım'ın okuduğu *Kenan Çobanları* operasından bazı parçaları büyük dikkat ve zevkle dinlerken, gözlerinin dalgın bakışlarından, eserin yazıldığı zamanları tahayyül ederek çok memnun ve mütehassis olduğunu anlamak kabildi.[956]

Oyuncu olarak o günlerde ünlenen Leyla Sayar'ı beğeniyordu. *Sinekli Bakkal*'ın filme çekilmesi için epey çaba harcadı. Başrole sinema oyuncusu Leyla Sayar'ı yakıştırıyordu.

Ömer Sayar'ın eşi Reva Sayar, Halide Edib'i sevecen bir dille anlatıyor: "Bana çok nasihat ederdi. Kocamla iyi geçinmem için tavsiyelerini eksik etmezdi. Üç maymunları göstermiş, 'Onlar gibi ol, mutlu olursun,' demişti. Ben de dediğine uydum," diyor. Gelinine mutlu olabilmek için, "İşitme! Görme! Konuşma!" demişti.

Halide Edib evliliği "insan doğasına uygun bir beraberlik" olarak görmediğini yakınlarına söylerdi. Evlenme çağındaki bir yakınının, "Biz insanlara, çeşitli yönleriyle beğenip bağlanırız. Bir erkekle bir ömür geçirmek insan doğasına aykırı. Hayat tek bir erkekle geçmez," diye kulağını büktüğü anlatılırdı.

Hüsrev Hatemi

Halide'nin midesi sürekli sorun çıkartıyor, onu kıvrandırıyordu. 1961 sonbaharında Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nin deniz gören bir odasına yattı. Stajyer doktorlar hocalarıyla vizite çıktıklarında ona da uğruyorlardı. Sırtına sürülecek bir pomad için bir kız öğrenciden yardım istediğinde, o da kendisine bir hemşire çağırmasını söylemiş, adeta omuz silkmişti. O günlerin tıp fakültesi öğrencilerinden Hüsrev Hatemi, Halide Edib'in gözündeki üzüntü bulutunu fark etti. "50'li 60'lı yıllarda Halide Edib Hanım, kamuoyuna Sultanahmet Mitingi'nde haykırmış olan Halide Edib olarak tanıtılmıyordu. Belki de Atatürk devrinde yurtdışına çıkmak zorunda kalmasının etkisi vardı," diyor.

---

956 Dr. Fethi Erden, "Halide Edib Hanım'ın Bilinmeyen veya Az Bilinen Tarafları ve Türk Ocağı ile İlgili Hatıraları".

Hüsrev Hatemi, *Türkiyde'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri* adlı kitabından çok etkilenmişti. Edebiyat fakültesinde bir konuşma yapacağını öğrenmiş ama orada, zihnini toparlayamayan, çivit mavisi renginde, rahibe kıyafetli bir yaşlı kadınla karşılaşmıştı.[957]

Selim İleri

Selim İleri'nin üvey halası Emine Hanım, Halide Edib'in kırık aşklarına dair hikâyeler anlatır, hikâyenin merkezine de Halide'nin Hüseyin Cahit'e âşık olduğu rivayetini yerleştirirdi. Selim İleri'nin Emine Hala'dan aktardığına göre rivayet şöyleydi, "Halide Edib, hayatı boyunca tek bir kez gerçekten âşık olmuş. Sevdiği kişi Hüseyin Cahit'miş. Ne var ki aşkı platonik duygularda kalmaya mahkûmmuş. ... Hüseyin Cahit'in kızı veremmiş. Halide Edib'e düşmanmış."

1961 yılında, öğrenci Selim İleri bir akşamüzeri Halide Edib'le tanıştı. Hayranlık duyduğu yazar, bir sınıf arkadaşının halası olan Muazzez Hanım'ı ziyarete gelecekti. Annesinin hatırlatmasıyla çiçekçiye de uğradı, eflatun kuzgunkılıçlarından bir demet yaptırttı. Arkadaşı buluşmaya gelmedi. Topağacı'ndaki eve tek başına gitti. Gözlüklü, ak saçları ortadan ikiye ayrılıp arkada toplanmış, yüzü kırış kırış bir kadın gördü. Yünlü, kızıl kahverengi bol bir entari giymiş, kuşağı da dizlerine kadar sarkıyordu. Sigarasını yasemin ağızlıkla içiyordu. "Handan'ın kızıl saç demetinden geriye o entari, o kuşak, o kızıl kahverengi" kalmıştı.

Selim İleri, Halide'yi yorgun ve bıkkın bulmuştu. "Yeryüzünü tahakkümüyle ezmek isteyen" bir kadınla yüz yüzeydi. Halbuki otoriteye uzak durmuş, karşı çıkmış bir isimdi. Dilediği gibi sohbet edemediler. Halide, Topağacı semtinin kibrit kutusu gibi yükselen evlerine söylenmiş durmuştu.[958] Selim İleri kafasında büyüttüğü ve sevdiği romancıyı, karşısına çıkan ihtiyar kadına hiç benzetememişti. Onun Halide Edib'i hayalindeki kadındı. Ünlü bir yazar olunca Halide'nin romanlarının "sonsöz" yazarlığını da üstlendi.

Milli mücadele hatıraları

Milli mücadele anıları, *Türk'ün Ateşle İmtihanı* adıyla ilk kez Türkçe yayımlanacaktı. Halide *The Turkish Ordeal*'i, o günlerin

957 Hüsrev Hatemi, *Anılar, Ömür Süvarisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007, s. 402-403.

958 Selim İleri, *Kar Yağıyor Hayatıma*, Doğan Kitap, İstanbul, 2005. s.33, 34.

Türkiye'sine ters düşecek bölümleri ayıklaya ayıklaya Vedat Günyol'a okurken çeviriyor, o da daktiloya çekiyordu. Selim İleri bu çevirinin öyküsünü hocası Vedat Günyol'dan dinlemişti. Halide, bazen bir iki cümleyi hızla söylüyor, bazen de dalıp gidiyordu. Kimi dalışlarını gözyaşları izliyor, o günleri yeniden yaşıyordu.

"Halide Edib ile *Türk'ün Ateşle İmtihanı*'nın İngilizceden Türkçeye çevirisini beraber yaptık. O dikte ediyor ben yazıyordum. Hastalanınca, Vedat sen git tercüme edip getir bana diyor, bu sefer ben tercüme ediyorum, o düzeltiyordu."

Halide, Atatürk aleyhine yazdıklarını Türkçeye çevirirken değiştirmişti. "Yani o bölümleri kendisi sansürledi," diyor Vedat Günyol. "Çevirenler: Halide Edib-Vedat Günyol" denilmediğine üzülmüştü. "Öldürürdü beni yoksa. Çok otoriterdi. Kitabı da "Vedad"a diye imzaladı. Sevgili yok, oğlum, yok."[959]

Kitap 1962 yılı sonunda, yani İngilizce basımından 34 yıl sonra Türkiye okuruna ulaştı. Ancak aslı gibi değildi.

959 Vedat Günyol'dan aktaran Selim İleri, *Kar Yağıyor Hayatıma*, s. 32.

Adnan'a yolculuk

1963 yazında Halide, Adnan'ın mezarını ziyaret edemeyecek kadar güçsüz düşmüştü. Ayet'in yeni eşi Mualla Türkgeldi, Halide'nin dokuz senedir aralıksız her cuma günü gerçekleştirdiği ziyaretleri onun adına yerine getirmeye başladı. Mualla Türkgeldi, Halide'nin hayatını düzene koyuyordu. Ayet, eşi Semiha Hanım vefat edince Mualla Hanım'la evlenecekti.[960] Gülbin Türkgeldi, halası Mualla Türkgeldi'den dinlediği Halide Edib'i komşuları Yeşim ve Mehmet Kalpaklı'ya anlatırdı.[961] Halide, yaşlılık normlarına da uymuyordu, insanları kendisinden uzaklaştırmıştı. Kurtuluş Savaşı günlerinin duygusal kadını gitmiş, yerine başka bir kadın gelmişti. Halide Edib yaşlandıkça kaba bir kadın olmuştu.

1963 ders yılının başında İngiliz filolojisinin hocaları ve genç asistanlar ziyaretine geldiler. O gün rahatsız olmasına karşın herkesi teker teker odasına almış, çalışmalarına ilişkin sorular sormuş, tatlı sözlerle kendilerini teşvik etmişti. "Yanından ayrıldığımız zaman yeni bir çalışma ateşiyle dolmuştuk," diyor Vahit Turhan.[962]

Vedat Günyol ise artık Halide Edib'e küsmüş, evine gitmez olmuştu.

960 Ayet, eşi Semiha'nın 1968 yılında ölümünden sonra Leyla'ya "Seni evlat edinmek istiyorum, ne diyorsun?" diye sormuş, Leyla'nın evet demesi üzerine onu evlat edinmişti. Leyla, Devlet Planlama Teşkilatı'nda Sosyal Planlama Dairesi Başkanı ve Vakıflar Genel Müdürü olarak çalıştı; Hacettepe Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı.

961 Mehmet ve Yeşim Kalpaklı ile görüşme.

962 Vahit Turhan, "Hocalık Yönüyle Prof. Halide Edib Adıvar."

Son röportaj

Haznedar Sokağı'ndaki 17 numaradaki evin son ziyaretçilerinden biri, gazeteci Turgut Etingü oldu. 1963 Aralık ayının karanlık bir günüydü. Etingü, apartmanlar arasına sıkışıp kalmış, iki katlı, küçük kâgir evin büyük kapısını bir fotoğrafçı ile birlikte çaldığında Halide Edib'in uyuduğunu söylediler. "*Hayat* mecmuasından geldik," diyerek ısrar ettiler.

Bunun üzerine "Buyrun," denildi. Küçük taşlığı geçip merdivenden yukarı çıktılar. Yarı açık kapıdan odaya girdiklerinde panjurların kapalı olduğunu gördüler. Halide Edib yorganın altındaydı. Özür dilediler. O da hizmetçisine, "Beyleri niye diğer odaya almadınız," diye söylendi. Gazeteciler, öteki odaya geçti. Bu odanın da perdeleri kapalıydı, ama ocakta odunlar yanıyordu.

Halide Edib üzerinde rengi solmuş bir ropdöşambr ile yanlarına geldi. Yorgun ve süzgündü. Turgut Etingü, onun şahane denecek kadar güzel ve cazibeli gençlik resimlerini hatırladı. Ama yine de Halide için, "Bu hasta ve ihtiyar görünümüne rağmen, gene de insana yukarıdan bakan hâkim bir hali vardı," diye yazacaktı.

Halide odaya girdiğinde hemen ayağa kalkmışlar o da, buyurun oturun demişti. Her yerde sigaralar vardı. Kendisine, çıkacak bir yazısı ile ilgili sorular sormak istiyorlardı. "Yaşadığını anlatan yalnız gözleri... Bu gözler gözlük camları arkasına çekilmişti. Buna rağmen diri ve ınanalı"ydı.

Sultanahmet konuşmasını bütün canlılığıyla anlattı, kitapçılardan dert yandı. Parası ödendiği halde basılmayan bir kitabı vardı. "Belki ölümümü bekliyor. Propaganda olur, satışına yardım eder diye," dedi.

Yurtdışında yaşayış şeklinizde ve düşüncelerinizde bir değişiklik olmuş muydu sorusuna, buruk bir gülümseme ile verdiği cevap kara mizah yüklüydü: "Oldu... Oldu... Londra'daki evimizin kömürlüğü dışarıda, bahçenin bir ucundaydı. Bizim doktor, her sabah soba için lüzumlu kömürü iki kovaya doldurur, sonra da elceğiziyle eve taşırdı."

Etingü'nün bir başka sorusu "Hiç sevip sevmediğiydi," Kızarsa diye de korkuyorlardı. Büyük bir anlayışla yanıtladı:

> Evet, şimdi hissediyorum ki doktoru çok sevmişim! Çünkü ilk defa tanışıp evlenmemizde bir aşk mevzuu bahis değildi. Bugün her yerde onun yokluğunu hissediyorum. Müşfik, çok iyi ve mükemmel bir insandı. Düşünmeyi sanat haline getirmiş bir insan örneği... Hayatımın erkeği olarak onu arıyorum...

Gözlük camlarının arkasında iki damla yaş belirmişti. Gazetecilere yanından ayrılırken o da bir soru sordu: "Bunları neşredecek misiniz?" Ardından ekledi. "Ölümümden sonra yayınlayın."[963]

Tezer ve Süreyya

Son dönemde sadece yulaf ezmesi yiyor, ıhlamur içiyordu. 10 sene midesinden çekmişti. Istırabı çok fazlaydı. Hastalığı sırasında sinir buhranı geçirdiği, mektupları ile bazı özel yazılarını yaktığı anlatılıyor.[964]

Ölümünden kısa süre önce Tezer ile Süreyya onu ziyaret etmişlerdi. "Ağır hasta olmasına rağmen yüzü pudralıydı," diyor Süreyya Ağaoğlu. Öpmek için eğildiklerinde, "Ne yapacaksınız bu ihtiyar yüzü öpüp," diye engel olmuştu.[965]

1960 darbesinden sonra hapse atılan eski Demokrat Parti yöneticisi olan kardeşleri Samet'i (Ağaoğlu) sordu. Hastalığın verdiği ıstıraptan şikâyet etti.

Ölümünden beş gün önce Tezer Taşkıran'a telefon ettirmiş, Süreyya ile onu görmek istediğini söylemişti. Süreyya seyahatteydi, Tezer tek başına gitmişti. Halide Edib'in bakımını üstlenen Sulhiye Hanım karşıladı Tezer'i. Şefkatle yapıyordu işini. Halide ise çok halsiz, yatağında yatıyordu.

Tezer, Süreyya ile birlikte kısa süre önce onu ziyarete geldiklerinde bedenini dinç, hafizasını çok bozuk bulmuştu. "Bu sefer ise hafizası yerinde, vücudu iflas halinde idi."

"Artık göçüyorum Tezer..." deyince, Tezer onun ellerine sarıldı. "Şimdiye kadar pek çok hastalık atlattınız, bunu da yeneceksiniz," diye itiraz etti. "Hayır, böylesini hiç geçirmedim. Yalnız bir ay daha yaşamak isterdim. Bir küçük kitap yazmak için: Adı *Azap Kapısı*... Mevzuu üroloji. Çektiğim ıstırabı tasvir etmek isterim."

Her karşılaşanı tesiri altında bırakan yüzü çökmüştü. Tezer onu teselli etmeye çalıştı.

Tezer'e, "Kitap yolluyor musun?" diye sordu.

"Nereye, kime?"

"Mahpuslara. Mahpusluk çok zor şeydir. Onlara bol kitap göndermeli. Zordur çok zor, ruhlarını kuvvetlendirmeli." Sulhiye Hanım'a döndü, "Atlas Kitabevi'ne telefon et. On tane *Mor Sal-*

963 Turgut Etingu, "Halide Edib'le Son Konuşma," *Hayat*, 23.1.1964.

964 Enginün, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, s. 95; Hülya Adak "An Epic For Peace", Memoirs'a Önsöz, USA, 2005.

965 Ağaoğlu, *Bir Ömür Böyle Geçti*, s. 109.

kımlı Ev'den mahpuslara Kayseri'ye göndersinler. Tezer, sen kendin al, götür kitapları, kimseye bırakma."

Halide'nin mahpuslardan kastı, Kayseri Cezaevi'nde hapis yatmakta olan Demokrat Parti milletvekilleriydi.

Mor Salkımlı Ev adını verdiği gençlik anıları Türkiye'de yayımlanmak üzereydi. Dizgi, baskı tamamlanmış, cilt işlerini bitirmeye çalışıyorlardı.

Tezer bir süre daha kaldı yanında. Konuştular. Ayrılırken elini öpmek istedi. "Bilirsin el öpmekten ve öptürmekten pek hoşlanmam, istersen saçlarımı öp. Ak saçları öpmek hoştur..." dedi. O da saçlarını, alnını öptü. "Müsaade ederseniz tekrar ziyaretinize geleceğim," dedi.

"Gel, yaşarsam yine gel. Seni görünce memnun oluyorum."

Ertesi gün Halide'yi hastaneye kaldırdılar.

Cerrahpaşa Hastanesi Üçüncü Dahiliye Kliniği'nde kendisine refakat eden Sulhiye Hanım ile tavla oynuyordu. Mualla Türkgeldi'ye ölmeden birkaç gün önce, "Allahaısmarladık," diyerek veda etmişti.

"Bursa'ya mı gidiyorsunuz?" diye sormuştu Mualla Türkgeldi. O da, "Hayır bu defa ebedi yolculuğa çıkıyorum," diye cevap vermişti. Ona günlük gezmelerinde eşlik eden şoför Kenan Efendi ile hastabakıcısı Sulhiye Hanım'a da veda etti.

Halide son günlerini morfin iğneleriyle geçirdi. Istırap içindeydi. Mualla Türkgeldi, onu, üzüleceği olaylardan koruyordu. Sık sık ziyarete gelen genç doktorlar morfin şırıngalarıyla Halide'nin acısını dindirmeye çalıştılar.[966]

Halide Edib'in ölüme itirazı yoktu. Son itirazı hayatta kalmayaydı.

Son iki gününü komada geçirdi, organları iflas etmişti. 10 Ocak 1964 Cuma günü Cerrahpaşa Hastanesi'nde sabaha karşı dörtte yaşamını yitirdi. Profesör Kâzım İsmail Gürkan ölüm nedenini böbrek yetmezliği olarak açıkladı.

Halide Edib'in ölüm haberi üzerine, kitabı dağıtmaya hazırlanan Atlas Kitabevi, *Mor Salkımlı Ev*'in satışa çıkarılmasını erteledi.[967]

Öldüğünü Tezer Taşkıran'a telefonla haber vermişlerdi.

---

966 **Dr. Fethi Erden**, "Halide Edib Hanım'ın Bilinmeyen veya Az Bilinen Tarafları ve Türk Ocağı ile İlgili Hatıraları".

967 Tansel, "Halide Edib Adıvar Hatıralar", *Tarih Belleteni*, Nisan 1966, sayı 118.

> Hemen koştum. Halide Hanım, Türk edebiyatının mümtaz siması, Türk kadınlığının büyük şahsiyeti, insan şeref ve haysiyetinin büyük mücadelecisi Halide Hanım, her döşeğinde ölen gibi beyaz bir çarşafın altında sessiz yatıyordu. Sanki bu çarşaf iki âlemi birbirinden ayıran ilk sırlı perdeydi... Onu yarınki kuşaklar belki bugünkülerden daha da iyi anlayacaklardır.[968]

Devlet töreni yapılmadı

Gazeteler ölümünü birinci sayfalarından duyurdu. İlk tören üniversitede yapıldı. Bir kadın konuşmacı düşünülmemişti. Arkadaşları Türk Kadınlar Birliği Başkanı İffet Halim'e, sen konuş dediler. Ortalıkta görevli kimseler olmadığını anlayan İffet Halim'in içi burkulmuştu.

> Kendimi ortaya attım. Vicdanımın sesi ile son bir defa seslendim. Kadın haklarını savunmada başta olan o, Kurtuluş Savaşı'nda ... cihana seslenen o, edebiyatımızda katına yetişilemeyen yine o...[969]

Cenaze töreni bir hadiseye dönüştü. Beyazıt Camii avlusu hıncahınç doluydu. Liseliler, üniversiteli gençler gruplar halinde törene katılıyorlardı. Türk Kadınlar Birliği ve Üniversiteli Kadınlar Derneği ise çelenk yollamadı. Değişik kesimlerden büyük bir kalabalık tarafından uğurlandı. Kadınların cenazelere katılmadığı yıllardı, ama Halide'yi uğurlamaya gelen kadın sayısı görülmedik derecede yüksekti.

Onun için devlet töreni yapmak kimsenin aklına gelmedi. İffet Halim Oruz, Beyazıt Camii avlusunda onun tabutuna sarılmış yeşil örtüyü görünce öfkelendi. Bir bayrak bulundu, evden de İstiklal Madalyası getirildi.

Ardından yazılanlar

Ölümünün ardından bir kitap dolduracak kadar yazı yazıldı.

Profesör dostu Sabri Esat Siyavuşgil şöyle diyordu: "O derin saygı anında, resmi ağızdan günün mana ve ehemmiyetini açıklayan nutuklar dinlemek hüznünden, bu sayede kurtulmuş olduk. Fakat emindik ki, o mana ve ehemmiyet nutukları ile yüze çıkmaya çabalayan nice kimselerin adları zamanla unutuldukça Halide Edib'inki milli hafızaya daha da perçinleşecektir."

---

968 Tezer Taşkıran, "Kaybettiğimiz Büyük Romancı" *Son Havadis*, 18.1.1964.
969 İffet Halim Oruz, "Halide Edib Adıvar'ın Son Töreninde", Kadın, 20.1.1964.

Yazar Tarık Buğra, "Dün akşam kızıma haberi verdiğim zaman öyle bir 'Aaa' çekti ki içim sızladı. 13 yaşındadır. Bana aldığı ilk hediye ise bir Halide Edib cildi olmuştur. 13 yaşla 45 yaşın aynı derecede benimsediği bir yazar. Ölüm ona ne kaybettirebilir ki..." demişti.[970]

Yakup Kadri, onu incittiği için özür diliyordu "... yollarımız nasıl ayrıldı bilmiyorum. Aramıza politika denilen ifritin gölgesi mi girmişti? ... Ölümünü haber alınca duyduğum acıyı itiraf ederim ki, bir hicrana benzetiyorum."[971]

Tereke

Yakın dostu Dr. Bedii Şehsuvaroğlu, el yazısı notlarını, değişik zamanlarda tuttuğu defterleri, eski yazı ile kaleme aldığı roman müsveddelerini ve atmayıp sakladığı mektupları özenle koruyacak, sonra da Adnan'ın arşivi ile birlikte İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü'ne emanet edecekti. Ancak, koca kütüphanesi ve arşiv özelliğindeki kimi notları bütün olarak korunamayacak; eşyaları ve kendi aldığı arsaya yaptırttığı ev dağıtılacaktı. Ondan anı olarak, Edebiyat Fakültesi'nin -aslında hiç çalışmadığı- yeni binasında, fakültedeki eşyalarıyla döşeli bir odada kalacak, oturduğu evlerin biri hariç tümü, üzerlerine bir plaket takılma şansı bile bulamadan yıkılıp gidecekti. 40.000 lirası vardı bankada. Bu paradan Bursa'da bayındırlık müdürü olarak görev yapan torunu Ömer'e de bir şeyler verilmesini vasiyet etmişti. Ömer Sayar o günlerde doların 10 lira olduğunu söylüyor. Polisiye romanları da çuvallara doldurulup torununa gönderilmişti.

970 Tarık Buğra, "Halide Edib İçin," *Yeni İstanbul*, 11.1.1964.
971 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, "Büyük Dostum Halide Edib" *Milliyet*, 12.1.1964.

Derinliklerde

Halide Edib artık "derinliklerde"ydi. Adnan'ın yanına kendisi için hazırladığı mezara gömülmüştü. Ölümün şiirini ise, 1910 yılında Salih Zeki'den ayrıldığı günlerde bir başka genç kadının ölümü nedeniyle yazmıştı...

> Beni yoğun topraklarla örttükleri karanlık ve havasız mezarımın derinliğinde aşka, sefalete, şan ve şöhrete, felakete, kahkahaya soğuk ve lakayt idim. Artık insan duyguları geçmiş ve unutulmuş, kalbimden akan kanlar dinmiş, gözlerimden dökülen yaşlar kurumuş, iyilerin rahmeti, kötülerin eziyeti, sevgililerin temasları, lakaytların soğukluğu yok olmuştu. Karanlıkların ebedî ve kalın kanatlarıyla varlığım örtülmüş, hayatım susturulmuştu. Lütufkâr ve nihayetsiz bir hiçliğin kolları içinde yok olmuştu.
>
> Bir yılan göğsümden, ölü yıkayıcının ördüğü örgülerin arasından, kıvrılarak beynime doğru ilerlerken bir çıyan, sarı, soğuk vücuduyla dudaklarımdaki son rengi emerken, bir akrep omuzlarımın dokularını yüzüp delerken ben daha rahat, sessiz ölüyordum. Nasıl sağlığımda ruhumun en renkli kabiliyetlerini insanlara vermişsem, öldükten sonra da vücudumu tabiata, tabiatın en soğuk ve korkunç çocuklarına nebze nebze, son zerresine kadar bahşetmekten memnundum. En özenilerek yapılmış yıldızların parçaları, en kirli batakların muhteviyatı ile yaratılan vücudum; rüzgârların, suların, toprakların, ateşin, bütün kâinatın güzellikleri ve çirkinlikleriyle müşterek varlığım, şimdi aslına dönüp gidiyordu.
>
> Doğduğum günden beri beşiğimin, yatağımın, her yerin, her zevk ve kaderin, her sevgili ve yakın çehrenin verdiği gurbet ve yabancılık ezası, mezarımın kapısıyla üzerime kapanmıştı.
>
> Büyük zannettiğim kâinatın kendisine sığdıramadığı, beşeriyet duygularının bütün teferruatıyla işgale kâfi gelmediği ruhum, şimdi yokluğun beyaz uykusunda hallolup gidiyordu. Dakikaları o kadar uzun olan hayat gurbetimden beni varlığımın vatanı olan topraklara götüren yolun ağzı açılmıştı.
>
> Tekrar onun için vücudumu nebze nebze tabiata vererek, topraklar, hava, hararet, karanlıklar beni içerek parçalarını sulara, ateşe, toprağa, yıldızlara, bataklara dağılarak yok oluyordu.[972]

***

20. yüzyıl sona ererken, Venüs gezegeni üzerinde çalışmalar yapan bir grup bilim insanı, Venüs üzerindeki bir kratere Halide Edib'in anısını yaşatmak için *Adivar* adını verdiler.

---

972 ***Kubbede Kalan Hoş Sada*** içinde "Derinliklerde" sadeleştiren: İnci Enginün.

Bitirirken

Halide Edib siyasi mücadelesine kadın haklarını savunarak başladı. Fevkalade masum bir taleple yola çıkmıştı. İyi bir eş, iyi bir anne olmak için eşitlik istiyordu. Bu isteğini gazete sayfalarına yazdığı için 31 Mart ayaklanmasında linçle yüz yüze geldi.

Erkeklerin birden fazla kadınla nikâhlanabildiği, kadınların ise boşanma hakkından mahrum kılındığı yıllardı. Ama Halide kaderine razı olmadı, üstüne evlenen kocası Salih Zeki'den boşanmayı başardı.

Romanları için yarattığı kadın kahramanların da desteğiyle büyük bir eşitlik kavgası başlattı. Seviye Talip, sevdiği adamla nikâhsız yaşıyor, Handan cinselliğini okuruyla paylaşıyor, Kaya kadınların oy hakkı için çabalıyordu. Ancak Halide, Handan'la Kaya'yı, roman bittiğinde öldürecekti. O yıllarda, Handan ve Kaya gibi kadınların ölüsü, dirisinden daha saygıdeğer bulunuyordu.

Balkan Savaşı sırasında, evini erkek dostlarına açtı, artık siyaset onun damı altında konuşuluyordu; Halide Edib, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura gibi önemli isimlerle ideolojide ve eylemde yan yana yürüyordu. Yükselişe geçen milliyetçilik onu da etkilemişti; ancak Ermeni kırım ve tehcir yıllarında muhalif tutumuyla dikkat çekti.

Amerikan Başkanı Wilson'un sağ kolu ve Halide'nin dostu Charles Richard Crane, ona, 1919 yılında kendisini Türk mü yoksa Müslüman mı hissettiğini sormuştu. Yanıtı netti: "Ben isimlerin Enver ve Talat gibi Türk ya da General Antranik gibi Ermeni; Venizelos gibi Yunanlı olup olmadığına hiç aldırmam. Katledilmiş insanlar katledilmiş insanlardır. Onların Türk, Yunanlı ya da Ermeni olmaları hiçbir şeyi değiştirmez. İnsanların çektiği acılar ırk ya da itikatla değişmez."

İstanbul'un işgaliyle birlikte Halide Edib, Milli Mücadele saflarındaki yerini aldı. Cephede, savaşan tarafların birbirine merhamet göstermediğini gözleriyle görünce intihar etmek dahi istedi.

"Milletler, ırklar, daima öldürmek, yakmakla meşgul. ... İçimden bir ses bu cinsten ayrılmak, kurtulmak istiyor," diye yazdı anılarına.

Milliyetçiliğin kolaylıkla aşırılığa vardığını fark etmişti; saat gibi işleyen aklı ona huzur vermiyor, öğretmen Halide, öğrenci Halide'yi soru yağmuruna tutuyordu:

Milliyetçi miydim? İntikamcı mıydım? Şiddetten yana mıydım? Askeri mekanizmayı yücelttim mi? Ermeni kırımına karşı ne yaptım? Farklı dinden çocukların Müslüman isimleri almasına neden razı oldum? İdam cezalarına karşı tavır aldım mı? Cephede kimseyi öldürmek istedim mi?

Anılarını yazarken, bu sorulara dürüstçe cevaplar vermişti.

"Ben umumiyetle iki şahsiyet gibiyimdir. Bir tanesi, maddi varlığım. Bu yaşar, konuşur. Öteki, kendim de dâhil, etrafımı tenkit eder. İşte bu şuur ötesi tenkitçi içimde," diyor, günlük enerjisini eleştiri gücünden alıyordu.

Anı kitaplarında kendisiyle hesaplaştı, siyasetçilerin vermesi gereken hesabı o verdi.

Milli mücadele yıllarının ardından ülkenin lideri ile derin bir anlaşmazlığa düştü. Muhalif partiye kendisi örtülü, kocası Adnan ise açıktan destek verdi. Dostları ona, "Sen gözden düştün," diyorlardı. Doğruydu; bu düşüşün bedeli 14 yıllık bir sürgün hayatı oldu.

1939 yılında Türkiye'ye döndüğünde bağımsızlığını korumayı başaran bir ülkeye geri geldiği için mutluydu ama demokratik Türkiye düşü ona uyku yüzü göstermiyordu. Bıraktığı yerden kavgasına devam etti, fikirlerini gazete köşelerine yazdı, öğrencilerine anlattı, Büyük Millet Meclisi'nin kürsüsünden seslendi. Uysun uymasın muhakkak okuduğu kitabı ya da anlatacağı konuyu fikir hürriyetine bağlamayı bir zihin oyunu haline getirmişti.

Bireysel özgürlüğe ve bunu sağlayacak olan demokrasiye aşk derecesinde bağlıydı.

1955 yılında yazdığı *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri* kitabının son sayfalarını insan haklarına ayırdı: "Vicdan, tefekkür, kelam, neşir" gibi, kişinin temel hak ve hürriyetlerine saygı istiyor; anayasanın işkence ve eziyeti yasaklayan maddesini hatırlatıyordu. Bir de vasiyeti vardı: Temel hak ve özgürlükler, ilkokul çocuklarına dua gibi ezberletilmeliydi.

Halide Edib, elinden kalemini bırakmadan, iyimserliğini yitirmeden, 80 yaşında öldü.

"Hakikaten mandacı mıydı?" Onun hayatını okuyanlar artık bu soruya gülüp geçecekler.

ALBÜM

سوسن

هفته لق ادبی خانم مجموعه سی

غایه سی طوری وفیانق ، یا خامه قلبی و روحانی ترجمانیدر .

Çocukluk yıllarında Halide.

Amerikan Koleji nin 1901 mezunları. Ön sıranın ortasında görülen Halide Edib.

Aşık olup evlendiği hocası matematikçi Salih Zeki, dâhi olarak anılan bir bilim insanıydı. Galatasaray Lisesi müdürlüğü ve Darülfünun'da rektörlük yaptı.

Halide Edib.

Halide Edib, kucağında oğluyla.

Romanlarıyla şöhrete ulaşan Halide, gazetelere yazdığı makalelerle bir kanaat önderine dönüşmüştü.

Handan'ın yazarı Halide, 1919 yılında yapılan seçimlerde, neredeyse Osmanlı Parlamentosu'na girecek kadar oy almıştı.

Halide'nin yağlıboya portresi.

1917 yılında evlendiği Adnan. İstanbul'un köklü ailelerinden birine mensup olan Adnan, tıp eğitimini Almanya'da tamamlamış bir doktordu.

Halide'nin oğulları, onlara annelik eden teyzeleri Mahmure ile birlikte.

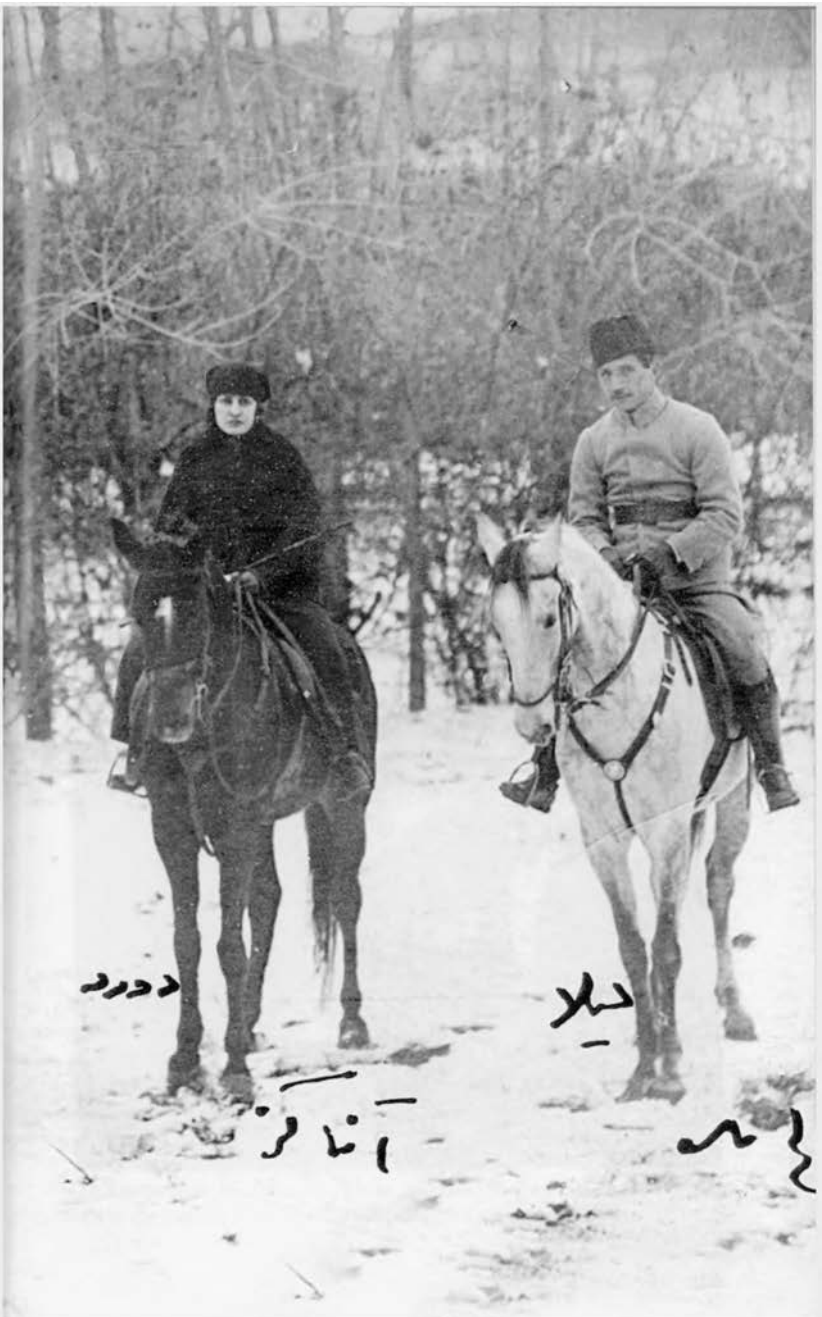
Sultanahmet mitinginin unutulmaz hatibi, Wilson Prensipleri'nin 12. maddesinin asıldığı kürsüden İstanbullulara seslenirken

Halide'nin bu fotoğrafı gazeteci Clarence Streit'in arşivinde bulundu. (Clarence Streit Papers, Manuscript Division, Library of Congress, Washington D.C.)

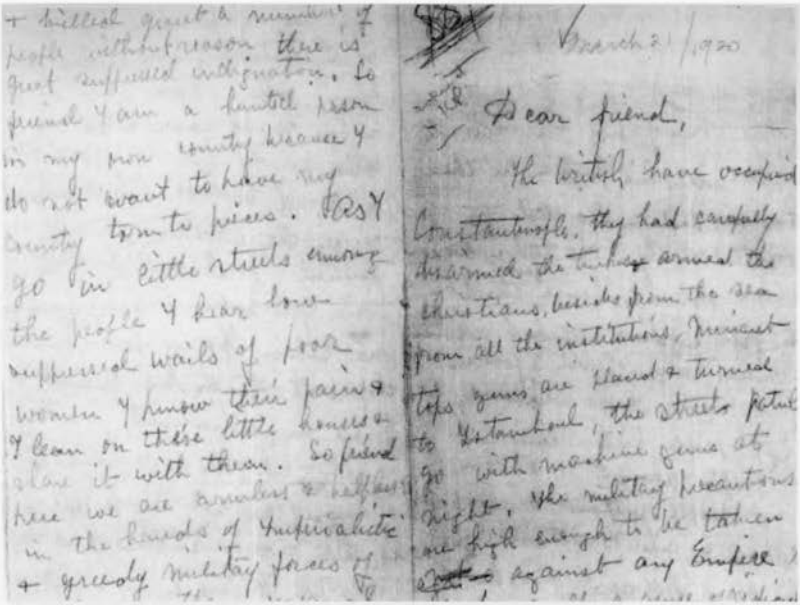
Halide Edib'in cepheden oğullarına gönderdiği bir fotoğraf. Sağındaki Salih Bey (Omurtak) solundaki Dr. Adnan. Fotoğrafa düşülen notlardan köpeğin, yanından ayırmadığı "Yoldaş" olduğunu öğreniyoruz. Salih Bey'in atının altına da "Leyla" diye not düşmüş.

Mustafa Kemal ile Gebze tren istasyonunda… 1923 Ocak; İzmit'te Mustafa Kemal'in gazetecilerle yaptığı ilk basın toplantısına Halide Edib de davetliydi.

Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta, "Pek Muhterem Paşa Hazretleri. ... Bu harekete en mütevazı bir ferd sıfatıyle bağlandım. Ordumuzun zaferine inancım var..." diyor. (Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ne teşekkürler)

March 21, 1920

Dear friend,

The british have occupied Constantinople. they had carefully disarmed the turkish armed the christians, besides from the sea from all the institutions, minaret tops guns are placed & turned to Istanbul, the streets patrol go with machine guns at night. the military precautions are high enough to be taken against any Empire

21 Mart 1920 tarihinde, R. Crane'e yazdığı mektuptan...

İşgal yıllarında İngilizler tarafından öldürülecekleri korkusuyla ABD'ye yolladığı oğulları Ali Ayet ve Hasan Zeki ile 1924 yazında Münib'te...

Halide, iki anı kitabını yurtdışında İngilizce kaleme almıştı.

Londra'nın Hamstead Heath semtindeki evleri. (Fotoğraf: Feza Yüksel)

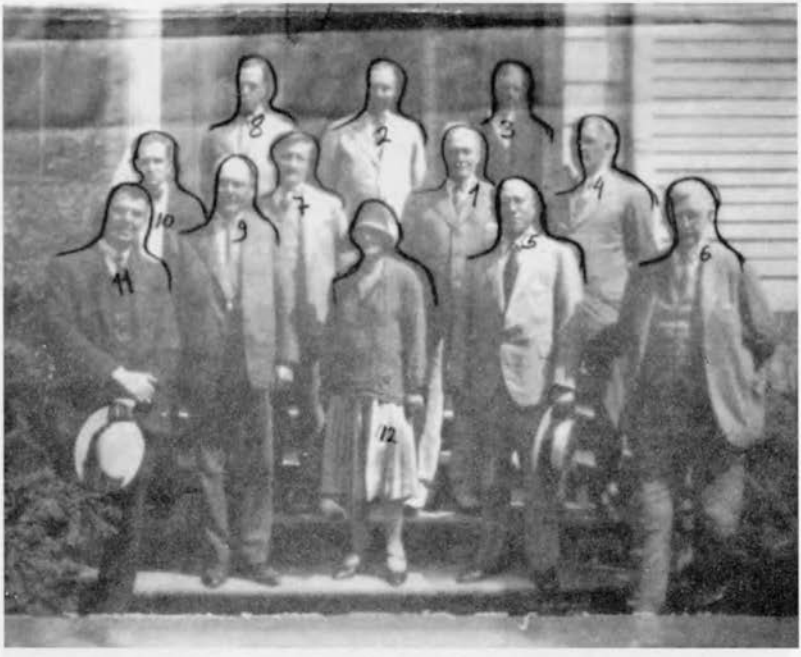
Eşi Adnan'la yan yana çektirdiği az sayıdaki fotoğraftan biri.

Sürgün yıllarında Paris'te yaşadıkları evin bugünkü görünümü. (Fotoğraf: Selami Şakiroğlu)

ABD'den Londra'ya gelen ve London School of Economics'ten mezun olan oğlu Ali Ayet ile birlikte...

Williamstown Politika Enstitüsü'nün 1928 yılında yapılan konferanslarına başkanlık eden ilk kadın Halide Edib oldu.

A WOMAN SPEAKS FOR THE NEW TURKEY

By ELATE POOR

Halide Edib Hanum Comes to America as a Striking Symbol of the Changed Life of the Near East

HALIDE EDIB HANUM, who has just come to the United States to lecture at the Institute of Politics at Williamstown, Mass., is one of the most striking women in Turkish history. In appearance she would not seem so to the average American. A small figure, with straight, black, bobbed hair and black eyes, she would pass in New York as native born. She breathes vigor, would undoubtedly be a woman than Spanish or Italian or more other Mediterranean blended. It would take an American family and turned in Mediterranean to recognize her residence of here and followed of type as belonging to an considerable Turkish type.

But to the American who knows Turkey her straight, black hair with its vicinity down to the light crowns it her black eyebrows, her large eyes, the sensitiveness of her features, the forcefulness of her personality, her intimate reserve and the striking simplicity with which she dresses would all identify her at once as a Turkish woman of position.

In many years have passed and so much has happened since she took off the veil and emerged from the traditional seclusion of the upper-class Turkish women that to mention the old-fashioned barrier in connection with her today is almost an irrelevancy. There is perhaps a scant of the American flights associated to some extent by the term "career" which ought to be put aside as a superstition now long out of date. As an institution of relaxation, recognition and fame she may the haven ceased to exist some years ago.

Except from other women the woman's evolution was not sudden and plete, and one of the results is recent years has been to make the neighbors of an upper-class Turkish family far more widely cultivated than American girls of the same station in life. Denied the physical life of the athletic West, denied the constant companionship with men other than the closest relatives, they were thrown back on their own resources with long, quiet evenings to be passed in the innermost seclusion of the haram, and the result was an abundance of intercourse, literature and music on a scale that would stagger the average neighbor of a wealthy American family. Persian, Arabic, English, French and German they took as a matter of course. Shakespeare, Molière, Racine, Dante, Emil Zola, Ibsen, Sudermann and Hafiz alike were read and appraised in their leisure into blackness of culture. And this reading now and the most remarkable product of its passing is Halide Edib.

A STRIKING case is in America for the first time in her life, one is not entirely moving strangers. The American, the logic for Women's Conference might has known her ever since she was 9—indeed, it is difficult to believe, she is in her early forties. She is the first Moslem woman to enter the college granted the degree of B. A. and to this day she remains its most famous graduate. Indeed, it is probable that the scholarship attending that her liberal minded father, a patient official under Abdul Hamid's rule, obtained for her at the cost of his own displeasure has been partly responsible for the adapting of her remarkable life. Certainly there could be no more vivid contrast than between the early days life and the barren life in which she was brought up as a child, and to which she returned as a wife when she married soon after her graduation in 1901.

One of her best exile on her last night in hiding before she escaped to Angora in 1920 was to write a letter to Charles R. Crane, formerly American Commissioner at Constantinople to Turkey, telling him that, whatever she might say of it after to not, the struggle in Anatolia would be fatal to her two sons in the United States and schools and practical there. Thereafter, during the years her sons spent at the University of Illinois, her presence would be a constant one. Fighting Edib in Anatolia gave Angora an intimately personal angle in the ethics of many American in Constantinople.

In those days there used to be a rumor that she was to be Angora's first Minister to the United States after the recognition of diplomatic relations, but this, it has to be examined, never assumed quite credible. Professed as the Turkish conception

Halide Edib Hanum.

less, it is difficult to believe that the old-fashioned Turkish mentality is completely extinct. One of her sons is still in the United States, at Columbia University. The other is now at the School of Economics in London, where his mother has been living since 1924, as exile among the more British whose soldiers hunted her in 1920 as she escaped from Constantinople hidden under charcoal bags on an escort guided by Anatolian irregulars.

A few days before she left for New York a visitor saw her in her flat in the fashionable section of Levazim. Instead of the traditional taste from the Koran—embroidered tops in gold thread on green velvet—she was in a simple afternoon dress of black satin with touches of white. Her manners, always charming, were as cordial as ever, but there was a certain reserve in her attitude which was quite new. She was not the woman who had received him in the days of her triumph, when she was the wife of Djemal Pasha, the Minister of War, and the most powerful woman in Turkey. Her husband was in exile, her own position was precarious, and she knew it. Her reserve was the reserve of a woman who has been through the fire and has learned to be careful.

She was a slight figure in the striking black and white dress, with a single red flower on it. In the extensive quiet and luxury of her manner she was more than ever the aristocrat, she was Turkish. The visitor sees in a fairly extensive memory of Turks of all classes and conditions, but he failed to recall any who were not courteous—and by the code, the reserve and the dignity which characterize Turkish folk.

Turkish reserve has, in fact, had the effect of making the Turks one of the most misprized races in Europe, yet no European race has been more widely written about or talked about by foreigners. The Turks have had their Pierre Lotis and their Marmaduke Pickthalls, but if their story has ever been told to the West by any one of themselves since Hamdullah Subhi, the details are scarce.

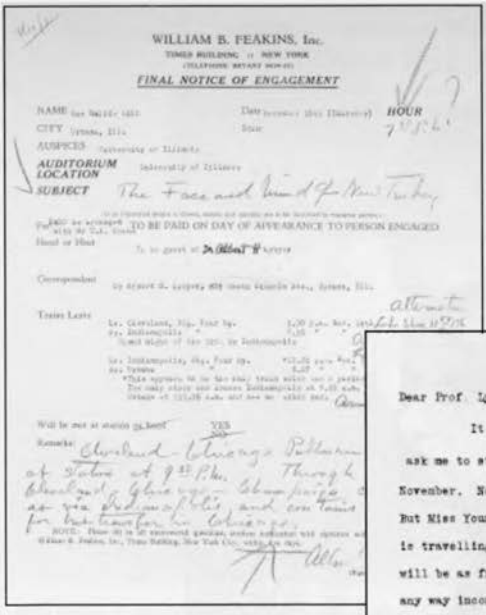
Halidé Edib, however, is a Turk who can write and talk, and this is the United States will be more and will keep her in America until Christmas.

"I want to be thought of as a novelist," she told her visitor. "It is my work. I am not a politician." In the United States however, interest in her is likely to centre in the part she has played in the last two decades of Turkish life. Her reserved, almost timid, exterior conceals a quality of keen acumen, an unbreakable courage which in times had tried her slight and delicate figure unto exhaustion, a flexible grace of

ABD'ye gittiği günlerde New York Times*'ta yayımlanan Clair Price imzalı yazı. (29 Temmuz 1928)*

The Turkish Ordeal adını verdiği Milli Mücadele anılarının New York Times'taki tanıtımı, Clarence Streit. *(14 Ekim 1928)*

WILLIAM B. FEAKINS, Inc.
TIMES BUILDING :: NEW YORK
(TELEPHONE BRYANT 9000-01)

FINAL NOTICE OF ENGAGEMENT

NAME
CITY
AUSPICES
AUDITORIUM
LOCATION
SUBJECT
DATE
HOUR
TO BE PAID ON DAY OF APPEARANCE TO PERSON ENGAGED
Hotel or Host
Correspondent
Trains Leave
Will be met at station by
Remarks:

October 28, 1928.

Dear Prof. Lybyer,

It is very kind of Mrs. Lybyer and you to ask me to stay with you at Illinois on the 15th of November. Nothing will make me happier than to do so. But Miss Young, a friend who is acting as my secretary, is travelling with me. I do hope that Mrs. Lybyer will be as frank as a sister with me, and if it is in any way inconvenient for her, let me engage a room for Miss Young in the hotel. I know Mrs. Lybyer has been taking care of people all the time and it would make me very unhappy to tire her by any extra effort when it can be avoided.

We will arrive on the 14th in the evening. (I will wire the exact hour from Cleveland) and will stay in Illinois until the 17th. I am so glad you think you can help me with the Yale Press.

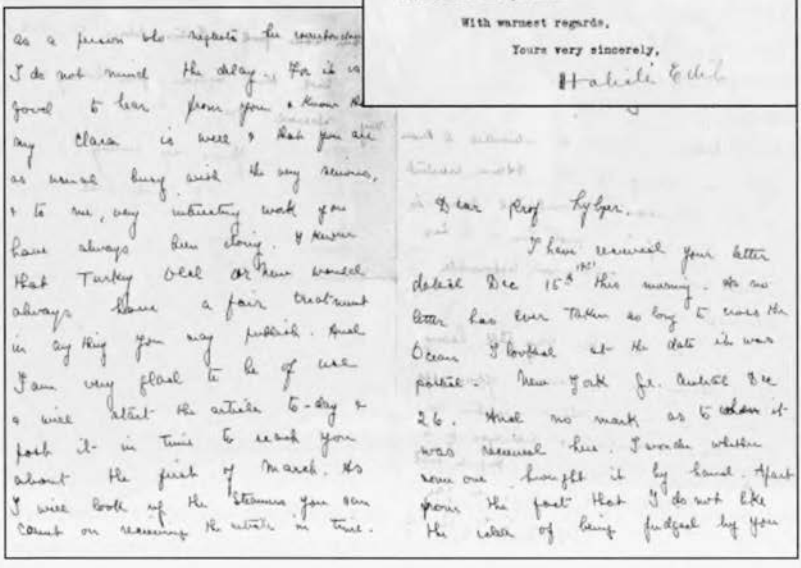
I am looking forward with great pleasure to seeing Mrs Lybyer, yourself and the kind friends whom I have not yet met.

With warmest regards,

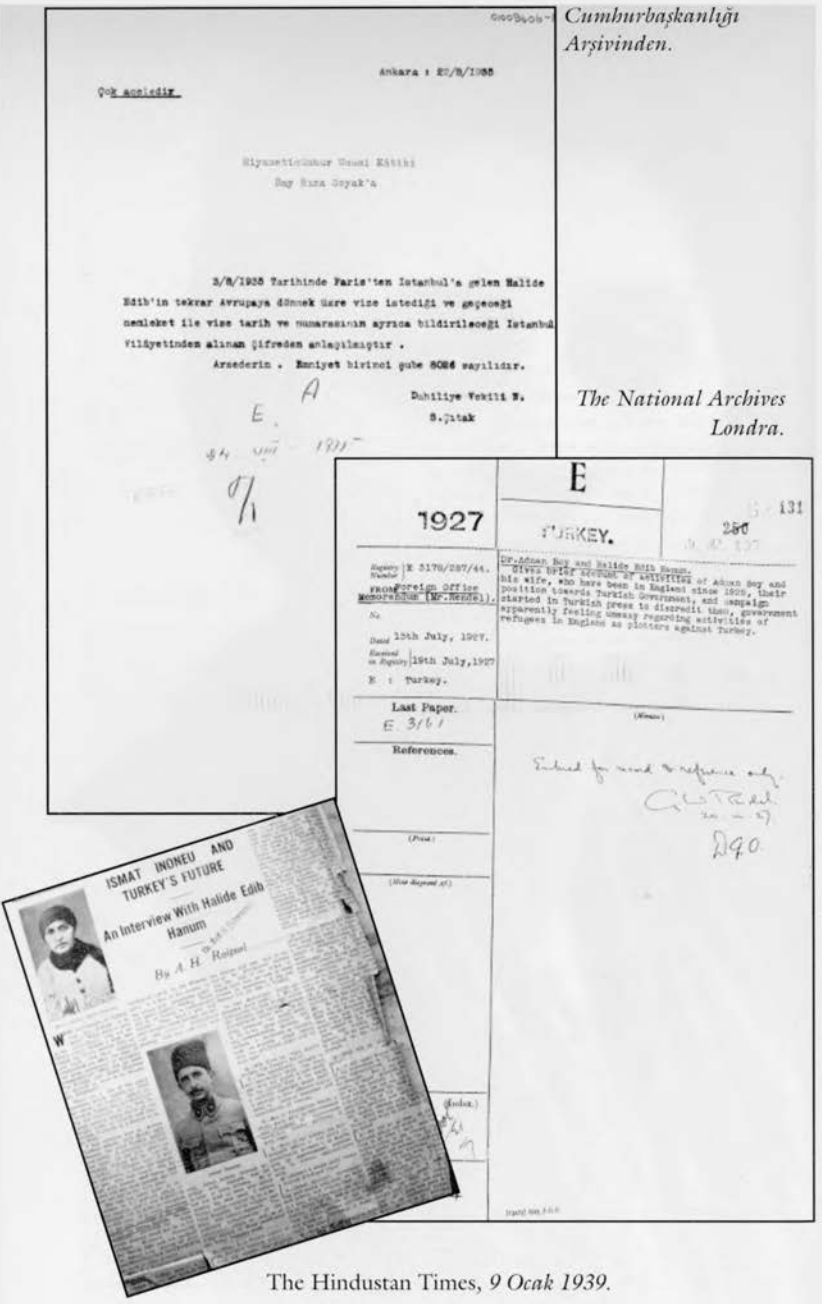
Yours very sincerely,

Halidé Edib

Dr. Albert Lybyer'in Illinois Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki arşivinden....

Cumhurbaşkanlığı Arşivinden.

Ankara : 22/8/1938

Çok acildir.

Riyaseticümhur Umumi Kâtibi
Bay Rıza Soyak'a

3/8/1938 Tarihinde Paris'ten İstanbul'a gelen Halide Edib'in tekrar Avrupaya dönmek üzre vize istediği ve geçeceği memleket ile vize tarih ve numarasının ayrıca bildirileceği İstanbul Vilâyetinden alınan şifreden anlaşılmıştır .

Arzederim . Emniyet birinci şube 8086 sayılıdır.

Dahiliye Vekili V.
S.Çetak

The National Archives Londra.

E

1927

TURKEY.

131

Foreign Office Memorandum (Mr.Nevile).

Dated 13th July, 1927.

Received in Registry 19th July, 1927

E : Turkey.

DF.Adnan Bey and Halide Edib Hanum.
Gives brief account of activities of Adnan Bey and his wife, who have been in England since 1925, their started in Turkish press to discredit them, government apparently feeling uneasy regarding activities of refugees in England as plotters against Turkey.

Last Paper.
E 3161

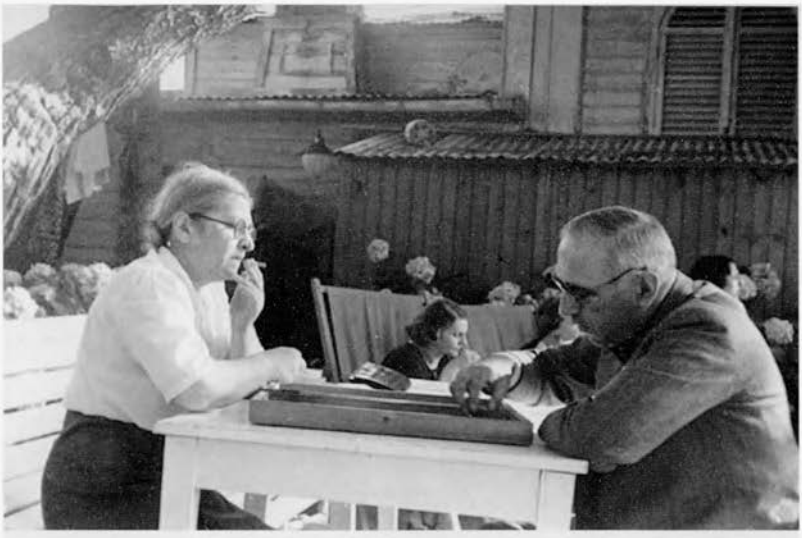
References.

ISMAT INONEU AND TURKEY'S FUTURE

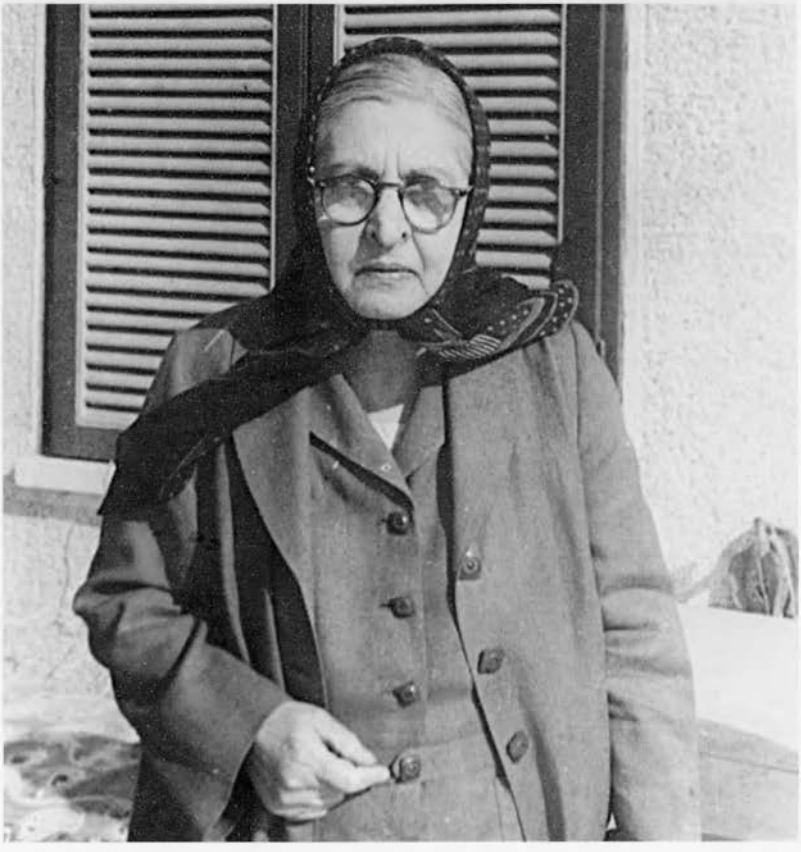
An Interview With Halide Edib Hanum

By A.H. Raipuri

The Hindustan Times, *9 Ocak 1939.*

Halide ile Adnan'ın bir ömür boyu dost oldukları Dr. Hikmet. Halide ile tavla oynarken. (Dr. Hikmet'in torunu Nedret Burçoğlu'nun albümünden)

Torunu Ömer'i Galatasaray Lisesi'nde okuması için yanına almıştı. Ömer Sayar üniversiteyi de babaannesinin yanında okudu, mühendis diplomasını alınca evlendi. Ankara'da yaşıyor.

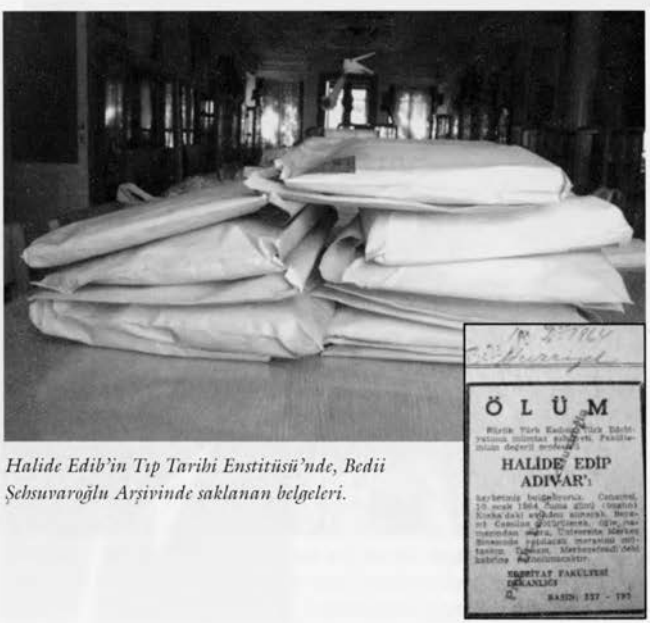
Halide Edib son yıllarında... Sağ başta ayakta görülen, oğlu Ali Ayet Sayar.

Torunu Dr. Adnan Sayar, Halide'nin yazlarını geçirdiği Burgaz adasındaki evin balkonunda. Çocukların okul parasını karşılamak için satılan bu ev hâlâ yerinde duruyor. (Fotoğraf: İpek Çalışlar.)

Halide Edib'i son yolculuğuna İstanbul Üniversitesi'nin önünden büyük bir kalabalık uğurladı...

Halide Edib'in Tıp Tarihi Enstitüsü'nde, Bedii Şehsuvaroğlu Arşivinde saklanan belgeleri.

Kaynakça

KİTAPLAR

Halide Edib'in Kitapları

Akile Hanım Sokağı, Ahmet Halit Yaşaroğlu, İstanbul, 1957.
Ateşten Gömlek, Can Yayınları, İstanbul, 2006.
Conflict of East and West in Turkey, Ashraf Press, Lahore, 1935.
Dağa Çıkan Kurt, Özgür Yayınları, İstanbul, 2001.
Doktor Abdülhak Adnan Adıvar, Ahmet Halit Yaşaroğlu K., İstanbul, 1956.
Döner Ayna, Ahmet Halit Yaşaroğlu, 1964.
Handan, Özgür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.
Harap Mabetler, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1993.
Hayat Parçaları, Özgür Yayınları, İstanbul, 2000.
Heyûla, Atlas Kitabevi, 1974.
Inside India, Oxford University Press, New Delhi, 2003.
İngiliz Edebiyatı Tarihi cilt 1,2,3; 1943,1946,1949.
İzmir'den Bursa'ya, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1974.
Kalp Ağrısı, Özgür Yayınları, İstanbul, 2005.
Kenan Çobanları, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1991.
Kerim Usta'nın Oğlu, 2. baskı, 1974.
Kubbede Kalan Hoş Sada, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1974.
Maske ve Ruh, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1991.
Memoirs of Halide Edib, Gorgias Press, NJ, USA, 2005.
Mev'ud Hüküm, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1968.
Mor Salkımlı Ev, Özgür Yayınları, İstanbul, 1996.
Raik'in Annesi, 5. Baskı, Özgür Yayınları, İstanbul.
Seviye Talip, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1987.
Sinekli Bakkal, Can Yayınları, İstanbul, 2007.
Son Eseri, Atlas Kitabevi, İstanbul, 1971.
Sonsuz Panayır, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1946.
Talim ve Terbiye, Tanin Matbaası, 1911.
Tatarcık, Muallim Ahmet Halit Kitabevi, 1943.
The Turkish Ordeal, The Century Co., New York-London, 1928.
Turkey Faces West, Yale University Press, London, 1930.
Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri, İstanbul, 1955.
Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri, Can Yayınları, 2009.
Türk'ün Ateşle İmtihanı, Can Yayınları, İstanbul, 1962.
Vurun Kahpeye, İstanbul, Can Yayınları, İstanbul, 2007.
Yeni Turan, Özgür Yayınları, 5. Baskı, İstanbul.
Yolpalas Cinayeti, Ahmet Halit Yaşaroğlu, 1957.
Zeyno'nun Oğlu, Özgür Yayınları, İstanbul, 2001.

Diğer Kitaplar

Abalıoğlu, Yunus Nadi, *Türkiye'yi Sokakta Bulmadık*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1997.

Adıvar, Abdülhak Adnan, *Bilgi Cumhuriyeti Haberleri*, Tasvir Neşriyat, İstanbul, 1945.
Adıvar, Abdülhak Adnan, *Dur Düşün*, Ahmet Halit Yaşaroğlu K., İstanbul, 1950.
Adıvar, Abdülhak Adnan, *Hakikat Peşinde Emeklemeler*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1954.
Adıvar, Abdülhak Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim,* Remzi Kitabevi, İstanbul, 1982.
Adıvar, Abdülhak Adnan, *Tarih Boyunca İlim ve Din*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1944.
Ağaoğlu, Adalet, *Damla Damla Günler*, Cilt 1-2, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.
Ağaoğlu, Samet, *Arkadaşım Menderes*, Rek Tur Kitap Servisi, İstanbul, 1967.
Ağaoğlu, Samet, *Babamın Arkadaşları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998.
Ağaoğlu, Süreyya, *Bir Ömür Böyle Geçti*, İsak Basımevi, İstanbul, 1975.
Ağbaba, Gönül, *Halide Edib Adıvar*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1997.
Ağbaba, Gönül, *Halide Edib Adıvar, Hayatı, Sanatı, Eserleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1997.
Ahmet Rıza, *Anılar*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2001.
Akad, Lütfi, *Işıkla Karanlık Arasında*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2004.
Akçam, Taner, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, İmge Yayınları, Ankara, 1999.
Akçam, Taner, Dadrian, Vahakn N., *Tehcir ve Taktil - Divan-ı Harb-i Orfi Zabıtları İttihad ve Terakki'nin Yargılanması*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2009.
Aksoy, Nazan, *Kurgulanmış Benlikler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1983.
Aktar, Ayhan, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
Akyol, Taha, *Ama Hangi Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.
Albayrak, Sadık, *Meşrutiyetten Cumhuriyet'e Meşihat Şeriat Kavgası*, 3 cilt, Mizan Yayınevi, İstanbul, 1994.
Amicis, Edmondo de, *İstanbul*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
Aralov, S.İ., *Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Anıları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.
Arar, İsmail, (der), *Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1997.
Arzık, Nimet, *Tek at Tek Mızrak Anılar*–1, Kaynak Yayınları, Ankara, 1983.
Atatürk'ün Bütün Eserleri, 1919–1920, c.6, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.
Atatürk'ün Bütün Eserleri, 1919, c.3, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.
Atatürk'ün Bütün Eserleri, 1919, c.5, Kaynak Yayınları, İstanbul 2001.
Atatürk'ün Bütün Eserleri, 1920, c.7, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.
Atatürk'ün Bütün Eserleri, 1922–1923, c.14, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.
Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1969.
Atay, Falih Rıfkı, *Zeytindağı*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004.
Avagyan, Arsen, Minassian, Gaidz F., *Ermeniler ve İttihat ve Terakki*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005.
Ayaşlı, Münevver, *Geniş Ufuklara ve Yabancı İklimlere Doğru*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2003.

Ayaşlı, Münevver, *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2002.
Ayda, Adile, *Böyle İdiler Yaşarken*, Ankara, 1984.
Aydemir, Şevket Süreyya, *İkinci Adam*, c.2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.
Bahadır, Osman, *Erken Cumhuriyet ve Bilim*, Türkiye Bilimler Akademisi Forumu, Ankara, 2005.
Bali, Rıfat, *New Documents on Atatürk*, ISIS Press, İstanbul, 2007.
Barbarosoğlu, Fatma Karabıyık, *Fatma Aliye Uzak Ülke*, Timaş Yayınları, 2007.
Bardakçı, Murat, *Şahbaba*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2006.
Bardakçı, Murat, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, Everest Yayınları, İstanbul, 2008.
Bareilles, Bertrand, *İstanbul'un Frenk ve Levanten Mahalleleri*, Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2003.
Barlas, Uğurol, *Halide Edib*, Yurttaş Yayınları, İstanbul 1963.
Barton, James L., (Compiler), *Turkish Atrocities Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey 1915–1917*, Gomidas Institute, Ann Arbor, 1998.
Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, c.6, Baha Matbaası, İstanbul, 1968.
Bayar, Celal, *Ben de Yazdım*, c.8, Baha Matbaası, İstanbul, 1972.
Baydar, Mustafa, *Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları*, Menteş Kitabevi, İstanbul 1968.
Baykan, Ayşegül - Baskett, Belma Ötüş (haz.), *Nezihe Muhittin ve Türk Kadını*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
Baykurt, Cami, *Son Osmanlı Afrika'sında Hayat*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.
Bedii Faik, *Matbuat Basın Derken Medya*, c.1, 3, Doğan Kitap, İstanbul, 2002.
Behmoaras, Liz, *Suat Derviş*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008.
Bekiroğlu, Nazan, *Halide Edib Adıvar*, Şule Yayınları, İstanbul, 1999.
Bekiroğlu, Nazan, *Şair Nigar Hanım*, Timaş Yayınları, İstanbul, 1998.
Belli, Mihri, *İnsanlar Tanıdım*, Doğan Kitap, İstanbul, 1990.
Bilgehan, Gülsün, *Mevhibe*, c.1, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1998.
Binak, Kenan, *Anlar Anılar*, İstanbul, 1990.
Borak, Sadi (der.), *Atatürk'ün Armstrong'a Cevabı*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997.
Boratav, Müeyyet, *Sakıncalı Doktor*, İmge Yayınevi, Ankara, 2006.
Bozkurt, Mahmut Esat, *Atatürk İhtilali*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.
Bölükbaşı, Rıza Tevfik, *Serab-ı Ömrüm*, Kenan Matbaası, İstanbul, 1949.
Cantek, Levent, *Cumhuriyetin Buluğ Çağı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hatıralar*, c. 2, Temel Yayınevi, İstanbul, 2002.
Cent Cinquintenaire de L'ecole de Langues Orientales, Paris, Edition Hervas, 1995.
Cilasun, Emrah, *Baki İlk Selam, Çerkes Ethem*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2009.
Çakır, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul, 1994.
Çalışlar, İpek, *Latife Hanım*, Doğan Kitap, İstanbul, 2006.
Çandar, Tuba, *Hitit Güneşi-Mualla Eyüpoğlu Anhegger,* Doğan Kitap, İstanbul, 2003.
Çavdar, Tevfik, *Talat Paşa*, Dost Kitabevi, Ankara, 1984.
Çerkez Edhem, *Anılarım*, Berfin Yayınları, İstanbul, 1998.
Çetinkaya, Hikmet, *Çağımızın Üç Tanığı*, Günizi Yayıncılık, İstanbul, 2004.
Çıkla, Selçuk, *Yusuf Ziya Ortaç*, Kitabevi, İstanbul, 2010.
Çiçek, Hikmet, *Dr. Bahattin Şakir*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004.

Çolak, Güldane, Uçan, Lale, *Kadın Öncüler*, Heyamola Yayınları, **İstan**bul, 2008.
Dino, Güzin, *Gel Zaman Git Zaman*, Can Yayınları, İstanbul, 2000.
Durakbaşa, Ayşe, *Halide Edib Türk Modernleşmesi ve Feminizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
Duru, Orhan, *Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2004.
Dündar, Fuat, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
Ellison, Grace, *Ankara'da Bir İngiliz Kadını*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.
Ellison, Grace, *Turkey Today*, Hutchinson and Co., London, 1929.
Enginün, İnci, *Araştırmalar ve Belgeler*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2000.
Enginün, İnci, *Halide Edib Adıvar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
Enginün, İnci, *Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi*, MEB Yayınları, İstanbul, 1995.
Enginün, İnci, *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1983.
Erdem, Hakan, *Tarih-Lenk*, Doğan Kitap, İstanbul, 2006.
Eroğul, Cem, *Demokrat Parti Tarih ve İdeolojisi*, 1998.
Fatih Kerimi, *İstanbul Mektupları*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001.
Filmer, Cemil, *Hatıralar*, Emek Matbaacılık, İstanbul, 1984.
Finkel, Caroline *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, Timaş, İstanbul, 2007.
Flemming, Barbara, Schmidt, Jan, *The Diary of Karl Sussheim (1878,1847)*, Franz Streiner Verlag, 2002.
Frantz, Douglas & Collins, Catherine, *Death on the Black Sea: The Untold Story of the 'Struma' and World War II's Holocaust at Sea*, HarperCollins Publishers, New York, 2003.
Goloğlu, Mahmut, *Devrimler ve Tepkileri: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1*, İş Bankası Yayınları, 2009.
Goloğlu, Mahmut, *Erzurum Kongresi: Milli Mücadele Tarihi 1*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008.
Goloğlu, Mahmut, *Sivas Kongresi: Milli Mücadele Tarihi 2*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2006.
Goloğlu, Mahmut, *Tek Partili Cumhuriyet: Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 2*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009.
Goloğlu, Mahmut, *Türkiye Cumhuriyeti–1923*, Kendi Yayını, Ankara, 1971.
Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2001.
Göksü, Saime – Timms, Edward, *Romantik Komünist*, Doğan Kitap, İstanbul, 2001.
Göze, Ergun, *Gözümle ve Gönlümle Tanıdıklarım*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993.
Göze, Hicran, *Zor Yılların Kadını Halide Edib Adıvar*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2003.
Güntürkün, Nazan, *Halide Edib ile Adım Adım*, M.E. G.S.B. Öğretmen Yazarlar Dizisi, İstanbul 1988.
Günyol, Vedat, *Güleryüzlü Ciddilik*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1998.
Günyol, Vedat, *Uzak Yakın Anılar - 1,* Belge Yayınları, İstanbul, 1990.
Gürel, İnci Barbaros, "*Bir Yaşamdan*", Berfin Yayınları, İstanbul, 2008.
Güven, Dilek, *6-7 Eylül Olayları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
Güvenir, O. Murat, *İkinci Dünya Savaşında Türk Basını*, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1991.

Halikarnas Balıkçısı, *Bütün Eserleri 3*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986.
Hatemi, Hüsrev, *Anılar, Ömür Süvarisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007.
Hulusi Behçet, *Deri Hastalıkları ve Frengi Kliniği Arşivi*, c.1, sayı 3-4, Mayıs-Temmuz, 1934.
Hürmen, Fatma Rezan (haz), *Bürokrat Tevfik Biren'in II. Abdülhamit Meşrutiyet ve Mütareke Hatıraları*, c.1, Pınar Yayınları, İstanbul, 2006.
Hürmen, Fatma Rezan, (haz), *Ressam Naciye Neyyal'in, Mutlakiyet Meşrutiyet ve Cumhuriyet Hatıraları*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2004.
Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
Ilıkan, Selma - Ilıkan, Faruk, *Ankara İstiklal Mahkemesi*, Simurg, İstanbul, 2005.
İleri, Selim, *Kar Yağıyor Hayatıma*, Doğan Kitap, İstanbul, 2005.
İleri, Selim, (haz.), *Halide Edib Adıvar*, YKY, İstanbul, 1993.
İnönü, İsmet, *Defterler c.1-2*, Ahmet Demirel (haz.),YKY, İstanbul, 2001.
İstanbul Ansiklopedisi, c.1, Tarih Vakfı, 1993.
İstanbul Ansiklopedisi, c.3, Tarih Vakfı, 1994.
Jenkins, Hester Donaldson, *An Educational Ambassador to the Near East, The Story of* **Fleming H. Revell**, *Mary Mills Patrick and an American College in the Orient*, New York, 1925.
Jenkins, Hester Donaldson, *Robert Kolej'in Kızları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008.
Kabaağaçlı, Cevat Şakir, *Mavi Sürgün*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986.
Kabacalı, Alpay, *Abdülhamid*, Denizbank Yayınları, İstanbul, 2005.
Kandemir, *Kendi Ağzından Rıza Tevfik*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1943.
Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
Kaplan, İsmail, *Türkiye'de Milli Eğitim İdeolojisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
Karabekir, Kâzım, *İstiklal Harbimiz*, c.1- 2, İstanbul, 2008.
Karaca, Taha Niyazi, *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri*, AKDTYKTTK Yayınları, Ankara, 2004.
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Politikada 45 Yıl*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Vatan Yolunda*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
Karaveli, Orhan, *Ali Kemal*, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.
Karay, Refik Halit, *Minelbab İlelmihrab*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2009.
Karpat, Kemal, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, İmge Yayınevi, Ankara, 2006.
Kazan, Frances, *Halide Edip ve Amerika*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995.
Kazan, Frances, *Halide*, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 2001.
Kinross, Patrick, *Atatürk Rebirth of a Nation*, Lonrda, 1995.
Kocahanoğlu, Osman Selim (haz.), *Rauf Orbay'ın Hatıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2005.
Kocatürk, Utkan, *Atatürk Çizgisinde Geçmişten Geleceğe*, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005.
Kocatürk, Utkan, *Kaynakçalı Atatürk Günlüğü*, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.
Koçak, Cemil, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, 1–2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
Kurnaz, Şefika, *Emine Semiye*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.

Kurnaz, Şefika, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını*, MEB Yayınları, İstanbul, 1992.
Kurnaz, Şefika, *II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını*, MEB Yayınları, İstanbul, 1996.
Kutay, Cemal, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yüzyılımızda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay*, Kazancı Matbaacılık, c.1.2.3.4.5, İstanbul, 1992.
Kutay, Cemal, *Tarih Sohbetleri*, İstanbul, 1966.
Kutay, Cemal, *Türk Milli Mücadelesinde Amerika*, Boğaziçi Yayınları, 1979, İstanbul.
Lansere, Y.Y., *Ankara Yazı*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004.
Maliye Nazırı Cavid Bey, (Anılar) *Felaket Günleri*, c.1,2, Kocahanoğlu, Osman Selim, (haz.) Temel Yayınları, İstanbul, 2000.
Mango, Andrew, *Atatürk*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004.
Mansel, Philip, *Konstantinopolis*, Everest Yayınları, İstanbul, 2008.
Marcosson, Isaac *The Turbulent Years*, Book For Libraries Press, New York, 1969.
Marion, Francis, *1890'larda İstanbul*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007.
Mevlanzade Rıfat, *31 Mart Bir İhtilalin Hikâyesi*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1996.
Mevlanzade Rıfat, *Türkiye İnkılabının İçyüzü*, Pınar Yayınları, İstanbul, 1993.
Milas, Herkül, *Türk Romanı ve "Öteki"*, Sabancı Üniversitesi, İstanbul, 2000.
Moran, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
Moran, Tatyana, *Dün Bugün*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.
Morgenthau, Henry, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü*, Belge Yayınları, İstanbul, 2005.
Nâzım Hikmet, *Kemal Tahir'e Mapusaneden Mektuplar*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1968.
Nevinson, Henry W., "Fire of Life" James Nisbet and Co Ltd., London, 1925.
Orbay, Rauf, *Cehennem Değirmeni* c.2, Emre Yayınları, İstanbul, 1993.
Ortaylı, İlber, *İstanbul'dan Sayfalar*, Alkım Yayınları, İstanbul, 2006.
Ortaylı, İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2006.
Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Hamid*, Selis Kitaplar, İstanbul, 2007.
Örikağasızade Hasan Sırrı, *Sultan Abdülhamid Devri Hatıraları ve Saray İdaresi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2007.
Özakman, Turgut, *Şu Çılgın Türkler*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 2005.
Özalp, Teoman, Kâzım Özalp, *Atatürk'ten Anılar*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992.
Özdemir, Bülent, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İngiliz İstihbarat Raporlarında Fişlenen Türkiye*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2008.
Özkırımlı, Atilla, *Tarihe Not Düşmek*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989.
Öztürk Kemal, *Halide*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
Özverim, Melda, *Mustafa Kemal ve Corrine Lütfü*, Milliyet Yayınları, 1998.
Parla, Taha, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
Patrick, Mary Mills, *Bir Boğaziçi Macerası*, Tez Yayınları, 2001.
Rıza Nur, *Cumhuriyet Devrinin Perde Arkası*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2007.
Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c.1, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.
Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c.2, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.
Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c.3, İşaret Yayınları, İstanbul, 1992.
Saraç, Celal, *Salih Zeki Bey Hayatı ve Eserleri*, Kızılelma Yayıncılık, İstanbul, 2001.

Sarıhan, Zeki (haz.) *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, c. I, II, III, IV. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1993-1996.
Schreiner, George, *From Berlin to Baghdat, Harper & Brothers*, London, 1918.
Sertel, Sabiha, *Roman Gibi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.
Sertel, Zekeriya, *Hatırladıklarım*, GözlemYayınları, İstanbul, 1977.
Sonyel, Selahattin, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri*, AKDTYKTTK Yayınları, Ankara, 1995.
Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1984.
Sunata, İ. Hakkı, *İstanbul'da İşgal Yılları*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2006.
Şimşir, Bilal (haz.), *İngiliz Belgelerinde Atatürk* c.1, TTK Yayınları, Ankara, 1973.
Şimşir, Bilal (haz.), *İngiliz Belgelerinde Atatürk* c.2, TTK Yayınları, Ankara, 1975.
Şimşir, Bilal (haz.), *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.4, AKDTYKTTK Yayınları, Ankara, 2005.
Şimşir, Bilal (haz.), *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, 1919–1938, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005.
Şimşir, Bilal (haz.), *Dış Basında Atatürk ve Türk Devrimi*, c.1, TTK Yayınları, Ankara, 1981.
Şimşir, Bilal, *Atatürk'ün Büyük Söylevi Üzerine Belgeler*, TTK Yayınları, Ankara, 1991.
Şükûfe Nihal, *Yazılar, (1909-1966)* , (haz. Yaprak Zihnioğlu), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2009.
Taner, Haldun, *Ölür İse Ten Ölür, Canlar Ölesi Değil*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1998.
Taner, Haldun, *Ölürse Ten Ölür Canlar Ölesi Değil*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1983.
Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, İstanbul, 1969.
Tanrıöver, Hamdullah Suphi, *Dağyolu*, c.2. Türk Ocakları Neşriyatı, Ankara, 1931.
Taşkıran, Tezer, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1973.
Tavlaş, Nezih, *Fotomuhabiri Ara Güler'in Hikâyesi*, Fotoğrafevi, İstanbul, 2009.
Tek, Müfide Ferid, *Pervaneler*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2002.
Tekeli, Şirin, *Kadınlar v e Siyasal Toplumsal Hayat*, Birikim, İstanbul 1982.
Toker, Metin, *Şeyh Sait ve İsyanı*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 1998.
Tokgöz, Ahmet İhsan, *Matbuat Hatıralarım*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.
Topaloğlu, Bekir, *İslamda Kadın*, Yağmur Yayınları, İstanbul, 1968.
Toynbee, Arnold J., *1920'lerde Hilafetin İlgası*, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 2000.
Toynbee, Arnold J., *Acquaintances*, London: Oxford U.P., 1967.
Tunaya, Tarık Zafer *Türkiye'de Siyasi Partiler*, c.1-2, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, 1986.
Tunçay, Mete, *TC'de Tek Parti Yönetiminin Kurulması*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005.
Urgan, Mina, *Bir Dinozorun Anıları*, YKY, İstanbul, 1998.
Uşaklıgil, Halid Ziya, *Nesl-i Ahir*, Özgür Yayınları, 1990.
Uşaklıgil, Halid Ziya, *Saray ve Ötesi*, Özgür Yayınları, İstanbul, 2003.
Uyguner, Muzaffer, *Halide Edib Adıvar*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1992.
Ünaydın, Ruşen Eşref, *Diyorlar ki*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.
Üstel, Füsun, *Türk Ocakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Vâlâ Nureddin, *Bu Dünyadan Nazım Geçti*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1999.
Vâ-Nû, Müzehher, *Bir Dönemin Tanıklığı*, Cem Yayınevi, İstanbul, t.s.
Yahya Kemal, *Eğil Dağlar*, YKY, İstanbul, 2005.
Yahya Kemal, *Kendi Gökkubbemiz*, MEB Yayınları, İstanbul, 1992.
Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, YKY, İstanbul, 2006.
Yakın Tarihimiz, (haz.) Kandemir, c.1,2,3,4, 1962- 63.
Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000.
Yalçın, Hüseyin Cahit, *İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
Yalçın, Hüseyin Cahit, *Tanıdıklarım*, Koçak, Cemil (Der.) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.
Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim*, Cilt 1-2, Pera Turizm ve Ticareti AŞ, İstanbul 1997.
Yeseyan, Zabel, *Silahtarın Bahçeleri*, Belge Yayınları, İstanbul, 2006.
Yücebaş, Hilmi, *Bütün Cepheleriyle Halide Edib*, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul, 1964.
Yücebaş, Hilmi, *Filozof Rıza Tevfik, Hayatı, Şiirleri, Hatıraları*, İstanbul, 1958.
Zihnioğlu, Yaprak, *Kadınsız İnkılap*, Metis Yayınları, İstanbul, 2003.
Zürcher, Erik Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
Zürcher, Erik Jan, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

MAKALE VE GAZETE YAZILARI

Halide Edib Adıvar'ın Makale ve Gazete Yazıları

"14 Mayıs'a Dair Son Söz", *Akşam*, 14 Haziran 1950.
"A Turkish Feminist Views Women Here", *New York Times*, 7 Ekim 1928.
"Amerika Türkleri Nasıl Tanırdı", *Yeni İstanbul*, 2 Temmuz 1956.
"Amerika'da Bir Konferans Turnesi", *Yeni İstanbul*, 14 Haziran 1956.
"Amerikan Sahneleri, Maziden Bir Ses", *Yeni İstanbul*, 30 Nisan 1956.
"Amerikan Tahkik Heyetine", *Vakit*, 4 Ağustos 1919.
"Anadolu'da Bahar", *Akşam*, 17.04.1939.
"Bir Dost Çehresi Etrafında Amerikan Koleji", *Tanin*, 10 Eylül 1908.
"Bu Diyarda Bir Gün Çocuklar Tekerlek Ayaklı Doğacak", *Yeni İstanbul*, 28 Mayıs 1956.
"Bu Dönen Kavga Nedir–2, Görünür Görünmez Sebepler", *Akşam*, 23 Eylül 1939.
"Cumhuriyet Bayramı", *Akşam*, 2 Kasım 1939.
"Daha İyi Yeni Dünya", *Akşam*, 19 Eylül 1950.
"Derinliklerde", *Şehbal*, 1 Nisan 1911.
"Dictatorship and Reforms in Turkey", *Yale Review*, XIX–1, s. 27–44, Sonbahar 1929.
"Emin Efendi Lokantasında", *Akşam*, 29 Nisan 1939.
"Eveleme, Geveleme", *Akşam*, 06. 09. 1945.
"Felaketlerden Sonra Milletler", *Türk Yurdu*, 2. Cilt, Tübitay Yayınları, Tıpkı Basım.
"Gandhi'nin Delhi'deki Evinde Gördüklerim", *Tan*, 24 Nisan 1938.

"İki Devir, Dört Tarih", *Yeni İstanbul*, 19 Eylül 1955.
"İngiltere ve İngilizler 2: Aristokrat ve Anglo-India", *Akşam*, 14 Haziran 1939.
"İngiltere ve İngilizler 3: Sokaklar ve İçindekiler", *Akşam*, 17 Haziran 1939.
"İngiltere ve İngilizler 4: Victoria'ya İsyan", *Akşam*, 22 Haziran 1939.
"İngiltere ve İngilizler 5: İnsan ve Zihniyet Portresi", *Akşam*, 27 Haziran 1939.
"İngiltere ve İngilizler 6: Bir Hafta Sonu", *Akşam*, 4 Temmuz 1939.
"İngiltere ve İngilizler 7: Oxford", *Akşam*, 7 Temmuz 1939
"İngiltere ve İngilizler 8: Bir Alim ve Bazı Cereyanlar", *Akşam*, 20 Temmuz 1939.
"İngiltere ve İngilizler 13: Köyde Ev ve Komşular", *Akşam*, 24 Ağustos 1939.
"İnsan ve Sanatkâr Muhsin Ertuğrul", *Akşam*, 1 Mayıs 1949.
"Kadın Tahsilinin Bir Büyük Bayraktarı", *Akşam*, 9 Mart 1950
"Kadınlarımızın Maksadı Nedir?", *Akşam*, 9 Şubat 1924.
"Kutadgubilig'in Kuvvetli Tarafı", *Akşam*, 12 Ekim 1948.
"Mektebe Nasıl Başladım", *Arkadaş*, 17.1.1941.
"Meslek Harici Hevesler", *Akşam*, 8 Mayıs 1947.
"Misis Simpson", *Akşam*, 21 Teşrinievvel 1939.
"Münevver Hint Kızının Hayat Telakkileri", *Tan*, 6 Nisan 1938.
"New York'a Giderken", *Yeni İstanbul*, 7 Mayıs 1956.
"New York'tan Williamstown'a", *Yeni İstanbul*, 15 Mayıs 1956.
"Perde Kadını Hindistan'a Hizmet Edebilir mi?" *Tan*, 19 Nisan 1938.
"Ruh mikropları", *Cumhuriyet*, 24 Aralık 1960.
"Seçim Kanunu Çıktı", *Akşam*, 20 Şubat 1950.
"Sergi", *Yedigün*, 11 Ağustos 1937.
"Seyit Onbaşı", *Hakimiyet-i Milliye*, 29 Eylül 1921.
"Siyasi Vedaname", *Cumhuriyet*, 5 Ocak 1954.
"The Ghazi's Speech, Letters to the Editor", *The Times*, 21 Ekim 1927.
"Tiyatroculuk", 22 Kanunuevvel, *Akşam*, 1939.
"Turkey and America", *The Times*, Oct 21, 1927.
"Turkish Government and the Opposition", *The Times*, Dec. 09, 1926.
"Türkiye'de Diktatörlük ve Reformlar", çev. Mehmet Özden, *Türkiye Günlüğü* 37, Kasım-Aralık 1995.
"Üniversite ve İlk Mektep Hocalığı", *Akşam*, 12 Kasım 1949.
"Williamstown", *Yeni İstanbul*, 21 Mayıs 1956.
"Wilson'un Şartları Karşısında", *Vakit*, 22 Teşrinievvel 1918.
"Yakup Kadri Beyefendi'ye", *Son Telgraf*, 2 Kanunuevvel 1924.
"Yarınki Türkiye", Mustafa Kemal Paşa'nın Beyanatı Münasebetiyle, *Vakit*, 12 Ocak 1920.
"Ziya Gökalp İhtifali Münasebetiyle", 28 Teşrinievvel 1939.

Diğer Makale ve Gazete Yazıları:

(Abalıoğlu), Yunus Nadi, "Dindar Paşalar", *Cumhuriyet*, 5 Temmuz 1926.
(Orhon), Orhan Seyfi, "Halide Edib Hanım Buhran Geçiriyor", *Milliyet*, 25 Temmuz 1928.
(Sertel) M. Zekeriya, "Turkey's Fiery 'Joan of Arc'; Her Double Role as Leader, *The New York Times*, 22.10.1926.
Ada, Hüsnü, "The First Ottoman Civil Society Organized in the Service of the Otoman State", September 2004.
Adak, Hülya, "An Epic For Peace", xxiv, *Memoirs of Halide Edib*, önsöz, Gorgias Press, 2005.

Adak, Hülya, "National Myths and Self-Na(rra)tions: Mustafa Kemal's *Nutuk* and Halide Edib's *Memoirs* and *The Turkish Ordeal*" *South Atlantic Quarterly*, Special Issue: Relocating the Fault Lines: Turkey Beyond the East-West Divide, Duke University Press, Vol.102, No.2/3, Ocak 2003.

Adak, Hülya, "Otobiyografik Belleğin Çok Karakterliliği: Halide Edib'in Romanlarında Toplumsal Cinsiyet", *Kadınlar Dile Düşünce*'nin içinde, İletişim Yayınları, 2005.

Ağaoğlu, Samet, "Sinekli Bakkal", *Yücel*, sayı 85, 86, 87 Cilt 15, yıl 8, İstanbul 1942.

Ahmet Haşim, "Halide Edib Hanımefendi'ye", *İçtihad*, 7 Teşrinisani, 1918.

Akçuraoğlu Yusuf, Türk Yurdu, c. 1, 25 Temmuz 1912, Tıpkıbasım Tubitay Yayınları, Ankara 1999.

Aksoy, Nazan, "Kadın Biyografileri ve Beden" *Virgül*, Aralık 2006.

Akyol, Taha, "Liberalizm ve Milliyetçilik", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce- Liberalizm*, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Alpay, Şahin, "Demokrasi Kurmak Kolay Değil", Bernard Lewis ile söyleşi, *Milliyet*, 05.04.1995.

Ansari, "Conflict of East and West", *Preface*, Delhi, 1935.

Arasan, Şule, "Ödüllere Gölge Düştü", *Nokta Dergisi*, 5 Ocak 1986.

Ateş, Ahmet, "Dr. Abdülhak Adnan Adıvar", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, ayrı basım, İstanbul, 1955.

Bahadır, Türk, "Halide Edib Adıvar'ın Liberalizmle İmtihanı", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Liberalizm*, 2005.

Banoğlu, Niyazi Ahmet, "Büyük Mütefekkir Halide Edib Aramızda", *Yedigün*, İstanbul, 28. 3. 1939.

Başkut, Cevat Fehmi, "Adnan Adıvar", *Cumhuriyet*, 2. 7. 1955.

Berktay, Fatmagül, "Osmanlı Türk Modernleşmesinin Etkin Öznesi, Halide Edip Adıvar", Frankfurt Kitap Fuarı nedeniyle sunum 2008.

Boran, Behice, "Halide Edib'in Yeni Romanları", *Yurt ve Dünya Dergisi*, Mayıs,1941.

Can, Fahri, "Milli Mücadelede Halide Onbaşı", *Yakın Tarihimiz* c. 1.

Cemal, Behçet, "Hatıralar ve Vesikalar Üzerine Tetkikler", *Dünya*, 22.7.1952.

Cerrahoğlu, Nilgün, "Soykırım Günü", *Cumhuriyet*, 28.01.2002.

Çakır, Serpil, "Bir Osmanlı Kadın Örgütü" *Tarih ve Toplum*, Haziran 1989.

Çalışlar İpek (Duygu Yazıcı adıyla), "Tanımadığımız Halide Edib", *Cumhuriyet Dergi*, 2 Eylül 2001.

Çelikkan, Esin, "Halide Edib", *Akşam*, 11.1.1964.

Demirci, Tuba, "Her Cemaat Belli Renk ve Desenlerde Kıyafet Giymek Zorundaydı", *Nokta* dergisi, 1-7 Mart 2007.

Düzel, Neşe, "Pazartesi Konuşmaları, Cemil Koçak", *Taraf*, 09.11.2009.

Eraslan, Esat, "Jewish Holocaust, Uniqueness and the Armenian Question", *Review of Armenian Studies*, number 4, volume 4, 2003.

Erden, Dr. Fethi, "Halide Edib Hanım'ın Bilinmeyen veya Az Bilinen Tarafları ve Türk Ocağı ile İlgili Hatıraları", *Türk Yurdu* c.3, yıl 52, sayı 305-306, Kasım 1964.

Etingu, Turgut "Halide Edib'le Son Konuşma", *Hayat*, 23. 01. 1964.

Fenik, Adviye, "Halide Edib", *Son Havadis*, 12.1.1964.

Günergün, Feza, "Adnan Adıvar'ın Bilim Tarihi Çalışmaları," Osmanlı Bilimi Araştırmaları Adnan Adıvar Özel sayısı c. 7, sayı 3, İ. Ü. Yayını, 2006.

Günyol, Vedat, "Anılar Adıvarlar", *Gösteri*, 2 Ocak 1981.

Günyol, Vedat, "Halide Edib'le bir Konuşma", *Yücel*, sayı 85-86-87, Cilt 15, İstanbul, 1942.
Hür, Ayşe, "İzmir Suikasti ve Muhalefetin Tasfiyesi", *Taraf*, 22 Haziran 2008.
İleri, Rasih Nuri, "Faruk Sayar'ın Anısına", Tarih ve Toplum, sayı 172, Nisan 1998.
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, "Büyük Dostum Halide Edib", *Milliyet*, 12. 1.1 964.
Kâzım Şinasi, "Suriye Mektepleri Halide Edib Hanım'la Mülakat" Türk Yurdu, 16 Ağustos 1917, sayı 141, c.6, Tübitay Yayınları, (Tıpkıbasım) Ankara 2000.
Kemaladevi, "Where East and West in Harmoni Soul of Halide Edib Revealed", *Bombay Chronicle*, 8 Ocak, 1935.
Koloğlu, Orhan, "Halide Edib, Devrimler ve Demokrasi", *Tarih ve Toplum*, Eylül 1998.
Koloğlu, Orhan, "Halide Edib'in Gönüllü Sürgün Yılları", *Tarih ve Toplum*, Ağustos 1998, sayı 176.
Köprülü, Fuad, "Mev'ud Hüküm Münasebetiyle", *İnci*, 1 Şubat 1919.
Kurnaz, Şefika, "Milli Mücadelede Türk Kadını", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı 34, Cilt: XII, Mart 1996.
Lowry, Heath, "Halide Edip Hanım in Ankara", April 2-1920-August 16, 1921, 1. Uluslararası Atatürk Sempozyumu Açılış Konuşmaları-Bildiriler, Ankara, 1994.
Mabie, Janet, "Freedom of Women is Part of New Turkey's Emancipation, Declares Mme. Halide Edib", *Christian Science Monitor*, Sept 14, 1928.
Myers, Frances H., "Madam Edib Delighted with American Youth", *Champaigne News Gazette*, November 18, 1928.
Orhon, Orhan Seyfi, "Halide Edib'in Siyasi Vedanamesini Değerlendirme", *Vatan*, 7.1.1954.
Ortaylı, İlber, "Nice Yıllara Irene Melikof", *Milliyet*, 18 Aralık 2007.
Pamir, Balçiçek, "Enver Paşa Kılıbıktı", *Sabah*, 1 Ocak 2007.
Price, Clair, "A Woman Speaks for the New Turkey" *New York Times*, 29 Temmuz 1928.
Raipuri, M.A.H., "Ismat Inoneu and Turkey's Future," *Hindustani Times*, 9 Ocak 1939.
Sevük, İsmail Habib, "Büyük Roman Mükâfatının Hikâyesi", *Aydabir*, Kasım 1953.
Shaw, Stanford J., "Halide Edib Adıvar's Appeal to the American Public For Justice for the Turks", *Belleten*, Ağustos 2003, Sayı 249'dan ayrı basım, TTK Basımevi, Ankara 2004.
Sirman, Nükhet, "Akıllı Olma Mecburiyeti", *Amargi*, 2008 Güz.
Sirman, Nükhet, "Giriş", *Nezihe Muhiddin Bütün Eserleri*, cilt 1 (haz. Yaprak Zihnioğlu), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.
Sirman, Nükhet, "Kadınların Milliyeti", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce- Liberalizm*, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
Soydan, Serdar, "*Çingene Kızı* Halide Edib Adıvar'ın Bilinmeyen İlk Eseri mi?", *Notos Öykü*, sayı: 14, s. 105-109, 2009.
Süleyman Nazif, "Tarihin İki Kızı", *Resimli Gazete*, Aralık 1924, No 67.
Şükûfe Nihal, "Bir Mektup: 'Memnun Musunuz?'", *Türk Kadını*, sayı 13, 28 Teşrinisani, 1334 (1918).
Taner, Haldun, "En Yaman Kadınımız", *Milliyet*, 18.1.1964.
Tansel, F.A., "Halide Edib Adıvar Hatıralar", *Tarih Belleteni*, sayı 118, Nisan 1966.

Taşkıran, Tezer, "Kaybettiğimiz Büyük Romancı", *Son Havadis*, 18.1.1964.
Toprak, Zafer, "Sabiha (Zekeriya) Sertel ve Türk Feminizmi," *Toplumsal Tarih*, sayı 51, Mart 1998.
Toprak, Zafer, "The Family Feminism and State", *Varia Turcica*, XIII, Editions ISIS İstanbul, Paris, 1991.
Tsakiridou, Cornelia (Corinna) A., Nationalist Dilemmas: Halide Edib on Greeks, Greece, and the West, New Perspectives on Turkey Fall 2002, No 2.
Tunçay, Mete, "Los Angeles Times Temmuz 1926" *Tarih ve Toplum*, sayı, 53, Mayıs.
Toker, Metin, "Halide Edib Adıvar ile Bir Mülakat", *Cumhuriyet,* 16 Nisan, 1946.
Turhan, Vahit, "Hocalık Yönüyle Halide Edib Adıvar", *Cumhuriyet*, 18.1.1964.
Ünaydın, Ruşen Eşref, "Halide Hanım'da Bir Gün", *Türk Yurdu*, Yıl 6, sayı 144, Tübitay Yayınları (Tıpkıbasım), Ankara, 2000.
Van Os, Nicole ANM, "Osmanlı Müslümanlarında Feminizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, c.1, 334–347, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
Van Os, Nicole ANM, "Van Os, Nicole A.N.M., "Halide Edip'in Bilinmeyen Mektupları: Bu da Ghejer...", *Tarih ve Toplum*, Haziran 2003.
Williams, Paul, "Allies Denied Us Wilson, We Took Lenin", *New York Times*, 2 Mayıs.
Yalman, Ahmet Emin, "Onbaşı Edib Kızı Halide" *Vakit*, 9 Şubat 1922.
Yaraman, Ayşegül, "72 Yılın Ardından Kadını İçermeyen Siyaset", *Toplumsal Tarih*, sayı: 156, 2006.
Yaşar Kemal, "Sevda Sokağı Komedyası Üzerine Bir Konuşma", *Cumhuriyet*, 16 Nisan 1959.
Yevghenian, Aghavnie, "The Turkish Jeanne Dark", The Armenian Picture of Remarkable Halide Hanoum, *New York Times*, 17 Eylül 1922.
Yılmaz, İhsan, "Halide Edib Beni 13 Yıl Sömürdü" *Hürriyet*, 20 Nisan 2002.
Yusuf Ziya (Ortaç), "Halide Edib Hanım'a", *İkdam*, 25 Temmuz 1928.
Yücebaş, Hilmi, "Halide Edib İçin", *Yeni İstanbul*, 11.1.1964.

İmzasız Gazete Yazıları

"20 Türk Şahsiyeti", *Akşam*, 11 Mart 1950.
"Büyük Bir Sanat Hadisesi", *Akşam,* 25 Şubat 1942.
"Clash on Prohibition", *New York Times*, 11 August 1928.
"Dictator's Wives", *Time*, 14 Mayıs 1929.
"Dr. Garfield Raises Prohibition Issue", *New York Times*, 3 Ağustos 1928.
"Girl's College in Turkey", *New York Times*, March 12, 1899.
"Halide Edib Hanım'ın Bir Mütalaası", *Son Telgraf*, 25 Ocak 1925.
"Halide Edib'i İstanbul'a Getirten Küçük Ömer", *Son Posta*, 4 Ağustos, 1935.
"Halide Edip Hanım'ın Muârızlarına Cevâbı", *Son Telgraf*, 6 Kânûnuevvel 1924.
"Halide Hanım Kadınlara İntihab Hakkı Verilmediğinden Hiç Bir Fırkaya Taraftar Değil", *Vatan*, 23 Teşrinisani 1924 (1340).
"İslam Kadınlarının Bir Teşebbüsü", *Servet-i Fünun*, 17 Aralık 1908.
"Kılıç Ali Anlatıyor", *Milliyet*, 01. 01. 1952.
"New Turkey Lauded at Williamstown", *New York Times*, 4 Ağustos 1928.
"Prof. Bayan Halide Edib Adnan Üniversitede Açılış Dersi Verdi", *Akşam*, 19 Mart 1940.
"Prof. Halide Edib Adıvar'ın İzmir'de Konuşması", *Akşam*, 9 Mayıs 1950.
"Remarkable Halide Hanoum", *New York Times*, 17 Eylül 1922.

"Turk Boys Under Death Sentence Seek to Enter U.S.", *Chicago Daily Tribune*, 12 October, 1920.
"Turkish Feminist Arrives to Lecture", *New York Times*, 28 July, 1928.
"Turkish Woman to Teach", *New York Times*, 1 Şubat 1931.
"US Colleges in Turkey, Mr. Crane's Visit", *The Times*, 10 Mart, 1923.
"When Turkey's Sultan Faced His Masters", *New York Times*, 10 Ocak 1909.
"Yapımcı Hürrem Erman'la Konuşma", *Yedinci Sanat*, 6 Ağustos 1973.
Turkey Issues Almanac having woman Writers, Christian Science Monitor, Jul 2, 1912.

TEZLER

Ada, Turhan, "Hayatı ve Kişiliği ile Adnan Adıvar", Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Doktora Tezi, Ankara, 2004.
Çullu, Filiz, "Halide Edib'in Makaleleri", mezuniyet tezi, İ.Ü Edebiyat Fak. Türkoloji Böl. İstanbul, 1968.
Hacıosmanoğlu, Mustafa, "Şair, Büyük Mecmua ve Güneş Dergileri (İnceleme, Tahlili Fihrist ve Seçilmiş Metinler)", KTÜ Türk Dili ve Ed., Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2003.
Hepçilingirler, Feyza, "Halide Edib'in Büyük Mecmua, Yedigün, Tan Gazetesindeki Makaleleri", İstanbul Üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü, İstanbul, 1971.
Özer, Halis Ahmet, "Roman Tenkidleri", M Ü Türkiyat Araştırmaları E. Türk Dili ve Ed. Ana Bilim Dalı Y. Türk Ed. Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001.
Yasuo, Aki, "Türkiye'de ve Japonya'da Kadın Mücadelesinden İki isim, Halide Edib ve Raiteu Hiratsuka", İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kadın Çalışmaları Ana Bilim Dalı için hazırlanmış yüksek lisans tezi, 2003.
Yıldırım, Müjgan, "Türk Sinemasında Kadınlar 'Bedia Muvahhit'", Marmara Üniversitesi GSE, Sanatta Yeterlik Tezi, İstanbul, 1999.
Yorulmaz, Bülent "Halide Edib Adıvar'ın Hindistan Hayatı" Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Edebiyatı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988.

FOTOĞRAFLAR

Kitapta kaynak gösterilmeden kullanılan fotoğraflar Adnan Sayar'daki aile albümünden ve Bedii Şehsuvaroğlu Arşivinden alınmıştır.

İNTERNET SİTELERİ

www.tuik.gov.tr
www.yahyakemalenstitusu.org.tr/bio
www.ibb.gov.tr/t
armenianhouse.org/harbord/conditions-near-east.htm
www.gandhiserve.org
www.kafkaskitap.com
www.bkd.org.tr/kultursanat_ac.asp

YAYIMLANMAMIŞ MEKTUPLAR VE BELGELER

Halide Edib'den Crane'e mektuplar; Crane Family Papers, Columbia University Rare Books and Manuscript Archive, Boxes 4,5,6.

Lybyer-Halide Edib yazışmaları Albert H. Lybyer Papers, 1876-1949, RS, 15/13/22, Box 3, Folder: Edib, Halide University of Illinois Archives.
Cavid Bey'e mektuplar, Murat Bardakçı Koleksiyonu (Tıp Tarihi Enstitüsü Bedii Şehsuvaroğlu Arşivi)
Mark L. Bristol Papers, Boxes 31-36, Manuscript Division, Library of Congress, Washington D.C.
İngiliz Devlet Arşivi (National Archives, Public Record Office) Halide Edib'le ilgili evrak.
Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Halide Edib'le ilgili evrak.
Bedii Şehsuvaroğlu Arşivi, Tıp Tarihi Enstitüsü, Halide Edib'in tasnif edilmemiş evrakı.

GÖRÜŞMELER

Ömer Sayar
Adnan Sayar
Ahmet Doğan
Ayşe Cebesoy
Diran Lokmagözyan
Dr. Kenan Binak
Dr. Turan Gürgen
Hülya Adak
Leyla Elbruz
Mehmet Kalpaklı
Melek Ulagay
Nazan Aksoy
Nedret Burçoğlu
Nükhet Sirman
Nermin Menemencioğlu
Nilüfer Gürsoy 2008
Nuri Yaman
Rasih Nuri İleri
Sinan Turan
Toktamış Ateş
Tosun Terzioğlu
Yaşar Kemal
Yeşim Kalpaklı

Dizin

6-7 Eylül, 485, 486
27 Mayıs, 493, 494, 495, 496
31 Mart, 63, 67, 68, 69, 71, 82, 120, 144, 206, 277, 361, 363, 437, 469, 485
1876 anayasası, 61, ayrıca bkz. Kanun-i Esasi

A

Abadan, Yavuz, 495
Abdülhamid II, 8, 9, 14, 21, 48, 49, 50, 51, 52, 58, 59, 60, 62, 74, 80, 91, 421, 446, 479
Adak, Hülya, 66, 349, 350, 352, 394, 395, 502
Adana, 71, 74, 87, 424, 469
Adil, Esat, 436, 437
Adil, Selahattin, 455
Ağaoğlu, Samet, 101, 111, 171, 278, 421, 449, 452, 455, 456, 458, 459, 461, 496, 502
Ağaoğlu, Süreyya, 92, 97, 171, 229, 453, 502
Ağavni Yeğenyan, 33
Ahmed Ağa, 18, 20, 22
Ahmed Rıza, 67, 68, 69, 91, 135, 194
Ahmet Haşim, 160, 199, 253, 404
Akad, Lütfi, 442, 443
Aka Gündüz, 54, 252
Akçam, Taner, 129
Akçura, Yusuf, 98, 99, 100, 102, 103, 104, 106, 109, 111, 126, 245, 248, 251, 252, 257, 259
Aksaray, 67, 400
Aksoy, Nazan 66, 407
Alangu, Tahir, 454
Ali Canip, 455
Ali Çavuş, 254
Ali Efendi, 8, 10, 11, 12, 13
Ali Kemal, 163, 164, 253, 380
Ali Şamil Paşa, 6, 10, 12, 13, 46, 47, 363
Allen, Annie, 218
Alman, 29, 107, 113, 116, 123, 150, 156, 406, 468, 487
Almanca, 29, 123
Almanlar, 132, 422, 443
Amerika (ABD), 28, 78, 112, 160, 163, 176, 177, 179, 181, 182, 189, 214, 215, 221, 230, 231, 287, 289, 290, 293, 298, 299, 300, 304, 316, 324, 326, 330, 353, 354, 355, 356, 359, 362, 363, 365, 366, 367, 372, 395, 402, 408, 410, 444, 475, 488, 489
Amerikalı, 5, 23, 28, 29, 32, 71, 158, 178, 181, 182, 201, 218, 219, 226, 234, 278, 290, 299, 345, 353, 355, 356, 363, 367, 373, 383, 477, 486
Amerikan Kız Koleji, 5, 21, 32, 39, 55, 56, 66, 169, 271, 295, 315
Amerikan Tahkik Heyeti, 178
Amicis, Edmondo de, 19, 20, 60
Anadolu Ajansı, 207, 208, 209, 225
Antalya Apartmanı, 400, 401, 403, 412, 413, 424, 426, 473
Antel, Sadrettin Celal, 417, 436, 437
Antranik (General), 191
Arap, 19, 59, 138, 149, 150, 177, 266, 467
Arapça, 28, 45, 91, 280, 356, 472
Araplar, 12, 73, 128, 152
Aras, Tevfik Rüştü, 434, 435, 436
Arnavut, 29, 32, 59
Arnavutköy, 5, 32
Arslan Kaptan, 205
Arzık, Nimet, 404
Arzu Enver, Sadıkoğlu, 117
Aşk Fesancleri, 82, 83, 103
Atabay, Ercüment, 412
Ataç, Nurullah, 404, 419
Atatürk 144, 146, 162, 171, 176, 177, 180, 183, 189, 190, 205, 218, 225, 270, 271, 281, 282, 283, 291, 293, 323, 343, 344, 347, 351, 379, 393,

399, 400, 402, 403, 408, 434, 435, 441, 447, 456, 457, 458, 459, 485, 497, 499, 535
ayrıca bkz., Mustafa Kemal, Gazi Paşa
Atatürk'ü Koruma Kanunu, 456, 457, 459
Atay, Falih Rıfkı, 115, 125, 133, 134, 135, 136, 139, 144, 152, 169, 188, 199, 253, 272, 273, 274, 278, 281, 284, 302, 394, 419, 462
Ateş, Ahmet, 147, 248, 412, 474, 482, 485, 491
Ateş, Fikret, 474, 485, 493
Ateş, Toktamış, 147, 485, 491
Atılgan, Yusuf, 489, 490
Averof (Rus Elçisi), 266
Ayasofya, 62, 67, 68, 126, 172, 377
Ayaş, 129
Ayaşlı, Münevver, 137, 141, 149, 150, 151, 278
Ayda, Adile, 99, 100, 463
Aykaç, Fazıl Ahmet, 419, 493
Ayla, Safiye, 497
Ayn Tura, 137, 140, 141, 152, 155, 158, 330
Ayşe Sıdıka (Rıza Tevfik'in eşi), 25, 28

B

Bahaeddin Şakir, 129, 135, 136, 193
Bahçekapı, 68
Balkan Savaşı, 104, 105, 113, 132, 194, 381
Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, 45, 419
Barbaros Gürel, İnci, 416
Bardakçı, Murat, 90, 136
Barlas, Uğurol, 491
Basman, Gülgün, 415
Basman, Şeküre, 415
Başkut, Cevat Fehmi, 474, 482
Baydar, Nasuhi, 419
Baykurt, Cami, 7, 194, 201, 202, 203, 208, 216, 225, 227, 228, 434, 435, 437, 476, 477
Bebek, 158, 166
Bedirhan Paşa, 6, 10
Bedrifem, 8, 9, 10, 12, 13
Bekir Sami, 213, 231
Bekirağa Bölüğü, 169, 170
Bekiroğlu, Nazan, 493
Belger, Nihat Reşat, 474
Belkıs, 19, 32, 139, 150, 151, 200, 410, 468
Belli, Mihri, 433, 465
Benk, Adnan, 495
Berkant, Muazzez Tahsin, 135, 151
Berkes, Niyazi, 434, 435
Berk, Nurullah, 454
Berlin, 106, 114, 117, 123, 124, 125, 130, 146, 237, 422, 475
Beşiktaş, 9, 19, 20, 23, 413
Beyatlı, Yahya Kemal, 101, 106, 126, 130, 133, 134, 135, 138, 139, 143, 144, 147, 151, 158, 173, 199, 237, 285, 286, 402, 404, 406, 407, 419, 440, 447, 474, 488, 490, 493
Beyoğlu, 14, 20, 44, 58, 68, 73, 78, 164, 165, 196, 295, 410, 427, 468
Beyrut, 47, 135, 137, 140, 149, 151, 152, 158, 485
Billings (Miss), 226, 260, 267, 295, 299, 300, 301, 304, 308, 330, 331, 335, 337, 338, 340, 341
Bilsel, Cemil, 409
Binak, Kenan, 488, 489
Birinci Türk Neşriyat Kongresi, 405
Bleda, Mithat Şükrü, 135
Bolşevik, 212, 222, 234, 235
Bolşevizm, 222, 235, 342
Boran, Behice, 419, 420, 434, 435
Boratav, Müeyyet, 433
Boratav, Pertev, 433, 434, 435
Boyar, Ali Sami, 468
Bozkurt, Mahmut Esat, 308, 347
Bristol (Amiral), 77, 78, 215, 218, 219, 220, 221, 234
Browne, Edward G. (Profesör), 78, 181
Budizm, 31
Buğra, Tarık, 470, 505
Bulgar, 29, 31, 32, 107
Bulgaristan, 108
Burçoğlu, Nedret, 475, 491
Burgazada, 47, 48, 49, 50, 55, 143, 196
Bursa, 10, 78, 84, 90, 104, 107, 147, 226, 273, 274, 285, 503, 505
Büyükada, 28, 165, 429

C-Ç

Cambridge, 77, 78, 101, 387, 411
Carım, Fuat, 404
Can, Fahri (Doktor), 204, 252, 257, 260, 261, 262, 264
Cavid Bey, 53, 89, 90, 113, 114, 122, 141, 142, 177, 187, 218, 219, 228, 229, 312, 336, 337
Cebesoy, Ali Fuat, 168, 171, 213, 233, 234, 236, 237, 282, 287, 301, 310,

334, 335, 336, 338, 339, 402, 403, 438, 455
Celaleddin Muhtar, 163
Celal Muhtar, bkz, Özden, Celal Muhtar
Celal Nuri, 163
Celal Nuri, İleri, 163
Celal Sahir, bkz., Erozan, Celal Sahir
Cemal Paşa, 74, 110, 116, 119, 120, 122, 128, 130, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 150, 151, 152, 193, 266, 359, 364
Cenab Şehabeddin, 54
Cevad Paşa, 4, 178, 198
Cevat Abbas, 403
CHP, 419, 429, 434, 436, 437, 438, 440, 445, 448, 449, 455
Cin, 230, 231
Comte, Auguste, 37
Conker, Nuri, 403
Crane, Charles Richard, 3, 5, 6, 177, 178, 180, 181, 191, 214, 231, 263, 287, 288, 292, 293, 298, 299, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 341, 343, 353, 373, 379, 380, 381, 389, 394, 395
Cumhuriyet Bayramı, 407, 408
Cumhuriyet Halk Fırkası, 12, 18, 44, 311, 313, 403, 408
Cumhuriyet Halk Partisi, 419
Çağlar, Behçet Kemal, 419
Çakmak, Fevzi, 247, 252, 254, 255, 268, 273, 286, 362, 430, 447
Çallı İbrahim, 199
Çamlıbel, Faruk Nafiz, 235
Çerkes, 18, 40, 201, 217, 218, 347, 379
Çerkesler, 12, 379
Çingene, 55
Çingeneler, 12
Çizmeciyan, Liji Pulcu, 415, 416
Çınar, Vasıf, 176

D

Dahiliye Nezareti, 87, 111, 378
Dante, 31, 252, 278, 343
Darülfünun, 55, 86, 108, 109, 159, 171, 374
Darülmuallimat, 25, 91
Darüşşafaka, 39
Demet, 54, 55
Demokrat Parti, 434, 436, 437, 438, 440, 445, 447, 448, 449, 453, 455, 456, 459, 460, 494, 502, 503
DP, 441, 448, 457, 458, 461, 472, 494
Der Nasıra, 140
dernekler kanunu, 438
Dersan, Kâzım Şinasi, 104, 150, 429
Derviş, Suat, 172
Devlet Efendi, 24
Dıranas, Ahmet Muhip, 419
Didar, 207, 208, 209, 239
Diler, Ali, 491
Dino, Abidin, 337, 450
Dino, Güzin, 450
Doktor Fahri, bkz., Can, Fahri
Dolmabahçe Sarayı, 3, 165, 401, 402, 403, 412, 434
Dörtyol, 128
Doru, 231, 254, 265, 268, 270
Dr. Şemseddin, 243
Duhamel, George, 466
Durakbaşa, Ayşe, 265, 281, 414

E

Ebüllisan Şükrü Efendi, 24
Edebiyat Fakültesi, 146, 400, 409, 423, 437, 473, 505
Edebiyat-ı Cedide, 54, 493
Edhem (Çerkes), 201, 215, 216, 217, 218, 226, 231, 233, 234, 348
Eflatun, Şükrü, 133
Einstein, 440
Ekrem Reşit, 411
Elbruz, Leyla, 413, 423, 455, 465, 473
Elen Ticaret Mektebi, 158
Eliot, George, 25
Ellison, Grace, 118, 119, 280, 289, 365
Emin Efendi Lokantası, 404
Enginün, İnci, 11, 55, 56, 64, 84, 90, 102, 114, 142, 150, 151, 173, 187, 373, 374, 381, 384, 390, 394, 431, 432, 444, 479, 502, 506
Enver Paşa, 50, 113, 116, 117, 125, 128, 131, 165, 191, 203, 234, 235, 236, 266, 447
Erden, Fethi (Doktor), 55, 133, 176, 278, 293, 377, 483, 484, 485, 495, 497, 503
Ergüder, Muzaffer, 455
Erhat, Azra, 490
Erman, Hürrem, 442, 443
Ermenice, 29, 106
Ermeniler, 30, 57, 59, 106, 126, 128, 129, 130, 133, 140, 141, 142, 152, 155, 221, 372
Ermeni meselesi, 133
Erozan, Celal Sahir, 54, 55, 95, 109, 126

Ertuğrul, Muhsin, 151, 295, 408, 454, 474, 475
Erzurum Kongresi, 175, 179, 180, 345
Esad Paşa, 175, 198
Etingü, Turgut, 501
Eyüboğlu, Bedri Rahmi, 454
Eyüboğlu, Sabahattin, 418, 490, 495

F

Faik, Bedii, 115, 144, 432
Falih Rıfkı, bkz., Atay, Falih Rıfkı
Farsça, 26, 91, 214
faşist, 434, 437
Fatih Kerimi, 104, 105, 106, 108, 109, 110
Fatiş, 209, 230
Fatma Aliye, 91, 108, 109
Felek, Burhan, 474, 489
feminist, 23, 28, 32, 61, 88, 124, 201, 214, 306, 315, 356, 368, 373, 387
feminizm, 77
Fenik, Adviye, 279, 280
Fevzi Paşa, bkz. Çakmak, Fevzi
Fikriyar (Halayık), 14, 17, 34
Fikriye Hanım, 237, 238, 239, 265, 272, 274, 281, 282, 293, 308
Filip Efendi, 145
Filmer, Cemil, 172, 173
Filmer, Sabahat, 173
Firdevs Hanım, 108
Fisher, Harriet, 140
Forbes, Rosita, 279
Fransız 19, 29, 40, 41, 57, 73, 121, 135, 164, 165, 199, 228, 308, 312, 316, 364, 463, 466
Fransızca 20, 29, 44, 88, 115, 123, 279, 329, 374, 391, 396
frengi, 155, 156, 158
Fry, Isabel, 56, 64, 66, 74, 76, 77, 78, 81, 102, 277, 326, 328, 329
Fry, Roger, 78

G

Galata Köprüsü, 3, 67
Gazi Paşa, 314, 346
Gedikpaşa, 3, 85, 86, 171, 198, 304
Gerede, Hüsrev, 205, 206
Gizer, Vildan, 475
Gomidas, 106, 130, 131, 132, 140
Göğüş, Yasemin, 416
Gökberk, Macit, 254, 454
Gövsa, İbrahim Alaaddin, 419
Göze, Hicran, 100
Gram, Betty, 477
Güler, Ara, 484
Güntekin, Reşat Nuri, 394, 408, 454
Gürcüler, 221
Gürgen, Turan, 488, 489
Gürkan, Kâzım İsmail, 425, 426, 474, 482, 488, 503
Gürsoy, Nilüfer, 404, 458
Güven, Ferit Celal, 419

H

Hakkı Behiç, 234, 235
Hamdi Efendi, 48, 69
Hamdullah Suphi, 98, 110, 111, 131, 133, 134, 135, 176, 212, 227, 230, 235, 239, 248, 329, 447, 455, 473
Handan, 93, 94, 95, 96, 97, 101, 155, 164, 209, 305, 428, 498
Harap Mabedler, 82, 83, 94, 95, 493
Harbord, James (General), 182, 183
Hasan Fehmi, 67
Hasanoğlan, 418
Hatemi, Hüsrev, 497, 498
Haydar Bey (Matbuat Umum Müdürü), 171
Hayriye Talat, 117, 118, 149
Haznedar Sokağı, 473, 475, 501
Heybeliada, 158, 316, 380
Heyet-i Temsiliye, 7, 180, 189, 208
Heyüla, 65
Hıyanet-i Vataniye Kanunu, 317
Hikmet, Neriman, 401, 402
Hilal-i Ahmer, 4, 7, 104, 117, 145, 146, 185, 189, 197, 198, 238, 239, 245, 260, 261, 268, 301, 475
Hindistan, 25, 75, 82, 222, 283, 381, 382, 383, 384, 385, 387, 388, 389, 390, 394, 395, 396, 410, 475, 486, 493, 494
Hitler, Adolf, 405, 406, 421, 477
Hüseyin Cahit, bkz., Yalçın, Hüseyin Cahit
Hüseyin Hulusi, 163
Hüseyin Kâzım Kadri, 54, 185

I-İ

Irgat, Cahit, 464
İkdam, 50, 53, 54, 264, 291, 295, 309, 318, 360, 361
İleri, Selim, 303, 498, 499
İnas Darülfünunu, 161

İngiliz, 3, 5, 14, 23, 25, 29, 41, 56, 62, 64, 66, 77, 78, 80, 81, 94, 105, 118, 121, 146, 164, 166, 174, 189, 195, 197, 198, 201, 202, 203, 204, 225, 234, 235, 280, 289, 308, 310, 312, 313, 323, 326, 327, 328, 329, 331, 339, 340, 344, 346, 365, 372, 378, 388, 395, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 415, 429, 432, 443, 455, 474, 482, 487, 500
İngilizce, 3, 22, 23, 25, 29, 30, 36, 41, 73, 79, 88, 123, 152, 210, 222, 225, 300, 305, 326, 329, 340, 343, 355, 363, 374, 387, 391, 410, 415, 416, 421, 464, 468, 486, 488, 499
İngiliz Filolojisi, 409, 410, 432, 487
İngilizler, 4, 5, 7, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 164, 172, 175, 196, 197, 198, 328, 331, 342
İnkaya, Nezihe, 415
İrdelp, Neşet Ömer, 145, 423
İrlanda, 76, 78
İskenderiye, 72, 73, 390
İslamcı, 192
İşli, Nedret, 491
İtalyan, 19, 24, 29, 57, 73, 164, 202, 278, 288, 382
İttihatçı, 59, 68, 69, 70, 74, 89, 101, 106, 116, 121, 133, 168, 181, 193, 194, 229, 266, 336
İttihat ve Terakki, 49, 53, 59, 61, 67, 88, 89, 98, 101, 108, 111, 112, 116, 118, 119, 121, 128, 134, 135, 162, 167, 210, 236, 360, 364, 446
İzmir, 168, 169, 170, 172, 173, 175, 177, 183, 222, 267, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 277, 284, 285, 287, 291, 293, 297, 302, 334, 335, 336, 337, 351, 364, 377, 395, 447, 448, 449, 458, 460, 461, 485

J

Jenkins, Hester Donaldson, 28, 29, 31, 32, 39, 56, 70, 71, 87, 88, 479

K

Kadıköy, 26, 41, 43, 171
Kadınlar Âlemi, 113
Kadınlar Birliği, 316, 318, 319, 448, 504
Kadınlar Halk Fırkası, 88, 297
Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, 117
Kadırga, 104, 106, 109
Kalpaklı, Mehmet, 407, 487, 491, 500
Kalpaklı, Yeşim, 282, 464, 491, 500
Kanun-i Esasi, 23, 49, 50
Karabekir, Kâzım, 7, 171, 179, 180, 203, 208, 210, 233, 237, 301, 312, 334, 335, 336, 338, 403, 447
Karaköy, 58, 173
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, 95, 96, 240, 242, 247, 248, 249, 257, 258, 259, 261, 272, 273, 274, 285, 291, 313, 314, 315, 392, 393, 403, 408, 419, 482, 483, 489, 505
Kara Vasıf, 198, 213
Karay, Refik Halit, 158, 159, 163, 164, 253, 263, 454, 466
Karpat, Kemal, 53, 57
Katolikler, 58
Kaya, Ülker, 416
Kazan, 23, 100, 103, 290, 354, 369
Kazancıgil, Tevfik Remzi, 473
Kâzım Şinasi, bkz., Dersan, Kâzım Şinasi
Kemal Atıf, 72
Kemal Dayı, 14, 17, 34
Kemalettin Sami, 267
Kemal, Orhan, 429, 490
Kemal Tahir, 429, 430
Kemalova, Gülsüm, 104, 105, 108
Kemal, Yaşar, 478, 489, 490, 492, 493, 496
Kenan Çobanları, 151, 152, 497
Kırdar, Lütfi, 141, 474, 490, 496
kırım, 129
Kirkor Zohrab, 129
Kocagöz, Ferzan, 417
Kocagöz, Samim, 417
Koçak, Cemil, 69, 119, 312, 401, 403
komünist, 217, 235, 417, 451, 452, 485
Koraltan, Refik, 434
Köycüler Cemiyeti, 175
Köy Enstitüleri, 418
Kudüs, 47, 137
Kuran, Rikkat, 475
Küfrevi, Kasım, 412
Küllük Kahvesi, 404
Kürt, 10, 12, 51, 155, 158, 184, 213, 304, 305, 317, 478
Kürtler, 12, 57

L

La Paix Hastanesi, 132, 242
La Turquie, 68, 437

Laleli, 400, 401, 403, 412, 413, 424, 441, 442, 449, 469, 473, 475, 485, 492
Lansere, Y.Y., 266
Latife Hanım, 271, 272, 273, 281, 282, 291, 292, 297, 300, 326, 354, 364, 387
Le Matin, 52
Lenin, 221, 222
Library of Congress, 219, 220
Lokmagözyan, Diran, 131, 132
Londra, 64, 75, 76, 77, 80, 90, 101, 102, 237, 277, 287, 324, 326, 329, 330, 331, 332, 334, 339, 340, 341, 342, 344, 347, 353, 356, 359, 360, 361, 362, 365, 372, 376, 391, 393, 453, 482, 485, 501
Lowry, Heat, 218, 219, 220, 221, 222, 234, 290, 345
Lue, Larry, 231

M

Maarif Nezareti, 91
Maarif Vekâleti, 432
Macar, 29
Mahinur Hanım, 18
Mahmud Esad Efendi, 25
Mahmud Şevket Paşa, 74, 108
Mahmure, 3, 4, 6, 7, 10, 12, 13, 15, 17, 18, 19, 22, 34, 35, 43, 46, 47, 107, 113, 139, 158, 197, 198, 200, 201, 207, 231, 288, 305, 380, 386, 395, 401, 468, 469
Mahmutpaşa, 166
Makaryan, Serpuhi, 75
Makedonya, 32, 74, 107, 119
Maliye Nezareti, 14, 113
Malta, 193, 196, 198, 199, 241, 242, 262, 265
manda, 177, 180, 181, 183, 184, 190, 249, 315, 345
Maraş, 219, 220
Meclis-i Âyan, 185, 187, 199
Meclis-i Mebusan, 3, 48, 61, 91, 118, 135, 185, 186, 197, 199, 210, 479
Medeni Kanun, 184, 369, 370
Mefharet, 54
Mehasin, 54
Mehmed Edib, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 19, 21, 23, 28, 36, 41, 261, 380, 475
Mehmed Fuad, 169
Mehmed Rauf, 54
Menderes, Adnan, 434, 435, 436, 438, 455, 473, 482, 491
Meryem Hanım, 104
Mevlanzade Rıfat, 39, 68, 69, 121, 279, 360, 363, 364, 365
Mezopotamya, 130
Midhad Paşa, 10, 49
Milton, John, 31
Mondros Mütarekesi, 162, 168
Moran, Berna, 412, 493
Moran, Tatyana, 410, 413, 414
Morgenthau (ABD Büyükelçisi), 89, 118, 119, 127, 128, 131
Muray, Gilbert, 79, 342
Musavver Muhit, 65
Mustafa Kemal, 7, 146, 162, 168, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 189, 190, 191, 194, 197, 198, 203, 204, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 228, 230, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 259, 261, 262, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 277, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 290, 291, 292, 293, 294, 296, 297, 301, 302, 308, 309, 312, 313, 314, 315, 317, 319, 326, 327, 329, 334, 338, 339, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 354, 359, 364, 365, 378, 379, 386, 394, 396, 399, 400, 403, 438, 459, 460, 479, 486
Mustafa Suphi, 235, 236
Muvahhit, Bedia, 295, 296
Müfide Ferid, bkz., Tek, Müfide Ferid

N

Naciye Sultan, 116, 117, 203
Nadir Nadi, 454, 467
Naim Bey (Darülfünun rektör yardımcısı), 168
Nakiye Hanım (Haminne), 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 23, 34, 48, 49, 59, 70, 83, 85, 91, 96, 97, 105, 107, 113, 135, 143, 176, 186, 200, 213, 273, 306
Namık Kemal, 24, 26, 61, 237, 422
Nayır, Yaşar Nabi, 454, 490

Nâzım Hikmet, 139, 172, 173, 235, 236, 384, 394, 408, 428, 429, 430, 445, 452
Nehru, 493, 494
Nevinson, Henry W., 77, 78, 277, 284, 350
Nevres Bacı (Sütnine), 17, 22, 43
Nevsal-i Milli, 125
New York Times, 6, 23, 29, 30, 32, 33, 62, 174, 212, 222, 271, 278, 279, 318, 349, 354, 355, 356, 357, 358, 373, 385
Neyir, Neyyire, 295, 296
Nezihe Muhiddin, 82, 88, 92, 297, 306, 318, 319, 394
Nigar, 32, 70, 109, 139, 150, 197, 198, 200, 468
Nilüfer (Kız kardeşi), bkz., Pars, Nilüfer
Numune Çiftliği, 209
Nuruosmaniye, 55, 59, 64, 143, 243
Nutuk, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 380, 403

O-Ö

Okyar, Fethi, 146, 168, 194, 242, 317, 318, 319, 373, 376, 403
Olivier, Laurence, 443, 444
Omurtak, Salih (Binbaşı), 209, 229, 231, 233, 256
Onar, Sıddık Sami, 433
Oraloğlu, Lale, 415
Orbay, Rauf, 171, 180, 181, 182, 183, 185, 194, 198, 203, 265, 266, 287, 301, 310, 311, 314, 318, 334, 335, 336, 338, 339, 340, 342, 343, 345, 347, 353, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 390, 402, 403, 404, 441, 447, 473, 474, 484, 486
Ortaç, Yusuf Ziya, 235, 236, 285, 309, 360, 361
Ortodokslar, 58
Oruz, İffet Halim, 448, 504
Osmanlı Parlamentosu, 59
Osmanoğlu, Ayşe, 62
Oxford, 77, 79, 80, 280, 327, 341, 343, 386, 387
Öke, Mehmet, 282
Ömer Seyfeddin, 169, 402
Ömür Lokantası, 496
Örik, Hasan Sırrı, 23
Özalp, Kâzım, 271
Özbekler Tekkesi, 6, 7, 44, 70, 114, 201, 202, 376
Özden, Akil Muhtar, 447, 474
Özden, Celal Muhtar, 158, 163, 164, 378

P

Paris, 24, 31, 40, 49, 59, 60, 64, 100, 132, 146, 178, 179, 226, 279, 324, 325, 326, 327, 338, 339, 372, 373, 376, 377, 378, 379, 380, 384, 387, 390, 391, 392, 393, 395, 396, 399, 401, 404, 422, 423, 429, 431, 476, 493
Pars, Mehmet Baha, 47, 226, 468
Pars, Nilüfer, 19, 47, 226, 468, 469, 482
Patrick, Mary, Mills, 28, 31, 32, 39, 60, 125, 373, 479
Peyam-ı Sabah, 213
Peyker Hanım, 48, 69
Pire, 82
Port Said, 75
Posta ve Telgraf Nezareti, 40
Prenses Nimet, 108
Prens Sabahaddin, 112, 447, 479
Princeton, 162, 218, 440

R

Rado, Şevket, 442, 443
Raik'in Annesi, 55, 65, 66, 84
Rasathane, 36, 44
Reji, 82
Reşad (Sultan, Mehmed V), 74, 116
Reşe (Habeşli halayık), 17, 47, 425, 473
Rıza Nur, 72, 212, 216, 217, 256, 317, 344, 378
Rıza Tevfik, 25, 26, 27, 28, 33, 38, 51, 52, 94, 95, 98, 159, 199, 226, 364, 392
Robert Kolej, 5, 29, 31, 32, 39, 56, 87, 88, 158, 159, 166, 182, 196, 324
Rum, 12, 13, 29, 34, 43, 44, 47, 57, 59, 60, 73, 82, 126, 166, 179, 182, 295, 330
Rumca, 15, 21, 29, 257, 303, 351
Rumen, 29
Rumlar, 30, 57, 126, 128
Rus, 29, 49, 72, 100, 121, 128, 160, 176, 222, 236, 266, 308, 341, 342, 372, 422
Russell, Bertrand, 77, 79, 80, 81, 341

S-Ş

Sabah, 50, 53, 54, 117, 163
Sadıkoğlu, Arzu Enver, 117

Saib (Nigar'ın eşi), 197, 198, 200
Said (Belkıs'ın oğlu), 19
Said Halim Paşa, 129
Sakarya Savaşı, 251, 252, 254, 255, 257, 299
Salih Zeki, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 54, 55, 63, 64, 65, 66, 67, 72, 73, 74, 75, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 93, 94, 115, 146, 148, 157, 159, 201, 242, 243, 244, 245, 301, 326, 354, 422, 425, 426, 453, 464, 469, 506, 507
Sarayh Teyze, 15, 16, 17, 18, 19, 22, 23, 34
Sayar, Ayet (Ayetullah), 4, 6, 43, 44, 63, 74, 99, 111, 158, 166, 167, 196, 201, 231, 242, 298, 324, 326, 332, 340, 341, 353, 373, 395, 412, 413, 455, 500
Sayar, Faruk, 86, 422, 469
Sayar, Hasan Zeki, 44, 47, 63, 66, 67, 73, 74, 81, 143, 158, 166, 167, 197, 326, 356, 367, 467
Sayar, Leyla, 497
Sayar, Malik, 39, 40, 41, 84, 426, 469
Sayar, Münevver, 422
Sayar, Ömer, 83, 201, 273, 412, 424, 426, 438, 449, 455, 456, 462, 463, 464, 466, 467, 469, 470, 472, 473, 474, 476, 478, 481, 482, 483, 484, 487, 490, 492, 494, 495, 497, 505
Sayar, Tarık, 86
Saydam, Refik (Doktor), 210, 242, 267
Schlicklen, 264
Schreiner, George, 117, 122, 123, 124, 125, 126, 130
Seçim Kanunu, 296, 308, 438, 445, 447
Selim III., 61
Senihe, 110, 119, 120, 122, 137
Serbest Fırka, 373, 376, 403
Serbesti, 67, 68, 363
Sertel, Sabiha, 170, 171, 172, 175, 188, 428, 434, 435, 436
Sertel, Zekeriya, 169, 174, 280, 283, 323, 326, 403, 404, 422, 428, 432, 436
Servet-i Fünun, 50, 52, 54, 61, 62, 98
Seviye Talip, 81, 82, 83, 84, 93, 115, 507
Sevük, İsmail Habip, 419, 420
Sezin, Sezer, 442, 443
Shakespeare, 25, 26, 31, 44, 45, 63, 76, 295, 394, 395, 409, 411, 415, 416, 444, 479
Shaw, Bernard, 76
Sinekli Bakkal, 20, 144, 145, 376, 391, 419, 420, 421, 422, 429, 493, 497
Sirkeci, 57, 68, 70
Sivas Kongresi, 180, 181, 182, 183, 186, 346
Siyavuşgil, Sabri Esat, 417, 419, 454, 466, 473, 504
Slav, 59
Slavlar, 221
Soğukçeşme, 68
Son Eseri, 103
Sovyet, 212, 237, 266, 278, 342, 435
Sovyetler Birliği, 236, 417
Streit, Clarence, 218, 219, 289, 290, 349
Sultantepesi, 6, 7, 17, 27, 28, 40, 41, 46, 65, 69, 70, 81, 207
Suphi, Mustafa, 235, 236
süfrajet, 76, 77, 78
Süleyman Nazif, 198, 199
Sürsok, Linda 137
Şehbal, 51
Şehzade Abdülmecit, 131
Şeyh Sait, 317, 318
Şinorkyan, 73
Şükrü Naili, 254, 255
Şükûfe Nihal, 160, 161, 176

T

Takizade, Leyla, 416
Takvim-i Vekayi, 53
Talanay, Fethi, 393
Talat Paşa, 49, 74, 90, 108, 110, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 126, 128, 129, 132, 134, 136, 142, 146, 162, 191, 192, 193, 228, 229, 237, 266, 364, 447, 507
Talu, Esin, 466
Taner, Haldun, 410, 414, 463, 465, 476, 487, 490, 495
Tanin, 54, 55, 63, 64, 68, 75, 84, 87, 89, 93, 99, 101, 114, 115, 185, 195, 291, 326, 479
Tanpınar, Ahmet Hamdi, 404, 493
Tanzimat, 58, 61, 73
Targan, Muhittin, 497
Tarik, 145
Taşkıran, Tezer, 307, 494, 502, 503, 504
TBMM, 156, 318, 338, 339, 344, 434, 452, 456, 458, BMM, 242, 301,

Büyük Millet Meclisi, 210, 211, 217, 274, 288, 302, 508
Teali-i Nisvan Cemiyeti, 87, 88, 89, 107
tehcir, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 135, 136, 140, 160, 162, 507
Tek, Ahmed Ferid, 98, 194, 315
Tek, Müfide Ferid, 315, 316, 344
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 310, 311, 312, 313, 314, 319, 326, 334, 336, 403, 438, 441, 455, 473, 486, TCF, 311, 312, 317, 318, 336
Tercüman-ı Hakikat, 53, 253
Terzioğlu, Tosun, 476
Teşkilat-ı Mahsusa, 129, 215
Tetkik-i mezalim 257
Tetkik-i Mezalim Komisyonu, 258, 259, 315
Tevfik Fikret, 54, 55, 83, 146, 151, 207, 392, 447, 451
Tezışık, Hacer, 414, 415
Til, Enis Tahsin, 460
Tiryakioğlu, Semih, 454
Toker, Metin, 318, 439
Tokgöz, Ahmed İhsan, 50, 52, 53, 98
Trablusgarp, 46, 47, 146, 192, 477
Trevelyan, Charles, 80, 342
Trikopis (General), 269
Tulga, Refik, 494
Tunalı Hilmi, 296
Tunaya, Tarık Zafer, 88, 89, 495
Turan, Vahit, 411
Türk, Cezmi, 457, 458
Türkgeldi, Mualla, 474, 491, 500, 503
Türkiyat Enstitüsü, 482
Türkiye Komünist Partisi, 235, 433
Türk Yurdu, 27, 94, 95, 96, 98, 99, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 110, 111, 126, 133, 150, 176, 278, 377, 484, 497, 503
Tütengil, Cavit Orhan, 454

U

Us, Asım, 315
Us, Hakkı Tarık, 419
Üniversiteler Kanunu, 438
Üniversiteli Kadınlar Derneği, 494, 504
Ünaydın, Ruşen Eşref, 24, 27, 96, 169, 199, 240, 245, 278, 285, 345, 439
Urgan, Mina, 139, 140, 143, 278, 281, 410, 412, 414, 437, 450, 462, 463, 464, 465, 495
Uşaklıgil, Halid Ziya, 20, 54, 116, 146, 419
Üsküdar, 7, 17, 19, 21, 23, 24, 26, 27, 30, 32, 33, 46, 70, 107, 120, 164, 165, 200, 201

V

Vahideddin (Sultan Mehmet VI), 171, 175, 182, 198, 287
Vâlâ Nureddin, 172, 235, 236, 428, 429, 489
Vâ-Nû, 236, 391, 394
Vartkes, 129, 130
Vecihe Hanım, 40
Vedi Sabra, 151
Venizelos, Elefteros, 191, 192, 507
W
Williams, Paul, 218, 220, 221, 222
Wilson Prensipleri Cemiyeti, 162, 163, 182, 184, 206, 314, 346
Wilson, Woodrow, 5, 162, 163, 164, 172, 178, 179, 182, 184, 189, 206, 221, 314, 315, 346, 351, 354, 394

Y

Yahudi 10, 22, 27, 29, 59, 100, 152, 195, 256, 278, 344, 347, 354, 359, 363, 379, 421, 422
Yahya Kemal, bkz., Beyatlı, Yahya Kemal
Yakacık, 25, 26
Yakup Kadri, bkz., Karaosmanoğlu, Yakup Kadri
Yalçın, Hüseyin Cahit, 47, 50, 54, 59, 67, 68, 89, 90, 113, 114, 115, 119, 120, 129, 130, 135, 144, 229, 256, 326, 360, 380, 394, 419, 420, 437, 453, 498
Yalçın, Nilüfer, 416
Yalman, Ahmet Emin, 113, 145, 163, 178, 186, 187, 194, 196, 197, 262, 263, 291, 296, 327, 399, 416, 433, 436, 450
Yalman, Tunç, 399, 415, 419
Yaman, Nuri, 158, 305
Yanya, 82, 90
Yeğenyan, Ağavni, 33
Yener, Armağan, 380, 416
Yenibahçeli Şükrü, 203, 204, 205
Yeni Gazete, 75
Yeni Sabah, 466
Yeni Turan, 99, 100, 101, 102, 107, 110, 111, 112, 311, 479
Yeseyan, Zabel, 21, 130
Yeşil Ordu, 234
Yetkin, Suut Kemal, 419

Yıldız Sarayı, 8, 13
Yoldaş, 231, 239, 260, 268
Yolga, Namık Kemal, 24, 26, 61, 237, 422
Yunus Nadi, 163, 186, 206, 207, 209, 222, 314, 315, 336, 489
Yunusova, Rukiye, 104
Yurdakul, Mehmet Emin, 106, 126, 130, 131, 172
Yörükoğlu, Kadri, 419
Yücebaş, Hilmi, 17, 27, 139, 280, 449, 466, 470, 490
Yücel, Hasan Âli, 423

Z

Zehra, 108, 383
Zeynep, 158, 305, 400, 411, 416
Zeynep Hanım Konağı, 400
Zeytun, 128
Ziad Muna, 152
Zihnioğlu, Yaprak, 53, 88, 161, 297
Ziraat Mektebi, 189, 208, 226, 247
Ziya Gökalp, 98, 101, 102, 103, 106, 112, 122, 126, 133, 134, 135, 148, 173, 188, 193, 241, 249, 417, 447, 507
Zola, Emile, 25, 37, 41, 44, 156
Zübeyde Hanım, 265, 270, 291
Zühdü Rıza (Doktor), 295
Zürcher, Erich Jan, 168, 311, 312, 449, 453
Zürih, 146